SOSYAL VE BEŞERÎ BİLİMLERDE GÜNCEL ARAŞTIRMALAR - II

EDİTÖRLER
DOÇ.DR. NESLİHAN İYİT
DR. ÖĞR. ÜYESİ YASİN AKYILDIZ
DR. ÖĞR. ÜYESİ BETÜL HASTAOĞLU ÖZBEK

MART 2022

gece kitaplığı

İmtiyaz Sahibi / Publisher • Yaşar Hız

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • Eda Altunel

Editörler / Editors • Doç. Dr. Neslihan İyit

Dr. Öğr. Üyesi Yasin Akyıldız

Dr. Öğr. Üyesi Betül Hastaoğlu Özbek

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Gece Kitaplığı

Birinci Basım / First Edition • © Mart 2022

ISBN • 978-625-430-047-9

© copyright
Bu kitabın yayın hakkı Gece Kitaplığı'na aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin
almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Gece Kitaplığı.
Citation can not be shown without the source, reproduced in any way
without permission.

Gece Kitaplığı / Gece Publishing
Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1.
Sokak Ümit Apt. No: 22/A Çankaya / Ankara / TR
Telefon / Phone: +90 312 384 80 40
web: www.gecekitapligi.com
e-mail: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume
Sertifika / Certificate No: 47083

Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Güncel Araştırmalar - II

Mart 2022

Editörler
Doç.Dr. Neslihan İyit
Dr. Öğr. Üyesi Yasin Akyıldız
Dr. Öğr. Üyesi Betül Hastaoğlu Özbek

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

YÂSMÎNA HADRÂ' 'NIN KADDAFİNİN SON GECESİ ADLI ROMANI ÜZERİNE GENEL DEĞERLENDİRMELER

Ercan Baran 1

Bölüm 2

SİVİL TOPLUM VE SOSYAL HİZMET EKSENİNDE SIĞINMACI VE MÜLTECİLERE YÖNELİK UYGULAMALAR

Güler GÜNEŞ ASLAN 21

Bölüm 3

SOSYAL POLİTİKA AÇISINDAN SAĞLIK HİZMETLERİNİN SUNUMU

Emre KOL 39

Bölüm 4

ÇOCUKLAR İÇİN DİJİTAL BAĞIMLILIK ÖLÇEĞİ GEÇERLİK GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI

Efsun DOMLU 57

Seda SAKARYA 57

Bölüm 5

AŞAĞI BARHAL ÇAYI HAVZASI'NIN (YUSUFELİ/ARTVİN) JEOMORFOLOJİSİ

Tamer ÖZLÜ 75

Faruk KENAR 75

Bölüm 6

SIFIR ATIK PROJESİNİ UYGULAYAN İŞLETMELERİN AHS VE TOPSİS YÖNTEMLERİ KULLANILARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

Yadigar POLAT 97

Mustafa DALAY 97

Bölüm 7
FIKIH ÖĞRETİMİNE KATKI BAĞLAMINDA BİR SEÇMELİ LİSANS DERSİ: KATEGORİK FIKIH
Cemalettin ŞEN 121

Bölüm 8
AĞ TOPLUMUNDA HACKER KÜLTÜRÜ
Serhat BEKAR 135
Şerife Nur ÇALIK 135
Murat SAĞLAM 135

Bölüm 9
KOKU ALMA DUYUSU ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ*
Ömür UÇAR 155

Bölüm 10
UZAKTAN ÇALIŞMA KÜLTÜRÜ
Mukaddes GÜLER 173

Bölüm 11
TÜRKİYE'DE SİYASİ PARTİLERİN SAYISI ÜZERİNDEN SEÇİMLERE KATILIM SORUNUNA İLİŞKİN DEĞERLENDİRME
Mesut KOÇ 195

Bölüm 12
SOYUT VE FİGÜRATİF RESİM ARASINDA: NURİ İYEM
İlkay Canan Okkalı 211

Bölüm 13
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE GIDALARDA KULLANILAN AMBALAJ MALZEMELERİ VE ÖZELLİKLERİ
Gülçin Algan Özkök 229

Bölüm 14
SINIRLAR, DUVARLAR VE ÖZDEYİŞLER
Murat ÇINAR 249

Bölüm 15
HÂREZMŞAH DEVLETİ'NDE SALTANAT MÜCADELELERİ
Ömer NARİN 281

Bölüm 16
ENDÜSTRİ 4.0 BAĞLAMINDA ÜNİVERSİTE 4.0 UYGULAMALARI
Ahmet İlker Akbaba 297
Aybüke Mühürdaroğlu 297

Bölüm 17
BÜYÜK BALIK; TİM BURTON TASARIMINDA MUTHOS VE LOGOSUN BULUŞMASI
Ridade ÖZTÜRK 325

Bölüm 18
İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ BAKIMINDAN ENGELLİ ÇALIŞANLAR
Duygu KURT 341
Yunus KARATAŞ 341
Gülden ÖZGÜNALTAY ERTUĞRUL 341

Bölüm 19
BÖLGE(SEL) PLANLAMA VE COĞRAFYA
Canan Zehra ÇAVUŞ 351

Bölüm 20
SANAYİ DEVRİMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
Engin KIRLI 377

Bölüm 21

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE KIBRIS MUKATAALARINDAKİ ZİRAİ ÜRETİM, TİCARET VE VERGİLER

Hüsnü Yücekaya 407

Bölüm 22

SOSYAL MEDYADA SİYASAL KATILIM: ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN SİYASAL KATILIM SÜRECİNDE SOSYAL MEDYANIN ROLÜ

Adem DOĞAN 423

Güler UZUN 423

Bölüm 23

YENİ GÖRÜNÜMLERİ VE FARKLI YÖNLERİYLE AİLE TÜRLERİ

Ceylan SÜLÜ AKGÜL 447

Bölüm 24

BATMAN'DA ÇOCUKLARIN PARK VE AÇIK HAVA ALANLARINI KULLANMALARINA DAİR NİTEL BİR ARAŞTIRMA

Abdurrahman ÖZKAN 467

BÖLÜM 1

YÂSMÎNA HADRÂ' 'NIN KADDAFİNİN SON GECESİ ADLI ROMANI ÜZERİNE GENEL DEĞERLENDİRMELER

Ercan Baran[1]

1 Dr. MEB., ercanbaran773@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9604-0300

GİRİŞ

Dünya yazını bütün uygarlıkla iç içe geçerek ortak veya farklı anlatılar üretmektedir. Bu anlatılarda Arap dünyası da pay sahibidir. İslam dünyasında ve Arap dünyasında bu anlatıların geçmişi olmasına rağmen Batı İslam dünyasının bu geçmişini görmezden gelerek yeni bir tür ortaya koymuş gibi gözükmektedir. Hâlbuki durum böyle değildir. Medeniyetlerin ilerlemesiyle toplumlar önemini kaybedip bireyler ön plana çıkmaya başlamıştır. İşte roman bireylerin önem kazandığı bir dönemde daha da önemsenen bir tür olmuştur. Bu noktada Arap dünyası da romana gereken değeri verip eserler üretmeye koyulmuştur. Bu edebi türe ait eserleri üretenlerden biri de asıl adı Muhammed Mûlsuhûl olan ama karısının ismini takma ad olarak kullanan Cezayir'li Yâsmîna Hadrâ' dır. Yâsmîna Hadrâ'nın Kaddafi'nin Son Gecesi adlı roman Kaddafi'nin öldürülmeden önceki son gecesi olan 19 Ekim'i 20 Ekim'e bağlayan geceyi ve ölümünü anlatmaktadır.

1.MUAMMER KADDAFİ VE LİBYASI

Muammer Kaddafi iz bırakmış liderlerdendir. Ortadoğu da ki diğer diktatör liderlerden biridir. Kaddafi'nin diktatörlüğe giden süreci şöyle başlamıştır. Kaddafi 1963 yılında arkadaşlarıyla 1952 Mısır Hür Subaylar Hareketinden etkilenerek gizli bir teşkilat kurdular. Kaddafi o zamanlar daha teğmendi (Çıldır,2016:54). Bu gizli teşkilat başarılı olacak ve 1969 yılında "Kudüs Operasyonu" adıyla darbe yapacaktı (Bearman,1986:52). Darbeyi gerçekleştiren Konsey üyelerinin yedisi binbaşı beşi de yüzbaşı rütbesindeydi. Binbaşı rütbesindeki subaylar Abdüsselam Jalloud, Beşir el-Saghir, Mukhtar Abdullah al-Gerwy, Khuwaldi elHamidi, Muhammed Nejm, Avad Ali Hamza, Abu Bakr Yunis Jabr; yüzbaşılar ise Abdul Moniem al-Taher el-Huny, Mustafa el-Kharouby, Omar Abdullah al Meheishy ve Muammar al-Quarrif (Kaddafi). Libya lideri Senusi'nin Türkiye'de olmasını değerlendiren Cemal Abdunnasır taraftarı Kaddafi komutasındaki üyeler darbe yapacaktı (Bearman,1986:52). Darbenin adı 1 Eylül Darbesi olacak ve fikriyatı ise özgürlük, sosyalizm ve birlik olacaktı (Bearman,1986:55-57). Kaddafi ve arkadaşları darbeden hemen sonra Devrim Komuta Konseyini oluşturdular (Blunddy ve Lycett,1987:63). Kaddafi albay yapılınca Libya'nın tüm kontrolünü ele geçirmiştir. Ayrıca Kaddafi "Kardeş Lider" diye çağrılmaya başlanmıştır (Totman ve Hardy, 2015:2).

Kaddafi bu darbeden çok güçlü olarak çıkınca Libya'nın başkentini Bingazi'den Trablusgarp'a taşımıştır (Baerman,1986:71). Ülkenin başkentini değiştiren Kaddafi yabancılara ait ve krala ait olan tüm arazileri kamulaştırmıştır. Ülkede zengin seçkinleri mahkeme önüne çıkarak mallarına da el koymuştur (Olivieri,2011:15-17). Kaddafi köklü reformlar yapmaya da çalışmıştır (Totman ve Hardy,2015:2). Özellikle eğitim ve kadın hakları konusunda çalışmalar yapmıştır. Bu dönemde petrol ihracatı da hayli

artmıştır (Totman ve Hardy,2015:1). Bu reformlar yapılırken kutsallarda korunmaya çalışılmıştır (Baerman,1986:72-75). Kaddafi kutsalları koruma noktasında alkolü yasaklayarak gece kulüplerini kapatmış, geleneksel kıyafetler teşvik edilmiş ve Arapça resmi dil olarak kabul edilmiştir (Olivieri,2011:10-11).

İslami sosyalizm adı altında fikirler ileri sürerek 1976 yılında bölümler halinde neşrettiği Yeşil Kitabın ilk bölümü olan Demokrasi: Sorunun Çözümü, Halk Otoritesi başlığını taşımaktadır (Kaddafi,1980:1-36). Kaddafi, gerçek anayasanın toplumun gelenekleri veya kutsalları olduğunu söylemiştir (Kaddafi,1980:7). Kaddafi'ye göre toplumdaki en önemli kurum aile olup onun korunması gerekir (Kaddafi,1980:65). Libya Kabilelerden oluştuğu için Kaddafi milleti asıl oluşturan unsurun kabile olduğunu ifade eder (Kaddafi,1980:71). Kaddafi Afrika'nın beyaz adam tarafından sömürülerek geri bıraktığını ifade etmiştir (Kaddafi,1980:87). Kaddafi Afrikalıların fazla doğum yaptığı için dünyaya hâkim olacağını ifade etmektedir (Kaddafi,1980:87). Kaddafi'de Cemal Abdunnasır gibi Arapların birliğini savunmuş ve Arapların tek bir devlet altında toplanması gerektiğini ifade etmiştir. Kaddafi için dış politikada en öncelikli hedef Filistin Sorunu'dur (Çıldır,2016:57). Kaddafi İslam dini sosyalizme uzak değildir demiştir. Kaddafi 1970 yılında ülkedeki Amerikan ve İngiliz üslerini kapatmıştır. Hristiyan misyonerleri Afrika'dan uzak tutmak için İslami davet Cemiyeti adlı bir teşkilat kurmuştur. Afrika'da siyasi gücünü yaptığı parasal yardımlarla artıran Kaddafi İsraille ilişkileri iyi olan bazı Afrika ülkelerinin İsraille ile ilişkilerini bitirmelerini sağlamıştır (Doğan ve Durgun,2012:72). Kaddafiye karşı keskinleşen muhalefet Kaddafi'ye 1975 yılında darbe yapmaya çalışmıştır (General Kaddafi petrolden aldığı paranın %90'ını halk için harcamıştır (Libya 2012, African Economic Outlook). Kaddafi döneminde elektrik, su, doğalgaz ve sağlık hizmetleri bedavadır. Libya dışında okuyan bir öğrenci 1650 Euro alırken her Libyalı'ya aylık 300 Euro da yardım yapılıyordu. Buna ek olarak otomobiller fabrika çıkış fiyatından vatandaşa satılırken yeni evlenen çiftlere 150 metre karelik parasız ev vermiştir (Biber,2013). Kaddafi dünyadaki radikal hareketleri de desteklemeye başladı. Bunun üzerine Amerika Libya'da bazı bölgeleri bombaladı. Batı Kaddafi Libyasını terörizmle eşdeğer tutarak terörist devlet muamelesi yapmıştır. Hatta BM Güvenlik Konseyi 1992 yılında S/RES/731 ve 1992'de S/RES/748 sayılı kararlarıyla Libya'yı teröre destek vermekle suçlayacaktır (UN Security Council,731 Res, 1992). BM Libya'ya daha önce karar aldığı ekonomik ambargoyu 1993 yılında daha da genişletecektir (UN Security Council, 883 Res,1993). Sovyetlerin yıkılmasıyla Kaddafi kendini destekleyen önemli bir gücü kaybetmiş oluyordu. Dünyanın süper güçleri tarafından yalnızlaştırılan Kaddafi kendisine "Afrika Birleşik Devletleri" adıyla yeni bir birlik kurmuştur (Ramutsindela,2009:1-3).

1998 yılında BM Genel Sekreteri Annan Libya'yı ziyaret edince Kaddafi de yumuşama belirtileri görülüp

Lockerbie faciasını yapanları teslim etmiş ve bu faciada ölenlerin ailelerine tazminat ödemiştir (SETA Raporu,2011). Özellikle 1990 yılı Libya halkı için demokrasi yönünden önemliydi. Çünkü Kaddafi bu tarihlerde sürek avı başlatarak sürgünler, yargısız infazlar ve işkenceler yapıyordu (Olivieri,2011:37).

Kaddafi 2003 yılında Saddam Hüseyin devrilince Lockerbie ve Air France saldırısını üstlenmiş ve bu saldırıdan zarar görenlerin ailelerine 7 milyar dolarlık ödemiştir. Kaddafi İtalyalı Berlusconi ile 2008'de anlaşma imzaladı. İngiltere ile de 5 ayrı anlaşma imzalayan Kaddafi 2009 yılında Tony Blair'i ülkesinde ağırlamıştır (Joffé ve Paoletti,2010:32). Kaddafinin İslam ülkesi liderlerinin birçoğuna üst perdeden konuşması kendini sevilmeyen bir lider haline getirmiştir. (Olivieri,2011:44). Zamanla Arap Birliği projesinden vazgeçen Kaddafi Afrika Birliği projesine yönelmiş ve ortak pasaport ve ortak para birimi çağrısında bulunmuştur. 2010 yılı Aralık ayında Tunus'ta Muhammet Bouzazi'nin kendini yakması sonucu Arap Baharı başlamış ve diğer Arap ülkelerine de bu durum sıçramıştır (Gürkan ve Durgun,2012:62). Tunus'ta başlayan bu olayları Kaddafi kendine güvendiğinden önceleri pek umursamamıştır. Umursamama nedeni 2009 yılında Zaviya şehrinde yapılan gösterilerde ağır silahlar kullanarak bastırmasıdır. Zaviya şehri Kaddafiyi ikinci kez 17-24 Şubat 2011 yılında başlayan gösterilerle hedef almıştır. 19 Marta NATO Libya'ya hava ve deniz operasyonu başlatmıştır (Hürriyet, Libya'ya Hava…2011, 20 Mart). 2011 Ağustos ayında Trablus'u ele geçiren muhalifler Kaddafi'yi ülkenin her yerinde aramış en son 20 Ekim 2011 tarihinde bulabilmişlerdir. Kaddafi linç edilerek öldürülmüştür.

1.YÂSEMÎNE HADRÂ' VE HAYATI

Asıl Adı Muhammed Mûlsuhûl olan Cezayirli yazar 1955 yılında doğmuştur. Göçebe bir ailede doğan yazar babasının asker olması sebebiyle 9 yaşında da askeri okula yazılmıştır (Gökgöz, 2017: 174). Cezayir ordusunda da görev yapan yazar 1980 yılında ilk yazılarını yazar. Asker olduğu için anlatılarını 1978-2000 yılları eşinin adıyla yazar. Yazar önde gelen gazetelerden *Le Monde*'ye verdiği demeçte şu sözleri ifade eder: "*Sen bana ismini hayatım boyunca kullanmam için verirken ben sana sonsuza dek kullanman için veriyorum*". Yazar karısının adını takma ad olarak kullanmasını eşine olan sevgisinden ve Cezayir kadınına olan saygısından dolayı yaptığını ifade eder (Fischbach, 2008: 417, 418; Gökgöz, 2017: 174). Bu noktada farklı düşündüğümü ifade etmek durumundayım. Yazar devlet görevinde olduğu için oluşabilecek sıkıntılara karşı önlem almış kimliği ortaya çıkınca da Fransa'ya taşınmıştır.

Cezayir'de zamansal olarak roman sanatının geç ortaya çıkması sömürgecilikle alakalı bir durumdur (Can, 2013b: 48). Afrika'da sömürüden en çok etkilenen ülke Cezayir'dir (Can, 2013b: 60). Bununla beraber 1950 yılına gelindiğinde Cezayir romanında ki ilerleme önem arz eder (Gökgöz, 2018: 294). Yazar edebiyata çocukluğundan beri önem vermiş olup daha küçük yaşlarda yazmaya başlamıştır. İlerleyen yaşlarda yazılarından dolayı yazar birçok ödül almıştır. Yazar 36 yıl orduda 45 yaşına kadar görev yapsa da yazarlığı bırakmamıştır. Yazarın gerçek kimliği ortaya çıkınca da Paris'e taşınmıştır (Durham, 2013: 234, 235). Ancak yazarın gerçek kimliği ortaya çıktıktan sonrada eşinin ismi ile yazmaya devam etmesi önemlidir. Çünkü piyasada eşinin ismiyle bilinen yazarın başka bir isimle ortaya çıkması ekonomik anlamda yazarı etkiyebilirdi. Yazar eserlerini Fransızca kaleme almış ve daha çok savaş, terör ve ulusal sorunlar üzerine yazmıştır (Gökgöz, 2017: 175-179).

Yâsmîna Hadrâ'nın Kaddafi'nin Son Gecesi adlı bu roman Kaddafi'nin öldürülmeden önceki son gecesi olan 19 Ekim'i 20 Ekim'e bağlayan geceyi ve ölümünü anlatmaktadır. Yazar, sürükleyici bir olay örgüsüyle romanını kurgulamış ve okuyucunun beğenisine sunmuştur. Yazarın bu anlatıyı oluşturmak için Kaddafi hakkındaki literatürü taradığı kurgu üzerinden anlaşılmaktadır. Roman bir giriş olmak üzere on altı bölümden oluşmaktadır. Romanda kurgu yoluyla oluşturulan şahıslar Muʿammer Kaddafi, Kaddafî'nin dayısı, Muʿtasım, Seyfu'lislâm, Seyf el-Arab, Mustafâ, Sabir, Mahir, General Ebû Bekir Yunus Cebir, Mansur Dhao, Amira, Faten, Yarbay İbrahim Tarîd ve Binbaşı Celal Senusi'dir.

Roman, "*Sirte, ikinci bölge, 2011 19 Ekim'i 20 Ekim'e bağlayan gece*" ibaresiyle başlamaktadır. Bu tarih, Kaddafi'nin yaşamının da son gecesidir.

La Derniere Nuit Du Rais/Leyletu'r Reyyisi'l Ehîre (Kaddafi'nin Son Gecesi) adlı roman Kaddafi'nin dayısıyla yaşadığı bir anı ile flashback tekniğiyle başlamaktadır.

Bedeviler ruhlarını arındırmak için çöllere giderler. Çöllere gidip ruhunu arındıranlardan biri de Kaddafi'nin dayısı ve Kaddafi'dir. Dayısı atası Araplar gibi şairlik yönü olan biridir. Dayısının Arap tazısı, avda kullandığı eski bir tüfeği vardır. Dayısıyla beraber akşam olunca kamp ateşi yakıp bol şekerli çaylarını içtikten sonra gökyüzünü seyre dalarlardı. Dayısı Kaddafi'nin kendi aşiretlerini eski ihtişamına tekrardan döndüreceğine inanıyordu. Kaddafi dayısıyla çölde olmaktan mutludur ve çocukluğunda yaşadığı bu anıları unutamamıştır. Kaddafi tam altmış üç yıl sonra dayısıyla gökyüzüne baktığı gibi olduğu yerden gökyüzüne bakmaktadır. Kaddafi kendi kendine konuşmalara dalmıştır ta ki yaveri tarafından yemeğin hazır olduğunu öğrenene kadar. Yaveri bulundukları odanın güvenli olmadığını Kardeş Lider'e söyleyince yan odaya geçerler. Kaddafi ve maiyeti açık

mekân olarak kabul edilebilecek eski bir okula kendilerince karargâh kurmuşlardır. Kardeş Lider yaveri Mustafa'nın çocukları olduğunu öğrenince çocuklarına dönmelerini söyler. Bu arada koalisyon uçakları bulundukları bölgeyi bombalasa da bombalar yakınlarına düşer. Gelen istihbarata göre kapsamlı bir müdahale yapılacağından General Ebû Bekir Yunus Cebir ve Halk Muhafızları Komutanı Mansur Dhao ile konuşup bulundukları yeri boşaltmayı düşünürler. Kaddafi sömürücü ağızlarının suyu vahşilere karşı Arap liderlerini uyarmış ancak kimse dinlememiştir. Kaddafi bu Arap liderlerinin karınlarını doyurmaktan başka bir şey bilmeyen zevk düşkünü insanlar olarak tarif eder. Kaddafi ayrıca Arap liderlerini çaylaklar, dangalaklar ve muz cumhuriyetinin başkanları olarak tarif eder. Bu Arap liderlerinin bol miktarda petrolden elde ettikleri dolara sahip olduklarını ve tribünlere karşı sürekli aynı şeyleri tekrarlayarak mide bulandırdıklarını söyler. Arap liderlerini halkları ilgilendirmeyip zevk sefa peşindeydiler. Arap liderlerine Saddam'ın ve Bin Ali'nin başına gelenleri boşuna olmadığını düşünür. Arap liderleri içinde en eleştirdiği kişi devrik Tunus devlet başkanı Zeynel Abidin Bin Ali'dir. Kaddafi Bin Ali için bayramlık giysileri içinde gezinen bir pezevenk olarak nitelendirerek ülkesini ve halkını sattığını düşünürdü. Böylesine bir liderin devrilmiş olması Kaddafi'yi sevindirmiştir. Kaddafi oğlu Mutasım'ı beklediği için gelen arabanın onlar olduğunu düşünür. Ama gelen araç kendi keşif ekipleridir ve muhalifler tarafından pusuya düşürülmüştür. Pusudan kurtulup merkez karargâh olarak belirledikleri yere gelen askerlerden dolayı yerlerinin belli olma ihtimaline karşılık oradan ayrılma teklif edilse de Kaddafi bu kararı ret etmiş ve oğlu Mutasım'ı bekleyeceğini söylemiştir. Oğlu Mutasım'ı bekleyen Kaddafi karşısında çok sevdiği Yarbay Tarid'i on iki araç ve elli askerle görünce sevinmiştir. Öyleki Kaddafi'nin en güvendiği adamlardan birisi Yarbay Taridtir. Yarbay Tarid Kaddafi'ye oğlu Mutasım'ın iki saat sonra geleceğini ifade eder. Kaddafi orada bulunanlarla genel durumu istişare ederek oğlu Mutasım gelir gelmez bölgeden ayrılmaya karar vermişlerdir. Kur'an okumaya geçen Kaddafi'nin bulunduğu bölgenin yakınlarında üç patlama olur. Olan bitenlere artık dayanamayan Kaddafi artık her şeyin bitmesini istemiş ve koalisyon uçaklarının kendisini vurarak öldürmeleri için bulunduğu evin damına çıkmıştır. Kaddafi adamlarının içeri girmesini söylemelerine rağmen kendisinin öldürülen Arap liderlerinden farklı olduğunu ve onlar gibi olmayacağını adamlarına söylemiştir. Arap liderlerine lanetler okuyan Kaddafi stres ve şekerden dolayı bayılmıştır. Kaddafi yaşadığı stresten dolayı etrafındaki insanları kırmakla kalmayıp, yemeklerini yememekte ve doktorunun muayene isteğini de ret etmektedir. Hizmetçilerinden birinin cinnet geçirip önce arkadaşını ve sonra da kendisini vurması üzerine Kaddafi bölgeden ayrılmak üzere yanındakilere hazır olma emri vermiştir. Kaddafi, Yarbay Tarid ile sabah beşte sohbet ederken gelen subay oğlu Mutasım'ın yirmi araçlık konvoy gönderdiğini ve kendisinde

gelmekte olduğunu ifade eder. Mutasım babası ve ekibinin oradan ayrılmalarını ve kendilerine yetişeceği haberini verir.

Kaddafi ekibiyle baraber bulundukları yerden ayrılsa da kısa bir süre sonra konvoy pusuya düşer ve konvoya yetişen Mutasım da babasıyla aynı kaderi paylaşır. Başlayan çatışma ile kalan konvoyda dağılınca Kaddâfî kendisini yol üzerindeki bir menfeze atar. Ancak Kaddâfî saklandığı yerden muhalifler tarafından bulunup öldürülür.

Yazar romanın giriş bölümünden önce Ömer Hayyam'a ait bir şiir koyarak Kaddafi gibi insanlar için bir yerde görüşünü ortaya koymuştur. Kitabın girişindeki Ömer Hayyam'a ait bu şiir şudur.

"Ulaşmak istiyorsan

Kalıcı huzura,

Canını yakan kadere gülümse,

Ve kimsenin canını yakma"(Hadrâ',2016: 3)

Yazarın kitabının baş sayfasına Hayyam'ın bu şiirini yazması anlamlıdır. Yazar bu şiirle kalıcı huzura ulaşanların ötekilerin canını yakmayan ve kul hakkına girmeyenler olduğunu ifade etmek istemektedir.

Bu romanda Kaddafi'nin kişiliği ile ilgili cümleler bulmak mümkündür. Romandaki başkarakter Muhammed Muʿammer el-Kaddâfî olup olay örgüsünün de merkezindedir. Yâsmîna Hadrâ', Kaddâfî'nin geçmişi hakkındaki hatıralar ve bilgi kırıntılarını romanın farklı bölümlerine dağıtarak kurgulamıştır. (Hadrâ',2016: 4)

Kaddafi'nin hayatıyla ilgili ilk kurgu cümlesi romanın girişindedir. Müellif romanına yazarın geldiği çöl ortamı yani bedevi hayatını tasvirle başlamaktadır. Çünkü Kaddafi'nin kendisi bedevi bir ailede dünyaya gelmiştir. Yazar romanının girişine geriye dönme tekniğini kullanarak Kaddafi'ye ait bir anı ile şöyle başlayarak bizi Kaddafi'nin geçmişine götürür.

"*Küçükken, dayım beni bazen* çöle götürürdü. Bu geziler, dayıma göre köklerimize dönüşten ziyade ruhumuzun arınmasını sağlıyordu. O sıralar, dayımın bana aşılamaya çalıştığı şeyin ne olduğunu anlayabilmek için çok küçüktüm y*ine de onu dinlemeye bayılırdım. Tanınmamış mütevazı bir şair, alçakgönüllülüğü dokunaklı bir Bedeviydi dayım.*" (Hadrâ',2016: 4)

Dayısı çölde Kaddafi'ye ileride büyük bir adam olup aşiretlerini onurlandıracağına inanıp duygularını şöyle ifade eder:

"Dayım benim Ğavs aşiretinin kutsal çocuğu olduğuma Si'îd koluna bağlı Kazzâzafa kabilesine mensup kutsal bir çocuk olduğuma ve kabilemin unutulan destanları hatırlatacağıma ve kabileme eski ihtişamını tekrar kazandıracağıma inanıyordu." (Hadrâ',2016: 4)

Romanın bu cümlesinden sonra zaman tekrar altmış üç yıl sonraya yani Kaddafi'nin son gecesine şu cümleyle gelir:

"Tam altmış üç yıl sonra bu akşam gökyüzüne baktığımda, Sirte'nin semalarında daha az yıldız var gibi görünüyor." (Hadrâ',2016: 4)

Yazar bu cümleyle sanki Kaddafi'nin de bir yıldız gibi kayacağını imlemek istemektedir. Çünkü altmış üç yıl önce gökyüzünde çölde gökyüzünü dayısıyla seyrederken daha fazla yıldız vardır. Dayısı her yiğidin bir yıldızı olduğunu söylediğinde Kaddafi'nin benim yıldızım ne sorusuna senin yıldızın aydır demiştir Kaddafi bu sözü öleceği son gece bile hatırlamaktadır (Hadrâ',2016: 4).

Kaddafi kendini çok üst bir insan olarak görür ve bu durumu şöyle ifade eder:

"Ben Muammer Kaddafi'yim. İnancı korumak için bunu yeterli olması gerekir. Kurtuluşu sağlayacak kişi benim. Ne kasırgalardan ne ayaklanmalardan korkarım. Dokunsanız kalbimin şimdiden, alçakların çil yavrusu gibi dağıldığı zamanı görmek için gün saydığımı anlarsınız… Allah benimle beraber. Dünyanın en büyük güçlerini ve onların egemenlik hırslarını dize getirmem için insanların arasından beni seçen o değil mi? … Çünkü öfke duymakta haklıydım ve kararlılığım doğruydu. Rabbim beni bayrakların, marşların üzerine yükseltti, bütün dünya beni görsün ve duysun diye." (Hadrâ',2016: 5)

Yazarın Kaddafi hakkındaki bu cümlelerinden Kaddafi'nin kendini Allah tarafından seçilmiş bir görevli elçi gibi gördüğünü veya hissettiğini anlıyoruz.

Romandaki yan karakterlerden Mustafa Kaddafi'nin kendisi hakkında ne düşündüğünü sorması üzerine düşüncelerini şöyle ifade eder:

"Halkıma karşı sessizlik mi ettim sence? Asla, diye haykırıyor birden. Asla ama asla, ülkemizin başına sizden daha aydın bir rehber, daha iyi kalpli bir baba geçmeyecektir. Tembel, miskin bir kralın, kapı paspası gibi kullandığı sefil göçebelerdik, sizin sayenizde herkesin özenerek baktığı bir halk olduk." (Hadrâ',2016: 11)

Yazar Kaddafi'ye kurgu üzerinden şöyle söyletir:

"Ben olmadan Libya, isimsiz ve yarınsız bir felakete dönüşür. Bu aziz topraklar, uğursuzluğa ve utanca mahkûm olur, mezarlıklarımız günlerimizin ve gecelerimizin üstüne hayaletlerini salar, hayatta kalanlar yaşayan ölülere dönüşür, dikilitaşlarımızın idam sehpasına!" (Hadrâ',2016: 41)

Kaddafi ülkesini Kaddafi'nin Libya'sı olarak düşünür ve kendi olmazsa ülkenin tarumar olacağını düşünür. Her ne kadar kurguda böyle yazılmışsa da bugün ülkede birlik söz konusu olmayıp Kaddafi'nin kurgusal bu

cümlesi bir gerçeği imlemek noktasında önem arz eder.

Kaddafi yine kendi içsel konuşmalarında şöyle söyler:

"Ben özel bir varlığım, tanrıların kıskandığı, davasından bir din yaratmayı bilmiş, ete kemiğe bürünmüş bir kurtarıcıyım." (Hadrâ',2016: 41)

Yazar Kaddafi'nin kendinden başka kimseyi dinlemediğini şu cümlelerle ifade eder:

"*Annem, onu dinlemediğimi anladığında, bana büyü yapıldığından emin olup saçını başını yolardı. Beni her çeşit şarlatana götürdü. Ne iksirleri ne de tılsımları beni uslandırdı. Kendi kafamın dikine gider, azarlamalara kulaklarımı tıkar işime gelmeyen her şeye kendimi kapatırdım. İçine şeytan girmiş, diye ağlardı annem çaresiz kalınca… On bir yaşıma kadar beni hasta bir çocuk olarak gördüler. Beni akıl hastanesine kapatmaları bile söz konusu oldu, ama ailem çok fakirdi. En sonunda ortalığı yatıştırmak için, kabilem para toplayıp beni okula gönderdi.*" (Hadrâ',2016: 42)

Kaddafi o kadar dik başlıdır ki kimseyi dinlemez ailesi ve kabilesi ondan kurtulmak için para toplayıp okula yollarlar.

Yazar Kaddafi'yi anlatırken beş yaşındayken canına kıymaya çalıştığını yazar (Hadrâ',2016: 42) Ama bu gerçek hayatta böyle değildir. Sadece yazarın kurgusudur. Burada gerçekle kurgu örtüşmemektedir.

Müellif Kaddafi karakterinin okul yıllarında önemli bir olayın meydana geldiğini şu cümlelerle tasvir eder:

"Bir gün okulun tuvaletinde, bir aynanın önündeyken bir ses ortaya çıktı. Yetim olmasının yüz kızartıcı bir şey olmadığını, Hz. Muhammed'in de, Hz. İsa'nın da babalarını hiç tanımadıklarını söylüyordu. Muhteşem bir sesti; acımı bir sünger gibi emiyordu. Zamanın büyük çoğunluğunu onu dinleyerek geçiriyordum. Bazen sadece onu dinlemek için tek başıma çöle gidiyordum. Böylesine meraklı bakışların alaylarından korkmadan onunla konuşabiliyordum. Bir efsane olmaya aday olduğumu o zaman anladım." (Hadrâ',2016: 43)

Kaddafi kendisini Hz. Muhammed ve Hz. İsa ile özdeşleştirmekte ve kendisini yüceltmeye önemli biri olduğunu göstermeye çalışmaktadır. İki peygamberimizin kitabı olduğu için kendini bu iki resulle benzeştiren Kaddafi İslami Sosyalizmi anlattığı yeşil kitabını yazacak ve Kaddafi'nin de bir kitabı olacaktır. Yazar iki peygamberimizin yetim olduğunu Kaddafi'ye söyleterek duygudaşlık yaratmaktadır.

Yazar Kaddafi'nin okul yıllarında da rahat durmadığını ve kralı eleştirdiğini *şu cümlelerle tasvir eder:*

"*Sebha'daki okulda, sonra da Misrata'da, arkadaşlarım benim sözle-*

rimi adeta sarhoş olana kadar içerlerdi. Onları büyüleyen sözlerim değil, varlığımın ardında şakıyan ses'ti. Hocalarım bana tahammül edemezdi. Tembelleri savunur, bana verilen notlara itiraz eder, diğerlerini isyana teşvik ederdim. Adaletsizliğe karşı çıkar, fakir çocukları zengin çocuklarına karşı kışkırtır, açıkça kralı eleştirirdim. Okuldan atılmalar da bu durumu pek değiştirmedi." (Hadrâ',2016: 43)

Kaddafi'nin bu cümlelerden zulme ve adaletsizliğe karşı olduğunu anlıyoruz.

Kaddafi askeri akademideyken de bu protest tavrını sürdürmüştür bu tavrı kurguya yazar tarafından şöyle aktarılmıştır:

"*Askeri akademide kışkırtıcı yönüm daha da şiddetlendi. Ne kurallar ne de iftiralar beni engelleyebiliyordu. Bazı protesto hücreleri kuruyor ve beni bir Mao'nun ya da Nasır'ın seviyesine getirecek, büyük bir devrim düşlüyordum.*" (Hadrâ',2016: 43)

Kaddafi'nin gerçek hayatta da Mao ve Arap dünyasının manevi lideri Cemal Abdunnasır'a sevgi beslediğini biliyoruz. Buradaki cümlelerde kurgunun gerçekle kesiştiğine şahit oluyoruz.

Kaddafi kendisini Allah'ın koruduğunu şu cümlelerle ifade eder:

"Allah beni koruyor. Bundan bir saniye bile şüphe etmiyorum. Birkaç saat sonra, ambargo önümde Musa'nın denizi gibi açılacak. Düşman hatlarını iğnenin kumaşın içinden geçtiği gibi rahat bir şekilde geçeceğim." (Hadrâ',2016: 46)

Yazar burada da kendini Hz. Musa'ya benzetiyor. Daha önce de Hz. Muhammed ve Hz. İsa'ya benzetmişti. Bu pasajdan Kaddafi'nin kurgusalda olsa Allah'a inandığını ve bunun gerçekle çakıştığını görüyoruz.

Kaddafi'nin hayatında önem arz eden olaylardan biride kurguda yüzbaşı olunca gittiği Kral İdris'in karargâhıdır. Yazar bu olayı şöyle tasvir eder:

"*Karargâhta beni B bloka yönlendirdiler, Majesteleri Kral İdris el-Senusi'nin özel hizmetlerinin verildiği kasvetli bir bina.*" (Hadrâ',2016: 50)

Kaddafi'ye kurguda Binbaşı Celal Senusi'nin piç muamelesi yaptığını gösteren pasaj şudur:

"Sorun nedir? Babanız… Bir astsubay tarafından itilip kakılmayı büyük bir hakaret olarak görüyordum, bir de üstüne ona ailemle ilgili hesap vermek bu hakareti iki misline çıkarıyordu. Bir namus düellosunda öldü. Dosyanızda böyle demiyor. Kabilenizde yürüttüğümüz araştırmada, yasal bir babanızın olmadığı ortaya çıktı. Söylentilere göre, Albert Preziosi adında bir Korsikalının gayrimeşru çocuğuymuşsunuz. Almanlar 1941'de

uçağı düşürdüklerinde, kabilenizde bakılıp tedavi edilmiş." (Hadrâ',2016: 54)

Yazar özellikle kurgusalda olsa Kaddafi'yi Binbaşı Celal Senusi karakteri üzerinden piç göstermeye çalışsa da biz Kaddafi'nin gerçek hayatta fakir bir Bedevi bir ailesi olduğunu biliyoruz.

Kaddafi dayısının nesebi hakkında net cümleler söylememesi üzerine dayısına kızar ve bir daha dayısıyla konuşmaz (Hadrâ',2016: 57) Kaddafi karakteri için artık piç olmak ya da bir Korsikalı'nın oğlu olmak Kaddafi için artık o kadar önemli değildi. Kaddafi artık kendi kendinin evladıydı (Hadrâ',2016: 57) Yazar bu cümlelerden sonra Kaddafi karakteri üzerinden kendi şahsi fikirlerini roman yoluyla vermeye çalışarak bir yerde güdümlü sanat yapmaya çalışır. Yazar hepimiz babalarımızın çocukları mıyız? diye sorar ve şöyle devam eder:

"İsa Tanrı'nın oğlu mu, örtbas edilen bir tecavüzün meyvesi mi ya da dikkatsiz bir yakınlaşmanın sonucu muydu? Ne önemi var? O, gencecik hayatını sonsuzluğa, çarmıha giden yolu Samanyolu'na, adını da Cennete girmek için bir parolaya dönüştürmeyi başardı." (Hadrâ',2016: 57)

Yazar kendi zihninde var olan bazı soruları kurgu yoluyla okuyucuya yöneltir ev Hz. İsa hakkında düşünmelerini sağlar. Aslında yazarın anlatısını oluşturmak için Hz. İsa hakkında böyle olumsuz kurgular yapmasına gerek yoktur ama yazar bunu kendine hak görerek yapmıştır.

Esir alınan muhaliflerden birinin Kaddafi'ye söylediği şu sözler Kaddafi'yi çileden çıkarmaya yetiyor. Esir kurguda Kaddafi'yi şu cümlelerle çileden çıkarıyor:

"Delinin tekisin Muammer, eli kanlı ve bağlanacak bir delisin. Seni taşıyan karna ve doğduğu güne lanet olsun… Piçin tekisin, Muammer, piçin teki…" (Hadrâ',2016: 50)

Kaddafi Kur'an da okur. Yazar Kaddafi karakterine Kur'an okutarak kutsallarında olumlu yönüne vurgu yapmıştır (Hadrâ',2016: 57).

Kaddafi komutanı Ebu Bekir'e kendisinin Tunus lideri Bin Ali gibi ülkesinden kaçmayacağını ve türbesinin de Libya da bu topraklarda olacağını ifade eder (Hadrâ',2016: 57).

Bulundukları okulun yüz metre yakınına füze düşünce yazar Kaddafi söyle söyletir:

"*Beni canlı olarak ele geçiremeyeceksiniz. İpin ucunda sallanacak bir sarımsak dişi değilim ben. Kanımın son damlasına kadar savaşacağım… Gelin alın beni, köpek sürüleri! Ben Allah'ın askeriyim, ölüm benim için kutsaldır. Yerim cennet, peygamberin yanı, melekler ve hurilerle çevreleneceğim, bu dünya üzerindeki mezarımda da kırdaki çiçekle kadar*

çelenk olacak… Ne zannediyorsunuz? Saddam gibi yerim bulunana kadar bir kuyunun dibinde saklanacağımı mı? Ağzıma o pamuklu çubuklarınızı süremeyeceksiniz. Televizyon kanallarında beni bir dilenci sakalıyla teşhir edemeyeceksiniz. Hele sen Sarkozy, tüneğinden çıkıp, kafa derimi teşhir etme onuruna erişemeyeceksin." (Hadrâ',2016: 60)

Saddam'ı kurgu yoluyla küçümseyen Kaddafi'nin kaderi Saddam'dan daha kötü olmuştur. Menfezde muhalif askerlerden biri tarafından yakalanan Kaddafi'nin akıbeti hiçte hoş olmamıştır. Kaddafi öte dünyada da rahat edeceğini düşünmektedir. Her ne kadar Hadrâ' tarafından bunlar kurgulanmış olsa da Kaddafi'nin gerçek hayatıyla kurgu kesişmektedir.

Okulun yanında bomba patlayınca Kaddafi kendisinin Bin Ali, Saddam ve Ladin gibi olmadığını söyleyerek şu cümleleri söyler:

"Sana lanet olsun Saddam Hüseyin! Neden kendini canlı yakalattın ve bir bayram günü infaz ettirdin? Şakağına bir kurşun sıkıp, Haçlıları o sevinç gösterilerinden yoksun bırakabilirdin. Senin yüzünden, Hz. Muhammed ve ümmeti artık Allah'ın yüzüne bakamıyor… Ben Allah'ın karşısında dimdik duracağım. Çünkü Allah Müslüman topraklarının üzerine salyalarını akıtıp, arsızca dışkılayan bu imansızların üzerine ababil kuşlarını salamadı." (Hadrâ',2016: 61)

Yazar kurgu yoluyla da olsa Saddam'ın yakalanmasını Kaddafi'ye sorgulatmakta ve Kaddafi kendisinin onlar gibi olmayacağını söylemesine rağmen daha kötü duruma düşmektedir. Dinin siyasete alet edilmesi bütün insanlık tarihi boyunca olmuştur. Yani Allah'ı Allah ile aldatmak durumu söz konusudur. Birde diktatörler kendilerini çok üstün varlıklar gibi görmektedirler. Bu pasajdan Kaddafi'nin kendisini çok üst bir varlık olarak gördüğünü okuyabiliyoruz.

Kaddafi Saddam'ın Irak'ının Saddam'a ihanet ettiğini düşünürken rüyasında Saddam'ı görür ve Saddam Kaddafi'ye şunları söyler:

"-Kimsin sen?

-Tanıyamadın mı?

-Bir dakika öncesine kadar lanetler okuyordun.

-Saddam Hüseyin?

-Sadece ondan geriye kalan, karanlıkta oradan oraya sürüklenen zavallı bir günahkâr.

-Demek ki öldüm.

-Henüz değil. Ruhunuzun huzur bulması için bedenin acısından kurtulması gerek.

-Benden ne istiyorsun?

-Sana bakmak, yüzüne yerleşen o dehşet ifadesini okumak. Bana hakaret ettin, lanetledin, üzerime tükürdün. Hatırlıyorsan, ben Amerika ve onun müttefikleri tarafından asıldım. Ama seni kendi halkın linç edecek.

-Senin halkın da sana ihanet etti.

-Aynı şey değil Muammer. Benim iktidarım sırasında, Irak büyük bir ulustu. Harun Reşit bile benden iyi hükümdar olamadı… Ama sen Muammer halkın için ne yaptın? Seni çiğ çiğ yiyecek aç bir sürü yarattın?

-Benim sonum seninkinden farklı olacak Hüseyin. Kaderim benim kendi ellerimde. Ve Allah da benimle.

-Allah kimsenin yanında değil. Kendi oğlunun çarmıhta ölmesine izin vermedi mi? Senin yardımına da gelmeyecek. Yıkıntıların altında it gibi ölmeni seyredecek. Ve ruhunu teslim ettiğinde seni yanına bile almayacak. Benim gibi karanlıkta başıboş dolaşacaksın, karanlıkların içinde sen de bir karanlık olan dek.

-Belki de ama henüz ölmedim. Savaşacak gücüm var, durumu kendi lehime çevireceğim. Sonum seninki gibi olmayacak. Tahtım beni çağırıyor. Bir haftaya kalmadan herkes benim zaferimi kutlayacak ve bundan böyle hiç kimse bana karşı sesini yükseltemeyecek.

-Kimse esen bir rüzgârı kutlamaz. Bir yerde esmeye başlar, sonra çeker gider. Neyi alıp götürdüğünün pek önemi olmaz, ardında bıraktıkları da zamanla yok olup gider.

-Ben rüzgâr değilim. Ben Muammer Kaddafi'yim!" (Hadrâ',2016: 63-64)

Yâsmîna Hadrâ' her iki lideri de gördüğü için kurgularını buna göre yapmıştır. Yoksa ne Kaddafi böyle bir rüya görebilir ne de Saddam Hüseyin Kaddafi'ye böyle cümleler söylerdi. Ama yazarın yaratıcı dehası burada devreye girerek okunabilir bir anlatı oluşturması adına yazarın hanesine artı olarak yazılabilir. Kaddafi kurgudaki gibi son ana kadar liderliğini koruyacağını ve halkının kendisine ihanet etmeyeceğini düşünmüş olmalı ki ülkesini terk etmemiş ve bu aşırı güveni kendisine ölüm olarak dönmüştür. İki lider de kendi yaptıkları yanlışlıkları hiç sorgulamamakta hep halkı suçlamaktadırlar.

Kaddafi savunma bakanına sorunlarına bir çözüm bulmasını ister yoksa Cebrail'in Hira mağarasından kendilerine gelip yardım etmeyeceğini ifade eder (Hadrâ',2016: 64).

Kaddafi okuduğu Kur'an'ı kanepenin üzerine bırakır ve şunları söyler:

"Bu savaş elimizdeki her şeyi aldı, diyorum içimi çekerek. Çocuklarımızı, torunlarımızı… Ama tüm yaslı aileler içinde en ağır bedeli ödeyen benimki… Artık hayaletlerimle yaşamak istemiyorum. Az önce terasta, cennetten, hurilerden, mezarımın üzerindeki çelenklerden bahsettim. Soğukkanlılığımı yitirmemiştim. Bilincim açıktı ve sözlerimi tartarak sarf ediyordum. Gerçekten artık her şey bitsin istedim ve Allah'a bir keskin nişancının beni vurması için dua ettim." (Hadrâ',2016: 66)

Kaddafi'nin en son geldiği nokta keskin bir nişancının kendisini vurmasıdır. Bir sonu imlemek açısından bu pasajdaki sözler önemli olup gerçek bilgi ile de çakışmaktadır.

Yarbay Tarid'e Cennet'e gitmek istemez misin diyen Kaddafi'ye Yarbay Tarid şöyle cevap verir:

"-Ne yapacağım orada? Sonsuzluk boyunca zevk alırken ya da aynı şeyleri yapmak zorunda kalırken düşünemiyorum kendimi. Sonu olmayan şey yorucu ve sıkıcı geliyor bana.

-İmanın yoksa idealin de yoktur Yarbay.

-İmanım vardı, idealim artık yok, efendim. İlkinden feragat ettim çünkü onu ikiyüzlü insanlarla paylaşmak istemiyordum; ikincisinden de vazgeçtim. Çünkü onu paylaşacak birini bulamadım." (Hadrâ',2016: 66)

Pasajdaki cümlelerden Yarbay'ın artık her şeyden vaz geçtiğini anlayabiliyoruz. Burada ilk cümle ilginçtir çünkü Yarbay sonu olan şeyler istemekte sonsuzluktan sıkılmaktadır.

Yarbay Kaddafi'ye orduya katılma nedenini şöyle ifade eder:

*"Kardeş Lider, orduya neden katıldım biliyor musunuz? Bir konuşma dinledim, daha doğrusu bir tartışma. Sizin eleştirinizdi, efendim. Hangi fırsatla ya da nerede söylediğinizi unuttum, ama içinden bütün hayatıma damgasını vuran bir cümle hatırlıyorum. O gün çok öfkeliydiniz. Maşrek'teki, Mağrip'teki ve Müslüman ülkelerdeki kardeşlerimize sinirlenmiştiniz. İşte o zaman, ölüleri bile yerinden kaldıracak kadar etkileyici olan, fakat muhataplarının kılını bile kıpırdatmayan şu cümleyi sarf etmiştiniz:"***Üç yüz elli milyon adet koyun kafası var****!"* (Hadrâ',2016: 66)

Yazar burada genelde entelektüellerin İslam dünyası halkı için sarf ettiği bir cümleyi Kaddafi'ye söyletir. O cümle de pasajdaki şu cümledir: *:"***Üç yüz elli milyon adet koyun kafası var***"*

Kaddafi kendisinin mutasavvıf biri olduğunu ve açlığa dayanabileceğini bu şekilde zihninin berraklaştığını ifade eder (Hadrâ',2016: 71).

Yarbay Tarid Kaddafi'ye diktatörler üzerine şu cümleleri söyler:

"… Kurumların çok vasat olduğunu ve yönetimde çok fazla rüşvet ol-

duğundan dem vuruyorlardı ve Stalin'in demir elini özlüyorlardı. Bu hep böyle oldu Kardeş Lider. Şili'de Pinochet'yi özleyenler var, İspanya'da Franco'yu, Irak'ta Saddam'ı, Çin'de Mao'yu, Mısır'da Mübarek'i özlüyorlar tıpkı Moğalistan'da Cengiz Han'ı özledikleri gibi.

-Benden geriye bir imge kalacak? Bir liderinki mi yoksa bir diktatörünki mi?

-Siz bir diktatör değilsiniz. Siz yapmanız gerekeni yaptınız. İki çeşit halk vardır. Bir kafasıyla çalışan, bir de sopayla yürüyen. Bizimkine bir kırbaç lazımdı.

-Aynı fikirde değilim.

-Muhaliflere karşı acımasız olduğumu kabul ediyorum. Başka türlüsü nasıl mümkün olabilirdi? Hükümdarlık kültürü tek bir malzeme ile uyumludur: kan. Kan dökülmeden taht, potansiyel bir idam sehpasıdır. Kendi tahtını korumak için bukalemunun özelliklerini kullanıyordum: bir göz önde bir göz arkada, milimetresine kadar hesaplanmış adımlar, şimşekten daha hızlı, hüküm verici bir dil. Dekorun içinde kaybolduğum zaman, dekor bana dönüşüyordu…

-Sadece hainlere sert davrandım, Yarbay halkımı sevdim ve onu korudum.

-Yapmayacaktınız Reis. Halkı fazla kolladınız, böylelikle tembel ve kurnaz oldu. Yardım edilmeye o kadar alıştı ki artık bir pastanın üzerindeki sineği kovmak için bile kolunu kıpırdatmaya tenezzül etmez oldu." (Hadrâ',2016: 74)

Kaddafi kan dökülmeden tahtın bir idam sehpası olduğunu söyleyerek ülkede tek adam olmanın kan dökmeye bağlı olduğunu ifade eder. Yarbay Tarid Kaddafi'nin halkına her türlü refahı sağlayarak tembelleştirdiğini ifade eder ki bu cümle önemli olup petrol ülkelerinin çoğu için geçerlidir. Bu pasajdaki diğer bir gerçeklik ise diktatör olarak suçlanan liderlerden sonra o ülkelerin demokrasi adına huzuru bir türlü bulamamaları neticesinde o ülke halklarının diktatörleri arar hale gelmesi bu cümlelerin önemini ortaya koymaktadır.

Kaddafi'ye devrimin beşiği Sırte bile ihanet etmiş ve bu da Kaddafi'yi ayrıca yaralamıştır (Hadrâ',2016: 74) Kaddafi Fizanlı yirmi yedi yaşında bir Bedevi olduğunu ayrıca Hz. Musa'nın kitabının olması gibi kendisinin de dağdan indiğini ve Musa'nın kitabeleri yerine ve yeşil kitabının olduğunu ifade eder (Hadrâ',2016: 79).

Mansur generale Allah'ın taraf değiştirdiğini ve muhaliflerin tarafına geçtiğini söyleyerek kendilerinin kaybetmekte olduklarını ifade eder (Hadrâ',2016: 82).

Kaddafi ve oğlu Muʿtasım'ın konvoyu yol üzerinde vurulunca Kaddafi kendisini bir kanalizasyon borusunun içine atar (Hadrâ',2016: 85).

Kaddafi artık yolun sonuna gelmiş ve karizması da çizilmiştir artık. Kaddafi karizmasının bitmesini şu cümlelerle ifade eder.

"*Ağlamak istiyorum, gözyaşlarım akmıyor; açık havaya çıkıp "buradayım" diye bağırmak istiyorum; tek bir ayak parmağımı bile oynatmaya cesaretim yok. Eski cesaretimden eser kalmadı, pervasız karizmam artık mazi oldu.*" (Hadrâ',2016: 86).

Bu romanda ilginç olup gerçek tarihle çakışan cümlelerden biride Kaddafi'nin Bingazi şehrine olan nefretidir. Yazar Kaddafi'nin açık mekânlardan olan halk olaylarının da başladığı Bingazi şehrine olan nefretini şöyle kurgular:

"*Bingazi! Bu yerin adını bile duyduğumda, bu lanet şehri ve çevresindeki irili ve ufaklı tüm köyleri yerle bir edecek bir tusunami oluşturacak kadar kusasım geliyor. Her şey oradan başladı, tıpkı şeytan gibi bütün ruhları bir bir ele geçiren korkunç bir salgın. Onu ilk günden başlayarak yok etmem lazımdı…*" (Hadrâ',2016: 8)

Yaklaşık kırk yıllık bir iktidarın sona erdiği ayaklanmaların başladığı yer olması açısından Bingazi şehrinin, adeta lanetli ve haritadan silinmesi gereken bir yer olarak tarif edilmesi ana karakterin bu şehre olan bakışını ve taşıdığı ruh hâlini açık bir şekilde göstermektedir.

Yazarın Kaddafi'nin ilkokulda sevdiği müdürün kızını almak istemesi de kitapta güzel tasvir edilen sayfalardandır. Kaddafi sevdiği kızı Faten'i subay olunca tek başına babasından istemeye gider. Yazar bu olayı şöyle tasvir eder:

"*Hayatımda ilk defa Libya burjuvazisine ait bir evden içeri giriyordum. Adeta suratıma çarpan bu zenginlik, bana mütevazı köklerimi hatırlatıyor, ama bunu önemsemiyordum.*" (Hadrâ',2016: 28)

Babası Kaddafi'ye kızı vermeyince Kaddafi'nin neleri yaptığını yazar şu cümlelerle tasvir eder:

"Bu hakareti af etmedim. 1972 yılında, ülkenin başına geçtikten tam üç sene sonra Faten'i aradım. Bir iş adamıyla evlenmiş, iki çocuk annesi olmuştu. Bir sabah muhafızlarım onu bana getirdiler. Gözyaşları içindeydi. Üç hafta boyunca onu alıkoydum ve canımın istediği kadar kullandım. Kocası, sözde bir yasadışı fon transferi hikâyesiyle hapse girdi. Babasına gelince, bir akşam gezmeye çıktı ve bir daha evine dönemedi.

O zamandan bu yana, bütün kadınlar benim." (Hadrâ',2016: 30)

Kaddafi'nin kurgusal da olsa bu cümlelerinden intikamcı olduğunu

anlıyoruz. Bu anlatıdaki General Ebubekir'in gerçek hayatta da Savunma Bakanı Ebubekir Yunus Cebir olduğunu ve kurguyla gerçeğin çakıştığını görüyoruz.

SONUÇ

Kaddafi üzerine yazılan bu kitapta Kaddafi'nin her ne kadar halkı için güzel şeyler yapsa da Libya halkının bireysel anlamda özgür olmadığı için özgürlüğünü talep ederek başlattığı devrimi bu roman üzerinden Kaddafi'nin kişiliği üzerinden okumaktayız. Roman özellikle Kaddafi'nin son gecesini anlatması açısından önem arz etmektedir. Kaddafi'nin daha çocukken çölde dayısının ileride büyük adam olacağını söylemesi önemlidir. Romanda yaptığımız okumalardan Kaddafi'nin kızını istediği okul müdürü kızını vermeyi reddedince bu genç subay ileride devrim yapınca evli ve iki çocuğu olan kadını getirip iki hafta boyunca tecavüz edecek ve kızın babasını da öldürecektir. Kadının kocasını da türlü bahanelerle hapse attıracaktır. Buda Kaddafi'nin kinci biri olduğunu kurgu üzerinden okumamız anlamında önemlidir. Bu roman aynı zamanda Kaddafi'nin otobiyografisidir de denilse yeridir. Yazar o kadar güzel kurgulamıştır ki kurguyu gerçek zan etmeye başlayabilirsiniz. Burada önemli olan yazarın Kaddafi'nin çocuklu günlerini flashback yani geriye dönüş tekniğiyle vermesidir. Yazar özellikle Arap liderlini küçümseyip onlar gibi olmayacağını roman üzerinden söylese de sonu diğer Arap liderleri gibi olmuştur. Yâsmîna Hadrâ' romanını Kaddafi'nin ölünden sonra kurgulamıştır. Yazar romanı öncesinde kurgulamış olsa belki daha fazla anlam ifade edebilirdi. Buda bu romanın her ne kadar ticari kaygılarla yazıldığını düşündürse de yine de ortaya güzel bir edebi anlatı çıkması açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Bearman Jon, (1986), Qadhafi's Libya, Zed Books Inc. UK.

Blunddy David ve Lycett, Andrew. "Qaddafi and Libyan Revolution". USA: Little Brown Co, 1987

Can, A. H. (2013b). *Modern Cezayir edebiyatı ve Et-Tâhir Vattâr'ın romanlarında toplumcu gerçekçilik*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çıldır, Şükrü. (2016). "1969 Libya Askeri Darbesi". Ortadoğu, Cilt:8, Sayı:78, Eylül-Ekim 2016, 54-57.

Doğan Gürkan, Durgun Bülent. (2012). "Arap Baharı Ve Libya: Tarihsel Süreç ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme". Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Yıl: 2012/1, Sayı:15.

Durham, B. (2013). An analysis of the self-identification of Algerian novelist Mouloud Feraoun and Yasmina Khadra and their French education. *The Pennsylvania State University*, 213-249.

el-Kaddafı Muammer. (1980). Yeşil Kitap. Libya Halk Bürosu Yayınları, Libya.

Fischbach, M. R. (2008). Khadra, Yasmina (Muhammad Moulessehoul) (1955-). *Biographical Encyclopedia of the Modern Middle East and North Africa*, *2*, Thomson Gale.

Gökgöz, T. (2017). Frankofon Cezayir edebiyatında Yasmina Khadra ve edebi kişiliği. O. Düzgün, H. Yılmaz, A. Aldyab, M. S. Gür, A. Işıdan (Ed.), *Uluslararası Ortadoğu Kongresi (Dil, Tarih ve Edebiyat) Bildiri Kitabı 2* içinde (173-180. ss.), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.

Gökgöz, T. (2018). *Bağımsızlık sonrası Cezayir'de edebi ve kültürel çevre (1962-2016)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hadrâ', Y. (2016). *Leyletu'r Reyyisi'l Ahîra*. (Çev: Antun Serkîs), Darû's Sâkî.

Joffe George, Paoletti Emanuela, (2010) "Libya's Foreign Policy: Drivers and Objectives", Mediterranean Paper Series 2010, The German Marshall Fund of the United States, 2010.

Olıvıerı Enrica, Libya Before and After Gaddafi: An International Law Analysis. Universita Ca'Foscari Venezia. Lisans Tezi, Venedik, 2011.

Ramutsındela Maano, (2009). "Gaddafi, Continentalism and Sovereignty in Africa." South African Geographic Journal, 91:1.

Seta, (2011), Batı ve Kaddafi Makasında Libya. SETA Rapor, Ankara.

Totman Sally, Mat HARDY. "When Good Dictators Go Bad: Examining the Transformation" of Colonel Gaddafi". International Journal of Interdis-

ciplinary Global Studies. Vol. 10, No. 2. Libya 2012, African Economic Outlook, https://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Generic-Documents/Libya%20Full%20 PDF%20Country%20Note.pdf (18.12.2017).

http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/731 (1992) (18.12.2017)

http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/748 (1992) (18.12.2017).

BÖLÜM 2

SİVİL TOPLUM VE SOSYAL HİZMET EKSENİNDE SIĞINMACI VE MÜLTECİLERE YÖNELİK UYGULAMALAR

Güler GÜNEŞ ASLAN[1]

1 Arş.Gör.Dr. Güler GÜNEŞ ASLAN, Yalova Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, e-mail:gulergunes34@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6509-8278

Göç, dünya tarihinde insanlığın aşina olduğu bir olgudur. Gerek gönüllü olarak gerek zorunlu olarak gerçekleştirilen bu yer değiştirme hareketi, çeşitli etnik kökene sahip insanların bir araya gelmesine ve bir arada yaşamasına sebep olmaktadır. İçinde bulunduğumuz son yüzyılda, savaş, ekonomik ve siyasi krizler, çevresel felaketler, eğitim ya da ekonomik fırsatlar için gerçekleştirilen göç hareketleri göçle ilgili siyasi kurumlar, uluslararası sözleşmeler, kararlar ve düzenlemeler, sosyal politikalar, bilimsel çalışmalar ve sivil toplum hareketlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Savaş ve siyasi sebeplerle zorunlu olarak ülke değiştiren insan kategorileri çağımızda sığınmacı ve mülteci kavramlarıyla tanımlamışlardır. Spellman (2002)'a göre II. Dünya Savaşının etkisiyle yoğun bir şekilde ortaya çıkan göç hareketleri, soğuk savaşın başlamasıyla sıklaşmıştır. Soğuk savaş döneminde ideolojiler savaşı sebebiyle ortaya çıkan ve etnik bölünmelere yol açan durum, Afrika, Amerika, orta doğu ve güneydoğu Asya'da milyonlarca insanın yer değiştirmesine neden olmuştur. Bu bölgelerden kaçışlar genelde kendi yakınındaki benzer politik ve ekonomik yetersizlikler yaşayan ülkelere doğru olmuştur. 1950'lerden beri mülteci hareketlerinin yüzde 95'i gelişmekte olan ülkelerden kaynaklanmıştır. Komşu ülkeleri ise bu mültecileri kabul etmekte, kendileri de benzer sorunları yaşadıkları için gönülsüz davranmıştır (Spellman, 2002, s. 200). Ülkelerin mülteci kabul etmekteki gönülsüzlüğü, göç sebebiyle toplumlarda çeşitli değişikliklerin ortaya çıkmasıdır. Abadan-Unat (2006)'a göre uluslararası göç toplumlarda ekonomik ve sosyokültürel etkiler yapmakta ve bunun sonucunda ulus devletlerin yapısı değişmektedir (Abadan Unat, 2006, s. 343).

Uluslararası göçün özellikle küreselleşmenin etkisiyle şekillendiği de öne sürülmüştür. Erder (2010)'e göre küreselleşme sürecinde küresel kurumlar mal, sermaye ve iletişimin sınır ötesi hareketini teşvik ederken, insan hareketlerini durdurmaya çalışmaktadırlar (Erder, 2010, s.42). Okyayuz (2005)'a göre küreselleşme, ekonomik dengelerle olduğu gibi siyasi güç dengeleriyle de ilişkilidir. Siyasi olarak güçlü düzeyde olan ülkeler kavramları da kendi istedikleri gibi düzenlemekte ve göçmenleri de iyi kötü verimli verimsiz gibi kategorilerle tanımlamaktadırlar. Bu anlamda istihdam için nitelikli olarak görülen mültecileri kabul etmekte kötü ve verimsiz olarak gördükleri göçmenleri de sınırlarından uzak tutmaya çalışmaktadırlar (Okyayuz, 2005, s.250). Bu durumda yasadışı göç akımları ortaya çıkmaktadır. Yasadışı göç akımlarıyla sığınmacı ve mülteci akımları, hukuki olarak birbirinden farklı olmakla birlikte, aslında pratikte birbirinin içine geçmiş durumdadır (Yükseker ve Brewer, 2010, s.298). Uluslararası göç akımlarının hem yasal hem yasa dışı yollarla gerçekleşmesi göçü yönetilmesi gereken bir olgu olarak karşımıza koymaktadır. Zira göç akımları varlığını artarak sürdürmektedir. Türkiye örnek olarak verilirse, Türkiye'nin bulunduğu coğrafi konum gereği, uluslararası göç akımlarına gerek

transit ülke olarak gerek hedef ülke olarak maruz kaldığı görülmektedir. United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR)'e yani Türkiye'de anılan ismiyle Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK)'ne göre Türkiye, Suriye'de rejim tarafından uygulanan baskı ve politikalar sebebiyle göç etmek zorunda kalan 3.574.800 göçmene geçici koruma sağlamış, gerek Afganistan, İran ve Irak gibi diğer komşu ülkelerden siyasi sebeplerle kaçan göçmenlere uluslararası koruma sağlamak üzere ev sahipliği yapmak durumunda kalmıştır (UNHCR, 2022). Türkiye özellikle 2011 yılı itibariyle bu denli yoğun bir göçe maruz kalmışken, yasadışı göç faaliyetleri de artmış, Avrupa Birliği'ne gitmek isteyen sığınmacılar durumun öznesi haline gelmiştir. Avrupa Birliği tarafından kendi sınırlarına yönelik göç akımlarının durdurulması için Türkiye ile geri kabul anlaşması imzalanmış olsa da uluslararası göç Avrupa Birliği ülkelerinin ve dünyadaki diğer ülkelerin gündeminde yer tutmaktadır. Zira yeni sığınma hareketlerinin ortaya çıkmasına sebep olabilecek siyasi değişiklikler gündeme gelmiştir. Afganistan'da Taliban yönetiminin başa geçmesi sonucu ortaya çıkan göç hareketleri yine 2022 yılında Ukrayna ve Rusya arasında ortaya çıkan sıcak savaş sonucu ortaya çıkan göç hareketleri toplumların ve siyasetçilerin gündeminde yer tutmaktadır. Türkiye özelinde ise Türkiye'de bulunan Suriyeli nüfusun akıbetinin ne olacağı, dünyadaki siyasi anlaşmazlık ve savaşların Türkiye'nin yeni sığınmacı akımlarına uğramasına sebep olup olmayacağı gündemde yer almaktadır.

Gerek yasal, gerek yasadışı yolla gerçekleşen uluslararası göç sonucu ülkelere yerleşen göçmen nüfusu için yapılacak uyum veya entegrasyon çalışmaları, ayrılacak ekonomik kaynaklar, sunulacak istihdam, eğitim, sosyal güvenlik politikaları ve sosyal hizmetler de ayrı bir tartışma konusu haline gelmiştir. Ev sahibi toplumun ekonomik kaynakları göçmenlerle paylaşmak konusundaki kaygıları ülkelerin göçmenlere yönelik kabul politikalarının tartışmaya açılmasına sebep olmakta, siyasetçiler de oy kaygısı sebebiyle bu tartışmaları göçmen karşıtı olacak şekilde yönlendirebilmektedirler. Buna karşın, uluslararası toplum tarafından taraf olunan insan hakları, çocuk hakları, kadın hakları sözleşmeleri, 1951 Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair Sözleşme, Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1967 Protokolü, uluslararası korumaya başvurmuş sığınmacı ve mülteci statüsündeki diğer göçmenler hakkında, eğitim, sosyal güvenlik, geri göndermeme gibi birtakım sorumluluklar üstlenmelerini gerektirmektedir.

Küreselleşme nedeniyle ülkelerin kendi sınırlarının uzağında olan sosyal, ekonomik ve kültürel değişikliklerden etkilenebilmesi göçmenlere yönelik yaklaşımlarını da etkilemektedir. Abadan Unat (2006)'a göre küreselleşmenin getirdiği liberal piyasa ekonomisi sebebiyle de manevra alanı daralan ulus-devletlerin sunabilecekleri sosyal destek hizmetleri azalmakta veya ortadan kalkmaktadır (Abadan Unat, 2006, s.343). Bu bağlamda göç-

menler, sığınmacılar, mültecilere yönelik kabul politikaları, sunulan sosyal hizmetler ve sosyal yardımlar da etkilenebilmektedir. Sığınmacı, mülteci, yasadışı göçmen veya gönüllü göçmen gibi şekillerde göçmenlerin gruplandırıldığı çağımızda iktidarların da bu durumu yönetmek için çeşitli stratejiler geliştirdiği görülmektedir. Devletlerin kendi vatandaşları için uyguladığı refah politikalarının ve sosyal hizmetlerin yeni gelen göçmenlere ne şekilde uygulanacağı, uluslararası koruma amaçlı gelen göçmenlerin sosyal yardımlardan ne derece pay alacağı, hazırlıksız bir şekilde gelen sığınmacıların topluma uyumunun nasıl sağlanacağı, yasadışı göçmenlere ya da uluslararası koruma başvurusu sahiplerine yapılan ayrımcı davranışlar veya insan hakları ihlalleri gibi konular tartışılmaktadır. Bu bağlamda göç yönetimi için hükümetler hem özel kuruluşlarla hem sivil toplum kuruluşu denilen ve üçüncü sektör olarak adlandırılan kuruluşlarla da etkileşime girmektedir. Sivil toplum kuruluşlarının varlıklarını, devletlerin sunmakla yükümlü olduğu insan hakları temelli sorumluluklarını ve sosyal hizmetleri uygulamaktan kaçınmaları sonucu destekleyip desteklemediği konusu da tartışılmaktadır. Farklı görüşlere rağmen sivil toplum kuruluşlarının aldığı inisiyatifler günümüzde özellikle göçmenlere yönelik olarak artmaktadır. Bu metinde sivil toplum kuruluşları ve uluslararası koruma ihtiyacı olan sığınmacı ve mültecilere yönelik çalışmalarına yer verilmiş ve bunun sonrasında bu göçmen grubuyla ilgili sosyal hizmet ve sivil toplum kuruluşlarının ne gibi bir ilişki içinde bulunabileceği irdelenmiştir.

Sığınmacı ve Mültecilere Yönelik Sivil Toplum Kuruluşu Faaliyetleri

Günümüzde büyüyen toplumlarda devletin toplumsal alanını denetlemekle zorlandığı noktalarda bireyler belirli amaçları doğrultusunda örgütlenmekte, devletin dolduramadığı boşlukları toplum yararı doğrultusunda tamamlamaya çalışmaktadır. Sivil toplum olarak nitelenen bu alanda, devletlerin korumaya aldıkları insanların temel hak ve özgürlüklerinin korunması için takip çalışmaları yapılmaktadır (Gültekin ve Bitirim, 2006). Sivil toplumun aygıtı olan sivil toplum kuruluşları ise, kâr amacı gütmeyen, üyelerinin gönüllülük esasına göre tüm toplumun faydası için çalıştığı kuruluşlardır. Teorik olarak sivil toplum kuruluşları herhangi bir dış otoritenin baskısına boyun eğmeden ve devlet kurumlarından emir almadan ve siyasal partilere angaje olmadan toplumun refahı için bağımsız şekilde çalışan örgütlerdir (Özden, 2008: 15).

Sivil toplum kuruluşları günümüzde göç alanında da faaliyet göstermektedirler. Bu sivil toplum kuruluşları kimi zaman ulusal kimi zaman uluslararası nitelik taşımaktadırlar. Sivil toplum kuruluşları yerinden edilmiş göçmenlere yahut uluslararası korumaya başvurmak amaçlı yer değiştiren göçmenlere yönelik birçok faaliyette bulunabilmektedir. Sivil toplum kuruluşları özellikle uluslararası koruma ihtiyacı olan kişilere yönelik,

göç öncesinde, göç sırasında ve göç sonrasında faaliyet gösterebilmektedir. BMMYK (2003)'ne göre sivil toplum kuruluşları sığınılan ülkeye yeni varış durumunda sığınmacılara sığınmacılara destek ve danışmanlık sağlar, toplu varış durumlarında göçmenlerin köken ülkelerinde bulunan anlaşmazlıkların çözümü ve insan hakları ihlallerinin sona ermesi için uluslararası kamuoyu oluştururlar ve de hükümetlere katılma hakkının verilmesi konusunda çağrıda bulunurlar. Göçmenlerin bir ülkeye sığındıkları durumda, bu sığınmacılara yardım programı oluştururken hak ihlalleri konusunda izlemeler yaparlar ve sığınmacılara yardım programı oluştururken yerli halkın da faydalanabileceği şekilde programlar oluştururlar. Bunun yanında mülteci haklarının istismarı konusunda ilgili makamları bilgilendirirler. Gönüllü geri dönüş durumlarında, mültecilerin dönecekleri köken ülkeyle ilgili koşullar hakkında bilgi toplanmasına ve bu bilgilerin mültecilerle paylaşılmasına yönelik çalışmalar düzenlerler ve yine göre dönüş durumlarında olası insan hakları ihlali durumlarıyla ilgili ilgili makamları bilgilendirir ve ülkelerine geri dönenleri de izlerler. Bunun yanında mültecilere geri dönüş konusunda baskı yapılıp yapılmadığı konusunda izlemeler yaparlar. Mülteciler köken ülkelerine döndüklerinde, bu kesimin yaşadığı zorluklarla ilgili yardım programları düzenlerler ve insan hakları ihlalleri konusunda izlemeler yaparlar. Bunun yanında yerel halkın da geri dönenlerin faydalandığı kampanyalardan faydalanmasını sağlarlar. Mültecilere yönelik yerleştirme uygulamaları yaparken de mültecilerin yerleştirildiği yerlerde sosyo-ekonomik altyapının geliştirilmesine katkıda bulunurlar ve mültecilere yönelik yerel düşmanlığın engellenmesine katkıda bulunurlar. Mültecinin yerleştirildikleri ülkede, çevre ve yaşam koşullarını düzenlemelerine yardımcı olurlar (BMMYK, 2003, s.41-80). Buna göre sivil toplum kuruluşları sığınmacı ve göçmenlere yönelik savunuculuk, ilgili kaynaklarla buluşturma, insan hakları ihlallerini izleme ve raporlama, göçmenlerin durumuyla ilgili toplumu ve ilgili makamları bilgilendirme, göçmen ve toplum arasında uyum sağlanması gibi faaliyetler yapmaktadırlar.

Sivil toplum kuruluşlarının göç alanında yaptıkları faaliyetler Birleşmiş Milletler'in ilgili kurumlarının dikkatini çekmiştir. Birleşmiş Milletler tarafından uluslararası göçün yönetilmesi için kurulan uluslararası kuruluşlardan biri olan United Nations High Commissioner for Refugees(UNHCR) yani Birleşmiş Milletler mülteciler yüksek komiserliği (BMMYK) sığınmacılar ve mülteciler üzerine çalışmalar yaparken, sahada sivil toplum kuruluşlarıyla ortaklıklar kurmaya başlamıştır.

Turton (2002)'a göre mültecileri koruma meselesi sivil toplum kuruluşlarının katılımıyla daha az ulus devlet merkezli olmuş, BMMYK'de sivil toplum kuruluşlarıyla daha yakından bağlantıya geçerek yardım politikalarını yeniden şekillendirmiştir. Örneğin Bosna savaşı sırasında BMMYK'nin yardımlarının %90'ından fazlası yerel STK'lardan aktarılmış

ve krizin en yoğunlaştığı dönemde 250'den fazla insani yardım kuruluşu BMMYK'nin koordinasyonunda çalışmıştır (Turton, 2002, s.45). Bu gibi deneyimlerden sonra, BMMYK sivil toplum kuruluşlarıyla ortaklıklarını daha da arttırmış, hatta sivil toplum kuruluşlarıyla yıllık küresel istişareler yapmaya başlamıştır. Bu istişarelerde yapılan uygulamalardaki kısıtlılıklar ve gerçekleştirilmek istenen hedefler ele alınmaktadır.

Örneğin 2020 yılına ait yıllık istişare programında halihazırda var olan Covid-19 pandemisi sürecinde var olan durum analiz edilmiştir. Buna göre Covid-19 pandemisi sürecinde mültecilere ait sivil toplum kuruluşları da önemli çalışmalar göstermiştir. Sivil toplum kuruluşları açısından, pandemi sürecinde etkinliği öne çıkan mülteci örgütleriyle iş birliğinin geliştirilmesi ve bunları finanse edilip kapasitelerinin güçlendirilmesi, sığınmacı ve mültecilerin ulusal sosyal koruma önlemlerine ve sosyoekonomik müdahale planlarına dahil edilmesi için savunuculuk yapılması, göçmen grubunun geçim kaynaklarının artırılması, yerinden edilmiş topluluklar için topluluk temelli koruma sağlanması, topluluklara yönelik erişimin sınırlı olduğu durumlarda uzaktan iletişim ve uzaktan eğitim yöntemleri konusunda araçlar ve yaklaşımların geliştirilmesi gibi kararlar alınmıştır (UNHCR, 2020). Buna göre BMMYK ile istişare halinde olarak sivil toplum kuruluşlarının dünyada var olan sosyo-ekonomik ve siyasi koşullara paralel olarak uygulama planlarını oluşturdukları veya güncelledikleri söylenebilir. Bunun yanında dünyada var olan çeşitli kısıtlayıcı durumlar da gerek maddi olarak gerek hareket özgürlüğü olarak sivil toplum kuruluşlarının çalışmasını etkileyebilmektedir. Örneğin BMMYK (2021)'nın raporuna göre pandemi döneminde oluşan seyahat kısıtlamaları nedeniyle uluslararası sivil toplum kuruluşlarının temel koruma sağlama hizmetleri azalmış, bunun yanında ülkelerin pandemi sürecinde öncelikleri değiştiği için de fon bulma konusunda sorunlar yaşamışlardır. Bunun sonucunda hizmetlerinin sunumunda gecikme ve uzun vadeli hedefler yerine acil insani ihtiyaçların karşılanmasına yönelik eğilimler ortaya çıkmıştır. Yerel sivil toplum kuruluşlarının da doğrudan ve öngörülebilir şekilde finansman eksikliğinden ötürü sürdürülebilir programlar yapmakta zorlandıkları ifade edilmiştir. İfade edilen kısıtlamaların yanında bazı alanlarda sivil toplum kuruluşlarının çalışmalarını online platformlara taşımalarıyla, uzaktan hukuki danışmanlık, eğitim, ruh sağlığı ve psiko-sosyal destek gibi alanlarda hizmet sunumları daha geniş bir kitleye ulaştırabilmiştir (UNHCR, 2021, s.14-17). İfade edilen duruma göre sivil toplum kuruluşlarının uluslararası göç alanındaki faaliyetleri hem kamuoyunu etkileyebilirken hem de halihazırda var olan çevresel koşul ve kısıtlamalardan etkilenmektedir. Kendi programlarını, politikalarını koşullara göre güncelleyebilmeleri ve esnetebilmeleri uygulama hızlarını artırırken, kriz, pandemi, seyahat kısıtlamaları, siyasi tutumlar ve toplumsal tutumlar nedeniyle fon bulamamaları da

uygulama hızlarını yavaşlatabilmektedir. Yine de sivil toplum kuruluşları, kısıtlamalara rağmen birçok ülke topraklarında sığınmacılar ve mülteciler için etkili çalışmalar yapabilmektedir. Bu duruma Cenevre sözleşmesine taraf olmayan Lübnan'daki sivil toplum kuruluşlarının etkinliği örnek verilebilir. El Chmali (2017)'ye göre Suriyeli sığınmacıların geldiği Lübnan, mültecilerin statüsüne ilişkin 1951 tarihli Cenevre Sözleşmesine taraf bir devlet değildir ve Lübnan hükümeti de Suriyeli mültecilere sosyo-ekonomik fırsatlar sağlamak için kayda değer herhangi bir çaba göstermemiştir. Bu özel bağlamda, yerel sivil toplum aktörleri, yoksul Lübnanlıların ayrımcılık, tecrit ve dışlanma duygularına karşı çalıştıkları gibi, Suriyeli mültecilere temel hizmetler sunmak suretiyle asgari sosyo-ekonomik istikrarın sağlanmasında güvenilir aktörler olduklarını bir kez daha kanıtlamışlardır (El Chmali, 2017, s.389-390). Örnekte görüldüğü üzere yerel hükümetin yasal olarak koruma vaadinde bulunmadığı ve çok da üstünde durmadığı mülteci meselesine yönelik acil insani ihtiyaçlarla ilgili çözümler sivil toplum kuruluşları tarafından sağlanmıştır. Acil insani ihtiyaçların karşılanması önemli olsa da kimi kesimler tarafından sivil toplum sadece acil ihtiyaçlara odaklanması eleştirilmekte, bunların sadece kısa vadeli çözümler olabileceği fikri dile getirilmektedir. Örneğin Türkiye'deki göçmenlere yönelik sivil toplum kuruluşlarını inceleyen Güzel (2020)'e göre sivil toplum kuruluşları içinde bulunulan zamandan yola çıkarak geleceğini inşa etmeyi hedeflemekte fakat uygulamada örneğin Türkiye'de göç alanında çalışan derneklerin yaptıkları birçok faaliyetin kısa süreli ve dönemsel olduğu görülmektedir (Güzel, 2020, s.556). Türkiye'de göç alanında çalışan sivil toplum kuruluşlarının çoğunun proje bazlı çalıştığı görülmektedir (Öz, 2022). Türkiye'de Suriyeliler üzerinde çalışan ulusal ve uluslararası sivil toplum kuruluşlarının proje bazlı çalışmaları birbirleri arasında bütünlük oluşturmamakta, bu durum uzun vadeli çözümler yerine kısa vadeli çözümlerin oluşmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla sivil toplum kuruluşlarının ürettiği projelerin belirli bir strateji çerçevesinde birbirleriyle bütünlük oluşturacak şekilde uygulanması uzun vadeli çözümler oluşturulabilmesi için önemlidir (Erdoğan, 2020, s.215). Bu durum belki de, Türkiye'de sivil toplum kuruluşlarının uzun vadeli uygulamalar için yeterli kaynağa sahip olmaması veya uluslararası korumaya muhtaç göçmenlerin geçici mi yoksa kalıcı mı olarak yerleştikleriyle ilgili belirsizliğin etkisinde kalmalarından kaynaklanıyor olabilir. Özellikle Türkiye›de Suriyeli sığınmacı sayısının çokluğu ve bu Suriyelilerin geçici koruma statüsünde bulunması onların durumu belirsiz kılmaktadır. Suriyelilerin Türkiye›deki varlığı neredeyse 10 yılı bulması, büyük çoğunluğunun AFAD tarafından kurulan geçici barınma merkezlerinin dışında yerel toplum içinde yaşaması göç sebebiyle dezavantajlılık yaşayan bu kesimin hem acil ihtiyaçlarıyla buluşması hem topluma uyum sağlaması açısından siyasetçilerin gönderme oturmuştur. Bu durum, Türkiye'de göç alanında çalışan sivil toplum

kuruluşlarının sayısını arttırmıştır.

Küresel bazda bakıldığında, sivil toplum kuruluşlarının sığınmacı ve mültecilerle çalışırken bu grupların topluma uyumunu ve topluma katılımını artırmak için çalışmalar yaptıkları görülmektedir. Göçmen gruplar farklı ülkelere göç etmeleriyle beraber, geldikleri toplumun sosyo-kültürel özellikleriyle karşılaşmaları sonucu bir uyum süreci geçirmektedirler. Mülteciler açısından değerlendirirsek, mülteciler kimi zaman gönüllü olarak kimi zaman da zorunlu olarak bazen hazırlıklı bazen hazırlıksız şekilde göç etmek durumunda kalmaktadırlar. Farklı ülkeye göç etme durumunda gelinen toplumun sosyo-kültürel özelliklerini, dilini, kurallarını, tabularını, toplumun siyasi ve kurumsal yapılanmasını, toplumun örgütlenmesini vesaire yakından tanımadıkları için gelinen topluma adapte olabilmek adına çaba sarf etmeleri gerekmektedir. Bu durumu zorlaştıran şey aslında sığınmacı ve mülteci olarak tanımlanabilecek bu kişilerin sosyo-kültürel özellikleri, inançları, değerleri, etnik kimlikleri ve konuştukları dilleri varken ve bu özellikleri toplumda sosyalleşme sürecinde uzun süre içinde kazanmışken, varılan yeni ülkede toplumun, dili, kültürü ve sosyo-ekonomik örgütlenmesini belki daha kısa sürede öğrenmek durumunda kalmalarıdır. Zorunlu sebeplerle göç etmek durumunda kalan bu göçmen grubun kendi sosyo-kültürel özellikleri ve gelinen toplumdaki sosyo-kültürel özellikleri arasında etkileşim yaşanma durumu yani kültürleşme durumu onların geldikleri topluma katılımları üzerinde rol oynamaktadır. Berry (2001)'e göre göçmenlerin geldikleri toplumda kültürleşme süreçleri bütünleşme, ayrılma, asimilasyon ve marjinallik gibi boyutlarla ifade edilebilir. Buna göre gelinen toplumda göçmen ve ev sahibi toplum karşılıklı olarak birbirlerinin kültürünü tanımaya çalışıyorsa, göçmen hem kendi sosyo-kültürel özelliklerini sürdürüp hem de gelinen toplumun sosyo-kültürel özelliklerini öğrenmeye çalışıyorsa bu durumda bütünleşme durumu oluşmaktadır. Göçmen kendi sosyo-kültürel özelliklerin devam ettirip gelinen toplumla etkileşime girmeden ve gelinen toplumun sosyo-kültürel özelliklerinden izole şekilde yaşamaya çalışıyorsa ayrılma durumu oluşmaktadır. Göçmen kendi sosyo-kültürel özelliklerini geriye atıp geldiği toplumun sosyo-kültürel özelliklerini içselleştirip bu şekilde yaşamaya çalışıyorsa asimilasyon durumu oluşmaktadır. Son olarak göçmen hem kendi sosyo-kültürel özelliklerini hem de gelinen toplumun sosyal-kültürel özelliklerini kendinden uzak olarak görerek ikisinden de uzak durduğu durumda marjinallik durumu oluşmaktadır (Berry, 2001).

Buna göre mültecilerin topluma uyum sağlayabilmesi için hem ev sahibi toplumun hem mültecilerin karşılıklı olarak birbirlerinin kültürüne saygılı olması ve mültecilerin gelinen toplumun sosyo-kültürel yapısını tanımaya ve öğrenmeye istekli olması gerekmektedir. Yerel toplum ve sığınmacılar arasında uyumu sağlayacak en önemli faktörlerden biri-

si etkileşimdir. Etkileşimin olmadığı durumlarda toplumda sığınmacılara karşı önyargılar oluşabilmektedir. Örneğin Erdoğan (2020)'ın araştırmasına göre Suriyeli sığınmacıların en çok yararlandığı sosyal yardım, AB ve Türkiye Anlaşması sonucu uygulanan ve AB tarafından fonlanan sosyal uyum yardımı (SUY) olmasına ve Suriyelilerin önemli bir kısmının çalışmasına rağmen, toplumda Suriyelilerin devletin yardımıyla yaşadığı ya da dilenerek geçimlerini sağladığı görüşüne sıkça rastlanmaktadır. Sığınmacı ve mültecilerle ilgili bu gibi yanlış bilgiler dolaşıma girdiğinde, özellikle bu yanlış bilgiler ekonomik çıkar çatışmasını körükleyebilecek ya da toplumun kültürel değerlerini tehdit eden unsurlar taşıdığında, sığınmacı ve mültecilere yönelik ayrımcı davranışlar ve söylemler artabilmektedir. Bu durum yerel toplumla sığınmacı ve mülteciler arasındaki etkileşimi azaltabilmekte, bu etkileşim azaldıkça da önyargılar, düşmanca davranışlar karşılıklı olarak artabilmektedir. Dolayısıyla göçmenlerin ve ev sahibi toplumun etkileşim için isteksiz olması göçmenlerin toplumla bütünleşmesini azaltabilmektedir. Bu bağlamda sivil toplum kuruluşlarının sığınmacı ve mültecilerin geldikleri toplumla bütünleşmeleri sağlamak için iki kesimi de bir araya getirebilmesi, birbirleriyle etkileşime girmesi için faaliyetler sağlayabilmesi açısından katkısı olabileceği söylenebilir. Valtonen'e göre sivil topluma katılım ve bağlılık yoluyla göçmenler kademeli olarak kapasitelerini, kaynaklarını, ağ temellerini ve stratejilerini doğrudan, dolaylı ve işbirlikçi yollarla geliştirebilirler. Bu kanalda, vekalet vermeye dahil olabilirler ve daha geniş faaliyet çevreleriyle bağlantı kurabilirler. Sivil toplum aracılığıyla göçmenler ve yerel toplum arasında dayanışma artırılabilir ve bu durum da entegrasyonu arttırabilir (Valtonen, 2008, s.48-49).

Sivil toplum kuruluşlarının sahada yaptıkları çalışmalar yanında, sığınmacı ve mülteciler adına etkili savunuculuk ve lobi faaliyetleri yürütebilmeleri gerekir. Birleşmiş Milletler toplantılarında ülkelerin siyasi temsilcilerinin bir araya geldiği ortamlarda karar alıcıları etkileyebilmek adına, bu grupların yaşadığı kamp ve gecekondu mahallelerindeki sefalet, mülteci statüsü belirleme prosedürlerinde yaşadıkları zorluklar ve gözaltı merkezlerinde yaşadıkları sorunlarla karar alma mekanizmaları yüzleştirilmelidir. Bu sorunlarla ilgili karar alıcıları etkileyebilmek adına da sivil toplum kuruluşlarının sahada titizlikle çalışması gerekmektedir (Lester, 2005, s.139).

Sivil toplum kuruluşlarının sığınmacı ve mültecilerle sahada çalışmaları sırasında dil ve kültür farklılığı gibi konulardan ötürü güçlükle karşılaşabilmektedir. Bu açıdan sivil toplum kuruluşlarının hizmet verdiği sığınmacı ve mülteci gruplara tanımak adına uzun zaman pratik yapması gerekebilmektedir. Öz (2022)'e göre sivil toplum kuruluşları dil engeli, kültür farklılığı, sığınmacı ve mülteci grup hakkında kültürel yetkinliğe sahip olma gerekliliği nedeniyle konuyla ilgili profesyonelleşmeye gidebilmektedir.

Sığınmacı ve mültecilerle çalışmada dil farklılığı, kültürel farklılık, sığınmacıların hem maddi hem manevi sorun ve kayıplarının olması gibi zorluklar sivil toplum kuruluşlarının, farklı uzmanlıklardan ve kaynaklardan destek almasını ve çalışma alanları ile ilgili olarak etkili yöntemler uygulamalarını gerektirmektedir. Tercümanlar, sığınmacıların kültürü ile ilgili uzman olan bilim insanları, ruh sağlığı uzmanları, avukatlar bu alanda çalışan sivil toplum kuruluşlarına destek olabilir. Bunun yanında sosyal hizmet disiplini de sivil toplum kuruluşlarının çalışmalarına rehberlik edebilir. Aşağıdaki bölümde sığınmacı ve mültecilere yönelik çalışmalarda sivil toplum kuruluşları ve sosyal hizmet ilişkisine yer verilmiştir.

Sığınmacı ve Mültecilere Yönelik Çalışmalarda Sivil Toplum Kuruluşları ve Sosyal Hizmet İlişkisi

Sığınmacı ve mültecilere yönelik çalışmaların yapıldığı akademik disiplinlerden ve uygulama alanlarından birisi sosyal hizmettir. Sosyal hizmet, International Federation of Social Workers (IFSW)'ye göre global anlamda şu şekilde tanımlanabilir: "Sosyal hizmet, uygulamaya dayalı bir meslek ve sosyal değişimi ve gelişimi, sosyal uyumu ve insanların güçlendirilmesini ve özgürleşmesini destekleyen akademik bir disiplindir. Sosyal adalet, insan hakları, toplu sorumluluk ve farklılıklara saygı ilkeleri sosyal hizmetin merkezinde yer alır. Sosyal bilimler, beşerî bilimler ve yerel bilgi teorileri tarafından desteklenen sosyal hizmet, yaşam zorluklarını ele almak ve refahı artırmak için insanları ve yapıları bir araya getirir. Bu tanım, ulusal ve/veya bölgesel düzeylerde genişletilebilir." (IFSW, 2014).

Yukarıdaki tanımdan yola çıkarak sosyal hizmet alanında sığınmacı ve mültecilere yönelik onların sahip oldukları hakların korunması, bu kesimin insan hakları ihlallerine uğramalarının engellenmesi, göçmenler ve yerel topluluk arasındaki sosyal uyumun sağlanması, azınlıkların ve toplumun geliştirilmesi, sığınmacı ve mültecilerin yaşamlarındaki zorlukların aşılması için onların güçlendirilmesi ve bu göçmen grubun refahının arttırılması için gereken kurumlarla bağlantılarının kurulması gibi uygulamalar yapılabileceği söylenebilir.

Sosyal hizmet açısından mültecilerle çalışmak karmaşıktır ve çok seviyeli müdahaleyi gerektirir. Mesela ilk olarak ülkelerinden savaş ya da siyasi karışıklık sebebiyle başka ülkeye kaçtıkları ilk süreçte, korunmaya ihtiyaçları vardır. Sığınmacı statüsündeki bu kişilerin korumaya alınması, ulusal politika ve siyasi ilişkilere bağlıdır. Bunun için makro düzeyde müdahaleler gerekir (Mayadas ve Segal, 2000, s.221-222). Bu anlamda sosyal hizmet alanında çalışan uygulayıcıların sığınmacıların göç ettikleri ülkedeki sığınmacılara yönelik politikalara hâkim olması, bunun yanında sığınmacıları yerinden eden siyasi ve hukuki olaylar hakkında bilgi sahibi olması gerekmektedir. Sığınmacılara yönelik koruma

sağlayabilmek için sosyal çalışmacıların sağlayabileceği kaynaklar, bağlı oldukları devletin iç ve dış politikalarından etkilenebileceği için sosyal çalışmacıların çoklu düzeyde çalışması gerekmektedir. Whittaker (2006)'ın belirttiği gibi mülteci sorunları ve mülteci hakları konusunun tüm ülkeleri ilgilendiren karmaşık bir mesele olması, uluslararası uygulanabilirliği olan bir sosyal hizmet modelini gerektirir (Whittaker, 2006: 40). Mülteciler ve sığınmacılarla ilgili meselelere lokal düzeyde yaklaşıp, küresel ve uluslararası bağlantıları görülmediği sürece, sosyal hizmet küreselleşen bir dünyada daha etkisiz bir hale gelecektir (Ife, 2012, s.77). Bu anlamda sosyal hizmet alanında sığınmacı ve mültecilerle çalışan sosyal çalışmacıların, göçü doğuran meselelerin sebeplerini görmesi aynı zamanda uluslararası düzeyde bağlantılar kurarak uygulamalar yapabilmesi gerekmektedir. Örneğin sığınmacılara yönelik yerel ve uluslararası politikaların değiştirilmesi ve insan hakları ihlallerinin önlenmesi için savunuculuk yapılması önemli bir mevzudur. Ife (2012)'nin belirttiği gibi sosyal çalışmacılar savunuculuk gruplarıyla birlikte mültecilerle çalışarak, mültecilerin medeni ve siyasi haklarının korunmasında rol oynamaktadır (Ife, 2012, s.40). Buna göre sosyal çalışmacılar mültecilerin haklarının korunması için farklı gruplarla iş birliği yapmak durumunda kalması şu sebepledir: devlet politikalarını değiştirmek açısından savunuculuk yapan sosyal hizmet uygulayıcılarının, aynı zamanda bu devletin refah politikalarına uygulayıcısı olmasından ötürü devlet politikalarına bağlı olması zorlu bir durum oluşturmaktadır. Bazı durumlarda toplumda sığınmacılara karşıtlık ve sığınma karşıtı söylemlerin olması dikkatleri sığınmacılara en iyi şekilde nasıl yardım edileceğinden uzaklaştırmakta ve sığınmacıların meşruiyetine çekmektedir. Masocha (2015)'ya göre sosyal hizmet meşruiyetini muhtaç olan kişilere yardım etme söyleminden alır fakat muhtaç olan kişiler sığınmacı olduklarında devlet politikasından ötürü onları dışlamaları gerekebilir. Bu açıdan ikircikli bir durum oluşmaktadır. Bu bağlamda özellikle devletin sığınma politikaları ve sığınma karşıtı söylemler karşısında, sığınmacılara yönelik yardım faaliyeti yaparken, sosyal çalışmacıların bazen bu zorlukları doğrudan karşılaması gerekmektedir (Masocha, 2015, s.109). Dolayısıyla burada savunuculuk ve politika değişimi için çalışma rolünü sivil toplum örgütleriyle beraber üstlenebilmesi sosyal hizmet uygulayıcılarının bu amacına ulaşmasını hızlandırabilir. Önceki bölümde belirtildiği gibi sivil toplum kuruluşları da mülteci haklarının korunması konusunda izleme ve raporlama yapabilmektedir. Sivil toplum kuruluşlarının yaptıkları bu çalışmalar özellikle sosyal hizmet çalışanlarının politika değişimi konusunda baskı uygulaması açısından onlara argümanların sağlayabilir. Bu anlamda sosyal hizmet ve sivil toplum kuruluşlarının yakın ilişki içerisinde olması önemlidir. Sosyal hizmet disiplini, birey, grup ve toplum bazında değişimi, gelişimi ve problem çözümünü hedefleyen profesyonel ve aka-

demik bir disiplin olarak sivil toplum kuruluşlarının göç ve mültecilik alanında yaptığı faaliyetlere dahil olarak, belki onları belirli alanlara da yönlendirerek, sivil toplum kuruluşlarına rehberlik olacak akademik bilgiler üreterek, sığınmacı ve mültecilerle ilgili doğrudan ve dolaylı katkı sağlayabilir. Sivil toplum kuruluşları göç ve mültecilik alanında kimi zaman savunucu kimi zaman kaynaklarla buluşturucu faaliyetler yapmalarına rağmen bu faaliyetler her zaman bütüncül nitelik taşımayabilmekte, bazı durumlarda da bu kuruluşlar, sahip oldukları kaynaklarla sınırlı olarak belirli bölgelerde faaliyet gösterebilmektedir. Sosyal hizmet disiplininin buradaki farkı daha geniş bölgelere ve daha geniş nüfuslara hitap edebilmesi, meseleye yönelik daha bütüncül ve çok boyutlu uygulamalar yapabilmesidir. Sivil toplum kuruluşlarının faaliyetleri ise gönüllülük esasına dayanmakta, çalışma alanları kendi belirttikleri sınırlar çerçevesinde kalmaktadır. Bir diğer fark örneğin sosyal hizmet alanında, belirli akademik yönelim ve yaklaşımlar dahilinde uygulamalar yapılırken uygulamaların kayıtlanması, uygulama sonucunun değerlendirilmesi ve daha sonra izleme çalışmalarının da yapılması gerekmektedir. Sivil toplum kuruluşların müdahaleleri günümüzde özellikle göç alanında sosyal çalışmacı, psikolog ve diğer profesyonel meslek elemanlarının istihdam edilmesiyle genel olarak daha profesyonel bir hale gelmiş olsa da, sivil toplum kuruluşları açısından uygulamalar bir meslek ve bilim alanından beklendiği gibi profesyonellik içermeyebilir. Bu açıdan sığınmacı ve mültecilere yönelik çalışmalarda sivil toplum kuruluşlarının ve sosyal hizmet alanının sınır ve sorumlulukları farklılaşmakta ama bu durum iki alanın birbirine temas etmesine engel olmamaktadır. Bu açıdan sığınmacı ve mültecilere yönelik sosyal hizmet ve sivil toplum kuruluşu faaliyetlerinin nasıl konumlanabileceği konuşulabilir. Olivier-Mensah (2019)'a göre mültecilere yönelik sivil toplum faaliyetleriyle çeşitli karşılaşma alanları oluşturularak mültecilerin sosyal temasları artırılabilir ve ulusötesi sosyal alanlar oluşturulabilir. Sivil toplum faaliyetleri sosyal hizmet gibi ulusötesi özellik göstermeyebilse de mülteciler açısından bu ulusötesi alanların oluşmasını destekleyebilir. Sosyal hizmet ise bireysel ve toplumsal ihtiyaçlar arasında müzakere görevi yerine getirirken, gönüllülük ve devlet hizmetleri arasında bir köprü oluşturabilir ve iş birliği araçlarını mümkün kılabilir. Gönüllüler ve mülteciler arasında kurulan kişisel ilişkiler ve kurulan güven, örneğin belirli hedef gruplara daha kolay ve daha hızlı erişim sağlamak için kullanılabilir (Olivier-Mensah, 2019, s.368-369). Buna göre sivil toplum faaliyetleriyle mültecilere erişilmesi ve onların güvenlerinin kazanılması, sivil toplum faaliyetlerinin mültecilerin kendi aralarında ve mültecilerin yerel toplumla bir araya gelmesini desteklemesiyle mültecilerin yeni ağlar oluşturmasını ve sorunlarını çözmek için yeni kaynaklar oluşturmasını sağlayabilir. Sosyal hizmet disiplini ise mültecilerin oluşturduğu sosyal ağları ve ulusötesi

alanları göçün zorluklarının üstesinden gelmeleri için kullanmaları için onları harekete geçirebilir. Sivil toplum kuruluşlarının sığınmacı ve mülteciler için yeni sosyal alanlar oluşturması, topluma uyum için oldukça önemlidir. Sosyal hizmet alanında sivil toplumun ürettiği bu sosyal alanlardan yola çıkılarak sığınmacı ve mültecilerin entegrasyonu kolaylaştırılabilir. Nash, Wong ve Trlin (2006)'ya göre sosyal hizmet alanında bu kesime yönelik uyum çalışmaları yapan sosyal çalışmacıların, makro düzeyde insan hakları, sosyal adalet ve göç, yerinden edilme, vatandaşlık ve (yeniden) yerleşimle ilgili savunuculuk çalışmaları hakkında daha fazla bilgi edinmeleri, mezo düzeyde topluluk gelişimi ve iyi ağ oluşturmanın öneminin farkında olmaları, mikro düzeyde ise başarılı olmak için uygun problem çözme müdahaleleri geliştirmeleri gerekmektedir (Nash, Wong ve Trlin, 2006, s.360). Burada belirtilen makro ve mezzo düzeydeki gereklilikler, sosyal hizmet alanıyla ilgili sivil toplum kuruluşlarının temasıyla daha etkili olarak uygulamaya geçirilebilir. Sivil toplum kuruluşlarının oluşturacağı sosyal alanlar ve ve diğer çalışmalar sosyal hizmet uygulamasını kolaylaştırabilir. Valtonen (2008)'e göre sivil toplum faaliyeti politika boyutunda kurumsal refah ve sosyal hizmet sistemleri için meşruiyet temelini oluşturabilmektedir. Sivil toplum faaliyetleriyle sosyal doku yeniden inşa edilebilir ve yenilenebilir. Sivil toplumdaki faaliyet, yalnızca çeşitliliği anlamlandırma potansiyeline sahip değil, aynı zamanda onu bir yaşam biçimi olarak meşrulaştırma potansiyeline de sahiptir. Kolektif faaliyetin çeşitli modlarında etkileşim fırsatı verir ve farklı anlayış düzeylerini teşvik edebilir (Valtonen, 2008, s.49).

Bunun yanında sosyal hizmet de sivil toplum kuruluşlarının çalışmalarının önünü açabilir. Jaysawal (2013)'e göre sosyal hizmet stratejilerinin sivil toplumla birleşmesi, insanlara demokrasilerini güçlendirmede ve demokratik yönetişimin ruhu olan devletle kendileri arasında sorunsuz iletişimi kolaylaştırmada yardımcı olabilir (Jaysawal, 2013, s.12). Sosyal hizmet, insanların örgütlerle ilişki kurarak bütünlüklerini ve birliklerini oluşturmalarını sağlar. Sivil toplum, insanları sosyal hizmet yöntemlerine dayalı olarak örgütleyerek, halkın ve devletin çıkarları arasında uzlaşmaya yardımcı olur. Başka bir deyişle, sivil toplum, örneğin topluluk seferberliği, sosyal savunuculuk gibi sosyal hizmet araçlarını kullanarak demokrasiyi güçlendirir (Jaysawal, 2013, s.8). Bu anlamda sivil toplum örgütlerinin kamu politikasını bilgilendirmesi ve kamusal söylemleri dönüştürmek adına örgütlü çalışmalar yapabilmesi de sığınmacılara ve mültecilere yönelik sosyal hizmet uygulamalarını etkileyebilecektir.

Sosyal hizmet ve sivil toplumun beraber çalışması hakkında belirtilen faydaların yanında, devletlerin sivil toplum kuruluşları faaliyetlerini özellikle göç alanında desteklemesi, bazı kesimler tarafından sosyal hizmetlerin görevlerinin sivil topluma devredileceği gerekçesiyle

eleştirilmektedir. Devletlerin insan hakkı olarak tanımladıkları bazı durumların sağlanması için sivil topluma daha fazla iş bırakması sonucu hak temelli yaklaşımdan uzaklaşılacağı ve hayırseverlik temelli yaklaşımın egemen olacağı eleştirisi de dile getirilmektedir. Örneğin neoliberalizm politikası sonucu devletlerin üstlenmesi gereken sığınmacı ve mültecilere yönelik sosyal hizmetleri sivil toplum kuruluşlarına devrettiği, bu süreçte yardımla ilişkilendirilen göçmenlerin ötekileştirmeye maruz bırakıldığı ve her koşulda sığınmacı ve mültecilerin kaybeden konumunda olduğu şeklinde eleştirilmektedir (Şatıroğlu Güldalı ve Buz, 2021, s.712). Cantat ve Feischmidt (2019)'de buna benzer olarak neoliberalizm sonucunda, devletlerin Cenevre Sözleşmesi gibi metinler kapsamında üstlendiği uluslararası koruma alanının parçalandığını, daha önceden genellikle en çok ihtiyaç duyanlara sağlanan kamu hizmetlerinin yapılmasından uzaklaşıldığını, toplumlarda bu kesimlerin bakımını sağlayıcı olma sorumluluğunu üstlenmeye tepki olarak yeni marjinalleştirme ve dışlama biçimlerinin ortaya çıktığını, bu durumun sığınmacıların ve mültecilerin durumuyla ilgili olarak açıkça görüldüğünü ifade etmiştir (Cantat ve Feischmidt, 2019, s.396). Dolayısıyla sivil toplum kuruluşlarının varlığı ve göç alanındaki çalışmalarının, devletin sığınma hakkı konusundaki sorumluluklarına ve sığınmacı ve mültecilere yönelik sosyal hizmet alanındaki uygulamalara alternatif olarak düşünülmemesi, sosyal hizmet kurumları ve sivil toplum kuruluşlarının etkileşim ve iş birliği içinde çalışması gerekmektedir.

Sonuç

Günümüzde siyasi ve toplumsal koşullar nedeniyle birçok insan zorla yerinden edilmekte ve başka ülkelere sığınma amaçlı göç etme durumunda kalmaktadırlar. Sayısı milyonları bulan bir kısım insanın, kimi zaman düzenli, kimi zaman düzensiz ve tehlikeli koşullarda göç etmesi dünyadaki birçok ülkeyi ilgilendirmektedir. Sığınma amaçlı gelen göçmenlerin geldikleri ülkeye kabul edilip edilmemesi, kabul edilmediği durumda insan hakları ihlallerinin oluşup oluşmadığı, kabul edilmeyen kişilerin köken ülkelerine geri gönderildikten sonra başlarına ne geleceği, kabul edilen sığınmacıların ise toplum içinde uyumlarının ve kendilerine yönelik toplumsal kabulün en iyi şekilde nasıl artırılacağı, bireysel veya kitlesel olarak göç eden bu insanların acil ihtiyaçlarının en iyi şekilde, nasıl ve kim tarafından karşılanacağı sığınma amaçlı göçle ilgili cevaplanması gereken sorulardır. Bahsedilen bu sorulara aslında sivil toplum kuruluşları ve sosyal hizmet disiplini alanında çalışan bireyler yaptıkları uygulamalarla cevap vermeye çalışmaktadır. Hem sivil toplum kuruluşları hem sosyal hizmet alanında çalışan profesyoneller sığınmacı ve mültecilerin ihtiyaçlarına yönelik çok boyutlu çalışmaları yapmaya çalışmaktadır. Sığınmacı ve mültecilerin çok düzeyde ihtiyaçlarının olması ve geldikleri toplumda uzun bir sosyalizas-

yon sürecinden geçmek durumunda olmaları aslında onlara yönelik profesyonel yaklaşımın ve göç yönetişiminin önemini ortaya koymaktadır. Bu anlamda sığınmacı ve mültecilerden sorumlu olan devlet kuruluşları ve sivil toplum kuruluşlarının iş birliği halinde çalışması ve bu göçmenlerin de yaşam koşullarıyla ilgili söz sahibi olması gereklidir. Sosyal hizmet disiplini ise bu iş birliğinin oluşması ve sürmesi için başat rolü oynayabilir. Bunun yanında sığınmacı ve mültecilere yapılacak uygulamalarla ilgili sivil toplum kuruluşlarının ve sosyal hizmet kuruluşlarının kısa vadeli ve uzun vadeli hedefler ortaya koyması ve bunları gerçekleştirmek için disiplinli bir şekilde çalışması gerekmektedir. Zira göç yönetimi için bu durum gereklidir.

Kaynakça

Abadan-Unat, N. (2006). Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

Berry, J. W. (2001). A psychology of immigration. Journal of social issues, 57(3), 615-631. DOI: 10.1111/0022-4537.00231

BMMYK. (2003). *Mültecilerin korunması: Sivil toplum kuruluşları alan için el kitabı.* (Çev. A. Örsel). Ankara.

Cantat C., Feischmidt M. (2019) Conclusion: Civil Involvement in Refugee Protection—Reconfiguring Humanitarianism and Solidarity in Europe. In: Feischmidt M., Pries L., Cantat C. (eds) Refugee Protection and Civil Society in Europe. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-92741-1_14

El Chmali, L. (2017). The Impact of the Syrian Refugee Crisis on the Civil Society Sector in Lebanon. Border Crossing, 7(2), 361-394.

Erder, S. (2010). Düzensiz göç, göçmen korkusu ve çelişen tepkiler. B. Pusch ve T. Wilkoszewski (Ed.), T*ürkiye›ye uluslararası göç toplumsal koşullar, bireysel yaşamlar* içinde (41-56. ss.). Kitap Yayınevi: İstanbul,

Erdoğan, M. M. (2020). Suriyeliler barometresi 2019: Suriyelilerle uyum içinde yaşamın çerçevesi. Ankara: Orion Kitabevi.

Gültekin, B. ve Bitirim, S. (2006). AB Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Stratejik Açıdan Değerlendirilmesi. Sivil Toplum Dergisi. 4(16), 71-90.

Güzel, B. (2020). Türkiye'deki sığınmacılara ve mültecilere yönelik sosyal hizmet sunumunda üçüncü sektör analizi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*. 55(1), 540-563. doi: 10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.20.03.1310

Ife, J. (2012). *Human rights and social work: Towards rights-based practice.* Cambridge University Press.

IFSW (2014). Global Definition of Social Work. Erişim adresi: https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/

Jaysawal, N. (2013). Civil society, democratic space, and social work. SAGE Open. https://doi.org/10.1177/2158244013504934

Lester, E. (2005). A place at the table: the role of ngos in refugee protection: Internatıonal advocacy and policy-making. Refugee Survey Quarterly, 24(2), 125–142. http://www.jstor.org/stable/45053976

Masocha, S. (2015). Asylum seekers, social work and racism. Springer. doi: 10.1057/9781137415042

Mayadas, N. S. & Segal, U. A. (2000). Refugees in the 1990s: A.U.S. perspective. P.R. Balgopal (Ed.). *Social work practice with immigrants and refugees* içinde (198-227. ss.). Columbia University Press: New York.

Nash, M., Wong, J., & Trlin, A. (2006). Civic and social integration: A new field of social work practice with immigrants, refugees and asylum seekers. International Social Work, 49(3), 345–363. https://doi.org/10.1177/0020872806063407

Okyayuz, M. (2005). Küresel ekonomi ve göç. C. Karadeli (Der.), *Küreselleşme ve alternatif küreselleşme* içinde (241-256. ss.). Phoenix Yayınevi: Ankara.

Olivier-Mensah C. (2019) Refugee Social Work Positioned Between Transnationalization, State Services and Volunteering: A Review from the German Context. In: Feischmidt M., Pries L., Cantat C. (eds) Refugee Protection and Civil Society in Europe. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-92741-1_13

Öz, M. (2022). Göç alanında sivil toplum profesyonelleri. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara.

Özden, K. (2008). Sivil toplum ve sivil toplum kuruluşları. d: A. Coşkun (Ed.), S*ivil toplum kuruluşlarında yönetim* içinde (11-25. ss.). Seçkin Yayıncılık: Ankara.

Spellman, W. M. (2002). *The global community: Migration and the making of the modern world*. Sutton Pub Limited.: England.

Şatıroğlu Güldalı, P., Buz, S. (2021). Küreselleşme, hareketlilik ve sosyal hizmet: "düzensiz" göç ve ulusötesi sosyal hizmet uygulaması. D*okuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 699-722. https://doi.org/10.16953/deusosbil.819141

Turton, D. (2002). Forced displacement and the nation state. J. Robinson, (ed.), *Development and displacement* içinde. Oxford University Press: Oxford.

UNHCR. (2020). 2020 UNHCR annual consultations with NGOs recommendations. Erişim adresi: https://www.unhcr.org/2020-unhcr-annual-consultations-with-ngos/Recommendations-UNHCR-NGO-Annual-Consultations2020.pdf

UNHCR. (2021). Where we stand stocktaking of the implementatıon of pledges made by civil society at the 2019 global refugee forum. Erişim adresi: https://www.unhcr.org/non-governmental-organizations.html

UNHCR. (2022). UNHCR Türkiye İstatistikleri. Erişim adresi: https://www.unhcr.org/tr/unhcr-turkiye-istatistikleri

Valtonen, K. (2008). Social Work and Migration: Immigrant and Refugee Settlement and Integration (1st ed.). Burlington: Ashgate.

Whittaker, D. J. (2006). *Asylum seekers and refugees in the contemporary world*. Routledge: London and New York.

Yükseker, D. ve Brewer Kelly, T. (2010). İstanbul'daki afrikalı göçmen ve sığınmacıların yaşam koşulları. B. Pusch ve T. Wilkoszewski (Ed.), T*ürkiye›ye uluslararası göç toplumsal koşullar, bireysel yaşamlar* içinde (297-320. ss.). Kitap Yayınevi: İstanbul

BÖLÜM 3

SOSYAL POLİTİKA AÇISINDAN SAĞLIK HİZMETLERİNİN SUNUMU[1]

Emre KOL[2]

1 Yazarın, 17.02.2014 tarihinde Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalında, Doç. Dr. Banu UÇKAN danışmanlığında oybirliği ile kabul edilen Türkiye'de Sağlık Hizmetlerinde Yaşanan Dönüşüm: Eskişehir'de Alt Gelir Grupları Üzerine Bir İnceleme başlıklı Doktora tezinden türetilmiştir.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, *ekol@anadolu.edu.tr, Eskişehir, ORCID: 0000-0002-3242-6925*

Giriş

Sosyal politikanın tüm sosyal politikerler tarafından kapsam, hedefler ve zaman bakımlarından farklılaştırılarak, dar ve geniş olarak tanımlandığı görülmektedir. Bu açıdan bir karşılaştırma yapılırsa, dar olarak ifade edilen tanımın kapsamına sadece işçi sınıfı girmektedir. Sosyal politikanın geniş olarak ifade edilen tanımında ise sadece işçi sınıfı değil, toplumda sosyal koruma ihtiyacı hisseden tüm kesimler ve gruplar hedeflenmektedir. Devletin, bir yandan sosyal sınıflar ve bu sınıfların çıkarları arasında uzlaşma sağlama arayışı ve toplumda yer alan tüm bireylere ayrım yapmaksızın, asgari bir yaşam düzeyi sağlama amacı, diğer yandan toplumun çıkarlarını korumak için serbest piyasa işleyişine bırakılamayacak olan hizmetleri yerine getirme yükümlülüğü toplumsal bütünlüğü sağlamaya yönelik önlemler alınmasını gerektirmektedir. Bu nedenle; üretim, gelir, gelirin yeniden dağılımı, sağlık, eğitim, konut politikaları alanları geniş anlamda sosyal politika uygulamalarının özünü oluşturmaktadır.

Sosyal haklar; toplumda yaşayan ve statüsü nedeniyle güçsüz konumda bulunan grupların, insan onuruna uygun bir yaşam standardının altına düşmemeleri için, çoğu kez devletin önlemler alması ya da doğrudan edimlerde bulunması yoluyla gerçekleşen ve toplumsal eşitsizliklerden doğan tehlikeleri yok etmeye yönelik haklardır. Buradan yola çıkarak, sosyal devlet anlayışının da toplumda güçsüz durumda bulunan kişilerin olması nedeniyle devletin vatandaşıyla olan siyasi ilişkisinin bir sonucu olarak üstlendiği yükümlülüklerinin sonucunda ortaya çıktığı ifade edilebilir.

Sosyal devlet anlayışının gelişmesi ile birlikte sağlık hakkı temel ve evrensel bir insan hakkı olarak kabul edilmektedir. Sağlık hakkı, kişinin devletten, sağlığının korunmasını, ihtiyaç duyduğunda tedavi edilmesini, iyileştirilmesini isteyebilmesini ve toplumun sunduğu imkânlardan yararlanabilmesini ifade etmektedir. Herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşama hakkı bulunmaktadır. Devlet de tüm vatandaşlarının beden ve ruh sağlığı içinde ve insan onuruna yakışır bir şekilde yaşamalarını sağlamakla görevli bulunmaktadır. Sağlıklı bir kişi, bedensel ve ruhsal faaliyetlerini engelleyecek şekilde organik veya fonksiyonel bozuklukları olmayan kişi olarak kabul edilmektedir. Buradan yola çıkılarak sağlık, yaşanan çevreye organizmanın uyumudur, ruhsal ve sosyal açıdan iyi olma halidir denilmektedir. Sağlık yalnızca hastalık ve sakatlık durumunun bulunmayışı olarak değil, bedensel, ruhsal ve sosyal açılardan tam bir iyilik hali olarak ifade edilmektedir. Sağlık hakkının uygulanabilmesi sağlık hizmetleri yoluyla gerçekleşmektedir. Sağlık hakkı soyut, sağlık hizmetleri ise somut bir kavramdır. Sağlık hizmetleri, hasta, doktor ve sağlık kuruluşu arasındaki üçlü ilişki yoluyla gerçekleşmektedir. Sağlık hizmetleri en basit şekilde bireylerin fiziksel ve ruhsal sağlığının korunması ve iyileştirilmesi olarak tanımlanabilir.

Sosyal Politika, Sağlık Hakkı ve Sağlık Politikaları

Hükümetlerin yüzyıllardan beri sosyal politikalar uygulamalarına rağmen, bu politikalar ancak II. Dünya Savaşından sonra sistematik bir akademik araştırmanın konusu olmuştur. Sosyal politika ilk kez XIX. yüzyılın ikinci yarısında Almanya'da Prof. Wilhelm Heinrich Riehl (1823-1897) tarafından hazırlanan bir eserde kullanılarak ortaya çıkan, daha sonraları ise özellikle Almanya'da kullanılan bir kavramdır. Riehl'in dışında aynı dönem içerisinde sosyal politika kavramı üzerinde düşünen ve terminolojinin gelişmesine katkı sağlayan bir diğer Alman bilim adamı ise Adolf Wagner'dir (1835-1917). Bununla birlikte kavramın yerleşik bir anlam kazanarak hızla gelişmesi ancak Otto Von Zwiedineck Südenhorst'un 1911 yılında yayınlanan eseriyle gerçekleşmiştir (Erkul, 1983: 1; Koray, 2008: 33).

Hükümetler sosyal politikalar yoluyla insanların refahını çok farklı yönlerde etkilemektedir. İlk olarak, özellikle insanların refahını arttırmayı amaçlayan politikalar oluşturmaktadır. İkinci olarak, hükümetler ekonomik, çevresel ya da sosyal koşullar üzerinde etkisi bulunan diğer politikalar yoluyla dolaylı olarak sosyal refahı etkileyebilmektedir. Üçüncü yol olarak, hükümet sosyal politikaları insanların refahını beklenmeyen ve istenmeyen yönlerde de etkileyebilmektedir. Richard Titmuss'un da belirttiği gibi belirli bir grubu hedefleyen bir politika, diğer bir grup için istenmeyen etkiler yaratabilmektedir. Örneğin yoksul kişilerin sağlık hizmetlerinden ücretsiz olarak yararlanabilmelerini hedefleyen bir politika, eğer bu hizmetlerin finansmanının genel vergilerden karşılanması öngörülmekteyse, vergi ödeyen varlıklı kesimlerin tepkilerini çekebilmektedir (Midgley vd., 2000: 4). Bu nedenle sosyal politika, bir ülkedeki vatandaşların refahını arttırmak için kullanılan hükümet politikaları ve sosyal hizmetler dizisi olan refah devletinin faaliyetleri ile yakından ilişkilidir.

Sosyal politika, ekonomik olaylardan kaynaklanan insanlar arasındaki ilişkileri incelerken ve bu olayların toplum yaşamı üzerindeki etkilerini araştırırken, mevcut ilişkileri ve etkilerini belirlemekle yetinmemekte, olması gereken durumu da göstererek, normatif bir yaklaşım kazanmaktadır. Bu özelliği sayesinde sosyal politika, geleceği de şekillendirmekte ve bu yolla insanlara toplumların değişme sürecine katılma olanağı sunmaktadır. Örneğin, toplumdaki yoksul ve düşkünlerin, gençlerin, küçük çiftçi ve sanatkârların korunması gerektiğini, işçilere adil ücret verilmesi gerektiğini, herkesin sosyal güvenliğe sahip olması gerektiğini, gelir dağılımının adil olması gerektiğini, hızlı sanayileşmenin ortaya çıkardığı sorunlar karşısında ekonomik yönden bağımlı durumda bulunan grupların korunması gerektiğini savunmaktadır. Sosyal politikanın bu düzeltici yaklaşımı, sosyal adalet, sosyal eşitlik ve sosyal denge hedeflerinin gereği olarak ortaya çıkmaktadır (Güven, 1997: 16-17; Talas, 1992: 19).

Sosyal politikaya ilişkin farklı tanımlamalara rastlamak mümkündür. Bu tanımların bazıları şu şekildedir:

Kessler, sosyal politikayı; "sosyal sınıfların hareketleri, tezatları ve mücadeleleri karşısında devleti ve hukuk nizamını ayakta tutmağa ve idame etmeğe matuf bir siyaset olarak" tanımlamaktadır (Kessler, 1945: 4).

Çubuk'a göre "sosyal politika, toplum organizmasının birer uzvu olarak yaşayan birimlerin hareketlerinden doğan mücadelelerini, tezatlarını ve farklılıklarını sosyal adalet ilkelerine göre çözümlemeyi ve bu suretle Devletin bütünlüğünü toplumun refahını toplum başarısını sağlamayı hedef alan tedbirlerin tümüdür" (Çubuk, 1983: 8).

Talas'a göre sosyal politika; "amacı sosyal adalet olan, ekonomi biliminin tarafsız işleyen yasalarını düzeltici ve kapitalist toplum düzeni içinde sınıf savaşımlarının nedenlerini gidermeye dönük önlemler ve politikalar öngören, oluşturan bir denge, uyum ve barış bilimidir" (Talas, 1992: 19).

Güven'e göre sosyal politika; "ekonomik olaylardan doğan insanlar arası ilişkileri toplumsal bütün içinde inceleyen bir bilim dalıdır. Bu bilim dalının konusunu, ekonomik olayların insanlar ve toplum yaşamı üzerindeki etkileri ve doğurduğu sosyal sorunlar oluşturmaktadır. Sosyal politika bu niteliği ile toplum bilim ile ekonomi bilimini birbirine yaklaştırmakta ve toplumsal gerçeğin ekonomik yanını, bu gerçeğin bütünü içinde incelemektedir" (Güven, 1997: 8-9).

Altan ise sosyal politikayı; "toplumun bağımlı çalışan, ekonomik yönden güçsüz ve özel olarak bakım, gözetim, yardım, desteklenme gereksinimi duyan kesimlerinin ve gruplarının karşılaştıkları ya da karşılaşabilecekleri risklere, olumsuzluklara karşı, en geniş biçimde korunmalarına yönelik kamusal politikaları konu alan bir sosyal bilim dalı olarak" tanımlamaktadır (Altan, 2006: 4).

Sosyal politikanın neredeyse tüm sosyal politikerler tarafından kapsam, hedefler ve zaman bakımlarından farklılaştırılarak, dar ve geniş olarak tanımlandığı görülmektedir. Bu açıdan bir karşılaştırma yapılırsa, dar olarak ifade edilen tanımın kapsamına sadece işçi sınıfı girmektedir. Dar anlamda sosyal politika, işçi sınıfına yönelik sınırlı hedefleri olan bir yaklaşım taşıdığı için, tüm toplum kesimlerinin korunmasını hedefleyen bir anlayışa yer vermemektedir.

Sosyal politikanın geniş olarak ifade edilen tanımında ise sadece işçi sınıfı değil, toplumda sosyal koruma ihtiyacı hisseden tüm kesimler ve gruplar hedeflenmektedir (Altan, 2006: 4).

Devletin, bir yandan sosyal sınıflar ve bu sınıfların çıkarları arasında uzlaşma sağlama arayışı ve toplumda yer alan tüm bireylere ayrım yap-

maksızın, asgari bir yaşam düzeyi sağlama amacı, diğer yandan toplumun çıkarlarını korumak için serbest piyasa işleyişine bırakılamayacak olan hizmetleri yerine getirme yükümlülüğü toplumsal bütünlüğü sağlamaya yönelik önlemler alınmasını gerektirmektedir. Bu nedenle; üretim, gelir, gelirin yeniden dağılımı, sağlık, eğitim, konut politikaları alanları geniş anlamda sosyal politika uygulamalarının özünü oluşturmaktadır (Tokol ve Alper, 2011: 4).

Sonuç olarak; sosyal politika, sosyal nitelikli politikaları konu alan bir bilim dalıdır. Sosyal politikanın bu özelliği dikkate alınarak; toplumun tüm bireylerine yönelik kamusal sosyal koruma rejimini konu alan bir sosyal bilim dalı olarak ifade edilebilir.

Sosyal Hak Olarak Sağlık Hakkı

Sosyal devlet kurumsal olarak ilk kez I. Dünya Savaşı sonrasında görülmüş, kurumsallaşmanın tamamlanması ve yaygınlık kazanması ise II. Dünya Savaşı sonrasında gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, sosyal devlet anlayışının farklı bir bağlamda daha geniş bir tarihsel arka planla ilişkilendirilerek açıklanması da mümkündür çünkü, sosyal devlete konu olan sosyal hakların ve sosyal politika uygulamalarının oluşumu için 19. yüzyıla ve yoksullara yardım işinin devlet eliyle merkezi bir düzenlemeye konu edilmesi açısından da 16. yüzyıla gidilmesi gerekmektedir (Kara, 2004: 56-57).

Sosyal devleti, sosyal adaleti sağlamak için önlemler alan ve sosyal haklar açısından eşitlik ilkesini toplumun tüm bireylerine sağlayacak uygulamaları yürüten aktif bir uygulamalar ve müdahaleler devleti olarak da açıklamak mümkündür. Bu açıdan sosyal devlet, izleyeceği vergi ve ücret politikaları ile adil bir gelir dağılımını gerçekleştirmeye çalışan, korunma ihtiyacı duyan kesimleri koruyan, sosyal güvenlik uygulamaları ve istihdam politikalarını şekillendiren, eğitim, sağlık, konut gibi toplumsal ihtiyaçları karşılamaya yönelik politikaları uygulayan ve çalışma hayatını düzenleyici önlemler alan çağdaş bir devlet anlayışını ifade etmektedir (Serter, 1994: 33).

Sosyal haklar içinde en başta eğitim ve sağlık hakları gelmekte, çalışma hakkı, sendikal örgütlenme, toplu sözleşme ve grev hakları, sosyal güvenlik hakkı ise bu hakların temelini oluşturmakta, annenin ve çocuğun, özürlü ve yaşlıların korunması gibi haklar da yine bu haklar arasında yer almaktadır. Bu haklar bireyi sosyo-ekonomik bir varlık olarak gören ve bireyi çevreleyen sosyal-ekonomik koşulların iyileştirilmesini hedef alan haklardır. Bu hedeflerin gerçekleşmesi de devlete bazı yükümlülükler getirmektedir. Örneğin çalışma hakkının gerçekleşmesi, hem eğitim olanaklarından işsizlik sigortasına kadar uzanan birçok kurum ve güvencenin varlığına bağlıdır; hem de öncelikle ekonomik büyümeye bağlı olduğun-

dan ekonomi politikaları ile ilişkilidir. Ayrıca, bu hak ve özgürlükler yalnızca kendi başlarına önemli olmayıp insanın tüm hak ve özgürlüklerini kullanabilmesi açısından da önem taşımaktadır (Göze, 1995: 103-104; Koray, 2008: 92).

Sosyal haklar; toplumda yaşayan ve statüsü nedeniyle güçsüz konumda bulunan grupların, insan onuruna uygun bir yaşam standardının altına düşmemeleri için, çoğu kez devletin önlemler alması ya da doğrudan edimlerde bulunması yoluyla gerçekleşen ve toplumsal eşitsizliklerden doğan tehlikeleri yok etmeye yönelik haklardır (Bulut, 2009: 62). Buradan yola çıkarak, sosyal devlet anlayışının da toplumda güçsüz durumda bulunan kişilerin olması nedeniyle devletin vatandaşıyla olan siyasi ilişkisinin bir sonucu olarak üstlendiği yükümlülüklerinin sonucunda ortaya çıktığı ifade edilebilir.

Sosyal hak bağlamında sağlık hakkı ise temel ve evrensel bir insan hakkı olarak kabul edilmektedir. Bu hak olmadan diğer hakların gerçekleşme ve kullanılma olanağı bulunmamaktadır. Sağlık hakkı, "kişinin devletten, sağlığının korunmasını, ihtiyaç duyduğunda tedavi edilmesini, iyileştirilmesini isteyebilmesini ve toplumun sunduğu imkânlardan yararlanabilmesini" ifade etmektedir (Bulut, 2009: 202).

Geçmiş dönemlerde, sadece hasta veya sakat olmamak açısından değerlendirilen sağlık hakkı, bugün herkesin en yüksek seviyede fiziksel ve ruhsal sağlık standartlarına sahip olma hakkı şeklinde ele alınmaktadır. Bu bakımdan sağlık hakkı, tehlikeli su ve besinler gibi dış tehditlerden korunma, sağlıklı çalışma koşullarına sahip olma, sağlıklı bir çevrede yaşama ve sağlık eğitimi alabilme imkânlarının sağlanmasını da kapsayan bir hak olarak görülmektedir. Sağlık hakkı, öncelikli olarak, hastalık halinde gerekli olan sağlık hizmetinin ve bakımının sağlanması için gereken koşulların oluşturulmasını gerektirmektedir. Bu açıdan, hastalığa yakalanmış kişilerin tedavi edilmeleri, sağlık hakkı kapsamında ele alınabilecek en önemli konulardan biridir. Böyle bir bakımın sağlanabilmesi için, sağlık tesislerinin, başka bir ifade ile hastane ve benzeri kurumların varlığı gerekli bulunmaktadır. Bu bağlamda devletin sunduğu sağlık hizmetlerini de sosyal hak çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. (Bulut, 2009: 207-208).

İyi işleyen bir organizmanın devamlılığını ve hastalanan kişinin tedavisinin yapılmasını isteme hakkı olarak tanımlanabilecek olan sağlık hakkı, yaşama hakkı ile çok yakından ilişkilidir. Yaşam hakkından söz edilebilmesi için, kişinin sağlığının korunması, sağlıklı yaşam için gerekli önlemlerin alınması ve gerekli olan hizmetlerin sağlanması gerekmektedir. Birey, kendi kişiliğine bağlı olan bu temel somut hakkın sahibi durumundadır. Yaşam hakkı, varlığını sürdürme hakkı olarak ifade edilmek-

tedir. Kişinin varlığını sürdürebilmesi için gerekli olanların sınırını belirleyebilmek ise çok zordur. Burada ortalama ihtiyaçların belirlenebilmesi önem kazanacaktır. Ortalama ihtiyaçların belirlenmesinde önemli olan nokta, insan onuruna yakışır yaşam olanaklarının sağlanmasıdır. Birey, olağan koşullar altında, sağlıklı ve etkin bir yaşam için gerekli bulunan temel olanaklardan yoksun ise, toplumun veya hukukun koruduğu diğer haklardan da tam olarak yararlanamayacaktır (Güzel vd., 2010: 656- 657).

Sosyal devlet anlayışının gelişmesi ile birlikte sağlık hakkı temel ve evrensel bir insan hakkı olarak kabul edilmektedir. Sağlık hakkı, kişinin devletten, sağlığının korunmasını, ihtiyaç duyduğunda tedavi edilmesini, iyileştirilmesini isteyebilmesini ve toplumun sunduğu imkânlardan yararlanabilmesini ifade etmektedir. Kısacası, sosyal devlette, sosyal ve ekonomik hakların tanınması, kişinin bir insan olarak insanlık onurundan kaynaklanan haklarının tamamlanmasını ve herkes tarafından kullanılabilir olmasını sağlamaktadır. Herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşama hakkı bulunmaktadır. Devlet de tüm vatandaşlarının beden ve ruh sağlığı içinde ve insan onuruna yakışır bir şekilde yaşamalarını sağlamakla görevli bulunmaktadır.

Sağlık Hizmetlerine İlişkin Teorik Çerçeve

Sağlıklı bir kişi, bedensel ve ruhsal faaliyetlerini engelleyecek şekilde organik veya fonksiyonel bozuklukları olmayan kişi olarak kabul edilmektedir. Buradan yola çıkılarak sağlık, yaşanan çevreye organizmanın uyumudur, ruhsal ve sosyal açıdan iyi olma halidir denilmektedir. Sağlık yalnızca hastalık ve sakatlık durumunun bulunmayışı olarak değil, bedensel, ruhsal ve sosyal açılardan tam bir iyilik hali olarak ifade edilmektedir. Sağlık hakkının uygulanabilmesi sağlık hizmetleri yoluyla gerçekleşmektedir. Sağlık hakkı soyut, sağlık hizmetleri ise somut bir kavramdır. Sağlık hizmetleri, hasta, doktor ve sağlık kuruluşu arasındaki üçlü ilişki yoluyla gerçekleşmektedir.

Sağlık hizmetleri en basit şekilde bireylerin fiziksel ve ruhsal sağlığının korunması ve iyileştirilmesi olarak tanımlanabilir. Sağlık hizmetleri genel olarak şu şekilde tanımlanmaktadır: "Kişilerin ve toplumların sağlığını korumak, hastalandıklarında tedavilerini yapmak, tam olarak iyileşemeyip sakat kalanların başkalarına bağımlı olmadan yaşayabilmelerini sağlamak ve toplumun sağlık düzeyini yükseltmek için yapılan planlı çalışmaların tümüdür" (Oral, 2002: 37; Serin, 2004: 6-7; Akdur, 2006: 12). Türkiye'de ise sağlık hizmetleri tanımlanırken genel olarak 224 sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkındaki Kanunun 2. maddesindeki tanım kullanılmaktadır. Bu tanıma göre; "sağlık hizmetleri, insan sağlığına zarar veren çeşitli faktörlerin yok edilmesi ve toplumun bu faktörlerin tesirinden korunması, hastaların tedavi edilmesi, bedeni ve

ruhi kabiliyet ve melekeleri azalmış olanların işe alıştırılması için yapılan tıbbi faaliyetlerdir" (m.2/ III). Bu tanımlardan da anlaşıldığı gibi, sağlık hizmetlerinin amaçları; kişilerin hasta olmamalarını sağlamak, korumaya rağmen hasta olanların tedavisini yapmak ve sakatların kendi kendilerine yeter şekilde yaşamalarını sağlamaktır.

Temel Sağlık Hizmetleri (TSH) kavramı ise, ilk kez 1978 yılında Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ile Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF) tarafından Alma Ata'da (bugünkü adıyla Almaty) düzenlenen konferansta ifade edilmiştir (Pala, 2002: 101-106; Akdağ, 2008: 31). Konferans sonunda yayınlanan bildirgede TSH şu şekilde tanımlanmaktadır: "Bir toplumdaki birey ve ailelerin geneli tarafından kabul görecek şekilde ve onların tam katılımı sağlanarak, devlet ve toplumca karşılanabilir bir bedel karşılığında verilen temel sağlık hizmetleridir". Sağlık hizmetlerinin çekirdeğini oluşturan TSH toplumsal ve ekonomik kalkınmanın vazgeçilmez bir parçasıdır. TSH, ulusal sağlık hizmeti sisteminin, insanların yaşadığı ve çalıştığı yerlerin olabildiğince yakınında ve ilk başvuru yeri olan sağlık hizmeti zincirinin birinci halkasını oluşturur" (Hayran, 1998: 27).

Tüm bu koruyucu önlemlere karşın hastalığın ortaya çıkması durumunda yapılacak olan, kişinin hastalığın zararlı etkisinden kurtulabilmesi için bütün tıbbi olanakların kullanılmasıdır.

Sağlık Hizmetlerinin Özellikleri

Sağlık hakkı ve yaşam hakkının bireyin temel hakları olarak kabul edilmesi ile birlikte bu hakların önemi artarak sağlık hizmetlerine yönelik olarak yoğun bir talep ortaya çıkmaktadır. Ancak sağlık hizmetlerini diğer hizmetlerden ayıran bazı özellikler bulunmaktadır. Bu özellikler ayrı başlıklar altında ele alınacaktır.

1. *Belirsizlik ve Ertelenemezlik*

Sağlık hizmetine olan talep hastalıkla birlikte ortaya çıkmaktadır. Kişi ne zaman hasta olacağına ve hastalığın ne kadar süreceğini belirleyemeyeceği için, sağlık hizmetlerine de, ne zaman ihtiyaç duyacağına ve bu hizmeti hangi sürede ve ne kadar kullanacağına kendisi karar veremektedir. Sağlık hizmetlerindeki bu belirsizlik, hizmetin talep edilmesinden, hizmetten vazgeçmeye kadar her aşamada görülmektedir. Hizmetin zamanında ve gerektiği miktar ve kalitede alınamaması hastalığın daha da artmasına hatta ölüme neden olabilmektedir (Aktan ve Işık, 2007: 2; Güzel vd., 2010: 666). Belirsizlik kavramı sağlık hizmetlerinin her alanında görülebilmektedir. Sağlık hizmetlerine konu olabilecek olaylar tesadüfen oluşmaktadır. Bir kolun kırılması, apandisit ameliyatı, otomobil kazası ya da kalp krizi gibi olaylar bunlara örnek olarak verilebilir. Bir diğer olasılık

olarak, kişinin kendisini rahatsız hissetmesi ya da muhtemel bir hastalık başlangıcı nedeniyle sağlık kurumu ve personeline başvurması mümkün olabilmektedir. Sağlık hizmetlerinde belirsizlik kavramı hasta ve hastalıkla başlamaktadır, ancak nerede ve ne şekilde sona ereceği belli olmamaktadır. Sağlık hizmeti vermekte olan kurumlar da aynı ölçüde belirsizlikle karşı karşıya bulunmaktadırlar. Benzer durumlarda doktorlar sık sık farklı tedavi yöntemleri önerebilmektedirler. Bununla birlikte, doktorların önerdiği tedaviler arasında da büyük farklılıklar görülebilmektedir. Sağlık hizmetlerinin belli alanlarında görülen belirsizlik (yeni bir ilaç gibi), diğer alanlardaki belirsizliklerle büyük benzerlikler taşımaktadır (yeni cerrahi tekniklerdeki gelişmeler ve verimlilik gibi) (Mutlu ve Işık, 2005: 54-55; Sayım, 2011: 26).

Sağlık diğer mal ve hizmetler gibi alınıp satılamaz çünkü sağlığa olan talep istekten değil, ihtiyaçtan doğmaktadır. Kişiler hasta oldukları için doktora gittiklerinde genellikle hastalıklarının ne olduğu ve tedavinin neler gerektirdiği konusunda bilgi sahibi değildirler. Bu nedenle sağlık hizmetlerine olan talep önceden tahmin edilememektedir. Hizmet alma nedeni ihtiyaç olduğu için iyileşmek için kişilerin ne kadar harcama yapmaları gerektiğine yönelik önceden belirlenmiş bir sınırdan da söz edilememektedir. Sağlık hizmetlerinin tüketimi düzensiz ve belirsiz bir şekilde gerçekleşmektedir. Bu nedenle hastaların sağlık hizmeti alırken tipik bir tüketici gibi bilinçli tercihler yapmaları beklenememektedir: Örneğin, yoğun ağrısı bulunan ya da solunum güçlüğü çeken bir hastadan aklını kullanarak seçenekleri kıyaslayıp en doğru kararı vermesi talep edilemez (Ağartan, 2011b: 32-33).

2. Sağlık Hizmetlerinin Kamusal Niteliği

Geniş anlamda kamusal mal ve hizmetler kavramı, öncelikle tam kamusal mallar (savunma, adalet, güvenlik, diplomasi) olmak üzere, yarı kamusal mallar (eğitim, sağlık); bazı özel mallar gibi çok sayıda mal ve hizmeti kapsamaktadır. Dar anlamda kamusal mal ve hizmetler kavramı ise, genel bütçe ile sunulan ve finansmanı vergilerle sağlanan hizmetleri ifade etmektedir. Sağlık hizmetleri genel olarak yarı kamusal mallar olarak sınıflandırılmaktadır. Bu tür mallar, tüketimleri sonucu topluma dışsal fayda sağlarken, hizmeti tüketen kişiye de özel fayda sağlamaktadır. Bu grupta yer alan mal ve hizmetler bölünebilme ve pazarlanabilme özelliği taşımaktadır. Ayrıca bedelini ödeyemeyenlerin hizmetin faydasından dışlanması da söz konusu olabilmektedir. Bu mal ve hizmetler bölünebilme ve fiyatlandırılabilme özellikleri nedeniyle özel mala benzemekteyken, bazen birlikte tüketim olanağı vermesi ve sosyal fayda taşımaları nedeniyle de kamusal nitelik taşımaktadırlar (Mutlu ve Işık, 2005: 46-47; Sayım, 2011: 23).

Kişiler, yararı tamamen bireysel ve özel olan sağlık hizmetleri için doğrudan para harcama eğilimindedir. Kamu yararına olan sağlık hizmetleri için ise herkes bir başkasının para harcamasını beklemektedir. Başka bir ifade ile tedavi edici hizmetlerin özel yarar, koruyucu hizmetlerin ise kamu yararına olduğu söylenebilir, ancak bu durumun tersi de geçerli olabilmektedir. Örneğin, tüberkülozlu bir kişinin tedavi olmasından yakın çevresindekiler yarar sağlamaktadırlar. Bununla birlikte, sağlık bilinci yüksek olan kişilerin aşılama, periyodik muayeneler, doğum öncesi bakım gibi koruyucu hizmetler için para harcamayı göze almaları da görülebilmektedir (Hayran, 1998: 49; Durmuş, 2011: 61).

Toplum sağlığını korumaya yönelik hizmetlerin kamu ekonomisi tarafından üretilmesi gereklidir. Bu nedenle koruyucu sağlık hizmetlerinin temel sunucusunun devlet olduğunu söyleyebiliriz. Özel sektör ise kârlı olmayacağı için bu alanda faaliyet göstermek istememektedir. Ancak piyasa ekonomisi, kamu ekonomisi tarafından üretilen bölünemeyen ve koruyucu sağlık hizmetlerine yönelik mal ve hizmet tedariki süreçlerinde kamu ekonomisine hizmet verebilmektedir. Ancak bu durum söz konusu hizmetin kamusal niteliğini değiştirmemektedir. Özellikle yaygın ya da risk gruplarının yoğun olması gibi sebeplerle kitlesel veya bölgesel aşılama çalışmaları bu kapsamda değerlendirilen en önemli hizmetler arasında bulunmaktadır. Sağlık hizmetleri piyasada alınıp satılabilen hizmetler olmasına karşılık, sahip olduğu dışsallık olgusu nedeniyle kamu tarafından da üretilmesi zorunlu bulunan bir kamu malıdır. (Altay, 2007: 35-36).

Kamu hukukunda, kamu mallarını üretenler ve arz edenler kim olursa olsun, bunların yeterli nitelik, kalite ve fiyatla mevcut bulundurulmasından ve ihtiyacı olan kişilere sunumunun sağlanmasından devlet sorumlu tutulmaktadır. Bu açıdan devletin, bir kamu malı olan sağlık hizmetlerindeki görev ve sorumlulukları da devredilemez sorumluluklar şeklini almıştır. Devlet sağlık hizmetlerini ister kendisi üretsin, ister başkalarından sağlasın bu hizmetleri bulundurmakla yükümlü tutulmaktadır (Oral, 2002: 44; Altay, 2007: 36).

3. Sağlık Hizmetlerinin İkamesinin Olmaması

Mal veya hizmetlerin ikame özelliği, yani birinin sağlayacağı faydanın bir diğeri tarafından sağlanabilmesi, onun yerine geçebilme özelliği, tüketiciyi pazarın olumsuzluklarına karşı koruyan önemli özelliklerden biridir. Tüketicinin talep ettiği mal veya hizmetin fiyatının yükselmesi durumunda, tüketici bu mal veya hizmetten elde edeceği faydayı başka bir mal veya hizmetten sağlayarak, fiyat yükselişlerine karşı kendini koruyabilmektedir. Ancak sağlık hizmetleri talebinde bu durum geçerli değildir. Hasta olan kişi iyileşebilmek için kendisine önerilen sağlık hizmetlerinden birini seçerek tedavi olmak durumundadır. Hastanın bir doktor tara-

fından kendisine önerilen tedavi yöntemini kabul etmeyip, hastalığı kendi haline bırakarak iyileşebilmesi mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte, önerilen tedavi yönteminin başka mal veya hizmetle ikamesi ya hiç bulunmamaktadır ya da son derece sınırlı olmaktadır. Örneğin mide ameliyatını ikame edecek başka bir yöntem bulunmamaktadır (Tokat, 1998: 6; Oral, 2002: 44-45; Turan, 2004: 10; Aktan ve Işık, 2007: 2).

4. Sağlık Hizmetlerinin Değişkenlik Göstermesi

Sağlık hizmetleri toplumdaki herkesi yakından ilgilendirmektedir. Sağlık hizmetleri aynı zamanda sosyoloji, demografi, kültür ve teknoloji ile de doğrudan ilişkilidir. Bu alanlardaki değişiklik ve yenilikler sağlık hizmetlerini doğrudan etkilemektedir. Sağlık hizmetlerinin bu yeniliklere ve gelişmelere uyum sağlaması gerekmektedir. Bu uyumun sağlanamaması halinde toplumun sağlık hizmetleri ihtiyacı yeterli ölçüde karşılanamayacaktır. Toplumların sosyolojik, demografik, kültürel ve teknolojik özellikleri farklı olduğu için, değişik toplumlardaki sağlık hizmetleri ve bu hizmetleri düzenleyen sağlık sistemleri de farklılıklar göstermektedir. Burada göz önünde bulundurulması gereken unsur, bu farklılıklara karşın, hizmet alan kişilerin özelliklerinin neredeyse aynı olmasıdır. İnsanın fiziki yapısı her yerde aynı özellikleri göstermektedir, ruhsal ve kültürel yapılar ise belirli oranlarda farklılıklar taşımaktadır. Her toplumun ve ülkenin sağlık sorunlarının, önceliklerinin, olanaklarının ve kaynaklarının farklı olması sebebiyle sağlık hizmetlerinin sunumu, finansmanı, örgütlenmesi ve denetimi konularında çok farklı uygulamalar bulunmaktadır. Bu uygulamalar üzerinde yaptırım gücü bulunmamasına rağmen etkinliği en üst düzeyde bulunan uluslararası kuruluş Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization – WHO) dür. (Hayran, 1998: 19-21; Güzel vd., 2010: 668).

Sağlık Hizmetlerinin Sunumu

Sağlık hizmetlerinin etkin bir şekilde sunulması, toplumsal gelişmenin en önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. Hizmet sunumunda etkinliğin sağlanabilmesi için sağlık hizmetlerinin nitelik ve niceliğinin arttırılması ve devletin yarı kamusal mal niteliğinde olan bu hizmetlere gereken önemi vermesi bir zorunluluk olarak görülmektedir. Birçok ülkede sağlığın dışsal faydasının yüksek olmasının getirdiği bir sonuç olarak kamu sektöründe ağırlıklı bir örgütlenme bulunmaktadır. Ancak sağlık hizmetlerinin gerek finansmanında gerekse sunumunda özel sektör de yer almaktadır. Son yıllarda artan nüfus yoğunluğu bir yandan sağlık harcamalarının artmasına neden olurken, diğer taraftan da sağlık hizmetlerinin finansman yapısına ilişkin tartışmaların hem kamu kesiminde hem de özel kesimde artarak yaşanmasına sebep olmuştur. Özellikle bütçe açıkları sebebiyle birçok kamu hizmetinin ve sağlık hizmetinin finansmanının ağırlaştığı ve sağlık alanında piyasaya dayalı uygulamaların artış gösterdiği

görülmektedir. Bütçe açıklarının ortaya çıkardığı finansman sorunlarıyla birlikte, özellikle son yıllarda ortaya çıkan küresel gelişmeler de sağlık sektörünün piyasa yönlü açılımını arttırmaktadır (Altay, 2007: 33).

Liberalleşme ve küreselleşme, ekonomik gelişmelerle birlikte önemli ideolojik dönüşümleri de beraberinde getirmiştir. Bir taraftan müdahaleci devletin, sosyal vatandaşlık anlayışının sağladığı sosyal faydaları elde etmesini öngören Keynesyen anlayış güç kaybetmekteyken, diğer taraftan Reagan ve Thatcher hükümetleriyle özdeşleştirilen yeni muhafazakârlık anlayışı tüm dünyaya yayılmaya başladı. Bu ortamda devletin sosyal refah hizmetlerindeki baskın rolü ciddi eleştirilere uğramıştır. Ayrıca, hastaların görev ve sorumlulukları da, yayılan bu piyasa anlayışına uygun olarak yeniden tanımlanmıştır. Bir taraftan hastanın doktor karşısında güçlü kılınması ve hatta doktorun mesleki otoritesine karşı gelmesi savunulurken, diğer taraftan hastanın doktorunu seçme hakkının hizmet sağlayıcılarını en iyi şekilde disipline edeceği ileri sürülmektedir. Bu yaklaşımı kabul eden sağlık politikası uzmanları ve politika yapıcılar, doktorların sağlık hizmetlerinin düzenlenmesi ve kaynakların kullanımında önemli bir etkiye sahip olduğu önceki sistemin yerine rekabeti artırıcı, hastanın kendi doktorunu seçmesine olanak sağlayan ve devleti mümkün olduğunca sağlık alanından geri çekerek sorumluluklarının önemli bir kısmını aileye ve piyasaya bırakmasını öngören bir sistemi benimsemeye başladılar. Böylece, sağlık ve diğer refah hizmetlerinin aslında piyasa tarafından çok daha iyi ve verimli bir şekilde sunulacağı düşüncesi sosyal politika çevrelerinde daha fazla kabul görmeye başladı (Ağartan, 2011a: 42-43).

Sağlık hizmetlerinin sunumu kamu ekonomisi ve piyasa ekonomisi açılarından farklı şekillerde değerlendirilmektedir. Bu çalışmada da böyle bir ayrıma gidilmektedir.

1. Kamu Ekonomisi ve Sağlık Hizmetlerinin Sunumu

Devletin ekonomideki diğer rollerinin yanı sıra sağlık hizmetlerinin sunumunda da çeşitli rolleri bulunmaktadır. Devletin sağlık hizmetlerinin sunumundaki temel görevi ise kişiler için iyi bir sağlık statüsünün sağlanması, bu düzeyin korunması ve sürdürülmesidir. Devletin bu görevinin kişiler açısından anlamı ise, talep edilen sağlık hizmetlerinin istenilen miktar ve kalitede, eşitlik ve adalet anlayışı içerisinde elde edilmesidir (Aktan ve Işık, 2007: 1).

Sağlık hizmetlerinin sunumunun tümüyle piyasa bırakılamayışının nedenlerini şu şekilde özetleyebiliriz: Bazı sağlık hizmetleri kamu yararını hedeflediği için kamu malı olmak zorundadır. Örneğin, temiz su sağlanması ve çevre sağlığı, yaygın olarak görülen bulaşıcı hastalıklar için önlemler alınması gibi durumlarda hizmetin sadece bedelini ödeyene verilmesi olanaklı değildir. Bu yüzden de bu tür hizmetlerin özel sektöre

bırakılması rasyonel değildir. Ayrıca cinsel temasla bulaşan hastalıklar, tüberküloz, aşı ile önlenebilen çeşitli hastalıklar sadece hasta olan kişiyi değil bu kişiyle yakın temas halinde olan kişileri de ilgilendirmektedir. Bu nedenle bu tür hastalıkları olan kişilerin, hastalıkları için tedavi satın almasını beklemek diğer kişilerin sağlığını etkileyeceğinden kamunun müdahalesini gerektirmektedir. Bir başka neden ise sağlık hizmetleri konusunda kişilerin her zaman yeterli bilgiye sahip olmamasıdır. Hizmeti sunan doktor ile hizmeti alan hasta arasında hizmetin değeri konusunda her zaman bir farklılık olacağı gibi, doktorların hizmetlerin bedelini piyasa koşullarına göre belirleyebileceği bir ekonomik model de oluşturulamamaktadır. Serbest piyasanın kontrolü dışında kalan ya da özel sektör açısından çekiciliği bulunmayan bu durumlar ağırlıklı bir şekilde yoksul toplum kesimleri açısından önem taşımaktadır ve devlet müdahalesi olmadığında zaten bozuk olan dengeler bu kesimlerin daha da aleyhine olacaktır (Hayran, 1998: 50).

Devletin sağlık hizmetleri sunucusu olarak konumunun belirlenebilmesi için iki temel soruya yanıt aranmaktadır: Birincisi, devletin sunduğu tedavi hizmetlerinin toplumsal sınırı ve ölçütleri neler olmalıdır? İkincisi, devlet vatandaşlarına tedavi hizmeti sunarken bu hizmetlerin finansmanı için bütçe kaynaklarının ne kadarını kullanabilecektir? Birçok ülkede uygulanmakta olan sağlık reformlarının temelinde bu sorulara net bir şekilde yanıt verilememesi yatmaktadır. Bu durumun nedeni ise devletin bütçe kaynaklarının tüm vatandaşları kapsayacak sağlık hizmetleri ve özellikle tedavi edici hizmetleri sınırsız bir şekilde sunmasına olanak tanımamasıdır. Çünkü bu hizmetlerin bütçedeki kaynağını vergiler oluşturmaktadır. Özellikle kayıt dışılığın büyük boyutta olması ve bunun sonucu olarak vergi kaçırma olgusunun yaşandığı ve yoksul kesimlerin nüfusun önemli bir bölümünü oluşturduğu ülkelerde, devletten en azından yoksul olmayan kesimler için sınırsız ve ücretsiz bir sağlık hizmeti düzeyi beklemek, kaynak yetersizliği nedeniyle mümkün görülmemektedir. Genellikle kamusal sağlık hizmetleri sunumunda sınırsız kaynak kullanımı, yoksul kişilere ve salgın hastalıklara yönelik olarak uygulanmaktadır. Burada önemli olan nokta, ülkedeki yoksul kesimlerinin katmanlarının belirlenebilmesidir. Çünkü sağlık hizmetlerinin finansmanına hiçbir şekilde katılamayacak olan gerçek muhtaç ve yoksulların belirlenebilmesi önem taşımaktadır (Altay, 2007: 36-37).

2. *Piyasa Ekonomisi ve Sağlık Hizmetlerinin Sunumu*

Neo-liberal söylemlerin etkisinin hissedildiği tüm ülkelerde sağlık alanındaki en önemli sorunlar hızla artan sağlık harcamaları, hastanelerdeki verimsizlik ve kamu kaynaklarının etkin bir şekilde kullanılamaması olarak tanımlanırken, bu sorunların piyasa mantığına ve girişimcilik ilkelerine bağlı kalınarak çözüleceği iddia edilmektedir. Neo-liberal görüşlerin farklı

bünyelerde benzer önerileri ileri sürmelerine rağmen sağlık alanında yaşanan sorunlar, ülkelerin özelliklerine göre farklılıklar göstermektedir. Batılı ülkeler evrensel sağlık sistemlerini hızla yükselen harcamalar ve artan talep karşısında nasıl sürdürebileceklerini düşünmekteyken, gelişmekte olan ülkelerin neo-liberalleşme politikaları bir taraftan sağlık güvencesinin kapsamını genişletmeye ve tüm nüfusun sağlık hizmetlerine ulaşmasını sağlamaya çalışıp, diğer taraftan finansman, sunum ve denetim fonksiyonlarının örgütlenmesinden kaynaklanan altyapı sorunları ve kaynak yetersizliği ile mücadele etmek durumundadır (Ağartan, 2011b: 31).

Türkiye'de sağlık alanındaki reform girişimleri de bu bağlamda değerlendirilebilir. 1980'lerden beri iktidara gelen tüm hükümetler sağlık sisteminde reform gerçekleştirmeye çalıştılar. Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) hükümetinin 2003 yılında açıkladığı Sağlıkta Dönüşüm Programı da bu çabaların en son ve sağlık sistemi üzerinde en fazla etkisi olan halkasıdır. Sağlıkta Dönüşüm Programı, bir yandan tüm nüfusu kapsayarak, farklı sosyal güvenlik kurumları arasındaki eşitsizlikleri ortadan kaldırırken diğer taraftan özel sektörün sağlık hizmeti sunumundaki rolünü arttırmayı amaçlamaktadır. Özellikle genel sağlık sigortası ile birlikte temel sağlık hizmetlerini kapsayan tek bir temel teminat paketinin tüm nüfusa eşit olarak sunulmaya başlanması ve sosyal güvenlik sisteminin kapsamını genişletme çabaları Sağlıkta Dönüşüm Programı ile sağlanan önemli gelişmelerdir. Türkiye'deki sağlık sisteminde özel sektörün hizmet sunumundaki payı artmakla birlikte sağlık hizmetlerinin finansmanı bir kamu kuruluşu olan Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından sağlanmakta ve hizmet sunumunda kamu halen en önemli aktör olmayı sürdürmektedir. Sağlıkta Dönüşüm Programı'nın Türkiye'deki sağlık sisteminin örgütlenmesinde önemli bir dönüşümü hedeflediği ve yeni kamu yönetimi anlayışının öngördüğü, devletin hizmet sunumundan tümüyle çekilerek planlama ve denetleme görevlerine odaklanması sürecini başlattığı görülmektedir. Sağlıkta Dönüşüm Programı ile kamuya ait hastaneler ve Sosyal Güvenlik Kurumu ile iş birliği yapan özel sağlık kurumlarının sosyal güvencesi olan hastalara hizmet vermek için rekabet içerisinde oldukları bir piyasa ortamı yaratılmıştır (Ağartan, 2011b: 31-37).

Günümüzde sağlık sistemi, devlet ile serbest piyasa güçlerinin birlikte rol aldığı ve özelleştirmenin farklı boyutlarda gerçekleştiği bir alandır. Kamu hastanelerinde bazı hizmetlerin özel sektörden satın alınması (taşeronlaşma), farklı amaçlarla kurulan kamu-özel ortaklıkları ya da maliyet paylaşımı politikaları bu özelleştirme girişimlerine örnek olarak verilebilir. Bunların dışında, temel teminat paketinden tedavilerin çıkarılması sonucunda bu tedavileri ve özel sektör sağlık kuruluşları tarafından alınan katkı paylarını karşılamaya yönelik olarak ortaya çıkan isteğe bağlı sigorta poliçeleri de özelleştirme politikalarının kapsamı içerisinde değerlendirile-

bilir. 1990'lardan beri Türkiye'de kamu hastaneleri temizlik, yemekhane, kantin ya da otopark gibi hizmetleri özel sektörden satın almaktadır. Zamanla bu taşeronlaşma anlayışı klinik alana da yayılmakta ve hastaneler teşhis ve laboratuvar hizmetlerini özel sektörden sağlar hale gelmektedirler. Özel sektörün sağlık alanında oynadığı rolün güçlenmesi ve farklılaşması bir özelleştirme eğilimi olarak algılanabilir. Bir diğer önemli nokta ise özel sektöre egemen olan kâr odaklı profesyonel yönetim ilkelerinin kamu sektörü tarafından da kabul edilmesidir (Ağartan, 2011b: 34).

Sonuç

Sağlık hizmetleri en basit şekilde bireylerin fiziksel ve ruhsal sağlığının korunması ve iyileştirilmesi olarak tanımlanabilir. Sağlık hizmetleri genel olarak; "kişilerin ve toplumların sağlığını korumak, hastalandıklarında tedavilerini yapmak, tam olarak iyileşemeyip sakat kalanların başkalarına bağımlı olmadan yaşayabilmelerini sağlamak ve toplumun sağlık düzeyini yükseltmek için yapılan planlı çalışmaların tümü" şeklinde tanımlanmaktadır. Türkiye'de ise sağlık hizmetleri tanımlanırken genel olarak 224 sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkındaki Kanunun 2. maddesindeki tanım kullanılmaktadır. Bu tanıma göre; "sağlık hizmetleri, insan sağlığına zarar veren çeşitli faktörlerin yok edilmesi ve toplumun bu faktörlerin tesirinden korunması, hastaların tedavi edilmesi, bedeni ve ruhi kabiliyet ve melekeleri azalmış olanların işe alıştırılması için yapılan tıbbi faaliyetlerdir". Bu tanımlardan da anlaşıldığı gibi, sağlık hizmetlerinin amaçları; kişilerin hasta olmamalarını sağlamak, korumaya rağmen hasta olanların tedavisini yapmak ve sakatların kendi kendilerine yeter şekilde yaşamalarını sağlamaktır.

Türkiye'de 1980'lerden beri iktidara gelen tüm hükümetler sağlık sisteminde reform gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdir. AKP hükümetinin 2003 yılında açıkladığı Sağlıkta Dönüşüm Programı da bu çabaların en son ve sağlık sistemi üzerinde en fazla etkisi olan halkasıdır. Sağlıkta Dönüşüm Programı, bir yandan tüm nüfusu kapsayarak, farklı sosyal güvenlik kurumları arasındaki eşitsizlikleri ortadan kaldırmayı diğer taraftan özel sektörün sağlık hizmeti sunumundaki rolünü arttırmayı amaçlamaktadır. Özellikle genel sağlık sigortası ile temel sağlık hizmetlerini kapsayan tek bir temel teminat paketinin tüm nüfusa eşit olarak sunulmaya başlanması ve sosyal güvenlik sisteminin kapsamını genişletme çabaları Sağlıkta Dönüşüm Programı ile sağlanan önemli gelişmelerdir. Türkiye'deki sağlık sisteminde özel sektörün hizmet sunumundaki payı artmakla birlikte sağlık hizmetlerinin finansmanı bir kamu kuruluşu olan Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından sağlanmakta ve hizmet sunumunda devlet halen en önemli aktör olmayı sürdürmektedir. Sağlıkta Dönüşüm Programı ile Sağlık Bakanlığı'nın planlama ile birlikte denetim yapması; genel sağlık sigortasının ise herkesi kapsaması öngörülmüştür.

Kaynakça

Ağartan, T. (2011a). Sağlıkta Reform Salgını. Avrupa'da ve Türkiye'de Sağlık Politikaları *içinde.* (Der: Ç. Keyder, N. Üstündağ, T. Ağartan, Ç. Yoltar). İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 37-54.

Ağartan, T. (2011b). Metalaşma ve Sağlıkta Dönüşümün Sınırları: Türkiye Örneği. Neoliberalizm ve Mahremiyet *içinde*. (Haz: C. Özbay, A. Terzioğlu, Y. Yasin). İstanbul: Metis Yayınları, ss. 31-44.

Akdağ, R. (2008). Türkiye Sağlıkta Dönüşüm Programı ve Temel Sağlık Hizmetleri. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Yayın No: 770.

Akdur, R. (2006). Sağlık Sektörü Temel Kavramlar, Türkiye ve Avrupa Birliği'nde Durum ve Türkiye'nin Birliğe Uyumu. (3. baskı). Ankara: ATAUM Yayınları.

Aktan, C. ve Işık, K. (2007). Sağlık Hizmetlerinin Sunumu ve Alternatif Yöntemler. Sağlık Hizmetlerinin Sunumunda Alternatif Yöntemler içinde. (Ed: C. Aktan ve Saran). Ankara: T. C. Sağlık Bakanlığı ve Aura Yayınları.

Altan, Ö. Z. (2006). Sosyal Politika Dersleri. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Altay, A. (2007). Sağlık Hizmetlerinin Sunumunda Yeni Açılımlar ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi. Sayıştay Dergisi, (64), 33-58.

Bulut, N. (2009). Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Çubuk, A. (1983). Sosyal Politika ve Sosyal Güvenlik. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Durmuş, M. (2011). Obama Sağlık Reformu: Kanseri Aspirinle Tedavi Etmek! Çalışma ve Toplum, 4 (31), 59-72.

Erkul, İ. (1983). Sosyal Politika Dersleri. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları, No: 50.

Göze, A. (1995). Liberal Marxiste Faşist ve Sosyal Devlet. İstanbul: Beta Yayınları.

Güven, S. (1997). Sosyal Politikanın Temelleri. Bursa: Ezgi Kitapevi Yayınları.

Güzel, A.; Okur, A. R.; Caniklioğlu, N. (2010). Sosyal Güvenlik Hukuku. İstanbul: Beta Yayınları.

Hayran, O. (1998). Sağlık hizmetleri. Sağlık Hizmetleri El Kitabı *içinde.* (Ed: O. Hayran ve H. Sur). İstanbul: Yüce Yayım, ss. 15-32.

Kara, U. (2004). Sosyal Devletin Yükselişi ve Düşüşü. Ankara: Maki Basım Yayın.

Kessler, G. (1945). *İçtimai* Siyaset. (Çev: O. Tuna). İstanbul: Gençlik Kitabevi Neşriyatı.

Koray, M. (2008). Sosyal Politika. Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.

Midgley, J.; Tracy, M. B.; Livermore, M. (2000). The Handbook of Social Policy. Thousand Oaks: Sage Publications.

Mutlu, A. ve Işık, A. K. (2005). Sağlık Ekonomisine Giriş. (2. basım). Bursa: Ekin Kitapevi Yayınları.

Oral, A. İ. (2002). Dünya'da ve Türkiye'de Sosyal Sigortalar Kapsamında Sağlık Sigortası Uygulamaları. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Pala, K. (2002). Temel Sağlık Hizmetleriyle İlgili Uluslararası Alma Ata Toplantısı. Toplum ve Hekim Dergisi, *17* (2), 101-106.

Sayım, F. (2011). Sağlık Piyasası ve Etik. Bursa: MKM Yayıncılık.

Serin, İ. (2004). Genel Sağlık Sigortası ve Türkiye'de Uygulanabilirliği. İstanbul: Kazancı Kitap Yayınları.

Serter, N. (1994). Devlet Görevlerindeki Gelişmelerin Sonucu Olarak Sosyal Devlet. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Talas, C. (1992). Türkiye'nin A*çıklamalı* Sosyal Politika Tarihi. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Tokat, M. (1998). Sağlık Ekonomisi. (Ed: İ. Şıklar). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Tokol, A. ve Alper, Y. (2011). Sosyal Politika. Bursa: Dora Yayınevi.

Tuna, O. ve Yalçıntaş, N. (1999). Sosyal Siyaset. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Turan, N. (1994). Türkiye'de Sağlık Hizmetleri ve Sağlık Sektöründe Temel Sorunlar: *Çözüm İçin* Sağlık Kooperatifçiliğinden Yararlanma Gereği ve Olanakları. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

BÖLÜM 4

ÇOCUKLAR İÇİN DİJİTAL BAĞIMLILIK ÖLÇEĞİ GEÇERLİK GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI

Efsun DOMLU[1]
Seda SAKARYA[2]

1 Yüksek Lisans Öğrencisi Efsun DOMLU Kırıkkale Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü efsunn92@gmail.com Orcid: 0000-0001-5007-0937
2 Doç. Dr. Seda SAKARYA Kırıkkale Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Çocuk Gelişimi Bölümü sedasakarya@kku.edu.tr Orcid: 0000-0002-8105-809X

* Bu çalışma, birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında hazırladığı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

1.GİRİŞ

Bağımlılık, uzun süre devam eden ve ne zaman sona ereceği belli olmadan ilerleyen bir durum olarak ifade edilmektedir. Kişinin kendi iradesiyle başlayan bağımlılık, ilerleyen zaman içerisinde kişinin kendi iradesi dışında devam eder hale gelmektedir. Bağımlılık, kişiyi rahatlatıp kısa süreli haz sağlamasına neden olur (Günüç 2009). Kişi, bağımlılık yaratan nesneyi kullanması ya da eylemi yaşaması sonucu hazzı yakalar ancak; bu sürecin sık sık tekrarlanması sonucunda kişi, nesne ya da eylem karşısında kontrolünü kaybeder. Bunun sonucunda artık kişide haz almaktan çok bağımlık gelişir (Dinç 2017). Kişinin bağımlı olduğunu belirten bağımlılık kriterleri şöyle tanımlanmaktadır: Bireyin kullandığı madde ya da sergilemiş olduğu eylemlere harcadığı zamanın artması, kişinin kullandığı madde miktarında ya da sergilediği eylemlerin sıklığında azaltmaya gidilmesi ya da tamamen kesilmesi sonucu öfke, huzursuzluk, saldırganlık gibi belirtilerin görülmesi, kişinin toplumsal, ruhsal ve fiziksel sorunlarla karşılaşmasına rağmen nesneyi kullanma ve eylemi sürdürme davranışına devam etmesi, kişinin planladığından daha uzun süre nesne kullanması ya da eylemini sürdürmeye devam etmesi sonucu kontrolünü kaybetmesi, kişinin zamanının çoğunu nesne ya da eyleme yönelik düşüncelerle ya da fiziksel olarak eyleme geçerek harcaması ve nesne ya da eylem nedeniyle kendisi ve çevresine karşı sorumluluklarını yerine getirememesi durumu (Eker 2016, Akt: Çakıcı 2018). Kurupınar ve Erdamar (2014), bağımlılığı fiziksel ve davranışsal boyutlarıyla tanımlamış ve fiziksel anlamda bağımlılığı; alkol, sigara, uyuşturucu gibi maddelerin aşırı kullanımı sonucu kişinin bu maddelere yönelik yoğun kullanma isteği olarak açıklanmıştır. Sevindik (2011) ise, davranışsal boyutuyla bağımlılığı, sürekli olarak eylemi gerçekleştirmeye yönelik zihinde düşüncelerin var olması ve o eylemi gerçekleştirmeye yönelmek olarak tanımlamıştır. Kişi, davranışı gerçekleştiremediğinde bazı psikolojik sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Yaşanan olaylara tahammül edemez hale gelmekte, duygu durum bozukluğu yaşamakta, kişilerle çatışma yaşamaya daha yatkın olmaktadır. Davranışsal bağımlılık boyutunda kumar, yemek, cinsel ilişki vb. eylemlerin yanı sıra dijital medya araçlarının kullanımı da yer almaktadır (Griffths 1999).

Günümüzde gelişen teknolojiye paralel olarak ortaya çıkan en önemli bağımlılık türlerinden biri de davranışsal bir bozukluk olarak değerlendirilen dijital bağımlılıktır. Dijital bağımlılık kavramı, teknolojik aletlerle sürekli zaman geçirilmesi ve bunun sonucunda oluşabilecek olumsuzluklardan zarar görecek derecede etkilenilmesi şeklinde tanımlanmaktadır (Arısoy 2009). Bir davranış problemi olarak değerlendirilen dijital bağımlılık, kişilerin dijital medya araçlarından olan telefon, tablet, televizyon, sosyal medya gibi araçlarla olan ilişkisini tanımlar (Shaw ve Black 2008; Young 2009). Dijital medya araçlarına olan bağımlılığı nelerin etkiledi-

ği; bu araçların yaşantımızda ne kadar yer ettiği ve kullanımının, ulaşılabilirliğinin ne derece kolay olduğu ile yakından ilişkilidir. Dijital medya araçlarının, yaşantımızın hemen her alanında ve neredeyse tüm zaman diliminde kullanılma imkânının olması dijital medya araçlarına olan bağımlılığı doğrudan etkilemektedir (Yılmaz 2019).

Dijital bağımlılıkla ilgili yapılan araştırma sonuçlarına bakıldığında çocukların ve yetişkinlerin zamanlarını sosyal medya paylaşımları yapmadan, telefonlarını kullanmadan geçirdiklerinde kendilerini yalnız, mutsuz ve rahatsız hissettikleri belirtilmektedir (Kaya 2013, Laura ve Richard 2004; Mossbarger 2008). Sanal bir dünyanın içerisine doğup büyüyen çocukların telefon, tablet, internet, video oyunları gibi dijital medya araçlarından ne düzeyde etkilendiğine dair yapılan araştırmalar artış göstermektedir. Bununla birlikte küçük yaşlarda teknolojiyle tanışan çocuklar için medya araçlarının etkisinin olumlu olduğunu söyleyen görüşlere karşılık, çocukların gelişimsel özelliklerini ve sağlığını olumsuz yönde etkilediğine dair sonuçların yer aldığı araştırma bulguları da mevcuttur (Arısoy 2009; Griffiths 1995). 21. yüzyıl, bilgi ve teknoloji çağı olarak değişmeye devam ederken bu değişimin etkileri çocuk oyunlarında da görülmektedir. Yaşadığımız çağda geleneksel çocuk oyunları, bilgisayar ya da video oyunları olarak karşımıza çıkan dijital oyunlara dönüşmüştür (Bozkurt 2014). Dijital oyunlar, bilgisayar ya da oyun konsolları aracılığıyla oynanabilen kişinin bireysel olarak ya da birden fazla kişi ile çevrimiçi şekilde birlikte oynayabildiği eğlenme amaçlı aktivitelerdir (Ankara Kalkınma Ajansı, 2016). Bu bağlamda çocukları etkileyen bir diğer bağımlılık türünün, dijital oyun bağımlılığı olduğu görülmektedir. Dijital oyun bağımlılığı, kişilerin sürekli olarak oyun oynama isteğinin olması ve bu isteğinden uzaklaşamaması bu nedenle de kendisine ve çevresine karşı sorumluluklarını ihmal etmesi, bireyselleşmesi ve ailesi ile arkadaşlarından uzaklaşması olarak ifade edilmektedir (Şahin ve Tuğrul 2012). Tran ve Strutton (2013), bağımlılığın olumsuz etkilerinin yanı sıra internet bağlantılı oyunların, oyuncuların birbiriyle iletişim kurmasını sağlayan ve işbirliği ile rekabet duygusunu geliştiren oyunlar olduğunu belirtmiştir.

Günümüzde özellikle gençler arasında yoğun olarak kullanılan dijital medya araçlarından bir diğeri de akıllı telefonlardır. Akıllı telefonların yalnızca bir haberleşme aracı olarak kullanılmaması ve bir bilgisayarda bulunan çoğu işlevi yerine getirebilme özelliğinin oluşu bu araçlara duyulan bağımlılığı arttırmaktadır (Morahan Martin ve Schumacher 2000). Bu doğrultuda cep telefonu bağımlılığı; gençlerin telefonlarından ayrı kalmak istememeleri, sürekli telefonlarına bakmak ve kullanmak istemeleri şeklinde tanımlanmaktadır (Karaaslan ve Budak 2012).

İletişimin fotoğraf ve video paylaşımları, mesajlaşma ile sağlandığı sosyal medya kullanımı, günümüzde oldukça gündemde olan bağımlılık

türlerinden bir diğeridir. Denetiminin kullanıcıda olduğu sosyal medya araçları, sağladığı doyum ve oluşturduğu iyilik hali ile bağımlılığı arttırmaktadır (Vural ve Bat 2010).

Dijital medya araçlarının gün geçtikçe geliştiği ve gelişmeye devam edeceği bir gerçektir. Bağımlılığın ortaya çıkmasını kullanılan medya araçlarının çeşidi, kullanma sıklığı, kullanım süresi belirlemektedir. Teknolojik gelişmelerin hızla yükselişe geçtiği bir çağda doğan çocukların, sağlıklı bir büyüme ve gelişim dönemi geçirebilmeleri için dijital medyaya yönelik tutumlarının ailesi tarafından denetlenmesi gerekmektedir. Dijital teknolojinin; çocuğun sosyal ve duygusal gelişimini, fiziksel gelişimini, akademik performansını, uyku ve beslenme düzeni ile genel sağlık durumunu olumsuz yönde etkileyecek düzeyde kullanılmasının önüne geçilmesi sağlanmalıdır (Mustafaoğlu ve ark. 2018). Teknolojinin hayatı kolaylaştırdığı gerçeğine ek olarak teknolojik araçların kullanımı sonucu ortaya çıkan çok sayıda psikolojik, biyolojik ve sosyal boyutu olan olumsuzluklar, toplumun her kesimini etkilediği gibi en çok çocukları ve gençleri etkisi altına almaktadır (Arslan 2019).

Bu nedenle ailelerin, eğitimcilerin ve devlet kanalıyla sosyal ağları denetleyenlerin, çocukların dijital medya araçlarını kullanmaları konusunda koruyucu önlemleri alması son derece önemli hale gelmiştir. Toplumdaki her bir bireyin özellikle gençlerin ve çocukların teknoloji hakkında bilinçlenmesi, sağlıklı bir gelecek ve kişisel gelişim için oldukça gereklidir. Bu nedenle dijital bağımlılık yaşayan ve yaşayabilecek durumda olan risk altındaki bireylerin tanımlanması çocuklarla çalışan alan uzmanlarının amaçlarından biri olmalıdır. Bu doğrultuda çocukların dijital cihazları ne amaçla kullandığını belirlemek ve bağımlılık riskinin erken dönemde belirlenmesi amacıyla çocukların dijital bağımlılığını ölçen bir ölçme aracına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda düşünüldüğünde; Çocuklar İçin Dijital Bağımlılık Ölçeği'nin geçerlik güvenirlik çalışmasının yapılmasının alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2.YÖNTEM

Araştırmanın bu bölümünde araştırma modeli, evren ve örneklem, veri toplama araçları, verilerin toplanması ve verilerin analizi ile ilgili içerikler bulunmaktadır.

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırmada, 5. 6. ve 7. sınıf düzeyinde öğrenim gören çocukların dijital bağımlılık düzeylerini belirlemek amacıyla Hawi, Samaha ve Griffiths (2019) tarafından geliştirilmiş olan 'Çocuklar İçin Dijital Bağımlılık Ölçeği' (The Digital Addiction Scale for Children (DASC)"nin geçerlik güvenirlik çalışmasının yapılması amaçlanmıştır. Ölçek uyarlama ça-

lışması, bir kültürde geliştirilmiş olan ölçme aracının, geliştirilen kültürden daha farklı bir yapıya sahip başka bir kültürde uygulanabilir olup olmadığının kanıtlanması için belirli bir plan ve sistem dâhilinde yapılan bir çalışmadır (Öner, 2008). Ölçek uyarlama çalışmaları farklı sayıda benzer adımlar önermektedir (örn; Borsa, Damásio ve Bandeira, 2012; Brislin, Lonner ve Thorndike 1973; Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization [WHO], 2017; Gjersing, Coplehorn ve Clousen, 2010; Karaçam, 2019; Uluslararası Test Komisyonu (International Test Commission [ITC]), 2018; Seçer, 2018). Bu çalışmada, ölçeğin Türkçe'ye uyarlanması süreci "problemin ortaya konması" ve "probleme yönelik uygun ölçme aracının belirlenmesi süreçleri ile başlamış, Brislin, Lonner ve Thorndike (1973) tarafından öne sürülen beş aşamalı teknik süreci ile devam ettirilmiştir. Beş aşamalı teknik süreci, "çeviri", "çevirinin değerlendirilmesi", "kapsam geçerliği"; "geri çeviri" ve "geri çevirinin değerlendirilmesi" süreçlerinden oluşmaktadır. Ardından, Seçer (2018) tarafından belirtilen "Dil geçerliği" ve "Pilot uygulama" süreçleri gerçekleştirilmiştir. Pilot uygulamaya yönelik yapılan istatistiksel hesaplamalar ile taslak ölçme aracına son şekli verilmiştir. Taslak ölçme aracının büyük örneklem grubuna uygulanmasının ardından ise geçerlik güvenirlik analizleri yapılmış ve nihai ölçme aracı elde edilmiştir.

- Problemin ortaya konması
- Probleme yönelik uygun ölçme aracının belirlenmesi
- Çeviri
- Çevirinin değerlendirilmesi
- Kapsam geçerliği
- Geri çeviri
- Geri çevirinin değerlendirilmesi
- Dil geçerliği
- Pilot uygulama ve taslak ölçme aracına son şeklin verilmesi
- Büyük örneklem grubuna uygula ve nihai ölçme aracının elde edilmesi

2.2.Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, 2020-2021 eğitim-öğretim yılında Mersin ili merkez ilçelere bağlı ortaokullara devam eden 5- 6. 7. sınıf öğrencileri oluşturmuştur. Çalışma grubu belirlenirken Mersin İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nden merkez ilçelere bağlı olan 5. 6. ve 7. sınıf öğrencilerinin devam ettiği resmi ortaokullarının listesi alınmıştır. Çocuklar İçin Dijital Bağımlılık Ölçeği'nin geçerlik ve güvenilirlik çalışmasının yapılabilmesi

için örneklem büyüklüğü belirlenirken, madde ile cevaplayıcı oranlarının Cattell (1978)'e göre 3 ile 6 (Cattell,1978), Gorsuch (1983)'a göre en az 6, Everitt (1975)'e göre ise en az 10 kişi olması gerektiği ifade edilmiştir (Cattell, Gorsuch ve Everitt'ten aktaran McCallum, Widaman, Zhang ve Hong, 1999). Çalışmanın yapılacağı bölgeden elde edilen okul sayılarının ortalamaları tespit edildikten sonra basit tesadüfi örnekleme yoluyla hangi okulların örnekleme dâhil edileceği belirlenmiş ve 25 maddelik ölçme aracı için Mersin ili; Toroslar, Akdeniz, Yenişehir ve Mezitli olmak üzere dört merkez ilçede 6 okulda, 2020-2021 eğitim öğretim yılında Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı resmi ortaokul bünyesinde bulunan 5- 6. 7. sınıfa devam eden 614 çocuk ile çalışılmıştır.

"Çocuklar İçin Dijital Bağımlılık Ölçeği" geçerlik güvenirlik çalışması kapsamında çalışmaya dâhil olan çocukların ve anne-babalarının demografik özelliklerine ilişkin dağılımları incelendiğinde; araştırmaya katılan öğrencilerin %59.6'sının kız, %40.4'ünün erkek olduğu; %30.5'inin 5. Sınıf, %30.5'inin 6. Sınıf, %39'unun ise 7. Sınıfa devam ettiği görülmüştür. Çocukların %9.3'ünün tek çocuk, %43.3'ünün iki kardeş, %27'sinin 3 kardeş, %20.4'ünün ise 4 ve üzeri kardeşe sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Çocukların %43.5'i ilk çocuk, %25.4'ü ortanca, %31.1'i ise son çocuktur. Araştırmaya katılan çocukların anne yaşları incelendiğinde ise, annelerin %58.1'inin 39 yaş ve altında olduğu %36.8'inin 40-49 yaş aralığında %5.1'inin ise 50 yaş ve üzerinde olduğu belirlenmiştir. Babaların yaş grupları incelendiğinde ise, %25.6'sının 39 yaş ve altında olduğu,%57'sinin 40-49 yaş aralığında,%17.4'ünün ise 50 yaş ve üzerinde olduğu ortaya çıkmıştır. Anne öğrenim durumları incelendiğinde; annelerin en fazla %35.3 oranla ilkokul mezunu oldukları, en az ise %5.4 oranıyla ön lisans mezunu oldukları; babaların ise, en fazla %31.9 oranıyla lise mezunu oldukları en az da % 5 oranıyla okuryazar-okuryazar değil kategorisinde yer aldıkları dikkat çekmiştir.

2.3. Veri Toplama Araçları

Bu araştırmada 5- 6. ve 7. sınıfa devam eden çocukların dijital bağımlılık düzeylerini belirlemek amacıyla Hawi, Samaha ve Griffiths (2019) tarafından geliştirilmiş olan "The Digital Addiction Scale for Children (DASC)" isimli ölçek "Çocuklar İçin Dijital Bağımlılık Ölçeği" olarak Türk kültürüne ve diline uyarlanmıştır.

Kişisel Bilgi Formu: araştırma dâhilinde ele alınan öğrencilerin kendileri ve aileleri hakkında bilgi almak amacıyla araştırmacılar tarafından hazırlanmıştır. Kişisel bilgi formunun birinci bölümü, öğrencilerin; cinsiyet, sınıf, kardeş sayısı ve doğum sırası durumu ile ilgili bilgileri; ikinci bölümü ise ebeveynlerin; yaş, öğrenim durumunu içeren bilgileri kapsamaktadır. "Kişisel Bilgi Formu", online olarak Google Form aracılığı ile

‘Çocuklar İçin Dijital Bağımlılık Ölçeği’ ile birlikte ebeveynlere iletilmiş olup; veriler bu yolla toplanmıştır.

Çocuklar İçin Dijital Bağımlılık Ölçeği (The Digital Addiction Scale for Children): Araştırmada, orijinal adı The Digital Addiction Scale for Children olan Hawi, Samaha ve Griffiths (2019) tarafından geliştirilen 5’li likert tipi bir ölçek kullanılmıştır. Ölçeği geliştiren kişilerden mail yoluyla ölçeğin kullanım izni alınmıştır. Bu ölçme aracı, çocukların dijital cihazları ne amaçla kullandığını belirlemek ve bağımlılık riskinin erken dönemde belirlenmesi amacıyla çocukların dijital bağımlılığını önlemek için geliştirilmiş bir ölçektir. Öğrencilerin dijital cihazların kullanımını değerlendiren 25 madde ve 2 boyuttan oluşan ölçeğin orijinal hali; Aldatma (Deception), Çatışma (Conflict), Yerine Koyma (Displacement), Sorunlar (Problems), Kaygı (Preoccupation), Nüks Etme (Relapse), Duygu Durum Değişikliği (Mood Modification), Geri Çekilme (Withdrawal) ve Tolerans (Tolerance) olmak üzere 9 kriterden oluşmaktadır. Kriterler; ; DSM-5’te İnternet Oyun Oynama Bozukluğu Tanı Kriterleri ile Griffiths (2005)’in bağımlılığı meydana getirdiğini ileri sürdüğü bağımlılık kriterlerinin eşleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Alt boyutların tümüne ilişkin yanıtlar 5’li likert tipine göre derecelendirilmiş olup *1 (hiçbir zaman), 2 (nadiren), 3 (ara sıra), 4 (sık sık) ve 5 (her zaman)* şeklinde puanlanmıştır.

Kaygı kriteri; dijital cihazların kullanımına ilişkin zihinsel meşguliyeti ifade ederken bu kriter kapsamında çocuklara *‘Okulda olmadığım zaman, cihazımı kullanarak çok zaman harcarım.’* vb. maddeler yöneltilmektedir.

Aldatma kriteri; çocukların dijital cihazların kullanımına ne kadar zaman ayırdıkları ve dijital cihazlarını ne amaçla kullandıklarına dair ebeveynlerine nasıl yalan söylediklerini ifade etmektedir. Bu boyut kapsamında; *‘Cihazımı kullanmaya harcadığım süre hakkında aileme yalan söylerim.’* vb. ifadeler yer almaktadır.

Tolerans kriteri; dijital cihazların kullanım süresinin sürekli artmasını ifade etmektedir. Bu boyut kapsamında çocuklara; *‘Cihazımı kullanarak daha fazla zaman harcama ihtiyacı hissederim.’* vb. maddeler yöneltilmektedir.

Geri çekilme kriteri; dijital cihazların kullanımı sona erdiğinde veya azaldığında ortaya çıkan hoş olmayan duygu durumlarını ve/veya fiziksel etkileri ifade eder. Bu tür geri çekilme etkileri psikolojik (örneğin aşırı huysuzluk ve sinirlilik) veya fizyolojik (örneğin mide bulantısı, terleme, baş ağrısı, uykusuzluk ve diğer stresle ilgili reaksiyonlar) olabilmektedir. Bu boyut kapsamında çocuklara; *‘Cihazımı kullanamadığım zaman kendimi üzgün hissederim.’* vb. maddeler sunulmaktadır.

Sorunlar kriteri; dijital bağımlılık nedeniyle kontrol edilemeyen uyku, ebeveynlerle uyumsuzluk, para yönetimi ve akademik başarı gibi yaşam gereksinimlerini ifade etmektedir. Bu boyut kapsamında çocuklara; *'Cihazımı kullandığım için daha az uyuyorum.'* vb. maddeler yöneltilmektedir.

Çatışma kriteri; bağımlı ile çevresindekiler arasındaki veya belirli bir faaliyetle ilgilenen bireyin kendi içindeki çatışmalara atıfta bulunur. Sürekli olarak kısa vadeli zevk ve rahatlama seçimi, olumsuz sonuçların ve uzun vadeli hasarın göz ardı edilmesine yol açar ve bu da bir başa çıkma stratejisi olarak bağımlılık faaliyetine yönelik bariz ihtiyacı artırır. Bağımlının hayatındaki çatışma, kişisel ilişkilerinden (partner, çocuklar, akrabalar, arkadaşlar vb.), çalışma veya eğitim hayatlarından ve diğer sosyal ve eğlence aktivitelerinden ödün vermeleri anlamına gelir. Bu boyut kapsamında çocuklara; *'Ailem cihazımı kullanmamı durdurmayı ya da sınırlandırmayı dener; fakat başarısız olur.'* vb. maddeler sunulmaktadır.

Yerine koyma kriteri; diğer yaşam etkinliklerine ilginin azalmasıyla birlikte ebeveynlerin çocuklarından kopuk hissetmelerini ve aile biriminden ödün verilmesini ifade eder. Bu boyut kapsamında çocuklara; *'Aile üyeleriyle birlikte vakit geçirmem; çünkü cihazımı kullanmayı tercih ederim.'* vb. maddeler yöneltilmektedir.

Nüks Etme kriteri; belirli bir aktivitenin daha önceki kalıplarına tekrar tekrar dönme eğilimini ve bağımlılığın yüksekliğine özgü en aşırı kalıpların bile, uzun yıllar süren yoksunluk veya kontrolden sonra hızla geri kazanılması eğilimini ifade eder. Bu boyut kapsamında çocuklara; *'Cihaz kullanımımı kontrol edemiyorum.'* vb. maddeler yöneltilmektedir.

Duygu durum değişikliği kriteri; insanların belirli bir aktiviteye katılmanın bir sonucu olarak bildirdiği öznel deneyime atıfta bulunur. Bu boyut kapsamında çocuklara*; 'Cihazımı kullanmak, problemlerimi unutmama yardımcı olur.'* vb. maddeler sunulmaktadır.

Çocuklar İçin Dijital Bağımlılık Ölçeği'nin geliştirilme çalışmasında The Digital Addiction Scale for Children (DASC)'da, dokuz kriterin hiçbiri birbiriyle yüksek düzeyde korelasyon göstermediği için ayırıcı geçerlik belirlenmiştir. Tüm korelasyonlar < 0.7 (0.389-0.696) olarak tespit edilmiştir. Bu nedenle, tüm yapının (bağımlılık) farklı yönlerini değerlendirdikleri için tüm kriterler arasında ayrıcı geçerliğin söz konusu olduğu; Cronbach alfa değerinin ise, 0.936 olduğu ortaya konmuştur (Hawi ve diğerleri. 2019).

2.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada kullanılan kişisel bilgi formu ve ölçeğin uygulanması amacıyla gerekli kurumlar ve kuruluşlardan yasal izinler alınmış ve son-

rasında ölçme aracının uygulanacağı çalışma grubuyla iletişime geçilerek ölçek ve araştırmanın amacı ile ilgili bilgilendirme yapılmıştır. Google Form aracılığıyla oluşturulan formun 2020-2021 eğitim-öğretim yılında öğrenciler tarafından doldurulabilmesi için katılımcılara elektronik ortamda iletilmiştir.

2.4.1. Çeviri Süreci

Bu araştırmada, öncelikle 25 maddeden oluşan ve iki faktörlü yapıya sahip olan orijinal ölçeğin çevirisi için gerekli izinler alınmış ve dilsel, psikolojik ve kültürel farklılıklar nedeniyle oluşabilecek etkinin en aza indirilmesi amacıyla bir yönerge hazırlanmıştır. Ardından ölçeğin çeviri sürecine geçilmiştir. 2 yabancı dil, 2 Türk dili ve 1 alan uzmanının ortak katılımıyla ölçek Türkçe'ye çevrilmiş ve çevirilerin değerlendirilmesine geçilmiştir. Bu aşamada; çeviri sürecindeki uzmanlardan farklı olarak 3 yabancı dil ve 3 Türk dili uzmanı sürece katılmıştır. Değerlendirme sürecinde 3 yabancı dil uzmanından, yapılan çeviriyi dilsel eşdeğerlik açısından incelemeleri istenmiştir. İfadelerin her iki dilde de aynı anlama gelip gelmediği ve dilbilgisi hatalarının yapılıp yapılmadığı değerlendirilmiştir. Yabancı dil uzmanlarından maddelerin İngilizce orijinal halini, daha sonra ise Türkçe halini okumaları ve 1 en düşük, 5 en yüksek olmak üzere orijinal metnin Türkçe metni anlam ve içerik yönünden ne düzeyde karşıladığını belirtmeleri beklenmiştir. Uzmanlardan alınan geribildirimler sonrasında ortalama değerler hesaplanmış ve dilsel eşdeğerlik açısından maddelerin orijinal halleri ile birlikte Türkçe'ye uyarlanmış halleri arasındaki uygunluk düzeyleri incelenmiştir. Bu sürecin ardından; Tükçe'ye çevrilmiş maddelerin dil ve anlam yönünden uygunluğu 3 Türk dili uzmanı tarafından incelenmiştir. Bu süreçte, uzmanlardan Türkçe'ye çevrilmiş maddeleri okumaları ve 1 en düşük, 5 en yüksek olmak üzere her bir maddenin dil ve anlam bakımından ne düzeyde anlaşılır olduğunu değerlendirmeleri istenmiştir. Sonrasında; Tükçe'ye çevrilmiş maddelerin kapsam uygunluğu çocuk gelişimci 3 öğretim üyesi tarafından incelenmiş ve Türkçe'ye çevrilmiş maddeleri okumaları ve araştırmanın amacı yönünden içeriği ne düzeyde ölçtüğünü değerlendirmeleri talep edilmiştir. Uzman görüşleri sonucunda Davis Tekniği ile Türkçe'ye uyarlanan her bir maddenin kapsam geçerlik oranı hesaplanmıştır (Davis, 1992).

Kapsam geçerliği sürecinin ardından ölçeğin orijinal ve Türkçe diline hâkim farklı 2 yabancı dil uzmanı tarafından ölçeğin orijinal diline geri çevirisi yapılmıştır. Anlam bakımından geri çevrisi yapılmış maddeler ile orijinal maddelerin uygunluğu incelenmiş ve her bir maddenin ortalama değerleri hesaplanmıştır. Maddelerin birbirleri ile uyumlu olup olmadıkları incelenerek aradaki farklar tartışılmış ve ölçeğe son şekli verilerek Türkçe taslak metin elde edilmiştir.

Geri çeviri sürecinin ardından İngilizce alanında 2 yabancı dil uzmanın katılımıyla süreç başlatılmış ve ilk aşamada ölçeğin ilk hali bu öğretmen grubuna uygulanmıştır. Bu aşamadan 3 hafta sonra ölçeğin Türkçe'ye uyarlanmış hali aynı gruba tekrar ulaştırılmış ve bu iki uygulama sonucunda elde dilen veriler istatistik programına aktarılmıştır. Eşleştirilmiş grup t-testi ve Pearson momentler çarpımı korelasyon katsayısı ile orijinal ölçek ve Türkçe uyarlaması arasındaki ilişki incelenmiştir.

Dil geçerliği aşaması sonrasında yönergelerin ve maddelerin anlaşılırlığının belirlenebilmesi için pilot uygulama sürecine geçilmiştir. Bu aşama; örneklemin özelliklerini yansıtan küçük bir gruba son uygulamadan önce yapılan bir ön uygulama olarak ifade edilmektedir (Gudmundsson, 2009). Bu araştırmada 9-12 yaş aralığındaki 33 çocuğun katılımıyla pilot uygulama süreci yapılmış ve 33 veri üzerinden güvenirlik analizleri yapılmıştır. Yapılan çalışmalar incelendiğinde, faktör analizinin yapılabilmesi için Kline (1994) veri setinin en az 100-200 arasında olması gerektiğini ifade ettiğinden ve Tabachnik ve Fidell (2001) de az sayıda faktörün olması durumunda veri setinin en az 50 olabileceğine vurgu yaptığından; pilot uygulama sürecinde faktör analizi yapılmamış, faktör analizi süreci 614 nihai veri seti üzerinden incelenmiştir. Bu süreç araştırmanın geçerlik ve güvenirlik aşamasında ayrıntılı olarak sunulmuştur.

3. BULGULAR

3.1.Kapsam Geçerliğine İlişkin Bulgular

Ölçeğin dil ve anlam bakımından incelenmesinin ardından kapsam geçerliği açısından uygunluğu çocuk gelişimi alanında uzman 3 öğretim üyesinin katılımıyla gerçekleşmiştir. Uzman puanlamaları sonunda ilgili maddeye 3 ve 4 puan veren uzmanlarının sayısının toplam uzman sayısına bölünmesiyle ortaya çıkan kapsam geçerlik oranının, 80 ve üzerinde olması tavsiye edilmektedir (Davis, 1992). Kapsam geçerliği açısından; 1 en düşük, 4 en yüksek olmak üzere her bir maddenin kapsam yönünden araştırmanın amacına ne kadar düzeyde karşılık geldiği hesaplanmış ve elde edilen puan ortalamalarının 4,00; kapsam geçerlik oranlarının ise 1,00 olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

3.1.1. Dil Geçerliği Sürecine İlişkin Bulgular

Çeviri ve değerlendirme sürecinin ardından dil geçerliğinin sağlanması adına İngilizce alanında uzman üç öğretmenin katılımıyla dil geçerliği süreci başlamıştır. Öncelikle ölçeğin orijinal hali, 3 hafta sonra da ölçeğin Türkçe'ye uyarlanmış hali aynı gruba tekrar uygulanmıştır. Elde edilen veriler istatistik programına aktarılmıştır. Eşleştirilmiş örneklem t-testi ile orijinal ölçeğe ve Türkçe uyarlamasına ait maddelerin ortalama puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılaşmanın olup

olmadığı incelenmiştir. Orijinal ölçeğe ve Türkçe uyarlamasına ait maddelerin ortalama puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (p>,05). Buna göre, ölçeğin orijinal ve Türkçe formlarındaki maddelerin aynı anlam ifade ettiğini ortaya konmuştur.

3.1.2. Yapı Geçerliliğe İlişkin Bulgular

Bu çalışmada ölçeğin yapı geçerliğinin araştırılması amacıyla 661 veri üzerinden veri temizleme, z puanı hesaplama ve normallik analizleri uygulanmaşı ve elde edilen 614 veri ile DFA yapılmıştır. Öncelikle, 25 madde üzerinden faktörlere ilişkin DFA süreci uygulanmıştır. Faktörlere yönelik yapılan DFA süreci sonunda bütün maddelere ilişkin t değerlerinin ,05 düzeyinde anlamlı olduğu; faktör yüklerinin ,30 dan aşağı olmadığı; standart çözümlere ait hata varyans değerlerinin ise ,90 dan yukarı olmadığı görülmüştür. Faktörlere yönelik yapılan DFA sonucunda uyum indekslerinin (RMSEA=,08; SRMR=,04; CFI= ,97) istenilen aralığa düştüğü görülse de derecesinin serbestlik derecesine bölünmesiyle elde edilen değerinin 5,11 olduğu görülmüş ve istenilen uyum aralığına düşmediği belirlenmiştir. Bu bağlamda önerilen modifikasyonlar yapılmış ve modifikasyonlar sonucunda faktörlere yönelik elde edilen DFA sonuçlarına ait standart katsayılar yol diyagramı Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1. Faktörler açısından yapılan modifakisyonlar sonrası DFA sonucuna ait standart katsayılar yol diyagramı

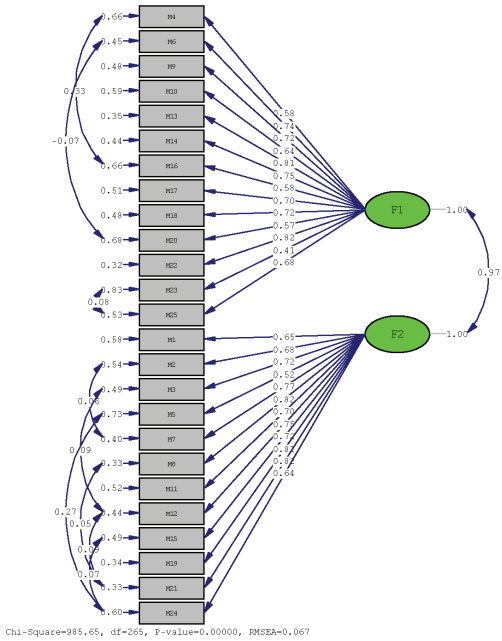

Faktörler açısından yapılan modifikasyonlar sonrası DFA sonuçları incelendiğinde bütün maddelere ilişkin t değerlerinin yine ,05 düzeyinde anlamlı olduğu, faktör yüklerinin ,30'dan yukarı olduğu ve standart çözümlere ait hata varyans değerlerinin de ,90'dan yukarı olmadığı görülmüştür. Faktörler açısından yapılan modifikasyon öncesi ve sonrası DFA analizi sonuçları ayrıntılı olarak sunulmuştur.

Tablo 1. Faktörler Açısından Ölçeğe Ait DFA Sonuçları

	Mükemmel uyum aralığı	Kabul edilebilir uyum aralığı	MÖ	MS	Modifikasyon sonrası DFA Sonucu
X^2/df	≤ 3	3-5	5,11	3,72	Kabul edilebilir uyum
RMSEA	$\leq ,05$	,05-,08	,08	,06	Kabul edilebilir uyum
S-RMR	$\leq ,05$	,05-,10	,04	,03	Mükemmel uyum
CFI	$\geq ,95$	,90-,95	,97	,98	Mükemmel uyum

MÖ: Modifikasyon öncesi DFA değerleri; MS: Modifikasyon sonrası DFA değerleri

Faktörler açısından Çocuklar İçin Dijital Bağımlılık Ölçeği'ne ait DFA sonuçları incelendiğinde değerinin 3,72; RMSEA değerinin ,06 olarak bulunduğu ve kabul edilebilir uyum düzeyinde olduğu görülmüştür. S-RMR değerinin ,03 ve CFI değerinin ,98 olduğu ve mükemmel uyuma karşılık geldiği belirlenmiştir. Yapılan DFA süreci sonunda elde edilen verilere göre daha önceden tanımlanmış ve sınırlandırılmış olan ölçeğin faktörleri doğrulanmıştır. Bu bağlamda yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucuna göre 25 maddelik "Çocuklar için Dijital Bağımlılık Ölçeği (ÇİDBÖ)" isimli ölçeğin iki faktörlü yapısının yapı geçerliği doğrulanmıştır.

3.1.3. Güvenirliğe İlişkin Bulgular

Ölçeğin yapı geçerliğinin sağlanmasının ardından 25 madde ile güvenirlik analizi sürecine geçilmiştir. Ölçeğin güvenirliği 614 veri üzerinden Cronbach Alpha iç tutarlık katsayısı ile araştırılmıştır. Elde edilen değerler Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Güvenirliğe ilişkin sonuçlar

	F1	F2	ÇDBÖ
Cronbach Alfa	,916	,929	,957

F1: Faktör 1, F2: Faktör 2, ÇDBÖ: Çocuklar İçin Dijital Bağımlılık Ölçeği

Tablo 2 incelendiğinde Cronbach Alfa iç tutarlık katsayılarının, 60 ve üzerinde olduğu görüldüğüne göre (Büyüköztürk, 2004; Şencan, 2005),

gerek ölçeğin, gerek faktörlerinin gerekse alt faktörlerinin güvenilir olduğu görülmektedir. Bu sonuçlara göre iki faktörlü yapıya sahip olan ve 25 maddeden oluşan geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı elde edilmiştir.

4.TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, Hawi, Samaha ve Griffiths (2019) tarafından geliştirilen ‘ The Digital Addiction Scale for Children (DASC)’ isimli ölçeği Türk kültürü ve diline uyarlayarak 9-12 yaş aralığındaki çocukların dijital bağımlılık düzeylerini ölçmeye yönelik geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı elde etmeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışmada, ölçeğin Türkçe’ye uyarlanması süreci “problemin ortaya konması” ve “probleme yönelik uygun ölçme aracının belirlenmesi süreçleri ile başlamış, Brislin, Lonner ve Thorndike (1973) tarafından öne sürülen beş aşamalı teknik süreci ile devam ettirilmiştir. Beş aşamalı teknik süreci, “çeviri”, “çevirinin değerlendirilmesi”, “kapsam geçerliği”; “geri çeviri” ve “geri çevirinin değerlendirilmesi” süreçlerinden oluşmaktadır. Ardından, Seçer (2018) tarafından belirtilen “Dil geçerliği” ve “Pilot uygulama” süreçleri gerçekleştirilmiştir. Pilot uygulamaya yönelik yapılan istatistiksel hesaplamalar ile taslak ölçme aracına son şekli verilmiştir. Taslak ölçme aracının büyük örneklem grubuna uygulanmasının ardından ise geçerlik güvenirlik analizleri yapılmış ve nihai ölçme aracı elde edilmiştir.

Bu bağlamda, bu araştırmada ölçeğin Türkçe’ye uyarlama süreci toplam 5 Türk dili uzmanı, 7 yabancı dil uzmanı ve 4 alan uzmanı katılım göstermiştir. Ölçeğin yapı geçerliği ve güvenirlik analizleri için olasılıklı örnekleme yöntemlerinden basit rastlantısal örnekleme yöntemi ile belirlenen 614 çocuk büyük örneklem grup olarak araştırmaya dâhil edilmiştir.

Ölçeğe ait 25 madde ile yapılan güvenirlik analizi sürecinde, ölçeğin güvenirliği 614 veri üzerinden Cronbach Alpha iç tutarlık katsayısı ile araştırılmıştır. Cronbach Alfa iç tutarlık katsayılarının birinci faktör için .916, ikinci faktör için .929; tüm ölçek için ise .957 olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ölçeğin uyarlama sürecine ilişkin elde edilen kapsam geçerliği bulguları sonucunda; her bir maddenin kapsam yönünden araştırmanın amacına ne düzeyde karşılık geldiği hesaplanmış ve elde edilen puan ortalamalarının 4,00; kapsam geçerlik oranlarının ise 1,00 olduğu görülmüştür. Ölçeğin dil geçerliğinin sağlanması adına gerçekleştirilen eşleştirilmiş örneklem t-testi ile orijinal ölçeğe ve Türkçe uyarlamasına ait maddelerin ortalama puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı sonucuna ulaşılmış ($p>,05$) olup ölçeğin orijinal ve Türkçe formlarındaki maddelerin aynı anlam ifade ettiği ortaya konmuştur.

Ölçeğin yapı geçerliğinin araştırılması amacıyla 614 veri ile gerçekleştirilen DFA süreci sonunda bütün maddelere ilişkin t değerlerinin ,05 düzeyinde anlamlı olduğu; faktör yüklerinin ,30 dan aşağı olmadığı; standart çözümlere ait hata varyans değerlerinin ise ,90 dan yukarı olmadığı görülmüştür. DFA sonucunda uyum indekslerinin (RMSEA=,08; SRMR=,04; CFI= ,97) istenilen aralığa düştüğü görülse de derecesinin serbestlik derecesine bölünmesiyle elde edilen değerinin 5,11 olduğu görülmüş ve istenilen uyum aralığına düşmediği belirlenmiştir. Bu bağlamda önerilen modifikasyonlar yapılmış ve faktörler açısından modifikasyonlar sonrası DFA sonuçları incelendiğinde bütün maddelere ilişkin t değerlerinin yine ,05 düzeyinde anlamlı olduğu, faktör yüklerinin ,30'dan yukarı olduğu ve standart çözümlere ait hata varyans değerlerinin de ,90'dan yukarı olmadığı görülmüştür.Bu doğrultuda değerinin 3,72; RMSEA değerinin ,06 olarak bulunduğu ve kabul edilebilir uyum düzeyinde olduğu görülmüştür. S-RMR değerinin ,03 ve CFI değerinin ,98 olduğu ve mükemmel uyuma karşılık geldiği belirlenmiştir.

Yapılan DFA süreci sonunda elde edilen verilere göre daha önceden tanımlanmış ve sınırlandırılmış olan ölçeğin faktörleri doğrulanmıştır. Bu bağlamda yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucuna göre 25 maddelik "Çocuklar için Dijital Bağımlılık Ölçeği (ÇDBÖ)" isimli ölçeğin iki faktörlü yapısının yapı geçerliği doğrulanmıştır.

Yapılan analizlerden elde edilen bulgular sonucunda birinci alt boyutta; çatışma, yerine koyma, sorunlar ve aldatma kriterlerinin tüm maddelerinin; ikinci alt boyutta ise; duygu durum değişikliği, geri çekilme ve tolerans kriterlerinin tüm maddelerinin yer aldığı, kaygı ve nüks etme kriterlerine ait maddelerin ise her iki alt boyut arasında bölünmüş olduğu ve bu bulguların orijinal çalışmadan elde edilen bulgularla aynı olduğu ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmadan hareketle dijital bağımlılığın günümüzde çocuklar ve gençler üzerinde oldukça yaygın olması ve bağımlılık potansiyelinin gelişen teknoloji nedeniyle üst seviyede olması nedeniyle ebeveynlere ve eğitimcilere büyük sorumluluk düşmektedir. Bu anlamda çocuğun yakın çevresinde yer alan bireylerin dijital bağımlılık ve etkilerine ilişkin bilgilendirilmesi önerilebilir. Bağımlılığı önlemek adına dijital cihazların yerini alabilecek alternatif etkinliklerin etkinliğini arttırmak için çocuk ve yakın çevresindeki bireylerin sosyal yetkinlik becerilerinin desteklenmesi önerilebilir. Teknolojinin zararlı etkilerine kaşı eğitimcilerin ve devlet kanalıyla sosyal ağları denetleyenlerin, çocukların dijital medya araçlarını kullanmaları konusunda koruyucu önlemleri alması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Ankara Kalkınma Ajansı (2016). Dijital oyun sektörü raporu. Erişim: [http://www.ankaraka.org.tr/tr/%20dijital-oyun-sektoru-raporu_3414.html], Erişim tarihi: 10.01.2020.

Arısoy, Ö. (2009). İnternet bağımlılığı ve tedavisi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*. 1, 55-67.

Arslan, A. (2019). Ortaöğretim öğrencilerinin dijital bağımlılık düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi: sivas ili örneği. *Gazi Eğitim Bilimleri Dergisi.* Cilt 5, Sayı 2, 63-80.

Borsa, J. C., Damásio, B. F. ve Bandeira, D. R. (2012). Cross-Cultural adaptation and validation of psychological instruments: Some considerations. *Paidéia, 22*(53), 423–432.

Bozkurt, A. (2014). Homo ludens: dijital oyunlar ve eğitim. *Eğitim Teknolojileri Araştırmaları Dergisi,* 5(1).

Brislin, R. W., Lonner, W. J. ve Thorndike, R.M. (1973), Cross cultural research methods, New York, John Wiley - SonsPub.

Büyüköztürk, Ş. (2004) *Veri Analizi El Kitabı. (4.Basım)*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Çakıcı G. (2018). Ergenlerde Dijital Oyun Bağımlılığı ve Öfkeyi İfade Etme Biçimleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dinç, M. (2017). Lise Öğrencilerinde Özgül İnternet Bağımlılığının Bağlanma Stilleri ve Mizaç Özellikleri Açısından İncelenmesi. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü**.**

Davis, L.L.(1992). Instrument review: Getting the most from a panel of experts. *Applied Nursing Research,* 5, 194-197.

Gjersing L., Coplehorn, R.M.J. ve Clousen T. (2010). Cross-cultural adaptation of research instruments: Language, setting, time and statistical considerations. *BMC Medical Research Methodology*. 10, 13.

Griffiths, M.D. (1995). Technological addictions. Clinical Psychology Forum, 76, 14-19.

Griffiths, M.D. (1999). Internet addiction: fact or fiction?. *The Psychologist: Bulletin of the British Psychological Society*. *12*, 246-250.

Griffiths, M.D. (2005). A 'components' model of addiction within a biopsychosocial framework. *Journal of Substance Use*, August 2005; 10(4): 191–197.

Gudmundsson, E. (2009). Guidelines for translating and adapting psychological instruments. Nordic Psychology, 61(2), 29-45. doi:10.1027/1901-2276.61.2.29

Günüç, S. (2009). İnternet Bağımlılık Ölçeğinin Geliştirilmesi ve Bazı Demografik Değişkenler İle İnternet Bağımlılığı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hawi, N.S., Samaha, M. ve Griffiths, M.D. (2019). The digital addiction scale for children: development and validation. *Cyberpsychology, Behavior, And Social Networking.* Volume 00, Number 00.

International Test Commission (ITC). (2018). Guidelines for translating and adapting tests. International Journal of Testing, 18(2), 101–134. http://dx.doi.org/10.1080/15305058. 2017.1398166.

Karaaslan, İ.A. ve Budak, L. (2012). Üniversite öğrencilerinin cep telefonu özelliklerini kullanımlarının ve gündelik iletişimlerine etkisinin araştırılması. *Journal of Yaşar University.* 26(7) 4548 – 4571.

Karaçam, Z. (2019). Ölçme araçlarının Türkçeye uyarlanması. *Ebelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2, 28-37.

Kaya, A.B. (2013). Çevrimiçi Oyun Bağımlılığı Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. Yüksek Lisans Tezi. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Kline, P. (1994). *An easy guide to factor analysis*. New York: Routledge.

Kurupınar A. ve Erdamar, G. (2014). Ortaöğretim öğrencilerinde görülen madde bağımlılığı alışkanlığı ve yaygınlığı: Bartın ili örneği. *Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt: 16, Sayı 1, 65-84.

Laura, A.N. ve Richard, N. (2004). Development of a psychometrically sound internet addiction scale: a preliminary step, *Psychology of Addictive Behaviors*, 18(4), pp.381-384.

Maccallum, R.C., Widaman, K.F., Zhang, S. ve Hong, S. (1999). Sample size in factor analysis. *Psychological Methods,* 4(1), 84–99.

Morahan Martin, J. ve Schumacher, P. (2000). Incidence and correlates of pathological Internet use among college students. *Computers in Human Behavior.* 16, 13-29.

Mossbarger, B. (2008). Is internet addiction addressed in the classroom? A survey of psychology extbooks, *Computers in Human Behavior, 24,*pp. 468-474.

Mustafaoğlu, R., Zirek, E., Yasacı, Z. ve Özdinçler, A.R. (2018). Dijital teknoloji kullanımının çocukların gelişimi ve sağlığı üzerine olumsuz etkileri. *Addicta: The Turkısh Journal On Addictions*. 5(2), 227–247

Öner, N. (2008). Türkiye›de kullanılan psikolojik testlerden örnekler, bir başvuru kaynağı (2. basım). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Seçer, İ. (2018). *Psikolojik test geliştirme ve uyarlama süreci: SPSS ve LISREL uygulamaları*. Anı yayıncılık.

Sevindik, F. (2011). Fırat Üniversitesi Öğrencilerinde Problemli İnternet Kullanımı ve Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışlarının Belirlenmesi. Doktora Tezi. İnönü Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Shaw, M., ve Black, D.W. (2008). Internet addiction definition, assessment, epidemiology and clinical management. *CNS Drugs.* 22 (5): 353-365.

Şahin, C. ve Tuğrul, V.M. (2012). İlköğretim öğrencilerinin bilgisayar oyunu bağımlılık düzeylerinin incelenmesi. *Journal of World of Turks.* Vol. 4, No. 3.

Şencan, H. (2005). *Sosyal ve davranışsal ölçümlerde güvenilirlik ve geçerlilik*, Ankara: Seçkin Yayınılık.

Tabachnick, B. G. ve Fidell, L.S. (2001). *Using multivariate statistics (Fourth Edition).*Boston: Ally And Bacon.

Tran, G.A. ve Strutton, D. (2013). What factors affect consumer acceptance of ın-game advertisements? click "like" to manage digital content for players. *Journal Of Advertısıng Research.* 53(4):455.

Vural, Z.B. ve Bat, M. (2010). Yeni bir iletişim ortamı olarak sosyal medya: ege üniversitesi iletişim fakültesine yönelik bir araştırma. *Journal of Yasar University*. 20(5) 3348-3382.

World Health Organization (WHO). (2017). *Process of translation and adaptation of instruments*. https://www.coursehero.com/file/30372721/WHO-Process-of-translation-and-adaptation-of-instrumentspdf/

Yılmaz, B. (2019). Ortaöğretim Kurumlarındaki Öğretmen ve Yöneticilerin Dijital Bağımlılık Düzeylerinin İncelenmesi: Ankara İli Çankaya İlçesi Örneği. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Young, K. (2009). Understanding online gaming addiction and treatment **ıssues** for adolescents. *The American Journal of Family Therapy*. 37:355–372.

BÖLÜM 5

AŞAĞI BARHAL ÇAYI HAVZASI'NIN (YUSUFELİ/ARTVİN) JEOMORFOLOJİSİ[1]

Tamer ÖZLÜ[2]

Faruk KENAR[3]

1 Bu çalışma, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı Dr. Öğr. Üyesi Tamer ÖZLÜ danışmanlığında Faruk KENAR tarafından tamamlanan "Aşağı Barhal Çayı Havzası'nın (Taşkıran Bucağı-Yusufeli Arası) Jeomorfolojisi" başlıklı yüksek lisans tezinin bir bölümünden üretilmiştir.

2 Öğretim Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Samsun, Türkiye. tamero@omu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8847-7967

3 Yükse Lisans Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı, Samsun, Türkiye, farukkenar0@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9384-4506

1. GİRİŞ

Yeryüzü şekillerinin oluşum ve gelişiminde birçok dış etken rol oynamaktadır. Bunlardan biri de akarsulardır. Türkiye gibi eğim ve engebenin fazla olduğu ülkelerde akarsular, aşındırma, taşıma ve biriktirme faaliyetleri ile yeryüzünü şekillendirmede öne çıkmaktadır (Utlu ve Ekinci, 2015). Türkiye, Alpin orojenik kuşak içerisinde bulunan, tektonik bakımdan oldukça hareketli bir ülkedir (Ardos, 1979). Tektonik hareketler, tabakaların toptan yükselme veya alçalmasına, kırılma, kıvrılma ve faylanmaya neden olduğu gibi akarsu şebekesini de etkilemektedir. Tektonizmaya bağlı olarak aşındırma gücü artan akarsular yataklarına daha fazla gömülerek derin vadiler, taraçalar, eğimli yamaçlar, sırt ve aşınım yüzeyleri oluşturabilmektedir.

Günümüzde, afet yönetimi, şehir planlama gibi konularda jeolojik yapı ve jeomorfolojinin önemi anlaşılmaya başlanmıştır. Bunun yanı sıra jeoturizm, jeomorfoturizm, jeo-eğitim faaliyetlerine ilgi artmıştır. Bu konuda faaliyet gösteren ProGEO, Uluslararası Yerbilimleri ve Jeoparklar Programı (IGGP), IUGS (Uluslararası Jeolojik Bilimler Birliği) gibi kuruluşlar tarafından ilgi çekici yer şekillerinin tespiti, korunması ve jeoturizm, jeo-eğitim alanlarında kullanılması hakkında çalışmalar yapılmaktadır. Jeoloji ve jeomorfoloji, insanlar tarafından çoğu zaman volkanlar, dinozorlar, kanyon gibi büyük yapılar olarak algılanır ve biyosfer için bir fon olarak düşünülür. Ancak jeolojik yapılar, fosiller, kayaçlar ve mineraller, Dünya'nın oluşumu ve gelişimini anlamada kilit rol oynayan, gelecek için mutlaka korunması gereken doğal miraslardır (Wimbledon, 2013).

Barhal Çayı Havzası'nda flüvyal süreçlere bağlı olarak akarsular tarafından derince yarılmış, eğimli bir topoğrafya söz konusudur. Sahada 'V' şekilli derin vadilerin yaygın olması, vadi sistemlerinin genç olduğunu ve aşındırmanın devam ettiğini göstermektedir. Araştırmaya konu olan saha flüvyal süreçlerin önemli bir kısmı için örnek teşkil edebilecek jeomorfolojik birimlere sahiptir. Dolayısıyla bu sahanın jeomorfolojik özelliklerinin açıklanması, jeomorfoloji eğitimi ve literatür açısından önemlidir. Araştırma sahasına oldukça yakın konumda inşası süren Yusufeli Barajı yakında su tutmaya başlayacaktır. Buna bağlı olarak araştırma sahasındaki vadi tabanları, taraçalar ve yamaçların önemli bir kısmı baraj rezervuarı içinde kalacaktır. Bu alanların suya gömülmeden önce görüntülenmesi, haritalanması, morfometrik analizlerinin yapılarak literatüre kazandırılması gerekliliği araştırmanın çıkış noktası olmuştur.

1.1. **Araştırma Sahasının Yeri ve Sınırları**

Barhal Çayı Havzası, Doğu Karadeniz Bölümü'nde, Doğu Karadeniz Dağlarının güney aklanında yer almaktadır. Altıparmak Çayı olarak da bilinen Barhal Çayı'nın topla havza alanı 860 km²'dir. Oldukça geniş

olan havza, jeomorfolojik açıdan da zengindir. Bu nedenle çalışmanın formatı gereği, araştırma sahası Barhal Çayı Havzası'nın aşağı kesimini kapsayacak şekilde sınırlandırılmıştır. Barhal Çayı'nın aşağı havzası, orta çığırdan keskin sırt ve boğazlar ile ayrılmaktadır. Araştırma sahası; kuzeyden Virankale (2186 m), Nakirav (2681 m), Aktepe (2581 m); batıdan Sitile (2745 m), Bakat (3057 m), Kurugedik (2587 m); doğudan Ziyaret (2752 m), Büyükdağ (2239 m) tepelerinin doruklarından geçen su bölümü çizgisi ile sınırlandırılmıştır. Sahanın güney sınırı ise Barhal Çayı'nın Çoruh Nehri'ne katıldığı noktaya dayanmaktadır (Şekil 1).

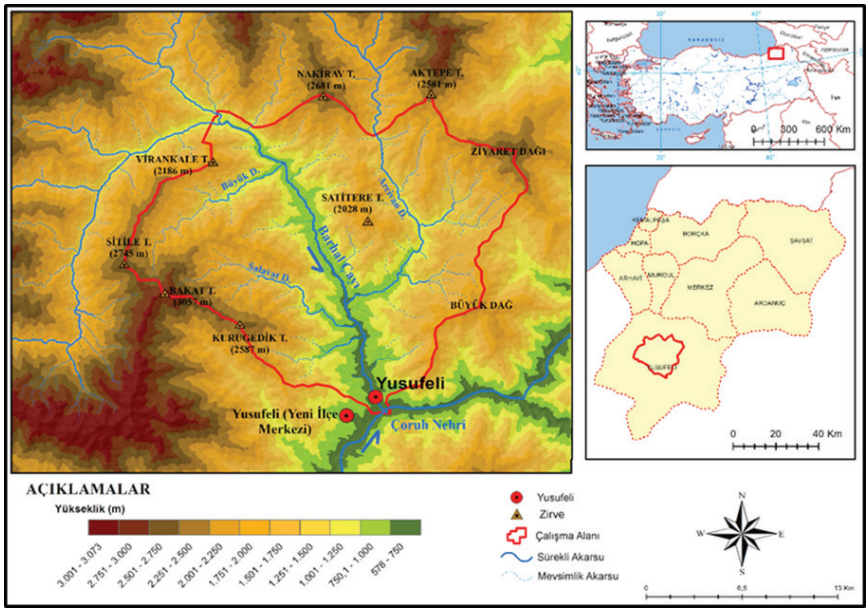

Şekil 1. Çalışma alanının lokasyon haritası

İdari olarak bütünüyle Yusufeli İlçesinde yer alan araştırma sahası, 40°57'51" - 40°48'49" K enlemleri ile 41°20'30" - 41°39'29" D boylamları arasında kalmaktadır. Su bölümü çizgilerine dayanarak yapılan havza sınırlandırma sistemine göre araştırmaya konu olan sahanın yüzölçümü 284 km²'dir. Bu alan Barhal Çayı Havzasının yaklaşık 1/3'üne denk gelmektedir.

1.2. Araştırma Sahasının Coğrafi Özellikleri

En eski jeolojik birimleri Jura yaşlı volkanosedimanterlerin; en genç birimleri ise Kuvaterner yaşlı alüvyonların oluşturduğu araştırma sahasında en geniş alan kaplayan formasyon, Üst Kretase-Paleosen yaşlı Kaçkar Granitoyididir (Şekil 2). Güven, 1998 tarafından hazırlanan MTA raporuna göre araştırma sahasındaki jeolojik formasyonlar ve başlıca özellikleri şöyledir:

• Sahadaki en yaşlı birim olan Hamurkesen Formasyonu; Barhal Çayı Vadisinin doğusundaki nispeten alçak, düz sahada ve vadinin batısındaki Bakat ve Sitile tepelerinin arasında kalan dar alanda yüzeylenmektedir. Alt-Orta Jura yaşlı formasyon, bazaltik, andezitik, dasitik lav ve piroklastikler ile kumtaşı, marn, kırmızı kireçtaşı ve şeylden oluşan volkano-tortul bir istif özelliğindedir. Akarsuyun doğusunda, Öğdem Köyü çevresinde Hamurkesen Formasyonu üzerine uyumlu olarak gelişmiş, Jura yaşlı, resifal kireçtaşı ara tabakalarıyla bazalt lav ve proklastları da içeren kırmızı-mor renkli konglomera ve kumtaşlarından oluşan Madenler Formasyonu yer almaktadır (Şekil 2).

• Araştırma sahasının orta kesiminde bir kısmı akarsu vadisi ile çakışan, Yusufeli-Taşkıran yol güzergâhı boyunca uzanan, Üst Kretase yaşlı Çatak Formasyonu bulunmaktadır (Şekil 2). Bazik, volkanik ve tortul birimlerden oluşan bu formasyon andezit, bazalt, lav ve piroklastikler ile kumtaşı, marn ve kırmızı renkli, killi kireçtaşı tabakalarının ardalanmasından oluşmaktadır.

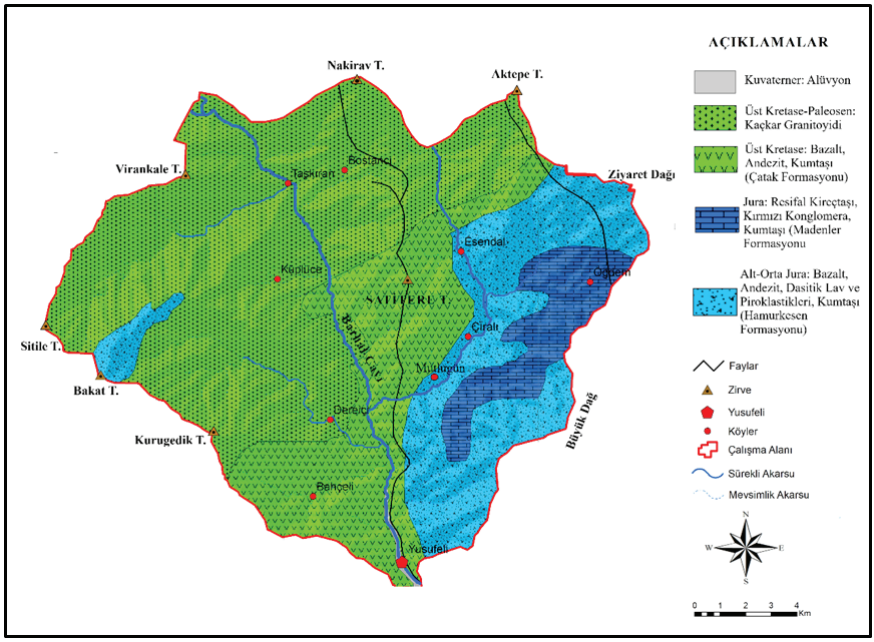

Şekil 2. Araştırma Sahasının Jeoloji Haritası.

Ortalama yükseltisi 1652 m olan araştırma sahası, Barhal Çayı'nın Çoruh Nehri ile birleştiği Yusufeli İlçesinden (585m) başlayıp 3000 metrelere kadar çıkabilen arızalı bir topografyaya sahiptir. Sahanın doğusunda Mutlugün, Çıralı ve Esendal köyleri; batısında ise Bakat Tepe (3057 m) yer almaktadır. Çalışma sahasının bir akarsu havzası olmasına bağlı olarak flüvyal süreçler, topografyanın şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Bunun yanı sıra topografya üzerinde litolojinin etkileri de gö-

rülmektedir. Kayaçlar direnç durumlarına göre dış kuvvetler tarafından az veya çok aşındırılabilmektedir (Hatipoğlu, 2016). Seçici aşındırma olarak adlandırılan bu durum araştırma sahasında görülmektedir. Volkanik, dirençli ve sert kayaçlardan oluşmuş Kaçkar Granitoyidi üzerinde eğimli, engebeli bir topoğrafya gelişmiştir. Sahada topografyanın akarsular tarafından yarılmasıyla, keskin sırtlar halinde aşınım yüzeyleri oluşmuştur. Bu yüzey ve sırtlar, derin vadiler, eğimli yamaçlar sahadaki jeomorfolojinin temel unsurlarıdır. Araştırma sahasında topografyaya bağlı olarak Barhal Çayı gibi yaklaşık olarak kuzey güney yönlü uzanışa sahip vadiler, kıyı ile iç kesimler arasındaki ulaşım ve ticaret açısından önemli güzergâhlar olmuştur. Araştırma sahasının batısında yer alan, Harşit Çayı Vadisinde ulaşım ve ticaretin güvenliğini sağlamak için çok sayıda gözetleme kalesi inşaa edilmiştir (Bağcı vd. 2019). Barhal Çayı Vadisinde de, Yusufeli ilçe merkezinin kuzeyindeki Barhal Köyünde 960' lı yıllarda yapıldığı tahmin edilen Barhal Kilisesi de bu durumu örneklendirmektedir.

Çalışma sahasının iklimi üzerinde dağların uzanışı, yükselti ve bakı gibi özellikler etkili olmaktadır. Aşağı Barhal Çayı Havzası, Doğu Karadeniz Dağları'nın güney yamaçlarında yer almaktadır. Bu dağların Karadeniz kıyısında yer alan kuzey yamaçları daha fazla yağış alırken güney kesimi yağış duldasında kaldığı için yağış miktarı azalmaktadır. Yörede yükseklere doğru çıkıldıkça yağış artarken, vadi tabanlarında yağış miktarı oldukça azdır. Deniz seviyesinden 601 m yüksekte, Yusufeli ilçe merkezinde yer alan Yusufeli Meteoroloji İstasyonu (1967-2000) verilerine göre, sahada yıllık ortalama sıcaklık 14,1°C, yıllık toplam yağış ise 280,4 mm'dir (Şekil 3).

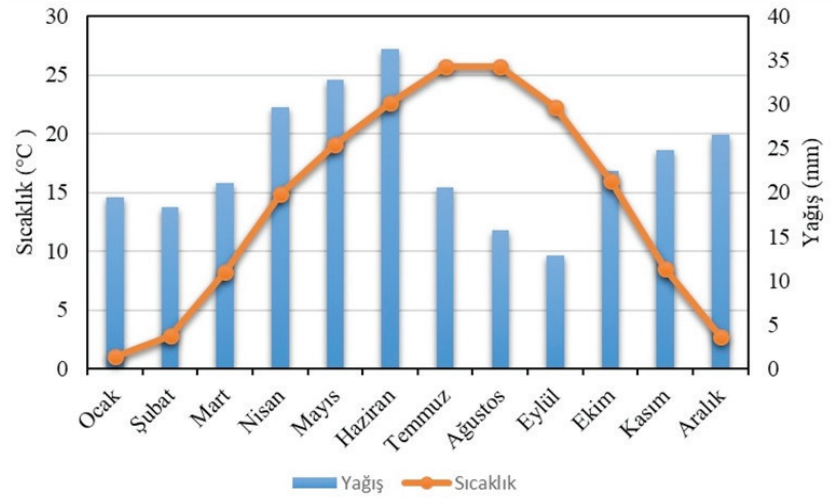

Şekil 3. Yusufeli Meteoroloji İstasyonu aylık sıcaklık ve yağış ortalamaları

Oltu, Berta, Tortum ve Barhal çayları, Çoruh Nehri'nin en büyük kollarıdır. Araştırmaya konu olan Barhal Çayı, kaynaklarını Altıparmak ve Kaçkar dağlarından alır. Arcivan, Salavat ve Büyük dere olmak üzere üç büyük kolu bulunur. Yaklaşık 40 km'lik uzunluğa sahip olan Barhal Çayı, kuzeybatı-güneydoğu istikametinde akıp, Yusufeli ilçe merkezinden geçerek, Çoruh Nehrine katılmaktadır. Barhal Çayı'nın çalışma sahası içindeki ana kol uzunluğu 19.9 km'dir. Barhal Çayı Aşağı Havzasında, ana akarsuyun dışında Büyük, Salavat ve Arcivan derelerine ait üç alt havza daha tespit edilmiştir (Şekil 4). Yörede Barhal Çayı, kolları ve bu kolları besleyen mevsimlik akarsular dandritik drenaj ağına sahiptir.

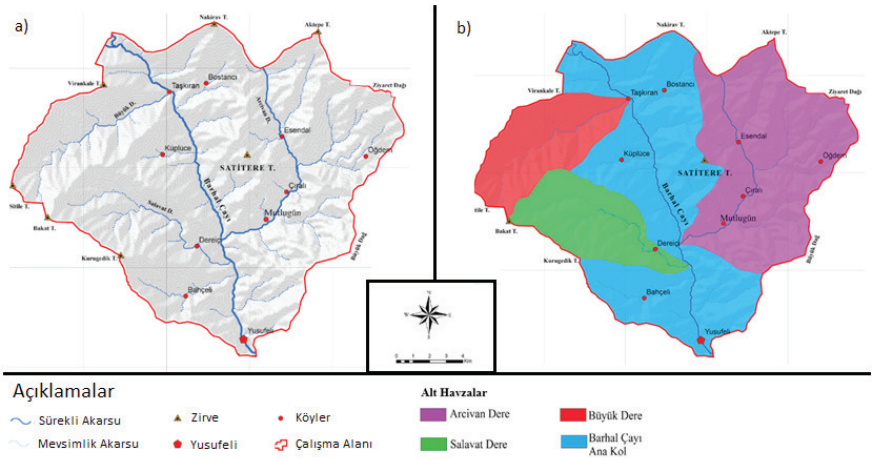

Şekil **4.** *Araştırma sahasının a) Hidrografya haritası b) Alt havzalar haritası.*

Barhal Çayı'nın akım değerleri; yıl içinde bir yükselme, bir alçalma göstermektedir. Buna dayanarak akarsuyun basit rejimli olduğu söylenebilir. Ayrıca akımın en düşük olduğu ay ile en yüksek olduğu ay arasında on kattan fazla fark olduğu görülmüştür. Dolayısıyla Barhal Çayı Biricik (2009)'un yapmış olduğu tasnife göre rejimi düzensiz bir akarsudur. Barhal Çayı üzerinde EİE (Elektrik İşleri Etüt İdaresi) tarafından kurulmuş üç akım gözlem istasyonu bulunmaktadır. Ancak bu istasyonların bir kısmı kısa süre hizmet vermiş ve kapatılmıştır. Barhal Çayı'nın akım özellikleri açıklanırken bu istasyonlar arasında en uzun süreli ve kesintisiz verilere sahip olan Dutdere gözlem istasyonu verileri kullanılmıştır. Dutdere gözlem istasyonu Yusufeli İlçe merkezinin yaklaşık 5 km kuzeyinde, Dutdere mevkiinde yer almaktadır. İstasyonun uzun yıllık ortalamaları (1971-2011) incelendiğinde yıllık ortalama akım değerinin 13,1 m^3/sn olduğu görülmektedir. Barhal Çayı en yüksek akım değerine haziran ayında (36,9 m^3/sn) ulaşırken, en düşük akım değeri ocak ayında (3,36 m^3/sn) kaydedilmiştir (Şekil 5). Barhal Çayı'nın akımı büyük ölçüde kar erimeleri ve yağışın yıl içindeki dağılışına göre şekillenmektedir. Nisan, mayıs ve haziran aylarında akımının artmasını, artan yağışa ve kar erimelerine

bağlamak; kış aylarında yağışa rağmen akım değerlerinin düşük olmasını ise sahada kış yağışlarının kar şeklinde olmasıyla açıklamak mümkündür.

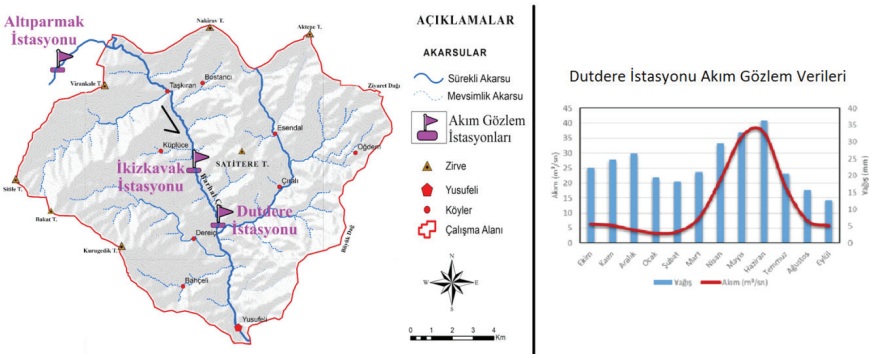

Şekil **5.** *Dutdere gözlem istasyonunun konumu ve ortalama (1971-2011) akım diyagramı (EİE akım gözlem yıllığı)*

Çalışma sahasında iklim, topoğrafya ve litolojiye bağlı olarak farklı toprak gurupları oluşmuştur. Kahverengi orman, kireçsiz kahverengi orman toprakları, alüvyal, kolüvyal topraklar, yüksek dağ-çayır topraklarının yer aldığı sahada, en geniş yayılışa kahverengi orman toprakları sahip iken, en dar alanı vadi tabanlarında yer alan alüvyal topraklar kaplamaktadır. 1990 yılı Artvin İli arazi varlığı raporuna göre araştırma sahasında altı arazi kullanım kabiliyet sınıfı bulunurken, topografyaya bağlı olarak en geniş alanı VII. en dar alanı ise II. sınıf araziler oluşturmaktadır.

Araştırma sahası bitki coğrafyası yönünden Avrupa-Sibirya flora bölgesinin, Kolşik flora bölümünde yer almaktadır. Havzada relief ve iklim koşullarının kısa mesafede değişmesi ekolojik çeşitliliği artırmıştır. Barhal Vadisi'nin aşağı kesiminde, 500-1200 m arasında zeytin gibi Akdeniz türleriyle başlayan bitki basamağı; kuru orman-çalı (meşe, ardıç), geniş yapraklı orman (kayın, gürgen, kestane), iğne yapraklı orman (ladin, göknar, sarıçam) ve çayır vejetasyonu şeklinde beş kat oluşturmaktadır (Kurt ve Balkız, 2011).

2. Amaç, Yöntem ve Veriler

Çalışmanın amacı Artvin'in Yusufeli ilçesinde yer alan Barhal Çayı Aşağı Havzasının jeomorfolojisini açıklamaktır. Araştırma kapsamında; sahadaki jeomorfolojik birimlerin morfometrik özelliklerini, oluşumlarını ve yöredeki topografyanın şekillenmesinde etkili olan faktörleri ortaya koymak hedeflenmiştir. Kısa bir süre sonra Yusufeli Baraj Gölü'nün suları altında kalacak olan vadi tabanları, akarsu taraçaları gibi jeomorfolojik birimleri literatüre kazandırmak amaçlanmıştır. Araştırmanın yöreyle ilgili literatür ve planlamalara, jeomorfoloji eğitimine katkı sunacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın problem cümlesi "Barhal Çayı Aşağı Havzasının (Yusufeli/Artvin) Jeomorfolojik Özellikleri Nelerdir?" şeklindedir. Buna yönelik olarak aşağıdaki alt araştırma soruları belirlenmiştir. Araştırma sahasında;

- Hangi jeomorfolojik birimler yer almaktadır?
- Jeomorfolojik birimlerin morfometrik özellikleri nelerdir?
- Topografyanın şekillenmesinde etkili olan etmen ve süreçler nelerdir?
- Yusufeli Barajı'nın tamamlanmasıyla hangi jeomorfolojik birimler nasıl değişecektir?

Araştırmanın temel veri kaynaklarını arazi gözlem ve ölçümleri, CBS ve UA ile uydu görüntüleri ve sayısal yükseklik modelleri üzerinden yapılan analizler ve literatür oluşturmaktadır. Araştırmada; temin edilen birincil ve ikincil verilerin ele alınan konulara göre tasnifi, yorumlanması ve bulgulara dönüştürülmesine dayanan nitel betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde toplanan verilerin neden sonuç ilişkisi kurularak yorumlanmasıyla birtakım sonuçlara ulaşılır. Bu sonuçlardan yola çıkarak araştırmacı öngörülerde bulunur, planlama önerileri sunar (Yıldırım ve Şimşek, 2008). Araştırma sahasında gerçekleştirilen arazi çalışmaları, literatür ve ikincil verilerden ulaşılan bilgiler bu yöntem ile yorumlanırken, sahanın, jeomorfolojik birimlerin morfometrik özellikleri nicel olarak değerlendirilmiştir. Araştırma sürecinde kullanılan veri ve yöntemler özetle şöyledir.

• Araştırma sahasını kapsayan, 1/25000 ölçekli, Artvin G47a4, G46b2, G47a1, G47a2 pafta numaralı, HGM tarafından hazırlanmış topoğrafya; MTA tarafından hazırlanmış jeoloji haritaları temin edilerek sayısallaştırma işlemleri yapılmıştır. Üretilen veriler haritalarda kullanılmıştır.

• Araştırma sahasının iklim özelliklerini ortaya koymak için Yusufeli Meteoroloji İstasyonu rasat verileri, Meteoroloji Genel Müdürlüğü'nden temin edilerek kullanılmıştır.

• Barhal Çayı'nın akım özellikleri incelenirken Elektrik İşleri Etüt İdaresi (EİE)'ne ait AGİ Akım verileri kullanılmıştır. Barhal Çayı üzerindeki üç istasyondan en uzun süreli ve kesintisiz verilere sahip olan Dutdere istasyonunun verileri kullanılmıştır.

• Araştırma sahasının jeomorfolojik gelişimini ve mevcut durumunu açıklayabilmek için, üretilen sayısal verilerden, sayısal yükseklik modeli ve Google Earth uygulamalarından faydalanarak Barhal Çayı'nın ana kolu üzerinden vadi profilleri çıkarılmıştır. Taraçaları ve yatak boyunca

görülen eğim farklılıklarını tespit etmek amacıyla vadiyi enine kesen profiller alınmıştır. Buradan hareketle sahadaki tektonizma ve aşınım süreçleri açıklanmaya çalışılmıştır.

• Araştırma sahasının 1/25.000 ölçekli topografya paftaları üzerinden, Erol (1993) yöntemine göre jeomorfolojik birimler tespit edilmiş, Durağan'ın jeomorfoloji haritası hazırlanmıştır. Araştırma sahasındaki jeomorfolojik birimlerin alan ve oranları hesaplanmıştır.

• Sahanın sayısal yükseklik modeli kullanılarak; ArcGIS programının Surface Analiz tekniği ile üç boyutlu arazi modeli üretilmiş, bakı, eğim, profil analizleri yapılmıştır. Sonuçlar görselleştirilerek metinde kullanılmıştır.

3. Aşağı Barhal Çayı Havzasının Jeomorfolojisi

Barhal Çayı Havzası kuzeyde GB-KD yönünde uzanan Kaçkar ve Altıparmak Dağ sisilesi ile güneyde Çoruh Nehri arasında kabaca kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanmaktadır. Havzanın büyük bölümü dağlık ve engebelidir. Bu dağlık alanlar eğim değeri fazla yamaçlar ve keskin sırtlar ile çevrilmiş olup, Barhal çayı ve kolları tarafından derince yarılmış vadilerden meydana gelmektedir (Şekil 6).

Doğu Karadeniz Dağları'nın güney yamaçlarında yer alan Aşağı Barhal Çayı Havzası, tektonizma, fluviyal süreçler ve litolojisine bağlı olarak arızalı bir topoğrafyaya sahiptir. Tektonizma ile sahanın ana iskeleti oluşurken fluviyal süreçler şekillendirici rol oynamıştır. Jemorfolojik çeşitliliğe sahip olan araştırma sahasında ana jeomorfolojik üniteleri; dağlık alanlar, parçalanmış aşınım yüzeyleri, keskin sırtlar, akarsu taraçaları ve vadiler oluşturmaktadır. Barhal Çayı Vadisi'nin batısında 3000 m'lere varan dağlık ve tepelik alanlar, doğusunda ise Öğdem köyü çevresine, buradan da güneye doğru devam eden plato yüzeyleri bulunmaktadır. Araştırma sahasında en geniş alanı kaplayan jeomorfolojik birim % 41,3 ile (120 km²) sırt ve yamaçlar iken. En dar alana akarsu taraçaları sahiptir. % 0,5'ini oluşturan ve 1,5 km²'alana sahip boğaz vadi oluşturmaktadır.

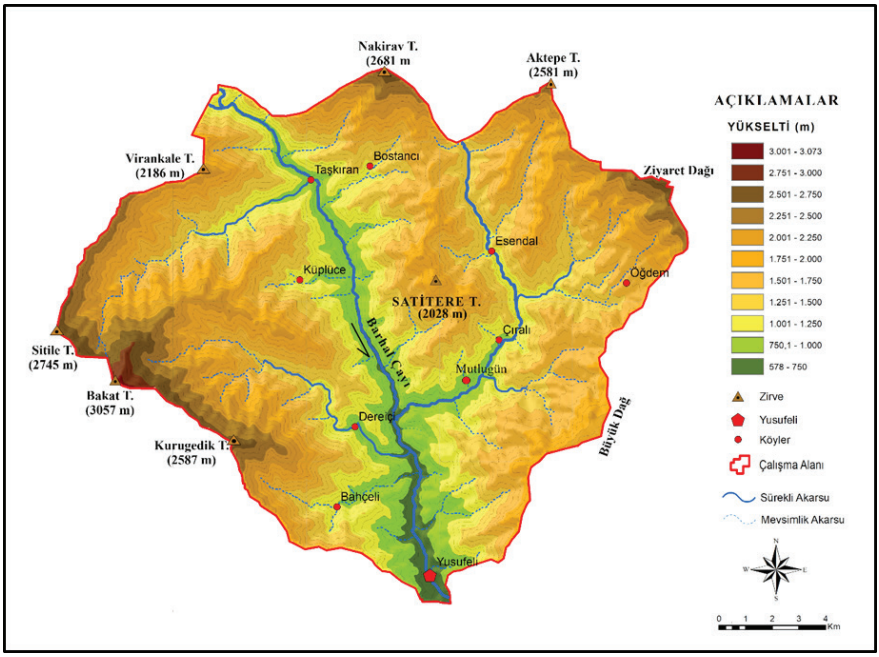

Şekil **6.** *Araştırma sahasının yükselti basamakları haritası*

Araştırma sahasının jeomorfolojik özellikleri açıklanırken; öncelikle morfometrik özellikler ele alınmıştır. Daha sonra sahadaki jeomorfolojik birimler; dağlar-aşınım yüzeyleri, akarsu taraçaları ve vadiler olmak üzere üç ayrı başlık halinde açıklanmıştır. Sahanın jeomorfolojik gelişimi üzerinde durularak bu başlık tamamlanmıştır. Görsel materyaller kullanılarak anlatım desteklenmiştir.

3.1. Araştırma Sahasının Morfometrik Jeomorfolojisi

Barhal Çayı Havzası'nın morfometrik özelliklerini belirlemeye yönelik olarak, ArcGIS programında surface analizleri yapılarak sahanın yükselti basamakları, eğim haritaları üretilmiş, profil analizleri yapılmıştır. Barhal Çayı Havzası'nın tamamı 860 km² iken araştırma sahası olarak seçilen aşağı kesimi 284 km² yüz ölçüme sahiptir. Saha, akarsuyun akış yönüne bağlı olarak kuzeybatı-güney, güneydoğu doğrultusunda uzanmaktadır. Çalışma alanı Kuzey Anadolu Dağ kuşağında yer almasına bağlı olarak; Kurugedik (2587 m), Satitere (2028 m), Bakat (3057 m), Sitile (2745 m), Virankale (2186 m), Nakirav (2681 m), Aktepe (2531 m), Ziyaret (2752 m) gibi 2000 m'yi aşan zirvelere sahiptir. Topografyanın yükseltisi genel olarak Barhal Çayı'nın Çoruh nehriyle birleştiği yerden, iç kesimlere doğru kademeli olarak artmaktadır. Ortalama yükseltisi 1652 m olan sahanın en yüksek noktasını Bakat Tepe (3057 m) oluştururken, arazinin derin şekilde yarılmasından dolayı vadi tabanlarında yükselti değerleri 550 m'lere kadar inebilmektedir. Araştırma sahasındaki nispi yükselti farkı 2479 m'dir (Şekil 7).

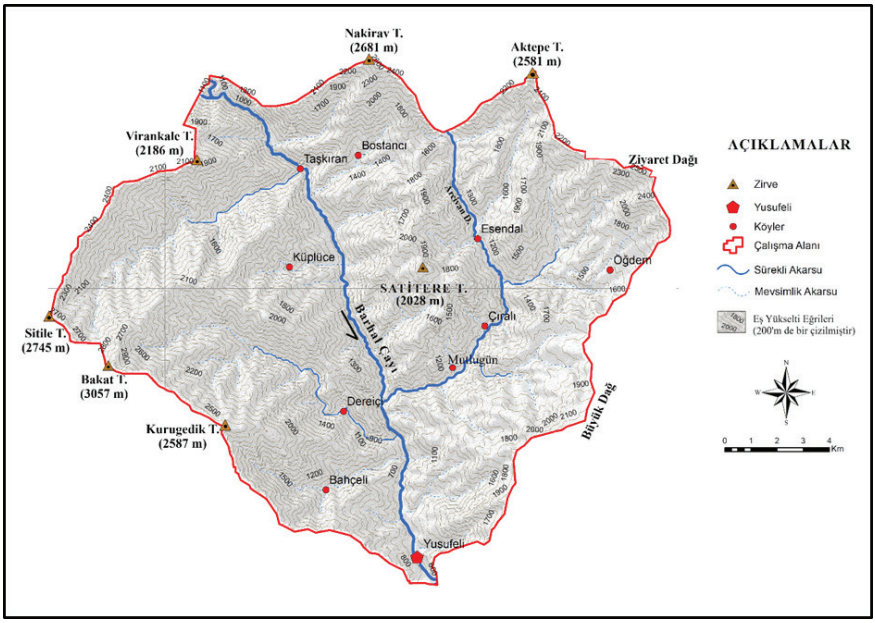

Şekil 7. Araştırma sahasının topoğrafya haritası.

Araştırma sahasında yükselti değerlerinin bu denli değişken, topografyanın ise arızalı olmasında tektonizmanın yanında flüvyal süreçler etkili olmuştur. Nitekim tektonik hareketlerle oluşan şekiller, Barhal Çayı ve kolları tarafından işlenmiş, bugünkü görünümlerini kazanmıştır. Böylece sahadaki düzlükler, akarsular tarafından yarılarak, keskin sırtlara dönüşmüştür. Bu sırtlar arasında kalan vadilerin derine gömülmesiyle de eğimli yamaçlar oluşmuştur. Çalışma sahasının genelinde eğim değerleri yüksektir. Sahada yükselti arttıkça eğimin de arttığı görülmektedir. Sahanın doğusundaki Öğdem Köyü çevresi ve buradan güneye doğru devam eden plato yüzeyi ile Yusufeli ilçe merkezinde eğim değerleri nsipeten düşük olup, %5 ile %20 arasında değişmektedir. Buralar sahada eğimin en düşük olduğu yerlerdir. Barhal Çayı Vadisi'nin batısında ve kuzeyinde ise eğim artarak, %30-40'ları bulmaktadır (Şekil 8). Havzada eğimin dağılışı üzerinde akarsu aşındırması ve litoloji etkili olmuştur. En yüksek eğim değerlerine; Barhal Çayı ve kollarının üst kretase-paleosen yaşlı Kaçkar granitoyidini yararak dar ve derin vadiler oluşturduğu, Barhal Çayı Vadisinin batısı ve kuzeyindeki yamaçlarda rastlanmaktadır. Havzada akarsu vadisinin en geniş olduğu alan Barhal Çayı'nın Çoruh Nehri ile birleştiği ağız kısmıdır. Yusufeli ilçe merkezinin yer aldığı bu alanda vadinin genişliği 400 m'yi bulmaktadır. Araştırma sahasındaki en dar vadiler ise Arcivan Deresi üzerindeki boğaz vadilerdir. Burada vadi genişliği 3-5 m'ye kadar inmektedir.

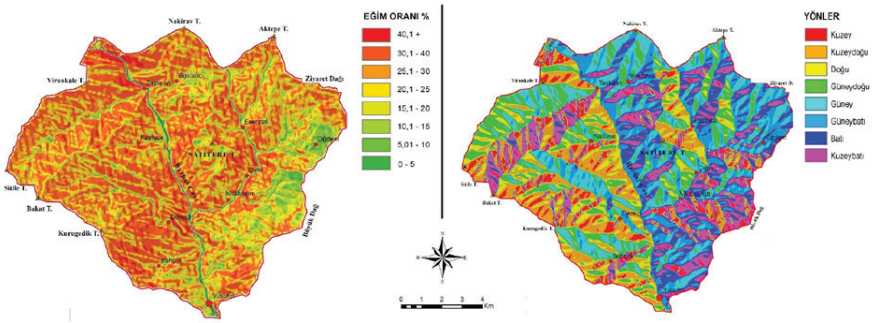

Şekil **8.** *Araştırma sahasının eğim ve bakı haritaları*

Akarsu vadileri boyunca vadinin uzanışına dik olarak alınan enine profiller, vadi yamaçlarının eğimi, taraçalar gibi birçok topoğrafik özelliğin açıklanmasında önemlidir (Avcı ve Günek, 2015). Araştırma sahasının jeomorfolojik gelişimini anlamak, akarsu taraçalarını ve vadi yamaçlarındaki eğim değişikliklerini tespit edip, ölçümler yapabilmek amacıyla Barhal Çayı'nın ana kolu üzerinden vadiyi enine kesen 5 farklı doğrultunun profili alınmıştır. Akarsuyun ağız kısmından kaynağına doğru alınan bu profillerin çakıştırılması ile süperimpoze profil oluşturulmuştur (Şekil 9).

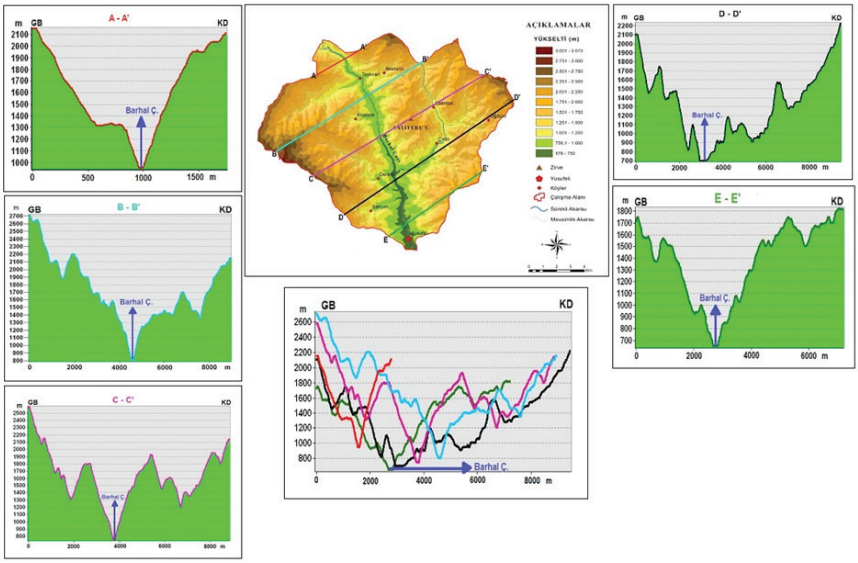

Şekil 9. Araştırma sahasının GB-KD doğrultulu profil serileri

Profillerde görüldüğü üzere; akarsu yüzeye 800 m'lere kadar gömülebilmektedir. Tektonik hareketlere bağlı olarak akarsu vadisinde yaşanan gençleşmeler, sahanın yükselmesiyle akarsuyun denge profilinden uzaklaşması, yatağına daha fazla gömülmesine ve vadilerin derinleşmesine neden olmuştur. Topografik profiller incelendiğinde, E-E′den A-A′ doğru

yani kaynağa doğru gidildikçe vadi yamaçlarının dikleştiği, vadi tabanının daraldığı görülmektedir. D-D′; E-E′ doğrultularında çıkarılan profillerde, diğer profillere nazaran vadi tabanında genişleme olduğu, bunun yanı sıra akarsu taraçalarını temsil eden kademeli düzlüklerin varlığı dikkat çekmektedir.

3.2. Jeomorfolojik Birimler

Doğu Karadeniz Dağları'nın güney yamaçlarında yer alan Aşağı Barhal Çayı Havzası, alanına oranla yer şekilleri bakımından oldukça zengindir. Sahada topografya tek düzelikten uzak engebeli bir yapıya sahiptir. Yörede topografyanın şekillenmesinde en büyük etkiye akarsuların sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ancak akarsuların topografyayı şekillendirmesi de tektonizma ile bağlantılıdır. Bu etkenlerle yörede farklı jeomorfolojik birimler ortaya çıkmıştır. Bu birimler, jeomorfoloji çalışmalarında sıkça kullanılan, klasik yöntemlerden biri haline gelmiş, Erol (1993) yöntemi ile 1/25.000 ölçekli topografya paftaları üzerinden tespit edilip, haritalanmıştır (Şekil 10).

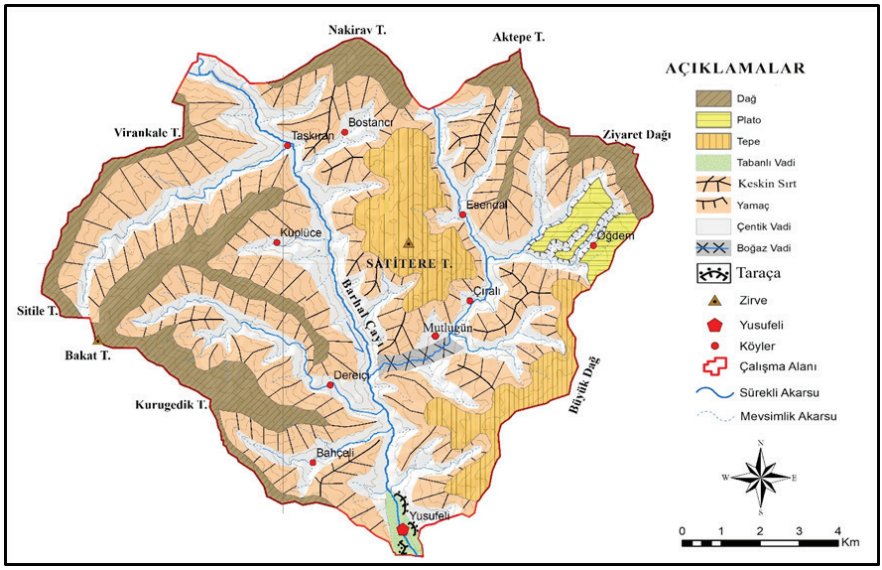

Şekil 10. *Araştırma sahasının jeomorfoloji haritası*

Sahaya ait topografya paftaları ve sayısal yükseklik modeli üzerinden yapılan analizler sonucunda araştırma sahasında; dağlar, yamaçlar, tepeler, aşınım yüzeyleri, vadi tabanları ve akarsu taraçaları gibi jeomorfolojik birimler tespit edilmiştir. Jeomorfolojik birimlerin alanı ve oranı hesaplanmıştır (Tablo 1). Buna göre, araştırma sahasında en geniş alanı sahanın % 41,3'ünü kaplayan, 120 km²'lik alana sahip keskin sırt ve yamaçlar; en dar alanı ise sahanın % 1,4'ini oluşturan, 4 km²'lik alana sahip taraçalar oluşturmaktadır. Bu durum Barhal Çayı'nın genç bir havzaya sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 1. *Araştırma sahasındaki jeomorfolojik birimlerin alansal ve oransal dağılımı*

No	Jeomorfolojik Birimler	Alan (km2)	Yüzde (%)
1.	Yamaç ve Sırt	120	41,3
2.	Dağ	43,5	15,2
3.	Tepe	29	10,5
4.	Plato	5	2
5.	Çentik Vadi	79	28,2
6.	Tabanlı Vadi	2	0,9
7.	Boğaz Vadi	1,5	0,5
8.	Taraça	4	1,4
	Toplam	284	100

3.2.1. Dağ, Tepe ve Aşınım Yüzeyleri

Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Karadeniz kıyılarına paralel uzanan Doğu Karadeniz Dağları bünyesindeki Kaçkar ve Altıparmak dağları ile Çoruh Nehri arasında bulunan Barhal Çayı Havzası, kabaca kuzey-güney yönünde uzanmaktadır. Barhal Çayı Havzası'nın araştırmaya konu olan aşağı kesimi büyük ölçüde dağlık alanlar, yamaç, sırtlar ve akarsular tarafından derince yarılmış vadilerden oluşmaktadır. Çalışma sahasının doğu sınırını oluşturan Ziyaret Dağı (2752 m) ile havza tabanı arasındaki nispi yükselti farkı yer yer 2000 m'leri bulmaktadır. Çalışma sahasının güneydoğunda ise Büyük Dağ (2239 m) yer almaktadır. Araştırma sahasında dağlık alanlar sahanın %15,2'sini kaplayan ve 43,5 km²'lik alana sahiptir. Tepeler ise sahada 29 km²'lik alanla havzanın %10.5'ni kaplamaktadır.

Araştırma sahası miyosen sonu pliyosen başlarında tamamen kara durumuna geçmiştir (Köse, 1991). İklim değişmeleri ve tektonik hareketlere bağlı olarak akarsular tarafından dağlık kütleler parçalanarak, vadi ağı kurulmaya başlamıştır. Tektonizmaya bağlı olarak sahada yükselmenin devam etmesiyle akarsular, vadilerini daha da derinleştirerek uzun ve keskin sırtları meydana getirmiştir. Litoloji farklılıklarına bağlı olarak yörede farklı yükseltilere sahip tepeler oluşmuştur (Sever, 2001). Erol (1983) tarafından Türkiye için hazırlanmış 1/1.000.000 ölçekli jeomorfoloji haritasında, araştırma sahası ve çevresindeki dağlık, tepelik alanlar orta-üst miyosen yaşlı (DI), (DII) aşınım yüzeyleri olarak gösterilmiştir. Araştırma sahasında dağlık kütleler yükselirken Barhal çayı ve kolları tarafından parçalanarak, plato görünü kazanmıştır. Az eğimli bu plato yüzeyleri yörede genellikle hayvancılık amacıyla kullanılmaktadır. Çalışma sahasının doğusunda yer alan Öğdem Köyü 1600-1700 m yükseltilerde, bu aşınım düzlükleri üzerinde yer almaktadır (Şekil 11 a).

Araştırma sahasında farklı yükseltilerde tepelere sahip dik, uzun ve keskin sırtlar bulunmaktadır (Şekil 11b). Güneyden kuzeye doğru;

Kurugedik (2587 m), Satitere (2028 m), çalışma sahasındaki en yüksek nokta olan Bakat (3057 m), Sitile (2745 m), Virankale (2186 m), Nakirav (2681 m) ve Aktepe (2531 m) gibi tepeler zirve noktalarını oluşturmaktadır.

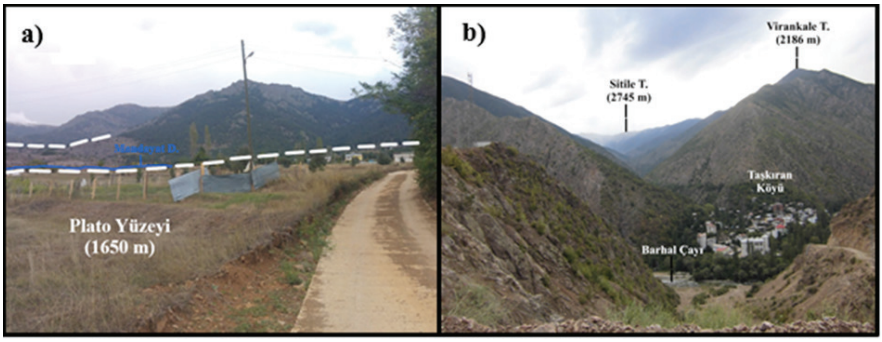

Şekil 11. a) Çalışma sahasının doğusundaki plato yüzeyinden görünüm, Öğdem Köyü b) Keskin sırtlar üzerindeki tepelerden bir görünüm, Taşkıran mevkiinden batıya bakış.

Akarsu Taraçaları

Akarsu taraçası, bir akarsuyun boyuna profili üzerindeki tektonik yükselme ve akarsuyun aşındırma gücündeki değişmeye bağlı olarak akarsuyun yatağını derine kazması sonucu vadi kenarlarında izleri kalan eski vadi tabanlarının kalıntılarıdır (Vandenberghe ve Avşin, 2019). Araştırma sahasında tespit edilen jeomorfolojik birimlerden biri de akarsu taraçalarıdır (Şekil 11). Barhal vadisi yamaçlarında akarsuyun talvegine göre 30 – 40 m kadar yüksekte yer alan akarsu sekilerinin rastlanılmıştır. Bu akarsu sekileri havzanın aşağı çığırında yer almaktadır. Yörede yamaç eğiminin fazla olması, yüzeysel akış ve kütle hareketleri ile taraçalar deforme olduğu için tespit edilmeleri zordur. Barhal Çayı güncel vadisini takip eden Yusufeli-Taşkıran karayolunun yol yarmalarında taraça depoları tespit edilmiştir. Bu çakıl depoları akarsuyun eski seviyesini göstermektedir (Şekil 12). Çalışma sahasında akarsu taraçaları 4 km²'lik alanla havzanın %1.4'nü kaplamaktadır.

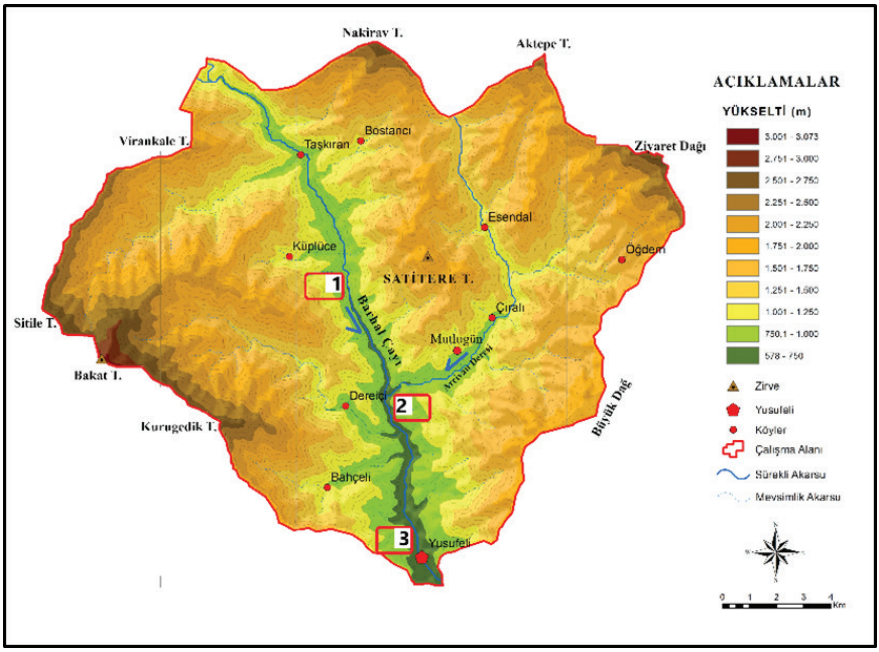

Şekil **12.** *Barhal Çayı Aşağı Havzasındaki akarsu taraçalarının konumu.*

Barhal Çayı Vadisi'nin gelişim sürecinde, tektonizmaya bağlı olarak taban seviyesinin değişmesi ile akarsu yatağını tekrar kazarak gömülmüş, taraçaları oluşturmuştur. Nispeten düz alanlar olduğu için buralar yol olarak kullanılmış taraçaların genişlediği yerlerde üzerine yerleşmeler kurulmuştur. İnşaası devam eden Yusufeli Barajının su tutmaya başlamasıyla birlikte bu taraçalar, su altında kalacaktır.

Vadiler

Akarsuların tektonizmanın etkisiyle topografyaya gömülmesi sonucu özellikle jeolojik olarak genç arazilerde dar ve derin vadiler oluşmaktadır. Litolojiye bağlı olarak, granitoyidler gibi dirençli kayaçları bünyesinde barındıran havzalarda seçici aşındırmaya bağlı olarak dik yamaçlar ve ilgi çekici şekiller oluşabilmektedir (Kılıç ve Bağcı, 2020). Barhal Çayı Havzasındaki dik yamaçlı, derin vadilerin oluşumu da bu mekanizmaya uygundur. Miyosen döneminde henüz dış drenaja bağlanmamış olan Çoruh Nehrinin, bu dönemde günümüzden farklı olarak daha kısa boylu ve sentripedal drenaj ağına sahiptir. Pliosen'de geriye doğru aşındırma ile birbirine komşu havzalar kapanmıştır. Üst miyosen çökelleri üzerine konsekant olarak yeniden kurulan Çoruh Nehri, pleistosende tamamen dış drenaja bağlanmıştır (Köse, 1991).

Genel olarak dislokasyon hattını takip eden Çoruh Nehri ve kollarından biri olan Barhal Çayı dış drenaja bağlanması sonucu yatağını yeni taban seviyesine göre aşındırmaya başlamıştır (Köse, 1991). Böylece

kaynağını Kaçkar ve Altıparmak Dağlarından alan kabaca kuzey-güney yönde uzanan enine profilleri "V" şeklinde olan derince yarılmış genç bir vadi ortaya çıkmıştır (Köse, 1991)

Araştırma sahasında, çentik (V şekilli), boğaz ve geniş tabanlı olmak üzere üç farklı vadi tipi tespit edilmiştir. Sahada en yaygın vadi tipi, Çentik (V şekilli) vadilerdir. Sahada çentik vadiler 79 km²'lik alana sahip olup havzanın %28,2'ni kaplamaktadır. Akarsuların yatağını derine aşındırmasıyla oluşan enine profilli bu vadiler, akarsuyun henüz denge profiline ulaşmadığını, aşındırmanın devam ettiği göstermektedir. Çalışma sahasında ki en büyük vadiyi oluşturan Barhal Çayı Vadisi'nde litolojiye bağlı farklılıklar da görülmektedir. Kuzeydeki Taşkıran Köyü çevresinde akarsu Kaçkar granitoyidi içinde akarken, tabansız, 'V' şekilli vadiler meydana getirmiştir. Bu vadilerin kenarlarında yer yer yamaç döküntüleri de görülmektedir. Yusufeli İlçesinin bulunduğu sahada ve güneyindeki Barhal Çayı'nın Çoruh nehrine karıştığı yerde üst kretase yaşlı volkano-sedimanterler yer almaktadır. Daha az dirençli volkanitlerin bulunduğu bu kesimde vadi tabanının daha geniş, yamaçların nispeten daha yatık olduğu görülmektedir. Araştırma sahasında Barhal Çayı'nın kollarından biri olan Arcivan Deresi'nin Çıralı Köyü yakınlarında boğaz vadi oluşturduğu görülmüştür. Burada vadi yamaçları çok dik olup, eğim değerleri %65'i bulmaktadır. Boğaz içinde ancak akarsuyun akabileceği kadar bir taban oluşmuştur (Şekil 13). Derine aşındırmanın yavaşladığı, bunun yerini yana aşındırma ve biriktirmenin aldığı yerlerde alüvyal tabanlı vadiler meydana gelir (Erinç, 2000). Eğim değerlerinin azalmasıyla Barhal Çayı'nın ağız kısmında da bu şekilde geniş, alüvyal tabanlı vadilere geçilmektedir. Bu vadi tabanı ağız kısmından kuzeye, vadi içine doğru daralarak sonlanmaktadır (Şekil 13). Zaman zaman taşkınların da meydana geldiği bu vadi tabanında tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğü buğday, arpa, çeltik ve zeytin gibi tarım ürünlerinin yetiştirildiği görülmüştür.

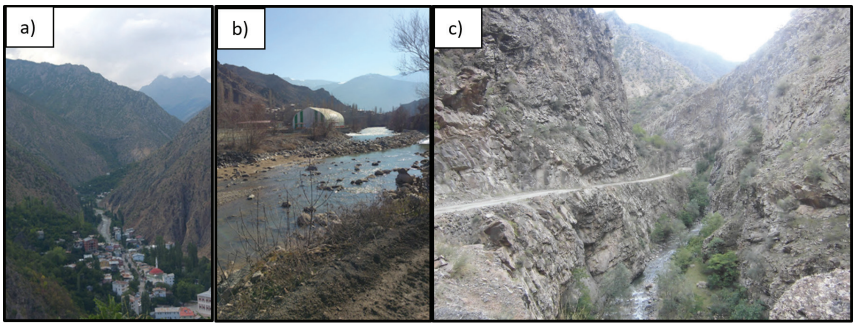

Şekil 13. Çalışma sahasında tespit edilen vadi tipleri a) Çentik (V şekilli) vadi, Taşkıran Köyü. b) Geniş tabanlı vadi, Yusufeli İlçe merkezi. c) Arcivan Deresi, boğaz vadi, Çıralı Köyü.

Barhal Çayı, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ) tarafından yürütülen Orta Çoruh Havzası enerji projesi içerisinde yer almaktadır. Bu kapsamda Çoruh Nehri üzerinde 26 Şubat 2013 tarihinde Yusufeli Barajı ve HES inşaasına başlanmıştır. Yusufeli Barajı, İlçe merkezine 9 km uzaklıkta ve Çoruh Nehri ile Oltu Çayı birleşiminin 800 m mansabındadır (Sucu ve Dinç, 2008). Baraj tamamlandığında 270 m yüksekliği ile çift eğrili beton kemer kategorisinde, Türkiye'nin birinci, dünyanın üçüncü en yüksek barajı olacaktır. Planlamalara göre Aralık 2021 tarihinde baraj su tutmaya başlayacaktır. Barajın tamamlanmasıyla birlikte, Barhal Çayı'nın araştırma sahası içinde kalan vadisi büyük ölçüde baraj rezervuarının içinde kalacaktır (Şekil 14, 15).

Şekil 14. Yusufeli İlçesi ve yeni kurulan ilçe merkezi, batıya bakış. Kaynak: https://www.yusufeli.bel.tr/)

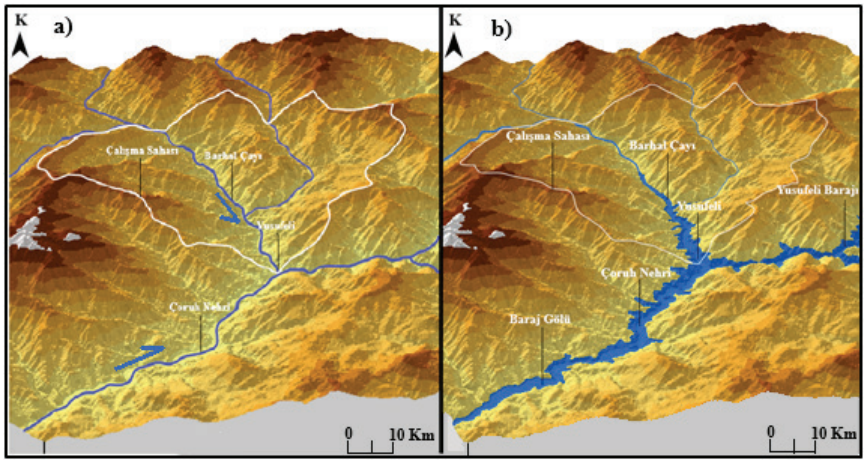

Şekil **15.** *Araştırma sahasının blok diyagramları a) vadi tabanının mevcut durum b) Yusufeli Barajı'nın tamamlanmasıyla ortaya çıkacak durum.*

Jeomorfolojik Gelişim

Araştırma sahasında topografyanın bugünkü görünümünü kazanmasında, Alp Orojenezi, orta miyosenden itibaren başlayan neotektonik hareketler ile Pleistosendeki iklim değişmeleri etkili olmuştur. Mesozoik'te bugünkü Kuzey Anadolu kıyı dağlarının bulunduğu sahaya, kıta kütlelerin ayılması sonucu tetis jeosenklinali yerleşmiştir. Mesozoik sonundan itibaren tetis jeosenklinali kapanarak, burada çökelen tortullar su üstüne çıkmıştır. Böylece Kuzey Anadolu'nun bulunduğu saha karalaşmış ve ilk akarsu ağı kurulmuştur. Tüm saha oligosende kara haline geçmiştir. Kuzey Anadolu özellikle Üst Eosen–Oligosen süresince şiddetli orojeneze maruz kalmıştır (Atalay ve Mortan, 2011).

Güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanan çöküntü zonunu takip eden Çoruh Nehri'nin tektonik gelişimi Eosen öncesine dayanmaktadır. Bu çöküntü zonu son şeklini Eosen sonunda almıştır. Konsekant bir fay vadisi içerisinde akan Çoruh Nehri araştırma sahasının günümüz morfolojisini kazanmasında önemli rol oynamıştır (Köse, 1991). Çoruh Nehri Miyosen'de henüz dış drenaja bağlanmamış olup günümüzden farklı olarak daha kısa boylu ve sentripetal drenaj ağına sahiptir. Üst Miyosen çökelleri üzerine konsekant olarak yeniden kurulan Çoruh Nehri bu süreci takip eden derine aşındırma hızlanmış olup Pleistosen'de tamamen dış drenaja bağlanmıştır (Köse, 1991).

Kuvaterner'de sahada epirojenik hareketler ve bunların kontrol ettiği aşındırma, biriktirme faaliyetleri devam etmiştir. Tektonizmaya bağlı olarak Doğu Karadeniz Dağlarında genel bir yükselme olayı meydana gelirken buna bağlı olarak flüvyal süreçler hızlanmıştır. Volkanik ve volkana-sedimenter formasyon üzerine kurulmuş olan Barhal Çayı ve kolları yerel tektonik hareketler sonucu yaşanan, yerel taban seviyesi değişmesine bağlı olarak yataklarını kazmışlar sahadaki dik yamaçlı, dar vadileri, akarsu taraçalarını oluşturmuşlardır. Sahadaki platoların aşındırılması ile keskin sırt ve tepeler oluşmuştur. Böylece saha jeolojik ve jeomorfolojik anlamda günümüzdeki şeklini almıştır.

SONUÇ

Çoruh Nehri'nin en büyük kollarından biri olan Barhal Çayı, Karadeniz Bölgesi'nin, Doğu Karadeniz Bölümü'nde, Doğu Karadeniz Dağları'nın güney yamaçlarında yer almaktadır. Çalışma kapsamında Barhal Çayı'nın Yusufeli Barajının tamamlanmasıyla bir kısmı sular altında kalacak olan aşağı havzası ele alınmıştır. Araştırma ile ulaşılan sonuçlar özetle şöyledir;

- Araştırma sahasında jeomorfolojinin şekillenmesi büyük ölçüde tektonizma, flüvyal süreçler ve litolojiye bağlı olarak gerçekleşmiştir.

- Tektonizmaya bağlı olarak saha yükseldikçe, akarsu şebekesi araziye daha çok gömülmüş, Barhal Çayı ve kolları aşınım yüzeyleri, bunların parçalanmasıyla oluşmuş, keskin sırtlar, eğimli yamaçlar, dar ve derin vadiler oluşturmuştur. Akarsuyun yatağını derine doğru aşındırmasına bağlı olarak vadi içlerinde taraçalar meydana gelmiştir. Ancak kısa bir süre sonra bu taraçalar su altında kalacaktır.

- Yörede akarsu şebekesinin dandritik drenaj ağına sahip olduğunu, genellikle dar ve derin vadiler içinde aktığını söylemek mümkündür. Araştırma sahasında litoloji flüvyal süreçleri etkilemiştir. Sahanın dirençli yapıya sahip olan, kuzey kesimlerinde (Kaçkar granitoyidi) vadiler dar ve derin, daha az dirençli olan Yusufeli ilçe merkezi ve çevresinde ise nispeten geniş vadiler oluşturduğu görülmüştür. Araştırma sahasındaki yerleşme ve tarım alanları özellikle vadi tabanlarının genişlediği bu kesimlerde kurulmuştur.

- Türkiye'nin pek çok yöresinde olduğu gibi araştırma sahasının da bugünkü görünümünü kazanması Neotektonik dönemde olmuştur. Kuvaternerde epirojenik hareketlerin kontrolünde aşındırma ve biriktirme faaliyetleri devam etmiştir. Pleistosende yaşanan iklim değişiklikleri de havzanın jeomorfolojik gelişiminde etkili olmuştur. Pleistosen'de meydana gelen iklim değişikliği Aşağı Barhal Çayı Havzası'nın jeomorfolojisi üzerine etkin rol oynamıştır. Nemli-serin dönemlerde flüviyal süreçler hızlanarak akarsu aşındırması tektonik hareketlerinde yardımı ile şiddetlenerek akarsular yataklarına gömülerek dik yamaçlı, dar vadiler ve akarsu taraçaları meydana gelmiştir.

- Araştırma sahasında çentik, boğaz ve geniş, alüvyal tabanlı vadiler olmak üzere üç farklı vadi tipi tespit edilmiştir. Sahanın özelliklerine bağlı olarak en yaygın olanı "V" şekilli olarak da bilinen çentik vadilerdir. Bunun yanı sıra Barhal Çayı'nı besleyen kollar üzerinde boğaz vadiler tespit edilmiştir.

- Araştırma sahasında yükselti değerleri, güneyden kuzeye ve doğudan batıya gittikçe artmaktadır. Sahanın genelinde eğim değerlerinin en düşük %2 en yüksek %65 olduğu görülmektedir. Kısa mesafelerde nispi yükseltide büyük farklılıklar meydana gelmiştir. Yükselti arttıkça sahada akarsuların daha çok gömüldüğü, eğimin de arttığı görülmüştür

KAYNAKÇA

Ardos, M. (1979). *Türkiye Jeomorfolojisinde Neotektonik.* İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

Atalay, İ. ve Mortan, K. (2011). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası.* İnkılap Kitapevi, İstanbul.

Avcı, V., Günek, H. (2015). Uludere Havzası'nın (Bingöl) Jeomorfolojik Özelliklerin Belirlenmesinde Morfometrik Analizlerin Kullanımı. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (21), 745-770.*

Bağcı, H.R., Şirin, M, Zeybek, H.İ. (2019). Torul Kalesi (Gümüşhane) Cam Seyir Terası. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 10, Sayfa 111-123, Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumus/issue/49769/609488

Erinç, S. (2000). *Jeomorfoloji I.* Der Yayınları, İstanbul.

Erol, O. (1983). "Türkiye'nin Genç Tektonik ve Jeomorfolojik Gelişimi". *Jeomorfoloji Dergisi. (11), 1 –22.*

Erol, O. (1993), "Ayrıntılı Jeomorfoloji Haritaları Çizim Yöntemi", *İstanbul Üniversitesi, Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü*, S. 10, s. 19-38, İstanbul.

EİE, (2011). Elektrik İşleri Etüd İdaresi, 2011 Akım Gözlem Yıllığı, 23. Çoruh Havzası, Barhal Çayı, Dutdere Rasat İstasyonu, Ankara

Güven, İ.H. (1998). *Doğu Pontidler'in 1/100000 Ölçekli Açınsama Nitelikli Türkiye Jeoloji Haritaları.* No:61 TORTUM-G46 Paftası, M.T.A. Genel Müdürlüğü, Jeoloji Etütleri Dairesi, Ankara.

KHGM, 1990. Artvin İli Arazi Varlığı, T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, İl Rapor No: 08, Ankara.

Kılıç, H., Bağcı, H.R., (2020), Bir Jeomorfosit Olarak Karaçay Kanyonu, The Journal of Academic Social Science Studies, 13/82 , 389-410, http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.46421

Köse, A. (1991). *İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü.* Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Kronberg. P. (1970). Photogeologische DatenZur Tektonik Im Ostpontischen Gebirge (Ne-Türkei). M.T.A. Bull., no. 74, 24-33, (Foreign Edition), Ankara.

Kurt, B., ve Balkız, O. (2011). *Kaçkar Dağları Sürdürülebilir Orman Kullanımı ve Koruma Projesi, Kaçkar Dağları Yusufeli Bölgesi, Ekosistem ve Biyolojik Çeşitlilik Hususlarına Dayalı Bölgesel Çok Sektörlü Yönetim Planı.* TEMA Vakfı Yayınları, Ankara.

MGM, 2021, Meteoroloji Genel Müdürlüğü, 11. Bölge, Artvin/Yusufeli Meteoroloji İstasyonu Verileri.

Sever, R. (2001). *Berta (Okçular) Çayı Havzası'nın Fiziki Coğrafyası.* Yayınlanmış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Sucu, S. ve Dinç, T. (2008). Çoruh Havzası Projeleri. TMMOB, 2, 33-38.

Utlu, M., Ekinci, D . (2015). Namnam Çayı Hazvasının (Muğla) Uygulamalı Hidrografyası. *Coğrafya Dergisi, (30), 38-60.*

Vandenberghe, J. ve Avşin, N. (2019). İklim Kontrolünde Şekillenen Akarsu Sekileri ve Sekilerin Beşeri Kullanımı. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 98, Kasım 2019, s. 73-91*.

Wimbledon, W. A. P. (2013). Geoheritage in Europe and its conservation. *Episodes*. 36 (1). 68-68.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (6. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

https://www.yusufeli.bel.tr/ (Erişim Tarihi: 27.11.2020)

BÖLÜM 6

SIFIR ATIK PROJESİNİ UYGULAYAN İŞLETMELERİN AHS VE TOPSİS YÖNTEMLERİ KULLANILARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

Yadigar POLAT[1]

Mustafa DALAY[2]

1 Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Tıbbi Hizmetler Teknikler Bölümü Dr. Öğretim Üyesi yadigarpolat@kilis.edu.tr

2 Endüstri Mühendisi Dr. mdalay@gmail.com

GİRİŞ

Çevresel kaynaklı sorunlar günümüzün en öncelikli sorunlarından biri haline gelmiştir. Gerek resmi, gerekse özel tüm faaliyet alanlarında, atık ve kirlilik kaynaklarının azaltılmasına dönük ciddi anlamda çalışmalar yapılmaktadır.

Bu çalışmada amacımız, çevresel sorunların önlenmesine yönelik, resmi olarak belirlenen atık kriterlerinin, önem derecelerinin ortaya çıkarılması ve bu kriterlerin gıda ve tekstil sektöründe uygulanma derecelerinin Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinden Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS) ve TOPSİS yöntemi ile tespit edilmesidir. Uygulama çalışması, İstanbul'da çevre ile ilgili danışmanlık yapan bir yetkili tarafından, 2022 yılının ilk 2 ayında iş yeri yetkililerinin bilgisi dahilinde yapılmıştır.

Sıfır atık konusunda son on yıla ait literatürdeki makaleler tarandığında, genel (ortak), gıda, ilaç, inşaat, mobilya, petrol, şehircilik ve tekstil gibi çeşitli sektörlerde çalışmalar yer almaktadır.

Genele yani tüm sektöre hitap eden yayınlar (Curran ve Williams, 2012), (Cole, Osmani, Quddus, Wheatley ve Kay, 2014), (Zaman, 2014), (Binnemans, Jones, Blanpain, Gerven ve Pontikes, 2015), (Song, Li ve Zeng, 2015), (Zaman, 2015), (Singh, Ramakrishna ve Gupta, 2017), (Burlakovs ve diğ., 2018), (Deselnicu, Militaru, Deselnicu, Zainescu ve Albu, 2018), (Franco-Garcia, Carpio-Aguilar ve Bressers, 2018) olduğu gözlenmiştir. Ele alınan konular, "sıfır atık konusunda işletmelerin ortak vizyona sahip olmaları ve farklı bakış açıları ile sıfır atık prosesinin başarıya ulaşması"; "atık üretimi, toplanması, işlenmesi ve yok edilmesine yönelik bütünsel bir yaklaşım; farklı ülkelerde yapılan sıfır atık stratejilerinin değerlendirilmesi"; "sıfır atık yönetim sistemleri için temel göstergeler: jeo-idari, sosyo-kültürel, yönetim, ekonomik, çevresel, organizasyonel ve politika gibi yedi farklı alanda, bunların alt kriterleri ile sınıflandırılması"; "atık miktarının çok düşük bir yüzdesi olan toprak atığın, geri dönüşümünün sağlanması ve endüstriye kazandırılması"; "katı atıkların minimize edilmesi ve sıfır atık stratejisi geliştirme"; "sıfır atık süreci ve sıfır atık stratejileri"; "sıfır atık üretimi; üretilen atıkların başka bir üretim sürecinde geri dönüştürülmesi ve yeniden kullanılabilirliği; sürdürülebilir üretim sistemlerinin geliştirilmesi"; "düzenli depolama sahalarında bulunan malzemelerin yeniden gözden geçirilerek geri kazanımı"; "kesin kurallar, ortak standartlar ve daha fazla ikincil hammadde kullanımına yönelik destek ile tüm sektöre güvenli ve sürdürülebilir hammadde tedariki sağlanması"; "döngüsel ekonomide kamu, sivil toplum ve özel sektörleri sıfır atık uygulamalarının teşvik edilmesi; sıfır atıktan düzenli depolama yapılması; kamu, özel sektör ve sivil toplumda atık ile ilgili CE uygulamalarının sınıflandırılması".

Gıda sektöründe yapılan yayınlar, (Mirabella, Castellani ve Sala, 2014), (Hottle, Bilec, Brown ve Landis, 2015) ve (Venugopalan, Balasundaram ve Hemalatha, 2017)'dir. Ele alınan konular sırasıyla, "gıda işleme endüstrisinden gelen katı ve sıvı atıkların geri dönüşümüne odaklanılması; gıda işleme kaynaklı atıkların geri kazanılmasında endüstriyel simbiyoz uygulaması", "Atık toplama yöntemlerinin değerlendirilmesi; tüm operatör ve yöneticilerin, yaklaşımlarını değiştirerek, çevresel iyileştirmeye katkıda bulunması", "gübre ve gıda atıklarının biyogaz üretimine katkısının karşılaştırılması; biyogaz tesislerinin kurulması ile diğer yakıtların kullanımı azaltılarak, çevre kirliliğinin kontrol altına alınması".

İlaç sektöründe (Veleva, Bodkin ve Todorova, 2017) makalesi yayınlanmıştır. Ele alınan konu, "biyoteknoloji ve ilaç şirketlerinin atık azaltma performansının ölçülmesi ve iyileştirilmesi".

İnşaat sektöründe (Elgizawy, El-Haggar ve Nassar, 2016-1), (Elgizawy, El-Haggar ve Nassar, 2016-2) ve (Lu, Bao, Lee, Chi ve Wang, 2021) makaleleri yayınlanmıştır. Ele alınan konular sırasıyla, "inşaat ile yıkım atıklarının yönetilmesi ve sıfır atık konseptinin uygulanması"; sıfır atık stratejisi ve malzemelerin verimli kullanılması"; "sıfır atık şantiye atık yönetimi; net sıfır bina kavramı".

Mobilya sektöründe (Koo, Hergel, Lefebvre ve Mitra, 2016) makalesi yayınlanmıştır. Ele alınan konu, "israfı en aza indiren mobilya tasarımının araştırılması".

Petrol sektöründe (Arevalo-Gallegos, Ahmad, Asgher, Iqbal ve Parra-Saldivar, 2017) makalesi yayınlanmıştır. Ele alınan konu, "biyo-rafineri dünyasındaki yenilikler, petrol bazlı ürünlerin hakim olduğu pazarda rekabet için ekolojik ürünlerin gerekliliği".

Şehircilik alanında yazılan makaleler ise, (Zaman ve Lehmann, 2013), (Zaman, 2014), (Ayeleru, Okonta ve Ntuli, 2018), (Hannon ve Zaman, 2018), (Nizar, Munir ve Irvan, 2018), (Satchwell ve diğ., 2018), (Castigliego, Pollack, Cleveland ve Walsh, 2021) ve (Gu ve diğ., 2021)'dir. Ele alınan konular sırasıyla, "şehircilikte sıfır atık endeksi kullanılarak; şehirlerde katı atıklardan elde edilen gaz, su ve enerji tasarrufunun ölçümlenmesi ve bu sayede malzeme ikameleri ile atık miktarının azaltılmasının sağlanması", "atık yönetiminde performans analiz yapılması ve oluşacak atıkların ileriki tarihler için tahmin edilmesi", "mevsimsel değişimlerin atık miktarına etkisinin test edilmesi, sıfır atık projesinin başarılı bir şekilde uygulanması için farkındalık yaratılması", "sıfır atık uygulamasının nasıl artabileceği, toplum katılımı ve daha döngüsel bir kentsel metabolizmanın, uyarlanabilir, esnek ve sürdürülebilir gelecek (sıfır atık) şehirlerinin tasarımı ve yönetimi",

"şehirde atık yönetiminde sıfır atık kavramının ne kadar uygulandığının parametre bazında ortaya çıkartılması", "Amerika Birleşik Devletleri'nde depolanan organik atık oranının azaltılarak bu sayede, güçlü sera gazı emisyonlarının azaltılması; kentsel arazilerin gereksiz kullanımının önlenmesi, enerji ve besin maddelerinin geri kazanılması", "şehircilikte sıfır atık stratejilerinin atık arıtma ile ilişkili sera gazları emisyonları üzerindeki etkileri", "şehircilikte geri dönüştürülebilir atık geri dönüşüm potansiyelinin tespit edilmesi ve bunun üzerine strateji geliştirilmesi; ekonomik ve demografik girişimlerin sıfır atık sürecine dahil edilmesi".

Tekstil sektöründe yazılan makaleler ise şunlardır: (Niinimäki, 2013), (Cho ve Lee, 2015) ve (Chan, Shin ve Jiang, 2018)'dir. Ele alınan konular sırasıyla, "tekstil sektöründe yeni tasarımlarla sıfır atığın sağlanması ve bu sayede malzeme tasarrufu elde edilmesi", "tekstil atıklarının azaltılmasına yol açabilecek eğitimlerin verilmesi", "organik malzeme kullanımının tekstil gelişimine katkısının ortaya koyulması; özel yetiştirme teknikleri ile organik malzemelerin çevresel değerlerinin iyileştirilerek, üretim sürdürülebilirliğinin sağlanması".

ANALİTİK HİYERARŞİ SÜRECİ

Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS) çok kriterli karar verme problemlerinden biri olarak, Thomas L. Saaty tarafından geliştirilmiş olup, özellikle kriterlerin göreceli önemlerini ve ağırlıklarını belirlemede yaygın olarak kullanılan bir yöntemdir. AHS, kriterleri ikili karşılaştırarak; ağırlıkları belirler ve sıralama yapılmasını sağlar (Wind ve Saaty,1980).

AHS Adımları

Adım 1: Kriterler Arasındaki Karşılaştırma Matrisinin Oluşturulması:

AHS sürecinin ilk adımında problemle ilgili olarak, amaç kriterleri ile çözüm alternatifleri belirlenir; satır ve sütunda kriterlerin yer aldığı tüm kriterlerin dahil olduğu ikili karşılaştırma matrisi oluşturulur.

Tablo 1. Kriterlerin Karşılaştırma Matrisi

	Kriterler				
Kriterler	X_1	X_2	X_3	…	X_n
X_1	a_{11}	a_{12}	a_{13}	…	a_{1n}
X_2	a_{21}	a_{22}	a_{23}	…	a_{2n}
X_3	a_{31}	a_{32}	a_{33}	…	a_{3n}
…	…	….	…	…	…
X_n	a_{n1}	a_{n2}	a_{n3}	…	a_{nn}

AHS yönteminde karar veren tüm uzmanların görüşleri alınarak ikili karşılaştırma verileri hazırlanır. Uzmanlar, Saaty tarafından geliştirilen AHS Yönteminde Kullanılan 1-9 Karşılaştırma Ölçeği'ne göre değerlendirmelerini yaparlar. Kriterlerin ikili karşılaştırmalarından elde edilen nitel verilerin karşılığı ölçekte verildiği şekliyle rakamsal değerlere çevrilir (Saaty, 1977; Saaty, 1986:843; Saaty, 1994:26-27; Saaty, 2008:125; Öztel ve Alp, 2020:58):

Tablo 2. AHS Yönteminde Kullanılan 1-9 Karşılaştırma Ölçeği

SAYISAL DEĞER	KISA TANIM	DEĞERLENDİRME
1	Eşit Seviyede Tercih	İki Kriter Aynı Seviyede Önemlidir.
3	Kısmen Önemli	Bir Kriter Diğerine Göre Biraz Daha Fazla Desteklenir (Önemlidir)
5	Güçlü Seviyede Tercih	Bir Kriter Diğerine Göre Daha Fazla Destelenir
7	Çok Güçlü Seviyede Tercih	Bir Kriter Diğer Kritere Göre Tamamen Üstündür
9	Oldukça ve En Güçlü Tercih	Bir Kriter Diğer Kritere Karşı Kesinlikle/Tamamen Üstündür
2,4,6,8	Orta Seviyede Değerlendirme	İki Ardışık Yargı Arasındaki Değerleri (1-3, 3-5, 5-7, 7-9 arası değerlendirmeler) İfade Etmektedir.
TERSLERİ	Tersi Karşılaştırmalar	

Kriterler arası karşılaştırma matrisinde her kriter kendisiyle karşılaştırıldığında sayısal değer 1 olacağından köşegen üstündeki değerlerin tamamı 1 olacaktır. Köşegenin üstünde kalan sayısal değerler (a_{ij}) ile ifade edildiğinde köşegenin altındaki değerler ise $(1/a_{ij})$ olacaktır.

$$A = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{nn} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} = \dfrac{1}{a_{12}} & 1 & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ a_{n1} = \dfrac{1}{a_{1n}} & a_{n2} = \dfrac{1}{a_{2n}} & \dots & 1 \end{bmatrix} \quad (1)$$

Adım 2: **Normalize Edilmiş Kriterler Arası Karşılaştırma Matrisinin Oluşturulması:**

Matriste yer alana tüm kriterler, içinde bulunduğu sütun toplamına bölünerek (2) eşitliğinde görüldüğü üzere normalize edilmiş karşılaştırma matrisi hazırlanır.

$$n_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^{n} a_{ij}} \quad i, j = 1, 2, \dots, n \quad (2)$$

***Adım 3:* Kriterlerin Göreli Önem Ağırlıklarının Hesaplanması:**

Normalize edilen "Kriterler Arası Karşılaştırma Matrisinin" her satırında satırların ortalamaları alınarak, tüm kriterlere ait, göreli önem ağırlığını ifade eden w_i hesaplanır (Ramadhan, Wahhab, & Duffuaa, 1999:29, Ömürbek ve Şimşek, 2014:310):

$$w_i = \frac{\sum_{j=1}^{n} n_{ij}}{n} = \frac{1}{n}\sum_{j=1}^{n} \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^{n} a_{ij}} \tag{3}$$

Adım 4: Tutarlılık Oranının Hesaplanması:

AHS metodundan elde edilen sonuçların geçerliliği için, kriterler arasındaki karşılaştırma matrisinin tutarlı olması gerekmektedir. Bunu tespit edebilmek için Saaty tarafından belirlenen tutarlılık oranı hesaplama adımları uygulanır. Tutarlılık Oranı hesaplamasının işlem adımları aşağıdaki gibidir (Hafeez, Malak ve Zhang, 2007: 3597; Ishizaka ve Nemery, 2013; Kaya ve Karaşan, 2020:54-55):

Adım 4.1 Ağırlık Vektörünün hesaplanması:

"Kriterler Arası Karşılaştırma Matrisi"' ne ait sütunlar, kriterlerin göreli önem dereceleri (ağırlıkları) ile çarpılarak Ağırlık Vektörü elde edilir.

$$x = A.W = \begin{bmatrix} 1 & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} = \frac{1}{a_{12}} & 1 & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ a_{n1} = \frac{1}{a_{1n}} & a_{n2} = \frac{1}{a_{2n}} & \dots & 1 \end{bmatrix} . \begin{bmatrix} w_1 \\ w_2 \\ \vdots \\ \vdots \\ w_n \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1.w_1 + a_{12}.w_2 + \dots\dots + a_{1n}.w_n \\ a_{21}.w_1 + 1.w_2 + \dots\dots + a_{2n}.w_n \\ \vdots \\ \vdots \\ a_{n1}.w_1 + a_{n2}.w_2 + \dots\dots + 1.w_n \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \\ \vdots \\ \vdots \\ x_n \end{bmatrix} \tag{4}$$

Adım 4.2 Tutarlılık İndeksinin hesaplanması:

Bu adımda "Tutarlılık İndeksi" TI değeri; λ_{max} değeri; ağırlık vektörünün elemanları x_i'lere denk gelen w_i'lere bölünmek suretiyle elde edilerek, (d_i) aritmetik ortalama değeri hesaplanır.

$$TI = \frac{\lambda_{max} - n}{n-1} \tag{5}$$

$$\lambda_{max} = \frac{\sum_{i=1}^{n} d_i}{n} \tag{6}$$

$$d_i = \frac{x_i}{w_i}, \quad i = 1,2,3, \dots, n \tag{7}$$

Adım 4.3 Rastgelelik İndeksinin belirlenmesi:

Karşılaştırılan kriter sayısına göre Tablo 3'te verilen "Rastgelelik İndeksi" (RI) değeri seçilir.

Tablo 3. *RI Değer Tablosu*

n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
RI	0	0	0,58	0,9	1,12	1,24	1,32	1,41	1,45	1,49	1,51	1,53	1,56	1,57	1,59

Adım 4.4 Tutarlılık Oranının Hesaplanması:

"Tutarlılık Oranı" (TO), "Tutarlılık İndeksi" (TI) değerinin "Rastgelelik İndeksi" $(RI)'$ne oranı olarak hesaplanır.

$$TO = \frac{TI}{RI} \tag{8}$$

TO değerinin, $TO < 0{,}1$ üst sınırının altında kalan karşılaştırma matrisleri tutarlı olarak kabul edilmektedir. $TO \geq 0{,}1$ olduğu durumda ise kriterler arasında yapılan ikili değerlendirmeler tekrarlanmalıdır. (Saaty, 1994:27; Ishizaka, & Nemery, 2013).

TOPSIS YÖNTEMİ

Hwang ve Yoon'un (1981)'de yapmış olduğu çalışma ile geliştirilen TOPSIS yöntemi günümüzde en çok tercih edilen çok kriterli karar verme metodlarından biridir (Behzadian, Otaghsara, Yazdani ve Ignatius, 2012; de Farias Aires ve Ferreira, 2019:85).

Alternatiflerin değerlendirilmesi ideal sonuca en yakın olan alternatiften, en uzak olan alternatife doğru sıralanma prensibine dayanmaktadır. "Pozitif (+) ideal çözüm", fayda (yarar) kriterini maksimum ve maliyet (masraf) kriterini minimum yapan çözüm iken, "negatif (-) ideal çözüm" ise maliyet kriterini en fazla ve fayda kriterini en az yapan çözümdür (Wang ve Elhag, 2006:310; Shukla, Agarwal, Rana ve Purohit, 2017; Zyoud ve Fuchs-Hanusch, 2017:161).

TOPSIS Yönteminin İşlem Adımları

TOPSIS yöntemi 6 adımdan meydana gelmektedir. Sırasıyla bu adımlar; "karar matrisi", "standart karar matrisi", "ağırlıklı standart karar matrisi", "pozitif (+) ideal ve negatif (-) ideal çözümlerin oluşturulması", "ayırım ölçülerinin bulunması" ve "ideal çözüme göreli yakınlık değerlerinin hesaplanması"dır (Chen, 2019:34; de Farias Aires ve Ferreira, 2019:85; Mateusz, vd., 2018:1685-1686; Perçin&Sönmez,

2018:571-572; Özbek, 2017:72-73; Behzadian, vd., 2012:13052; Chen & Chen, 2010:1985-1987):

Adım 1: Karar Matrisinin Oluşturulması:

TOPSIS yönteminde ilk adım karar matrisinin hazırlanmasıdır. Karar matrisine ait satırlarda; $(X_1, X_2, \dots, X_m)$ alternatifleri alt alta sıralanmakta olup; sütunlarda ise $(Y_1, Y_2, \dots, Y_n)$ ile ifade edilen karar verme aşamasında kullanılacak değerlendirme kriterleri yer almaktadır.

Tablo 4. TOPSIS Metodunda Karar Matrisi

		Kriterler				
		$\boldsymbol{Y_1}$	$\boldsymbol{Y_2}$	$\boldsymbol{Y_3}$	$\boldsymbol{\dots}$	$\boldsymbol{Y_n}$
Alternatifler	$\boldsymbol{X_1}$	a_{11}	a_{12}	a_{13}	$\dots$	a_{1n}
	$\boldsymbol{X_2}$	a_{21}	a_{22}	a_{23}	$\dots$	a_{2n}
	$\boldsymbol{X_3}$	a_{31}	a_{32}	a_{33}	$\dots$	a_{3n}
	$\boldsymbol{\dots}$	$\dots$	$\dots.$	$\dots$	$\dots$	$\dots$
	$\boldsymbol{X_m}$	a_{m1}	a_{m2}	a_{m3}	$\dots$	a_{mn}

m ve n; alternatif ve kriter sayıları olup, karar matrisi, alternatifler ile kriterler belirlendikten sonra konusunda uzman kişilerden elde edilen verilerle hazırlanan mxn boyutlu bir matristir ve aşağıdaki (9) no.lu eşitlikte gösterilmektedir:

$$A = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{bmatrix} \qquad (9)$$

$A = [a_{ij}]_{mxn}$ matrisinde a_{ij}'ler kriterlerin alternatiflere göre aldığı değeri belirtir.

Adım 2: Standart Karar Matrisinin Oluşturulması:

"Standart Karar Matrisinin" (R) hazırlanması için, vektör normalizasyon işlemi yapılır. R matrisi aşağıdaki eşitliklerde belirtilen formüllerle hesaplanmaktadır:

"Fayda (yarar)" kriteri:

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^{m} a_{ij}^2}} \qquad i = 1, 2, \dots, m \text{ ve } j = 1, 2, \dots, n \qquad (10)$$

"Maliyet (masraf)" kriteri:

$$r_{ij} = \frac{1/a_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^{m}\left(1/a_{ij}\right)^2}} \quad i = 1, 2, \dots, m \quad \text{ve} \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (11)$$

Hesaplanan R matrisine ait gösterim (12) eşitliğinde verilmektedir:

$$R = \begin{bmatrix} r_{11} & r_{12} & \dots & r_{1n} \\ r_{21} & r_{22} & \dots & r_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ r_{m1} & r_{m2} & \dots & r_{mn} \end{bmatrix} \qquad i = 1,2, \dots, m \quad \text{ve} \quad j = 1,2, \dots, n.$$

(12)

<u>Adım 3: Ağırlıklı Standart Karar Matrisinin Oluşturulması:</u>

Öncelikle kriterlere ilişkin (w_j) ağırlık değerleri, $\sum_{j=1}^{n} w_j = 1$ eşitliğine göre toplam 1'e eşit olacak şekilde belirlenmektedir. Ağırlıklandırma işlemi, kriterlerin önem derecesine göre yapılmakta olup, bu yaklaşım TOPSIS metodunun subjektif yönünü ortaya koymaktadır.

R matrisinin sütunlarında bulunan her bir eleman, ilgili ağırlık değerleri (w_i) ile çarpılarak, (13) nolu eşitlikte ifade edilen, ağırlıklı standart karar matrisi (V) oluşturulmaktadır:

$$V = \begin{bmatrix} w_1.r_{11} & w_2.r_{12} & \dots & w_n.r_{1n} \\ w_1.r_{21} & w_2.r_{22} & \dots & w_n.r_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ w_1.r_{m1} & w_2.r_{m2} & \dots & w_n.r_{mn} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} v_{11} & v_{12} & \dots & v_{1n} \\ v_{21} & v_{22} & \dots & v_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ v_{m1} & v_{m2} & \dots & v_{mn} \end{bmatrix}. \quad (13)$$

<u>Adım 4: Pozitif İdeal ve Negatif İdeal Çözüm Kümelerinin Oluşturulması:</u>

Değerlendirme kriterleri "fayda (yarar)" cinsinden ise, "pozitif (+) ideal çözüm" V matrisi sütunlarının en büyük; "negatif (-) ideal çözüm" ise en küçük değerleridir. Değerlendirme kriterleri "maliyet (masraf)" cinsinden ise, "pozitif (+) ideal çözüm" V matrisi sütunlarının en küçük; "negatif (-) ideal çözüm" ise en büyük değerleridir.

$$A^+ = \{(max_i\, v_{ij} | j \in J), (min_i\, v_{ij} | j \in J')\ \ i = 1, 2, \dots, m\} = \{v_1^+,\ v_2^+, \dots, v_n^+\} \quad (14)$$

$$A^- = \{(min_i\, v_{ij} | j \in J), (max_i\, v_{ij} | j \in J')\ \ i = 1, 2, \dots, m\} = \{v_1^-,\ v_2^-, \dots, v_n^-\} \quad (15)$$

Adım 5: Ayırım Ölçülerinin Hesaplanması:

Pozitif (+) ideal ve negatif (-) ideal çözüm arasındaki mesafe değerleri ölçülerini hesaplamak için Öklid yöntemi kullanılmaktadır. Alternatiflere ilişkin sapma değerleri "pozitif (+) ideal uzaklık" (S_i^+) ve "negatif (-) ideal uzaklık" (S_i^-) ölçüsü olarak adlandırılmaktadır.

"Pozitif ideal uzaklık" (S_i^+), (16) eşitliğinde verilen formülle hesaplanır.

$$S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^{n} (v_{ij} - v_j^+)^2}, \quad i = 1, 2, \ldots, m \tag{16}$$

"Negatif ideal uzaklık" (S_i^-), (17) eşitliğinde gösterildiği gibi bulunur.

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^{n} (v_{ij} - v_j^-)^2}, \quad i = 1, 2, \ldots, m \tag{17}$$

Burada alternatif miktarı kadar "pozitif ideal uzaklık" (S_i^+) ve "negatif ideal uzaklık" (S_i^-) değerleri hesaplanır.

Adım 6: İdeal Çözüme Göreli Yakınlık Değerlerinin Hesaplanması:

"Pozitif ideal uzaklık" ve "negatif ideal uzaklık" değerlerinden yararlanılarak, her alternatifin ideal çözüme (göreli) yakınlık değerleri (C_i^*) hesaplanır.

$$C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^+}, \quad i = 1, 2, \ldots, m \tag{18}$$

Burada, C_i^* değerleri $0 \le C_i^* \le 1, \; i = 1, 2, \ldots, m$ aralığında değer almaktadır. $C_i^* = 1$, ilgili alternatifin pozitif ideal çözüme olan yakınlığını, $C_i^* = 0$ ise ilgili alternatifin negatif ideal çözüme olan mutlak yakınlığını göstermektedir. Değerlendirme yapılırken, 1' e yakın C_i^* alternatifleri öncelikli olarak tercih edilmelidir.

En iyi olan alternatif, pozitif ideal çözüme en kısa mesafede ve aynı zamanda negatif ideal çözüme uzaklığı en fazla mesafede olan alternatiftir.

UYGULAMA

Uygulama çalışmasında sıfır atık yönetmeliğinde belirlenen kriterlerin önem derecelerinin tespit edilerek; İstanbul'da tekstil ve gıda

alanında faaliyet gösteren 4 işletmede, kriterlerin uygulanma düzeyine göre en iyi işletmenin belirlenmesi işlemi gerçekleştirilecektir.

Uygulamaya dahil edilen gıda işletmeleri su ve unlu mamuller alanında, tekstil işletmeleri ise halı ve giyim eşyası alanında faaliyet yürütmektedir. İlk sırada yer alan Su işletmesi 1902 yılında kurulmuş 250 çalışanı mevcut ve 01.01.2020 tarihinde Sıfır Atık Yönetmeliği'ni uygulamaya başlamıştır. İkinci sırada yer alan Halı işletmesi 1976 yılında kurulmuş 2000 çalışanı mevcut ve 01.01.2021 tarihinde Sıfır Atık Yönetmeliği'ni uygulamaya başlamıştır. Üçüncü sırada yer alan Unlu Mamuller üretimi yapan işletme 2014 yılında kurulmuş 150 çalışanı mevcut ve 01.06.2021 tarihinde Sıfır Atık Yönetmeliği'ni uygulamaya başlamıştır. Son sırada yer alan Giyim Eşyası üretimi yapan işletme ise 1934 yılında kurulmuş 500 çalışanı mevcut ve 01.01.2020 tarihinde Sıfır Atık Yönetmeliği'ni uygulamaya başlamıştır. İşletmelerin değerlendirme kriterleri Tablo 5'de sunulmuştur.

Tablo 5. Sıfır Atık Yönetimini değerlendirmeye yönelik kriterler

Sıra No	Kriter Adı
K1	Kağıttan, kartondan, camdan, metalden, plastikten ve bu malzemelerin karışımından ortaya çıkan atıkları; bu atıkların dışındaki malzemelerden ayrı yerde depolamak
K2	Pilden, bitkisel yağdan, elektrik-elektronik eşyalardan ortaya çıkan ve geri kazanımı mümkün olan atıkları; bu atıkların dışındaki malzemelerden ayrı yerde depolamak
K3	Tehlike içeren atıkların ve sağlık sektöründe ortaya çıkan tıbbi atıkların; bu atıkların dışındaki malzemelerden ayrı yerde depolamak
K4	Yemek ile organik atıkları, bölgesel yoğunluğa göre ayrı noktalarda depolamak
K5	Atık biriktirme ve depolama alanlarında, atık türüne göre renk, işaret ve bilgilendirme yazılarının olmasını sağlamak
K6	Tüm atık depolama araçlarının uygun hacim, özellik ve adette olmasına dikkat etmek
K7	Toplanan atıkların, lisans almış işletmelerin tesislerine teslim edilecek şekilde, geçici depolama alanlarında biriktirilmesini sağlamak
K8	Sıfır atık eğitimleri verilerek, sıfır atık yönetimine destek vermek

Değerlendirme kriterlerine göre işletmeler çevre ile ilgili danışmanlık yapan bir yetkili tarafından değerlendirmiş ve değerlendirme sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. İşletmelerin Sıfır Atık Yönetmeliği Kriterlerine Göre Değerlendirilmesi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
Gıda (Su İşletmesi)	5	5	5	5	5	5	5	4
Tekstil(Halı İşletmesi)	5	5	5	5	5	4	5	5
Gıda(Unlu Mamül)	4	5	5	4	3	3	4	4
Tekstil (Giyim Eşyası)	5	5	5	5	5	5	5	5

İlk aşamada kriterler AHS'ne göre ağırlıklandırılmış, daha sonra işletmelerin değerlendirilmesi çok kriterli karar verme yöntemlerinden TOPSIS'e göre sıralanmıştır.

Çok kriterli karar verme yöntemlerinin hesaplama ve uygulama aşamalarında Microsoft Excel programından yararlanılmıştır.

Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS) Metodunun Uygulanması

Adım 1: Kriterler Arası Karşılaştırma Matrisinin Oluşturulması:

Öncelikle ikili karşılaştırma matrisini oluşturmak için uzman tarafından, satırdaki her bir kriter, sütunda yer alan kriterler ile ikili olarak karşılaştırılır.

Tablo 7. AHS Sıfır Atık Yönetmeliği Kriterler Arası Karşılaştırma Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
K1	1,0000	0,3333	0,3333	3,0000	3,0000	3,0000	0,3333	3,0000
K2	3,0000	1,0000	0,3333	3,0000	3,0000	7,0000	3,0000	7,0000
K3	3,0000	3,0000	1,0000	3,0000	3,0000	7,0000	5,0000	7,0000
K4	0,3333	0,3333	0,3333	1,0000	0,3333	3,0000	0,3333	3,0000
K5	0,3333	0,3333	0,3333	3,0000	1,0000	5,0000	0,3333	3,0000
K6	0,3333	0,1429	0,1429	0,3333	0,2000	1,0000	0,3333	0,3333
K7	3,0000	0,3333	0,2000	3,0000	3,0000	3,0000	1,0000	3,0000
K8	0,3333	0,1429	0,1429	0,3333	0,3333	3,0000	0,3333	1,0000

İkili karşılaştırmalarda bir kriterin kendisi ile karşılaştırılması veya kendisi ile aynı (eşit) öneme sahip diğer bir kriterle karşılaştırılması sonucu "1" olarak ifade edilmektedir. Köşegen üzerinde yer alan

elemanlar (a_{ij}) olarak; köşegen altında bulunan değerler ise $\left(1/a_{ij}\right)$ olarak ifade edilmektektir.

Adım 2: "Normalleştirilmiş Kriterler Arası Karşılaştırma Matrisinin" Oluşturulması:

Normalleştirilmiş Kriterler Arası Karşılaştırma Matrisinin oluşturulmadan evvel Tablo 11'de gösterildiği üzere, ikili karşılaştırma matrisinde yer alan sütunlara ait toplam değerler bulunur.

Tablo 8. AHS Sıfır Atık Yönetmeliği Kriterler Arası Karşılaştırma Matrisinin Sütun Toplamları

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
K1	1,0000	0,3333	0,3333	3,0000	3,0000	3,0000	0,3333	3,0000
K2	3,0000	1,0000	0,3333	3,0000	3,0000	7,0000	3,0000	7,0000
K3	3,0000	3,0000	1,0000	3,0000	3,0000	7,0000	5,0000	7,0000
K4	0,3333	0,3333	0,3333	1,0000	0,3333	3,0000	0,3333	3,0000
K5	0,3333	0,3333	0,3333	3,0000	1,0000	5,0000	0,3333	3,0000
K6	0,3333	0,1429	0,1429	0,3333	0,2000	1,0000	0,3333	0,3333
K7	3,0000	0,3333	0,2000	3,0000	3,0000	3,0000	1,0000	3,0000
K8	0,3333	0,1429	0,1429	0,3333	0,3333	3,0000	0,3333	1,0000
Toplam	11,3333	5,6190	2,8190	16,6667	13,8667	32,0000	10,6667	27,3333

Tablo 8'deki ikili karşılaştırma matrisine ait sütunlarda yer alan her kriterin değeri, bulunduğu sütuna ait toplam değerine bölünmek suretiyle, Tablo 9'deki "Normalleştirilmiş Kriterler Arası Karşılaştırma Matrisi" elde edilmektedir.

Tablo 9. AHS Sıfır Atık Yönetmeliği Normalleştirilmiş Kriterler Arası Karşılaştırma Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
K1	0,0882	0,0593	0,1182	0,1800	0,2163	0,0938	0,0313	0,1098
K2	0,2647	0,1780	0,1182	0,1800	0,2163	0,2188	0,2813	0,2561
K3	0,2647	0,5339	0,3547	0,1800	0,2163	0,2188	0,4688	0,2561
K4	0,0294	0,0593	0,1182	0,0600	0,0240	0,0938	0,0313	0,1098
K5	0,0294	0,0593	0,1182	0,1800	0,0721	0,1563	0,0313	0,1098
K6	0,0294	0,0254	0,0507	0,0200	0,0144	0,0313	0,0313	0,0122

K7	0,2647	0,0593	0,0709	0,1800	0,2163	0,0938	0,0938	0,1098
K8	0,0294	0,0254	0,0507	0,0200	0,0240	0,0938	0,0313	0,0366

Adım 3: Kriterlerin Önem Ağırlıklarının Hesaplanması:

Tablo 10. AHS Sıfır Atık Yönetmeliği Kriter Önem Ağırlıkları

	K1	**K2**	**…**	**K8**	**Satır Toplamı**	**Satır Ortalamaları**	**Kriter Önem Ağırlıkları**
K1	0,0882	0,0593	…	0,1098	0,8969	0,8969 /8	0,1121
K2	0,2647	0,1780	…	0,2561	1,7134	1,7134 /8	0,2142
K3	0,2647	0,5339	…	0,2561	2,4933	2,4933 /8	0,3117
K4	0,0294	0,0593	…	0,1098	0,5258	0,5258 /8	0,0657
K5	0,0294	0,0593	…	0,1098	0,7563	0,7563 /8	0,0945
K6	0,0294	0,0254	…	0,0122	0,2146	0,2146 /8	0,0268
K7	0,2647	0,0593	…	0,1098	1,0886	1,0886 /8	0,1361
K8	0,0294	0,0254	…	0,0366	0,3111	0,3111 /8	0,0389

Sıfır Atık Yönetmeliğine göre belirlenen kriterlerin AHS hesaplamaları sonucunda elde edilen kriter önem ağırlıkları Tablo 10'da görüldüğü üzere yaklaşık olarak K1: Kağıttan, kartondan, camdan, metalden, plastikten ve bu malzemelerin karışımından ortaya çıkan atıkları; bu atıkların dışındaki malzemelerden ayrı yerde depolamak %11, K2: Pilden, bitkisel yağdan, elektrik-elektronik eşyalardan ortaya çıkan ve geri kazanımı mümkün olan atıkları; bu atıkların dışındaki malzemelerden ayrı yerde depolamak %21, K3: Tehlike içeren atıkların ve sağlık sektöründe ortaya çıkan tıbbi atıkların; bu atıkların dışındaki malzemelerden ayrı yerde depolamak %31, K4: Yemek ile organik atıkları, bölgesel yoğunluğa göre ayrı noktalarda depolamak %7, K5: Atık biriktirme ve depolama alanlarında, atık türüne göre renk, işaret ve bilgilendirme yazılarının olmasını sağlamak %9, K6: Tüm atık depolama araçlarının uygun hacim, özellik ve adette olmasına dikkat etmek %3, K7: Toplanan atıkların, lisans almış işletmelerin tesislerine teslim edilecek şekilde, geçici depolama alanlarında biriktirilmesini sağlamak %14, K8: Sıfır atık eğitimleri verilerek, sıfır atık yönetimine destek vermek %4 olarak hesaplanmıştır.

Adım 4: Tutarlılık Oranının Hesaplanması:

Yapılan işlemlerde elde edilen "Kriterler Arası Karşılaştırma Matrisinin" tutarlı olup olmadığını tespit etmek amacıyla tutarlılık oranı hesaplanır ve tutarlılık testi yapılır. Bunu sırasıyla aşağıdaki işlem adımlarını izleyerek sağlarız:

Adım 4.1 Ağırlık Vektörünün hesaplanması:

İlk olarak ağırlık vektörü bulunur. Bunun için "Kriterler Arası Karşılaştırma Matrisi" ile "Kriter Önem Ağırlıkları" çarpılmak suretiyle ($\boldsymbol{x}$) ağırlık vektörü bulunur.

$$x = \begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \\ \vdots \\ \vdots \\ x_n \end{bmatrix} = A.W = \begin{bmatrix} 1 & 0{,}3333 & 0{,}3333 & 3 & 3 & 3 & 0{,}3333 & 3 \\ 3 & 1 & 0{,}3333 & 3 & 3 & 7 & 3 & 7 \\ 3 & 3 & 1 & 3 & 3 & 7 & 5 & 7 \\ 0{,}3333 & 0{,}3333 & 0{,}3333 & 1 & 0{,}3333 & 3 & 0{,}3333 & 3 \\ 0{,}3333 & 0{,}3333 & 0{,}3333 & 3 & 1 & 5 & 0{,}3333 & 3 \\ 0{,}3333 & 0{,}1429 & 0{,}1429 & 0{,}3333 & 0{,}2 & 1 & 0{,}3333 & 0{,}3333 \\ 3 & 0{,}3333 & 0{,}2 & 3 & 3 & 3 & 1 & 3 \\ 0{,}3333 & 0{,}1429 & 0{,}1429 & 0{,}3333 & 0{,}3333 & 3 & 0{,}3333 & 1 \end{bmatrix} . \begin{bmatrix} 0{,}1121 \\ 0{,}2142 \\ 0{,}3117 \\ 0{,}0657 \\ 0{,}0945 \\ 0{,}0268 \\ 0{,}1361 \\ 0{,}0389 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1{,}0107 \\ 2{,}0034 \\ 2{,}9117 \\ 0{,}5524 \\ 0{,}8005 \\ 0{,}2385 \\ 1{,}2841 \\ 0{,}3306 \end{bmatrix} \quad (19)$$

Adım 4.2 Tutarlılık İndeksinin hesaplanması:

Bu aşamada sıfır atık yönetmeliğine göre belirlenen kriterler için λ_{max} değeri, sonra da tutarlılık indeksi *(TI)* bulunur.

Tablo 11. d_i Değerinin Elde Edilmesi

Ağırlık Vektörü (x_i)	**Göreli Önem Değerleri (w_i)**	$d_i = {x_i}/{w_i}$
1,0107	0,1121	9,0151
2,0034	0,2142	9,3545
2,9117	0,3117	9,3426
0,5524	0,0657	8,4052
0,8005	0,0945	8,4673
0,2385	0,0268	8,8881
1,2841	0,1361	9,4368
0,3306	0,0389	8,5017
	Toplam d_i	**71,4113**

$$\lambda_{max} = \frac{\sum_{i=1}^{n} d_i}{n} = \frac{71{,}4113}{8} = 8{,}9264 \quad (20)$$

$$TI = \frac{\lambda_{max} - n}{n-1} = \frac{8{,}9264-8}{8-1} = 0{,}1323 \quad (21)$$

<u>Adım 4.3 Rastgelelik İndeksinin belirlenmesi:</u>

"Kriterler Arası Karşılaştırma Matrisinin" boyutu esas alınarak, "Rastgelelik İndeksi" (RI) değeri belirlenir. Uygulamamızda kriter sayısı 8 olup, bu değere karşılık gelen RI değeri Tablo 3'te 1,41 değeri seçilir.

<u>Adım 4.4 Tutarlılık Oranının hesaplanması:</u>

Tutarlılık Oranı (TO):

$$TO = \frac{TI}{RI} = \frac{0{,}1323}{1{,}41} = 0{,}094 \quad (22)$$

$TO < 0{,}10$ olduğundan dolayı karşılaştırma matrisinin tutarlı olduğu neticesine varılır. Kriter ağırlıkları aşağıdaki gibidir:

K1: Kağıttan, kartondan, camdan, metalden, plastikten ve bu malzemelerin karışımından ortaya çıkan atıkları; bu atıkların dışındaki malzemelerden ayrı yerde depolamak %11,21

K2: Pilden, bitkisel yağdan, elektrik-elektronik eşyalardan ortaya çıkan ve geri kazanımı mümkün olan atıkları; bu atıkların dışındaki malzemelerden ayrı yerde depolamak %21,42

K3: Tehlike içeren atıkların ve sağlık sektöründe ortaya çıkan tıbbi atıkların; bu atıkların dışındaki malzemelerden ayrı yerde depolamak %31,17

K4: Yemek ile organik atıkları, bölgesel yoğunluğa göre ayrı noktalarda depolamak %6,57

K5: Atık biriktirme ve depolama alanlarında, atık türüne göre renk, işaret ve bilgilendirme yazılarının olmasını sağlamak %9,45

K6: Tüm atık depolama araçlarının uygun hacim, özellik ve adette olmasına dikkat etmek %2,68

K7: Toplanan atıkların, lisans almış işletmelerin tesislerine teslim edilecek şekilde, geçici depolama alanlarında biriktirilmesini sağlamak %13,61

K8: Sıfır atık eğitimleri verilerek, sıfır atık yönetimine destek vermek %3,89

olarak değerlendirmeye alınmaktadır.

3.5. TOPSIS Yönteminin Uygulaması

3.5.1. Gıda ve Tekstil İşletmelerinde TOPSIS Metodunun Uygulanması

Adım 1: Karar Matrisinin Oluşturulması:

TOPSIS yönteminde Tablo 12'de gösterilen karar matrisinin satırlarında gıda ve tekstil faaliyetleri yürüten 4 işletme alt alta sıralanırken; sütunlarında ise $(K_1, K_2, K_3, K_4, K_5, K_6, K_7, K_8)$ ile gösterilen karar vermede kullanılacak değerlendirme kriterleri bulunmaktadır.

Tablo 12. Gıda ve Tekstil İşletmelerinde TOPSIS Karar Matrisi

	Kriterler							
İşletmeler	K_1	K_2	K_3	K_4	K_5	K_6	K_7	K_8
1	5	5	5	5	5	5	5	4
2	5	5	5	5	5	4	5	5
3	4	5	5	4	3	3	4	4
4	5	5	5	5	5	5	5	5

Adım 2: Standart Karar Matrisinin Oluşturulması:

Tablo 13. Gıda ve Tekstil İşletmelerinde TOPSIS Standart Karar Matrisi

Kriter Ağırlığı\ İşletme	**0,1121**	**0,2142**	**0,3117**	**0,0657**	**0,0945**	**0,0268**	**0,1361**	**0,0389**
	K_1	K_2	K_3	K_4	K_5	K_6	K_7	K_8
1	0,5241	0,5000	0,5000	0,5241	0,5455	0,5774	0,5241	0,4417
2	0,5241	0,5000	0,5000	0,5241	0,5455	0,4619	0,5241	0,5522
3	0,4193	0,5000	0,5000	0,4193	0,3273	0,3464	0,4193	0,4417
4	0,5241	0,5000	0,5000	0,5241	0,5455	0,5774	0,5241	0,5522

Adım 3: Ağırlıklı Standart Karar Matrisi Oluşturulur:

Tablo14. Gıda ve Tekstil İşletmelerinde TOPSIS Yönteminde Ağırlıklı Standart Karar Matrisi

Kriter Ağırlığı\ İşletme	**0,1121**	**0,2142**	**0,3117**	**0,0657**	**0,0945**	**0,0268**	**0,1361**	**0,0389**
	K_1	K_2	K_3	K_4	K_5	K_6	K_7	K_8

1	0,1121	0,2142	0,3117	0,0657	0,0945	0,0268	0,1361	0,0389
2	0,0588	0,1071	0,1559	0,0344	0,0516	0,0155	0,0713	0,0172
3	0,0588	0,1071	0,1559	0,0344	0,0516	0,0124	0,0713	0,0215
4	0,0470	0,1071	0,1559	0,0275	0,0309	0,0093	0,0571	0,0172

Adım 4: Pozitif İdeal ve Negatif İdeal Çözüm Kümeleri Oluşturulur:

Değerlendirme kriterleri "*fayda (yarar)*" esaslı olduğundan dolayı "pozitif ideal çözüm" $(\boldsymbol{v_j^+})$ değerleri, "Ağırlıklı Standart Karar Matrisi" (V)'nin sütunlarının en büyük ve "negatif ideal çözüm" $(\boldsymbol{v_j^-})$ değerleri ise (V)'nin sütunlarının en küçük değerleri olarak aşağıdaki gibi gösterilmektedir:

	K_1	K_2	K_3	K_4	K_5	K_6	K_7	K_8
v_j^+	0,0588	0,1071	0,1559	0,0344	0,0516	0,0155	0,0713	0,0215
v_j^-	0,0470	0,1071	0,1559	0,0275	0,0309	0,0093	0,0571	0,0172

Adım 5: Ayırım Ölçülerinin Hesaplanması:

Tablo 15. Gıda ve Tekstil İşletmelerinde TOPSIS Yönteminde Pozitif ve Negatif İdeal Çözüme Uzaklık Değerleri

ALTERNATİFLER	S_i^+	S_i^-
1	0,0043	0,0649
2	0,0031	0,0290
3	0,0295	0,0000
4	0,0000	0,0295

Adım 6: İdeal Çözüme Göreli Yakınlık Değerlerinin Hesaplanması:

"Pozitif ideal uzaklık" $(\boldsymbol{S_i^+})$ ve "negatif ideal uzaklık" $(\boldsymbol{S_i^-})$ değerlerinden faydalanılarak, tüm alternatiflerin ideal çözüme göreli "yakınlık değerleri" (C_i^*) hesaplanarak Tablo 16'da verilmiştir.

Tablo 16. Gıda ve Tekstil İşletmelerinde TOPSIS Yönteminde İdeal Çözüme Göreli Yakınlık Değerleri

İŞLETMELER	C_i^*
1 GIDA (SU)	0,9379
2 TEKSTİL (HALI)	0,9037
3 GIDA (UNLU MAMÜLLER)	0,0000
4 TEKSTİL (GİYİM)	1,0000

Gıda ve Tekstil işletmelerinden sıfır atık yönetmeliğine en uygun işletme 4. sırada yer alan tekstil (giyim) işletmesi olup, sırasıyla 1. sırada yer alan gıda (su) işletmesi 2. sırada sıralamaya girmiş, 2. sırada yer alan tekstil (halı) işletmesi 3. sırada yer almakta, en son sırada ise 3.sırada yer alan gıda (unlu mamuller) yer almıştır.

İlk iki sırada yer alan tekstil ve gıda işletmelerinin iki yıldan daha fazla süredir Sıfır Atık Yönetmeliği'ni uyguladıkları, üçüncü sırada yer alan tekstil işletmesinin bir yıldan daha fazla süredir Sıfır Atık Yönetmeliği'ni uyguladığı ve son sırada yer alan gıda işletmesinin ise yaklaşık altı aydır Sıfır Atık Yönetmeliği'ni uyguladığı belirlenmiştir.

Sonuç olarak işletmelerin faaliyet alanlarının Sıfır Atık Yönetmeliği'ni uygulamada etkili olmadığını ancak uygulama süresi arttıkça yönetmelikte belirtilen kriterlerin daha fazla sağlandığı tespit edilmiştir.

KAYNAKLAR

Arevalo-Gallegos, A., Ahmad, Z., Asgher, M., Parra-Saldivar, R., Iqbal, H.M.N. (2017). Lignocellulose: A sustainable material to produce value-added products with a zero waste approach; a review. The International Journal of Biological Macromolecules. V.99, 308-318. http://dx.doi.org/doi:10.1016/j.ijbiomac.2017.02.097

Ayeleru, O.O., Okonta, F.N., Ntuli, F. (2018). Municipal solid waste generation and characterization in the City of Johannesburg: A pathway for the implementation of zero waste. The Waste Management. V.79, 87-98. https://doi.org/10.1016/j.wasman.2018.07.026

Behzadian, M., Otaghsara, S. K., Yazdani, M., & Ignatius, J. (2012). A state-of the-art survey of TOPSIS applications. *Expert Systems with applications*, *39*(17), 13051-13069.

Binnemans, K., Jones, P.T., Blanpain, B., Gerven, T.V., Pontikes, Y. (2015). Towards zero-waste valorisation of rare-earth-containing industrial process residues: a critical review. The Journal of Cleaner Production. V.99, 17-38. doi: 10.1016/j.jclepro.2015.02.089

Burlakovs, J., Jani, Y. , Kriipsalu, M., Vincevica-Gaile, Z., Kaczala, F., Celma,G., Ozola, R., Rozina, L., Rudovica, V., Hogland, M., Viksna, A., Pehme, K.M., Hogland, W., Klavins, M. (2018). On the way to 'zero waste' management: Recovery potential of elements, including rare earth elements, from fine fraction of waste. The Journal of Cleaner Production. V.186, 81-90. doi: 10.1016/j.jclepro.2018.03.102

Castigliego, J.R., Pollack, A., Cleveland, C.J., Walsh, M.J. (2021). Evaluating emissions reductions from zero waste strategies under dynamic conditions: A case study from Boston. The Waste Management. V.126, 170-179. https://doi.org/10.1016/j.wasman.2021.02.026

Chan, C.K., Shin, J., Jiang, S.X.K. (2018). Development of Tailor-Shaped Bacterial Cellulose Textile Cultivation Techniques for Zero-Waste Design. The Clothing and Textiles Research Journal. V.36 (1), 33-44. doi:10.1177/0887302X17737177

Chen, P. (2019). Effects of normalization on the entropy-based TOPSIS method. *Expert Systems with Applications*, *136*, 33-41.

Chen, J. K., & Chen, I. S. (2010). Using a novel conjunctive MCDM approach based on DEMATEL, fuzzy ANP, and TOPSIS as an innovation support system for Taiwanese higher education. *Expert Systems with Applications*, *37*(3), 1981-1990.

Cho, S., Lee, J.H. (2015). Development of Zero Waste Fashion Design Process Guideline from and Educational Perspective. The Journal of the Korean Society of Costume. V.65, No.4 91-108. http://dx.doi.org/10.7233/jksc.2015.65.4.091

Cole, C., Osmani, M., Quddus, M., Wheatley, A., Kay, K. (2014). Towards a Zero Waste Strategy for an English Local Authority. The Conservation and Recycling. V.89, 1-12. http://dx.doi.org/10.1016/j.resconrec.2014.05.005

Curran, T., Williams, I.D. (2012). A zero waste vision for industrial networks in Europe. The Journal of Hazardous Materials. V.207-208, 3-7. doi:10.1016/j.jhazmat.2011.07.122

de Farias Aires, R. F., & Ferreira, L. (2019). A new approach to avoid rank reversal cases in the TOPSIS method. *Computers & Industrial Engineering*, *132*, 84-97.

Deselnicu, D.C., Militaru, G., Deselnicu, V., Zainescu, G., Albu, L. (2018). Towards a Circular Economy– a Zero Waste Programme for Europe. 7th International Conference on Advanced Materials and Systemshttps. 563-568. https://doi.org/10.24264/icams-2018.XI.4

Elgizawy, S.M., El-Haggar, S.M., Nassar, K. (2016). Approaching Sustainability of Construction and Demolition Waste Using Zero Waste Concept. The Low Carbon Economy. V.7, 1-11. http://dx.doi.org/10.4236/lce.2016.71001

Elgizawy, S.M., El-Haggar, S.M., Nassar, K. (2016). Slum development using zero waste concepts: construction waste case study. The Procedia Engineering. V.145, 1306-1313. doi: 10.1016/j.proeng.2016.04.168

Franco-Garcia, M.L., Carpio-Aguilar, J.C., Bressers, H. (2018). Circular Economy Boost: Waste to Resources. Towards Zero Waste. 1-8. https://doi.org/10.1007/978-3-319-92931-6_1

Gu, B., Tang, X., Liu, L., Li, Y., Fujiwara, T., Sun, H., Gu, A., Yao, Y., Duan, R., Song, J., Jia, R. (2021). The recyclable waste recycling potential towards zero waste cities - A comparison of three cities in China. The Journal of Cleaner Production. V.295, 126358, 1-13. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.126358

Hafeez, K., Malak, N., & Zhang, Y. (2007). Outsourcing non-core assets and competences of a firm using analytic hierarchy process. Computers & Operations Research, 34(12), 3592-3608.

Hannon, J., Zaman, A.U. (2018). Exploring the Phenomenon of Zero Waste and Future Cities. The Urban Science. V.2,90 1-25. doi:10.3390/urbansci2030090

Hottle, T.A., Bilec, M.M., Brown, N.R., Landis, A.E. (2015). Toward zero waste: Composting and recycling for sustainable venue based events. The Waste Management. V.38, 86-94. http://dx.doi.org/10.1016/j.wasman.2015.01.019

Ishizaka, A., & Nemery, P. (2013). *Multi-criteria decision analysis: methods and software*. John Wiley & Sons.

Kaya, İ., & Karaşan, A. (2020). Çok Kriterli Karar Verme. Kocaeli: *Umuttepe Yayınları,* 130s.

Koo, B., Hergel, J., Lefebvre, S., Mitra, N.J. (2016). Towards Zero-Waste Furniture Design. IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics. V.23, Issue:12, 2627 - 2640. doi:10.1109/TVCG.2016.2633519

Lu, W., Bao, Z., Lee, W.M.W., Chi, M., Wang, J. (2021). An analytical framework of ‘‘zero waste construction site”: Two case studies of Shenzhen, China. The Waste Management. V.121, 343-353. https://doi.org/10.1016/j.wasman.2020.12.029

Mateusz, P., Danuta, M., Małgorzata, Ł., Mariusz, B., & Kesra, N. (2018). TOPSIS and VIKOR methods in study of sustainable development in the EU countries. *Procedia Computer Science*, *126*, 1683-1692.

Mirabella, N., Castellani, V., Sala, S. (2014). Current options for the valorization of food manufacturing waste: a review . The Journal of Cleaner Production. V.65, 28-41. doi: 10.1016/j.jclepro.2013.10.051

Niinimäki, K. (2013). A Renaissance in Material Appreciation: Case Study in Zero Waste Fashion. The Journal of Textile Design Research and Practice. V.1, 77-92. http://dx.doi.org/10.2752/175183513X13772670831191

Nizar, M., Munir, E., Irvan, E.M. (2018). Implementation of zero waste concept in waste management of Banda Aceh City . The Journal of Physics: Conference Series. V.1116, Issue 5, 1-12. doi:10.1088/1742-6596/1116/5/052045

Ömürbek, N., & Şimşek, A. (2014). Analitik hiyerarşi süreci ve analitik ağ süreci yöntemleri ile online alışveriş site seçimi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, *12*(22), 306-327.

Özbek, A. (2017). Türkiye Diyanet Vakfı'nın Saw, Copras ve Topsis Yöntemi İle Performans Değerlendirmesi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, *15*(1), 66-84.

Öztel, A., ve Alp, İ. (2020). Çok Kriterli Karar Verme Yöntemi Seçiminde Yeni Bir Yaklaşım. *Kriter Yayınevi, İstanbul.*

Perçin, S., & Sönmez, Ö. (2018). Bütünleşik Entropi Ağirlik Ve TOPSIS Yöntemleri Kullanilarak Türk Sigorta Şirketlerinin Performansinin Ölçülmesi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 565-582.

Ramadhan, R. H., Wahhab, H. I. A. A., & Duffuaa, S. O. (1999). The use of an analytical hierarchy process in pavement maintenance priority ranking. *Journal of Quality in Maintenance Engineering*, 5(1), 25-39

Saaty, T. L. (1977). A scaling method for priorities in hierarchical structures. *Journal of mathematical psychology*, *15*(3), 234-281.

Saaty, T. L. (1986). Axiomatic foundation of the analytic hierarchy process. *Management science*, *32*(7), 841-855.

Saaty, T. L. (1994). How to make a decision: the analytic hierarchy process. *Interfaces*, *24*(6), 19-43.

Saaty, T. L. (2008). The analytic hierarchy and analytic network measurement processes: applications to decisions under risk. *European journal of pure and applied mathematics*, *1*(1), 122-196.

Satchwell, A.J., Scown, C.D., Smith, S.J., Amirebrahimi, J., Jin, L. Kirchstetter, T.W., Brown, N., Preble, C.V. (2018). Accelerating the Deployment of Anaerobic Digestion to Meet Zero Waste Goals. The Environmental Science & Technology. V.52, 13663-13669. doi: 10.1021/acs.est.8b04481

Shukla, A., Agarwal, P., Rana, R. S., & Purohit, R. (2017). Applications of TOPSIS algorithm on various manufacturing processes: a review. *Materials Today: Proceedings*, *4*(4), 5320-5329.

Singh, S., Ramakrishna, S., Gupta, M.K. (2017). Towards zero waste manufacturing: A Multidisciplinary Review. The Journal of Cleaner Production. V.168, 1230-1243. doi:10.1016/j.jclepro.2017.09.108

Song, Q., Li, J., Zeng, X. (2015). Minimizing the increasing solid waste through Zero waste strategy. The Journal of Cleaner Production. V.104, 199-210. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.08.027

Veleva, V., Bodkin, G., Todorova, S. (2017). The need for better measurement and employee engagement to advance a circular economy: Lessons from Biogen's "Zero Waste" journey. The Journal of Cleaner Production. V.154, 517-529. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.03.177

Venugopalan, V., Balasundaram, N., Hemalatha, S. (2017). Comparatıve Study On Biogas Production From Cow Dung, Food Waste And Organic Wastes. The International Journal of Civil Engineering and Technology. V.8, Issue 2, 100-106.

Wang, Y. M., & Elhag, T. M. (2006). Fuzzy TOPSIS method based on alpha level sets with an application to bridge risk assessment. *Expert systems with applications*, *31*(2), 309-319.

Wind, Y., & Saaty, T. L. (1980). Marketing applications of the analytic hierarchy process. *Management science*, *26*(7), 641-658.

Zaman, A.U., Lehmann, S. (2013). The zero waste index: a performance measurement tool for waste management systems in a 'zero waste city'. The Journal of Cleaner Production. 123-132. http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2012.11.041

Zaman, A.U. (2014). Identification of key assessment indicators of the zero waste management systems. The Ecological Indicators. V.36, 682-693. http://dx.doi.org/10.1016/j.ecolind.2013.09.024

Zaman, A.U. (2014). Measuring waste management performance using the 'Zero Waste Index': the case of Adelaide, Australia. The Journal of Cleaner Production. V.66, 407-419. http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2013.10.032

Zaman, A.U. (2015). A comprehensive review of the development of zero waste management: Lessons learned and guidelines. The Journal of Cleaner Production. V.91, 12-25. doi: 10.1016/j.jclepro.2014.12.013

Zyoud, S. H., & Fuchs-Hanusch, D. (2017). A bibliometric-based survey on AHP and TOPSIS techniques. *Expert systems with applications*, *78*, 158-181.

BÖLÜM 7

FIKIH ÖĞRETİMİNE KATKI BAĞLAMINDA BİR SEÇMELİ LİSANS DERSİ: KATEGORİK FIKIH[1]

Cemalettin ŞEN[2]

1 Bu çalışma, tarafımızdan önerilen ve verilen "Fıkıh ve Zaman", "Fıkıh ve Psikoloji" ve "Kategorik Fıkıh" ile nasip olursa önümüzdeki dönemlerde teklif etmeyi düşündüğümüz "Rüya ve Fıkıh: Te'vîlü'l-Ehâdîs" adlı seçmeli lisans derslerinin tanıtılmasını amaçlayan yayın serisinin üçüncüsüdür.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Ana Bilim Dalı, c.sen1@hotmail.com, ORCID – ID: 0000-0002-3999-5426.

GİRİŞ

Bizi diğer canlılardan ayıran aklımız aracılığıyla düşünürüz (Bolay, 1989: 2/238). Düşüncemizin bir ürünü olan dil vasıtasıyla zihin dünyamızı ve duygularımızı ifade ederiz (Fârâbî, 1931: 13). Mantık sayesinde düşüncelerimizde ve dolayısıyla ifadelerimizde doğruluk, tutarlılık, ölçülülük ve disiplin belirir (Fârâbî, 1986: 55-56). Sözlü ve yazılı ifadelerimizdeki güzellik ve etkileyicilik ise edebiyatın tesiriyle ortaya çıkar.

Akıl ile başlayıp güzel ve etkileyici konuşma ve yazmaya uzanan söz konusu zincir, her bir halkasıyla insana özgüdür. Bu halkaların bilimsel alanlardaki iz düşümlerine baktığımızda karşımızda felsefe, mantık, dil bilgisi ve edebiyatı görürüz. Dolayısıyla söz konusu disiplinler, bütün bilgi üretim ve aktarım süreçlerinde başat rol oynarlar.

Söz gelimi fıkıh (İslâm hukuku) alanında bir kural veya hüküm ortaya koymak istediğimizde düşünme, kavramlaştırma, özne-yüklem ilişkisini oluşturma ve nihayet bu iç ifadeleri sözlü veya yazılı olarak dışa yansıtma süreçlerini yaşarız. Bu kural ve hükümlerin ortaya konulması ve sonuç doğurabilmesi için düşünme vs. iç süreçler zorunlu olmakla beraber yeterli değildir. Mutlaka dışa aksetmeleri gerekir. Çünkü bir kural veya hüküm, kaynağı olan kişinin zihninde hapsolmuşsa ve bu yüzden ifade edilip muhatapları tarafından bilinir hâle gelmiyorsa bağlayıcı da olmaz.

Fıkha ilişkin hükümler ve kurallar ifade edilseler bile anlaşılır olmadıkça ciddi bir değer taşımazlar. Anlaşılır olmanın ötesinde doğru, tutarlı vs. niteliklere de sahip olmaları gerekir.

Yukarıdaki açıklamalar ışığında, fıkıh alanında ortaya konulan sözlü ve yazılı ifadelerde kalitenin üst düzeye çıkarılabilmesi için "felsefe-mantık-dil-edebiyat" dörtlüsünün desteğinin zorunlu olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Yıllar boyu yaptığımız gözlemlerde öğrencilerimizin bir kısmında fıkha ilişkin konuları anlama ve anlatma süreçlerinde doğruluk, tutarlılık, güzellik, etkileyicilik gibi ilkeleri gözden kaçırdıklarını fark ettik. Bu durumun sebebinin sadece bilgi eksikliği olmadığını; mantık ve dil bilgisi alanlarındaki yetersizliğin, eserler ve yazarlar hakkındaki malumatın noksanlığının ve hikâye ve roman gibi edebî yapıtların verimli ölçüde okunmayışının da bu hususta önemli bir rol oynadığı sonucuna vardık.

Ayrıca fıkhi meselelere bazen sadece kuş bakışı göz atıldığını ve ayrıntıların kaçırıldığını, bazense sadece detaylara odaklanılıp büyük resmin farkına varılamadığını tespit ettik. Kimi zaman özne-yüklem ilişkisinin sağlıklı kurulamadığını, ortaya konulan düşünce ve görüşlerde bütün soruların cevaplanamadığını, bir şeylerin daima eksik ve cevapsız kaldığını gördük.

Bu sorun karşısında en azından kendi derslerimizde bir çözüm üretmeyi görev saydık. Felsefe-mantık-dil bilgisi-edebiyat alanlarından beslenen bir fıkıh dersi düşüncesiyle yola çıktık. Bu süreçte ilk olarak kategoriler dikkatimizi çekti. Çünkü âdeta bütün temel soruların sorulup doğru ve tutarlı olarak cevaplandırıldığı bir sistem ancak kategorilerle kurulabilirdi. Çünkü kategoriler (makūlât) (المقولات) bir bakıma düşüncenin ve varlığın en genel tasnifini ifade ederken bir yönüyle de önermede konu-yüklem bağlantısını ele almaktadır (Kaya, 2003: 460).

Son tahlilde fıkıh ile felsefe-mantık-dil bilgisi-edebiyat arasında kategoriler merkezinde doğrudan bağlantı kuran herhangi bir dersin olmadığını tespit edince kendimiz bu ihtiyacı karşılayabilecek bir seçmeli lisans dersini önermeye karar verdik. Bu ders, tarafımızdan teklif edilen ve ilk defa 2021-2022 Eğitim-Öğretim Yılı Güz Yarıyılı'nda Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde okutulan "Kategorik Fıkıh" (Categorical Fiqh) adlı derstir.

Söz konusu ders, bu çalışmanın ana konusudur.

Çalışmamızda Kategorik Fıkıh dersinin bilim dünyasına bütün yönleriyle tanıtılması ve fıkıh öğretimine kategoriler ekseninde farklı bir bakış açısının kazandırılması amaçlanmaktadır.

Bu amaçlara ulaşabilmek için öncelikle Kategorik Fıkıh dersine ilişkin kavramsal çerçeve çizilecektir. Ardından bu dersin içeriği, amaçları, işleniş usulü ve ölçme-değerlendirme süreci ele alınacaktır:

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde Kategorik Fıkıh dersi başta olmak üzere, ödevcik, hatıra, film vs. dersi ilgilendiren kavramlarla neleri kastettiğimizi açıklamaya çalışacağız:

(01) Kategorik Fıkıh: "İslâm hukuku öğretim üyesi Dr. Cemalettin Şen tarafından teklif edilen ve ilk defa Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde 2021-2022 Eğitim-Öğretim Yılı Güz Yarıyılı'ndan itibaren okutulmaya başlanan seçmeli lisans dersidir." Bu çalışmada Kategorik Fıkıh yerine bazen Ders ifadesi kullanılacaktır.

(02) Ders Hocası: "Kategorik Fıkıh dersini veren öğretim üyesidir." Bu ders sadece Dr. Cemalettin Şen tarafından okutulmuştur.

(03) Ödevcik: "Öğrencileri çok yormayan, onlara fazla zaman harcatmayan, değişik ilgi alanlarının kapılarını açma hedefi taşıyan küçük ödevlerin her biridir."

(04) Hatıra: "Ders Hocası'nın, tecrübe aktarmak ve öğüt vermek gibi amaçlarla anlattığı kendisine ait anıların her biridir."

(05) Film: “Kategoriler açısından değerlendirmeye elverişli, seviyeli ve uygun sinema filmlerinin her biridir.” Bu çalışmada, etik ihlaline neden olmamak ve film seçiminde kısıtlamaya yol açmamak gibi gerekçelerle Ders’te değerlendirdiğimiz ve parçasını izlettiğimiz filmlerin isimleri belirtilmemiştir.

(06) Film Parçası: “Filmlerdeki kategorilere ilişkin sahnelerin veya repliklerin yer aldığı kısımların her biridir.”

(07) Film Analizi: “Filmlerin künye bilgileri, ayırıcı özellikleri, oyuncu kadrosu, konusu ve önemli repliklerinin belirtilmesinin ardından; kategoriler ile ilişkilendirilebilecek yönlerinin maddeler hâlinde açıklanıp yorumlanmasıdır.”

(08) Belgesel: “Kategoriler açısından değerlendirmeye elverişli, seviyeli ve uygun belgesellerin her biridir.” Bu çalışmada, etik ihlaline neden olmamak ve belgesel seçiminde kısıtlamaya yol açmamak gibi gerekçelerle Ders’te izlettiğimiz belgesellerin isimleri belirtilmemiştir.

(09) Müzik Eseri: “Kategoriler açısından değerlendirmeye elverişli, seviyeli ve uygun müzik eserlerinin her biridir.” Bu çalışmada, etik ihlaline neden olmamak ve müzik eseri seçiminde kısıtlamaya yol açmamak gibi gerekçelerle Ders’te dinlettiğimiz müzik eserlerinin isimleri belirtilmemiştir.

(10) Hikâye Analizi: “Hikâyelerin künye bilgileri, ayırıcı özellikleri, konusu ve önemli pasajlarının belirtilmesinin ardından; kategoriler ile ilişkilendirilebilecek yönlerinin maddeler hâlinde açıklanıp yorumlanmasıdır.” Bu çalışmada, etik ihlaline neden olmamak ve hikâye seçiminde kısıtlamaya yol açmamak gibi gerekçelerle Ders’te analiz ettiğimiz hikâyelerin isimleri belirtilmemiştir.

(11) Roman Analizi: “Romanların künye bilgileri, ayırıcı özellikleri, konusu ve önemli pasajlarının belirtilmesinin ardından; kategoriler ile ilişkilendirilebilecek yönlerinin maddeler hâlinde açıklanıp yorumlanmasıdır.” Bu çalışmada, etik ihlaline neden olmamak ve roman seçiminde kısıtlamaya yol açmamak gibi gerekçelerle Ders’te analiz ettiğimiz romanların isimleri belirtilmemiştir.

(12) Seçki Listesi: “Analiz edilen hikâye ve romanlardaki önemli pasajları; yazar, eser ve sayfa numaralarıyla beraber içeren listedir.”

(13) Eser-Yazar Dosyası: “Sistematik başlıklar altında önemli fıkıh kitaplarının, hikâyelerin ve romanların ve bu eserlerin (toplam 872 adet) yazarlarının isimlerine ilişkin listelerden oluşan dosyadır.”

(14) Ders Notları: “Ders Hocası tarafından hazırlanmış olan ve 12 başlık ve 27 sayfadan oluşan bilgileri içeren dosyadır.”

2. DERS'İN İÇERİĞİ

Bu bölümde Kategorik Fıkıh dersinin içeriği, bir fikir vermek amacıyla ayrıntıya girilmeksizin sadece konu başlıkları itibarıyla kısaca ele alınacaktır. Ders, sınav sorumluluk alanı açısından 10 hikâye analizi, 30 roman analizi, eser-yazar dosyası ve ders notlarını ihtiva etmektedir. Bu içerik aşağıda belirtilen sırayla liste hâlinde sunulacaktır:

(01) Hikâye Analizi 01.

(02) Hikâye Analizi 02.

(03) Hikâye Analizi 03.

(04) Hikâye Analizi 04.

(05) Hikâye Analizi 05.

(06) Hikâye Analizi 06.

(07) Hikâye Analizi 07.

(08) Hikâye Analizi 08.

(09) Hikâye Analizi 09.

(10) Hikâye Analizi 10.

(11) Roman Analizi 01.

(12) Roman Analizi 02.

(13) Roman Analizi 03.

(14) Roman Analizi 04.

(15) Roman Analizi 05.

(16) Roman Analizi 06.

(17) Roman Analizi 07.

(18) Roman Analizi 08.

(19) Roman Analizi 09.

(20) Roman Analizi 10.

(21) Roman Analizi 11.

(22) Roman Analizi 12.

(23) Roman Analizi 13.

(24) Roman Analizi 14.

(25) Roman Analizi 15.

(26) Roman Analizi 16.

(27) Roman Analizi 17.

(28) Roman Analizi 18.

(29) Roman Analizi 19.

(30) Roman Analizi 20.

(31) Roman Analizi 21.

(32) Roman Analizi 22.

(33) Roman Analizi 23.

(34) Roman Analizi 24.

(35) Roman Analizi 25.

(36) Roman Analizi 26.

(37) Roman Analizi 27.

(38) Roman Analizi 28.

(39) Roman Analizi 29.

(40) Roman Analizi 30.

(41) Eser-Yazar Dosyası 01: Fıkıh-Fürû: Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî, Zâhirî, Ca'ferî, Zeydî ve İbâzî mezheplerine ait önemli toplam 41 fürû eseri ve yazarlarının isimleri üzerinde kısaca durulur.

(42) Eser-Yazar Dosyası 02: Fıkıh-Usul: Fukahâ, mütekellimîn ve memzûc yöntemlerle yazılan ve modern dönemde kaleme alınan önemli toplam 46 usul eseri ve yazarlarının isimleri üzerinde kısaca durulur.

(43) Eser-Yazar Dosyası 03: Fıkıh-Genel: Ahkâm-ı sultâniye, edebü'l-kādî, eşbâh ve nezâir, fetva, furûk, ahkâm hadisleri şerhi, ilmihâl, kanun, makāsıdü'ş-şerîa, malî hukuk, mukayeseli fıkıh, tabakat ve ahkâm tefsiri alanlarına ait önemli toplam 34 eser ve yazarlarının isimlerinin listesidir.

(44) Eser-Yazar Dosyası 04: Hikâye: 163 hikâye ve yazarının isimlerinin listesidir.

(45) Eser-Yazar Dosyası 05: Roman-Polisiye/Suç: 80 polisiye/suç romanı ve yazarının isimlerinin listesidir.

(46) Eser-Yazar Dosyası 06: Roman-Macera/Bilim Kurgu: 63 macera/bilim kurgu romanı ve yazarının isimlerinin listesidir.

(47) Eser-Yazar Dosyası 07: Roman-Genel-Türk: 150 Türk romanı ve yazarının isimlerinin listesidir.

(48) Eser-Yazar Dosyası 08: Roman-Genel-Yabancı: 49 ülkeden 295 yabancı roman ve yazarının isimlerinin listesidir.

(49) Ders Notları 01: Tanım.

(50) Ders Notları 02: Gerekçe.

(51) Ders Notları 03: Töz.

(52) Ders Notları 04: Etki.

(53) Ders Notları 05: Edilgi.

(54) Ders Notları 06: Zaman.

(55) Ders Notları 07: Mekân.

(56) Ders Notları 08: Nicelik.

(57) Ders Notları 09: Nitelik.

(58) Ders Notları 10: Konum.

(59) Ders Notları 11: İyelik.

(60) Ders Notları 12: İlişki.

3. DERS'İN AMAÇLARI

Seçmeli derslerin tümünde zaten var olan genel hedefler bir kenara bırakılacak olursa Kategorik Fıkıh dersine özgü veya bu derste özellikle vurgulanan özel amaçlar şunlardır:

(1) Fıkıh ile ilgili sözlü ve yazılı ifadelerin daha nitelikli hâle getirilmesi bağlamında felsefe, mantık, dil bilgisi ve edebiyat alanlarından istifade etme bilincinin aşılanması: Ders'te hikâye, roman ve film analizleri ile kategoriler merkezinde yapılan açıklamalar neticesinde sözlü ve yazılı ifadelerde yapılan hataların en aza indirilmesi de bu amaç kapsamında değerlendirilebilir.

(2) Hayatın her alanında kuşatıcı bütüncül bakış açısının kazandırılması: Ders'in omurgasını oluşturan kategoriler, varlıkları ve kavramları tastamam ve sistemli bir liste hâlinde görebilmeyi sağlar. Bu sayede öğrencilerimizin sadece fıkıh alanında değil, hayatın her sahasında eksiksiz ve hatasız ürün ve hizmet ortaya koyabilme şuuru elde etmeleri kolaylaşır.

(3) Çeşitli eserlerin ve yazarların tanıtılması: Ders'te 52'si (10 hikâye, 30 roman, 12 fıkıh eseri) ayrıntılı olmak üzere toplam 872 eser ve bu eserlerin yazarları tanıtılmaktadır. Bu sayede öğrencilerimizin kitap ve yazar kültürlerini geliştirmelerine zemin hazırlanmaktadır.

(4) Kategorik Fıkıh (aynı adlı dersimiz ile karıştırılmamalıdır) ve Kategorik Hukuk bilim dallarının tanıtılması: Ders'in birinci haftasında, tes-

pit edebildiğimiz kadarıyla ilk defa tarafımızdan bilim dünyasına önerilen söz konusu iki bilim dalı hakkında ayrıntılı bilgi sunulmaktadır. Bahsi geçen bilim dallarından ilk defa 2019 yılında kategoriler bağlamında hukuka ve fıkha sistematik ve bütüncül bir bakış açısıyla farklı bir yaklaşım sunma gayesiyle bahsettik (Şen, 2019: 331). Bu gayeden yola çıkarak bu bilim dallarını şu şekilde tanımlayabiliriz: "*Kategorik Fıkıh,* kategorilerin yanı sıra tanım ve gerekçe bağlamında felsefe, mantık, dil bilgisi ve edebiyata ilişkin veriler ışığında fıkhi konuları inceleyen ve kuşatıcı bütüncül bakış açısıyla fıkhi sorunlara çözüm arayan fıkha yardımcı bir bilim dalıdır." "*Kategorik Hukuk,* kategorilerin yanı sıra tanım ve gerekçe bağlamında felsefe, mantık, dil bilgisi ve edebiyata ilişkin veriler ışığında hukuki konuları inceleyen ve kuşatıcı bütüncül bakış açısıyla hukuki sorunlara çözüm arayan hukuka yardımcı bir bilim dalıdır."

(5) Fıkıh ve hukuk açısından felsefe, mantık, dil bilgisi ve edebiyat hakkında ansiklopedik bilginin yanı sıra, tecrübe ve kültür de elde edilmesi: Bütün derslerde bilginin son derece önemli olduğu aşikârdır. Ancak tecrübe ve kültürü ihmal edercesine sadece bilgiye odaklanmak, eğitim ve öğretim açısından sağlıksız sonuçlar doğurur (Cüceloğlu-Erdoğan, 2013: 76). Ayrıca derslerde farklı model ve araçlara başvurulması, bütüncül ve etkin öğrenmede kolaylık sağlar (Senemoğlu, 2009: 385) Bu nedenle Ders'te yalnızca bilgi aktarımıyla yetinilmemekte, aynı zamanda hatıra, film, belgesel, müzik vb. vasıtalarla tecrübe ve kültür birikimi de paylaşılmaktadır. Böylelikle öğrencilerimizin zengin ve sistemli bir bilgi, tecrübe ve kültür dağarcığına sahip olmasına zemin oluşturulmaktadır.

4. DERS'İN İŞLENİŞ USULÜ

Ders, bir dönemlik olup sınavlar da hesaba katıldığında 15 hafta olarak planlanmaktadır. Her hafta iki ders saati birleşik 90 dakika süreyle işlenir. Bir vize (ara sınav), bir de final (dönem sonu sınavı) vardır. Her bir sınavın süresi 60'ar dakikadır.

Ders Hocası'nın bir dönemde yapmayı planladığı her şey (hatıra sayısı, tanıtılacak kitap sayısı vs.), ilk hafta bir liste hâlinde öğrencilere yansıtılır. Bu hedef tablosu, son hafta kontrol amacıyla öğrencilere tekrar sunulur. Bu uygulamayla planlı, disiplinli ve hedeflerinin bilincinde bir akademisyen profili çizilerek öğrencilerimize örnek olunması imkân dâhilindedir.

Ders Hocası'nın; görev yaptığı fakültenin, öğrencilerinin ve kendi tercihlerinin durumuna paralel olarak Ders'in işlenişinde değişiklikler yapması mümkündür. Fakat biz kendi uygulamalarımızı sadece bir fikir vermek düşüncesiyle maddeler hâlinde aşağıda paylaşacağız:

(1) Ders Hocası'nın, zorunlu bir durum olmadıkça derslere tam zamanında gelmesi ve dersi tam zamanında sonlandırmaya özen göstermesi

gerekir. Nitekim "vakit dini" olarak da nitelendirilen (Sağıroğlu, 1997: 17) İslâm'ın kimi yönüyle de olsa anlatıldığı bir derste Ders Hocası'nın zaman disiplini konusunda son derece duyarlı olması beklenir. Öğretimde kalitenin şartlarından birisi de ders süresinin verimli bir tarzda kullanılmasıdır (Arı, 2016: 310). Ayrıca Ders'e erken başlamak ve/veya geç son vermek, öğrencilerin teneffüs hakkına; Ders'e geç başlamak ve/veya erken son vermek ise onların öğrenme hakkına riayetsizlik sayılır.

(2) İlk hafta dersinde şu hususlara riayet edilmesi uygun olur:

(a) Öğrencilerle tanışılmalı, küçük de olsa çikolata vb. ikramı yapılmalı, Ders'i seçmeleri sebebiyle kendilerine teşekkür edilmelidir. Çünkü öğrencilerle kurulan doğrudan ve samimi iletişim, öğretimin kalitesini olumlu etkiler (Payot, 2019: 88).

(b) Ders'in ve dönemin hayırlara vesile olması temennisi dile getirilmelidir.

(c) Ders'in tanımı, içeriği, amaçları, işleniş usulü ve ölçme-değerlendirme süreçleri net bir biçimde anlatılmalıdır. Bir dönem boyunca neyin, nasıl ve niçin yapılacağı hususunda öğrencilerin zihinlerindeki bütün soru işaretleri bertaraf edilmelidir.

(d) Ders'in araç-gereçleri hakkında da bilgi verilmelidir. Bu bağlamda, Ders Hocası tarafından hazırlanmış olan Seçki Listesi'nin, Eser-Yazar Dosyası'nın ve Ders Notları'nın en kısa zamanda öğrenciler tarafından fotokopisinin çekilerek belirtilen sırayla tasnif edilmesi ve her hafta derslere getirilmesi istenir. Ders Notları'nda kapak sayfası, vize sorumluluk alanı sayfası, final sorumluluk alanı sayfası ile tanım, gerekçe ve kategorilerin her birine dair sistemli bilgiler vardır. Böylelikle ilk haftadan itibaren öğrencilerimiz, bir dönem boyunca hangi konuların işleneceğini ve hangi konulardan hangi sınavda sorumlu olacaklarını açık ve seçik bir şekilde görmüş olacaklardır.

(e) Özellikle kategoriler konusu üzerinde durulmalıdır.

(3) Ders, şartlara ve tercihe bağlı olarak düz anlatım, tartışma, problem çözme, örnek olay vb. yöntemler kullanılarak işlenebilir. Her derse selâm, hâl hatır sorma gibi öğrencilerimize verdiğimiz değeri gösteren davranışlarla başlamaya özen gösterilmesi uygun olur. Öğrencilerimizin soru sormaları, eleştiri ve yorum yapmaları için müsait bir ortamın oluşturulması da önemli bir husustur.

(4) İkinci haftadan itibaren artık fotokopileriyle derse gelen öğrenciler, her konu işlendikçe isterlerse sadece dinlerler, isterlerse her sayfadaki boşluklara notlar alırlar. Sınavlarda sorumlu olacakları alan, sayfalardaki bilgilerden oluşmaktadır. Bunların dışında anlatılanlardan ise sınavlarda

sorumlu tutulmayacaklardır. Bu tutum, öğrencilerin sınav ve not kaygısı taşımadan, konforlu bir şekilde derse ve öğrenmeye odaklanmalarına, sınavlara daha istekli ve rahat bir şekilde hazırlanmalarına imkân sağlamaktadır.

(5) İkinci ve dokuzuncu haftalarda 5'er tane olmak üzere toplamda 10 adet ödevcik verilir. Ödevcikler; hikâye okumak, roman okumak, film izlemek, ansiklopedi maddesi okumak ve bir fıkhi konuda kategorilere örnekler bulmak gibi görevlerden oluşur.

(6) Ders'te bu derse özgü toplam 40 hatıra, tarafımızdan öğrencilerimize anlatılmaktadır. Her hafta 3 veya 4 hatıra ile deneyim aktarımının faydalı olduğu kanaatindeyiz. Fakat arzu eden Ders Hocası, hatıra sayısını azaltabilir veya hatıra yerine uygun gördüğü miktarda hikâye, fıkra vs. de anlatabilir.

(7) Ders'te 12 fıkıh kitabı, analiz edilen 10 hikâye ve 30 roman olmak üzere özel koleksiyonumuzdaki toplam 52 eser, tarafımızdan tanıtılmaktadır. 1, 8 ve 15. hafta dışındaki tüm derslerin her birinde belli bir sistemle bu kitaplar öğrencilerimizle buluşturulmaktadır. Bu kitapların içerikleri ve yazarları hakkında bilgi verilmekte; hatta ders esnasında sırayla incelemeleri için öğrencilere izin de verilmektedir.

(8) 2 adet belgesel sırayla 2 ve 9. haftada sınıfta izletilmektedir.

(9) 15 haftanın ilki genel bilgilere, 8 ve 15. haftaları da sınavlara ayrıldığına göre ders işlemek için 12 hafta kalmaktadır. 10 hikâye ile 30 roman analizinin, seçki listesinin, eser-yazar dosyasının ve ders notlarının yanı sıra hatıraların, belgesellerin, film parçalarının vs. bu haftalara nasıl serpiştirileceği tercihe göre değişebilir. Fakat biz kendi uygulamamızı şu şekilde özetleyebiliriz:

(a) 10 hikâyenin analizi sırayla 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13 ve 14. haftalarda yapılır. Analiz edilecek hikâyelerin edebî açıdan kaliteli, seviyeli, ibret verici, kısa veya orta hacimli olmalarına özen gösterilir. Öğrencilerin derslere o haftanın hikâyesini okumuş olarak gelmeleri istenir. Öncelikle hikâye ve yazarı hakkında kısa bilgi verilir. Hikâyede geçen kelime ve deyimler üzerinde durulur. Hikâyenin karakterlerinden kısaca bahsedilir. Hikâye özetlenir. Öğrencilere de özetleme, ders çıkarma ve yorum yapma konusunda söz verilir. Öğrencilerin düşünceleri değerlendirilir. Tanım, gerekçe ve on kategori açısından hikâyede tespit edilen örnek ifadeler üzerinde kısaca durulur.

(b) 30 romanın analizi her hafta üçer tane olmak üzere sırayla 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13 ve 14. haftalarda yapılır. Analiz edilecek romanların edebî açıdan kaliteli, seviyeli, ibret verici, kısa veya orta hacimli olmalarına özen gösterilir. Öğrencilerin derslere o haftanın romanları hakkında

araştırma yaparak gelmeleri istenir. İlk olarak polisiye/suç romanı, ardından macera/bilim kurgu romanı ve son olarak da genel roman analiz edilir. Öncelikle romanlar ve yazarları hakkında kısa bilgi verilir. Romanlarda geçen kelime ve deyimler üzerinde durulur. Romanların karakterlerinden kısaca bahsedilir. Romanlar özetlenir. Öğrencilere de özetleme, ders çıkarma ve yorum yapma konusunda söz verilir. Öğrencilerin düşünceleri değerlendirilir. Tanım, gerekçe ve on kategori açısından romanlarda tespit edilen örnek ifadeler üzerinde kısaca durulur.

(c) Seçki listesindeki 40 pasaj; 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13 ve 14. haftalarda ilgili hikâye ve romanın analizi çerçevesinde okunur.

(d) 12 film analizi 1, 8 ve 15. haftanın dışındaki derslerde yapılır. Tanım, gerekçe ve on kategori açısından filmlerde tespit edilen parçalar izletilir.

(e) 2 adet müzik eseri 2 ve 9. hafta sınıfta dinletilir. Müziğin rahatlatıcı etkisinden eğitim ve öğretimde istifade etmek mümkündür (Arıkan, 2003: 22).

(f) Eser-yazar dosyasındaki 872 eser ve yazarı hakkında 3, 4, 5, 6, 7, 11, 12, 13 ve 14. haftalarda kısaca bilgi verilir. Öğrenciler zaten kendilerine önceden verilmiş olan listelerle derslere geleceklerdir. Ders Hocası'nın bazı önemli gördüğü hususları açıklaması, öğrencilerin telaffuz hataları varsa düzeltmesi uygun olur. 3. hafta: fıkıh-fürû, 4. hafta: fıkıh-usul, 5. hafta: fıkıh-genel, 6. hafta: hikâyeler, 7. hafta: polisiye/suç romanları, 11. hafta: macera/bilim kurgu romanları, 12. hafta: Türk romanları, 13 ve 14. haftalarda: Yabancı romanlar ve yazarları hakkında bilgi verilir.

(g) Ders notlarının 12 konusu sırayla 1, 8 ve 15. haftanın dışındaki derslerde anlatılır. 2. hafta: tanım, 3. hafta: gerekçe, 4. hafta: töz, 5. hafta: etki, 6. hafta: edilgi, 7. hafta: zaman, 9. hafta: mekân, 10. hafta: nicelik, 11. hafta: nitelik, 12. hafta: konum, 13. hafta: iyelik, 14. hafta: ilişki üzerinde aşağıda belirtilen esaslar çerçevesinde durulur:

(aa) Konu tarif edilir.

(bb) Arapçadaki karşılığı verilir.

(cc) İngilizcedeki karşılığı verilir.

(dd) Konuya ilişkin önemli kavramlar üzerinde durulur.

(ee) *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'den konuyla ilgili bir madde üzerinde durulur.

(ff) Fıkıh kitaplarından konuyla ilgili kısa bir Arapça pasaj okunup tercüme edilir.

(gg) Konuyla ilgili bir âyet-i kerîme okunup çevirisi yapılır.

(hh) Konuyla ilgili bir hadîs-i şerîf okunup çevirisi yapılır.

(ıı) Konuyla ilgili bir hukuk deyimi okunup kısaca açıklanır.

5. DERS'İN ÖLÇME-DEĞERLENDİRME SÜRECİ

Vize (ara sınav), 8. haftada; final (dönem sonu sınavı) ise 15. haftada yapılır. Vizenin ortalamaya etkisi %40, finalin ise %60'tır. Sınavlarda süre 60 dakikadır.

Her sınavda 5'er seçenekli, 2'şer puanlık 50 test sorusu sorulur.

Sorularda yerine göre fotoğraf, resim, karikatür gibi görsel malzemelerden de yararlanılır. Neticede sınav stresinin azaltılması ve öğretmen adayı öğrencilerimize ileriki zamanlarda hazırlayacakları sınavlarda bir fikir verilmesi hedeflenmektedir.

Sınavlarda yanlış doğruyu götürmez. Soruların zorluk derecesi şu şekildedir: 5 adet çok kolay soru, 10 adet kolay soru, 30 adet orta düzey soru, 5 adet zor soru. Bu şekilde çoğunluğun zayıf veya tam puan alma ihtimali en aza indirilmektedir.

Sınavlarda sorumluluk alanları ve soru sayıları aşağıdaki gibidir:

(1) Hikâye analizi 5 soru.

(2) Roman analizi 10 soru.

(3) Seçki 5 soru.

(4) Eser ve yazar isimleri 5 soru.

(5) Ders notları 25 soru.

Ara sınav sorumluluk alanındaki konulardan dönem sonu sınavında soru sorulmaz. Dolayısıyla öğrenciler, vizeden sonra sorumluluk alanları açısından yeniden doğmuş gibidirler.

Ara sınavda tam puan alanlar ile hiç devamsızlık yapmayanlara birer çikolata ikram edilir. Dönem sonu sınavında tam puan alan öğrencilerin bu hususta hariç tutulmasının nedeni, sınavlar sonuçlanmadan önce çoğunlukla tatile çıktıkları için kendilerine ulaşmanın zorluğudur.

SONUÇ

Giriş ve beş bölüm olarak kaleme aldığımız çalışmamız aracılığıyla ulaşmış olduğumuz sonuçlar ve ilgili öneriler aşağıdadır:

Kategorik Fıkıh; içeriği, amaçları, işleniş usulü ve ölçme-değerlendirme süreci açısından özgün bir seçmeli lisans dersidir. Ders'in bu güne kadar sadece tarafımızdan okutulmuş olması, başka akademisyenlerce verilemeyeceği manasına gelmemektedir. Bilakis bu çalışmanın ilk amacı, bilim dünyasında Ders'in tanınması ve uygun görüldüğü takdirde başka fakültelerde de

seçmeli ders havuzlarına eklenmesinin sağlanmasıdır. Bu bağlamda değerli bilim insanlarımız tarafından yapılacak eleştirilerin ve sunulacak önerilerin Ders'in geliştirilmesine katkı sağlayacağında şüphe yoktur.

Bu derste, 2022 yılı esas alındığında ilk 16 yılı öğretmenlik olmak üzere toplamda 26 yılı bulan meslek tecrübemizin ve felsefe, mantık, dil bilgisi ve edebiyat ile ilgili elde ettiğimiz mütevazı birikimin öğrencilerimizle paylaşılması hedeflenmiştir. Bu nedenle dersimizde yalnızca bilgi sunumuyla yetinilmeyip hatıra, film vb. araçlarla tecrübe ve kültür aktarımı da yapılmaktadır.

Her dersin aynı zamanda bir öğretmenlik uygulamasını da içerdiği bilinciyle işlenen dersimizde birer öğretmen adayı olan öğrencilerimize zaman disiplini, sınav kaygısının azaltılması ve hatta ortadan kaldırılması, ödevcikler verilmesi gibi uygulamalarla gelecekteki öğrencilerine karşı nasıl bir tutum sergilemeleri gerektiğine yönelik öneriler sunulmaktadır.

Kategorik Fıkıh dersi sayesinde öğrencilerimizin fıkha olan ilgilerinin artması ve fıkıh öğretiminin daha zevkli ve ilgi çekici konuma getirilmesi imkân dâhilindedir. Söz konusu durumun, geleceğin akademisyenleri, öğretmenleri, vaizleri, imamları vs. olan öğrencilerimiz aracılığıyla ileri vadede topluma da olumlu yansıyacağı kolaylıkla öngörülebilir. Zira fıkıh öğretiminin, toplumun din algısına, din ile olan bağına ve dine olan güvenine doğrudan etki eden gücü inkâr edilemez (Bardakoğlu, 2017: 239).

Öğrencilerin yaşamla bağlantısını koparmama manasında "hayata yakınlık ilkesi"nin (Aydın, 2009: 18) bir neticesi olarak onların sadece bilimsel çalışmalarda değil günlük hayatlarında da meselelere "ayrıntıları atlamadan, büyük resmi kaçırmadan, eksiksiz, fazlasız, doğru, kesin, açık, seçik, etkili, estetik, temel soruları cevapsız bırakmayan, tastamam, kuşatıcı ve bütüncül bir tarzda bakış" olarak tanımladığımız *kategorik bakış* bilincini elde etmeleri için bu ders mütevazı bir imkân sunmaktadır.

Bu imkân, beşerî münasebetlere ve iletişime de olumlu katkı sunabilir. Söz gelimi tanım, gerekçe ve kategoriler merkezinde felsefe, mantık, dil bilgisi ve edebiyat alanlarında da yeterli bilgiye sahip bir Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi öğretmeni, öğrencileriyle, meslektaşlarıyla ve velilerle olan ilişkilerinde ortaya koyduğu sözlü ve yazılı ifadelerinde çok daha başarılı ve etkili olabilir.

Bu çalışmada tarafımızdan teklif edilen Kategorik Fıkıh seçmeli lisans dersine ilişkin bilgi ve deneyimlerimizi tüm samimiyetimizle, ayrıntılarıyla ve açıkça sunmaya çalıştık. Çünkü, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bilginin yayılmasını teşvik etmekle (Ebû Dâvûd, "İlim", 10; Tirmizî, "İlim", 7) kalmayıp, gizlenmesini de şiddetle yasaklayan (İbn Mâce, "Mukaddime", 24; Ebû Dâvûd, "İlim", 9; Tirmizî, "İlim", 3) mübarek sözleri, bu konuda başka söze ihtiyaç bırakmıyor.

KAYNAKLAR

ARI, R. (2016). *Eğitim Psikolojisi: Gelişim ve Öğrenme.* Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 6. Basım.

ARIKAN, M. (2003). *Nitelikli İnsan.* İstanbul: Bilge Yayınları, 3. Basım.

AYDIN, M. Z. (2009). *Din Öğretiminde Yöntemler*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 4. Basım.

BARDAKOĞLU, A. (2017). *İslâm Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme.* İstanbul: Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2. Basım.

BOLAY, S. H. "Akıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 2/238-242. Ankara: TDV Yayınları.

CÜCELOĞLU, D. – ERDOĞAN, İ. (2013). *Öğretmen Olmak Bir Can'a Dokunmak.* İstanbul: Final Kültür Sanat Yayınları, 5. Basım.

EBÛ DÂVÛD es-SİCİSTÂNÎ. (1997). *es-Sünen.* nşr. İzzet Ubeyd ve Âdil es-Seyyid. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm.

FÂRÂBÎ. (1931). *İhsâü'l-ulûm*. nşr. Osman Muhammed Emîn. Kahire: Matbaatü's-Saâde.

FÂRÂBÎ. (1986). "et-Tavtıe". *el-Mantık inde'l-Fârâbî*. 1/55-62. nşr. Refîk Acem. Beyrut: Dârü'l-Meşrik.

İBN MÂCE. (1997). *es-Sünen.* nşr. Nâsırüddin el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 2. Basım.

KAYA, M. "Makūlât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 27/460-461. Ankara: TDV Yayınları.

PAYOT, J. (2019). *İrade Terbiyesi.* çev. Hakan Alp. Bursa: Ediz Kitabevi Yayınları, 6. Basım.

SAĞIROĞLU, E. (1997). *Zaman Bilinci.* İstanbul: Denge Yayınları.

SENEMOĞLU, N. (2009). *Gelişim Öğrenme ve Öğretim.* Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 14. Basım.

ŞEN, C. (2019). "Bilim Dünyasına Katkı Bağlamında Nitelik Hukuku ve Nitelik Fıkhı". *Atlas International Congress on Social Sciences 4 (Ankara, 18-20 Ekim 2019).* ed. Semra Kılıç Karatay ve Farhad Mikayilov. 330-336. b.y.: İSPEC Yayınevi.

TİRMİZÎ. (1975). *el-Câmiu's-sahîh.* nşr. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım.

BÖLÜM 8

AĞ TOPLUMUNDA HACKER KÜLTÜRÜ

Serhat BEKAR[1]
Şerife Nur ÇALIK[2]
Murat SAĞLAM[3]

1 Öğr. Gör. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Erbaa MYO, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, Tokat, Türkiye, serhat.bekar@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3322-4559
2 Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Medya Bölümü YL Öğrencisi, Karaman, Türkiye, calik.s.nur@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8980-6013
3 Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Yeni Medya Bölümü, Karaman, Türkiye, murat4081@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-8036-7942

GİRİŞ

İnsan, yaşam alanında eylemlerini sürdürdüğü, düşüncelerini aktardığı bir düzende toplumsal alanı ve yaşamı oluşturmada etkin bir role sahiptir. İnsan-insan ve insan-doğa arasındaki ilişkiler, toplumsal kurallar içerisinde dönüşüme tabi olan eylemleri uygulayarak toplumsal değişimi yaratmaya başlamıştır (Tylor, 2016).

İnsanın toplumsallaşma sürecinin temelinde iletişim yer almaktadır. Teknolojinin gelişmesi ve insan hayatının vazgeçilmezleri arasında yer alması kitle iletişim araçlarının önemini artırmıştır. İnsan ve araç arasındaki ideolojik etkileşimin gelişmesiyle toplumların ilk oluşumundan itibaren toplum türleri oluşmaya başlamıştır. Teknoloji ve ekonomik faaliyetler toplumları; avcı-toplayıcı, göçebe, tarım, sanayi bilgi-enformasyon ve ağ toplumu olarak çeşitli aşamalardan geçmiştir (Arklan ve Taşdemir, 2008: 67). Tıpkı diğer dönemlerde olduğu gibi bir sonraki döneme geçişte, yeniliklerin günlük eylemleri dönüştürmesi sonucunda ileri bir aşamaya geçilmiştir. Sanayi toplumu sonrasında yaşanan teknolojik gelişmeler, toplumların hızla değişerek yeni bir dönem olan enformasyon çağına girmesini sağlamıştır. İçinde bulunulan dönemin enformasyon çağı olarak adlandırılmasının en önemli nedeni Bilgi İletişim Teknolojilerinde (BİT) yaşanan büyük gelişmelerdir. Manuel Castells'in 'Enformasyon Çağı' adlı eserinde kültürlerin varlığı ve çeşitliliğiyle, toplumsal yapıların oluşturulduğunu ifade etmiştir. Enformasyon çağı 20. yüzyılın sonlarında üretim biçimlerinin yeniden şekillenmesi ve yapılanmasıyla birlikte teknolojik kalkınmanın yaşandığı bir dönem olmuştur (Castells, 2013: 510).

Castells (2013) bilgi teknolojileri devrimi sadece birkaç toplumda çıkmasına rağmen, yeni teknolojiler 1970 ile 1990'lı yıllarda 20 yıldan kısa bir sürede dünyaya çok hızlı bir şekilde yayılmıştır. Teknolojik gelişmeler sonucunda enformasyon çağı, insanlığı "ağ toplumuna" taşımıştır. Bu toplumun alt yapısı ise bilginin hızlı ulaşılabilirliğini sağlayan internet ve bilgisayarla sağlanmıştır. Bu iki önemli teknoloji beraberinde hacker/kırıcı kültürünü yaratmıştır. Toplumsal ağlar, dünya üzerinde birbirleriyle iş bölümü oluşturarak ortak kararların alınmasında oldukça önemli ve toplumsal organizasyonların oluşmasında rol almışlardır.

Ağ toplumunda bilgiye ulaşmanın en temel yolu enformasyon teknolojisinin gelişmesiyle olmuştur. Bilgi, internet ve programlanabilir bilgisayarın ortaya çıkmasıyla ulaşılabilir ve hızla tüketilebilir boyuta ulaşmıştır. İlk programlanabilir bilgisayarın makineler arası iletişimi oluşturması 20. yüzyılda enformasyon devrimini başlatarak gündelik yaşamda bilgisayarların kullanımını yaygınlaştırmıştır. Enformasyon çağı; bilgiye ulaşmada sınırsız bir şekilde donatılan, tüketme konusunda inanılmaz hızla yarışı-

lan bir çağ olmuştur. Teknoloji ise enformasyonu en iyi şekilde ulaştıran araç konumunda yer almıştır.

Enformasyona ulaşmada hacker/kırıcılar, alanın oldukça özgür bir ortam olması gerektiğini savunarak bilgiye ulaşılmasında herhangi bir kısıtlamayı kabul etmemektedirler (Sabancı, 2013: 16). Bu anlamda Castells (2013) hacker/kırıcı kültürünü, internetin yapılanmasına büyük bir katkısı olan bir kültür olarak nitelemiştir. Enformasyon toplumunda bilgiye ulaşılmada hacker/kırıcıların eylemleri ve özgür ideolojileri kapsamında bilgiyi ve yenilikleri topluma yayma düzeyleri hacker/kırıcıların eylemlerini ve mental duygularını anlaşılmasını sağlamıştır. Enformasyona ulaşmada bu derece özgür ve kısıtlanmayı kabul etmemeleri enformasyon-bilgi toplumunda varlıklarını korumaya çalıştıklarının bir göstergesidir (Çoban, 2020).

1. BİLGİSAYAR DEVRİMİ

Bugünkü bilgisayarın temeli olan ilk hesaplama cihazları 1900'lerden önce, erken kültür dönemi içerisinde icat edilmiştir (Crnkovic, 2001). Abaküs bir hesaplama aleti olarak Çin'de M.Ö. 300'ler de kullanılmıştır. Bu boncuklu sayma aleti ile büyük sayıları toplamak ve çıkarmak dönemin teknolojisine göre oldukça hızlı olmuştur. Antik Yunan'da ise karmaşık analog makineler geliştirilmiştir. Yunanlıların bu makinesine ise 'Antikythera' adı verilmiştir. Bu cihaz o dönemlerde yıldızların ve gezegenlerin hareketlerini tahmin etmek için kullanılmıştır.

Avrupa'da Rönesans dönemi ile matematik, geometri ve cebir alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. İlk mekanik hesaplama makinesini icat eden Alman Wilhelm Schickard (1592-1635) olmuştur. Ardından Blaise Pascal'ın aritmetiği, toplama çıkarma konusunda en gelişmiş mekaniği sunmuştur. Bunu takip eden süreç içerisinde dört temel aritmetiği de yapabilen Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716)'in aritmetiği kullanılmıştır. Dönem içerisinde değişkenlikleri yönetmek ve elde edilen sonuçları muhafaza edebilmek için bir depolama cihazı icat edilmiştir. Charles Babbage bu depolama mekanizmasını yani 'belleği' geliştirmiştir. Bu mekanizmayı programlayabilmek için delikli kart sistemini kullanan Babbage, arkadaşı Ada Augusta Byron sayesinde bu sistemi kullanmıştır. Byron ise bu dönemde "ilk programlayıcı" olarak yer almıştır (Crnkovic, 2001).

İlk bilgisayarın tasarlanma süreci, II. Dünya Savaşı yıllarına denk gelmiştir. Alan Turing tarafından ilk bilgisayar modeli "Turing Makinesi" geliştirilmiştir. Balistik hesaplamalar için tasarlanmaya çalışılan ilk dijital bilgisayar ise 1944'te IBM tarafından Mark I elektromekanik bilgisayarı, Howard H. Aiken tarafından icat edilmiştir. Bu hesaplamalar doğrultusunda icat edilen bilgisayarlar, karşı tarafın makinelerinde yer alan tüm kodları kırma ve programlama yapabilme özellikleri eklenerek geliştiril-

meye devam etmiştir. Enigma ve ardından Eniac'ın icat edilmesiyle, bilgisayarlarda yer alması gereken kodlama dilleri geliştirilmeye başlanmıştır (Turing, 2004).

1960'lı yıllara kadar bilgisayar bilimi kendi içinde bir disiplin olarak yer almaya devam etmiştir. İlk bilgisayar bölümü 1962 yılında Purdue Üniversitesinde kurulmuştur. İşletim sistemleri ve çoklu programlama sistemleri tasarlanmaya başlanmıştır. Günümüz internetinin öncüsü ARPANET projesi geliştirilmeye başlanmıştır. 1970'li yıllarda ise programlama dilleri yükselişe geçmiş, beraberinde süper bilgisayar kavramı ortaya atılmıştır. Sonlu soyut nesnelerin icat edilme süreçlerinin tamamlanmaya başlamasıyla birlikte 70'li yıllar kapanmıştır. 1980'li yıllarda Apple Computer, Steve Wozniak ve Steve Jobs ile kişisel bilgisayar devrini başlatmıştır. Bilgisayarlar internet sayesinde birbirlerine bağlanmaya başlamıştır. Kişisel bilgisayar devri ile internete bağlanabilen bilgisayarlar, bireyler açısından her yerde kullanılabilir ve bağlanılabilir konumda olmasıyla teknolojinin kolay ulaşılabilir olduğu bir dönemine girilmiştir.

Toplumsal hayatta yer edinmeye başlayan bilgisayarlar, hızlı bir şekilde kültürü etkilemeye başlamıştır. Bilgi-enformasyon çağının alt yapısını hazırlayan bu devinim, bilgi kültürü ve teknoloji kültürünü de oluşturarak bilgisayarlar aracılığıyla bilgiye ulaşan toplumlar, 'ağ toplumu' altında nitelendirilmiştir. Günümüze gelene kadar bilişim devriminin temellerini atılması yani yazılım geliştirmenin temelleri, işletim sistemlerinin tasarlanması ve kullanıma sunulması ile olmuştur (Atasoy, 2007: 166-169).

2. LINUX ve WINDOWS

Kişisel bilgisayar kullanımının başladığı 1980'li yılarda internetin gelişmesiyle, bilgi artık sayısal ağlar üzerinden de ulaşılabilir olmaya başlamıştır. Bilgisayar devriminin ana konularından biri olan bağlama ve dosya gönderme işlemleri, işletim sistemleri ile gerçekleştirilmiştir. İlk işletim sistemi Linux, 1990'lı yıllarda bilgisayar bilimi öğrencisi olan Linux Torvalds tarafından, işletim sistemini tam olarak bir taklit eylemi sonucunda tasarlamıştır. Tasarladığı sistem var olan bir ağ işletim sisteminin klonudur. İkinci özelliği ise ücretsiz olmasıdır (Doğu Akdeniz Üniversitesi, 2016). Sistemin tasarlanması için çok pahalı bir donanım sitemine ihtiyaç gerekmemiştir. Linux, dünya çapında gelişmesi gereken bir sistem hayal etmiştir. Ve bu sistemin kullanıcılar eşliğinde gelişmesini düşlemiştir. Linux sisteminde yönetim altyapısına yer vermemiştir. Bu yönetimsizliği bilen her bilgisayar kullanıcısı, buna müdahale edebilmiştir. Böylece Linux, her açıdan uygun ve kolay bir kurulum gerektiren işletim sistemi yaratmıştır (Kuşçu, 2022:1-2)

Rusya'da bu dönemlerde Linux'e dahil etmek için bir öğrenci tarafından, sürücü/hacking programı yazılmıştır. Linux'ün işletim sistemi

geliştirilebilir ve gelişimini destekleyecek her kodu paylaşabilir şekilde tasarlanmış ve bu aşamalar dağıtıcıların sorumluluğuna bırakılmıştır. Linux'ün yazılımlarında gizlilik ve sınır bulunmamaktadır. Gizlenen yazılım programlarının aksine hareket eden Linux, yazılım şirketlerinin pazarını alt üst etmiştir. 1990'lar boyunca başka bir işletim sistemi pazara giememiştir. Ancak Microsoft'un Windows'u çıkarmasına kadar. Microsoft bilgisayarınıza eklendiğinde kullanım şeklini değiştirebilen bir yazılım olarak yer almıştır. İlk sürümleri 3.0 dan 3.1'e kadar yükseltilmiştir. Daha sonraki sürümlerde ise kolay ve eğlenceli hale getirilmiştir. Windows 95 ile daha kolay, hızlı bir kullanım sunulmuştur (Himanen, 2005).

Linux ile Windows'un arasındaki farklar incelendiğinde ise Linux eklenen bilgisayarda kullanıcı, bilgisayarın nasıl çalıştığını ve yazılımın nasıl eklendiğini anlaması gerekmektedir. Windows'ta ise makinenin çalışmasını son kullanıcıdan gizleyen bir arabirim kullanılmakta ve kullanıcı dışlanmaktadır. Linux işletim sistemi kıyaslandığında daha şeffaf olarak görülürken, Windows işletim sistemi daha opak görülmektedir. Bu gizlilik ve şeffaflık, bilgisayar teknolojileri ile ilgilenen kişiler tarafından ilgi çekici hale gelmiştir. Bilgisayar programlayıcısı tarafından bilgisayar ve internetin teknolojik bir buluş olmaktan çıkıp ticari bir unsur olmaya doğru evrilmesi ile tahakkümü (baskı, hükmetme) tartışılmaya başlanmıştır. Linux sistemi içerisinde yazılıma erişmek için çabalayan öğrenciler ve meraklılar için yeni bir kavram olan 'hacking, hacklemek ve kırıcı' ortaya atılmıştır.

Bilgisayarlar üzerinden ağlara erişim sağlayan meraklılar o alanı keşfetmek ve kendi sistemlerini çalıştırmak için deneme yapmıştır. Böylece bir güvenlik açığı bulmak için başkasının ağına girmeye çalışmışlardır (Stallman, 2010: 43-47). Bu sırada Linux ile birçok meraklı programlayıcı, kendi ağlarını oluşturmuştur (Göker, 2013). İşletim sistemlerinin geliştirilmesiyle ağlar üzerinde yapılan bu çalışmalar, bilgisayardan anlayan bu meraklıların tanımlanması konusunda yeni bir kavram ortaya çıkarmıştır. Artık bu meraklılar, 'hacker/kırıcı' olarak isimlendirilmeye başlanmıştır. Linux işletim sistemi aslında özgür yazılımın bir örneği olmuştur. 1990'lı yıllarda Linux ile kişisel bilgisayarların güvenlik çehresi tamamen değişmiştir. Bu yıllarda bilgisayar sahibi olan herkes tarafından bir ağ, bir işletim sistemi kurulabilir ve güvenliği test edilebilir seviyeye gelinmiştir (Himanen, 2005).

Bilgisayar programlarına yazılmış olan onca satırın içinde tek bir kodun yanlış yazılması bir hacker/kırıcı tarafından kolay bir şekilde görülebilmiştir. Bu sebeple sistemin güvenliğine erişen hacker/kırıcılar hem ağı güçlendirmekte hem de kırmada etkili olmuştur. Burada bazı kırıcılar ticari kaygıları olan şirketlerden daha farklı bir şekilde üretim şekli ile programlar üretmiştir. Bu programların başkaları tarafından kullanımının

yanı sıra değişiklik yapmalarına da izin vermiştirler. Burada açık kaynak kodlu yazılım üreten kırıcılar, o yazılımların içinde değişiklik yapma fırsatı vererek gizlilik gibi büyük bir alanı da açık olarak ihlal etmektedir. Aslında burada olumsuz bir anlam içermeyen ihlal kavramı bilginin, kodun, özgürce erişilmesi gereken bir hak olması gerektiğinin altını çizilmektedir (Akdeniz, 2013: 14-15). Hâlbuki ticari kaygılar içerisinde olan kapitalist şirketler dışarıdan müdahaleye izin vermeyen kapalı kaynak kodlu programlar üretip bunun üzerine çalışmalar gerçekleştirmektedir. Burada bir taraftan açık kaynak kodlar kullanarak erişilmesi kolay ve üzerinde değişiklik yapma hakkı tanınan işletim sistemleri bulunurken diğer taraftan kapalı kaynak kodlar kullanan işletim sistemleri üstünde baskı kurarak üretim ve erişim denklemini paylaşmak istemeyerek bilgiyi kontrol etmek isteyen devlet ve şirket anlayışları çelişmektedir (Sabancı, 2013: 17-23).

3. HACKER (KIRICILAR)

Hacker (kırıcı) kavramı günümüze gelene kadar birçok anlam değişikliğine uğramıştır. İletişim ve internet teknolojilerinin yaygınlaşması ile birlikte hacker/kırıcı kavramı kendisine gündemde daha fazla yer bulmuştur. Kelimenin etimolojik kökenine çok fazla inmeden modern anlamda bilgisayarla ilgili temelleri 1960'lı yıllarda Massachusetts Institute of Technology (MIT)'e dayanmaktadır. Bilgisayar terimi olarak çok kullanılmış olmasa da 'hack' kelimesi basitçe bir şeye, bir soruna çözüm bulmak anlamına gelmektedir. 1960'lı yıllarda MIT öğrencileri tarafından hack kelimesi 'zekice şaka' anlamında kullanılırken, şakaları yapan kişilere ise 'hacker/kırıcı' denilmiştir. Zaman içerisinde eyleme hack, eylemi gerçekleştiren kişiye ise hacker/kırıcı tanımı kabul edilmiştir (Akdeniz, 2013: 9-10).

Hacker/kırıcıların ortak dilleri sonucu oluşan kayıtta yani Jargon File'da ise (2003):

- Bilgisayar işlerinde programların sistemlerinde kendisini geliştiren kişi. Derin bilgisayar bilgisine sahip olan,
- Entelektüel anlamda bilgisi ile meydan okuyan kişi,
- Hızlı program yazan, programların pratiğinden yararlanabilen kişi anlamlarına gelmektedir.

Hacker kavramı 1960'lı yıllardan bugüne kadar olumsuz bir çağrışımda bulunurken, kırıcı olan ve kırma eyleminde de bulunan kişilerin başka bir isim ile tanımlanması gerektiği üzerinde durulmuştur (Uçkan, 2013b: 45). Kırmak eyleminde bulunan kırıcı yani cracker, kötü niyetle bu işi benimseyen kişiler için verilmiş bir addır. Şifre kırıcı veya ağ kırıcısı olan eylemci cracker/kırıcıdır. Kırıcı kelimesi hacker kelimesine göre

biraz daha olumsuzluk barındırmıştır. Şöyle ki yapılan tanımlamalar da her ne kadar hacker/kırıcı aynı anda bahsedilmiş olsa da hacker bazı kesimlerde üstat; cracker ise bazı kesimlerde kırıcı, kötü eylem gerçekleştiren olumsuz bir anlam yükleyen eylemci olarak yer almıştır. Raymond (2003)'a göre kırıcı: "Teknik bilgiye sahip, problem çözmekten zevk alan ve sınırları aşan kişi"dir. Lawson'a göre ise kırıcı: "Bir bilgi sistem veya ağının güvenlik mekanizmalarını izinsiz biçimde kullanmak, erişmeye çalışmak ve aşmak" şeklinde tanımlamıştır (Akt. Eriş, 2009: 66).

Hacker ve kırıcı terimleri aynı düzlemde kullanılsa da iki kavramda farklı anlamlara karşılık gelmekle birlikte olumlu ve olumsuz anlamlar içermektedir. Normal şartlar altında hacker, tanımlanan yapısı ile olumsuz anlamlar içeren bir terim olmakla beraber kendilerini hacker olarak tanımlayan kişilerce, bu derece olumsuzluk içermeyen ve aslında bilgiye ulaşım konusunda özgür olmayı ardından bunun için ortam yaratmaktan taviz vermeyen kişiler olarak anılmaktadır (Akdeniz, 2013: 14). Kırıcı/cracker, tanımlamalarda dahi kötü eylemleri ve amaçları kabul eden kişi olmaktadır. Hacker/kırıcı terimleri hakkında sayısız tanımlara bakıldığında pozitif ve negatif anlamlar içermekle beraber özünde farklı eylemler barındırsa da bu kişiler bilgiye ulaşma konusunda aşırı özgür ve sınırsız, güç kabul etmeyen kişilerdir.

Enformasyona ulaşım konusunda ağ toplumunda bu temel yetkinliklere sahip hacker/kırıcı topluluğu 1960'lı yıllardan bu zamana kadar bilginin tekelde kalmasını engellemeye çalışmıştır. Bu işi yaparken hacker/kırıcılar neye dikkat ediyor ve bu süreç tarihsel olarak bir dönüşüme tabi midir gibi sorular eşliğinde hacker/kırıcı etiği de merak edilen konular arasında yerini almıştır (Sabancı, 2013).

Son yıllardaki ekonomik gelişim ile birçok teknolojiyi yöneten gizlilik kültürü, hacker/kırıcı kültürünü destekleyen büyük bir kültürdür. Hızla değişen bilgisayar endüstrisinde inovasyon ve tasarımın arkasındaki itici gücün hacker/kırıcı kültürü olduğu düşünülmektedir. Teknoloji kültürü ve bilgisayar teknolojisinin arkasındaki kültürün anlaşılması ve okunması gerektiği inancı gelişmiştir. Bu gibi nedenlerle hackerler/kırılar kuşaklar halinde açıklanmıştır.

3.1. İlk Kuşak Hacker/Kırıcılar

MIT bünyesindeki ilk topluluk olan hacker öğrencilerin, bilgisayar kullanımına izin verildikten sonra bilgisayarların yaygınlaştığı bir döneme girilmiştir. Daha sonra IBM tarafından üretilen bilgisayarlar, yetkili kişilerin kullanıp erişebildiği sistemler olarak kalmıştır. Bu zamanlarda bilgisayar için çalışan ve sadece yazılım hazırlayan insanlar ise bilgisayar teknolojilerinde öncü kişiler olarak yer almışlardır (Himanen, 2005: 139).

MIT içerisinde bilgisayar ile her türlü iyileştirme, geliştirme ister donanım ister yazılım olsun amaçladığı her neyse, yerine getirebiliyor ve bunu olabilecek en iyi şekilde yapıyorsa bu bir hack olarak kabul edilmiştir. Bunu yapan kişide başarısını gösteren bir unvan olarak hacker olmaktadır. Bu düzen ilk kuşak hacker etiğini oluşturmuştur. İlk kuşak hacker etiği değerleri:

- Sistemlere, donanıma ve bilgisayarlara erişim kısıtlanamaz. Bireyler bir sistemin, teknolojinin nasıl işlediğini öğrenmekte özgürdürler.
- Bilgi özgürdür. Bilginin üretilmesi, üretilen bilginin yaygınlaştırılması üzerine bir kısıtlama kabul edilemez.
- Otoriteye güvenmeyin. Baskı her zaman otoriteden kaynaklanır. Güç tek noktada toplanmamalıdır.
- Eserleriniz, yaptıklarınız, başarınız sizi değerli kılar.
- Bilgisayar kullanarak güzel ve iyi şeyler yapılabilir. Bilgisayarlar yaşamınızı olumlu yönde geliştirir (Akdeniz, 2013: 11-12).

Bu değerler genel olarak MIT öğrencilerinden ve 1970'li yıllara kadar ilgi duyan tüm topluluklar tarafından benimsenmiştir. 1980 sonrası teknolojinin gelişmesiyle bilgisayar teknolojisi kişiselleşmeye başlamıştır. Mikro bilgisayar kullanımında şirketler tarafından yetkili kullanıcı hesapları, tüm modellerde sunulmakla beraber bu gibi değerler istismara açık hale gelmiştir. 1980 yılı içerisinde gelişen değerler sisteminde kendi bilgisayar ağından bir başka bilgisayara erişmeye doğru gidince, yetkisiz erişimler gün yüzüne çıkmış bunun sonucunda etik değerler değişime uğramıştır. Linus Torvalds, hackerlerin merak içgüdüsü sebebiyle yaratma güdüleri, toplumsallaşma kurallarıyla eşleştiğinde bilgiye erişebilme, özgür yazılım, ilham ve keyif alma gibi farklı eylemleri ortaya çıkardığını belirtmiştir. Bu faaliyetler, toplumsal eylemler özelinde değerlendirildiğinde farklı etik değerler ortaya çıkararak hackerler arasında etik kuralların sabit kalamayacağını kümülatif bir süreçte değişime tabi olabileceği gerçeğini göz önüne sermiştir (Torvalds, 2005: 14-18).

3.2. İkinci Kuşak Hacker/Kırıcılar

İkinci kuşak hacker/kırıcıların içinde bulundukları dönem, teknolojinin üstün gelişimiyle farklı değerlerin oluşmasını sağlamıştır. Kişisel bilgisayarlar üzerinden ulusal ağlara bağlanılabilen dönemde, kavramların ve değerlerin değişmesi söz konusu olmuştur. Bu değerler içerisinde;

- Bilgisayarlara erişim, tamamen sınırsız olmalıdır.
- Hackerler bireysel emek ve faaliyetleri takdir etmelidir.
- Enformasyon özgür olmalıdır.

- Hackerlar yetkililere güvenmemeli ve merkezsizleştirmeyi teşvik etmelidir.
- Hackerlar akranlarını eğitim ya da meslek cinsine göre değil, sadece onların hacking faaliyetleri ile ilgili olarak yargılamalıdır.
- Bir bilgisayarın sınırları içerisinde güzellik ve sanat yaratmak mümkündür.
- Bilgisayarlar insan hayatı için daha iyi olabilirler (Kelly, 2012).

Kişisel bilgisayar kullanımı yıllarına denk gelen ikinci kuşak hacker etiği birey ve bilgisayar ilişkisine değinerek şekillenmiştir. Genel oranda kişisel bilgisayar kullanımı çoğalmış bilgi ve enformasyona ulaşılabilirlik seviyesini artırmıştır. Bilgisayar, internet ve siber ortamın varlığı bir sonraki kuşağa bıraktığı değerler ile şekillenecektir.

3.3. Üçüncü Kuşak Hacker/Kırıcılar

1990'lı yıllardan sonra hacker/kırıcı kültürü açık kaynak ve yazılım sistemlerinden oldukça etkilenmiştir (Akdeniz, 2013: 14-15). Üçüncü kuşak hacker/kırıcı kültürü, Unix işletim sisteminin özgür yayılımından etkilenen ilk kuşak hacker/kırıcı kültürünün etkisini üzerlerinde taşımıştır. Üçüncü kuşak hacker/kırıcılar ürettikleri yazılım ve kodlardan para kazanmayı göz önünde bulundurmuştur. Burada ilk kuşak hacker etiğinin ve çalışma prensibini de unutmayarak iş süreçlerini belirli miktarda para kazanabilecekleri ticari mekanizmalara endekslemişlerdir. İlk kuşağın çalışma şeklini sürdürmeye devam eden üçüncü kuşak hacker/kırıcılar, ikinci kuşağın aksine çalışmalarını, pratikler ile birleştirmeye karar vermiştir. Sonuç olarak üçüncü kuşak hacker/kırıcı etiği, ilk kuşak ile örtüşürken diğer taraftan iş dünyasının kurallarını değiştirmiştir.

Kuşaklar değerlendirildiğinde ilk kuşaktan son kuşağa kadar hacker etiğinde ilk değer tutku, olmuştur. Hackeri harekete geçiren ikinci değer ise özgürlüktür. Yaratıcı çalışma ve özgürlük, dinamik bir süreci oluşturmaktadır. Üçüncü ve dördüncü değer olarak para etiği, olarak ele alınmıştır. Birçok hacker, özgürlüğünü devam ettirebilmek ve çalışma prensipleri ile eşleştiklerinde para etiğini denge de tutmaya çalışmıştır. Yaratıcılıkları ile bilgi paylaşımlarında herkesin bir şeyler öğrenip kullanması ve değer katması bu süreçte daha da önemli hale gelmiştir. Bilgi ve enformasyon çağına geleneksel kapitalizm ve hükümet programları egemen olmuş olsa da hacker etiği net (network) ve kişisel bilgisayar gibi olguları yaratmıştır. Hacker etiğinin önemli bir diğer esası olan netik (nethic), dinamizm, etkinlik ve duyarlılık ile gelişerek hacker iş ağı, nethic'in önemini artırmıştır (Himanen, 2005: 139).

4. HACKER/KIRICI DEĞERLERİ

Çalışmayı bir insan ödevi olarak görmeyen, belirli saat çizelgesine ve çalışma planına kaşı çıkan hacker/kırıcı çalışma etiği, topluma ve hayata karşı bir meydan okuma olarak görülmüştür. Manuel Castells zamanın sırasını bozmak, esnek çalışma saatleri olarak görülen yöntemin hacker/kırıcıların kullandıkları çalışma yöntemi olarak ele alınması gerektiğini ifade etmiştir (Sandilaç, 2020).

Hacker/kırıcılar iş odaklı çalışma prensibiyle çalışırlar, zaman onlar için önemli bir unsur değildir. Belki bir gün boyunca çalışırken aylarca çalışmadan durabilecek konumda olabilirler. Düzenli ve saatli olarak çalışma yöntemine de karşıdırlar. Burada önemli olanın paranın diğer insanlar için itici bir güç olduğunun bir gerçek olarak bilinmesidir. İnsan için hayatta kalma arzusu en büyük özelliktir. Para ise bu arzuya yetebilecek bir araçtır. Hacker/kırıcılar içinde, hayatta kalma arzusu bu denli önemlidir. Sadece ellerinin altında bir bilgisayar ile bu arzuyu yerine getirebilirler (Keleş, 2013: 7-8).

Elbette birçok şeyi elde edebilmek için paraya ihtiyaç vardır. Para, beraberinde alınan şeylerle motive eder. Arzu ve istekleri alabilmek için en iyi takas aracıdır. Hayatta kalma motivasyonu birçok kişi ve alan için ortak bir düşüncedir. Bu hacker/kırıcılar içinde böyledir. Bilgisayarları ile gerekli motivasyonu kazanan hacker/kırıcılar, bir sonraki aşamaya geçerek eğlence tutkularını tekrar bilgisayarları ile yapmayı tercih etmektedirler (Akdeniz, 2013: 11).

Hacker/kırıcılar kendi motivasyon kaynaklarının en yüksek ilgiyi hak ettiğini düşünür ve ilginç bir şey yaparken eğlenmeyi de unutmadıklarını belirtirler. Böylelikle yapılan her eylem için keyif alınan ortam da, birlikte çalışan birçok hacker/kırıcı bir network ağında toplanmıştır. Hacker/kırıcılar için en merak edilen dünya, bilgisayarların dünyası yani programlar olmuştur. Onlar için yazılım, akıl ve tutkuyu bir araya toplayan bir zanaattır. Hacker/kırıcı etiğinde çalışmanın ruhunu anlayabilmek için tutku ise ayrı bir önemdedir (Himanen, 2005).

5. HACKTİVİZM ve ÖZGÜR BİLGİ

Hacktivizm (hacktivismo), dijital araçların politik amaçlarla şiddet içermeden kullanımı sonucunda sivil itaatsizlik eylemlerinde bir kaldıraç görevi gören hareketlerdir. Hacktivist faaliyetler daha çok ifade özgürlüğü, gözetleme ve mahremiyet konuları ile ilgilenirken, aynı zamanda bilgi ve iletişim teknolojilerinin ‘bilgi özgür olmalıdır’ sloganıyla sosyal değişimi başlatmaya çalışan eylemlerdir. Casusluk, manipülasyon, propaganda, iletişimin ve bilginin kontrol altına alınması, sistemlerin tahakküm altında tutulması, hacker/kırıcılar için özellikle üstünde durulması gereken

önemli konular olarak yer almıştır (Jordan ve Taylor, 2004).

İfade edilen alanlar içerisinde güvensizlik gibi konuların da farkında olan şirket, devlet gibi otorite sahiplerinin yeniden bu alanların güvenliliklerini sağlamak için iş birliği içerisinde olacağı bir hacker/kırıcı kültürü aradıkları da bir gerçektir. Burada bir hareket ve duruş olmaktan ziyade bir kültür olduklarının altı çizilmelidir. Her ne kadar medyadaki temsilleri olumsuz olarak resmedilmiş olsa, tanımları birer suçlu olarak işlenmişse de hacker/kırıcı kültürü, bu yaşam teorilerini hayatlarında benimseyen topluluklardır (Uçkan, 2013b: 46).

Hareket insanda sadece bir eyleme konu olabilirken, onu hayatına düzenli bir şekilde oturtamaz. Birey bir harekete katılabilir ve az da olsa onu hayatına katarak bir değişime ayak uydurabilir. Fakat o hareketi tamamıyla yaşam tarzı olarak benimseyemez. Ancak bir kültür olması gerekir ki içselleştirip eyleme dökebilsin. Hacker/kırıcı kültürü böyle adlandırılmakla beraber hayatın birer parçası olur. Ancak o şekilde benimsenir ve temel etik kurallara göre hareket edilir. Bu kültürün oluşmasında ilk kuşak hacker/kırıcı etik kurallarının büyük önemi bulunmaktadır. Öncelikle akademik amaçlı çalışmaya başlayan öğrenciler, hacker/kırıcı olarak ele alınmıştır. Bilgisayarlarda istediklerini denemek, çalıştırmak ve sorumluluğu üzerlerine almak gibi eylemleri bulunmuştur. Ayrıca birbirlerinin açıklarını bulup o konularda tartışma yaratabilir ve bu tartışmalardaki açıkları biriktirerek saklayabilmişlerdir. Dolayısıyla bu yapıda gelişen insanlarda, bilginin kısıtlanmaması gerektiği ve kullanıma açık tutulması düşüncesi oluşmuştur. İlk kuşak hacker/kırıcılar, bilginin özgür bırakılması keyfini yaşayan tek kuşaktır (Sabancı, 2013: 16-18).

Benimsedikleri çalışma ve düşünme biçimi, kültürlerinin asıl parçası haline gelmiştir. Hacker/kırıcı kültürünün farklı bir şekilde anımsanmaya başlanması ise medya ve devlet otoritesinin iş birliği ile oluşmuştur. Hacker/kırıcı kültürü, internetin dev bir hizmet olarak o döneme karşılık gelmesiyle ağlardaki egemenliğini taçlandırmaya devam etmiştir. Medyanın herhangi bir bilgisayar ve saldırı haberinde rahatlıkla hacker kelimesini kullanması o haberde yer edinen hiçbir öznenin bu kültürle uzaktan yakından alakası olmayan insanlar olduğunun altını çizmesi gerekmektedir. Medyada sunulan birkaç haberde ise;

- Küresel kripto para platformu Binance'in CEO'su Changpeng Zhao, hackerların toplam 40 milyon dolarlık bitcoin çaldıklarını açıkladı (09.05.2019),

- İranlı hacker grubu Outlook üzerinden kurbanlarını vuruyor (08.07.2019),

- Almanya'da hacker şoku: Cumhurbaşkanı'nın bile kimlik bilgilerini çaldılar (04.01.2019),
- Güvenlik açıklarını ortaya çıkararak bir milyon dolar kazandı (21.03.2019) (Çoban, 2020: 54-57) şeklinde medyada haberler verilmiştir.

6. HACKTİVİZM: SİVİL İTAATSİZLİK

Hacker/kırıcıların yapmış oldukları eylemler bugüne kadar olumsuz bir şekilde toplumda yer edinmiş olsa da olumlu nitelikleri olan eylemlerde bulunmaktadır. Hacklemek, birer aktivist hareket olarak topluluklara ait bir kültür biçimidir. Bilgi-enformasyon çağında küresel ağlarda bağımsız bir şekilde yer alarak, bağlantıları sağlamak bu kültürün aktivist bir hareketidir (Mikhaylova, 2014: 3-5). Bilgisayar kullanımının ardından bilgisayar ağları ile bir başka bilgisayara bağlanmak temelde bir hack eylemi olarak kabul edilmiştir. Fakat teknolojinin yenilikçi ivmelerine karşı geliştirilen bu eylemler hack kavramına atıfta bulunmaktadır. İlerleyen zamanlarda bilgisayar ağlarında istenmeyen girişlerin oluşmasında ise hacker ve cracker kavramları siber uzamsal alanda yer edinmeye başlayacaktır.

Teknolojinin gelişmesi ile yeni bir alan olarak siber uzamsal alan da, artık dijital ortamlar egemen olmuştur. Bu ortamlarda aktivist eylemler yer almaya başlamış ve artık dijital aktivizm kendinden söz ettirmeye başlamıştır. Hacktivizm (Hacktivism) kelime olarak "hacking" (hackleme) ve "activism" (aktivizm) sözcüklerinin birleşiminden oluşmuştur. Hacktivizm, hedeflenen bir internet sitesine yönelik ciddi hasarlara neden olmayı hedeflemeyen ama tepki ve rahatsızlığı ifade etmeyi amaçlayan faaliyetleri kapsamaktadır (Yegen, 2014: 123).

Teknolojik gelişmelerin hızla ilerlemesiyle devam eden süreçte hacker kelimesi, kötü anlamdaki insanları değil artık teknolojik yenilenmelerin tümünü ifade etmeye başlamıştır. Critical Arts Ensemble (CAE) elektronik topluluğu üyeleri, her türlü eylemi gerçekleştirmek için bilgi teknolojilerini kullanmayı sivil itaatsizliğin bir parçası olarak gördükleri "The Electronic Disturbance" (Elektronik Sivil İtaatsizlik) adlı makalede yayımlamışlard*ır.* Giderek değişen yenidünya düzeninde sanal ortamda ki güç otoritesi, elit ve seçkinler tarafından şekillenmeye devam etmiştir. Elektronik Sivil İtaatsizliğin ilk örneklerinden biri olarak, çevrimiçi yollarla Zapatistaları desteklemek amacıyla Meksika Devlet Başkanlığ*ı web sitesine* Floodnet adlı bir yazılım aracın*ı yükle*nmiştir. Bu yazılım ile sürekli istek gönderilerek site bombalanmaya *çalışı*lmıştır. Hedeflenen sitede zaman zaman sunucu ekranında 'insan hakları bulunamadı' ve 'demokrasi bulunamadı' gibi hiciv *içerikli mesajlar yer* almıştır (Wikipedia, 2022a). *Örnekteki* gibi hacker eylemleri, dönemin siyasetine sanal ortamlarda müdahil olmuştur. Sanal ortamlar*ın* herkesin güvenli ve serbestçe

dolaşabileceği bir ortam olduğunu ifade etmektedirler. Hackerler tamda burada bilgisayar sistemlerinin güvenliği ile bireylerin güvenliği ve mahremiyeti gibi konulara odaklanmaya başlamıştır.

Gerçekleştirdikleri eylemler ile hackerler egemen *güçlerin sansür uygulamasını* es geçmeden, aslında sansürün etrafında nasıl dolaşım sağlanabilir şeklinde yeni yollar bulmaya çalışırlar. Zaman içerisinde hacker eylemlerinde, ulus devletlerin içerikleri sansürlemelerine gerçekleştirdikleri birçok sivil itaatsizlik örneği bulunmaktadır. Bunlar arasında Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)'nün 1999'daki toplantısını hacklemek olmuştur. DTÖ, 1999'da Seattle'da yapmış olduğu toplantısında çevrimiçi ve çevrimdışı olarak protestolarla karşı karşıya kalmıştır. Eylemlerin kimisi sokaklarda başlarken; kimileri ise hacker/kırıcılar gibi web siteleri üzerinden eylemlerini gerçekleştirmiştir. Protestoya katılmak için web sitesine gitmeyi hedefleyen herkes siteden Electrohippie Collective (Ehippiler) adlı bir grup tarafından yerleştirilen yazılım programını otomatik olarak indirip kullanmaya başlayacaktı. Daha sonrasında eylemcilerin yeterli sayıda o siteye gitmediğini duyuran DTÖ, programın tekrar tekrar sayfa yüklemesi için fazla istek almadığını ve sayfanın çökmediğini ifade etmiştir (Jordan ve Taylor, 2004: 74-75). Bu eylemlerin amacına ve sonucuna bakıldığında ise DTÖ konferanslarının durdurulması ve aktif sokak eylemleri ile uyumlu hale getirilmiş olan dijital aktivizm örnekleri arasında yer almıştır.

Hacktivist eylemlerde sivil itaatsizlik örneklerine bakıldığında şiddetin, daha doğrusu fiziksel bir şiddetin var olmaması dikkat çekici bir unsur olmuştur. Sanal ortamda dijital aktivizmin en dikkat çekici yönü şu şekilde daha anlaşılır hale gelebilir: "Telefondayken konuşma nerede geçiyor? diye sormak gerekmektedir. Oturma odasında mı? Fakat iletişim kurduğunuz partneriniz orada değildir. Onların odası mı? Orada da yoksunuz. Peki, tellerden mi geçmektedir? Hiçbiri değildir. İki beden de ortada yok fakat iletişim gerçekleşmektedir. Sanal olan tellerde oluşur ve böyle bir yer fiziksel şiddeti gereksiz kılar ancak şiddet sanala göre şekillenir." (Jordan, 2004).

Hacktivistlerin sanal şiddettin sonuçlarından etkilenmeyecekleri bir gerçektir. Yıllar içerisinde siber ortamlarda şiddet türleri farklılaşmış, duygusal şiddet ve benliğe karşı yapılan şiddet türleri olarak ikiye ayrılmıştır. Sanal ortamlardaki şiddetin etkileri hafife alınmaması gereken önemli bir konudur. Şöyle ki gerçek eylemlerin doğrudan etkisini gösterebilecek etkileşim ve sonuçları elektronik sivil itaatsizliktir. Sanal ve doğrudan aktif eylemlerin birleşmesiyle hacktivizm, yeni bir sivil itaatsizlik sınıfı yaratacak sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Hacktivizmi ve beraberinde sivil itaatsizliği de en iyi şekilde somutlaştıran grup Cult of the Dead Cow (CDC) olan Ölü İnek Kültü'dür. 1984'te kurulan bu grup Birleşmiş Millet-

ler İnsan Hakları Beyannamesinde ‘kendi meşruluğu, beraberinde herkes için ifade özgürlüğü’nü savunmuştur. Bilgiye erişimi temel insan hakkı olarak görüp, interneti de devlet sansürü ve kurumsal engellemelerden uzak tutmakla ilgilenmiştir (Ruffin, 2001).

Dijital aktivizmi ortak bir alanda buluşturan ve sivil itaatsizlik eylemlerinin internette var olmasını sağlayan en büyük nitelik, ortak paydada buluşmaktır. İnternet, ARPANET projesi halindeyken öğrenciler tarafından çalışılan küçük bir alan olarak yer almıştır. Çalışanlar, cyberpunk ve bilimkurgu muhabbetlerine devam ederek bir taraftan da gizliliği korumak için güçlü şifre algoritmaları yaratmış, bilginin özgür dolaşımını savunan hacktivist faaliyetleri örgütleyerek “dijital aktivizm”in ilk örneklerini gerçekleştirmişlerdir (Uçkan, 2013a: 54). Zaman içerisinde dijital aktivizm ve hacktivizm eylemlerinde oldukça ünlenilmiştir. Fakat kendini hacktivist bir grup olarak tanıtmayan Anonymous topluluğunun eylemlerini ayrı bir şekilde durmak gerekmektedir.

7. ANONYMOUS

Hacktivizm hareketleri ile ismini duyurmaya başlayan anonymous, başlarda eğlence amacıyla eylemlerde bulunmuştur. Dijital dünya ile gerçek dünya arasında bir köprü kuran hacktivizm, eylemlerin politik ve toplumsal boyutuna dikkat çekmiştir. Anonymous, kendisini hacktivist bir grup olarak tanımlamayan fakat hacktivist eylemlerde bulunan bir gruptur. Lidersiz bir yapı güden anonymous bir gruptan ziyade birer fikirdir. Grubun kendileri için yaptıkları açıklama ise şu şekildedir: “Biz Anonymous’uz. Orduyuz. Affetmeyiz. Unutmayız. Bizi bekleyin.” şeklindedir (Demirkıran, 2013: 27-28).

Hacktivizm de popüler bir eylem türü olan DDOS (hizmet dağıtımı aksatma), anonymous tarafından oldukça fazla kullanılmıştır. Sokaklardaki eylemlerin aynı şekilde doğrudan dijitale aktarılmasında bu tarz eylemlerin daha fazla benzerlik göstermesiyle bu eylem türünü seçtikleri düşünülmektedir. Sokak eylemlerini dijital ortamlara entegre etmeleri bir tür sivil itaatsizlik yaratabilmelerini mümkün olmuştur (Mikhaylova, 2014: 18). Anonymous, bir gruptan ziyade sürekliliği bulunmayan bireylerin oluşturduğu hacker/kırıcılardır. Kendi içlerinde farklı derecelere ayrılan anonymous üyeleri, teknolojik bilgileri kapsamında ileri, orta ve alt seviye olarak ayrılmışlardır. Ayrıca kendi içlerinde oldukça genç bir yaş aralığına sahip olan anonymous, dijital yerliler olarak dünyaya gözünü açan yaş grubunda oldukça fazla üyeye sahiptir (Demirkıran, 2013: 29-31).

Genel anlamda internet kısıtlamalarına ve egemen otoriter güçlerin sansürlerine karşı tepkileri ile bilinen anonymous, hacktivizmi sanal ortama dökmeyi başarmış bir aktivizmdir. Dünya genelindeki eylemleri incelendiğinde;

- Habbo saldırısı: Sosyal paylaşım sitesi olan sanal bir otel Habbo'ya sürekli saldırı düzenlediği bir sitedir.

- OpIsrael: 7 Nisan 2013 tarihinde Filistin halkına zulmeden ve internetini kesen İsrail'in sağlık, güvenlik vb. sitelerine saldırarak İsrail'i, 3 milyar dolar zarara uğrattığı bir saldırıdır (Wikipedia, 2022b).

- Beşar Esad saldırısı: Suriye Devlet Başkanı olan Beşar Esad ve Başkanlık bürosunun çalışanlarına düzenlenmiş ve e-mail hesaplarına girilerek ağır sonuçlar doğurmuş bir saldırıdır.

- OpTurkey: Anonymous, 12 Haziran 2013'te RTÜK'ün internet sitesine bir saldırı düzenlemiştir. Grup üyeleri Türkiye hesabı @AnonsTurkey'den yaptığı açıklamasında: "Doğruları yazan medya kuruluşlarına ceza verdiniz. Şimdi de Anonymous sizi cezalandırdı" denilmiştir (Bianet, 2020).

- Lübnan'da Anonymous üyeleri, rejime karşı halkın uyanması gerektiğini anlatan V for Vandetta filmindeki maskeleri takarak gösteri düzenlemiştir (Anadolu Ajansı, 2013).

Hacktivist eylemlerin geneline bakıldığında yaratıcı ve yenilikçi bir şekilde bilgisayar programları üreten kişilerin hacker/kırıcılar olarak yapılan eylemlerde yer almıştır. Fakat teknolojik yenilenmelerin hızla gelişmesiyle artık siber alanda bilgi özgürlüğüne ve bilgi sansürüne karşı politik bir tepki aracı olan sivil itaatsizlik eylemlerine dönüşmüşlerdir. Ancak hacktivizmin, küresel bilgi akışıyla entegre olmuş özgür bilgi, iletişim ve bilgisayar teknolojilerinin yüksek ve hızlı kullanımlarına yapılan büyük eylemlerle global çapta direnişlerine birer örnek olarak gösterilmiştir.

8. HACKER/KIRICI ETİĞİ

Hack kavramı, ABD'deki MIT öğrencileri arasında ilk kez ortaya çıktığında aralarında birbirlerine yaptıkları şakalara verdikleri isim, hack olarak yer edinmiştir. Eşek şakası olarak tabir edilen tüm olaylara kendi aralarında bu ismi veren öğrenciler, kampüs içerisindeki Tech Model Railroad Club olarak bilinen kulüpte çeşitli sistemlerle iç içe olmayı ve farklı elektro-mekanik sistemlere dâhil olarak, üzerinde yaptıkları müdahaleler ve düzenlemeler ile kampüs içerisinde kendilerinden söz ettirmeye başlamıştır. Özellikle kampüs içerisinde yer alan model demiryolu ağı üzerindeki yapılan değişimlerle bilinen öğrenciler takdir edildiklerini ve başarılarının beğenildiğini görmüştür. Bu süreçten sonra ise "hack" kavramı, başarılarını ifade etmekte kullandıkları ve diğerleri tarafından da kullanılan bir kavram olarak kendine yer edinmiştir (Akdeniz, 2013: 9-10). Kavramın tarihsel süreç içerisinde anlamının değişmesi ise kümülatif olarak devam eden hacker ve hacker etiği ile gerçekleşmiştir.

Bilgisayarın icadından bu zamana kadar hacker topluluğu, bilgisayar sistemlerini kullanarak hacktivizmin nerede başladığını ve nerede biteceğini kolayca belirleyebilmektedir. Bilgisayar ve hack kavramı ilk zamanlarda güvensizlik gibi mahrem konularda detaylı bir etik algısına sahip değildir. Hacker topluluğu sosyo-ekonomik konularda daha ön plana çıkmış olmakla birlikte sosyal korku ile beraber, gelişmiş ekonomiler öncülüğünde daha farklı etik değerlere sahip olmuştur. Artan güvenlik açığı ile birlikte karşı çıkma biçimi, proaktif olarak geçilecek ağlar, hacker ve hacktivizm değerlerini oluşturmuştur.

Üçüncü kuşak hacker/kırıcılarla birlikte etik değerler arasında tutku, özgürlük, yaratıcı olma ve para etiği bir hacker için esas değerlerdir. Hacker ve hacktivizm doğası gereği siber bir ortamda oldukları için ve birçok insanın değer vermesine rağmen bir meşruiyet aramıştır. Hacker/kırıcı etiği siber uzayda bilginin, özgür ve güvenli bir şekilde erişilebilir bir yer olarak kalması gerektiğini esas almıştır (Jordan ve Taylor, 2004: 4-5).

SONUÇ

Sanal ortam, bu alana egemen olmak isteyenler ile bu duruma müdahil olan hacker/kırıcıları karşı karşıya getirmiştir. Bilgi ve enformasyona ulaşımı temel bir insan hakkı olarak gören ve bilginin özgür olması gerektiğini düşünen hacker/kırıcı topluluğu, bu alanın mümkün olduğunca sansürden uzak ve egemen güçlerden uzak tutulması gerektiğini savunmaktadırlar. Kapitalist sistem bilgi ve teknolojinin tesciller, patentler eşliğinde otoritenin ve küçük bir azınlığın elinde tutmasına imkan sağlamaktadır. Böylece, bilgiye ulaşım yolları, erişim ve kimler tarafından kullanılabileceğinin çerçevesi de çizilmektedir.

Hacker/kırıcı kültürünün en temel öğesini bilginin özgürlüğü oluşturmaktadır. İnternet ve dolayısıyla bilgiye erişimi sınırlandırmak, bilginin yok edilmesi sağlamak mümkün gözükmemektedir. Fakat şirketler ve devletler bilgiye erişme ve kısıtlamada otoritelerini kullanmaya devam etmektedir. İlk dönemlerde hacker/kırıcıların bilgi ve enformasyon özgürlüğü çerçevesinde hareket etmiş olabilecekleri düşüncesi yetersiz gibi görünmüştür. Fakat ilerleyen süreçte hacker/kırıcı kültürü ve etiği bu doğrultuda değişmiş ve gelişmiştir. Hacker/kırıcıların bilgi ve enformasyon çağını etkileyebilecek büyük bir güç olabileceği düşüncesi ile hacker/kırıcı, dijital aktivizm, hacktivizm ve sivil itaatsizlik gibi kavramların uzun süreler varlığını koruyacağı hatta öneminin giderek artacağı düşünülmektedir (Sabancı, 2013: 26). Dolayısıyla hacker/kırıcı kültürünün bilgisayar ve internet tarihi kadar eski olabileceği ayrıca ilk bilgisayar ve internet mucitlerinin ise ilk hacker/kırıcılar olduğu fikri yanlış olmayacaktır.

Hacker/kırıcılar bu süreçte bilginin özgür olması gerektiği düşüncesi ile hareket ederek çeşitli çevrelerde ve özellikle siber ortamlarda teknolo-

jiyi alışılmışın dışında ve yaratıcı bir şekilde kullanmaya çalışmaktadırlar. Bu süreçte hacker/kırıcı topluluğu ve hacklemek, suç birimlerinin ortaya çıkardığı bir başka sorunu da gündeme getirmiştir. Burada hacker/kırıcı etiğinin yaratıcılık değeri ile hacklemek eyleminin ne ölçüde yasal olduğu noktasındaki ayrımın iyi yapılması gerekmiştir. Siber uzaydan, bilgisayar ortamından ve internetten uzak tutulamayacak olan hacker/kırıcılar sistem var oldukça onlarda olacaktır. Bu nedenle hacker/kırıcı topluluğu hiçbir zaman sistem dışında kalmayacak ve dışlanamayacak bir topluluktur (Turkle, 2005: 183-186). Dolayısıyla hacker/kırıcılar sanal ortamda varlıklarını sürdürmeye devam edecekleri için otoriteyle olan mücadeleleri yaşanmaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

Akdeniz, G. (2013). Hacker Etiği. A. R. Keleş & Y. Sal (Der.), *Hack kültürü ve hactivizm: yeni bir siyaset biçimi* içinde (ss. 9-15). İstanbul: Alternatif Bilişim.

Anadolu Ajansı (AA). (2013). Washington'da Maskeli Yürüyüş. https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/quot-anonymousquot-uyeleri-eylem-yapti# adresinden edinilmiştir.

Arklan, Ü., & Taşdemir, E. (2008). Bilgi Toplumu Ve İletişim: Bilginin Yayılması Sürecinde Kitle İletişim Araçları Ve İnternet. *Selçuk İletişim*, 5(3). 67-80.

Atasoy, F. (2007). Kültürler Üzerinde Bilişim Devriminin Etkileri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 4*(2), 166-169.

Bianet. (2020). Hacktivist Grup Anonymous Nasıl Ortaya Çıktı?. https://m.bianet.org/bianet/dunya/225127-hacktivist-grup-anonymous-nasil-ortaya-cikti adresinden edinilmiştir.

Castells, M. (2013). *Enformasyon çağı: ekonomi, toplum ve kültür - ağ toplumunun yükselişi 1.* (E. Kılıç, Çev.) İstanbul, Türkiye: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Crnkovic, G. D. (2001). History of Computer Science. https://libgen.is/book/index.php?md5=7505F8354A1B33D6B90B248A7007863C adresinden edinilmiştir.

Çoban, S. (2020). Hackerlık Kavramı, Modeller ve Medyada Hackerlığın Sunumu. *AJIT-e: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi*, 11(40), 43-64.

Doğu Akdeniz Üniversitesi. (2016). *Doğu Akdeniz Üniversitesi Bilgisayar ve Teknoloji Yüksek Okulu.* https://docplayer.biz.tr/7207344-Dogu-akdeniz-universitesi-bilgisayar-ve-teknoloji-yuksek-okulu-bilgi-teknolojileri-ve-programciligi-bolumu-ders-3-islemciler.html adresinden edinilmiştir.

Eriş, U. (2009). *Türkiye'de k*ırıcı *(hacker) k*ültürü. (Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, Türkiye.

Göker, G. (2013). İnternetin Yaramaz Çocukları: Hacker'lar. A. R. Keleş & Y. Sal (Der.), *Hack kültürü ve hactivizm: yeni bir siyaset biçimi* içinde (ss. 99-103). İstanbul: Alternatif Bilişim.

Himanen, P. (2005). The Hacker Ethic - A Radical Approach To The Philosophy of Business. (Ş. Kaptan, Çev.) Türkiye: Ayrıntı yayınları.

Jargon File Version 4.4.6.(2003) http://jargon-file.org/archive/

Jordan, T. (2004). Activism!: Direct Action, Hacktivism and the Future of Society. London: Published by Reaktion Books Ltd.

Jordan, T. & Taylor, P. A. (2004). Hacktivism and Cyberwars Rebels with a Cause? New York: Routledge.

Keleş, A. R. (2013). Hack Kültürü ve Hacktivizm: Yeni Bir Siyaset Biçimi, A. R. Keleş & Y. Sal (Der.), *Hack kültürü ve hactivizm: yeni bir siyaset biçimi* içinde (ss. 5-8). İstanbul: Alternatif Bilişim.

Kelly, B. B. (2012). Investing in a Centralized Cybersecurity Infrastructure: Why "Hacktivism" Can And Should Influence Cybersecurity Reform. 92(5), 1663-1711.

Kuşçu, H. (2022). *Linux Nedir?*. http://hilmi.trakya.edu.tr/ders_notlari/os/linux.pdf adresinden edinilmiştir.

Mikhaylova, G. (2014). *The "Anonymous" movement: Hacktivism as an emerging form of political participation* (Master Thesis). Texas State University, Texas: USA

Raymond, E. S. (2006). Nasıl Hacker Olunur? (Y. Kolukısa, & Y. Şentürk, Çev.). https://edu.anarcho-copy.org/T%C3%BCrk%C3%A7e%20-%20Turkish/Felsefe/www.hackerz.world/ebooks/nasil-hacker-olunur.pdf adresinden edinilmiştir.

Ruffin, O. (2001). "The Hacktivismo Declaration - International bookburning in progress". *Hacktivism, From Here To There*. https://web.archive.org/web/20060422152331/http://www.cultdeadcow.com/cDc_files/declaration.html, adresinden edinilmiştir.

Sabancı, A. (2013). Hackerlara bir karşı kültür olarak bakmak. A. R. Keleş & Y. Sal (Der.), *Hack kültürü ve hactivizm: yeni bir siyaset biçimi* içinde (ss. 16-26). İstanbul: Alternatif Bilişim.

Sandilaç, N. (2020). Ağ Toplumunda "Ağ" Dışı Kalan Hackerların Muhalefet Biçimi: Hacker Etiği Ve Özgür Yazılım. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi , 6*(12), 47-74.

Stallman, R. M. (2010). Free Software, Free Society. (J. Gay Ed.) Boston: Free Software Foundation.

Torvalds, L. (2005). Hacker'lık Dürtüsü Nereden Gelir? Öteki Adıyla Linus Yasası. Himanen, P. (Der.). *Hacker Etiği* içinde. Ş. Kaptan (Çev.). ss.14-18. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Turing, A. (2004). *The Essential Turing: Seminal Writings in Computing, Logic, Philosophy, Artificial Intelligence, and Artificial Life: Plus The Secrets of Enigma.* (B. J. Copeland, Ed.) New York: Oxford Unıversity Press.

Turkle, S. (2005). *The Second Self Computers and the Human Spirit.* London, England: The MIT Press.

Tylor, E. B. (2016). Kültür Bilimi. E. Dabağcı (Çev.). *ViraVerita E-Dergi,* 4, 91-110.

Uçkan, Ö. (2013a). Dijital Aktivizmin Sınır Boyunda Hacktivizm: Anonymous ve RedHack örnekleri..., A. R. Keleş & Y. Sal (Der.), *Hack kültürü ve hactivizm: yeni bir siyaset biçimi* içinde (ss. 53-79). İstanbul: Alternatif Bilişim.

Uçkan, Ö. (2013b). Hacker'lar: Viral Kültürün "Semantik Gerillalar"ı mı, Enformasyon Toplumunun Veri Hırsızları mı?. R. Keleş & Y. Sal (Der.), *Hack kültürü ve hactivizm: yeni bir siyaset biçimi içinde* (ss. 41-47). İstanbul: Alternatif Bilişim.

Yegen, C. (2014). Dijital Aktivizmin Bir Türü Olarak Hacktivizm ve "RedHack". *E-journal of Intermedia*, 1(1), 118-132.

Wikipedia. (2022a). https://en.wikipedia.org/wiki/Critical_Art_Ensemble adresinden edinilmiştir.

Wikipedia. (2022b). https://tr.wikipedia.org/wiki/Anonymous_(hacker_grubu) adresinden edinilmiştir.

BÖLÜM 9

KOKU ALMA DUYUSU ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ*

Ömür UÇAR[1]

1 Dr. Öğretim Üyesi Ömür Uçar, Bartın Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Saç ve Güzellik Hizmetleri Bölümü, ORCID: 0000-0003-1714-2518

* Bu çalışma Dr. Ömür UÇAR'ın Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Giyim Endüstrisi ve Giyim Sanatları Anabilim Dalı'na teslim etmiş olduğu; Doç. Dr. Celalettin R. ÇELEBİ ve Prof. Dr. Fatih Yıldız'ın danışmanlığını yaptığı "Ankara İli Üniversite Öğrencileri Koku Profilinin Belirlenmesi" adlı doktora tezinde yer alan "Kavramsal Çerçeve ve İlgili Kaynaklar " bölümünden türetilmiştir.

Giriş

İnsanların çevrelerindeki kimyasal maddeler hakkında bilgi alıp fiziksel iletişimini sağlayan koku duyusu üzerine araştırmalar diğer duyulara göre oldukça sınırlıdır. Ancak koku, bir toplumda paylaşılan ve yeni nesillere aktarılan görüş, değer ve algılar olarak tanımlanabilecek 'kültür' kavramıyla da bağlantılıdır. Kokunun kullanımı ilk çağlardan bu yana dinsel, büyüsel, cinsel ve toplumsal amaçlara yönelik olarak kullanılmıştır. Sosyal bir varlık olarak insan yaşamını derinden etkileyen koku alma duyusunun subjektif olması diğer duyulara kıyasla daha az incelenmesine neden olmuştur (Guyton ve Hall, 2001: 617).

Güzel kokuların fiziksel ve ruhsal durumumuzu etkilediği M.Ö.5000'li yıllardan beri bilinmektedir (Köse ve diğerleri, 2007). Kişi üzerinde; duygu durum kontrolü sağlamak (gül), stres azaltmak, canlandırmak ve yatıştırmak (Masago ve diğerleri, 2000) gibi etkilere sahiptir. Kokunun diğer önemli kullanım amacı ise toplumda kabul görme isteğinden kaynaklanmaktadır. Toplum içinde kabul görme, kişinin yaşamsal ihtiyaçlarından sonra gelen en önemli ihtiyacı olarak sayılabilir. Ancak koku hissi tamamen kişisel özellikler göstermektedir. Yaşam şekli, kültürel özellikler, yaş ve cinsiyet koku beğenisini etkilemektedir. Her kültürün yaşam şekli farklıdır ve dolayısıyla hoşa gideni algılama şekli de farklılık göstermektedir.

Güzel kokunun etkisi, kokunun bilinçli algısı ile ortaya çıkmaktadır. Çünkü kokuları algılama yeteneğimizin, belli bazı ürünleri kullanmaya ya da uzak durmaya; bazı ortamlarda bulunmaya ya da durmamaya istekli olmamız üzerinde tartışılmaz bir etkisi vardır. Bireysel duyarlılık ve kokuya verilen hedonik tepkiyi belirlemek ya da bunlara katkıda bulunan sayısız faktörü anlayabilmek için güzel kokuların etkili ticari kullanımı yararlı olmaktadır. Dalton (2000) kokuyla ilgili temel bir araştırmanın amaçlarından birinin; koku algısında çeşitlenmenin kaynaklarını belirlemenin ve tanımlamanın, güzel koku algımızı belirleyen birçok faktörün tam olarak anlaşılmasını sağlayacağını bildirmektedir.

Koku almada ne algılandığı ve bunların nasıl yorumlandığı duyu sistemlerinde yüksek seviye bilinç ve duygusal işlem gerektirmemektedir. Bir kokunun algılanma yetisinde ya da etkisinde gözlenen herhangi bir çeşitlenme gen, yaş ya da hastalık gibi biyolojik etkenlere atfedilmektedir. Ancak herhangi bir kokuyu belirleyemeyen kişide -kokunun kaynağını bulunca doğrulanan- koku algısı sadece güzel kokunun duyusal özellikleri tarafından değil, aynı zamanda uyaranın hafızada, o an ki beklentilerde ya da duyuşsal ya da duygusal durumda aktive ettiği bilgiler tarafından da belirlenir. Bu nedenle hem biyolojik hem de psikolojik mekanizmaların neden olduğu çeşitlenmeleri incelemekte yarar vardır.

Duyular, insanda yaklaşma ve uzaklaşma davranışını yönlendiren ha-

yatta kalma mekanizmalarına bağlıdır (Sørensen, 2008). Günlük yaşantıda ve karar vermede önemli rol oynamaktadır. Karar vermede duyuların öneminin farkına varılması nörofizyolojik çalışmalara ait bulguların artmasıyla sağlanmıştır. Duyuların nasıl ölçüleceği sorun olsa da özellikle tüketim ve tüketici davranışı çalışmalarında kullanılan temel üç tür yöntem bulunmaktadır; öz bildirim, otonomik ölçümler ve beyin görüntüleme.

Bu çalışmada hoş kokulara karşı geliştirilen algının belirlenmesinde kullanılabilecek metodlar üzerinde durulmuş zayıf ve güçlü yanları tartışılmıştır. Koku profil çalışmaları yapacak araştırmacılara ışık tutmak amaçlanmıştır.

Koku Alma Duyusunu Araştırma Yöntemleri

1. Öz Bildirim

Öz bildirim yönteminin tüketici davranışıyla ilgili araştırmalarda en çok kullanılan yöntem olmasının nedeni oldukça ucuz olması ve uzmanlaşmış eleman gerektirmemesidir. Ancak duyuların sıklıkla bilinçsiz olması nedeniyle tanımlanmasının zor olması ölçülmesinde zorluk yaratmaktadır. Öz bildirim yönteminin kullanımı geçerli ve güvenilir skala seçme ya da geliştirme açısından zorlu bir süreç oluşturur. Skalalar ya teorik ya da deneyime dayalı (ampirik) olarak oluşturulabilir ancak sadece ampirik skalalar tüketicilere yönelik çalışmalarda kullanılabilmektedir. Var olan geliştirilmiş bir skalayı araştırılan konuya uydurmak zor olacağından sorun çıkabilmektedir. Richins (1997) genel bir skala geliştirmiş ancak yapılacak çalışma için sadece başlangıç noktası olarak kullanılması gerektiğini önermiştir.

Duyguları ölçme skalası sözel ya da görsel olabilir. Geleneksel olarak tüketici araştırmaları psikolojik teorilerden yola çıkar ve bu arada duyuları da ölçer. Sıklıkla psikolojiden alınan skalalar doğrudan tüketici araştırmalarında kullanılsa da aslında tüketim anında tüketicinin duygusuna uygun olmamaları nedeniyle eleştirilmektedir (Richins, 1997; Schoefer ve Diamantopolous, 2008).

Öz bildirim teknikleri üç bölümde toplamıştır:

1.1. Sözel öz bildirim: Katılımcılar hissettikleri duyguları ya kendi sözcükleriyle ya da bir duygu skalasından bildirirler. Ucuz ve basit bir yöntem olarak laboratuvar deneylerinde, anketlerde ve görüşmelerde kullanılabilir. Özel ve farklı duygular da bildirilebilir. Konuyu tam olarak kapsayacak skalalar geliştirilmelidir –ki bu da zaman kaybettirici ve zor olabilir. Ayrıca zaman zaman karmaşık olan skalalardaki uzun duygu listesi katılımcının yorulmasına neden olabilir. Katılımcıların bilişsel işlemler gerçekleştirme zorunluluğu duygusal tepkilerini azaltabilir. Katılımcılar hissettikleri duygunun farkına varmadıkları ya da toplumsal kaygılar ne-

deniyle söylemekte isteksiz oldukları an bildirim yapamazlar. Ölçümler sıklıkla geçmişe yöneliktir, bu yöntem en çok geleceğe yönelik duyguları ölçmek için kullanılmaktadır.

1.2. Görsel öz bildirim: Katılımcılar hissettikleri duyguları ya resimlerle ya da farklı duyguları simgeleyen animasyonlarla ifade ederler. Ucuz, hızlı ve basit bir teknik olarak farklı kültürlerde ve çocuklarda yapılan çalışmalarda kullanılabilir. Belirgin duygularda bu şekilde bildirilir. Sözel öz bildirime birçok açıdan benzemekle beraber daha az sıkıcıdır ve hızlıdır. Buna karşın skalalar karmaşık olabilir. Katılımcılar sözel öz bildirimde olduğu gibi farkına varmadıkları ya da isteksiz oldukları an bildirimde bulunmayabilirler.

1.3. Hareketten harekete puanlama: Bu teknikte hislerin içtenliği kağıt üzerinde hareket eden kaleme bakılarak belirlenir. Ucuz, basit, hızlı ve sürekli ölçümdür. Ancak tek boyutlu olan bu teknik sadece sınırlı kapsamda çalışılırken, ayırt edici geçerlilikten yoksundur. En çok reklamcılıkta duyguların ölçülmesi amacıyla kullanılır.

2. Otonomik Ölçümler

Kısmen bireyin kontrolünün dışında ortaya çıkan vücut tepkileri üzerinden otonomik ölçümler yapılmaktadır. Bu nedenle öz bildirimde karşılaşılabilecek bilinçli önyargıların üstesinden gelmek söz konusu olmuştur. Kontrollü laboratuvar ortamında psikolojik, bilişsel sinirbilim çalışmalarının yanı sıra tüketici araştırmalarında da otonomik ölçümler yapılmaktadır.

Otonomik ölçümleri Sørensen (2008) dört bölümde incelenebileceğini bildirmektedir:

2.1. Yüz ifadeleri: Duygusal tepkileri gösteren yüz kaslarının ölçümü yapılmaktadır. Yüze elektrot takılarak ya da yüz kaslarının görünür hareketlerinin kodlandığı yüz aksiyon kodlama sistemine göre uzman bir kişi ya da bilgisayar yardımıyla yorumlanarak ölçülmektedir. Laboratuvar ortamında bilişsel işlemler gerekmeden otonomik olarak bu teknikle ölçüm yapılırken; istemeyen, aniden ortaya çıkabilecek durumlar önlenmelidir. Tüketici araştırmacılarının sahip olmadığı uzmanlık gerektirdiği için bu tür araştırmalar için dezavantajlıdır, ayrıca duygusal tepkilerin de güçlü olması gereklidir.

2.2.Elektrodermal tepki: Ayak tabanı ve avuç içine yerleştirilen elektrotlardan elde edilen derinin ter salgıladığında açığa çıkan elektrik iletimi bilgisiyle uyarılmanın (heyecanlanmanın) gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu teknikte de yüz ifadesi ölçümlerinde olduğu gibi otonomiktir. Bilişsel işlemlere gerek kalmadan ölçümler yapılabilmekte ancak katılımcının bireysel farklılık, yorgunluk, ilaç kullanımı gibi durumları ölçümleri etkileyebilmektedir. Ayrıca hassas alet kullanımı ve uzman araştırmacı

gerekmektedir.

2.3.Kardiovasküler tepkiler: Kalp atımı çeşitli durumlarda değişir: dikkat, uyarılma (heyecanlanma) ve fiziksel aktivite. Genellikle kalp atımı ölçümlerinin uyarılmanın (heyecanlanmanın), belli bir nesneye ya da olaya karşı verdiği yakınlaşma ya da kaçınma derecesinin ya da dikkatin geçerli ölçümleri olarak kabul edilmektedir. Parmak gibi bir vücut bölgesine takılan elektronik alet milisaniyedeki kalp atım sayısını ve tonik değişimleri belirler. Laboratuvar ortamında bilişsel işlemler gerekmeden otonomik olarak bu teknikle ölçüm yapılırken yardımcı bir teknik daha kullanılmalıdır. Zaman kaybının olduğu bu teknik için hassas alet kullanımı ve uzman araştırmacı gerekmektedir.

2.4. Göz izleme: Katılımcının bir video seyrederken gözlerine odaklanmış bir kamera ile gözlerinin pozisyonu ve hareketleri izlenir. Gözlerden elde edilen bilgi katılımcının dikkatinin derecesini belirlemektedir. Aslında bu teknik duygu ölçümü için tek başına kullanılmak yerine yardımcı tekniklerle birlikte uygulanmalıdır. Çünkü bu teknik sadece duygusal tepkileri temsil eden dikkate yoğunlaşmaktadır. Bilişsel işlemler gerekmeden otonomik olarak hassas alet kullanımıyla ölçüm yapan bu teknik özellikle dikkate dayalı reklamcılık araştırmalarında uygulanmaktadır.

3. Beyin Görüntüleme

Tüketici araştırmalarında yeni gelişen yöntem olarak beyin görüntüleme teknikleri kullanılmaktadır. Sinirbilimden uyarlanan bu tekniklerin tüketici araştırmaları için pahalı, özel uzmanlık gerektiren ve deneysel tasarımlar için teknolojik sınırlamaları olsa da yeni fırsatlar sunmaktadır.

Sinir hücrelerinde uyarıların iletimi sırasında aksondan hücre gövdesine doğru geçerken elektriksel bir dalga oluşur. Bizler, dalgaların küçük olması ve sadece sinir hücresi yüzeyiyle sınırlı olmasından dolayı oluşan bu dalgaları hissedemeyiz. Yine de bu tür dalgalar ölçülebilir ve nasıl üretildikleri elektriksel-uyarı ve kaydetme teknikleriyle belirlenebilir (Kolb ve Whishaw 2005: 116). Dalgaların geçişi voltmetre ile belirlenebilir.

Sinir hücreleri sadece çevreden gelen etkilere yanıt vermez, sürekli iletişim halindedir. Uyanık ya da uykudayken, hareket ederken ya da dinlenirken, anestezi altındayken, hatta hayal kurarken, kısacası her durumda sinir hücreleri arasında farklı biçimde de olsa elektriksel aktivite vardır.

Farklı davranışlarla ilgili çeşitli elektriksel örüntüler, belli bir zamanda bir kişinin ne yaptığının oldukça doğru değerlendirmesine izin verecek kadar belirgindir. Beynin elektriksel aktivitesini okuma yeteneği, kişinin ne düşündüğünü anlar hale henüz gelmemiştir ama en azından araştırmacılar beyni normal çalışan bir kişinin uyur ya da uyanık olduğunu söyleyebilirler (Kolb ve Whishaw 2005: 139).

Mendl, Burman ve Paul (2010) "Duyguların bilinçli deneyimleri doğrudan değerlendirilemese de duyguların sinirsel, davranışsal ve fizyolojik belirteçleri ölçülebilir" demektedir. Temel olarak beynin elektriksel aktivite çalışma tekniği üç tanedir: tek-hücre kaydı (aksiyon potansiyelini izler), elektroensefalografik kayıt ve olay-ilişkili potansiyel kaydı (iki yöntem de dereceli potansiyelleri kaydeder) (Kolb ve Whishaw 2005: 139). Tek hücre kaydı yönteminde serbest hareket edebilen memelilerin beynindeki belirli bir hücreye takılan mikro elektrodlardan gelen bilgi bilgisayara kaydedilmektedir.

1930'ların başında Hans Berger'in beynin içine girmeden, kafatasına takılan elektrodlar sayesinde beynin elektriksel aktivitesinin kaydedilebileceği keşfi, beyinde gerçekleşen zihinsel işlemlerin belirlenmesinde bir pencere açmıştır. Popüler adı "beyin dalgası" olan bu elektriksel aktivitenin kaydedilmesi "kafatasından elektriksel kayıt" ya da elektroensefalografi (EEG) elde edilmesini sağlamaktadır. Bu ölçümler, tıbbi teşhisler ve beyin bozukluklarını tedavi etmede kullanılan terapilerin etkinliklerinin izlenmesi için beyin fonksiyonlarının çalışılmasında büyük önem kazanmıştır. EEG, epilepsi (lokalize ya da genel paroksimal dalgalar ve ani yükselişler –Şekil 9) teşhisi koymak, beyin olgunlaşma düzeyini değerlendirmek, anezteziyi gözlemek ve beyin ölümünü belirlemek için kullanılır (Despopoulos, 2003: 332). Ucuz, kolay uygulanır ve kişiye zarar vermeyen (non-invaziv) bir yöntem olarak klinikte ve araştırmalarda tercih edilmektedir.

Tıbbi kullanımı dışında beyin görüntüleme yöntemleri özellikle tüketici araştırmalarında da uygulanmaktadır. Tüketicilerin duyu ölçümlerinin kullanımına ilişkin araştırmaların sınırlı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu tür yöntemler tüketici profiliyle ilgili de çok ilginç bulguların elde edilmesine fırsat vermektedir (Sørensen, 2008).

Şekil 1: EEG Dalgaları(Despopoulos, 2003: 333)

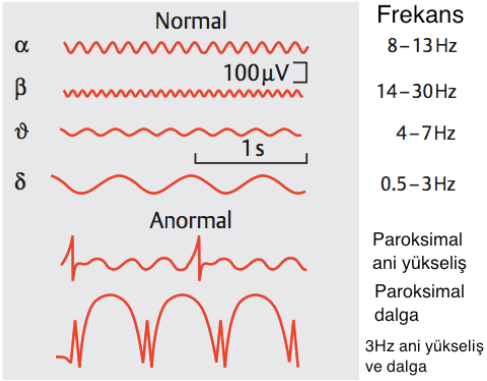

Olay-ilişkili potansiyel (OİP) kaydı ise farklı duyusal uyarılara verilen yanıt olan EEG sinyallerindeki kısa değişikliklerden elde edilmektedir. Büyük ölçüde duyusal uyarının tetiklediği dendritler üzerindeki kademeli potansiyeller olan OİPlerin belirlenmesi düşünülenin tersine oldukça zordur çünkü OİPler, beyindeki diğer birçok elektriksel sinyallerle karışık olduğundan EEG kayıtlarında sadece görsel olarak ayırt edilemezler. Kolb ve Whishaw'a (2005) göre "OİPleri belirlemenin bir yolu uyarıyı sürekli tekrarlamak ve kaydedilen tepkilerin ortalamasını almaktır. Ortalama almak, düzensiz ve ilgisiz elektriksel aktiviteyi çıkararak EEG kayıtlarında sadece uyarının oluşturduğu potansiyelleri bırakmayı sağlamaktadır."EEG üzerinde duyusal uyaranlar Uyarılmış Potansiyel olarak üst üste eklenir (Murali ve Vladimir, 2007).

Şekil **2:** *Olay-İlişkili Potansiyel Kaydı Örneği*

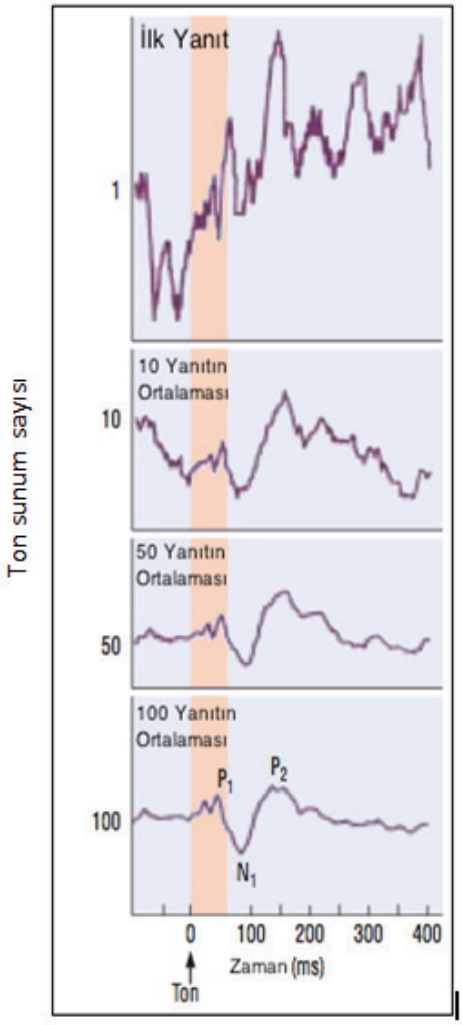

Duyma OİP'si için ortalama işleminde, 0 zamanda bir ton sunulur ve yanıtın EEG aktivitesi kaydedilir. Birçok ardışık ton sunumu sonrasında ortalama EEG dalga dizisi belirgin bir şekle oturur, özellikle 100 yanıt ortalaması sonunda. Uyaran verildikten sonra farklı zamanlarda görünen Pozitif (P1 ve P2) ve negatif (N1) dalgaları analiz için kullanılır (Kolb ve Whishaw, 2005: 143).

Nörofizyolojik olarak beyin görüntüleme tekniklerinden her biri ayrı fizikokimyasal ilkelere göre çalışmakta ve beynin yapısı ya da işlevi hakkında bilgi vermektedir. Beyin haritalama tekniklerinin çoğunda beyin bir ışımaya maruz bırakılmakta, beynin dokusundan salınan ışıma farklı doğrultulardan ölçülerek, analiz edilmekte ve hesap sonuçlarına göre bilgisayar ekranında bir görüntü oluşturmaktadır. En çok uygulanan beyin haritalama tekniklerini Sørensen (2008) dörde ayırmaktadır:

3.1.Elektroensefalografi (EEG): Beyin görüntüleme tekniklerinin en eskisi olan EEG diğer tekniklere göre daha ucuz, daha uygun ve veri analizi açısından daha kolaydır. Kafatası üzerinden beyindeki voltaj dalgalanmasını ölçer. Non-invaziv oluşu, kolay anlaşılır veri analizi, bilişsel işlemlere gerek duyulmaması, iyi temporal çözünürlük vermesi ve uygun maliyetinin oluşu bu tekniğin avantajlarıdır. Çok kısıtlı uzamsal çözünürlüğü ise dezavantajıdır.

3.2.Manyetoensefalografi (MEG): İnsan beynindeki elektriksel aktivitelerin yarattığı manyetik alanların ölçülmesi amacıyla kullanılan MEG, EEG kadar uygulama alanına sahip olmasa da; EEG'den daha iyi ancak yine de kısıtlı uzamsal çözünürlüğü olmasıyla birlikte non-invaziv oluşu, iyi temporal çözünürlük vermesi ve bilişsel işlemlere gerek duyulmaması avantajlarına sahiptir. Deneklere özel, yalıtılmış mekanlarda manyetik alanın görüntülenebilmesi, manyetizma sağlayan maddeler verilerek orta ve yüksek karmaşıklıkta veri analizi elde edilmektedir.

3.3.Pozitron emisyon tomografisi (PET): Genel anlamda metabolik veya fonksiyonel görüntüleme için damar yoluna enjekte edilen metabolik radyoaktif ajanların yarattığı kontrastlık kullanılır. Bilişsel işlemlere gerek duyulmaması ve iyi uzamsal çözünürlük vermesine karşılık; temporal çözünürlüğü çok zayıftır, karmaşık veri analiziyle ölçüm masrafları da yüksektir. İnvaziv oluşu ve tüm bedeni kapsayan cihazındenekte klostrofobik anksiyete riski yaratması dezavantajlarındandır.

3.4.Fonksiyonel manyetik girişim görüntüleme (Functional Magnetic Resonance Imaging / fMRI): Non-invaziv olarak kan oksijenizasyon düzeyine bağımlı sinyal ölçümü beyin kısımlarındaki etkin sinirsel aktivitenin tahminine olanak verir. Bilişsel işlemlere gerek duyulmaması ve iyi uzamsal çözünürlük vermesine rağmen düşük temporal çözünürlüğü, oldukça yüksek ölçüm masrafı ve karmaşık veri analizi dezavantajıdır. Ay-

rıca deneklere manyetik alanın görüntülenebilmesi manyetizma sağlayan maddeler verilerek tüm bedeni kapsayan gürültülü cihaz denekte klostrofobik anksiyete riski yaratmaktadır.

İnsanlarda koku alma duyusu sıklıkla ihmal edilmekte ve yanlış anlaşılmaktadır. Birçok bilim insanına göre geri plana atılmış bir rol oynamaktadır. Son elde edilen kanıtlara göre insan koku alma duyusu geri planda kalan değil, bilinçaltında var olandır (Lorig, 1999). Koku kişinin beyin aktivitelerine etki ederken kişi, davranışının koku tarafından yönlendirildiğini fark etmeyebilir. Bu durum kokuların karmaşık ve algısal olarak gizli etkilerinin olduğunu ileri sürmektedir. Lorig (1999) bu alanda kullanılan öz bildirim yöntemlerinin sınırlı bir çerçeve çizdiğini, bu nedenle de kokuların insan üzerindeki etkilerini anlamak için elektroensefalografik yöntemlerin çok önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Kafatası çevresine yerleştirilen elektrotlar yardımı ile beynin faaliyeti sırasında kendiliğinden oluşan, sürekli ritmik elektriksel potansiyel değişimlerinin veya almaç faaliyetlerine bağlı olarak uyarılmış durumda iken biraz daha farklı olan potansiyel değişimlerinin yazdırıldığı yönteme Elektroensefalografi denir. Fiziksel anlamda tam periyodik olmayan ancak ritmik olarak adlandırılan bu potansiyel dalgalanmalarının frekansları, beynin aktivite durumuna göre, 0.5-70Hz arasında, genlikleri ise 5-400µV arasında değişir (Pehlivan, 2009).

EEG, özellikle neokortekste tabakalar halinde dizilmiş binlerce sinir hücresinde üretilen ritmik olarak kademeli potansiyellerin toplamını ölçer. Dalgalar daha önceleri her kanalı bir osiloskopa bağlı olan poligraf tarafından yazdırılırken, günümüzde bilgisayara kaydedilmektedir. Bilgisayar ekranında beyin aktivitesine bağlı olarak değişen renklerle beynin betimlemesi görüntülenmektedir. Araştırmacılar bu örüntüdeki değişimleri gözleyerek yorum yaparlar. Bilgisayar yardımlı analiz, beynin nasıl duyusal bilgiyi işlediği, problem çözdüğü ve karar verdiğinin bulunmasında yararlıdır (Kolb ve Whishaw, 2005).

EEG sinyalleri, ossiloskop tipi bir gözlem aracı ile gözlenebilir veya kayıtçı tipi bir araçla kağıda çizdirilebilmektedir. Kafatası iyi bir iletken olmadığından, EEG aracı olarak kullanılacak bir gözlem aracı yüksek güçlendirme (amplifikasyon) kazancına sahip olmaktadır. EEG aracında güçlendirme (amplifikasyon) kazancı (veya duyarlık) ayar düğmeleri bulunur. Standart ölçek duyarlığı 100µV/cm'dir. EEG kayıtlarında kağıt ilerleme hızı standardı ise 30mm/s dir.

Ortaya çıkacak EEG desenleri kayıt bölgesi ve biçimine bağlı olduğundan frekans ve genlik ölçümü için kullanılan elektrotlar uluslararası standart kayıt sistemi olan 10-20 sisteme göre kafatasına yerleştirilir.

Şekil 3: *EEG Elektrotlarının Kafatasındaki Referans Noktaları (http://www.youtube.com/watch?v=IwGIF5aCnqg&feature=related) adresinden 13 Mart 2011'de alınmıştır.*

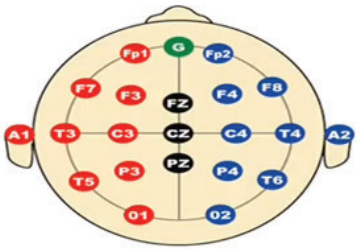	F: Frontal lob C: Merkezi (central) lob T: Temporal lob P: Parietal lob O: Oksipital lob A: Kulak (toprak) Z: Orta çizgiden geçen elektrotları temsil eder

Standart EEG kayıtlama sistemi "10-20" sistemi olarak adlandırılan ve Şekil-3 ve Şekil-4'de görülen, kafatası çevresindeki 21 elektrot bölgesini içerir. EEG araçları, beynin farklı bölgelerinin aktivitelerini aynı anda kaydedebilmek için, genellikle 8 veya 16 kanallı olarak yapılmaktadır.

Şekil 4: 10-20 Sistemine Göre EEG Elektrotlarının Yerleştirilmesi Için Kullanılan Ölçümler

(http://www.youtube.com/watch?v=IwGIF5aCnqg&feature=related)

adresinden 13 Mart 2011'de alınmıştır.

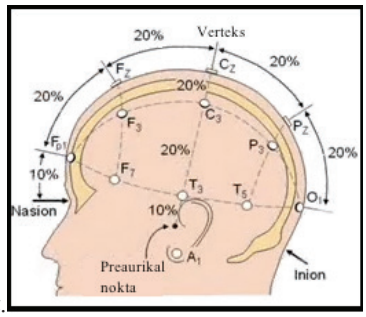

a.

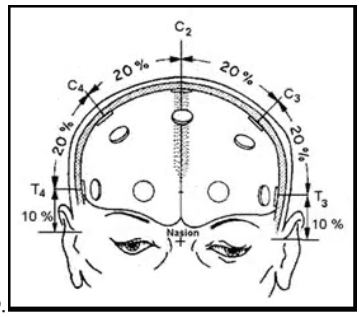

b.

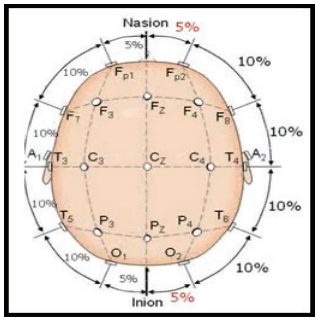

c.

(a) Yandan görünüm. Nasyon (fronto-nasal suturun ortası) ve inyon (arka oksipital çıkıntı) arasındaki mesafe orta çizgi olarak adlandırılır.

Nasyona en yakın nokta (Fp1) %10; geri kalan noktalar ise kendi aralarında %20 olarak işaretlenir.

(b)Önden görünüm. Preaurikal noktalar arasındaki mesafe Cz noktasından geçecek şekilde belirlenir. Preaurikal noktalara en yakın noktalar (T3/T4) %10; geri kalan noktalar ise kendi aralarında %20 olarak işaretlenir.

(c) Üstten görünüm. O (oksipital nokta), T3, T4 (temporal noktalar) ve Fp (frontopolar) noktaları arasındaki mesafe ölçülür. Bu mesafenin paylaşılması ise şöyledir: Nasyon ile F noktaları (Fp1 ve Fp2) arası %10 ve İnyon *ile O noktaları (O1 ve O2) arası %10 olarak ve de diğer noktalar arası ise %20 olarak işaretlenir.*

EEG'deki dalga şekilleri kabaca eşzamanlı (senkronize) ve uyumsuz zamanlı (desenkronize) aktiviteler olarak ikiye ayrılır. Düşük frekanslı ve yüksek genlikli dalgaların varlığı eşzamanlı aktiviteyi göstermektedir. Desenkronize aktivite ise daha yüksek frekanslı ve düşük genlikli EEG dalga şeklinin eşzamanlı dalgaların yerini aldığı anlamına gelmektedir (Steriade ve ark. 1990).

Şekil 5: EEG Kaydı(Despopoulos, 2003: 333)

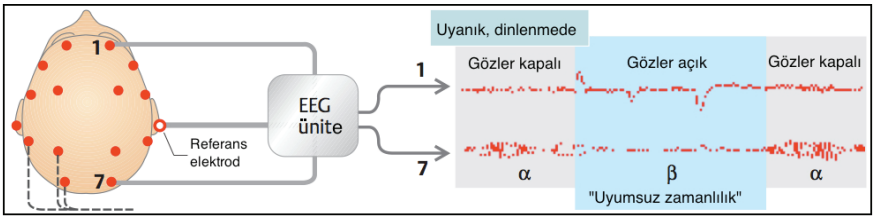

EEG dalgalarının değerlendirilmesinde en önemli iki parametreden biri *frekans*, diğeri ise *genlik*tir. Gruzelier, Galderisi ve Strik (2002) EEG ölçümü için iki yöntem olduğunu bildirmektedir: Birincisi, zaman tabanlı ölçümde temel ilke periyod analizidir, yani hem temel EEG dalgası hem de ilk türevi için her bir frekans bandında geçirilen zamanın yüzdesi, frekans ortalaması kadar genlik ve genlik değişkenliği hesaplanır. İkincisi, frekans tabanlı ölçümde nicel EEG parametreleri, EEG sinyallerinin spektral analizinden türetilmiştir. Bu analizle tüm frekans spektrumlarının (bütün) gücü ya da her bir frekans bandının (bant) gücü hesaplanır. Gücün ortalama karekökünün hesaplanmasıyla toplam genlik ve her bir frekans bandının genliği elde edilir.

EEG spektrumu üzerinde herhangi bir frekans bölgesi başlangıç noktası olarak seçilebilir. Beynin aktivite düzeyi yükseldikçe EEG dalgaları frekansı da yükselmekte ancak genlikleri azalmaktadır. Baskın frekanslar yaş arttıkça yükselmektedir. Örneğin, yeni doğanlarda 3-5 Hz frekanslar baskınken, 2-3 yaş aralığında baskın frekanslar 6-7 Hz, yetişkinlerde ise 8-12 Hz arasına yükselmektedir (Pehlivan, 2009).

EEG spektrumu, dalgaların içerdikleri başlangıç frekansa göre özel bantlara ayrılmıştır. Bunlar:

1.Delta (δ) dalgaları: Frekansları 0,5-4 Hz (Pehlivan, 2009: 151; Buzsaki, 2006: 112) genlikleri 20-400μV aralığında olan bu yavaş dalgalar, derin uyku ve anestezi gibi beynin çok düşük aktivite gösterdiği durumlarda görülmektedir. Uyanık yetişkinlerde beyin hasarını bildirir (Marieb ve Hoehn, 2012).

2. Teta (θ) dalgaları: Genlikleri 5-100μV arasında olan bu düşük frekanslı dalgalarla, normal bireylerde uykuya geçişteki rehavet sırasında, rüyalı uykuda, orta derinlikteki anestezi altında gibi beynin düşük aktivite durumlarında ve ayrıca birey stres altındayken karşılaşılır. Özellikle Fz bölgesinde ağır yüklü görevler yerine getirilirken; zor, dikkat gerektiren daha da önemlisi, yoğun konsantrasyonun zorunlu olduğu işlerde teta dalgaları görüldüğü bildirilmiştir (Gevins ve Smith, 2007:18).

3. Alfa (α) dalgaları: Frekansları 8-13 Hz, genlikleri 2-10μV aralığında olan bu dalgalar, kişilerin uyanık ama gözleri kapalıyken fiziksel ve zihinsel olarak tam dinlenme halinde bulunduğu durumlarda gözlenir. Oldukça düzenli, ve ritmik, düşük genlikli, senkronize dalgalardır (Marieb ve Hoehn, 2012). Her kişide alfa ritmi görülmezken, bazı insanlarda diğerlerinden daha iyi görülür.

4. Beta (β) dalgaları: Frekansları 13-35 Hz, genlikleri 1-5μV arasında olan beynin yüksek aktivite düzeyine karşılıktır. Ritmik ancak alfa dalgaları kadar düzenli olmayan yüksek frekanslı dalgalardır (Marieb ve Hoehn, 2012). Bu dalgalarla daha çok odaklanmış dikkat, zihinsel işlem, duyusal bilgi işleme ve uykunun hızlı göz hareketleri evrelerinde karşılaşılır.

5. Gama (γ) dalgaları: Frekansları 35-80 Hz olan bu dalgalar son zamanlarda kabul edilmiştir. Duyusal algı bağları – farklı alanların birleştirilmesi ve iletişimde görülmektedir (Gruzelier, Galderisi ve Strik, 2002: 129). Erim (1996) gama dalgalarının klinik önemi olmadığını bildirmektedir.

Yukarıda yazılı dalgaların frekansları farklı kaynaklarda benzer aralıkta bildirilmektedir. Pehlivan (2009) delta için 0,5-4 Hz, teta için 4-8 Hz, alfa için 8-13 Hz ve beta için 13 Hz'den yüksek frekanslı dalgalardır derken; Gruzelier, Galderisi ve Strik (2002) delta için 3.5 Hz'e kadar, teta için 3.5-7.5 Hz, alfa için 7.5-13.5 Hz ve beta için 13.5-30 Hz ve de son zamanlarda intraserebral kayıt çalışmalarında önem kazanması nedeniyle 30 Hz'den yüksek frekansların gama dalgaları olarak adlandırıldığı bildirmektedir.

4. Duyusal Analiz

Bir gıdanın, suyun, silahın, barınağın, kısaca kullanılan ve tüketilen herşeyin iyi ya da kötü olup olmadığının insan tarafından değerlendirilme-

ye başlandığı andan itibaren duyusal analiz yapılmaktadır denebilir. Ticaretin ortaya çıkışıyla daha ciddi duyusal testlerin geliştirilmesi söz konusu olmuştur. Institute of Food Technologists (1975) –Gıda Teknologları Enstitüsü'nün tanımından yola çıkarak Duyusal Analiz:

Görme, işitme, tatma, dokunma ve koklama olmak üzere, beş duyu organı ile; yiyecek, içecek, ilaç, kozmetik, ve diğer tüketim mal ve hizmetleri arasındaki etkileşmeyi, algılamayı ve idraki ölçen, kalitatif ve kantitatif olarak analiz eden ve yorumlayan bilim dalıdır (Yıldız, 2008).

Boyacıoğlu (2008) duyusal analizin kullanıldığı problem türleri ve sanayide gerçekleşen uygulamaları aşağıda sıralanmaktadır:

1. Yeni ürün geliştirilmesi
2. Ürün karşılaştırılması
3. Ürün geliştirme
4. İşlem değişimi
5. Masraf azaltımı ya da yeni kaynak seçimi
6. Kalite kontrolü
7. Depolanma sağlamlığı
8. Ürün değerlendirmesi ya da derecelendirilmesi
9. Tüketici onayı ve/veya görüşleri
10. Tüketici tercihleri
11. Panelist seçimi ve eğitimi
12. Kimyasal ve fiziksel ölçümlerin duyusal korelasyonu

Tüketiciler hangi ürünü alacaklarını bilmelerine karşın, neden o ürünü aldıklarını kolayca açıklayamazlar. İyi bir piyasa araştırmasının temel yapıtaşlarından biri tüketicilerin tercihleri ve seçimlerinde yatan nedenleri olabildiğince ortaya koyabilecek soruları bulmasıdır. Karmaşık tüketici algıları ve güdülenmelerini derinlemesine araştıran nicel teknikler kadar, dikkatli örnekleme yöntemlerine dayalı nitel teknikler kullanılarak tüketicilerin beklenti ve isteklerinin anlaşılmasına çalışılmakta, ihtiyaç ve beğenilerine uygun mal ve hizmet sunulması amaçlanmaktadır.

Güvenilir bir duyusal analiz için araştırmacının dikkat etmesi gereken noktalar vardır. Bunlar:

1. Problemde, ne ölçülmek isteniyorsa, o doğrultuda tam olarak tanımlanmalıdır.

2. Test tasarımı yapılırken hiç boşluk bırakılmamalıdır.

3. Ölçüm araçları iyi seçilmeli, denekler tekrarlanabilir kararlar verecek şekilde eğitilmelidir.

4. Sonuçlar yorumlanırken istatistik kullanılmasıyla araştırmacı; hipotezini doğrulamalı ya da düzeltmeli ve sonuçlarla desteklenen kararlar verebilmelidir.

Duyusal analizler ölçüm aracı olarak insan denekler kullanımını içerir ancak insanlar zaman içinde değişebilir, kendi aralarında farklılık gösterebilir ve de önyargılı olmaya yatkınlardır. Bu durum doğrudan sorun demektir; bireyler sadece deneyimleri ya da beklentileri açısından değil aynı zamanda hassasiyetleri açısından da doğuştan değişkendirler (Churchill, 2006: 153). Bu nedenle her insan aynı ürünü gerçekten oldukça farklı algılayabilir. Bundan dolayı da her duyusal testte tüm değişkenlerin -gerçekten test edilenin dışında- bu değişkenliği olabildiğince en aza indirmek için dikkatlice kontrol edilmesi önemlidir.

Murray, Delahunty ve Baxter (2001) duyusal analiz panelistlerinin seçimiyle ilgili olarak bir dereceye kadar eğitim ya da oryantasyon yapılması gerektiğini, çoğu durumda da panelistlerin uygun düzeyde duyusal algıya sahip olmasının da beklendiğini bildirmektedir. Bunun sağlanabilmesi için genellikle araştırma için gerekenden 2-3 katı sayıda panelist gözlenmeli ve aralarından seçilenler projenin amacına uygun ise testlerden geçirilmelidir. Panelistlerin sorumluluk taşımaları ve motivasyonu projenin başarılı olması için son derece önemlidir. Potansiyel panelistlerin performansları ne kadar iyi olursa olsun eğer eğitime ya da değerlendirme seanslarına katılamayacaklarsa program için hiçbir anlamı kalmamaktadır. Bireysel görüşmeler sorumluluk ve motivasyon için belirleyicidir. Gönüllüler uygun oldukları zamanlar için bir «zaman çizelgesi» doldururken çoğunlukla abartma yapmaktadırlar. Eğitimli olmak algılama yetisine bağlı olmasa da motivasyon ve panelistin deneysel düzeneğin gerektirdiği titizliğin farkında olmasında önemli rol oynamaktadır (Murray ve diğerleri, 2001).

Özellikle kokuyla ilgili yapılacak duyusal analiz için Laing (1983) optimal temasın makul olan koklama süresinin 1 ila 2 saniyede gerçekleştiğini bildirmiştir (Aktaran: Meilgaard, Civille and Carr, 1999: 13) 2. saniye sonunda koku almaçları kokuya uyum sağlayacağından yeni bir uyaran için 5 ila 20 saniye – hatta belki de daha fazla- beklenmesi gerekecektir. Karşılaşılan bir diğer zorluk da kokulu maddelerin, test edilmek istenen uyaranın yerini doldurarak panelistin benzer kokular arasında farkı ya da belli bir kokuyu ayırt edebilmesini önlemesidir. Ayrıca anozmi (hiç koku alamama) nadir rastlanan bir durum olsa da kısmi anozmi (bazı kokuları alamama) daha yaygındır, bu nedenle olası panelistler testte kullanılacak kokulara benzer kokularla denenmelidir (Meilgaard ve diğerleri, 1999: 14).

Meilgaard ve diğerlerinin (1999: 3) bildirdiğine göre araştırmacı, deneğe verdiği fiziksel uyaran ile elde edilecek yanıt arasındaki ilişkiyi çalışırken en az üç basamakta gerçekleşen işlem olan duyusal algılama zincirini takip eder.

Şekil 5: Duyusal Algılama Zinciri

Duyu organı (sensory receptors)		Beyin(hypothalamus)	
Uyaran(stimulus) →	His(sensation) →	Algı(perception) →	Tepki

Bir uyaran, ilgili duyu organını etkilediğinde beyne gönderilecek sinirsel bir uyarıya dönüşür. Beyin hafızadaki geçmiş deneyimlerle bu bilgiyi yorumlar, düzenler ve oluşan hissi algıyla bütünleştirir. Böylece de yanıt (tepki) ortaya çıkar. Kim ve Watanuki (2003) dışsal fiziksel/kimyasal uyaranların bizim canlı sistemimizi uyardığını ve böylece farklı duygusal çıktılarla sonuçlandığını belirtmektedir. Eğer koku ilişkili uyaranlar söz konusuysa, burnun iç duvarlarında yer alan membranla tepkimeye giren kimyasallar beyin tarafından bir duygu olarak yorumlanmaktadır.

Duyusal analiz yapılacak çalışmada araştırmacının yerine getirmesi gereken, Erhardt (1978)'in belirlediği yedi adet temel görevi Meilgaard ve diğerleri (1999: 3-4) şöyle aktarmaktadır:

4.1.Projenin amacını belirlemek: Proje liderinin ihtiyaçlarını tanımlamak, doğru testi yapabilmek için en önemli gereksinimdir. Yeni bir ürün geliştirmek, masrafların azaltmasını sağlamak ya da içerikte değişiklik yapmak gibi. Doğru tanımlama yapılmaması halinde uygun olmayan test yönteminin seçilmesi ya da elde edilen verilerin yanlış yorumlanması durumu ortaya çıkar.

4.2.Anketin amacını belirlemek: Bu aşamada verilecek karara göre anketin türü belirlenecektir. Bu örnekler farklı mı, en çok tercih edilen ürün hangisi ya da yapısal olarak bu örnekler nasıl kıyaslanmalı gibi sorular en çok sorulan sorulardır.

4.3.Örnekleri taramak: Amaçlar hakkında karar verilirken örneklerin duyusal özelliklerinin denenmesi gereklidir. Bu şekilde duyusal analizcinin, örneklerin ortaya çıkaracağı duyusal önyargıları hesaba katacak test yöntemlerini kullanması sağlanır. Örnek olarak, Üçgen Testinde sukroz ve aspartam arasındaki farkı ölçerken görsel ipuçlarının sonucu etkileyebileceği söylenebilir.

4.4.Anketin tasarlanması: Bu aşamada test tekniği seçimi, katılımcıların seçilmesi ve eğitimi, puanlama kağıdının tasarımı, örneklerin hazırlanması ve sunumu için kriterlerin belirlenmesi yapılır.

4.5.Testin yapılışı: Testi teknisyenler yapsa bile duyusal analizci testin her gereksiniminin karşılandığını teyit etmelidir.

4.6.Veri analizi: Test tasarımı aşamasında -eğer gerekli uzmanlık ve istatistik programları kullanılacaksa- veri analizi işlemleri belirlendiğinden, çalışma tamamlanır tamamlanmaz veri analizine başlanır. Asıl uygulama için verilerin analizinin yanı sıra diğer değişkenler –sunum sırası, gün içerisindeki saati, farklı günler ve/veya katılımcıların yaş, cinsiyet, geldikleri coğrafi bölgeler vb. özelliklerde analize katılır.

4.7.Yorumlama ve rapor sonuçları: Testin amaçlarının ve projenin açıklanmasının en başta belirlenmiş olması, analistin sonuçları gözden geçirmesini, belirlenen amaçlar doğrultusunda ifade etmesini ve –garantilenmişse- ileriki eylemler için öneriler sunmasını sağlayacaktır. Sonraki aşamada verilerin özetlenmesi, örneklerin tanımlanması ve katılımcıların sayısıyla özelliklerinin belirtilmesi, ayrıntılı ve açık bir dille raporlanması yapılmalıdır.

Duyusal analizin rolü, ürünün algılanan duyusal özellikleri hakkında yönetimin işsel kararlar alabilmesi amacıyla Ar-Ge, üretim ve pazarlama bölümlerine geçerli ve güvenilir bilgi sağlamaktır. Herhangi bir duyusal programın temel görevi, en çok duyusal bilgiyi toplayacak, en az masraflı ve en etkili yöntemi bulmaktır.

Sonuç

Koku beğenisini belirlemede yaygın olarak öznelliğe dayalı subjektif testler kullanılır ve ölçüm aracı olarak insan denekleri içerir (Churchill, 2006:153). Ancak kokuların etkileri bireyler arasında bile bir hayli değişkendir. Bu nedenle öznelliğe dayalı bu türlerde daha kapsamlı değerlendirmeler gerekmektedir. Günümüzde subjektif çalışmaları desteklemek amacı ile elektro- fizyolojik testlerde kullanılmaya başlanmıştır. Yapılan çalışmaların metodları incelendiğinde kokulara ilişkin çalışmalarda fizyolojik ölçüm olarak EEG kayıtlarının kullanıldığı görülmüştür. Bu ölçüm tekniğini; koku uyarıcılarını ölçmede sistematik olarak ilk kullanan Moncrieff (1962) olmuştur.

1986'da Weizkrantz; "Koku algısı farkında olmadan hayatımızı etkileyen bir olgudur. Öyle ki; normal bir insanın koku algısı, kör bir gözün bilinçsizce ışığa tepki vermesi gibidir." hipotezini ortaya atmıştır. 1989 yılında Lorig bu hipotezden yola çıkarak kişi farkında olmasa bile beyin aktivitelerinin kokudan etkilendiği ve kokuların karmaşık ve algısal olarak gizli etkilerinin olduğunu ortaya koymuş ve EEG (elektroensafalografi) incelemelerinin bu konuda daha yaygın olarak kullanımını sağlamıştır. EEG tekniklerinin kullanılması koku algısının nörolojik olarak değerlendirilmesine olanak sağlamakta ve öznel bildirimle ortaya konulan subjektif verilere değer katma açısından oldukça önemli olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

Boyacıoğlu, D. (2008). GID314 Duyusal Analiz. Ders Notları, Gıda Mühendisliği, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2008 tarihinde ulaşılmıştır.

Buzsaki, G. (2006). *Rhythms of the Brain*. New York: Oxford University Press.

Dalton, P. (2000). Fragrance Perception: From Nose to Brain. *Journal of Cosmetic Science, 51*, 141-151.

Churchill, A. (2006). Measurement of Fragrance Perception, Chapter 8, p151-168. In Sell, C. S. (editor). *The Chemistry of Fragrances, From Perfumer to Consumer* (2nd edition). Dorset: Royal Society of Chemistry.

Despopolous, A. (2003). *Color Atlas of Physiology*. (5th edition). New York: Thieme Press.

Gevins, A. and Smith, M. E. (2007). Electroencephalography (EEG) in Neuroergonomics. In Parasuraman, R. and Rizzo M. (Editors). *Neuroergonomics The Brain at Work*. New York: Oxford University Press.

Gruzelier, J. H., Galderisi, S., and Strik W. (2002). Neurophysiological Research in Psychiatry. In Juan Jose Lopez-Ibor, Wolfgang Gaebel, Mario Maj, Norman Sartorius (Eds), *Psychiatry as a Neuroscience* (pp 125-135). John Wiley & Sons Ltd.

Guyton, A.C. and Hall, J.E. (2001). Tıbbi Fizyoloji. (çev. H. Çavuşoğlu, B.Ç. Yeğen, Z. Aydın, İ. Alican). İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri. (Eserin orijinali 2000'de yayımlandı).

Erim, T. (1996). Kokusal Uyandırılmış Potansiyeller ve Koku Uyarımı ile Elde Edilen EEG Değişiklikleri: Normal ve Anosmik Olgulardaki Değeri. Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi, Gülhane Askeri Tıp Akademisi Haydarpaşa Eğitim Hastanesi, İstanbul.

Kim, Y.-K and Watanuki, S. (2003).Characteristics of Electroencephalographic Responses Induced by a Pleasant and an Unpleasant Odor. *Journal of Physiological Anthropology and Applied Human Science, 22*: 285-291

Kolb, B. and Whishaw. I. Q. (2005). *An Introduction to Brain and Behaviour* (2nd edition). New York: Worth Publishers.

Köse,E., Sarsılmaz M., Ögetürk, M., Kuş, İ., Kavaklı, A. ve Zararsız İ.,(2007). Öğrenme Davranışlarında Gül Esans Yağ Aromasının Rolü: Deneysel Bir Çalışma. *Fırat Tıp Dergisi*. 12(3): 159-162.

Lorig, T. (1999) The Application Of Electroencephalographic Techniques To The Study of Human Olfaction: a Review and Tutorial. *International Journal of Psychophysiology 36* (2000). 91-104.

Marieb, E. N. and Hoehn, K. (2012). *Human Anatomy and Physiology* (9th edition). Boston: Pearson Education Inc.

Masago, R., Matsuda, T., Kikuchi, Y., Miyazaki, Y., Iwanaga, K., Harada, H. And Katsuura, T. (2000). Effects of Inhalation of Essential Oils on EEG Activity and Sensory Evaluation. *Journal of Physiological Anthropology and Applied Human Science 19* (1): 35-42.

Meilgaard, M., Civille, G. V. and Carr, B. T. (1999). *Sensory Evaluation Techniques* (3rd edition). Florida: CRC Press.

Mendl, M., Burman, O. H. P., and Paul, E. S. (2010, August). An integrative and functional framework for the study of animal emotion and mood. *Proceedings Royal Society B: Biological Sciences (2010) 277*: 2895 – 2904.

Moncrieff, R.W. (1966). *Odour Preferences*. (1st edition). London, Grampian Press Ltd.

Murali, S. and Vladimir, K. V., (2007). Analysıs of Fractal and Fast Fourier Transform Spectra of Human Electroencephalograms Induced by Odors. *International Journal of Neuroscience, 117*:1383-1401

Murray, J.M., Delahunty, C.M. and Baxter, I.A. (2001). Desccriptive Sensory Analysis: past present and future. Food Research International 34, 461-471.

Pehlivan, F. (2009). *Biyofizik* (4. Basım). Ankara: Hacettepe TAŞ.

Richins, M. (1997). Measuring Emotions in the Consumption Experience. *Journal of Consumer Research, Vol 24* (Sep).

Schoefer, K. and Diamantopoulos, A. (2008). Measuring Experienced Emotions During Service Recovery Encounters: Construction and Assessment of the ESRE Scale. *Service Business 2*: 65-8.

Sørensen J. (2008). Measuring Emotions in a Consumer decision-making Context Approaching or Avoiding. *Aalborg University Working Paper Series Department of Business Studies No. 20.*

Steriade M., Gloor P., Llinas R. R., Lopes da Silva F. H., Mesulam M. M. (1990 June). Basic Mechanisms of Cerebral Rhythmic Activities.

Weizkrantz, L.(1986). *Blindsight: a Case History and Implications.* Oxford University Press, Oxford.

BÖLÜM 10

UZAKTAN ÇALIŞMA KÜLTÜRÜ

Mukaddes GÜLER[1]

1 Öğr. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Gürün Meslek Yüksekokulu, ORCID: 0000-0001-7159-1547, muguler@cumhuriyet.edu.tr

GİRİŞ

Uzaktan çalışma 1980'lerin ortalarından günümüze kadar, teknolojik yeniliklerin, elektronik ekipmanların hızındaki ve gücündeki büyük ilerlemelerin yanı sıra fiyatlarındaki istikrarlı düşüşün ardından giderek daha önemli bir rol üstlenmiştir (Montreuil ve Lippel, 2003, s. 339). Özellikle hem şimdi hem de gelecek yıllarda insan yaşamının ve küresel toplumun birçok yönünü kökten değiştireceğine inanılan COVID-19 salgını (Barnes, 2020, s. 1) birçok çalışan için uzaktan çalışmayı zorunlu hale getirmiştir. Hükümetlerin salgını kontrol altına almak ve süreci etkin bir şekilde yönetmek için gerekli gördüğü uzaktan çalışma "dışsal bir şok" etkisi yaratmıştır (Zhang, Moeckel, Moreno, Shuai ve Gao, 2020, s. 52).

COVID-19, dijital çağdaki ilk önemli pandemidir, ancak son olması pek olası değildir (Papagiannidis, Harris ve Morton, 2020, s. 4). Bundan dolayı Bilgi ve İletişim Teknolojilerine (BİT) dayalı esnek çalışma yöntemlerinden biri olan ve birçok işletmenin sürece uyum sağlamak için daha yeni geçiş yaptığı uzaktan çalışma modelinin uygulanması gelecekte de mümkün gözükmektedir. İşletmelerin geleceğe yatırım yaptıklarını düşünerek bu çalışma modelini tanımaları ve bunu etkin bir şekilde kullanmalarını sağlayacak araçlar geliştirmeleri gerekmektedir. Aksi takdirde yeni bir çalışma modeli için gerekli çalışmaların yapılmaması işletmenin üretkenlik ve verimliliğini düşürücü etkiye sebep olabilir.

Uzaktan çalışma genel olarak, evde BİT kullanılarak gerçekleştirilen çalışma olarak tanımlanmaktadır. Pandemi sürecinden başka küreselleşme, çalışanların refahına yönelik potansiyel avantajlar, çalışanlara sağladığı özerklik, seyahat ve ofislerdeki maliyet tasarrufları gibi nedenler de uzaktan çalışmanın yaygınlaşmasında rol oynamıştır (Adamovic, 2022, s. 1). Ayrıca bu model, sosyal ilişkileri, iş-aile çatışması, iş tatmini, örgütsel bağlılık ve iş performansı dahil olmak üzere uzaktan çalışanlar üzerindeki etkisiyle ilgili olarak literatürde de büyük ilgi görmüş bir çalışma alanıdır (Groen, Van Triest, Coers ve Wtenweerde, 2018, s. 728). Ancak bu çalışma modelinin örgütün şartlarına nasıl uyum sağlayacağı konusuna ilişkin çok az görüş bildirilmiştir. Özellikle çalışanların uzaktan çalışmaya uyum sağlayabilmesi ve bu sürecin iyi anlaşılmasında ön planda olması gereken örgüt kültürü kavramı ihmal edilmiştir. Bu modelin ileriye yönelik kalıcı olabilmesi ise ancak örgütün kültürüne uyumlu olmasına bağlı olabilir.

Örgüt içinde üretkenlik, bağlılık, tatmin, aidiyet duygusu gibi sonuçlar yaratan örgüt kültürü işletmelerin dikkate alması zorunlu bir konudur. "Uzaktan çalışmada artık bir çalışma kültürünü yansıttığına göre örgüt içinde çalışana aidiyet duygusunu kazandırmak, çalışanlarda bağlılık yaratmak, iş tatmini ve üretken olmalarını sağlamak gibi konular zorken örgüt dışında çalışanlara bunları kazandırmak mümkün müdür?" sorusu

bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturur. Çünkü bu kültürel sonuçların, çalışanların ofiste olmadığı bir zamanda uzaktan yönetilmesi ya da uzaktan çalışana aktarılması mümkün gözükmemektedir. Bu yüzden işletmelerin uzaktan çalışmaya uygun bir kültür yaratması zorunlu olmaktadır. Yöneticilerin ya da liderlerin bu çalışma modelinden olumlu sonuçlar almaları için çok iyi bir şekilde düşünülmüş uzaktan çalışma kültürü oluşturmaları gerekir.

Bu çalışmada daha önceden var olan, pandemi dönemiyle birlikte zorunlu çalışma olarak yer alan ve gelecekte alternatif bir çalışma olarak daha fazla yer alacağı düşünülen uzaktan çalışma modeline ait nasıl bir kültür oluşturmak gerektiğine dair sorunun cevabı aranmaya çalışılacaktır. Öncelikle kültür, örgüt kültür ve uzaktan çalışma kavramları, geleneksel ve uzaktan çalışma arasındaki farklılıklara değinilecektir. Daha sonrasında uzaktan çalışma kültürü kavramı analiz edilecek ve bu kültürün alt yapısını oluşturmaya yardımcı olacak olan unsurlar açıklanmaya çalışılacaktır.

1. Kültür Kavramı

Kültür, iki yüzyıldan fazla bir süre önce ortaya atılmış bir kavramdır (Bozkurt, 2006, s. 90). 1750'lerde kültür kavramına ilk olarak "insanın yaşam biçimi" anlamı verilmiştir (Nişancı, 2012, s. 1281). Kültür, bir topluluğu birbirine bağlayan paylaşılan felsefeler, ideolojiler, değerler, varsayımlar, inançlar, beklentiler, tutumlar ve normlar olarak tanımlanabilir (Alvesson, 1989, s. 123). Kültür, bir grubun dış çevrede hayatta kalma problemlerini ve içsel bütünleşme problemlerini çözdüğü için, bir grubun belli bir süre içinde öğrendiği şeydir (Schein, 1990, s. 111).

En çok referans alınan Taylor'un tanımına göre kültür, "bilgiyi, sanat ve ahlâkı, inancı, örf ve adetleri, bireyin toplumun bir üyesi olması sonucunda edindiği alışkanlıkları ve bunların tümünü içeren karmaşık bir bütün" olarak ifade edilmiştir (Nişancı, 2012, s. 1281). Kültür, davranışın kendisinden ziyade arkasında duran ve davranışa rehberlik eden şeyi ifade eder (Alvesson ve Sveningsson, 2008, s. 36). Aynı zamanda kültür, insan hayatındaki maddi ve manevi tüm uygulamaları içeren dinamik bir kavram olup, hayattaki her şeyi kapsayan bir inanç ve değerler bütünüdür (Nişancı, 2012, s. 1281). Bugüne kadar farklı araştırmacılar tarafından farklı alanlarda tanımlanmış karmaşık bir kavram niteliğinde olan kültürün, birçok tanımı olmasına rağmen hiçbir tanımının bu kavramı tam olarak ifade edemediği düşünülmektedir. Bunun en önemli nedeni, kültür kavramının yaşamın her boyutunu etkileyen ve ondan etkilenen soyut bir yapıda olmasıdır (Sökmen, 2013, s. 57). Bu soyut yapı onun anlaşılmasını ve düşünceli bir şekilde "kullanılmasını" zorlaştırmaktadır. Özellikle yöneticiler ve işletmeler arasında kültüre ilişkin farkındalık ve ilginin değişmesi eylemlere rehberlik edecek yüksek düzeyde kültürel farkındalığa ulaşmayı daha da

zorlaştırmaktadır (Alvesson, 2002, s. 1). Bu yüzden işletmeler için örgüt kültürü dikkat edilmesi gereken önemli bir kavramdır.

Belirli hedeflere ulaşmak için ortaya çıkan örgütsel süreçler, sosyalleşmeyi, sosyal sistemleri ve sosyal normları beraberinde getirmektedir. Bu durumda her örgütsel süreç zaman içinde kendine has duygularını, değerlerini, davranışlarını, ilkelerini ve normlarını ortaya çıkarır ve kendine özgü bir yapıyı belirlemektedir. Çalışanlar tarafından bu duygu, değer, davranış, ilke ve normların paylaşılması ise örgüt kültürünü oluşturmaktadır (Sökmen, 2013, s. 57). Özellikle 1980'li ve 1990'lı yıllar boyunca, örgüt kültürü kavramın neleri kapsayıp neleri kapsamadığına ilişkin çeşitli görüşler ortaya konulmuş ve bir takım tanımlamalar yapılarak dikkatleri üzerine çekmiştir (Şişman, 2007, s. 80).

Deal ve Kennedy örgüt kültürünü, "iş yapma ve yürütme biçimi" olarak görmektedir (Özkalp ve Kırel, 2001, s. 178). Schein örgüt kültürünü, "dış uyum ve iç bütünleşme sorunlarını çözmek için bir grup tarafından oluşturulan ve geliştirilen belirli bir düzen içinde oluşan temel varsayımlar" olarak ele almıştır (Eren, 2017, s. 135). Peter ve Waterman'a göre ise örgüt kültürü, "baskın ve paylaşılan değerler sonucu oluşan, çalışanlara sembolik anlamlarla yansıyan, örgüt içindeki, inançlar, sloganlar, masallar ve hikayelerden meydana gelmiş bir yapı" olarak tanımlanmaktadır (Özkalp ve Kırel, 2001, s. 178). Kısacası örgüt kültürü, bir örgütün üyeleri tarafından ortak olarak tutulan temel değerleri, varsayımları ve inançları içermektedir (Helfrich, Li, Mohr, Meterko ve Sales, 2007, s. 2).

Örgüt kültürü araştırmaları genellikle çalışanların örgütlerini nasıl gördüklerine yönelik olarak yapılmaktadır. "Takım çalışması destekleniyor mu?", "yenilik ödüllendirilir mi? (Robbins ve Judge, 2017, s. 523) "örgütte esneklik destekleniyor mu?", "yönetici için önemli olan işin sonuçları mıdır?", gibi bazı sorulara cevap verilmesi işletmenin kültürünü ortaya koymaktadır. Genel olarak başarıya yönelik örgüt kültürünün örgütsel etkinliği artırdığı birçok araştırmacı tarafından iddia edilmiştir (Acar ve Acar, 2012, s. 686). Ancak birçok araştırmacı böylesine soyut olan bir kavramın tespit edilebilmesinin zor olduğunu ve bu yüzden ihmal edilmeye açık bir konu olduğunu vurgulamaktadır.

2. İşletmeler için Kültürün Önemi

Örgüt kültürü, bir çalışma biriminin üyelerinin ortak olarak paylaştığı, çevrelerinde nasıl işlev gördüğünü ve çevreye nasıl tepki vereceğini etkileyen bir dizi anlayış olarak görülmektedir (Gainey Kelley ve Hill, 1999). Bu kültür, örgüt ile çevre arasındaki ayrımı oluşturmaya yardımcı olur. Örgüt üyelerine kimlik duygusu kazandırarak, bireyin kendi çıkarlarının ötesinde örgüte bağlığın oluşmasını kolaylaştırır. Aynı zamanda çalışanların tutum ve davranışlarını yönlendiren ve onları şekillendiren bir kontrol

mekanizması görevi de üstlenmektedir (Robbins ve Judge, 2017, s. 523).

Örgüte hakim olan kültür, bireyler ve ekipler arasındaki ilişkiyi, çevre ve faaliyetlerle olan ilişkisini yani örgütsel yaşamı düzenlemekte ve örgütün geleceğini belirlemektedir. Bir örgütün içinde değişimi gerçekleştirmek için yönetimin kendisini günlük işlerden ayırması ve değerlere, geleneklere ve normlara odaklanıp örgüt içindeki kültürel yenilenmeye rehberlik etmesi gerekmektedir. Çünkü günümüzde örgüt kültürü, bir örgütün rekabet avantajı elde etme yeteneğinde önemli bir rol oynamaktadır. Aynı zamanda örgütsel amaçların, stratejilerin ve politikaların oluşturulmasında önemli bir etkiye sahip olduğundan, yöneticilerin seçilen stratejiyi uygulamasını kolaylaştıran veya zorlaştıran bir araç olma özelliği de taşımaktadır (Köse, Tetik ve Ercan, 2001, s. 228).

Morgan (1986), örgütün doğasının, resmi organizasyon şemaları ve prosedürlerinden ziyade kültür tarafından açıklanabileceğine inanmaktadır. Ayrıca, kültürün "... başarı ve başarısızlık arasında duran en önemli faktör" olabileceğini öne sürm**üştür** (Gainey vd., 1999). Hemen hemen her örgüt, hedeflerine ulaşmak için üyelerinin desteğini ve etkin katılımını istemektedir. Çalışanların ortama uyum sağlaması hem örgütsel etkinlik hem de verimlilik açısından önemli bir faktördür. Bir örgütte etkili olan kültürel özellikleri benimseyen çalışanların, örgütün ve yönetimin beklentilerine olumlu katkı sağladığına (Köse vd., 2001, s. 222) ilişkin sonuçlar yapılan araştırmalarla ortaya çıkmıştır.

3. Uzaktan Çalışma Kavramı

Uzaktan çalışma, 1970'lerin ortalarında, ilk petrol krizinden sonra, seyahatleri sınırlandırarak enerji tasarrufu yapmanın mümkün olduğu fikrinin ardından doğmuştur. Bu dönemde insanları kaydırmak yerine işi kaydırmak teşvik edilmiştir (Dambrin, 2004, s. 359). Ancak o dönemde BİT'lerdeki teknolojik limitler ve yüksek maliyetlerin bir araya gelmesi, şirketlerin isteksizliği ve sendikaların muhalefeti nedeniyle uzaktan çalışanların sayısı oldukça düşük kalmıştır (Pérez, Sánchez, Luis Carnicer ve Jiménez, 2005, s. 1476). 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerin başlarında uzaktan çalışmanın geleceğin iş düzenlemesi olarak algılanmasıyla, 1980'lerin sonunda ve 1990'ların başında bu çalışma türü çeşitli şekillerde gündeme getirildi ve geniş ölçekli olarak uygulanacağı öngörüldü. Ancak beklenilen artış gerçekleşmedi (Illegems, Verbeke ve S'Jegers, 2001, s. 275; Haddon ve Lewis, 1994, s. 194; Haddon ve Brynin, 2005, s. 35). Daha sonrasında BİT'e yatırımlar yapılması bu tür çalışmanın artmasına öncülük etmiştir (Adamovic, 2022, s. 1). Özellikle 2020 baharında başlayan küresel COVID-19 pandemisinden bu yana, dünya nüfusunun büyük bir bölümünün tam zamanlı olarak ofis dışından çalışması uzaktan çalışma modeline geçişi hızlandırmıştır (Golden, 2021, s. 1).

Uzaktan çalışma modeli, esnek çalışma türlerinden sadece biridir. Esnek çalışma düzenlemeleri, resmi olarak "standart bir iş gününün geleneksel zamansal ve/veya uzamsal sınırlarının dışında işin gerçekleştirilmesine izin veren alternatif çalışma seçenekleri" olarak tanımlanmaktadır (Shockley ve Allen, 2007, s. 480). Bu çalışma modelleri, şuan uygun olan iş alanlarında giderek yaygınlaşan bir olgu haline gelmiştir (Kattenbach, Demerouti ve Nachreiner, 2010, s. 279). En popüler iki biçimi ise esnek zaman ve esnek yerdir. Esnek zaman, işin zamanlamasındaki esnekliği ifade ederken; esnek yer ise, işin tamamlandığı yerdeki esnekliği içerir ve genellikle (Shockley ve Allen, 2007, s. 480) "tele çalışma", "evden çalışma", "sanal çalışma", "elektronik ev ödevi" ve "dağıtılmış çalışma" gibi çeşitli isimler altında toplanan (Athanasiadou ve Theriou, 2021, s. 2) uzaktan çalışmayı ifade etmektedir. Birçok çalışmada bu kavram farklı şekillerde kullanılarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada kavram kargaşasına girmeden çalışma için önemli olan örgüt dışında çalışmayı kapsayan uzaktan çalışma kavramı kullanılacaktır.

Uzaktan çalışma ilk olarak 1973'te Jack Nilles tarafından ortaya atılarak (Wojcak, Bajzikova, Sajgalikova ve Polakova, 2016, s. 34), "seyahat için telekomünikasyon ve ilgili bilgi teknolojilerinin işle ilgili tüm ikamelerini içeren" bir faaliyet olarak tanımlanmıştır (Athanasiadou ve Theriou, 2021, s. 1). Gajendran ve Harrison (2007, s. 1525) ise uzaktan çalışmayı "çalışanların, çalışma programlarının en azından bir kısmı için, normalde birincil veya merkezi bir işyerinde yapılan işleri başka bir yerde, kuruluş içindeki ve dışındaki diğer kişilerle etkileşim kurmak için elektronik medyayı kullanarak gerçekleştirdikleri alternatif bir iş düzenlemesi" olarak ifade etmiştir. Daha geniş anlamda uzaktan çalışma, "herhangi bir yerden, herhangi bir zamanda çalışmak" veya kişinin iş görevlerini uzak bir yerde yerine getirmesidir (Morganson, Major, Oborn, Verive ve Heelan, 2010, s. 578).

Uzaktan çalışmanın, evrensel olarak kabul edilmiş bir tanımı olmamasına rağmen, birçok tanım uzaktan çalışmayı, çalışanların ve yöneticilerin işgücü faaliyetlerine geleneksel çalışma alanı dışında uzak yerlerden erişmelerini sağlayan BİT'leri kullanarak işin gerçekleştirilmesi olarak görmektedir (Pérez vd., 2005, s. 1476; Aguilera, Lethiais, Rallet ve Proulhac, 2016, s. 1; Cooper ve Kurland, 2002, s. 511). Aynı zamanda uzaktan çalışma, çok yetenekli ekipler veya geçici sözleşmeler gibi diğer işyeri uygulamalarının yapabileceği gibi, firmanın esneklik yeteneklerini artırabilen bir işyeri uygulamasıdır. Bu nedenle, bu çalışma yönteminin tanıtılması, işyeri esnekliğine yönelik genel bir stratejinin parçası olarak görülebilir (Martínez-Sanchez, Perez-Perez, de-Luis-Carnicer ve Vela-Jimenez, 2007, s. 210). Ayrıca çalışanları iş ve özel yaşamlarını dengelemede desteklemek ve firma performansını iyileştirmek için işletmeler tarafından tercih edileceği düşünülmektedir (Groen vd., 2018, s. 727).

4. Uzaktan Çalışmanın Geleneksel Çalışmadan Farkı

Günümüzde çalışanların tek bir ofiste merkezileştirilmesi, ekonomik faaliyeti organize etmenin en etkili yolu olarak görülmemektedir (Illegems vd., 2001, s. 276). Bu yüzden yapılan değişikliklerle alternatif çalışma biçimlerine geçiş süreci hızlanmıştır. Uzaktan çalışma da birçok açıdan, çalışma ve işyeri fikirlerimizdeki son değişikliklerin simgesini oluşturmaktadır. Geleneksel işyerinin dışında çalışmak ve telekomünikasyon veya bilgisayar tabanlı teknoloji yoluyla iletişim kurmak ve sanal çalışmanın erken bir biçimi olarak tanımlanan (Bailey ve Kurland, 2002, s. 384) uzaktan çalışma, **önemli ve büyüyen bir olgu niteliğindedir** (Wiesenfeld, Raghuram ve Garud, 2001, s. 213). Bu çalışma türünün geleneksel çalışmadan farklı olduğu açıktır ve bu farklılıkların ortaya konulması uzaktan çalışmanın anlaşılması noktasında önem arz etmektedir.

Tablo 1

Geleneksel *Çalışma v*e Uzaktan Çalışma Arasındaki Bazı Farklar

Geleneksel Çalışma	Uzaktan Çalışma
İşçi, mesai saatleri içinde bizzat bulunur.	Çalışanla yalnızca iletişim teknolojileri yoluyla iletişime geçilebilir.
İletişimi anlama olasılığı daha yüksektir.	Etkili iletişimin önündeki mevcut engellerden dolayı bireylerin birbirlerini anlaması daha fazla zamanı gerektirir.
Meslektaşlarla birlikte sorunlara daha fazla ve daha iyi çözümler bulma ve seçme potansiyeli.	Çalışan sorunları nasıl çözeceğini bilmiyorsa, kiminle iletişime geçeceğini bilmiyorsa ve meşgul çalışma arkadaşları tarafından görmezden geliniyorsa çaresizlik duygusu uyandırır.
Evde çalışabilecekleri tele-çalışanlar nedeniyle olası motivasyon kaybı oluşabilir.	Eskiden tele-çalışanın başarılı olduğu işteki başarısızlıktan dolayı olası kademeli motivasyon kaybı oluşabilir.
Uzaktan çalışanlar ile karşılaştırıldığında işyerinde klişe ve rutin deneyimler; geleneksel işçi çalışma saatlerini özgürce yeniden düzenleyemez.	Uzaktan çalışan, gündüzleri çalışmamaya ve görevleri yerine getirmek için geceleri veya hafta sonları daha uzun süre kalmaya karar verebilir. Kişisel ve işle ilgili görevlerini uyumlu hale getirmekte özgürdür.
Çalışanın işte bulunması nedeniyle terfi olasılığı daha yüksektir.	Temas kaybı ve artan sosyal izolasyon, her zamankinden daha düşük hırslara yol açar. Bu da kariyerinde ilerlemeyi engelleyebilir.

Kaynak: Wojcak, E., Bajzikova, L., Sajgalikova, H., Polakova, M. (2016). How to achieve sustainable efficiency with teleworkers: leadership model in telework. Procedia - Social and Behavioral Sciences, 229, s. 36.

Tablo 1'de belirtildiği üzere birçok açıdan geleneksel ve uzaktan çalışma arasında farklılık mevcuttur. En temel farklılık da, geleneksel çalışmada işlerin ofiste, uzaktan çalışmada ise işlerin genellikle "uzaktan" gerçekleştirilmesidir. Bu yüzden uzaktan çalışmanın, çalışanlara performans yeri ve zamanı açısından geleneksel çalışmaya göre daha fazla özgürlük sunduğunu söyleyebiliriz. Aynı zamanda geleneksel anlamda çalışanın izlenmesi ve geri bildirim uzaktan çalışmada hariç tutulmuştur. Bu çalışmanın getirdiği en yeni özellik, çalışanların işlerini üstlerinin doğrudan denetimi olmaksızın yönetme özgürlüğü tanımasıdır (Wojcak vd., 2016, s. 34).

Cooper ve Kurland (2002, s. 519), uzaktan çalışanların geleneksel bir işyerinde çalışmaktan farklı olarak üç tür zihinsel aktivite geliştirmeyi kaçırdıklarını öne sürmüştür. Bunlar; kuruluştaki diğer kişilerle kişilerarası ağ kurma; işle ilgili becerileri ve bilgi dağıtımını geliştiren resmi olmayan öğrenme; ve meslektaşlar ve üstlerden gerçekleşen mentorluk. Bunlardan dolayı, geleneksel çalışanlar ile uzaktan çalışanlar arasında iletişim ve motivasyon açısından da önemli bir fark oluşacağı düşünülmektedir (Wojcak vd., 2016, s. 35). Ayrıca uzaktan çalışmanın geleneksel çalışmadan farklı olması mevcut olan kültürlerin bu çalışma türüne aktarılmasını da zorlaştıracaktır. Bu yüzden her bakımdan farklı olan çalışma modellerine uygun farklı çalışma kültürü yaratmak gerektiğine inanılmaktadır.

5. Uzaktan Çalışma Kültürü

Covid-19'un patlak vermesiyle, virüsün olumsuz etkileriyle mücadelede sosyal mesafenin vazgeçilmez bir önlem olarak görüldüğü yeni dönemde (Athanasiadou ve Theriou, 2021, s. 1), ülkelere özgü tavsiyelere ilişkin Avrupa Komisyonu (2020), uzaktan çalışmanın Covid-19 krizi bağlamında işleri ve üretimi korumadaki önemli rolünü vurgulamıştır. Bu dönemde, giderek daha fazla şirket ve kurum, çalışanlarını güvende tutmak ve kritik hizmetlerin sürekli olarak sunulmasını sağlamak amacıyla bu çalışma düzenlemesini uygulamaya koyduğundan, uzaktan çalışma dönüm noktasına ulaşmıştır. Hatta bu salgının bitmesinden sonra, bu yeni çalışma modeli düzenlemelerinin, çalışanların haftada birkaç gün ofisleri dışından ve birkaç gün ofislerinden çalışma seçeneğine sahip olduğu hibrit bir uzaktan çalışma biçimine dönüşmesinin muhtemel olduğu düşünülmektedir (Adamovic, 2022, s. 2). Bu yüzden bu çalışma modelinin her bakımdan incelenmesi ve örgüte uyum sağlamasına dikkat edilmesi gerekmektedir.

Pandemi süreciyle birlikte hızla hayatımıza giren uzaktan çalışma modeli, bir dizi önlem ve uygulamayı da beraberinde getirmiştir. Şu anda yeni çalışma modelleri tartışılırken, birçok uygulamacı uzaktan çalışmanın nasıl kalıcı hale gelebileceğini düşünmektedir. Bu değişiklik, teknoloji altyapısının güçlendirilmesinden çalışan bağlılığının yeniden değerlendirilmesine kadar pek çok şeyi etkileyecektir. Örgütte en çok etkilenecek önemli

unsurlardan biri de "örgüt kültürü" dür. Örgüt kültürünü yerel koşullara göre yeniden yapılandırmak, geleneksel yapıya bağlı kalan şirketlerin ilk değerlendirmesi gereken konulardan birisidir (Yılmaz, 2021).

Örgütün kendisi gelişen, değişen ve değişikliklere tepki veren bir kültürdür (Wojcak vd., 2016, s. 35). Uzaktan çalışma da ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda çevrede oluşan değişikliklere işletmenin verdiği bir tepki sonucu ortaya çıkmıştır. Birçok araştırmacı, çalışanları geleneksel ofis ortamından daha izole bir ortama almanın işletme kültürünü zayıflatabileceğini savunmaktadır. Bu görüşün savunucuları, çalışanlar arasında sık sık yüz yüze iletişim ve pekiştirmenin örgüt kültürlerinde güç ve süreklilik sağladığını söylemektedir (Gainey vd., 1999). Uzaktan çalışmayla yüz yüze iletişim mümkün olmadığından dolayı işletmenin kültürel anlamda süreklilik sağlama olasılığı düşündüren bir sorun niteliğindendir.

Kurland ve Egan (1999), uzaktan çalışanların örgütün inançlarına ve değerlerine maruz kalamayacaklarını ve işletmelerin de, kültürlerini uzaktan çalışanlara aktarmayı zor bulabileceklerini belirtmiştir (akt. Harrington ve Santiago, 2006, s. 1). Öte yandan işletmeler, çalışanların ofise dönmektense uzaktan çalışmaya daha fazla zaman ayırma isteklerini dengeleme zorluğuyla karşı karşıya kalmıştır. Çalışanlar açısından ise bu çalışma modelinin, kendileri için oluşturduğu riskler konusunda endişeli hissetmelerine sebep olabileceği düşünülmektedir. Bu tür kaygıların nasıl yönetildiği, hem bireyler hem de işletme üzerinde sadece operasyonel olarak değil, aynı zamanda ileriye dönük olarak kültürünün nasıl şekil alacağını da etkileyebilir (Papagiannidis vd., 2020, s. 4).

COVID-19 sonrası döneme iyi hazırlanmak ve çalışanların hibrit çalışma modunda üretken olmalarına yardımcı olmak için, kuruluşların çalışanlarını uzaktan çalışmaya teşvik etmesi ve uzaktan çalışmanın avantajlarına ilişkin inançlarını artırması gerektiği öne sürülmektedir. Bunu işletmeler uygun teknoloji ekipmanı ve altyapısı, BİT eğitimi, çekici kariyer fırsatları, üst yönetimden uzaktan çalışma düzenlemeleri için açık destek ve çalışanların birbirlerini uzaktan çalışmaya teşvik ettiği işbirlikçi bir çalışma kültürü sağlayarak oluşturulabilir (Adamovic, 2022, s. 10). Kültür yalnızca uzaktan çalışma düzenlemelerinin uygulanmasını ve başarısını etkilemekle kalmaz, aynı zamanda sanal bir çalışanın artan izolasyonu ve bağımsızlığı, uzaktaki çalışanları çevreleyen kültürü etkileyebilir ve kurumsal bir alt kültür yaratabilir (Harrington ve Santiago, 2006, s. 1). Örgüt kültürünün, uzaktan çalışma uygulamasıyla birlikte çalışanlara aktarılması ve çalışanlar tarafından benimsenmesi zorlaştığından dolayı farklı bir kültür yaratmanın gerekli olduğuna inanılmaktadır. Ya da uzaktan çalışmaya uygun bir kültürün işletmenin içinde bulunduğu kültürün uyarlanmış bir şekli olması da mümkündür. İşletmelerin şimdiden geleceğe yatırım amacıyla uzaktan çalışma kültürünü oluşturmaları gerekmektedir.

Uzaktan çalışma kültürü, iş arkadaşlarının benzer öncelikler, ilgi alanları ve tutumlarla birbirlerine bağlandıklarında yaşadıkları koşulsuz bağlantı duygusudur. Güçlü bir uzaktan çalışma kültürü, çalışanları ortak bir amaç duygusu etrafında birleştirir. Bu, yoldaşlık duygusu yaratır ve aynı zamanda, izolasyona karşı koyan meslektaşlarla birlikte çalışma duygusu gibi gerçek eylemlere yol açabilir. Ekip bağlarının uzaktan çalışmak için güçlendirilmesi, ilişkileri derinleştirerek, güven inşa ederek ve iletişimi güçlendirerek fayda sağlayacaktır. Uzaktan çalışmanın doğasında bulunan zorluklara dayanacak kültürler inşa eden işletmeler, değişen iş modellerinin artan sorunlarını ortadan kaldırarak üretkenliği sürdürebileceklerdir (Bell, 2021). Güçlü bir uzaktan çalışma kültürünün alt yapısını oluşturmak ise birçok alanda analizler yapılmasını ve güçlü kültürü sağlayacak unsurlara dikkat edilmesini gerektirir. Bundan sonraki kısımda uzaktan çalışma kültürünün alt yapısını oluşturmaya yardımcı olacak unsurlara değinilecektir.

5.1 **Zenginleştirilmiş İletişim Alt Yapısı (Kişilerarası Ağ)**

BİT'in kullanımı, küresel bir ekonomide ne zaman, nerede çalıştığımız ve çalışma şeklimiz (zaman, yer ve mekan) konularında yenilikçi fırsatlar sağlamıştır (Wellman vd., 1996, s. 228; Holland ve Bardoel, 2016, s. 2579). Uzaktan çalışma da, internet, ev bilgisayar sistemleri ve diğer telekomünikasyon cihazları gibi teknolojideki gelişmelerle eş zamanlı gelişen yeni bir çalışma biçimi olarak ortaya çıkmıştır (Eurofund, 2002). Örgütte uzaktan çalışmanın kabul edilebilmesi için hem operasyonel hem de iletişimsel seviyelerde teknolojinin aracılık etmesi gerekir (Silva-C, Montoya ve Valencia, 2019, s. 2). Çünkü BİT'ler uzaktan çalışmanın önemli, stratejik ve gerekli bir parçasını oluşturmaktadır (Haddon ve Brynin, 2005, s. 35).

Uzaktan çalışma, çalışanın giderek daha uygun maliyetli (Gainey vd., 1999) iletişim teknolojileri kullanarak işveren tarafından belirlenen hedefleri yerine getirdiği bir iş düzenlemesi olarak (Wojcak vd., 2016, s. 34) yaygınlaşmaya başlamıştır. Ancak yöneticiler, uzaktan çalışmanın, çalışanları üzerindeki etkisini ve kurum kültürü gibi diğer örgütsel unsurları dikkate almayı ihmal edecek kadar bu programları uygulamak için çok aceleci davranmamalıdır (Gainey vd., 1999). Byrd ve Gulbro (1998), uzaktan çalışmanın başarısı için iletişimin önemini vurgulamıştır. İletişimi kolaylaştırmak için elektronik altyapının kullanılmasının gerektiğine değinmiştir (akt. Siha ve Monroe, 2006, s. 458).

İletişim, üye özdeşleşmesini güçlendiren örgütteki en önemli unsurlardan birisidir. Çünkü örgüt üyelerine, örgütün tanımlayıcı özellikleri (normları, değerleri ve kültürü) hakkındaki öznel algılarını yaratma ve paylaşma fırsatı sunmaktadır. Bireylerin organizasyondaki diğer kişilerle

iletişim kurma sıklığının örgütsel bağlılığı arttırdığı, çünkü sık iletişimin bireylerin organizasyonda aktif katılımcılar olduklarını hissetmelerine neden olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca, buna zorlanmadan katılma eylemi, bireylerin örgüt hakkında daha olumlu hissetmelerini ve dolayısıyla örgütle daha güçlü bir şekilde bağ kurmalarını sağlayabilir (Wiesenfeld, Raghuram ve Garud, 1999, s. 779).

Buss (1991), başkalarıyla ilişki kurma ve özdeşleşme ihtiyacının tüm insanlarda temel bir motivasyon olduğunu açıklar. Aynı şekilde, Baumeister ve Leary (1995) bireylerin başkalarıyla uzun vadeli, olumlu ilişkiler kurma ve sürdürme konusunda güçlü bir ihtiyacı olduğunu ileri sürerler. Bu ihtiyacın karşılanması iki farklı kriteri içerir. İlk olarak, bireyler aynı insanlarla sık sık etkileşime girmelidir. İkinci olarak, etkileşim nispeten istikrarlı bir ortamda gerçekleşmelidir (akt. Gainey vd., 1999). Uzaktan çalışmada böyle bir ortamı sağlayabilmek için daha fazla BİT'lere başvurulabilir. Ayrıca liderlerin de çalışanları iyi bir şekilde yönlendirmesine dair iyi sonuçlar elde edilmesini sağlayabilir.

Daft ve Lengel (1984) ise konuya farklı bir açıdan yaklaşarak, iletişim kanalı ne kadar zenginse, amaçlanan mesajın etkili bir şekilde iletilme olasılığının o kadar yüksek olduğunu öne sürmektedir (akt. Gainey vd., 1999). Öte yandan kişilerarası bir ağ kurabilmek için iletişim araçlarının zenginliği ve bunların nasıl kullanılacağının çalışanlarca da bilinmesi gerekmektedir. 2019 JRC raporu, değişen teknolojilerden ve yeni çalışma yollarından kaynaklanan zorlukların üstesinden gelmek için çalışanların iletişim (dijital) becerilerini geliştirme ihtiyacının altını çizmiştir (Avrupa Komisyonu, 2020).

5.2 **Örgütsel Destek ve Güven**

Sosyal mübadele teorisine dayanan, algılanan örgütsel destek, çalışanların "örgütlerinin katkılarına ne ölçüde değer verdiği ve onların iyiliğini önemsediğini düşünme derecesini" temsil etmektedir (Allen, Renn ve Griffeth, 2003, s. 139; Abou-Moghli, 2015, s. 198). Böylece çalışanlar için örgütün refahını önemseyen ve örgütün amacına ulaşmasına yardımcı olacağını düşündüren bir yapı oluşturabilir (Abou-Moghli, 2015, s. 198; Neves ve Eisenberger, 2014, s. 189). Shore ve Shore (1995), çalışanların geleceği ile ilgili endişeleri ortaya koyan insan kaynakları uygulamalarının algılanan örgütsel desteği geliştirmesi gerektiğini varsaymaktadır (akt. Allen vd., 2003, s. 139). Özellikle uzaktan çalışma uygulamasıyla bu tür destek algısına her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulabilir.

Çalışanların işin hızı ve akışı üzerindeki takdir yetkisini artıran ve önceliklerin belirlenmesi, zaman yönetimi ve çalışma yöntemleri üzerinde daha fazla kontrole izin veren teknolojik değişimle birlikte, uzaktan çalışma modelinde özerkliğin öne çıkması beklenmektedir (Allen vd., 2003,

s. 141). Buna karşılık işverenler, çalışanlarının işlerine bağlı ve sadık olmalarını da istemektedir. Ancak işverenler çalışanlarına yüksek düzeyde destek sunuyorsa, çalışanların işten ayrılma olasılığı düşük, iş performansı yüksek ve örgütlerine duygusal olarak bağlı olacaklardır (Abou-Moghli, 2015, s. 198). Özellikle geleneksel ofis dışında daha sık çalışan bireylerin, hem amirlerinden hem de iş arkadaşlarından daha az sosyal destek aldıklarını hissetmeleri daha muhtemeldir (Allen vd., 2003, s. 138). Bu sebeple uzaktan çalışmada destek konusuna dikkat edilmesi gerekebilir.

Güven de dikkate alınması gereken diğer bir unsurdur. Güven, çalışanların rolleri ve beklentileri hakkında bilgiye dayalıyken, roller ve beklentiler hakkında bilgi eksikliğine dayanan uzaktan çalışma uygulaması daha fazla güven ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Bireylerin beklentilerinin ne olduğu bilinmediği bir durumda etkileşimi sürdürmek için güven oluşturmak gerekmektedir. Bu nedenle güven, başarılı bir uzaktan çalışma uygulaması için gerekli ve önemli bir bileşen olabilir. Güven yüksek olduğunda, daha fazla yetki devri, organizasyonun daha sorunsuz işleyişinin yanı sıra daha geniş problem çözme alternatifleri de sağlayabilir (Harrington ve Ruppel, 1999, s. 224-226).

Güven, belirli bir organizasyonda var olan kültüre ve organizasyonel uygulamalara bağlıdır ve uzaktan çalışmaya geçişte doğru değer ve davranışların yaratılması en önemli zorluklardan biridir. Benzer şekilde, örgüt kültürü güven ile ilişkilidir. İşbirliğini ve eşitlik normlarını teşvik eden bir kültür, sonunda diğerinin performansına olan güveni artırabilir ve bir güven atmosferi yaratabilir (Harrington ve Ruppel, 1999, s. 226). Uzaktan çalışanlar kendilerine adil ve saygılı davranıldığını ve kendilerini etkileyen süreçlerde söz sahibi olduklarını hissetmelidir (Kurland ve Egan, 1999, s. 511). Bu yüzden uzaktan çalışmaya yönelik oluşturulan her kültürel adım bu güven unsurunu oluşturmaya yönelik olmalıdır.

5.3 E-liderlik

Liderlik, liderin takipçilerini işi yapmaları için yönlendirdiği ve denetlediği, lider ve takipçileri arasındaki etkileşim anlamına gelmektedir. Dolayısıyla liderlik, örgütlerin amaçlarına ulaşması için (Aggarwal, 2014, s. 88) insanları yönlendirmesi olarak ifade edilmektedir. Yöneticilerin beş temel alanda liderlik yapmak için farklı bir yaklaşım benimsemeleri gerektiği öne sürülmektedir. Bunlar: insanları yönetmek, bilgiyi yönetmek, ekipleri yönetmek, süreçleri yönetmek ve tesisleri yönetmektir. Özellikle insanları yönetme konusunda, uzaktan çalışanın işletmenin hedeflerine verimli bir şekilde ulaşması sağlanacaksa, liderliğin "doğru biçimi" uygulanmalıdır. Böyle bir çalışma düzenini devreye sokmak ise ilk bakışta göründüğü gibi kolay bir iş olmayabilir (Wojcak vd., 2016, s. 35)

Yöneticilerin, kuruluşlarında uzaktan çalışma ile ilgili olarak alınan kararların uzun vadeli sonuçlarını dikkate alma sorumluluğu vardır (Gainey vd., 1999). Çünkü Lautsch, Kossek ve Eaton'ın belirttiği gibi, "Yöneticiler gözden uzak olmalarına rağmen uzaktan çalışanları (astlarını) nasıl denetleyeceklerini, onlarla nasıl iletişim kuracaklarını ve onlardan nasıl performans elde edeceklerini öğrenmelidir" (Groen vd., 2018, s. 727). Burada liderlik açısından öncelikle sorunun iletişimden kaynaklandığı düşünülmektedir (Wojcak vd., 2016, s. 35). Bu yüzden geleneksel liderlikten daha etkili, iletişimin ağır bastığı yeni bir liderlik türüne ihtiyaç duyulmuştur.

BİT'lerin gelişimi geleneksel liderlikten farklı uzaktan çalışmaya uyumlu olan yeni bir liderlik türü olarak E-liderlik kavramını ortaya çıkarmıştır. E-liderlik, bireyler, gruplar veya kuruluşlarda tutum, duygu, düşünce, davranış ve performansta bir değişiklik üretmek için BİT'in aracılık ettiği bir sosyal etki süreci olarak tanımlanmıştır (Avolio, Kahai ve Dodge, 2000, s. 617). Bu açıdan, e-liderlik, takipçilerin davranışlarında ve zihinsel durumlarında değişikliklere neden olmak için BİT'lerin kullanılmasını veya kullanılmamasını ima eden soyut bir kavramdır (Roman vd., 2019, s. 2). Ancak bu kavramın geleneksel liderlerin temel amacını değiştirmediği, sadece bilginin iletilmesi ve yayılması için daha fazla teknoloji kullanımını içerdiği belirtilmiştir (Aggarwal, 2014, s. 88).

E-liderlik (Elektronik liderlik), özellikle internet üzerinden takipçiler ve lider arasında sadece iletişim değil, aynı zamanda bilginin toplanması ve yayılması ve işlerin de bilişim teknolojileri aracılığıyla elektronik ortamda gerçekleşmesini sağlayan yeni liderlik türüdür. Bu liderler işlerini geliştirmek, yeni iş modelleri keşfetmek, takipçileriyle iletişim kurmak için yeni teknolojileri kullanırlar (Aggarwal, 2014, s. 88). Yeni bilgi teknolojisinin e-liderlik üzerindeki etkisi, kısmen teknolojinin yapısal özelliklerine ve ruhuna, grupların iç sistemlerine ve kuruluşun iç kültürüne bağlı olacaktır. BİT'in devreye girmesiyle bir liderlik sistemi etkinleştirilebilir, zayıflatılabilir veya tamamen devre dışı bırakılabilir (Avolio vd., 2000, s. 624). Bu sebeple işletmedeki kültürün, E-liderliğe uygun bir ortam hazırlaması gerekebilir.

5.4 **Sanal Ekipler**

Sanal ekipler, küreselleşmenin ortaya çıkardığı teknolojik yetenekler ve iş eğilimleri nedeniyle kullanılmaya başlanmıştır (Chamakiotis, Panteli ve Davison, 2021, s. 1). Bu ekipler ortak hedeflere ulaşmak için etkileşimli olarak işbirliği yapan iki veya daha fazla kişiden oluşan, ekip üyelerinden en az biri farklı bir yerde çalışan, iletişim ve koordinasyon ağırlıklı olarak elektronik iletişim ortamlarına (e-posta, faks, telefon, video konferans vb.) dayanmaktadır (Hertel, Geister ve Konradt, 2005, s. 71). E-liderlerin yön-

lendireceği sanal ekipler için uygun bir çalışma kültürü oluşturmak başlangıçta yapılması gereken bir zorunluluk olabilir.

İnsan ilişkilerine ve çalışan çıkarlarına önem veren ve paylaşım kültürüne sahip olan işletmelerin, çalışanlar arasında açık iletişim kurma olasılığı daha yüksektir. Bu tür kültürler, karşılıklı çıkarları korumaya yönelik ortak normları güçlendiren ve iyi anlaşılmış çözümlerin uygulanmasında bağlılığı sağlayan diyaloğu teşvik eder. Jarvenpaa ve arkadaşları, sanal ekip üyelerinin empatik olduğu ve birbirlerinin çalışmaları hakkında önemli geri bildirimlerle sık iletişim kurdukları durumlarda, daha yüksek düzeyde güven, bağlılık ve performansın meydana geldiğini bulmuştur (Harrington ve Ruppel, 1999, s. 227). Bundan dolayı işletmenin, iletişim altyapısı sağlam ve çalışanlar arasında etkileşimin ve geri bildirimin olduğu bir kültürel yapıyı sağlaması gerekebilir.

5.5 Resmileştirilmiş Prosedürler

Uzaktan çalışmada başarı, çalışanların değerlendirilmesi, düzenlenmesi ve bilgilendirilmesi biçiminde köklü değişiklikler gerektirir (Harrington ve Ruppel, 1999, s. 224). Yöneticiler artık "etrafta dolaşarak" ve çalışanları görerek yönetemezler. Resmi, planlanmış toplantılar yeterli olmayabilir ve toplantıları planlamak ve insanları resmi olmayan oturumlar için bir araya toplamak bir sorundur (Harrington ve Santiago, 2006, s. 2). Çalışanları gözlemlemek zor olduğu için, eylemlerle ilgili beklentilerin ve eylemlerin kendisiyle ilgili beklentilerin, diğerlerinin görmesi için mümkün olduğunca açık hale getirilmesi gerekir. Bu, ilk olarak, uzaktan çalışma sırasında bilgilerin nasıl iletileceğine ilişkin normlara odaklanılmasını gerektirir. Özellikle iletişim alanında normlarının yokluğu, ekip üyelerinin kendi yerel ortamlarında yaygın olan uygulamaları kullanmasına sebep olabilir. Bu da genellikle her bir ekip üyesinin kendi yöntemiyle iletişim kurmasına ve dolayısıyla diğer ekip üyeleriyle yeterince bilgi paylaşamamasına yol açabilir (Malhotra, Majchrzak ve Rosen, 2007, s. 60). Bu zorluğun üstesinden gelebilmek için herkesin katkıda bulunduğu resmileştirilmiş prosedürlere ihtiyaç kaçınılmazdır.

Resmileştirilmiş prosedürler, çalışanların kendi amaçları ile örgütün amaçları arasındaki örtüşmeyi görmelerini sağlayan en önemli etkenlerden birisidir (Harrington ve Santiago, 2006, s. 4). Bartol ve Liu (2002) bu prosedürlerin çalışanlarla ilişkileri ve dolayısıyla tutum ve performans gibi sonuçları etkileyeceğini öne sürmektedir (akt. Allen vd., 2003, s. 133). Bu doğrultuda yapılan çok sayıda araştırma, resmileştirmenin rol çatışmasını ve belirsizliği azalttığını, böylece iş tatminini artırdığını ve yabancılaşma ve stres duygularını azalttığını göstermiştir (Adler ve Borys, 1996, s. 64). Ayrıca birçok yazar, resmi prosedür ve hedef belirlemenin uzaktan çalışma ortamına netlik ve güven kattığını düşünmektedir. Bundan dolayı yöneti-

ciler, uzaktan çalışanlara yardımcı olmak ve karşılıklı anlayışı geliştirmek için prosedürlerin ve sonuca dayalı önlemlerin mevcut olduğundan emin olmalıdır (Harrington ve Santiago, 2006, s. 7).

Gaine ve arkadaşları (1999), bir merkezi yönetici tarafından yakın denetime dayanan prosedürel yönergeleri olmayan kültürlerin en çok uzaktan çalışma ile zayıflatılacağını, prosedür odaklı ve prosedürleri olan kültürlerin güçlendirileceğini ve çalışanların bağımsız olduğu ve işlerini bağımsız olarak gerçekleştirebildiği kültürlerin de güçleneceğini belirtmişlerdir (akt. Harrington ve Santiago, 2006, s. 3). Miller ve Jablin (1991) de çalışanların genellikle belirsiz durumlardan hoşlanmadıklarını ve bu durumlardan rahatsız olduklarını belirtmektedir. Zayıflamış kültürler, uygun davranışlarla ilgili çelişkili bilgiler veya yetersiz yönlendirme sağladığında, çalışanlar kaygı, kafa karışıklığı ve memnuniyetsizlik yaşama eğilimindedir. Ayrıca kabul edilen normları, değerleri ve inançları pekiştirecek güçlü kültürlerin yokluğu, çalışanların kuruma daha az bağlı olmalarına ve bazı durumlarda fiilen başka işler aramalarına neden olabilir (akt. Gainey vd., 1999). Bu sorunların önüne geçmek için yöneticiler veya liderlik tarafından, çalışanların işletmede hakim olan resmileştirilmiş prosedürleri açık ve net olarak bilmesini ve anlamasını sağlamak için eğitimler düzenlenmesi gereklidir. Aynı zamanda bu süreçler işletmenin kurumsallaşmasını sağlayan adımları da oluşturmakta ve uzaktan çalışmayı daha kolay yürütülür hale getirmektedir.

5.6 Kariyer Gelişimi ve Performans

Çalışan geliştirme faaliyetleri, organizasyonların çalkantılı ortamlara etkin bir şekilde uyum sağlamaları ve rekabet edebilmeleri için kritik öneme sahiptir (Cooper ve Kurland, 2002, s. 512). Ancak Teo ve arkadaşlarının (1998, s. 337) yaptığı çalışmada, uzaktan çalışmanın bireyler için algılanan ilk on dezavantajının sıralamasında birinci sırayı "Mesleki gelişimim için kritik olan akran etkileşimini kaçıracağım" endişesi yer almaktadır. Bireyler uzaktan çalışmanın, azaltılmış etkileşim ve kişisel çalışma alanı kaybı ile ilişkili olduğuna inanmaktadır. Ayrıca, bireyler çalışma alanı kaybının ofiste kontrol ve güç kaybı anlamına geleceğinden de endişe duymuşlardır. Bunun gibi olumsuz durumları ortadan kaldırmak ***için uzaktan çalışanlara yönelik eğitim faaliyetlerinin*** ve liderlerin rehberlik etme etkinliklerinin arttırılması gerekmektedir.

Hamilton ve Scandura (2003), e-liderliğin gerekli bir sonucu olarak dijital bir dünyada e-mentorluk kavramını incelemiştir. Araştırmacılar, e-mentorluğun önemli olduğu ve geleneksel mentorluk modellerinin kullanımını ve esnekliğini zaman ve mekan boyunca genişlettiği sonucuna varmışlardır. Ancak teknolojiyi geleneksel mentorluk modelleriyle entegre etmek, üstesinden gelinmesi gereken bir zorluktur (akt. DasGupta, 2011,

s. 6). Bu zorlukla mücadele edemeyen yöneticiler uzaktan çalışanları geleneksel ofislerdeki gibi kontrol etmeye devam ederse, başarısızlık ortaya çıkabilir. Bu yüzden, yöneticilerin rehberlik etme rolünü öne çıkaracak olan E-mentorluğa doğru kayması gerekmektedir (Dambrin, 2004, s. 373). Uzaktan çalışanlara yönelik rehberlik hizmetini iletişim teknolojisiyle entegre etmek ve bunun kültürel anlamda benimsenmesini sağlamak birçok zorluğun üstesinden gelmeye de yardımcı olabilir.

Uzaktan çalışma uygulaması açısından en önemli zorluklardan bir diğeri de performansın ölçülmesidir. Uzaktan çalışanlar fiziksel olarak gözden uzak olduğundan, denetçilerin performansı kontrol etmek ve izlemek için fiziksel gözlem dışındaki ölçülere güvenmeleri gerekir. Örneğin, Olson (1982), daha etkili denetim için evden çalışanların performansının izlenmesinin "gözlemden ziyade sonuçlara, tamamlanmış işin kalitesine ve zamanına dayalı" olma eğiliminde olduğunu bulmuştur (Kurland ve Egan, 1999, s. 501-502). Sonuç temelli ölçümlerin kullanılmasıyla, çalışan performansının izlenmesi artık çalışanın mevcut olmasına veya sadece meşgul görünmesine dayanmadığı için, uzaktan çalışma başarısının artması daha muhtemeldir. Benzer şekilde, kültürün süreçten ziyade çıktıyı vurguladığı durumlarda, daha fazla yetki devri ve güven meydana gelebilir ve daha yüksek performans seviyeleri ile iş sonuçlanabilir (Harrington ve Ruppel, 1999, s. 228).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT) geliştiği dönemden itibaren hayatımızda sosyal, ekonomik ve kültürel değişimlere sebep olmuştur. İşletmeler de bu değişimlerden en çok etkilenen kurumlar arasındadır. Özellikle geleneksel çalışma yöntemlerinden farklı olarak esnekliği ön planda tutan yeni çalışma modellerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu esnek çalışma modellerinden biri de uzaktan çalışmadır. 1970'lerde ortaya çıkan, günümüze kadar avantajları olduğu düşünülerek uygulanmaya geçilen bu modelin pandemi süreciyle birlikte uygulanmasında hızlı bir artış gerçekleşmiştir. Ancak örgüt kültürünün bu çalışma modellerine uygunluğu konusuna yeterince önem verilmemiştir. Özellikle gücünü yüz yüze iletişim kültüründen alan işletmeler bu süreçten daha çok etkilenecektir. Geleneksel örgüt kültürünün bu çalışma modeline aktarılma zorluğundan dolayı sürecin iyi şekilde yönetilebilmesi için yeni bir uzaktan çalışma kültürüne ihtiyaç duyulabilir.

Uzaktan çalışma kültürü, BİT'lerle birbirine bağlanan çalışanların hem örgüte bağlanma hem de diğer çalışanlarla arasında kişilerarası ağ oluşturma hissi yaratma durumudur. Yani bir anlamda örgüt kültürünü online olarak çalışanlara aktarma işidir. Güçlü bir uzaktan çalışma kültürü oluştururken örgütü etkileyen birçok unsurun analiz edilmesi gerekir. Çün-

kü kültürün alt yapısı hazırlanmadan bunun uygulanması ve çalışanlar tarafından benimsenmesi mümkün olmayabilir. Uzaktan çalışma kültürünün yaygın hale gelebilmesi ve başarılı olabilmesi, zenginleştirilmiş iyi bir iletişim alt yapısına; örgütün desteğine ve güven ortamının oluşturulmasına; yeni E-liderlik modelinin uygulanmasına ve sanal ekiplerin oluşturulmasına; çalışanlara açık ve net bilgiler sunan resmileştirilmiş prosedürler hazırlanmasına; E-mentorluğa dayanan kariyer gelişim fırsatları yaratılmasına ve kaliteli sonuçlara dayanan performans yönetimine bağlı olabilir.

İşletme yöneticilerinin kültürü yaratırken her adımda iyi düşünülmüş kararlar alması gerekebilir. Örgüt içinde çalışanı işletmeye bağlamak zor iken örgüt dışındaki çalışanı işletmeye bağlamak daha da zor olduğundan süreci iyi yönetmek gerekmektedir. İnsan kaynakları uygulayıcıları uzaktan çalışma algısını iyileştirici uygulamaların geliştirilmesinde yardımcı olmalıdır. Çalışanlara işletme stratejilerinin ve amaçlarının aktarılması oluşacak kültüre bağlı olabilir. Bu yüzden acil durumlarda ya da kalıcı olarak bu modele geçilme ihtimalinden dolayı geleceğe yatırım düşüncesinden hareketle işletmelerin şimdiden uzaktan çalışma kültürünü oluşturmaları gerekebilir.

Bu çalışmanın uzaktan çalışma uygulamasını kullanan işletmelere ve işletme yöneticilerine fikir sağlayacağı düşünülmektedir. Gelecekte yapılacak araştırmalar uygulanan uzaktan çalışmaların işletmelerin kültürlerine uygunluğunu analiz edebilir. Ayrıca yeni bir uzaktan çalışma kültürü ölçeği yaratılarak uzaktan çalışma için gerekli alt yapı çalışmaları gerçekleştirilebilir.

KAYNAKLAR

Abou-Moghli, A. (2015). The role of organizational support in improving employees performance. *International Business Research*, *8* (2), 198-203. DOI:10.5539/ibr.v8n2p198

Acar, A. Z., Acar, P. (2012). The effects of organizational culture and innovativeness on business performance in healthcare industry. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, *58*, 683-692. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.09.1046

Adamovic, M. (2022). How does employee cultural background influence the effects of telework on job stress? the roles of power distance, individualism, and beliefs about telework. *International Journal of Information Management*, 62, 1-13, https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2021.102437

Adler, P. S., Borys, B. (1996). Two types of bureaucracy: Enabling and coercive. *Administrative Science Quarterly*, 41 (1), 61-89. DOI:10.2307/2393986

Aggarwal, R. A. (2014). E-Leadership- a new and modern style of leadership. *International Journal of Advances in Management and Economics*, 3 (5), 88-93.

Aguilera, A., Lethiais, V., Rallet, A., Proulhac, L. (2016). Home-based telework in France: Characteristics, barriers and perspectives. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, *92*, 1-11. http://dx.doi.org/10.1016/j.tra.2016.06.021

Allen, D. G., Renn, R. W., Griffeth, R. W. (2003). The impact of telecommuting design on social systems, self-regulation, and role boundaries. *Research in Personnel and Human Resources Management,* 22, 125-163. 0742-7301/doi:10.1016/S0742-7301(03)22003-X

Alvesson, M. & Sveningsson, S. (2008). *Changing Organizational Culture: Cultural Change Work in Progress*. New York: Routledge.

Alvesson, M. (1989). The Culture Perspective On Organizations: Instrumental Values And Basic Features of Culture. *Scandinavian Journal of Management*, 5 (2), 123-136.

Alvesson, M. (2002). *Understanding Organizational Culture* (1. Baskı). London: SAGE.

Athanasiadou C., Theriou G. (2021). Telework: systematic literature review and future research agenda. Heliyon. 7 (10), 1-18: e08165. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e08165

Avolio, B. J., Kahai, S., Dodge, G. E. (2000). E-leadership: Implications for theory, research, and practice. *The leadership quarterly*, *11* (4), 615-668. DOI:10.1016/S1048-9843(00)00062-X

Bailey, D. E., Kurland, N. B. (2002). A review of telework research: Findings, new directions, and lessons for the study of modern work. *Journal of Or-*

ganizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior, *23* (4), 383-400. DOI: 10.1002/job.144

Barnes, S. J. (2020). Information management research and practice in the post-covıd-19 world. *International journal of ınformation management*, 55, Article 10217, 1-4. https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2020.102175

Bell, A. (23.09.2021), 9-Steps & Ideas For Building A Strong Remote Work Culture In Virtual Teams, < https://snacknation.com/blog/remote-work-culture/> 23.01.2022

Bozkurt, V. (2006). *Değişen Dünyada Sosyoloji*, Bursa: Ekin.

Chamakiotis, P., Panteli, N., Davison, R. M. (2021). Reimagining e-leadership for reconfigured virtual teams due to Covid-19. *International Journal of Information Management*, 60. DOI: 10.1016/j.ijinfomgt.2021.102381

Cooper, C. D., & Kurland, N. B. (2002). Telecommuting, professional isolation, and employee development in public and private organizations. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, *23* (4), 511-532. DOI: 10.1002/job.145

Dambrin, C. (2004). How does telework influence the manager-employee relationship?. *International Journal of Human Resource Development & Management*, 4 (4), 358-374. DOI:10.1504/IJHRDM.2004.005044

DasGupta, P. (2011). Literature review: e-Leadership. *Emerging Leadership Journeys*, *4* (1), 1-36.

Eren, E. (2017). **Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi** (16. Baskı). İstanbul: Beta.

Eurofound. (2010). European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Telework in the European Union. <https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_files/docs/eiro/tn0910050s/tn0910050s.pdf|> 23.01.2022

European Commission, (2020). Telework in the EU before and after the COVID-19: where We Were, where We Head to. Joint Research Centre, European Union. <https://ec.europa.eu/jrc/sites/jrcsh/files/jrc120945_policy_brief_-_covid_and_ telework_final.pdf.> 29.01.2022

Gainey, T. W., Kelley, D. E., Hill, J. A. (1999). Telecommuting's ımpact on corporate culture and ındividual workers: examining the effect of employee ısolation. *SAM Advanced Management Journal*, 64 (4), Gale Academic OneFile, link.gale.com/apps/doc/A57829884/AONE?u=googlescholar&sid=bookmark-AONE&xid=fc4cf121. Accessed 23 Feb. 2022.

Gajendran, R. S., Harrison, D. A. (2007). The good, the bad, and the unknown about telecommuting: meta-analysis of psychological mediators and indi-

vidual consequences. *Journal of Applied Psychology*, 92 (6), 1524–1541. DOI: 10.1037/0021-9010.92.6.1524

Golden, T. (2021), Telework and the navigation of work-home boundaries. *Organizational Dynamics,* 50 (1), 1-10. https://doi.org/10.1016/j.orgdyn.2020.100822

Groen, B. A., Van Triest, S. P., Coers, M., Wtenweerde, N. (2018). Managing flexible work arrangements: teleworking and output controls. *European Management Journal*, *36* (6), 727-735. https://doi.org/10.1016/j.emj.2018.01.007

Haddon, L., Brynin, M. (2005). The character of telework and the characteristics of teleworkers. *New Technology, Work and Employment,* 20 (1), 34-46. DOI:10.1111/j.1468-005X.2005.00142.x

Haddon, L., Lewis, A. (1994). The experience of teleworking: an annotated review. *International Journal of Human Resource Management*, 5 (1), 193-223. https://doi.org/10.1080/09585199400000010

Harrington, S. J., Ruppel, C. P. (1999). Telecommuting: a test of trust, competing values, and relative advantage. *IEEE Transactions on Professional Communication*, 42 (4), 223-239. DOI:10.1109/47.807960

Harrington, S. J., Santiago, J. (2006). Organizational culture and telecommuters' quality of work life and professional isolation. *Communications of the IIMA*, *6* (3), 1-10.

Helfrich, C.D., Li, Y-F., Mohr, D.C., Meterko, M., Sales, A.E. (2007). Assessing an organizational culture instrument based on the competing values framework: exploratory and confirmatory factor analyses. *Implementation Science*, 2 (1), 1-14, DOI: 10.1186/1748-5908-2-13.

Hertel, G., Geister, S., Konradt, U. (2005). Managing virtual teams: A review of current empirical research. *Human Resource Management Review*, 15 (1), 69-95. DOI:10.1016/j.hrmr.2005.01.002

Holland, P., Bardoel, A. (2016). The impact of technology on work in the twenty-first century: exploring the smart and dark side. *The International Journal of Human Resource Management*, 27 (21), 2579-2581, DOI: 10.1080/09585192.2016.1238126

Illegems, V., Verbeke, A., S'Jegers, R. (2001). The organizational context of teleworking implementation. *Technological forecasting and social change*, *68* (3), 275-291. DOI:10.1016/S0040-1625(00)00105-0

Kattenbach, R., Demerouti, E., Nachreiner, F. (2010). Flexible working times: Effects on employees' exhaustion, work-nonwork conflict and job performance. *Career Development International*, 15 (3), 279-295. DOI:10.1108/13620431011053749

Köse, S., Tetik, S., Ercan, C. (2001). Örgüt Kültürünü Oluşturan Faktörler. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *8* (1), 219-242.

Kurland, N. B., Egan, T. D. (1999). Telecommuting: Justice and control in the virtual organization. *Organization Science*, 10 (4), 500-513. DOI:10.1287/orsc.10.4.500

Malhotra A., Majchrzak A., Rosen B. (2007). Leading virtual teams. *Academy of Management Perspectives,* 21, 60-70. DOI:10.5465/AMP.2007.24286164

Martínez-Sanchez, A., Perez-Perez, M., de-Luis-Carnicer, P., Vela-Jimenez, M.J. (2007). Telework, human resource flexibility and firm performance. *New Technology, Work and Employment*, 22 (3), 208–223. DOI:10.1111/j.1468-005X.2007.00195.x

Montreuil, S., Lippel, K. (2003). Telework and Occupational Health: A Quebec Empirical Study and Regulatory İmplications. *Safety Science*, 41, 339-358. DOI:10.1016/S0925-7535(02)00042-5

Morganson, V. J., Major, D. A., Oborn, K. L., Verive, J. M., Heelan, M. P. (2010). Comparing telework locations and traditional work arrangements: Differences in work-life balance support, job satisfaction, and inclusion. *Journal of Managerial Psychology*, 25 (6), 578-595. DOI 10.1108/02683941011056941

Neves, P., Eisenberger, R. (2014). Perceived organizational support and risk taking. *Journal of managerial psychology*. 29 (2), 187-205. DOI 10.1108/JMP-07-2011-0021

Nişancı, Z. N. (2012). Toplumsal kültür-örgüt kültürü ilişkisi ve yönetim üzerine yansımaları. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1 (1), 1279-1293 https://dergipark.org.tr/tr/pub/buyasambid/issue/29824/320974

Özkalp, E. & Kırel, Ç. (2001). Örgütsel Davranış. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Papagiannidis, S., Harris, J., Morton, D. (2020). WHO led the digital transformation of your company? a reflection of ıt related challenges during the pandemic. *International Journal of Information Management*, 55, Article 102166. DOI:10.1016/j.ijinfomgt.2020.102166

Pérez, M. P., Sánchez, A. M., de Luis Carnicer, P., Jiménez, M. J. V. (2005). The differences of firm resources and the adoption of teleworking. *Technovation*, *25* (12), 1476-1483. DOI:10.1016/j.technovation.2005.04.002

Robbins, S. P. ve Judge, T. A. (2017). **Örgütsel Davranış**, İnci Erdem (Çev.). Ankara: Nobel.

Roman, A. V., Van Wart, M., Wang, X., Liu, C., Kim, S., McCarthy, A. (2019). Defining e-leadership as competence in ICT-mediated communications: an exploratory assessment. *Public Administration Review*, 79 (6), 1-14. DOI: 10.1111/puar.12980.

Schein, E. H. (1990). Organizational culture. American Psychologist*, 45* (2), 109–119.

Shockley, K. M., Allen, T. D. (2007). When flexibility helps: Another look at the availability of flexible work arrangements and work–family conflict. *Journal of Vocational Behavior*, 71 (3), 479-493. DOI:10.1016/j.jvb.2007.08.006

Siha, S. M., Monroe, R. W. (2006). Telecommuting's past and future: a literature review and research agenda. *Business Process Management Journal*, 12 (4), 455-482. DOI 10.1108/14637150610678078

Silva-C, A., Montoya R, I. A., Valencia A, J. A. (2019). The attitude of managers toward telework, why is it so difficult to adopt it in organizations? *Technology in Society*, 59, 101133, 1-10. DOI:10.1016/j.techsoc.2019.04.009

Sökmen, A. (2013). **Örgütsel Davranış** (1. Baskı). Ankara: Detay.

Şişman, M. (2007). Örgütler ve Kültürler (2. Baskı), Ankara: Pegem A.

Teo, T. S. H., Lim, V. K. G. ve Wai, S. H. (1998). An empirical study of attitudes towards teleworking among ınformation technology (It) personnel. *International Journal of Information Management*, 18 (5), 329-343. DOI:10.1016/S0268-4012(98)00023-1

Wellman, B., Salaff, J., Dimitrova, D., Garton, L., Gulia, M., Haythornthwaite, C. (1996). Computer networks as social networks: Collaborative work, telework, and virtual community. *Annual review of sociology*, *22* (1), 213-238. DOI:10.1146/annurev.soc.22.1.213

Wiesenfeld, B. M., Raghuram, S., Garud, R. (1999). Communication patterns as determinants of organizational identification in a virtual organization. *Organization Science*, 10 (6), 777-790. DOI:10.1111/j.1083-6101.1998.tb00081.x

Wiesenfeld, B. M., Raghuram, S., Garud, R. (2001). Organizational identification among virtual workers: The role of need for affiliation and perceived work-based social support. *Journal of management*, *27* (2), 213-229. https://doi.org/10.1016/S0149-2063(00)00096-9

Wojcak, E., Bajzikova, L., Sajgalikova, H., Polakova, M. (2016). How to achieve sustainable efficiency with teleworkers: leadership model in telework. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 229, 33-41. DOI:10.1016/j.sbspro.2016.07.111

Yılmaz, Ö. (26.01.2022). Uzaktan çalışma kültürü nasıl oluşturulur? Erişim Adresi <https://www.kariyer.net/ik-blog/uzaktan-calisma-kulturu-nasil-olusturulur/> 17.01.2022

Zhang, S., Moeckel, R., Moreno, A. T., Shuai, B., Gao, J. (2020). A work-life conflict perspective on telework. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 141, 51-68. DOI:10.1016/j.tra.2020.09.007

BÖLÜM 11

TÜRKİYE'DE SİYASİ PARTİLERİN SAYISI ÜZERİNDEN SEÇİMLERE KATILIM SORUNUNA İLİŞKİN DEĞERLENDİRME

Mesut KOÇ[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Gölhisar Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, mesutkoc@mehmetakif.edu.tr, ORCID NO: 0000-0002-0231-747X

Giriş

Halkın yönetime katılımı, seçme ve seçilme hakları gereği, günümüzde temsili demokrasi doğrultusunda uygulanmaktadır. Temsili demokrasinin gerçekleştirilmesinde siyasi partiler en temel zemin olarak başta gelmektedir. Türkiye'de Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte, arada başarısız denemeler olmasına rağmen, 1946'ya kadar genel anlamda, tek parti yönetimi hâkim olmuştur. 1946 yılında çok partili hayata geçilmesi, Türkiye demokrasisi açısından en önemli dönemi oluşturmuştur. Sonrasında askeri darbelerle bu süreç kısa süreliğine sekteye uğratılmış olsa da demokrasinin kurum ve kurallarının belli ölçüde bu dönemle yerleşmeye başladığı görülmektedir(Uluç, 2020). 1980 yılında yapılan askeri ihtilal sonrası halen yürürlükte olan 1982 Anayasası kabul edilerek ihtilal döneminde kapatılmış ve malvarlıkları hazineye devredilmiş olan siyasi partiler konusunda düzenlemeler yapılmış ve bu anlamda yeni bir sürece girilmiştir. Yeni sürecin ilginç sonuçları da ortaya çıkmıştır. Bunların başında, faaliyette olan en eski siyasi partinin kuruluş tarihinin 1983 olması gösterilebilir. 1983 yılında kurulan ve kurulduğu yıl iktidara gelen Anavatan Partisi'nin 2009 yılında Demokrat Parti ile birleşerek bu isimle faaliyetinin sonlanması dikkate değerdir.[1] Yine, 40 yıllık bu dönemin hemen hemen yarısında iktidarda bulunan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kurulduğu 2001 yılından hemen bir yıl sonra iktidara gelmesi dikkat çekicidir.

Siyasi partilerin seçimlere katılması ve seçimler yoluyla gelinen yönetim kademelerinde gösterdiği adaylarının yer alması için çalışması beklenen bir durumdur. Bunun gerçekleşmesi ise seçimlere katılmak ve siyasi faaliyetlerde bulunmaya bağlıdır. Türkiye'de halen faaliyette olan siyasi parti sayısı yüksek olmasına rağmen bu partilerin büyük bir kısmının çeşitli sebeplerle Cumhurbaşkanlığı, milletvekilliği ve mahalli idareler için yapılan seçimlere giremediği görülmektedir.

Bu çalışmada; Türkiye'de mevzuata göre kurulmuş ve resmi olarak faaliyet gösteren siyasi parti sayısı ile seçimlere giren parti sayısının arasındaki farkın oldukça yüksek olmasının sebepleri irdelenmiştir. Siyasi partilerin seçimlere katılmasının önündeki engeller ortaya konularak çözüm önerisinde bulunulmuştur.

Siyasi partilerin ülke geneli seçim barajının yüksek olması ve teşkilatlanmada yaşadıkları sorunlar, kampanya ve faaliyetlerinin yürütülülmesinde gereken yüksek bütçeler seçimlere katılamamalarında başlıca etkenler arasında yer aldığı görülmektedir. 1983 tarihli Siyasi Partiler Kanunu başta olmak üzere seçim kanunlarında değişiklik yapılarak günümüz koşullarında göre uygun hale getirilmesi gerektiği açıktır. Siyasi partilerin varlık

1 Sonraki yıllarda Anayasa Mahkemesi kararı ile kapatılmadığından aynı ismi taşıyan yeni partiler kurulmuştur.

sebeplerinden birisi olan seçimlere katılmaları vatandaşların tercihlerini zenginleştirecek ve katılımcı demokrasiyi güçlendirecektir.

1. Siyasi Partiler

Demokratik sistemin en temel araçlarından birisi siyasi partilerdir. Siyasi partiler halkın oylarını kullanmak suretiyle seçme, aday olmak suretiyle seçilme haklarını kullandıkları örgütlenme zeminleridir. Siyasal partiler ve özgür seçimler, demokrasinin vazgeçilmez unsurlarıdır. Demokratik rejimlerde siyasal partiler, savundukları düsünce ve idealleri gerçeklestirmek için birbirleriyle yarısmaktadırlar. Demokratik rejimlerde yönetim yetkisinin, mesruiyetinin temeli seçimlerdir. Çok partili demokrasilerde genel seçimlerin amacı, belirli bir süre için, bir seçim dönemi, bir yasama dönemi için hükümetin hangi partinin kuracagını, yani hangi partinin iktidar olacagını, hangi partinin muhalefet olarak denetim görevi yapacagını belirlemektir. Günümüz demokrasilerinin "partiler demokrasisi" olarak adlandırılması siyasal partilerin önemini ortaya koymaktadır (Aydın, 2008).

Anayasa'da vatandaşların, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak seçme, seçilme ve bağımsız olarak veya bir siyasi parti içinde siyasi faaliyette bulunma ve halkoylamasına katılma hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. Siyasi partilerin demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları olduğuna yer verilen Anayasa'nın 68. maddesinde, önceden izin almadan parti kurulabileceğine ve Anayasa ve kanun hükümleri içerisinde faaliyetlerini sürdürecekleri vurgulanmıştır. Anayasa'da siyasi parti tanımı yer almazken, "siyasi partilerin tüzük ve programları ile eylemleri, devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve laik Cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz; sınıf veya zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir tür diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayamaz; suç işlenmesini teşvik edemez" ifadelerine yer verilmiştir.[2] Siyasi parti tanımı kanunda yapılmıştır. Siyasi Partiler Kanununun 3. maddesinde; siyasi parti; Anayasa ve kanunlara uygun olarak; Cumhurbaşkanı, milletvekili ve mahalli idareler seçimleri yoluyla, tüzük ve programlarında belirlenen görüşleri doğrultusunda çalışmaları ve açık propagandaları ile milli iradenin oluşmasını sağlayarak demokratik bir devlet ve toplum düzeni içinde ülkenin çağdaş medeniyet seviyesine ulaşması amacını güden ve ülke çapında faaliyet göstermek üzere teşkilatlanan tüzel kişiliğe sahip kuruluşlar olarak tanımlanmıştır.[3] Kanun, bu maddenin devamında, siyasi partilerin demokratik siyasî hayatın vazgeçilmez unsurları olduğuna ve Atatürk ilke ve inkılâplarına bağlı olarak çalışacaklarına yer vermiştir. Siyasi partilerin kuruluşu, organlarının seçimi, işleyişi, faaliyetleri ve kararları Anayasada nitelikleri belirtilen demokrasi esaslarına aykırı olamayacağına dikkat çekmiştir.

2 1982 Anayasası, Resmî Gazete, Tarih: 09.11.1982, Sayı:17863.
3 Siyasi Partiler Kanunu, Resmî Gazete Tarih: 22.04.1983, Sayı: 18027.

Anayasa'da siyasi partilerin uyacakları esaslar 69. maddede düzenlenmiştir. Buna göre; siyasi partilerin faaliyetleri, parti içi düzenlemeleri ve çalışmaları demokrasi ilkelerine uygun olur. Bu ilkelerin uygulanması kanunla düzenlenir. Siyasi partiler, ticari faaliyetlere girişemezler. Siyasi partilerin gelir ve giderlerinin amaçlarına uygun olması gereklidir. Bu kuralın uygulanması kanunla düzenlenir. Anayasa Mahkemesince siyasi partilerin mal edinimleri ile gelir ve giderlerinin kanuna uygunluğunun tespiti, bu hususun denetim yöntemleri ve aykırılık halinde uygulanacak yaptırımlar kanunda gösterilir. Anayasa Mahkemesi, bu denetim görevini yerine getirirken Sayıştaydan yardım sağlar. Anayasa Mahkemesinin bu denetim sonunda vereceği kararlar kesindir.

Siyasi partilerin kapatılması hususuna bu maddede yer verilmiştir. "Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının açacağı dava üzerine Anayasa Mahkemesince kesin olarak karara bağlanır. Bir siyasi partinin tüzüğü ve programının 68 inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı bulunması halinde temelli kapatma kararı verilir. Bir siyasi partinin 68 inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı eylemlerinden ötürü temelli kapatılmasına, ancak, onun bu nitelikteki fiillerin işlendiği bir odak haline geldiğinin Anayasa Mahkemesince tespit edilmesi halinde karar verilir. Bir siyasî parti, bu nitelikteki fiiller o partinin üyelerince yoğun bir şekilde işlendiği ve bu durum o partinin büyük kongre veya genel başkan veya merkez karar veya yönetim organları veya Türkiye Büyük Millet Meclisindeki grup genel kurulu veya grup yönetim kurulunca zımnen veya açıkça benimsendiği yahut bu fiiller doğrudan doğruya anılan parti organlarınca kararlılık içinde işlendiği takdirde, söz konusu fiillerin odağı haline gelmiş sayılır. Anayasa Mahkemesi, yukarıdaki fıkralara göre temelli kapatma yerine, dava konusu fiillerin ağırlığına göre ilgili siyasî partinin Devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılmasına karar verebilir. Temelli kapatılan bir parti bir başka ad altında kurulamaz. Bir siyasi partinin temelli kapatılmasına beyan veya faaliyetleriyle sebep olan kurucuları dahil üyeleri, Anayasa Mahkemesinin temelli kapatmaya ilişkin kesin kararının Resmî Gazetede gerekçeli olarak yayımlanmasından başlayarak beş yıl süreyle bir başka partinin kurucusu, üyesi, yöneticisi ve deneticisi olamazlar. Yabancı devletlerden, uluslararası kuruluşlardan ve Türk uyrukluğunda olmayan gerçek ve tüzel kişilerden maddi yardım alan siyasi partiler temelli olarak kapatılır. Siyasî partilerin kuruluş ve çalışmaları, denetlenmeleri, kapatılmaları ya da devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılmaları ile siyasî partilerin ve adayların seçim harcamaları ve usulleri yukarıdaki esaslar çerçevesinde kanunla düzenlenir."

Amacına ulaşabilmesi için ülke çapında teşkilatlanması gereken siyasi partilerin merkez organları büyük kongre, genel başkan ile diğer karar, yönetim, icra ve disiplin organlarından oluşur. Bu organların isimleri

ve üye sayıları tüzüklerinde gösterilir. Partiler il ve ilçelerde örgütlenir ve beldelerde de teşkilat kurabilir. İl teşkilatları; il kongresi, il başkanı, il yönetim kurulu ve il disiplin kurulundan müteşekekkildir. Siyasi partilerin ilçe teşkilatı; ilçe kongresi, ilçe başkanı, ilçe yönetim kurulu ve kurulmuş ise belde teşkilatından oluşur. Parti tüzüğünde ilçe disiplin kurulu oluşturulmasına karar verilebilir. Beldelerde teşkilat kurulması mecburi değildir.

Birçok ülkeden farklı olarak, Türkiye'de çok sayıda parti bulunmaktadır. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığının 25 Şubat 2022 tarihli verilerine göre 120 siyasi parti faal olarak görünmektedir. Bu yüksek rakama rağmen seçimlere katılan siyasi parti sayısı ise oldukça düşüktür.

Tablo 1. Türkiye'de Faaliyette Olan Siyasi Partiler[4] ve Kayıtlı Üye Sayıları.[5]

	SİYASİ PARTİ ADI	KURULUŞ	ÜYE SAYISI
1	DEMOKRAT PARTİ	1983	402194
2	MİLLİYETÇİ HAREKET PARTİSİ	1983	476823
3	MİLLET PARTİSİ	1984	4524
4	DEMOKRATİK SOL PARTİ	1985	30482
5	VATAN PARTİSİ	1992	17012
6	CUMHURİYET HALK PARTİSİ	1992	1315022
7	GENÇ PARTİ	1992	33845
8	TÜRKİYE SOSYALİST İŞÇİ PARTİSİ	1993	72
9	BÜYÜK BİRLİK PARTİSİ	1993	91003
10	TÜRKİYE KOMÜNİST PARTİSİ	1993	4786
11	SOL PARTİ	1994	5451
12	LİBERAL DEMOKRAT PARTİ	1994	4907
13	EMEK PARTİSİ	1996	5259
14	DEVRİMCİ SOSYALİST İŞÇİ PARTİSİ	1997	93
15	İLK PARTİ	1998	922
16	SAADET PARTİSİ	2001	271210
17	ADALET VE KALKINMA PARTİSİ	2001	11089543
18	BAĞIMSIZ TÜRKİYE PARTİSİ	2001	9686
19	HAK VE ÖZGÜRLÜKLER PARTİSİ	2002	1450
20	YURT PARTİSİ	2002	74
21	BAĞIMSIZ CUMHURİYET PARTİSİ	2002	7
22	SAĞDUYU PARTİSİ	2002	0
23	AYYILDIZ PARTİSİ	2003	1
24	EMEKÇİ HAREKET PARTİSİ	2004	236
25	HALKIN KURTULUŞ PARTİSİ	2005	404
26	MÜDAFAA-İ HUKUK HAREKETİ PARTİSİ	2006	325
27	İŞÇİNİN KENDİ PARTİSİ	2006	101
28	YÜCE DİRİLİŞ PARTİSİ	2007	141
29	DOĞRU YOL PARTİSİ	2007	1287

4 Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, 25.02.2022 Tarihi İtibarıyla Faal Siyasi Partilerin Listesi, https://www.yargitaycb.gov.tr/kategori/108/faaliyette-olan-siyasi-partiler, Liste sırası boşalan partiler dikkate alınmadan yeniden düzenlenmiştir.

5 Üye sayıları Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığının 2 Mart 2022 tarihi itibarıyla yayınladıklarıdır.

30	DEVRİMCİ İŞÇİ PARTİSİ	2007	29
31	EBEDİ NİZAM PARTİSİ	2007	87
32	DEMOKRATİK BÖLGELER PARTİSİ (BDP)	2008	7011
33	HAK VE HAKİKAT PARTİSİ	2008	131
34	YENİ DÜNYA PARTİSİ (BÜYÜKANAVATAN)	2009	0
35	EZİLENLERİN SOSYALİST PARTİSİ	2010	395
36	ULUSAL PARTİ	2010	41
37	SOSYALİST CUMHURİYET PARTİSİ	2010	378
38	ANAVATAN PARTİSİ	2011	24886
39	ÖZGÜRLÜK VE SOSYALİZM PARTİSİ	2011	104
40	TOPLUMCU KURTULUŞ PARTİSİ	2012	98
41	HAK VE ADALET PARTİSİ	2012	1771
42	HALKLARIN DEMOKRATİK PARTİSİ	2012	42648
43	TÜRK BİRLİĞİ PARTİSİ	2012	36
44	YEŞİLLER VE SOL GELECEK PARTİSİ	2012	2923
45	HÜR DAVA PARTİSİ	2012	9416
46	MUHAFAZAKÂR YÜKSELİŞ PARTİSİ	2013	69088
47	SOSYALİST YENİDEN KURULUŞ PARTİSİ	2013	467
48	KADIN PARTİSİ	2014	0
49	TURAN HAREKETİ PARTİSİ	2014	320
50	MERKEZ PARTİ	2014	2919
51	HAK VE HUZUR PARTİSİ	2014	130
52	KOMÜNİST PARTİ	2014	33
53	CİHAN PARTİSİ	2014	154
54	ÇOĞULCU DEMOKRASİ PARTİSİ	2014	284
55	TÜRKİYE EKONOMİ VE KALKINMA PARTİSİ	2014	110
56	MİLLİ MÜCADELE PARTİSİ	2014	0
57	AS PARTİ	2015	0
58	İŞÇİ DEMOKRASİSİ PARTİSİ	2015	0
59	TÜRKİYE KOMÜNİST HAREKETİ	2015	1432
60	BİRLEŞİK DEVRİMCİ PARTİ	2015	118
61	ADALET PARTİSİ	2015	5564
62	SOSYALİST EMEKÇİLER PARTİSİ	2016	30
63	DEMOKRASİ ZAMANI PARTİSİ	2016	93
64	OSMANLI PARTİSİ	2016	6273
65	GÜVEN ADALET VE AYDINLIK PARTİSİ	2017	24
66	İYİ PARTİ	2017	539929
67	TÜRKİYE İŞÇİ PARTİSİ	2017	7624
68	ÖTÜKEN BİRLİĞİ PARTİSİ	2017	0
69	ADALET BİRLİK PARTİSİ	2018	3172
70	YENİDEN REFAH PARTİSİ	2018	187873
71	ÜLKEM PARTİSİ	2019	3017
72	TÜRK VE DÜNYA BİRLİĞİ PARTİSİ	2019	39
73	GELECEK PARTİSİ	2019	52241
74	ANADOLU BİRLİĞİ PARTİSİ	2020	430
75	AYDINLIK GELECEĞİN PARTİSİ	2020	1337
76	MERKEZ ANA PARTİSİ	2020	302
77	BARIŞ VE EŞİTLİK PARTİSİ	2020	20
78	GÜÇ BİRLİĞİ PARTİSİ	2020	3307
79	DEMOKRASİ VE ATILIM PARTİSİ	2020	127889

80	TOPLUMSAL ÖZGÜRLÜK PARTİSİ	2020	141
81	YENİDEN BİRLİK PARTİSİ	2020	29
82	YENİ YOL PARTİSİ	2020	0
83	DEĞİŞİM VE DEMOKRASİ PARTİSİ	2020	63
84	YENİLİK PARTİSİ	2020	2651
85	CUMHURİYET VE İSTİKLAL PARTİSİ	2020	1269
86	GÜZEL PARTİ	2020	405
87	KUVAYİ MİLLİYE PARTİSİ	2020	0
88	DOĞRU PARTİ	2020	1063
89	BÜYÜK TÜRKİYE PARTİSİ	2020	71
90	MİLLİ PARTİ	2020	0
91	DEVLET PARTİSİ	2020	0
92	MİLLİYETÇİ CUMHURİYET PARTİSİ	2020	313
93	DEVRİM HAREKETİ	2020	0
94	UYANIŞ PARTİSİ	2020	0
95	TÜRKİYE DEĞİŞİM PARTİSİ	2020	8163
96	VATAN VE HÜRRİYET PARTİSİ	2020	443
97	TÜRKİYE'M PARTİSİ	2020	0
98	TÜRKİYE YAŞAM PARTİSİ	2020	0
99	GELİŞİM VE DEMOKRASİ PARTİSİ	2021	63
100	SEVGİ VE SAYGI PARTİSİ	2021	0
101	DOĞUŞ PARTİSİ	2021	355
102	CUMHURİYET VE ADALET PARTİSİ	2021	3031
103	MEMLEKET PARTİSİ	2021	20636
104	TÜRKİYE ALTIN ÇAĞ PARTİSİ	2021	28
105	YENİDEN DİRİLİŞ PARTİSİ	2021	0
106	TUĞRA PARTİSİ	2021	94
107	AYDINLIK DEMOKRASİ PARTİSİ	2021	162
108	ZAFER PARTİSİ	2021	2381
109	BAĞIMSIZLIK PARTİSİ	2021	33
110	LİBERAL PARTİ	2021	0
111	MİLLİ BİRLİK VE GELİŞİM PARTİSİ	2021	67
112	ADALETİN AYDINLIĞI PARTİSİ	2021	0
113	VATAN SEVERLER PARTİSİ	2021	0
114	AL SANCAK PARTİSİ	2021	98
115	YÜKSELİŞ PARTİSİ	2021	0
116	TÜRKİYE GENÇLİK PARTİSİ	2021	0
117	DAYATMASIZ YAŞAM PARTİSİ	2021	0
118	ADALET VE ÖZGÜRLÜK PARTİSİ	2021	0
119	MİLLİ YOL PARTİSİ	2021	489
120	ŞAHLANIŞ PARTİSİ	2022	0

Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığının kayıtlarına göre faaliyette bulunan siyasi partilerin birçoğunun Tablo.1'de görüleceği üzere hiç kayıtlı üyesi bulunmamaktadır. Bazı partilerin de üye sayıları oldukça azdır. Diğer taraftan bazı siyasi partilerin kurulduktan sonra hiçbir faaliyette bulunmadıkları gibi, tüzükte bildirdikleri adreslerinin boş olduğu, ya da adreste muhatap bulunmadığı ifade edilmektedir (Şentürk, 2014). Bu durumlarda zorunlu tebligatların uzun süre yapılamadığı görülmektedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisinde grubu bulunan siyasi partilerin üye sayılarının yüksek olması ise beklenen bir durumdur. Devlet memurları başta olmak üzere bir çok kesimin siyasi partilere üye olmasının yasak olması partilerin üye sayılarının düşük olmasında etkili olduğu söylenebilir.

2. **Siyasi Parti Kurulumu ve Partilere İlişkin Mevzuat**

Türkiye'de Siyasi partilerin kurulmasına ilişkin düzenleme 2820 Sayılı Siyasi Partiler Kanununda yer almaktadır. Kanunun 8. maddesinde, bir siyasi partinin partiye üye olma yeterliğine sahip en az otuz Türk vatandaşı tarafından kurulacağını belirtmiştir. Siyasi parti üyeliği için reşit olmak, medeni ve siyasi hakları kullanma ehliyetine sahip olmak yeterlidir. Ancak, 2820 Sayılı Siyasi Partiler Kanununu; hakimler ve savcılar, Sayıştay dahil yüksek yargı organları mensupları, kamu kurum ve kuruluşlarının memur statüsündeki görevlileri, yaptıkları hizmet bakımından işçi niteliği taşımayan diğer kamu görevlileri, Silahlı Kuvvetler mensupları ile yükseköğretim öncesi öğrencilerinin siyasi partilere üye olamayacaklarını düzenlemiştir. Devamında;

1. Kamu hizmetlerinden yasaklılar,

2. Basit ve nitelikli zimmet, irtikâp, rüşvet, hırsızlık, dolandırıcılık, sahtecilik, inancı kötüye kullanma, dolanlı iflas gibi yüz kızartıcı suçlar ile istimal ve istihlak kaçakçılığı dışında kalan kaçakçılık suçları, resmî ihale ve alım satımlara fesat karıştırma veya devlet sırlarını açığa vurma suçlarından biriyle mahkûm olanlar,

3. Taksirli suçlar hariç beş yıl ağır hapis veya beş yıl ve daha fazla hapis cezasına mahkûm olanlar,

4 – Türk Ceza Kanununun İkinci Kitabının birinci babında yazılı suçlardan veya bu suçların işlenmesini aleni olarak tahrik etme suçundan mahküm olanlar,

5. Terör eyleminden mahkûm olanlar da siyasi partilere üye olamazlar ve üye kaydedilemezler.

Tüm siyasi partilerin genel merkezi Ankara'da bulunur. Kanuna göre bu bir zorunluluktur. Siyasi partilerin kuruluşu, kurulacak siyasi partinin adı, genel merkez adresi, kurucuların adı, soyadı, doğum yeri ve tarihi, öğrenim durumları, meslek veya sanatlarıyla ikametgahlarının belirtilmesi ve bu bildirinin bütün kurucular tarafından imzalanması ve bildiriye beşer adet olmak üzere kurucuların nüfus kayıt örnekleri, adli sicil belgeleri ve kurucuların ayrı ayrı düzenledikleri siyasi parti kurucusu olabilme şartlarını taşıdıklarını belirten imzalı beyannameler ile kurucular tarafından imzalanmış parti tüzüğü ve programıİçişleri Bakanlığına verilmesiyle kurulmuş olur ve böylece tüzelkişilik kazanır.

Türkiye'de siyasi partilerin kuruluş, dağılma ve kapatılma sayıları da yüksektir ve sürekli bir değişkenlik göstermektedir. Tablo 2'de sunulan veriler bu durumu açıkça göstermektedir. Çok sayıda siyasi parti faaliyetlerine son vermiş ya da Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. Faaliyetlerine son vermelerin bir kısmı partilerin Kurucular Kurulu kararı ya da kongre kararı ile olmuştur.

Tablo 2. 1983-2014 Yılları Arasında Kurulan ve Kapanan Siyasi Parti Sayıları[6]

Kurulan Siyasi Partiler	219
Kapanan Siyasi Partiler	125
Faal Siyasi Partiler	94
1983-1985	4
1992-1998	11
2000-2005	13
2006-2009	15
2010	7
2011	6
2012	11
2013	9
2014	18

Siyasi partilerin kurulmaya başladığı 1983 yılından 2014 yılına kadar geçen sürede, kurulan ve kapanan siyasi partilerin sayısının fazlalığı dikkat çekicidir. Çok sayıda siyasi parti hareketliliği yaşanmış olduğu söylenebilir. Diğer taraftan, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi ile iktidarı ele alan Türk Silahlı Kuvvetlerinin, Milli Güvenlik Konseyi yoluyla kanun ve kararlar çıkarması, bir bildiri ile bütün siyasi partilerin siyasi faaliyetlerini durdurmuş olduğu unutulmamalıdır (Daver, 1986). 1981 tarihli ve 2538 Sayılı Kanun ile bütün siyasi partiler feshedilmiştir (Karakoç, 2013).

Tablo 3. 1983-2022 Yılları Arasında Kurulan Siyasi Parti Sayıları (Faaliyette Olanlar)

1983	2
1984	1
1985	1
1992	3
1993	3
1994	2
1996	1

6 Şentürk, İ. H., Türk Hukukunda Siyasi Parti Sicillerinin Tutulması, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, Sayı:4,2014.

1997	1
1998	1
2001	3
2002	4
2003	1
2004	1
2005	1
2006	2
2007	4
2008	2
2009	1
2010	3
2011	2
2012	6
2013	2
2014	9
2015	5
2016	2
2017	4
2018	2
2019	3
2020	25
2021	21
2022	1

Siyasi partilerin kuruldukları yıllara göre dağılımına bakıldığında son 2 yılda 46 siyasi partinin kurulduğu görülmektedir.[7] 2022 yılının ilk üçüncü ayına girilirken bir partinin kurulduğu görülüyor. Bu tablo son dönemde siyasi parti sayısında büyük bir artış olduğu gösteriyor.

Siyasi partilerin toplam milletvekili sayısı 600 olan TBMM'de sahip oldukları üye sayıları Tablo 4'te verilmiştir. TBMM'de grup kurmak için gerekli üye sayısı 20'dir. Mevcut siyasi partilerden sadece 5 tanesinin TBMM'de grubu bulunmaktadır. Bu partiler aynı zamanda hazine yardımı alan siyasi partilerdir.

7 Tablo Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, 25.02.2022 Tarihi İtibarıyla Faal Siyasi Partilerin Listesi baz alınarak oluşturulmuştur.

Tablo 4. TBMM'de Temsil Edilen ve Hazine Yardımı Alan Siyasi Partiler[8]

Parti Adı	Üye Sayısı
Adalet ve Kalkınma Partisi	285
Cumhuriyet Halk Partisi	135
Halkların Demokratik Partisi	56
Milliyetçi Hareket Partisi	48
İYİ Parti	36
Türkiye İşçi Partisi	4
Demokrat Parti	2
Memleket Partisi	2
Zafer Partisi	2
Büyük Birlik Partisi	1
Demokrasi ve Atılım Partisi	1
Demokratik Bölgeler Partisi	1
Saadet Partisi	1
Yenilik Partisi	1
Bağımsız Milletvekili	6
Toplam	581

En son, milletvekili seçimi 2018 yılında yapılmıştır. TBMM'de 600 olan milletvekili sayısı vefatlar ve milletvekilliği düşürülenler sonrası 581 üye ile yasama faaliyetlerine devam etmektedir.

3. Seçimlere Katılım

Farklı katmanlardan meydana gelen siyasi partilerin çeşitli işlevleri vardır. Bunlar; aday göstermek, kamuoyunun oluşmasında destek, halkın oy vermesine teşvik etme, hükümeti denetleme ve eleştirme, iktidar olarak hükümeti yürütme, hükümet ile birlik ve beraberlik içinde olma, atama ile yöneticilik yapanları denetlemektir (Daver, 1969). Türkiye'de siyasi partilerin kurulmuş ve faaliyette olmaları seçimlere katılmaları için yeterli değildir.

298 Sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun; siyasi partilerin Cumhurbaşkanı, milletvekili, il genel meclisi üyeliği, belediye başkanlığı, belediye meclisi üyeliği, muhtarlık, ihtiyar meclisi üyeliği, ihtiyar heyeti üyeliği seçimlerinde ve Anayasa değişikliklerine ilişkin kanunların halk oyuna sunulmasına ilişkin hususları düzenler. Kanunun 14. maddesinde; siyasi partilerin milletvekili genel ve ara seçimlerine ve belediye başkanlığı ile belediye meclisi, il genel meclisi üyelikleri genel ve ara seçimlerine katılabilmeleri için illerin en az yarısında, oy verme gününden en az altı ay evvel teşkilat kurmuş ve büyük kongrelerini

8 TBMM Resmi İnternet Sitesi, https://www5.tbmm.gov.tr//develop/owa/milletvekillerimiz_sd.dagilim

yapmış olmaları veya Türkiye Büyük Millet Meclisinde gruplarının bulunması gereklidir. Bir ilde teşkilatlanma yeterliliği ise merkez ilçe dahil o ilin ilçelerinin en az üçte birinde teşkilat kurma mecburiyetidir. Siyasi partilerin seçimlere katılımına ilişkin tespit ve ilan Yüksek Seçim Kurulu tarafından yapılır. 298 Sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun'un 14'üncü maddesinde Yüksek Seçim Kurulu, tüzüklerine göre ilk genel kongresini yapmıs olup, illerin en az yarısında ve en az altı ay evvel il ve ilçe teşkilatını kurmus bulunan siyasi partilerin adlarını, ilçe seçim kurullarının yeniden kurulması için öngörülen ayların ikinci haftasında tespit ve ilan etmesi ile görevlendirmistir. Siyasi partilerin seçim işlerini yürüten kurullara üye vermesi süreci de aynı şekilde Yüksek Seçim Kurulu tarafından yürütülür. Siyasi partilerin sicil işlemleri ise Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından yürütülür ve Yüksek Seçim Kurulu gerekli bilgileri buradan sağlar.

Tablo 5'te güncel olarakseçimlere katılma yeterliliğini sağlayan siyasi parti sayısının 24 olduğu görülmektedir. 120 siyasi partinin aktif durumda olduğu gözönüne alınırsa bu sayının düşük olduğu söylenebilir.

Tablo 5. Seçimlere Katılma Yeterliliğini Sağlayan Siyasi Partiler[9]

1	Adalet ve Kalkınma Partisi
2	Anavatan Partisi
3	Bağımsız Türkiye Partisi
4	Büyük Birlik Partisi
5	Cumhuriyet Halk Partisi
6	Demokrasi ve Atılım Partisi
7	Demokrat Parti
8	Demokratik Sol Parti
9	Emek Partisi
10	Gelecek Partisi
11	Genç Parti
12	Halkların Demokratik Partisi
13	Hür Dava Partisi
14	İyi Parti
15	Millet Partisi
16	Milliyetçi Hareket Partisi
17	Muhafazakar Yükseliş Partisi
18	Saadet Partisi
19	Sol Parti

9 Tablo Yüksek Seçim Kurulunun 12.01.2022 tarih ve 13 No'lu kararından oluşturulmuştur.

20	Türkiye İşci Partisi
21	Türkiye Komünist Hareketi
22	Türkiye Komünist Partisi
23	Vatan Partisi
24	Yeniden Refah Partisi

2018 yılında çıkarılan 7102 Sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun[10] ile yüzde ondan daha az oya sahip küçük partilerin parlamentoya girmesinin önünü açılmıştır ancak yeterli değildir. İttifak, her halükarda daha fazla temsil edilmenin önünü açmaktadır. Fakat bu temsil, adaletli bir temsil değildir. Küçük partilerin parlamentoya girebilmesi amaçlanıyor ise adaletli bir şekilde yapılması gereken şey, ittifak yapan küçük partilerin barajı aşmış sayılması değildir. Bunun yerine yüzde onluk yüksek seçim barajı, yüzde üç, beş gibi bir orana çekilmeli ya da tamamen ortadan kaldırılmalıdır (Çirkin, 2019).

4. Değerlendirme ve Öneriler

Günümüz demokrasi anlayışında vatandaşların seçme ve seçilme haklarını kullanabilecekleri meşru zemin siyasi partilerdir. Siyasi partilerden ilişkisiz olarak bağımsız adaylık imkânı olsa da pratikte karşılığı olduğu söylenemez. Siyasi partiler demokrasinin en önemli kurumlarından birisi olarak gösterilmektedir. Siyasi partilerin temsili demokrasi açısından önemi bu alanda yazılmış kaynaklarda açıkça vurgulanmıştır. Türkiye'de hem Anayasa'da hem de Siyasal Partiler Kanununda, partiler demokratik siyasal hayatın vazgeçilmez unsurları olarak gösterilmiştir. Siyasi partiler seçimler yoluyla yasama, merkezi yönetim ve yerel yönetimlerde yer almaya çalışır. Vatandaşların genel ve yerel seçimlerde yönetim kademelerine aday olması ve seçilmeye çalışması siyasi partiler vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Vatandaşların yönetim kademelerine aday olanlar arasından tercihini yaparken adayların bağlı oldukları siyasi partilerin etkisi büyüktür.

Yönetime katılım ve yönetenlerin belirlenmesinin aracı olan siyasi partilerin kuruluş, işleyiş ve seçimlere katılımına ilişkin çeşitli kanuni düzenlemeler bulunmaktadır. Siyasi Partiler Kanunu, Milletvekili Seçimi Kanunu, Cumhurbaşkanı Seçimi Kanunu, Mahalli İdareler ile Mahalle Muhtarlıkları ve İhtiyar Heyetleri Seçimi Hakkında Kanun, Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun, Anayasa Değişikliklerinin Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun siyasi partileri çok yönlü olarak bağlayıcı mevzuatların başında gelmektedir. Siyasi partiler bu kanuni düzenlemeler doğrultusunda hazırlanan tüzük ve programları faaliyetlerini yürütmektedir.

10 7102 Sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun "İttifak Yasası" olarak da adlandırılmıştır.

1980 yılında yapılan askeri müdahale sonrası dönemin siyasi partilerinin faaliyetleri durdurulmuştur. Sonrasında 1982 Anayasası ve beraberinde yapılan düzenlemeler ile çok sayıda siyasi parti kurulmaya başlamıştır. Öyle ki 40 yıllık süre içinde kurulan partilerin bazıları kapatılmış bazıları faaliyetlerini sonlandırmıştır. 2022 yılı itibarıyla 120 siyasi partinin faaliyette olması dikkat çekicidir. Bununla beraber, seçimlere katılmaya yeterliliğine sahip parti sayısı ise oldukça düşüktür. 2022 yılı itibarıyla sadece 24 siyasi partinin seçimlere katılma yeterliliğine sahip olması araştırılmaya değer bir nitelik taşımaktadır. Bu duruma ilişkin çok sayıda unsurun etkili olabileceği varsayılsada, başlıca üç sebep öne çıkmaktadır. Türkiye'de uygulanan %10 genel seçim barajı bunların başında gelmektedir. 1980 sonrasında Milletvekili Seçimi Kanunu yasalaşırken, 1970'lerde baslayan ve 1980'e kadar süren koalisyonlar dönemine tepki olarak "yönetimde istikrar" unsuru olabildigince öne çıkarılmıs ve bu amaçla hem ülke düzeyinde hem de seçim çevrelerinde baraj uygulamasına gidilmiştir (Aydın, 2008). Ülke barajının bu kadar yüksek bir düzeyde, yüzde 10 olarak belirlenmiş olması ve halen uygulanması seçmenlerin oy tercihlerinde etkili olduğu ve partilerin çalışmalarını da olumsuz etkilediği söylenebilir. Bugüne kadar yapılan seçimler neticesinde barajı geçen partilerin sayısı tek haneli rakamları geçememiştir. Matematiksel olarak da bu durumun gerçekleşmesi oldukça zor görünmektedir. Diğer taraftan, partilerin seçime katılabilmeleri için ülke genelinde gereken oranda teşkilatlanmayı sağlama mecburiyeti de olumsuz etki yapmaktadır. Partilerin kendilerini ifade etmesi ve tabanda karşılık bulması belli bir süreç içerisinde gerçekleşmektedir. Üçüncü başlıca sebep olarak, partilerin kampanya çalışmaları için gereken bütçenin yetersizliği gösterilebilir. Gerek teşkilatlanma gerekse de temel faaliyetleri yürütmede partinin maddi kaynağa sahip olması gerektiği, eğer yeterli üye kaydı ve bağış sağlayamazsa, hazine yardımını alacak oy oranına da ulaşamadıysa seçimlere katılmasının kolay olmayacağı açıktır. Siyasi partiler günlük etkinliklerini, yayın ve eğitim çalışmalarını sürekli bir biçimde yerine getirebilmeleri için devlet tarafından desteklenme yanında, seçim kampanyaları süresince görüşlerini seçmenlere duyurabilmeleri için yeterli nakdi ve ayni kaynaklara ihtiyaç duyar. Zira parti ve adayların seçmenlerle yeterince iletişimde bulunması seçimleri anlamlı kılmaktadır. Burada seçim kampanyalarının seçim sonuçlarına etkisi öz önüne alınarak yardımların eşit olarak sağlanması gerektiği açıktır. İktidar parti(leri) devlet imkânlarından muhalefette bulunan partilere göre daha fazla yararlanma imkânını elinde bulundurduğundan bu durumun önüne geçilebilmesi amacıyla seçim giderlerine bir sınır getirilmesi sayesinde partilerin birbirlerine duydukları şüphe azaltılabilecektir (Öztürk, 2006). Bu unsurların gözardı edilmesi ise temsili demokrasinin gerçekleşmesine aracılık eden siyasi partileri zayıflatacak ve beraberinde siyasal katılımın sorgulanmasını getirecektir.

Sonuç olarak, 1983 tarihli Siyasi Partiler Kanunu başta olmak üzere seçim kanunlarında değişiklik yapılması gerektiği açıktır. Günümüz koşullarında uygun şekilde siyasi partilere teşkilatlanma seçenekleri sunulması ve hazine yardımının oy oranına göre tüm partilerin alabileceği bir düzenlemenin yapılması ve seçim barajının aşağılara çekilmesi yerinde düzenlemeler olacaktır. Siyasi partilerin varlık sebeplerinden birisi olan seçimlere katılmaları kolaylaştırılmalıdır. Siyasi partilerin daha aktif hale gelmeleri vatandaşların tercihlerini zenginleştirecek ve katılımcı demokrasiyi güçlendirecektir.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Resmî Gazete Tarih: 09.11.1982, Sayı:17863.

3376 Sayılı Anayasa Değişikliklerinin Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun, Resmî Gazete Tarih: 28.05.1987, Sayı: 19473.

298 Sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun, Resmî Gazete Tarih: 2.5.1961 Sayı:10796.

2972 Sayılı Mahalli İdareler ile Mahalle Muhtarlıkları ve İhtiyar Heyetleri Seçimi Hakkında Kanun, Resmî Gazete Tarih: 18.1.1984 Sayı: 18285.

2820 Sayılı Siyasi Partiler Kanunu, Resmî Gazete Tarih: 24.04.1983, Sayı: 18027.

6271 Sayılı Cumhurbaşkanı Seçimi Kanunu, Resmî Gazete Tarih: 26.01.2012, Sayı: 28185.

2839 Sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu, Resmî Gazete Tarih: 13.6.1983 Sayı:18076.

7102 Sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, Resmî Gazete Tarih: 16.03.2018, Sayı:30362.

Aydın, A., (2008), 1982 Anayasası Sonrası Siyasi Partiler ve Seçim Sistemi, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.

Çirkin, F., (2019), Temsilde Adalet İlkesi Açısından Genel Seçimlerde İttifak, Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı 2, Temmuz.

Daver, B., (1969), Siyaset Bilimine Giriş, Doğan Yayınevi, Ankara.

Daver, B., (1986), Anayasa Mahkemesi Kararları Açısından Siyasi Partiler: Birkaç Örnek Olay, Anayasa Yargısı Dergisi, 2, 93-140.

Karakoç, R., (2013), 1982 Anayasası'nın Siyasi Partilere İlişkin Düzenlemeleri Üzerine Bir Değerlendirme, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3(2), 55-70.

Öztürk, Z., (2006), Seçimlerde paranın gücü seçim harcamalarının finansmanı şeffaflığı ve denetimi, Ebabil Yayıncılık, Ankara.

Şentürk, İ. H., (2014), Türk Hukukunda Siyasi Parti SicillerininTutulması, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, Yıl 2014, Cilt 0, Sayı 4.

BÖLÜM 12

SOYUT VE FİGÜRATİF RESİM ARASINDA: NURİ İYEM

İlkay Canan OKKALI [1]

1 Dr. Öğr. Üyesi İlkay Canan Okkalı, Trabzon Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-1817-4060. Bu çalışma *Türk Resminde İç Mekân Resimleri (1880-1950'li Yıllar)* başlıklı doktora tezinden geliştirilerek üretilmiştir. İlkay Canan Okkalı, (2014). *Türk Resminde İç Mekân Resimleri (1880-1950'li Yıllar)*. Danışman: Prof. Dr. Ahmet Kâmil Gören, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Giriş

Nuri İyem sanat hayatının büyük bir bölümünde figüratif resim yapan ve özellikle 1960'lı yıllarda betimlemeye başladığı gözlerle vurgulanmış Anadolu kadını resimleriyle anılan bir sanatçıdır. 1941'de sanatçı arkadaşları ile kurdukları Yeniler Grubu, daha çok figüratif bir anlayışla halkla iç içe olan resimler üretmiş bir gruptur. İyem, Yeniler Grubu'nun etrafında birleştiği toplumsal gerçekçi anlayış ile Akademi'ye karşıt olan tutumunu öğrencileri olan Tavanarası Ressamları ile daha da belirginleştirmiştir. Tavanarası Ressamları ilk sergilerinde d Grubu sanatçılarını açıkça hedef alarak Avrupalı sanatçılardan kopya edilmiş resimleri orijinalleri ile yayınlamışlar ve taklit resme karşı olduklarını bildirmişlerdir. Böylelikle Akademi'nin "soyut sanat"a olan tepkilerine karşı bir taraf haline gelmişlerdir. Bu yıllarda soyut resmin yaygınlaşmasında Tavanarası Ressamları ve İyem'in rolü yadsınamaz. Bu çalışma Nuri İyem'in Yeniler Grubu ve Tavanarası Ressamları'na öncülük ettiği çalışmalarına ve figüratif çalışmalarla birlikte sürdürdüğü 1950-1965 yılları arasındaki soyut resimlerine odaklanmaktadır.

Nuri İyem ve Yeniler Grubu

İstanbul'da 1915 yılında doğan Nuri İyem'in babası Hüseyin Hüsnü İyem Osmanlı ordusunda sağlık elemanlarından biridir. İyem'in çocukluk yılları, şehirden şehre taşınmalarla geçmiştir. Önce Diyarbakır ardından İşkodra (Arnavutluk) oradan Mardin'e taşınırlar. Resimle ilk olarak Mardin'de yaşarken tanışır. 1923'te annesi ve teyzesiyle birlikte taşındığı İşkodra'da bir İtalyan Mektebi'ne gitmiştir. 1924 yılının sonunda İstanbul'a geri dönmüşlerdir. Bir arkadaşı vasıtasıyla Nazmi Ziya Güran'a resimlerini göstermiş ve çalışmaları beğenilmiştir. 1933 yılında girdiği Akademi'de öğreniminin ilk yılında Nazmi Ziya Güran'ın öğrencisi olmuştur. 1935 yılında Hikmet Onat atölyesine, 1936'da İbrahim Çallı daha sonra Léopold Lévy'nin atölyesine geçer. 1937 yılında birincilikle mezun olmuştur (Giray, 1998, 15-30, Gören, 2010: 156). Asteğmen olarak askerlikten sonra 1939 yılında Giresun Ortaokulu'nda bir ders yılı resim öğretmeni olarak görev yapar. 1940'da Akademi'nin "Yüksek Resim Bölümü"ne girerek Léopold Lévy'nin öğrencisi olur ve 1941'de Yeniler Grubu'nu arkadaşları ile kurar. Léopold Lévy bu yıllarda Akademi'de yeni bir yapılanma başlatmıştır. Atölyesinde çalışan öğrencilerinden Nuri İyem, Selim Turan, Mümtaz Yener, Avni Arbaş, Ferruh Başağa, Fethi Karakaş, Haşmet Akal, Turgut Atalay, Nejad Melih Devrim, Faruk Morel, Yusuf Karaçay, Agop Arad ve Kemal Sönmezler'in oluşturduğu bir grup Aralık 1940'ta Güzel Sanatlar Akademisi'nde bir öğrenci sergisi gerçekleştirirler. Bu sergi Yeniler Grubu'nun oluşumunu hazırlar ve sanat anlayışları doğrultusunda ortak hareket etmek isteyen ressamlar grubu kurarak bir yıl sonra

bir sergi daha açarlar. Temel anlayışları, sanatın toplum sorunlarıyla ilgili olması, toplum yaşamını yansıtması, insanların sevinç ve kederlerini aktarmaktır (Gören, 2010: 16).

Yeniler Grubu'nun başlangıç fikrini Kemal Sönmezler şöyle açıklar:

> "Yahu bu bizden az öncekilerin doğa, ağaç, ölüdoğa, İstanbul görüntüleri, birazcık da yarı kübist stilize edilmesiyle işlediklerini falan kenara koyalım. Bak Namık İsmail'ler İstiklal Savaşı resmi yapmışlar. Yani çevreden toplum ve insani tavır görüntüleri zaten denenmiş, bir ara. Şu İstanbul şehri açık laboratuar gibi bir şey. Buradan kesitler almayı deneyelim. Bu fikir etrafında buluşacaklarla bir grup hareketi oluşturalım." (Özdemir, 2002: 30).

Kemal Sönmezler, Turgut Atalay ve Nuri İyem'in başını çektiği bu girişimler 1940'ların başında Sezer Tansuğ'un ifadesiyle d Grubu'nun biçimciliğine karşı, toplumsal içeriğin önemini vurgulamak amacında olan Yeniler Grubu ile hız kazanmıştır. Yeniler Grubu ilk kez Avrupa'da eğitim görmeyen bir topluluk olarak büyük bir değer taşır. Nuri İyem'e göre Türk resmine en büyük kötülüğü d Grubu ve Burhan Toprak yönetiminin biçimlendirdiği Akademi vermiştir. 1940'lı yılların başında d Grubu'nun estetik anlayışı Yeniler tarafından eleştirilecek, grup toplumsal gerçekçilikten izler taşıyan bir yöne gidecektir. Art arda gelen kuşaklar sonucunda Türk sanatçılarının ulaştığı eğitim ve ustalık düzeyi, Akademi'de başvuru kaynaklarının artması, dış dünyadaki sanat olaylarının izlenebilmesini kolaylaştırırken, sanatçıları yeni denemelere heveslendirmektedir. Nuri İyem'in ifade ettiği gibi o güne kadar Akademi sınırlarında kalan sanat anlayışının içinde bir tür ressamcılık oynamaktan sıkılan genç öğrenciler Akademi dışına taşmaya, topluma karışmayı amaçlıyorlardır. Resimle ilgilenen, sanat konusunda tartışan gençler, toplumsal duyarlılıklarını yansıtan farklı bakış açıları ve konuları resme dâhil etme girişimleri içerisindedirler. İlk sergilerini 10 Mayıs 1941'de, Basın Birliği'nde *Liman Şehri İstanbul Resim Sergisi* adıyla düzenleyen Yeniler hareketi böylece başlamış olur. 11 Mayıs 1941 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde Yeniler Grubu'nun açılış ilanı yer alır. Nejat Melih, grafik sanatçısı Yusuf Karaçay, Mümtaz Yener, heykeltraş Faruk Morel, Turgut Atalay, Abidin Dino, Agop Arad, Kemal Sönmezler, Nuri İyem, Selim Turan, Avni Arbaş, Haşmet Akal, fotoğrafçı İlhan Arakon, Jak İhmalyan isimleri sergide yer almaktadır (Çelik, 2009: 115). İşçileri, köylüleri, emeğin kahramanlarını gösteren resimler için kullanılan toplumsal gerçekçilik kavramı ile sanatı kitlelere yaymayı amaçlarlar (Özdemir, 2002: 46). Grup üyeleri ilk sergileri için yaşamlarını sürdürdükleri kent olan "İstanbul" üzerinde odaklanmaya karar verirler. Bütün İstanbul sahillerini dolaşıp limanları gözlemlemeye başlarlar. Grubun açacağı ilk toplu serginin konusu Haliç ve çevresi olacaktır. Üyelerin bu ana konu çevresinde yönelecekleri alanların neler olacağı belirlenmiştir. Mümtaz Yener tersane, fabrika ve havuzlara, Nuri İyem rıhtımlara, yük

ve eşya depolarının bulunduğu yerlere, Avni Arbaş meyhane ve şarapçılara, Turgut Atalay teknelere, Haşmet Akal, Agop Arad ve Kemal Sönmezler ise Haliç'in öteki kıyılarına ilgi duymaktadırlar (Okkalı, 2014: 609). Mümtaz Yener'in *Fırın'ı*, Selim Turan'ın *Balık Mezadı*, Turgut Atalay'ın *Ağ Çeken Balıkçılar*'ı, Avni Arbaş'ın *Son Kadeh*'i (meyhane), Kemal Sönmezler'in *Köprüaltı Çocuklar*'ı, Nuri İyem'in *Yolculuk Var Türküsü* (G.1), Fethi Karakaş'ın *Halk Pazarı*, Agop Arad'ın *Genelev Kadını* ve diğer resimler hep liman şehri İstanbul'dan, liman işçilerinin, hamalların, halkın yaşamından manzaralardır (İyem, 2002: 95). Abidin Dino da ilk sergiye katılmış, grup üyeleriyle anlaşmazlığa düşünce gruptan çıkarılmıştır. Grubun üyesi Ferruh Başağa Dino'nun grupta olmasına tepkilidir ilk sergiye katılmaz daha sonra askerde olduğu için ilk üç sergide yer almaz (Gören, 2010: 16). Selim Turan da Dino'yu gruba getiren kişi olduğundan rahatsızlık duymuş ve sonraki sergilere katılmamıştır. İlk serginin afişini Yusuf Karaçay tasarlamıştır. Sergi İstanbul'da sıkıyönetim olduğu ve sosyal hayatın sekteye uğradığı bir dönemde açılmıştır. Açılış balıkçı Ferman Reis'e tavandan sarkan balıkçı ağlarının kasatura ile kestirilmesiyle yaptırılmıştır. Bu öncü ve kavramsal yaklaşım halkla iç içe olma ve resmi sevdirme amaçlarının da göstergesidir. İlk sergiyi dönemin sıkıyönetim komutanı Ali Rıza Artunkal, Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, İstanbul belediye başkanı Lütfü Kırdar gezmiş, ayrıca Rus Başkonsolosu Liman sergisine gelerek bir resim satın almıştır (Giray, 1998: 52).

G.1.Nuri İyem, Yolculuk Var, 1941, Tuval üzerine yağlıboya, 60x 40 cm, Özel koleksiyon.

23 Mayıs 1942 Cumartesi günü İstanbul Basın Birliği'nde açtıkları (Beyoğlu Matbuat Müdürlüğü'nde) ikinci serginin konsepti *Kadın*'dır. Nuri İyem bu sergiye *Düşkün Kadınlar*, *Muayene Günü*, *Portre* çalışmalarıyla katılmıştır (Gören, 2010: 16). Bu sergide Abidin Dino ve Selim Turan yer almamıştır. Buna karşılık Hüseyin Anka, Refia Edren, Anni Atanasova gruba katılan yeni sanatçılar olmuştur. Grup Akademi dışından yazarların

büyük desteğini alır. Bu yazarların başında Hilmi Ziya Ülken gelir. *Resim ve Cemiyet* (1942) adlı kitabı grubun bir tür bildirgesi gibidir. Hilmi Ziya Ülken Yeniler ressamlarını, "Milli resmin can damarına parmak basmış" olarak tanımlamış, sanatçılar için şu yorumu yapmıştır:

> ''Her şeyden evvel bu hamlenin ciddiliğini alkışlamalıyız. Henüz onlardan kendi nevilerinde mükemmel eser beklemek zamanından uzağız. Fakat en büyük değerleri, sahtelikten, tasannudan ve ekol hastalığından kurtulmak için yaptıkları cehittedir. Selim'in, Turgut'un, Nuri İyem'in, Kemal'in, Avni'nin, Fethi'nin, Mümtaz Yener'in, Haşmet'in, Anni'nin denemeleri vaidlerle doludur. Resimleri karanlık dekor içinde az ışıklı olmasına rağmen, onlar bize aydınlık bir ufuk gösteriyorlar.''(Ülken, 1942: 42, 44).

Ayrıca İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun d Grubu'na yönelttiği önerilerin Yeniler Grubu tarafından dikkate alındığı da görülmektedir. *Tan* gazetesinde yer alan imzasız bir yazıda ise Yeniler'in resimlerinin yeni bir anlayış taşıdığı vurgulanır, "Türk İnkılâbının verdiği ilk mahsul olarak" olumlu açıdan yorumlanır. Grup olumlu eleştirilerin yanı sıra olumsuz eleştirilere de maruz kalır. Orhan Seyfi Orhon'un Çınaraltı dergisinin 3 Temmuz 1942 tarihli 32. sayısında "Türkiye'de Resim" makalesinde yeni resmin liman işçileriyle konuşmasını, balıkçılara kollarını açmasını, sanat maskesi takmış yabancı ve ihtilalci bir amaca bağlar (Gören, 2010: 18). Grup üçüncü sergilerini 3 Temmuz 1943'te Eminönü Halkevi Sergi Salonu'nda açar. Nuri İyem'in Çaydanlıklı Natürmort, *Foto Ayşe* ve *Sinema* adlı resimleri ilgi görür. Aynı yıl desen çalışmaları Servet-i Fünun dergisi kapaklarında yayınlanır (Giray, 1998: 59, 60). Üçüncü sergide Ferda Başman, Hüseyin Bilişik, Orhan Omay, Mukaddes Erol, Hilmi Ziya Ülken gibi isimler yer alsa da sonraki sergilerde bu isimlere rastlanmaz.

G.2. Nuri İyem, Oturan Kadınlar, 1943, Duralit üzerine yağlıboya, 40x36,5 cm, Özel koleksiyon.

Yeniler'in sansüre uğramaları ilk sergide Avni Arbaş'ın *Boğaz Manzarası* resmiyle başlamıştır. Tabloda Nazi'lerden kaçan Yahudilerin içinde bulundukları gemi gözükmektedir. Türkiye'ye kabul edilmeyen bu gemi, daha sonra Karadeniz'de torpillenerek batırılmıştır. Resim, konusu itibariyle sakıncalı bulunmuştur. Kadın temalı ikinci sergileri Burhan Toprak tarafından kapatılmaya çalışılmıştır. Üçüncü grup sergisinde Haşmet Akal'ın *Natürmort* resminde bulunan rakı şişesi milli değerleri rencide edici bulunmuş, yine aynı sergide Mümtaz Yener'in *Fırın* resmi polis tarafından sergiden kaldırılmıştır (Tanaltay, 1997: 251, 108; Onger, 1973: 39). Güzel Sanatlar Akademisi'nden yalnızca Léopold Lévy ve Ahmet Hamdi Tanpınar'dan destek alabilen grup Akademi hocalarının yürüttüğü baskılarla karşı karşıya gelmişlerdir. Nuri İyem Yeniler Grubu'na yönelik baskıları şu sözlerle dile getirmiştir:

> "Bize özel ziyafetlerle sohbetlerle, sonunda da çok açık bir şekilde şu söylendi: D Grubu'na girin. En son bir kere de Burhan Toprak dizdi bizi karşısına, ''Açık söylüyorum'' dedi, "D Grubu'na katılmazsanız, ne devlet yardımı, ne şu, ne bu. Hiçbir şey ummayın." Sonra tereddütleri de ortadan kaldırmak için, "Sanat inançlarınızdan vazgeçmek zorunda değilsiniz, ne isterseniz yapın, ama D Grubu'nda toplanacaksınız. Orada size bir istikbal tayin edeceğiz." (Akman, 1987: 55; Çelik, 2009: 123).

Savaş aleyhtarı *Savaş ve İstedikleri* adlı kitabı 1938'de toplatılan Kemal Sönmezler'e yöneltilen kuşkulu bakış artık hepsini kapsamaktadır. Grup üyelerinin bu baskılara dayanamayıp yurtdışında yaşamayı tercih etmeleri ve sanat anlayışlarındaki ortak noktaların azalması ile grupta çözülme gerçekleşmeye başlar. Dönemin toplumsal gerçekçilik anlayışı romanlarda da karşılık bulmaktadır. Sait Faik Abasıyanık'ın, su, toprak ve emek gibi kavramlar üzerinden toplum eleştirisi yaptığı *Medarı Maişet Motoru* adlı romanı 1940-1941 yılları arasında *Yeni Mecmua*'da tefrika edilmiş, 1944 yılında basılmıştır. Sait Faik'in romanda anlattığı Ada balıkçıları ile Yeniler Grubu'nun ilk sergide seçmiş olduğu liman konusu eş zamanlıdır. Sait Faik ve Yeniler Grubu ortak bir konuyu ele almanın dışında sakıncalı eser yapma konusunda da ortak noktada buluşurlar. Sait Faik'in romanı 1944 yılında toplatılmış, 1943 yılındaki sergiden sonra Yeniler grubunun resimlerine el konulmuştur (Çolak, 2019: 261).

Nuri İyem 1944 yılında *Nalbant* adlı çalışması ile Akademi'den birincilikle mezun olur. Nuri İyem aynı yıl seramik sanatçısı ve heykeltıraş Nasip Özçapan'la evlenir. 1945'de Resim-Heykel Müzesinde Halil Dikmen'in yardımcısı olarak çalışır (Gören, 2010: 156). 1944 ve 1945 yılında öğrenci olaylarına katıldığı gerekçesiyle aralıklı olarak iki kez tutuklanıp yargılandıktan sonra tahliye edilir. Hapisten çıktıktan sonra arkadaşlarının kendisinden uzaklaştığını ve Sait Faik'le kader benzerliklerini anılarında şöyle anlatır.

> "Bu mahpusluk ne menem bir şeyse, bazı dostlar bile selamı sabahı keser olmuşlardı. Yolda gelirken karşıdan görenler kaldırım değiştiriyordu. Beyoğlu'nda dolaşırken baktım çok saygıdeğer bir dost. Sait Faik, benimle aynı kaldırım üzerinde karşıdan geliyor.(…) Hemen yanımdaki Japon oyuncak mağazasının vitrinine bakarken dalmışım gibi yaptım. Bir el omzuma dokundu. "Hey Nuri, nasılsın? Korkma, ben onlardan değilim. Geçmiş olsun. Ayrıca biliyor musun, benim Medarı Maişet Motoru'nu toplattılar. Haydi sağlıcakla kal." (http://www.nuriiyem.com/wp-content/uploads/nuriiyem_2002_cilt1.pdf).

Nuri İyem'in soruşturma geçirerek grubun faaliyetlerinden uzak kalması ile üç yıllık bir boşluk yaşanır ve 1946 yılında Ferruh Başağa'nın çabaları ile dördüncü sergi açılır. Ferruh Başağa ve Fethi Karakaş dördüncü sergiden sonra grubun sergilerinde yer alan isimlerdir. Nuri İyem'in çalışmaları da 1946'da Oygar Galerisi'nde açılan sergide yer alır. Bu dönemde özgür çalışmaya başlayan Nuri İyem 1946 yılında Beyoğlu'nda bir mağazada ilk kişisel sergisini açar. Aynı yıl UNESCO'nun Paris Modern Sanatlar Müzesi'nde açılan sergisine *Nalbant* adlı çalışmasını gönderir. İyem, 1947'de Hollanda'da Türk Ressamları Sergisi'ne katılır (Gören, 2010: 156). 1947 yılında Yeniler Grubu'nun beşinci sergisinde *Nalbant*, *Testili Natürmort, Otoportre, Peyzaj* resimlerini sergiler. 3 Ocak 1948'de altıncı sergi, 15 Mayıs-5 Haziran 1948 tarihleri arasında yedinci sergi, 1949'da iki Yeniler sergisi gerçekleşir. 20 Mayıs 1950'de onuncu Yeniler sergisine *Dansöz*, *Baltalimanı Korosu*, *Aile*, Çıplak, *Natürmort*, *Prova*, *Kompozisyon*, *Balta Limanı'ndan*, *Emirgan'dan* resimleri ve altı adet portre ile 1-15 Ekim 1950'de on birinci sergiye *Lunapark*, *Mirgün Yolu*, İkon, *Mirgün Tepesi*, *Büyükada*, *Portre*, *Atölyemden*, Çıplak *Balıkçılar* resimleri ile katılır (Çelik, 2009: 243-244). 3-20 Mayıs 1952 tarihleri arasında açılan *Yeniler Grubu Resim, Fotoğraf ve Heykel Sergisi* grubun son sergisidir (Gören, 2010: 18, 22). İki Kadın, *Portreler*, *Oturan Nü* Nuri İyem'in sergiye verdiği resimlerdir. Dördüncü sergiden sonra tüm sergiler Fransız Konsolosluğu'nda açılmıştır.

Yeniler'in ortak sergileri, 1952 yılına kadar sürer; bu tarihten sonra grup üyelerinin değişik gruplarda üye olarak yer aldıkları ya da bağımsız olarak çalışmayı tercih ettikleri görülür. Grup zaman içinde savundukları toplumcu, gerçekçi çizgiden uzaklaşmışlardır. Üyelerinden Avni Arbaş, Selim Turan, Nejat Devrim'in burs kazanarak 1946'da Paris'e gitmeleri de bunda rol oynamıştır (Okkalı, 2014: 616). Yeniler Grubu, Türk resmine eleştirel bakış açısını getirmeleri bakımından önemli bir gruptur.

Nuri İyem 1949 yılında soyut resme yönelmeye başlamıştır. Resim sanatının renk, çizgi, biçim gibi olanaklarını araştırarak adeta müziğe benzer çeşitlemelerle bir ifade gücüne erişebilmek amacıyla soyut resme yönelmiştir. Bu çalışmalar daha çok manzara ve nesnelerin özellikleri-

ni yitirmeden soyutlanmalarıdır. Yeniler Grubu ile açtıkları her sergide resimlerinin bir yöne çekilmesinden rahatsızlık duyan İyem, soyut resimle özgürleşme olanağı da bulacaktır.

Nuri İyem'in Soyut Çalışmaları ve Tavanarası Ressamları

II. Dünya Savaşı'nın (1939-1945) ardından dünyada soyut sanat yükselişe geçmiştir. Paris'ten Amerika'ya taşınan bir sanat ortamı ve 1940'ların ortalarından itibaren ABD'de toplumsal mesaj verme amacı taşımayan, bireyselliği öne çıkaran soyut dışavurumcu sanat ön plandadır. Savaş sonrasında ise sanatçılar tekrar Paris'e gitmiş, Paris savaş öncesi canlılığını kazanmaya başlamıştır. Türkiye'den Zühtü Müridoğlu, Selim Turan, Fikret Mualla, Mübin Orhon, Salih Urallı da Paris'e giderler. Paris'te soyut sanat ile karşılaşan bu sanatçılar önemli eleştirmenlerin dikkatini çekerek seçkin galerilerde soyut çalışmalarından örneklerini sergilerler. Yerel formlarla ve kübist anlayışta resimler yapan d Grubu'nun sanat piyasasında hâkim olması sebebiyle soyut sanatın kabullenilmesi çok kolay olmamıştır. 1950'li yıllara kadar devletin güzel sanatlar alanındaki resmi görüşünü belirleyen merkez Güzel Sanatlar Akademisi'dir. Soyut sanatı özellikle hem Batı'da yaşayan Türk sanatçılar, hem de Türkiye'deki bir grup sanatçının tercih etmesi ile beraber dünya sanatıyla eş zamanlılık yakalanmıştır. Zeynep Yasa Yaman'ın belirttiği gibi d Grubu içerisinde yer alan Hakkı Anlı, Fahrünnisa Zeid, Sabri Berkel ve Zühtü Müridoğlu'nun onbeş (1947) ve onaltıncı (1951) sergideki eserleri nonfigüratif resimlerdir (Yaman, 1992: 8). 1947'deki sergiye Fahrünnisa Zeid üç adet soyut, Hakkı Anlı nonfigüratif yapıtlarla katılmıştır. 1951'deki sergide yer alan Sabri Berkel'in *Kubbeler*, Zühtü Müridoğlu'nun *Bilinmeyen Siyasi Hükümlü* tahta heykeli, Fahrünnisa Zeid'in 5 adet Nonfigüratif Yapıtı, Sabri Berkel'in *Kompozisyon*'u da soyut çalışmalara örnektir (Yaman; 1992: 315, 317). Kaldı ki Nejad Devrim Mart 1947'de Paris Gallerie Allard'da açtığı ilk kişisel sergisinde soyut resimlerini sergilemiştir. Yine Fahrünnisa Zeid'in de Haziran 1947'de Londra'da St. Georges Galerisi'nde açtığı sergide soyut çalışmalarından örnekler vardır (İleri, 2006: 79, 80). Nejad Devrim, Fahrünnissa Zeid gibi sanatçıların soyut resimlerini Avrupa'daki galerilerde sergilemeleri ile bu konuda önemli bir adım olmuştur. Türkiye'nin 1950'li yıllarda katıldığı bienallerde sergilenen eserlerde soyut çalışmaların fazlalığı da soyut sanatın ilgi gördüğünün kanıtıdır. Bir başka önemli gelişme de Aliye Berger'in 1954 yılında Yapı Kredi Bankası'nın kuruluşunun 10.yılı için düzenlenen "İş ve İstihsal" adlı yarışmada *Güneşin Doğuşu* adlı soyutlama resmiyle birinci olmasıdır. Ağırlıklı olarak Anadolu insanını figüratif ve kübist kompozisyonlar içinde betimleyen resimler arasında Berger'in resminin seçilmesi soyut resmin modernle eş tutulduğunun da yansıması olmuştur.

O yıllarda Türk resminde soyut sanatı gündemde tutacak olan önemli bir oluşum da Nuri İyem'in öğrencilerinden oluşan Tavanarası Ressamları'nın açmış oldukları iki sergidir. 1947 yılında Nuri İyem, Ferruh Başağa, Fethi Karakaş ve Yeniler Grubu'nun sekizinci sergisinden sonra gruba katılan Pindaros Platonidis'le birlikte Beyoğlu Asmalımescit Sokağı'nda S. (Semiha) **Önay apartmanının çamaşırhane olarak kullanılan çatı** katını atölye olarak kiralamıştır. Daha sonra arkadaşları ayrılınca daire Nuri İyem'e kalmıştır. Nuri İyem'den resim dersi alan **öğrenci gençler** Tavanarası Ressamları adlı grubu da oluşturur (Gören, 2010: 24). Erdoğan Behnasavi (Behnasov), Baha Çalt, Atıfet Hançerlioğlu, Seta Hidiş, **Ömer Uluç**, Haluk Muratoğlu, Ümit Mildon, Vildan Tatlıgil, Yılmaz Batıbeki (Atıf Yılmaz) atölyede ders alan öğrencilerdir. Bir yıla yakın bir süre çalışan öğrenciler ilk sergilerini Mayıs 1951'de Fransız Konsolosluğu'nda açarlar. Akademi hocalarının "klasik eğitim tamamlanmadan modern sanata geçilemeyeceği" yolundaki görüşlerine karşı çıkmışlardır (Pelvanoğlu, 2018: 56). Grup Fikret Adil'in "Altı ayda İngilizce gibi, altı ayda resim" gibi eleştirilerine maruz kalır. Akademi dışı ilk grup olan Tavanarası Ressamları Akademili olmamaktan gurur duyarlar, sanat alanında çağdaş gelişmelerin özgür atölyelerle gerçekleşeceğini ve kopyacılıkla savaşılması gerektiğini ifade ederler (Yaman, 1992: 163). Grup yenidir, dönemin yeni ve özgün anlayışı soyuttur böylece soyut çalışmalara yönelirler. **İlk sergide Tavanarası Ressamları Yayınların**dan çıkan **İlk Sergimiz Üzerine** adlı bir kitapçık yayınlarlar. Kitapçık da taklit resim yapılmasını, Akademi'yi ve Kübizm anlayışlarını eleştirerek dönemin sanat tekeline karşı çıkarlar. Ayrıca Fransız Konsolosluğunda 1951 yılında açtıkları sergiye katılan isimler ve resimlerinden örnekler vardır. Seta Hidiş'in *Evet-Hayır*, Vildan Tatlıgil'in *Natürmort*, Ömer Uluç'un *Bayram*, Haluk Muratoğlu'nun *Natürmort*, Atıfet Hançerlioğlu'nun *Natürmort* resimleri kitapçıkta yer alır (https://ulucomer.com/2021/01/26/1951-tarihli-ilk-sergimiz-manifesto-risalesinden-2-sayfa/). 1952'deki sergilerinde yine d grubunu ve Kübizm anlayışlarını hedef alarak, özgün, soyut, yenilikçi çalışmalara öncelik verirler. B. Tomris adlı yazar Yeniler ve Tavanarası Ressamlarının modern sanatı temsil ettiğinden ve bu durumun d Grubu sanatçılarını endişelendirdiğinden bahsetmektedir (Tomris, 1951: 15; Yaman, 1992: 161).

Tavanarası Ressamları bu iki sergiden sonra ne yaparlar? Atıf Yılmaz Nuri İyem'in atölyesinde çalışırken sinema ile de uğraşmaktadır ve bir senaryo yazmıştır. Gelen ilk öneriyi kabul ederek 1951 yılında *Kanlı Feryat* filmini çeker ve yönetmen olur. Vildan Tatlıgil'in atölyeye katılmadan önce 1947 yılında Ada'da resim sergilerine katıldığı bilinmektedir. Atıfet Hançerlioğlu Emniyet müdürü olan ve aynı zamanda edebiyatçı dostu Orhan Hançerlioğlu'nun eşidir ve atölyenin sürekli şikayet edilmesinden do-

layı atölyeye bir nevi gözlem amacıyla katılmıştır. Atölye öğrencilerinden Seta Hidiş'in resim çalışmalarına ve öğretmenliğe devam ettiğini Haşim Nur Gürel ve Nihal Erem gibi öğrencilerinden bilmekteyiz. Hidiş Tavanarası Ressamları'nın iki sergisine katıldıktan sonra 1953 yılında Maya Sanat Galerisi'nde sergi açar (Savaş, 2008: 75). Ancak sonrasında tüm yaşamı boyunca üretmesine ve ısrarlara rağmen sergilere katılmamıştır. Eğitimciliğe ağırlık vermiş ve çok sayıda sanatçı yetiştirmiştir. Haşim Nur Gürel Seta Hidiş ile ilgili bir yazısında Nuri İyem'in soyut resmi bırakmasına içerlemiş olduğundan ve soyut resmi bırakmayan Ferruh Başağa'nın çalışmalarını önemsediğinden bahseder. Tutarlılığın önemli olduğunu düşünen Seta Hidiş olasılıkları hesaplayarak çalışan bir ressamdır. Burcu Pelvanoğlu'na göre Tavanarası Ressamları arasında ilk profesyonel sanatçı Seta Hidi**ş'dir.** (Pelvanoğlu, 2020, https://www.facebook.com/kinaliada34977/posts/1068802886837417). Tansuğ'a göre ise Seta Hidiş önemli bir üslup varlığı ortaya koyamamıştır (Tansuğ, 1995: 59). Seta Hidiş'in Tavanarası'nda eğitim alırken yaptığı portre çalışması 2022 yılında Meşher'de açılan *Sanatçı Kadınların Yüzyılı* sergisinde yer almıştır. **İ***simsiz* adlı çalışmanın sanatçının kendi portresi olduğu düşünülmektedir. Seta Hidiş'in yine Meşher'de sergilenen duralit üzerine kolaj **çalışması** ise Tansuğ'dan farklı düşünmemize sebep olabilecek bir çalışmadır. Sanatçının kavramsal **çalışmalara imza attığını göstermesi** bakımından **önemlidir. Ne yazık ki** eserlerini 1953'den sonra sergilememesi sanatçının gelişim çizgisini doğru değerlendirebilmekte bir handikaptır. Nuri İyem'in 1948 yılına ait *Atölye* çalışmasında şövale başında betimlediği kişi öğrencisi Seta Hidiş olmalıdır (G.3). Seta elinde paletiyle masanın üzerinde oluşturulmuş natürmort kompozisyonunu çalışırken betimlenmiştir. Şövale, palet, masanın üzerinde kurgulanmış natürmort malzemeleri, vazoda çiçek ve tabakta meyvelerle atölye ortamı vurgulanmaktadır.

G.3. Nuri İyem, Atölye/ Seta Hidiş?, 1948, Tuval üzerine yağlıboya, 71x58 cm, Evin Sanat Galerisi koleksiyonu.

Sezer Tansuğ'a göre Tavanarası ressamlarından sadece Ömer Uluç'un soyut sanata değişik yeni boyutlar kazandırması mümkün olmuştur. Ömer Uluç mühendislik öğrenimi için ABD'ne gitmiş ve oradaki yeni resim çalışmalarından etkiler almıştır. Bir renk tutkunudur, erken soyut çalışmalarında geleneksel Türk renkçiliğinden izler vardır. Geleneksel verilerden esinlenen figür çalışmaları da yapar (Tansuğ, 1995: 52, 26). Ömer Uluç'un resmi başlangıçta renk değerlerine yönelik biçim fırsatları arayışı, daha sonra kalın renk halatlarıyla yarı figüratif arma motiflerine dönüşür, figürleşme yolları arayan yumaklar haline gelir. "Ben kendi kurallarımı kendim resim yaparak buldum" diyen Uluç resminde fırçasını tek bir geniş ve dönüşlü hareketle sürüyor gibidir (Koçak, 2009: 93). 1952 yılında Nuri İyem ve Ömer Uluç, 1953 yılında Seta Hidiş ve Atıfet Hançerlioğlu Maya Galerisi'nde sergi açarlar (Savaş, 2008: 75). Maya Galerisi Nuri İyem'e ve Tavanarası Ressamları'nın sergilerine ev sahipliği yapan Türk sanat tarihinde önemli bir mekândır. Bu dönem öncesinde sergileri açacak yer bulma sorunu hep olmuştur. Genellikle sanatçılar konsolosluk binalarında sergilerini açarlar, Fahrünnisa Zeid gibi evinde ya da çeşitli dükkânlarda sergilerini açanlar da olmuştur. Özel galeri deneyimi ilk olarak 15 Mart 1945 tarihinde İsmail Hakkı Oygar'ın Beyoğlu'nda yer alan atölyesinin bir bölümünü galeriye çevirmesi ile başlamıştır (Pelvanoğlu, 2018: 53). Bu mekân 1947 yılına kadar çeşitli sergilere ve Yeniler Grubu'nun dördüncü sergisine de ev sahipliği yapar. İkinci olarak açılan özel galeri Maya Sanat Galerisi'dir. Orhan Veli ve Sabahattin Eyüboğlu'nun fikren destekleriyle Adalet Cimcoz tarafından Aralık ayının son günlerinde 1950 yılında kurulur (Savaş, 2008: 17). 31 Temmuz 1955'de kapanmak zorunda kalan bu galeri, Aliye Berger, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Avni Arbaş, Fethi Karakaş, Füreya Koral, Nedim Günsür, Ali Teoman Germaner gibi dönemin önemli sanatçıları ile Sait Faik, Melih Cevdet Anday gibi yazarların buluştukları bir kültür merkezi gibi olmuştur.

Nuri İyem 1952'de Maya Sanat Galerisi'nde açtığı, konusu nü'ler ve kadın figürlerinden oluşan kişisel sergisiyle sanat yaşamında yeni bir döneme geçişinin işaretini verir. Nuri İyem 1936'dan başlayarak Anadolu kadınını simgeleyen portreleri yaptığı döneme kadar çıplak konusunda çalışmıştır. 1960'lar öncesinde yaptığı nü çalışmaları geometrik soyutlamadan soyuta ve yeniden figüratife uzanan bir süreçtir. 1936-40 arası çalışmalarında çıplaklara yoğun bir tensellik yükleme, figürü gerçek boyutlarıyla öne çıkarmayla birlikte, figürün yer aldığı mekânlar yarı soyut, geometrik biçimlerle yüklüdür (Gönenç, 2000: 134). Mekânı yarı-soyut vermesinde çıplağı tüm gerçekçiliğiyle öne çıkarmak amacı güder (Okkalı, 2014: 660). Nuri İyem'in 1940 ve 1950'li yıllardaki modernist soyutlamaları arasında nü çalışmaları ön plandadır. Ahu Antmen'e göre 1950'lerde modern antikiteyi duyurduğu resimlerinde konu ile biçim arasındaki

ilişki önemlidir (Antmen, 2015: 64). 1959 yılında *Dost* dergisindeki yazısı İyem'in biçime odaklı tavrını açıklar:

> "Her tablo, tablo demeye layık her tablo, mutlaka beşeri bir hissin form halinde belirmesiyle ancak eser katına ulaşacaktır. Ama bu his sanatçının hür fantezisinin ve kişiliğinin açısından geçip, form haline gelmesi ile yani tasvirden kurtulması ile mümkündür. (…) Ama bu çizilenlerde konunun aşılmış ve formun dile gelmiş olduğunu gördüğümüz için konusu ile değil form ve öz bütünü ile bizi sardıklarını görüyoruz. Konu ile değil, formun verdiği, formun bünyesinin getirdiği bu beşeri özü kabul ediyoruz. Ama bazı insanlar bu resimler karşısında başka türlü duygulanır ve başka sonuçlara ererlermiş. E, kolay değildir, seyirciyi konudan kurtarıp resme sokmak." (Özdemir, 2002: 57, 61).

Nuri İyem 1950'lerde yaptığı portre çalışmalarında genellikle yakın arkadaşlarını resimlemiştir. Portresini yaptığı kişiyi kendi ortamından ziyade atölye ortamında veya mekânı belirsiz betimlediği görülür. Nuri İyem'in *Adalet Cimcoz Portresi* (G.4), *Aliye Berger Portresi* ve *Fahir Onger Portresi* adlı çalışmaları bu anlayışla yapılmış yapıtlardır. Maya Galerisi kurucusu ve Nuri İyem'in yakın dostu Adalet Cimcoz portresinde siyah tayyör elbisesi ile eli belinde, bacak bacak üstüne atmış bir şekilde bir taburede otururken betimlemiştir (Okkalı, 2014: 637).

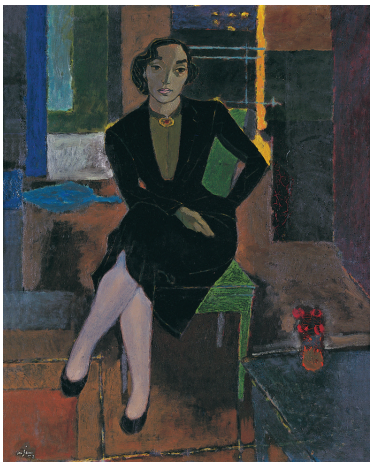

G.4. Nuri İyem, Adalet Cimcoz Portresi, 1952, Tuval üzerine yağlıboya, Evin-Ümit İyem koleksiyonu.

İyem 1953 yılında Maya'da açtığı ikinci, sanat yaşamında üçüncü sergisinden sonra 1954'te Sabahattin Eyüboğlu, Ahmet Hamdi Tanpınar, Mazhar Şevket İpşiroğlu ve Adnan Benk gibi yazarların desteğiyle İstanbul'da Kuyucu Murat Paşa Medresesi'nde açılan sergiye *Kandil, Saksı ve Limonlu Ölüdoğa* resmi ile katılır (Gören, 2010: 30). Sergi soyut sanat açısından önemli örnekler içermektedir. İyem bu tarihten 60'ların ortalarına kadar soyutun lirik, geometrik gibi farklı yollarını deneyecektir

(G. 5, 8). 1954'te Maya Galeri'de açılan *Kurtarıcı Sergi*'ye katılır. 1955'te Ankara Helikon Sanat Galerisi'nde kişisel bir sergi açar.

G.5. Nuri İyem, Soyut Kompozisyon, 1955, Duralit üzerine yağlıboya, 67,5x 53 cm.

Tanpınar'a göre İyem soyut çalışmalarını belirsiz bir şuuraltı felsefesine bağlamadan yapmaktadır (Tanpınar, 1957; Gören, 2010: 40). Resimlerinde gerçeküstü veya gizemli motiflere yer yoktur, soyut çalışmaları bile nettir. İyem soyut konusunda konudaki düşüncelerini Mayıs 1959'da *Yeditepe*'de "Soyut" başlığıyla kaleme almıştır:

> "Işık altında yıkandığını gördüğümüz şu formlara neden sırt çevirelim? Sırt çevirince soyut resme mi erişeceğiz? Ne gezer. Öyle ise bu ışığı ve formları kopya mı edelim? Elbette ki bu türlü davranış da bizi yaratmaya, esere götürmeyecektir. Peki yaratmaya giden yol hangisidir? Hiç şüphe yok ki yaratmaya giden yol, soyut olanıdır. …"(Özdemir, 2002: 52)

Türkiye 1950'li yıllarda Venedik, São Paulo gibi uluslarası bienallere katılmaya başlamıştır. 28. Venedik Bienali'ne (1956) Nuri İyem'in *Natürmort/Soyut Dağ* eseri ile katıldığı Türkiye Pavyonu arşiv görselinden anlaşılmaktadır (G. 6, 7). Nuri İyem 1950'li yıllarda bir dizi mekânı yalın geometrik formlarla betimlediği İnterior Kompozisyon *ve Natürmort* resimleri yapmıştır. Nuri İyem'in özellikle iç mekân resimlerinde geometrik bölünmeler dikkat çekmektedir. Bu çalışmasında da sarı, kırmızı, açık mavi-grilerle ve üçgen formlarla mekân algısı sağlanır. Bir masanın üzerinde saz, sürahi, kırmızı renkte ne olduğu tam anlaşılamayan bir obje yer alır. Bu resimlerde ana izleği belirleyen renk ve çizgi, aynı yaklaşımla duvarları, döşemeyi, eşyaları da tanımlar. Nuri İyem'in yapıtındaki mekân resim düzleminde natüralist öğelerinden (perspektif, gölge-ışık) koparılmış alan parçacıklarına dönüşmüştür.

G. 6. Nuri İyem, Natürmort/Soyut Dağ, 1956,Tuval ü*zerine yağlıboya, 65x 49 cm.*

G. 7. XXVIII. Venedik Bienali (1956) Türkiye Pavyonu, ©ASAC-Archivio Storico delle Arti Contemporanee.

Nuri İyem'in ismi ve eserleri önceden IV. São Paulo Bienaline (1957) bildirilmesine rağmen Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri'nin izin vermemesinden dolayı katılamamıştır. İyem, gelecekte Akademinin düzenleyeceği sergilere katılmama kararı almıştır (Çelik, 2009: 222).

Sanatçı 1958'de Beyoğlu Şehir Galerisi'nde ve Türk Amerikan Haber Ajansı'nda birer sergi açarken daha sonra 1960, 1961 ve 1962 yıllarında Türk-Alman Kültür Merkezi ve İstanbul Türk-Amerikan Haber Ajansı'nda sergiler gerçekleştirir ve ikon-portre olarak tanımlanan ve ismiyle özdeşleşen yüz resimlerini yapmaya başlar. 1964 ve 1965 yıllarında Beyoğlu Şehir Galerisi'nde açtığı sergilerde soyut ve figüratif resimlerini son kez bir arada sergiler. 1965'te Ankara Alman Kütüphanesi'nde bu kez sadece soyut resimlerini sergiler. (Gören, 2010: 32). Koçak'a göre İyem'in yeniden temsili resme dönmesinin nedeni soyut işlerinde kuvvetli

etkiden uzaklaştığını hissetmesi olabilir (Koçak, 2009: 42). Nuri İyem soyut resimler üretirken dahi figüratif çalışmalarına devam etmiştir.

1960'lı yıllarda bile soyut resmin sanat yazarları tarafından anlaşılamaması sorunu devam etmektedir. İyem, bir ressamın sanatını belli bir görüş çevresinde ve tek tip içinde sınırlamasının sakıncalarını açıkladığı yazıda "Nedir ki, artık kabak tadı vermiş bulunan bu soyut düşmanlığına ve ille de ille, sanat şu yoldan yapılır, peşin yargılarına karşı koymak gerekmektedir." demiştir (Giray, 1998: 109).

G.8. Nuri İyem, Soyut, 1960, Tuval üzerine yağlıboya, 119x97 cm.

1967 yılında Plastik Sanatlar konusunda Nuri İyem'in de katıldığı bir açık oturum yapılır. Açık oturuma katılan diğer sanatçı ve sanat tarihçiler Sabri Berkel, Cemal Tollu, Nurullah Berk, Ercüment Kalmık, Özdemir Altan, Ömer Uluç, Sezer Tansuğ, Zahir Güvemli ve Mazhar Şevket İpşiroğlu'dur. Üç bölümden oluşan oturumda ilk konu başlığı plastik sanatlar-devlet ilişkisidir. İkinci konu plastik sanatlar-halk ilişkileridir. Üçüncü oturumun konusu ise soyut-somut meselesidir. Tartışmacılardan Tavanarası Ressamları içerisinde de yer almış olan Ömer Uluç, soyutlamasız sanatın olmadığını, Batı sanatında soyut sanatın bilimselliğe yaklaşan kurallar koymuş bir resim olduğundan bahseder. Doğu sanatlarında bu bilimsellik yoktur ve Doğu sanatında olan düalite sebebiyle bir öğenin hem soyut hem realist olabileceğini belirtmiştir (Sanatatak, 2016: 50). Nuri İyem ise soyut veya somut resmin hangisinin daha iyi olduğunu kıyaslamanın saçma olduğunu düşünerek şu cevabı vermiştir:

"Gelelim Türkiye'de soyut yahut somut. Bunu konuşmak bile abes. Çünkü soyutu da olabilir, bunun somutu da. Yani bir adam soyut resim yapıyorsa kötüdür, bir adam somut resim yapıyorsa iyidir, anlamını çıkarmak çok güç. Yeter ki biz Türkiye'nin koşullarına, şartlarına uygun

resim yapalım ve böylece halka varmak halkla kontak kurmak, halkın yaşayışına bu sanatı geçirmek imkanını bulalım. Bence büyük problem bu. (Sanatatak, 2016: 54)

Sanatçı 1970'lere kadar sürdürdüğü soyut çalışmalarını bırakma sebebini "Sonradan bende tabiata karşı bir özlem başladı. Bakmadan resim yapmak istemedim ve gerçekçi resme döndüm." diye açıklar. Gerçekçi anlayışın egemen olduğu Güneydoğu Anadolu güzellerinin, sıradan sevdaların, yöresel manzaraların, göçlerin, gecekonduların, tarla işçilerinin yer aldığı toplumsal sosyal içerikli çalışmalara dönmüştür. Anadolu'nun insanlarını, göçle Anadolu'dan İstanbul'a gelen insanların yaşam mücadelesini özellikle kadınlar üzerinden yansıtan resimlerine ağırlık verir. İyem'le özdeşleşen kadın portreleri bildiğimiz anlamda portre çalışmaları değildir, bu kadınlar köylü veya kentli Anadolu kadınının sembolize edilmiş halleridir.

Sonuç

Nuri İyem, sanatçı arkadaşlarıyla kurduğu Yeniler Grubu ile toplumsal gerçekçi anlayış içerisinde resimler yapmış, toplumu sanatla buluşturmada öncü rol oynamıştır. Akademi'ye ve d Grubu'na eleştirel yaklaşmış, yaşamı boyunca çeşitli yaptırımlara uğrasa da doğru bildiği yoldan şaşmamış bir sanatçıdır. Akademi'nin resmi programının dışında sanat eğitiminin de var olabileceğine inanarak Tavanarası Ressamları'na öncülük etmiştir.

Nuri İyem bir ressamın bağımsız olması gerektiğini düşünen ve bunu hayatında da uygulayan bir sanatçıdır. Hatta Türkiye'de "ressam" kartviziti taşıyan ilk ressamdır. İyem'e göre ressam yüzünü sadece Batı'ya dönmemelidir ve bize özgü resim dili oluşturmanın yolu da sadece folklordan, nakıştan, minyatürden geçmemektedir. Nuri İyem bir dönem yaptığı soyut resimler için bunun bir gereksinim olduğunu, bu dili öğrenmek istediği için yaptığını söylemiştir. Tüm resimlerinde kendini, kendi gerçekliğini anlatmaya çalışmıştır. Ortaya çıkan eserler Nuri İyem'in duygularıdır, ona aittir. "Seyirciyi konudan kurtarıp resme sokmak kolay değildir" ve İyem tüm sanat hayatı boyunca bunun için çaba göstermiştir. Halka ulaşabildiği takdirde resmin soyut veya figüratif olmasının bir önemi yoktur. Soyut resimleri arada bir dönem olarak kalsa da akılcı bir bakış ve evrensel anlayışla yapılmış çalışmalar olarak önemlidir. Başlangıçta soyut ve figüratif resmi birbirini dışlayan bir yaklaşımla ele alırken daha sonraları ikisini birleştiren bir anlayışa yönelmiştir. Soyut resimlerinde bile bir içerik yankılanmaktadır. Soyut ve figüratif resimleri dahil tüm sanat hayatında kendi özgün dilini yaratarak "resimdeki gerçeği" yakalamaya çalışmış bir sanatçıdır.

KAYNAKÇA

Akman, A. H. (1987). ‘’Nuri İyem’le Resmin Kıyısında Söyleşi’’, *Yeni Düşün*. 35, Şubat: 53–57.

Antmen, A. (2015). “Üryan, Çıplak, Nü Türk Resminde Bir Modernleşme Öyküsü”, Üryan, Çıplak, Nü Türk Resminde Bir Modernleşme Öyküsü [Sergi kataloğu]. İstanbul: Pera Müzesi Yayını.

Çelik, S. (2009). *Türk Resminde Toplumsal Gerçekçilik: Yeniler Grubu*. İstanbul: MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Batı Sanatı ve Çağdaş Sanat Programı (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi.

Çolak, İ.A. (2019). İmge ve İmaj Türkiye’de Resim ve Edebiyatta Ortak Dil. İstanbul: Corpus Yayınları.

Giray, K. (1998). *Nuri İyem*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları No:387.

Gören, A. K. (2010). *100 Koleksiyondan 100 Nuri İyem*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Gönenç, T. (2000). “Dokuz Türk Çıplağı”, *P Dünya Sanat Dergisi Sanatta Çıplak*. S.18, Yaz 2000, s.128-135.

İleri, C. (ed.). (2006). *Fahrelnisa ile Zeid Gökkuşağında İki Kuşak*, [Sergi kataloğu]. İstanbul: İstanbul Modern.

İyem, N. (2002). “Yeniler Üstüne Çeşitli Söyleşilerden”, *Dünden Yarına Nuri İyem*. Soner Özdemir (Yay. Haz.), C.1, İstanbul: Evin Sanat Galerisi.

Koçak, O. (2009). Modern ve Ötesi Elli Yılın Sanatına Kenar Notları. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Okkalı, İ. C. (2014). *Türk Resminde İç Mekân Resimleri (1880-1950’li Yıllar).* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Onger, F. (1973). “1941 Liman Sergisi ve Yeniler Grubu”, *Soyut Aylık Edebiyat Dergisi*. Mayıs, S.58, s. 38-48.

Özdemir S. (Yay. Haz.). (2002). *Dünden Yarına Nuri İyem*. C.1-2. İstanbul: Evin Sanat Galerisi.

Pelvanoğlu, B. (2018). *Malatya Modern’e Doğru İlk Adım*. İstanbul: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Yayını.

Sanatatak Yayınları (Haz.). (2016). *Plastik Sanatlarımız 1967*. İstanbul: Sanatatak Yayınları.

Savaş, A. (2008). *Maya Sanat Galerisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Tanpınar, A.H. (1957). “Nuri İyem”, Cumhuriyet Gazetesi.

Tomris, B. (1951). “İçerde Sanat Olayları: Resim”, *Beş Sanat*. Eylül 1951, S. 18, s. 15.

Ülken, H Z. (1942). *Resim ve Cemiyet*. İstanbul: Üniversite Kitabevi.

Yaman, Z. Y. (1992). *1930-1950 Yılları Arasında Kültür Sanat Ortamına Bir Bakış: d Grubu*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi.

Tanaltay, E. (1997). *Sanat Ustalarıyla Bir Gün (Söyleşiler)*. 3.bs., İstanbul: Tekin Yayınevi.

Tansuğ, S. (1995). *Türk Resminde Yeni Dönem*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

İnternet Kaynakları

Pelvanoğlu, B. (2020). "Corona Günlerinde Kafaları Sağlam Tutmak: Ada'dan Geçenler". https://www.facebook.com/kinaliada34977/posts/1068802886837417 (15.01.2022).

https://ulucomer.com/2021/01/26/1951-tarihli-ilk-sergimiz-manifesto-risalesinden-2-sayfa/ (05.02.2022).

http://www.nuriiyem.com/wp-content/uploads/nuriiyem_2002_cilt1.pdf (05.03.2022).

Görsel Kaynakçası

Görsel 1. Gören, A. K. (2010). *100 Koleksiyondan 100 Nuri İyem*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s.54.

Görsel 2. Özdemir S. (Yay. Haz.). (2002). *Dünden Yarına Nuri İyem*. C.1-2. İstanbul: Evin Sanat Galerisi, s.97.

Görsel 3. Özdemir S. (Yay. Haz.). (2002). *Dünden Yarına Nuri İyem*. C.1-2. İstanbul: Evin Sanat Galerisi, s.61.

Görsel 4. Giray, K. (1998). *Nuri İyem*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları No:387, s.195.

Görsel 5. http://www.nuriiyem.com/eser/s129-104/.(05.02.2022).

Görsel 6. http://www.nuriiyem.com/eser/s129-149/.(10.02.2022).

Görsel 7. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1907378. (10.02.2022).

Görsel 8. http://www.nuriiyem.com/eser/s130-037/.(10.02.2022).

BÖLÜM 13

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE GIDALARDA KULLANILAN AMBALAJ MALZEMELERİ VE ÖZELLİKLERİ

Gülçin ALGAN ÖZKÖK[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Konya, Türkiye, gulcinalgan@selcuk.edu.tr, 0000-0001-6487-707X

GİRİŞ

İnsanın temel ihtiyacı olan beslenme ve buna bağlı olarak yeterli gıda maddesi üretimi ve gıda maddelerinin bozulmadan saklanmaları, önceki dönemlerde olduğu gibi bugün de dünyamızın en önemli sorununu teşkil etmektedir. Ambalaj ve ambalajlama çağımızın dikkat çeken sanayi alanlarından biridir. Günümüzde hemen hemen bütün mallar ambalajlanmaktadır (Keleş, 1998). Gıda sanayiindeki gelişimin doğal sonucu olarak ambalaj sanayiinde de önemli gelişmeler olmuştur (Çulha, 2000; Tavarini vd., 2008; Sezer vd., 2017; Oey vd., 2018). Sanayi dünyasında en yüksek üretim hızına sahip dallardan biri ambalaj sanayidir. Ambalajlama her ülkenin ve dolayısıyla tüm dünyanın ekonomik gelişmesinde dinamik bir gücü ifade etmektedir. Öte yandan ambalaj ve ambalajlamanın tartışmalı yönleri de bulunmaktadır. Bunlar; lükse kaçarak maliyeti artırmak ve görünüşü aşırı çekici kılarak tüketiciyi etkilemek, haksız rekabete yol açmak, dönüşlü yerine dönüşsüz yani tek kullanımlık ambalaja yönelerek, malzeme kaynaklarını bitirmek ve çevre kirlenmesine sebep olmak şeklinde sıralanabilir (Keleş, 1998:2). Bugün hemen her gıda ürünü için belirli tipte ambalaj ve ambalajlama zorunlu bir hale gelmiştir. Gıda ambalajının en önemli görevi korumadır. Dolayısıyla ürünlerin raf ömrünü uzatmaktır. Gıda endüstrisinde ambalaj malzemesi günümüz mühendislik ve teknolojileri kullanılarak ürünü dışardan ve içerden gelebilecek etkilerden koruyan bir bariyerdir (Keskin vd., 2018; Karakuş ve Ayhan, 2019). Ambalajlamanın diğer önemli görevleri ise pazarlamayı ve kullanımı kolaylaştırma, tüketiciyi bilgilendirmedir (Keleş, 1998:4).

Gıdalar, insan sağlığı ile doğrudan ilgilidirler. Bununla beraber çevre şartlarından etkilenerek bozulabilirler (Keleş, 1998: 2). Bu nedenle gıdaların raf ömrünün uzatılmasında ambalajlama uygulamaları dikkat çekmektedir (Karacay ve Ayhan, 2010; Robertson, 2016; Sezer vd., 2017). Hızlı şehirleşme ve gıda üretim bölgelerinden uzaklaşma, ambalajlamayı zaruret haline getirmiştir. İnsanların mutfakta yemek hazırlama işine daha az vakit ayırmak zorunda olmaları, kullanım kolaylığı sağlayan ambalajın önemini daha da arttırmıştır.

1. AMBALAJIN TANIMI VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Ambalaj, gıdaları dış tesirlerden koruyan, pazarlamasını ve tüketimin kolaylaştıran metal, cam, kağıt, plastik vb., özel malzemelerden yapılan kap, kılıf yada sargılardır (Keleş, 1998: 3). Pektaş, (1993) ambalaj kavramını, "tüketiciyi satın alma eylemine hazırlamak için gerekli tüm güzellikleri üzerinde bulunduran bir giysidir" şeklinde ifade etmiştir. TDK, ambalaj kelimesini "Eşyayı sarmaya yarayan mukavva, kâğıt, tahta, plastik vb. malzeme." şeklinde tanımlamıştır (https://sozluk.gov.tr/). Ambalajın bir başka tanımını ise, "içine konulan ürünü, üretim aşamasından tüketiciye

ulaşıncaya kadar, dağıtım zincirindeki dış etkilerden koruyan, bir arada tutarak taşıma, depolama, dağıtım, tanıtma işlemlerini kolaylaştıran sargılar ve kaplardır." şeklinde yapabiliriz. Ambalajlamanın tarihi eskidir. Gıdalar ve diğer mallar bir yerden bir yere taşınmak ve korunmak durumunda olduğundan bu yana ambalajlama vardır (Keleş, 1998: 1). İnsanoğlu ilk ambalaj malzemesi olarak su kabağı, kabuk ve yaprakları kullanılmıştır. İlerleyen çağlarda ise oyulmuş kütük, örülmüş otlar ve hayvan organlarından elde dilen doğal malzemeler ambalaj materyalleri olarak kullanılmıştır (Boyacıoğlu, 2004). Uygarlaşma sürecinde, insanlar bu doğal malzemelerden daha iyi kaplar, ambalajlar oluşturmayı öğrenmişler ve özel maksatlar için sepetler, hasırlar örmüş, tabii liflerden basit kumaşlar yapılmışlardır. İlerleyen zamanlarda ambalaj malzemesi olarak cam ve metallerin yanı sıra plastik malzemeler de kullanılmaya başlamıştır (Aydın, 1981). Maden cevheri ve alaşımlarının keşfedilmesi, diğer ambalaj biçimlerine öncülük ederek metal malzeme ve çömleklerin gelişmesine yol açmıştır (Boyacıoğlu, 2004). Pazara sunulan hemen hemen her ürünün ambalajlanması gerekmektedir. Ambalajlama "gıdanın ona en uygun düşen, en koruyucu ambalaj içine, tekniğine göre ve en ekonomik şekilde yerleştirilmesi ve üretildiği işlendiği andaki kalitesine en yakın durumda tutulması ve tüketiciye ulaştırılması ve rahat bir şekilde tüketiminin sağlanmasıdır." Ambalajı genel olarak taşıma (dış) ve koruma (iç) ambalaj diye ikiye ayırmak mümkündür. Örneğin süt şişesi veya kutusu bir koruma ambalajıdır. Çünkü gıda ile doğrudan temas halindedir ve ürünü dış çevreden ayırarak onu dışarı kaynaklı olumsuz etkilerden korumaktadır. Ambalajların üstünde özel bölüm ayrılmış olan ve ürün ile alakalı yazılı bilgileri içeren kimlik malumatları da ambalajlamanın bir parçasıdır (Aşkın, 1994).

2. AMBALAJIN FONKSİYONLARI

Ambalaj ürünlerin muhafaza, pazarlama ve tüketilmeleri bakımından gereklidir. Ambalajların fonksiyonelliği ürünün kalitesini arttırır. Tüketici açısından ise ambalajın pratikselliği, parasal değeri, cezbetme nitelikleri önem taşımaktadır. Bir ambalajın depolama, taşıma, sergileme kullanım sırasında yerine getirmesi gereken fonksiyonları vardır (Caner, 2004). Gıda sanayiinde kullanılan ambalajların işlevleri kapsamlı olmakla birlikte, ambalajın fonksiyonlarını muhafaza fonksiyonu, iletme ve aktarma fonksiyonu, saklama fonksiyonu ve pazarlamayı etkinleştirici fonksiyonu şeklinde gruplandırmak mümkündür (Çetin ve ark, 2004).

2. 1. Ambalajın Koruma Fonksiyonu

Üretimden tüketime kadar ürünün güvenli korunması gerekir. Geniş bir şekilde ambalajın iklimsel, biyolojik, mekaniksel, kimyasal ve kötü kullanım zararlarına karşı ürünü koruması gerekmektedir. Ambalaj içeriğini, özellikle dış çevrenin su, rutubet, gazlardan korumalı ve muhafaza

etmelidir. Ambalaj iyi şartta müşteriye ulaşacak şekilde dizayn edilmelidir. Koruma fonksiyonu ürünün doğal hayatının ötesinde gıda raf ömrünün uzatılmasını ya da tıbbi ürünün sterilitesini devam ettirmesini ifade eder. Gıdanın kalitesi ve güvenliği ambalajın koruma derecesiyle ilgilidir. Koruması iyi olmayan gıda ürünlerinde mikrobiyolojik ve biyolojik bozulmalar meydana gelebilmektedir. Ambalajlama bozulma ve çürüme oranlarını azaltabilmesi ile gıdaların korunmasına yardımcı olur. Tüm gıdalar hayvansal ya da bitkisel kaynaklardan türemiştir ve onun tabii formunda ürünü dayanıksız yapar. Kendi haline bırakılan gıda ürünleri hızlıca doğal formlarını kaybederek tüketilemeyecek hale gelebilirler. Gaz geçirmeye dayanım (barriyer) özelliği göz önünde bulunduran ambalaj materyalleri gıdanın raf ömrünü uzatır. Ambalaj teknolojisi gıda bilimi ve gıda güvenliğinin ilerlemesine ve gıda bozulmasının azaltılmasına ciddi katkıda bulunur (Caner, 2004).

2. 2. Ambalajın Taşıma Fonksiyonu

Taşıma fonksiyonu ürünlerin üretim noktasından son tüketici noktasına etkin hareketini gerektirmektedir. Bu değişik, kolay, etkili, güvenli taşıma modellerini, kullanma tekniklerini ve depolamayı kapsar. Genel fiziksel sertliğe ilaveten, ambalaj dizaynını etkileyecek belirli taşıma kuralları vardır. Taşıma sayesinde ürünler bir arada tutulabildiği gibi, ulaşım aracına kolaylıkla yüklenip boşaltılabilir; akma, dökülme, dağılma ve patlama gibi durumlara karşı güvenceli olur (Çetin ve ark, 2004). Ambalaj ürünlerin taşınması, kullanılması ve depolamanın üzerine önemli etkinliğe sahiptir.

2. 3. Ambalajın Depolama İşlevi

Güvenli depolama kolaylığı, ürünün kalite özelliğini korumakla birlikte raf ömrünü de uzatmaktadır. Belli bir faaliyet sürecinden geçen işlenmiş gıdalar, ambalajlama işleminden sonra belirli miktarlarda veya yığın halinde depolanabilirler. Böylece ürünler hem daha uygun koşullarda saklanabilmekte hem de daha uzun süre korunabilmektedir (Çetin ve ark, 2004).

2. 4. Ambalajın Pazarlamayı Etkinleştirici Fonksiyonu

Ambalaj, alışveriş sırasında tüketiciye ulaşan tek ve devamlı bir reklam aracıdır. Ambalaj sayesinde gıdalar tüketicinin gözü önünde olmaktadır. Ambalajlı üründe; etiketleme, kalite kontrol, standardizasyon ve reklam daha kolay hale gelir ve ürün hakkında bilgi hemen alınabilir (Çetin ve ark, 2004). Bilgilendirme ürünün imajına olan güveni sağlamada önemlidir. Ambalaj ürününe basılmış değişik bilgiler, ürünün içerikleri hakkında ayrıntılı ve nasıl kullanılması gerektiğini açıklayıcı nitelikte olmalıdır. Ambalaj Seçilen materyallerle, şekli ve ebadıyla, rengiyle ve yazı fontuyla, belli olabilen sembol ve şekilleriyle, resimlerle gibi birçok kanalla

doğrudan iletişim kurar. Ambalajın satış fonksiyonunun amacı satışı teşvik etmek ve daha fazla etkili yapmaktır. Ambalaj üzerindeki teşvik edici materyaller tüketiciyi direkt hedefleyen ambalajlarda özellikle rol oynamaktadır (Caner, 2004).

3. GIDA AMBALAJ TÜRLERİ

Gıda maddelerinin, üretimden başlamak üzere tüketiciye ulaşmasına kadar geçen süre içinde sağlıklı, beslenmeyi olumsuz yönde etkileyecek ve herhangi bir değişikliğe neden olmayacak şekilde ambalajlanması gerekmektedir. Gıda maddelerini olumsuz etkilerden koruyan ambalaj materyalleri genel olarak kâğıt ve karton, metal, cam, plastik ayrıca ahşap olmak üzere 5 temel grupta ele alınır.

3. 1. Kâğıt-Karton Esaslı Ambalajlar

Kâğıt/karton malzeme dünyadaki yaygın kullanımıyla önemli bir stratejik konuma sahiptir. Kâğıt, ambalajlamada en büyük paya sahip olan çağdaş ve esnek bir malzemedir. Esas maddesi selüloz olan kâğıt malzemeler ucuz, bol ve sürdürülebilirdir. Ayrıca esnek olmakla birlikte, doğada kolay çözünebilmesi kağıt malzemenin üstünlükleridir (Çetin ve ark, 2004; Keleş, 1998: 92).

Ambalajlamada kullanılan önemli hammaddelerden biri de kartondur. Karton ambalajlar esas itibariyle taşıma aracı olarak kullanılırlar buna koli denilmektedir. Meşrubat ve süt ürünleri gibi sıvı gıdalar için tasarlanan karton malzeme kâğıttan daha dayanıklıdır. Su geçirmez özelliği ile mekanik etkenlere karşı koyabilir. Yumurta kabı, yumuşak yapıda olan meyve ve sebze ambalajı violler, taze parça et ve kıymaların pazarlanmasında kullanılan “tray” adı verilen küvetler, geriye kazanılmış kâğıt ve kartondan yapılan selüloz esaslı ambalaj çeşitleridir (Keleş, 1998: 110).

3. 2. Cam Ambalajlar

Cam, soda ve potas katılmış silisli kumun ateşte eritilmesi ile yapılan sert, saydam, renksiz ve çabuk kırılan bir cisimdir. Camın insanlar tarafından ilk kullanılışı ve keşfi çok eskilere dayanmaktadır (Nazik, 2003). Süt, yoğurt, ayran, sebze ve meyve suları, alkollü ve alkolsüz içecekler, sebze ve meyve konserveleri ve şekerli ürünlerde değişik şekil, tip ve büyüklükte cam ambalajlardan faydalanılmaktadır. Cam ambalaj ve kaplar, kimyasal açıdan nötr olma, içlerine konan maddelerle reaksiyona girmeme, çekici görünüm, geri dönüşüm, içlerindeki maddeleri gösterme ve kolay temizlenebilmesini olumlu özellikler nedeniyle tercih edilmektedirler (Ayçiçek ve ark., 1989). 1984 yılında Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından gıda maddeleri ambalajlarında tüketici eğilimlerini belirlemek üzere yapılan bir anket-te, katılan hane halklarının %84’ü camı sağlığa en uygun ambalaj maddesi olarak gördüklerini belirtmişlerdir (Ayçiçek ve ark. 1989). Ceyhun Sezgin

vd., (2020:3332) tarafından yapılan bir çalışmada da gıda güvenliği açısından öğrencilerin cam ambalajları bez torba ve geri dönüşümlü ambalajlara tercih ettikleri tespit edilmiştir. Her çeşit besin maddesine camdan hiçbir zarar gelmeyeceği için, ısıya dayanıklı cam kaplar, yemeklerin pişirilmesi ve ısıtılmasında sağlıklı ve pratik mutfak araçlarıdır (Keskin, 1982). Tümüyle dönüşümlü bir malzeme cam gastronomi sektöründe sağlıklı bir materyal olması nedeniyle ilgi görmektedir. Cam ambalajda kabın tam doldurulması ve ürün görünümüne özen gösterilmesi, kolay kırıldığından doldurma, depolama ve taşıma aşamalarında daha dikkatli davranılması gerekir. Ağır materyal olması ve kırıldığı takdirde ürüne cam kırıklarının karışma ihtimalinin bulunması ve direk ısıyla temas ettiğinde çatlayıp kırılması camın dezavantajlarıdır (Çetin ve ark, 2004). Bununla birlikte son zamanlarda ısıya dayanıklı camlardan (Pyrex) tencerelerde yapılmaktadır. Cam kaplarda pişen yemeği kontrol için kapağını açmaya gerek olmadığından içeriye havanın girmesi önlenir ki, bu sayede vitaminlerin kaybolmasının önüne geçilmiş olur (Keskin, 1982).

3. 3. Metal Ambalajlar

Ambalajlamada kullanılan metal malzemeler, gıdaları hazırlama, pişirme ve saklama ve nakliyesinde kullanılmaktadır (Aydın, 1981). En çok kullanılan malzemeler demir, bakır, kurşun, galvaniz, emaye, alüminyum, teneke ve paslanmaz çeliktir. Çalışmanın bu kısmında kullanımı en yaygın olan metal ambalajlardan bazılarına yer verilmiştir. Metal malzemelerin kullanılmasından kaynaklı gıdalara metal geçişleri olabilmektedir. Yiyecek maddelerinin yapılmasında, hazırlanmasında, saklanmasında veya taşınmasında ve yenilip içilmesinde doğrudan doğruya kullanılan tüm madensel kap ve gerecin besin maddelerine geçebilecek sağlığa zararlı bileşikler içermemesi gerekmektedir (Keskin, 1982). Metallerle bulaşmış gıdaların tüketimi, insan metabolizmasında olumsuz etkiler gösterir. FAO/WHO ve JECFA İnsanlar için toksik metallerin kabul edilebilir düzeylerini haftalık olarak belirlemişlerdir (tablo 1).

Tablo 1. *Bazı Ağır Metallerin Tolere Edilebilir Haftalık Alım Limitleri*

Ağır Metal	Tolere Edilebilir Haftalık Alım Düzeyleri
Kurşun	0.025 mg/kg
Kadmiyum	0.007 mg/kg
İnorganik Civa	1.6 µg/kg
Arsenik	15 µg/kg
Bakır	0.5 mg/kg/gün
Alüminyum	2 mg/kg
Kalay	14 mg/kg

Kaynak: Türközü ve Şanlıer, 2014; 38; JECFA, 2009

3. 3. 1. Teneke

Teneke metal ambalajlar içinde en önde gelen materyal olup her çeşit ürünün kabının yapımında kullanım bulmaktadır. Önemli özellikleri nedeniyle, gıda maddeleri ve içecekler için kapların ve kapakların üretiminde evrensel olarak benimsenmiştir (Boyacıoğlu, 2004). Teneke ambalajlar hafiftir ve şeklini uzun süre muhafaza edebilmesi, bunula beraber taşıma ve depolamaya uygunluğu sayesinde ekonomik bir ambalaj ürünüdür (Aydın, 1981). Günümüzde kullanım alanı yaygın olan teneke, bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Organik maddeyle laklanmış kalaylı teneke, temasta bulunduğu gıda maddesi tarafından korozyona uğratılır. Korozyon şiddeti çeşitli etkenlere göre değişiklik gösterebilir; gıda maddesinin içerdiği organik asitlerin cinsi ve miktarı, pH'ı, depolama sıcaklığı, nitrat ve kükürt bileşiklerinin varlığı, tepe boşluğu, tenekenin laklı olup olmaması ve laklı tabakanın kalınlığı, tenekenin gövde çeliğinin tipidir (Evranuz, 1986). Ayrıca lehimleme de kurşun bulaşmasına neden olmaktadır (Ekşi, 1981). Gıda ambalajlandığında, tenekenin gıdayla temas eden yüzeyindeki yağ ve kalay oksit tabakası genellikle kaybolur. Bu nedenle gıda, doğrudan doğruya kalay tabakasıyla, gözenek nedeniyle ayrıca kalay/demir alaşım tabakasıyla ve nihayet derin gözenekler nedeniyle çelik levhayla temas eder. Demir ve kalay, anot olarak davrandıkları durumda bileşenler halinde çözeltiye geçerler (Cemeroğlu, 1986). Kabın çeşidine göre, ambalaj çeliğinde bulunabilen bakır ve çinko da gıdaya geçer. Konserve kutularının gövde kenedinin yapılmasında kullanılan lehimdeki kurşun da iyi işlenmemişse gıdaya geçmektedir. Bozulmayı, lakın kalitesi de etkiler. Bütün bu korozyon etkileri, ambalaj delinmesine kadar gidebilir ve bu durum ürünün mikrobiyolojik yönden bozulmasına yol açabilir (Cemeroğlu, 1986). Konserve kutularından bulaşan metaller, bulaşma düzeyleri ve bunu etkileyen faktörler, bazı araştırmalarla ortaya konmuştur. Bir çalışmada gıdalara bulaşan metallerden en çok demir, bakır kurşun ve çinko üzerinde durulmuştur. Genel olarak, uzun süre depolamalarda daha fazla demir bulunmuştur. Demir miktarı, gıda örneğinin çeşidine ve ambalaj tipine göre farklılık göstermiştir Kalay bileşiklerinin müsaade edilen miktarlarda zararlı etkilerinin olmadığı da bildirilmiştir (Evranuz, 1986).

3. 3. 2. Alüminyum

Alüminyum gıda hazırlama, pişirme ve saklamada yararlanılan önemli ve yaygın bir metaldir. Ağırlığına göre direnci yüksek ve korozyona dayanıklı bir malzeme olduğundan alüminyumdan yapılmış kap ve ambalajlar, gıda ürünlerinin çoğunda kullanılmaktadır. Hafif, yumuşak ve iletken olması, kolayca şekil alması, kısmi korozyona dayanıklı olması, ergime noktasının düşük olması, yeniden şekillendirilebilir olması, su, gaz ve ışık geçirgenliğinin bulunmamasının, yanı sıra ürüne cazip görünüm kazandırma ve dekoratif işlevleri nedeniyle alüminyumum gıda sanayiinde tercih

edilmektedir (Arısoy, 1986; Nazik, 2003). Gıda ambalajı olarak kullanılan alüminyumun saflık değeri %99'un üzerindedir; Alüminyum, mikrodalga fırınlarda ısıtılmaya uygun değildir. Ancak organik materyalle kaplanmış alüminyum tepsiler hem mikrodalga enerjisini absorbe ettikleri hem de yapışmayı önledikleri için, son zamanlarda kullanılmaya başlanmıştır (Anon, 1986). Gıdalara, alüminyumun çok az bir kısmı eriyerek geçebilmektedir. Bir araştırmada, bu tip kutularla ambalajlanan sardalye balığında alüminyum miktarı 85-103 mg/kg arasında bulunmuştur. Ancak metalin sindirim sisteminde emilimi sebebiyle, bu miktarın vücut için zararsız olduğu bildirilmektedir (Arısoy, 1986). Belirtilen tüm özellikleri dikkate alındığında, alüminyum, gıda endüstrisinde sadece ambalaj malzemesi olarak değil, aynı zamanda üretim hatlarındaki alet ve donanımlarda kullanılmaktadır. Gıda sanayinde esnek tip gıda ambalajı olarak PVC PE ve PET gibi metalize filmler yaygın olarak kullanılmaktadır. Metalizasyon işlemi, ambalajların gaz, su ve ışık geçirmeme gibi koruyuculuk özelliklerini arttırır. Mutfaklarda sıklıkla rastlanılan tabak, tava, tencere, sini tepsi gibi alüminyum esaslı kaplar gıdaların hazırlanması ve pişirilmesi için evlerde ve lokantalarda kullanılmaktadır. Fakat kullanım alanları gün geçtikçe daralmaktadır. Bunun sebebi, kullanım sürecinde gıdanın asit ve alkali özelliğinden etkilenip renginin koyulaşmasıdır. Toksik metallerden birisi olan alüminyumun kronik böbrek hastalıklarında yan etkilere sahip olduğu, ancak 1970'li yıllarda ortaya çıkarılmıştır. Alüminyumdan aşırı etkilenen hastaların bazılarında, önce kansızlık sonra bunama görülmüştür. Ayrıca, yumuşak ve kırılgan kemik yapısı ortaya çıkmıştır. Yaşlılarda görülen "Alzheimer" hastalığında beyinde alüminyum biriktiği görülmüştür (Ayçiçek ve ark, 1989). Günümüzde insanlar, daha fazla oranda alüminyum bileşikleriyle iç içedir. Konsantrasyonların düşüklüğüne ve sağlıklı insan popülasyonunun tehlikede olduğunu gösteren kesin deliller bulunmamasına rağmen, kronik böbrek hastaları, böbrek yetersizliği çeken yaşlılar ve henüz böbrekleri gelişmemiş bebekler, besinlerden veya etkin alüminyum içeren ilaçlardan dolayı alüminyum zehirlenmesine maruz kalabilmektedirler (Özdemir, 1989). Gıdalardaki asit ve bazlar, alüminyumun çözünmesine neden olurlar. Alüminyum kaplı kartonlardaki meyve suları ve sütler, belli bir süre sonra içerdikleri güçlü asit ve baz bileşikler nedeniyle metalin bir kısmını çözebilirler (Özdemir, 1989).

3. 3. 3. Kurşun

Kurşun kapların gıda alanında kullanımıyla ilgili bilgiler, Roma imparatorluğu dönemine aittir ve M.Ö. 30 yıllarına rastlar. Üzüm ve elma şaraplarının hazırlanmasında söz konusu kaplardan yararlanılmıştır (Ayçiçek ve ark. 1989, Konar, 1990). Günümüzde kurşun kaplar kullanılmamaktadır. Bekletme süresince kurşun, gıdayla reaksiyona girerek ve bileşikler şeklinde bağlanarak gıdaya geçmektedir. Burada gıdanın asitlik derecesi ve diğer

özellikleri önemlidir (Jensen, 1995). Konserve gıdalara kurşun bulaşması; lehimin iyi yapılmaması, bir miktar lehimin kutunun içine geçmesi, ürün laklama kalitesi, depolama sıcaklığı, tepe boşluğu gibi faktörlere bağlıdır (Gürses, 1971; Saldamlı, 1987; Ayçiçek ve ark., 1989). Kurşunun gıdalara bulaşması, teknolojinin hatalı uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Kurşunun konserve besinlerle alınımını bir ölçüde azaltmak için, konserve kutusu açıldıktan sonra içeriğinin cam kavanoza aktarılarak saklanması önerilmektedir (Baysal, 1986; Ayçiçek ve ark., 1989). Kurşun, ağız yoluyla son derece yüksek dozda alınsa bile, bağırsakların sağladığı emilime bağlı olarak, çoğu zaman akut zehirlenmeye neden olmaz. Günümüzde şiddetli kurşun zehirlenmelerine ender rastlanmaktadır. Belirtiler bulantı, kusma ve ishalin peşinden kabızlık, idrar yoluyla protein boşalımı ve karaciğerdeki değişiklerdir. Bazı durumlarda, bünyenin zayıflığı ölüme yol açabilir (Anon,1986). Çocuklarda görülen ciddi zehirlenmelerin %25'i ölümle sonuçlanmaktadır (Ayçiçek ve ark., 1989). Kurşun bebeklerde mental geriliğe neden olmaktadır (Baysal, 1999). Son yıllarda yapılan çalışmalara göre, günde 3 granül şekere eşit düzeyde kurşun alımı çocuklarda yavaş bir gelişme göstererek zeka geriliğine sebep olmaktadır (Seval, 1986). Konserve gıdalarda en fazla toksik olan madde kurşundur. Lehimlemeyle çok fazla miktarda bulaştığından, kutularda bu işlemin tamamen terk edilmesi gerekir. Konserve kutusu üretiminde daha sağlıklı teknolojiler aranmalıdır tablo 2'de bazı gıdalarda izin verilen maksimum metal limitleri görülmektedir.

Tablo 2. *EC ve TGK Düzenlemeleri Kapsamında Bazı Gıdalarda İzin Verilen Maksimum Kurşun Miktarları*

Gıda	Maksimum limit mg/kg, yaş, ağırlık
Kurşun (Pb)	
Çiğ süt	
Sığır, koyun, domuz ve kanatlı eti	
Sığır, koyun, domuz ve kanatlıların yenilebilir sakatatları	
Balık eti	
Kabuklular	
Tahıl ve baklagiller	
Sebzeler (lahana ve benzeri sebzeler, yapraklı sebzeler, mantar ve taze otlar hariç)	
Lahana ve benzeri sebzeler, yapraklı sebzeler, kültür mantar	
Meyveler (dutsu meyveler ve küçük meyveler hariç)	
Dutsu meyveler ve küçük meyveler	
Meyve suları, meyve suyu konsantresi ve meyve nektarları	
Şaraplar	

Katı ve sıvı yağlar	
Kadmiyum (Cd)	
Sığır, koyun, domuz ve kanatlı eti (sakatatları hariç)	
Sığır, koyun, at, domuz ve kanatlı hayvanların karaciğeri	
Hamsiler, Torik, Karagöz, Yılanbalığı, Kefal, İstavrit Sardalya, Orkinos Dilbalığı	
Kılıçbalığı	
Kabuklular (yengeç etinin kahverengi kısmı, istakoz ve benzeri büyük kabukluların baş ve göğüs etleri hariç)	
Kafadan bacaklılar (iç organları hariç)	
Sebzeler ve meyveler (yapraklı sebzeler, taze otlar, mantar, çam fıstığı, saplı sebzeler, köklü sebzeler ve patates hariç)	
Saplı sebzeler, kereviz hariç köklü sebzeler ve kabuğu soyulmuş patates	
Lifli sebzeler, taze otlar, kereviz ve kültür mantarı	
Soya fasulyesi	
Tahıllar (kepek, embriyo, buğday tanesi ve pirinç hariç)	
Kepek, embriyo, buğday tanesi ve pirinç	
Civa (Hg)	
Su ürünleri ve bazı balık türleri ile kabuklular (yengeç etinin kahverengi kısmı, istakoz ve benzeri büyük kabukluların baş ve göğüs etleri hariç)	
Fener balıkları, Atlantik yayını/kedi balığı, Torik, Yılanbalıkları, Kalkan benzeri yassı balık, Kılıç balığı, Barbunya, Turna balığı, Torik/iri uskumruya benzer balık, Poor cod, Portekiz köpek balığı, Uskumru türü balıklar, Mercan balıkları, Köpekbalığı (bütün türleri), Mersin balığı, Orkinos	
Kalay (Sn)	
İçecekler harici konserve gıdalar	
Teneke kutu içerisinde satışa sunulan alkolsüz içecekler (meyve ve sebze suları dahil)	
Teneke kutu içerisinde satışa sunulan bebek ve küçük çocuk ek gıdaları (kuru ve toz haldeki ürünler hariç)	

Kaynak: Türközü ve Şanlıer, 2014; 39; EC, 2006; TGK, 2011.

3. 4. Plastik

Plastikler, sentetik organik polimerlerden bir gruptur. Ambalajlamada çok kullanılan polimerler "plastikler" sınıfına dâhildir Keleş, 1998: 52). Plastiklerin insan yaşamındaki yeri çok eskilere dayanmaktadır. İlk olarak 1860'lı yıllarda selüloz nitratı ile başlayan daha sonra selüloit adı verilen bu madde, dayanıklı ama çok uzun ömürlü, ama çok yanıcı bir maddeydi. İlk kuru fotoğraf filminin yapımında kullanılan selüloit, tarak, bıçak sapı ve hatta giysilerde takı yapmak için de kullanılmıştır (Nazik, 2003). İkinci

dünya savaşı sonundan beri plastik maddeler endüstrisi çok hızlı gelişerek, plastiklerden yapılan ambalaj materyalleri büyük miktarda besin maddelerinin paketlenmesinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu şekilde birçok besinin ışık, hava, nem, kir ve mikroplardan korunması sağlanmış ve yüksek sağlıklı değerleri garanti edilebilmiştir (Keskin, 1982). Günümüzde plastik materyaller gıda ambalajlamada en yaygın kullanılan materyallerden biridir. Sağlıklı beslenme, gıda muhafazası ve çevre korumaya karşı artan tüketici ilgisi, ambalaj materyali olarak yenebilir filmler, kaplamalar ve çözülebilir polymerler üzerindeki araştırmalar hız kazanmıştır (Karakaya ve ark., 2001). Gıdanın raf ömrünü uzatan film ve kaplamalar yenilebilir özelliktedir. Yenilebilir filmler genel olarak; polisakkarit, protein, lipid ve reçineler olmak üzere dört temel maddeden oluşmaktadırlar (Alper ve ark., 2003). Plastik ambalaj malzemeleri gastronomide Sous-Vide pişirme tekniğinde kullanılmaktadır. Sous-Vide gıdaların tek başlarına veya yardımcı diğer ürünlerle beraber vakum ambalaj içerisinde hijyenik bir ortamda pişirilmesi tekniğidir (Schellekens, 1996). Bu tekniğin en önemli özelliği kullanılan plastiğin paket içi O2 düzeyinin düşük olmasıdır, böylece aerobik bakteri gelişiminin oluşması önlenebilmektedir (Batu, 1994; Batu, 2019: 48-49).

3. 4. 1. Termoplastikler

Üretim sırasında ısıtılınca esnek hale gelirler ve soğuyunca sertleşirler; bu işlem tekrarlanabilir. Selüloit adıyla, 19. Yüzyılın ikinci yarısında üretilmişlerdir. Yemek servis malzemelerinin yapımında yaygın olarak kullanılan termoplastiklerin bazıları şunlardır:

Polistren: (Saldamlı, 1990). Renksiz ve saydam bir yapıda olduğu için güzel görünüşlüdür, ucuz bardak ve tabakların yapımında kullanılır, sıcak suda yumuşar. Yüksek sıcaklıklara esneklik gösterebilir fakat çabuk kırılır. Monomer miktarının düşüktür, kokusuzdur, çabuk şekil verilebilir ve tat değişikliğine neden olmamaktadır, yağ asitlerine karşı dayanıklılığı gibi özellikleri bulunmaktadır (Çulha, 2000).

Polietilen: Bazı cinsleri (alçak yoğunluklu polietilen), kaynar suda yumuşar. Düşük maliyet, polietilenin en belirgin özelliğidir. Molekül büyüklüğü dışında parafine benzer. Gıdayı biraz göstermesi, gazlar için fazla gözenekli oluşu ve ısıya karşı dayanıksızlığı gibi dezavantajları vardır (Saldamlı, 1990). Polietilenteraftalat gazlı ve gazsız içeceklerin konulduğu **şişelerin imalatında** kullan**ılmaktadır.** Bu plastik çeşidi insan sağlığı için tehlike oluşturmamaktadır. Ayrıca ucuz bir materyal olduğu için tercih edilmektedir. Yapılan araştırmalar PET'ın inhalasyonu ile üst solunum yollarının tahriş olabileceğini göstermiştir. Bilinen kanserojen etkisi bulunmamaktadır (Çulha, 2000).

Polipropilen: Sert, sağlam, lekelenmeye oldukça dayanıklı, 121 ºC'a kadar dayanabilen ve kaynar suda kullanıma elverişli bir polimerdir. PP'den üretilen filmler şeffaf görünüşlü gaz geçirgenliğinin düşük olması ve yüksek mekanik sağlamlığı nedeniyle çocuk maması, patates cipsi, fındık, bisküvi, çikolata ve un gibi kuru yiyecek maddelerinin ambalajında ve un çuvalları yapımında kullanılırlar.

Polivinil klorür (PVC): PVC sert, parlak bir madde olup, su ve çoğu kimyasallara dayanıklıdır. Bu özelliğinden dolayı içindeki gıdanın lezzet ve kokusunu iyi muhafaza eder. Ambalajlamada kullanılan iki tür PVC vardır: Sert yapıda olan ve platifiyan **içermeyen PVC**; süt ürünlerinin ve katı yağların konduğu kutu ve bardaklar; bal, çikolatanın muhafazasında kullanılan kutu kapakları ve tüplerde; kahve, kakao; hazır çorba gibi gıda maddelerinin ambalajlarında kullanılır. Plastifiyan **içeren; yumuşak PVC, ambalajlarda gıda maddesine** plastifiyan migrasyonu önemli bir toksisite sorunudur. Ancak esnek oldukları için özel amaçlı ambalajlarda (ör: Et ambalajı) kullanılması gerekmektedir (Çulha, 2000).

3. 4. 2. Termosetting Plastikler

Bu tür plastiklerin yapımında kullanılacak toz, ısıtmayla yumuşar ve kimyasal olarak eritilemeyecek bir katı haline gelir; böylece, ısıyla yeniden şekillendirilemez.

Melamin formaldehit: Çeşitli mutfak araç-gereçlerinin yapımında kullanılan bir plastiktir. Sertlik, ağırlık ve mutfakta kullanılan kimyasal maddelere dayanıklılık yönünden seramiğe en yakın plastiktir. 121º C sıcaklığa direnci iyidir. Ambalajlamada kullanılan malzemelerden biri olan plastiğin, gıdanın lezzetini değiştirmemesi ve gıdaya bulaşan bileşiklerin toksik etki yapmaması lazımdır. Son yıllarda kullanılmış ambalaj malzemelerinin yeniden kullanıma kazandırılabilmesi amacıyla geri dönüşüm kavramı ortaya atılmıştır. Gökçe'ye (2018) göre, geri dönüşüm, "yeniden değerlendirilme imkanı olan bu atıkların fiziksel veya kimyasal işlemlere tabi tutularak ikinci bir hammaddeye dönüştürülmesine" denir. TDK da geri dönüşümü "atıkların yeniden değerlendirilmesi durumu" şekline tanımlamıştır (https://sozluk.gov.tr/). Fakat unutmamak gerekir ki dönüştürülmüş her malzemenin yeniden kullanım imanı bulunmamaktadır. Parçalanması mümkün olmayan veya geri dönüştürülemeyen plastik tabanlı ürünler mevcuttur. Geri dönüştürülmüş plastiklerin yeniden kullanımı ile ilgili olarak materyal (besinlerin konulduğu kaplar vb.) üzerinde bir takım döngüsel işaretler yer almaktadır. Tablo 3'de plastik ambalajlarda kullanılan kodlar özellikleri ile birlikte verilmiştir. Döngülerin içinde yazılan rakamlar kullanılan plastik tipini ifade etmektedir (Ağaççıoğlu, 2018).

Tablo 3. Plastik Materyal Kodları ve Özellikleri

Dönüşüm No	Kısaltma	Polimer ismi	Kullanımı
1 PET	PETE, PET	Polietilen Teraftalat	Polyester fiberler, film, elyaf, köpük şişe, katı cisim
2 HDPE	YYPE	Yüksek yoğunluklu polietilen	Taşınmaya elverişli kapların yapımı, çeşitli şişeler, çantalar, oyun alanı malzemeleri
3 V	PVC	Polivinil klorür	Çit ve parmaklık malzemeleri, yiyecek dışı şişeler
4 LDPE	DYPE	Düşük yoğunluklu polietilen	Sera örtüsü, film, ambalaj, elektrik sanayi
5 PP	PP	Polipropilen	Plastik şişe, elektrik sanayi, mutfak eşyası
6 PS	PS	Polistiren	Oyuncak, video kaset, tepsiler, yalıtım malzemeleri
7 Diğer	Diğer	Akrilik polikarbonat, naylon dahil diğer plastikler	

Kaynak: Sevencan, Vaizoğlu, (2007), Kılıç ve Yüce (2014).

Ambalaj malzemesinin gıdayla temasında plastik, gıda ve çevrenin birbiriyle etkileşimi söz konusudur (Hışıl, 1981). Gıda/plastik/çevre modelinde, toksik etki ve kalite yönünden önemli olan etkileşimler aşağıda açıklanmıştır.

3. 5. Plastikten Gıdaya Polimerlerin Geçişi

Ambalaj bir yandan gıdayı korurken, diğer yandan sağlık riski doğurabilir. Gıda-ambalaj etkileşmesi sonucunda ambalajdan bazı bileşikler gıdaya, gıdadaki bazı unsurlar ambalaja geçebilir. Gıda ambalaj malzemesi ve ambalaj boşluğundaki su, gazlar, buharlar ve diğer küçük moleküllü bileşikler ambalaj duvarını geçerek dış çevreye ulaşabildiği gibi, dışarıdan gelebilecek unsurlar da gıdaya nüfuz edebilir. Tüm bu geçişlere "migrasyon" denilmektedir (Keleş, 1998: 88). Migrasyon, değer kayıplarına ve duyusal değişmelere de neden olabilir. Karakuş ve Ayhan, (2019), son zamanlarda gıdaları ambalajlamak için kullanılmakta olan petrol tabanlı polimerlerin çoğunun biyobozunurluk özelliklerinin bulunmamasından dolayı çevreye saçılarak binlerce yıl sürecek kirlenmeye yol açtığını, yenilebilir ve sürdürülebilir nitelikte olmadığını de ifade etmişlerdir. Bu nedenle doğa dostu, bozunabilme özelliğene sahip biyobozunur ambalajlar geliştirilmektedir (Bağış 2015; Sorrentino vd., 2007). PVC'nin gıda ambalajında kullanılması, 1951-56 yılları arasında ortaya çıkmıştır. Ancak 1973 yılında PVC ile şişelenmiş alkollü içeceklerde görülen duyusal değişimlerin nedeni olarak vinilklorür (VC) düşünülmüş ve likörde 10-20 mg/kg VC saptanmıştır. VC'nin kanserojen etkisi 1971-74 yılları arasında ortaya konunca;

FDA, PVC'li ambalajlardan yağa ve asitli gıdalara geçen VC'nin sınırı 50 mikro g/kg ve PVC malzemedeki sınırı ise 1 mg/kg olarak saptamıştır (Evranuz ve Yiğit, 1978). 1974 yılında ABD'de sıvı bitkisel yağ doldurulmuş şişelerde 0,65-0,68 mg/kg VC monomeri saptanmıştır. Evranuz ve Yiğit (1978) tarafından, sıvı bitkisel yağ ambalajlamasında kullanılan PVC ve yoğurt ambalajlamasında kullanılan PS polimerlerinden gıdaya geçen monomerler tespit edilmiştir. Sıvı bitkisel yağlarda 0-3,6 mg/kg VC monomeri geçtiği saptanmıştır. Yoğurtta ise, ambalaj yüzeyi olarak 15,41-47,91 mg/dm² stiren (S) ve 131-440,8 mg/kg S değerleriyle sınırın çok üstünde miktarlar bulunmuştur. Bitkisel yağ ve margarin ambalajlamada kullanılan VC'den bulaşan 1,68-7,55 mg/dm² yüzey ve 10-425 mg/kg değerleri ise, mevzuattaki gıda ambalajlamasına mahsus mukavva ve plastik malzemeye ait 697. Maddenin "e" bendindeki 10 mg/dm² ve 60 mg/kg sınırları içinde bulunmaktadır. Sonuçlar, asit ortamda polimerlerin gıdaya daha hızlı ve fazla bulaştığını göstermektedir. Avrupa topluluğunda (EU)'nda tenefüs yoluyla zararlı, cildi ve gözü tahriş edici olarak sınıflandırılmasına rağmen sitren, tenefüs yoluyla ve yutma sonrasında hafif akut toksik etki göstermektedir. Birçok deney hayvanlarında yapılan çalışmalarda hem tenefüs hem de ağız yoluyla vücuda sitren alınımının, inandırıcı bir kanser oluşum kanıtı oluşturmadığı görülmüştür. Yapılan birçok araştırmada, ambalaj materyali olarak kullanılan çeşitli polsitren plastiklerden yoğurda ve diğer gıdalara sitren monomerlerinin geçişi saptanmıştır. Türk Gıda Kodeksi, gıda maddeleri ile temasta bulunan plastiklerin yüksek molekül ağırlıklı polimerlerden oluşması ve kimyasal açıdan gıdanın yapısıyla reaksiyona girmemesi gerektiğini belirtmektedir. Bu nedenle plastiklerin üretiminde kullanılan katkı maddelerinin miktarı gıda maddesinin kalitesini değiştirmemeli ve toksik etkiye neden olmamalıdır. Ayrıca ambalaj malzemeleri gıda maddelerini emmemeli, gıdayı dışa sızdırmamalı, gıdanın tat, koku ve rengini değiştirmemeli, taşıma ve depolama şartlarının gerektirdiği belli fiziksel ve mekanik özelliklere sahip olmalıdır (Artık, vd., 2019: 227).

FAO/WHO günlük polimer alımını insanlarda 40 µg/kg'a kadar sınırlandırmıştır (Gürcan, 2004). Gürcan (2004)'nın yapmış olduğu araştırmada diyetle alınan stiren miktarının günde vücut ağırlığı başına 0,03-0,05 µg/kg olduğunu tespit etmiş, araştırma bulgularından elde edilen değerlerin tolere edilebilir değerlerin çok altında olduğunu, bu miktarların insana toksikolojik açıdan zarar oluşturmayacağını gözlemlemiştir. Uçucu bileşikler diğerleri gibi az veya çok oranda gıdada duyusal değişme meydana getirirler. Plastiklere mekanik özelliklerini ve diğer özelliklerini değiştirmek için, ayrıca çeşitli özellik kazandırmak amacıyla katılan katkı maddeleri (antioksidanlar, plastifiyanlar vd.), sayıca fazladır (Uysal, 1970). Ambalaj katkı maddelerinin kontrollü olarak gıdalara salınımını sağlamak amacıyla yeni bir yaklaşım da parçalanabilir polimerlerin kullanılmasıdır. Biyomedikal

alanında polilaktik asit (PLA) ve kopolimerleri geniş bir kullanım alanı bulmuşlardır ve bu polimerlerin gıda endüstrisinde daha yaygın kullanımı hedeflenmektedir (Seydim ve ark., 2005). Genel olarak plastikler içerisine konulan katkı maddelerinin yüzdeleri küçüktür. Umumiyetle %1 civarında olup, bazı plastiklerde %0.001'e kadar düşmektedir. Bu sınırların aşılması halinde, gıda zararlı bir hale gelebilir ve duyusal değişmeler görülebilir (Uysal, 1970). Yiğit (1981) tarafından yapılan bir çalışmada, PVC' de stabilizatör olarak kullanılan kalay bileşikleri, yağlarda 1,45-3.64 mg/kg olarak saptanmış ve bunun uluslararası sınırlar içinde olduğu kaydedilmiştir. Diğer araştırmasında Yiğit (1981), UV ışın tutucu olarak katılan tinuvin P ve yumuşatıcı olarak kullanılan DOA'nın gıdaya geçişlerini belirlemiştir. %0.32 tinuvin P katılmış PVC şişelerden bitkisel yağa, 10, 21, 45 ve 60 gün sonunda sırasıyla iz, 0.08, 1.45 ve 2.01 mg/kg söz konusu maddenin geçtiği saptanmıştır. %18 DOA katılmış ve PVC ile sarılan peynir ve et gibi yağlı gıdalara bu bileşiğin geçme oranları, sırasıyla, 36.0 ve 17.8 mg/kg'dır. Soğuk koşullarında saklanan aynı örneklerde geçme oranları ise sırasıyla 16.6 ve 8.1 mg/kg'dır. Burada kullanılan PVC malzemesindeki katkıların gıdaya geçme miktarları konulan sınırlar içindedir. Genel olarak araştırmalardan çıkan sonuçlara göre, tam polimerize plastiklerin çoğunluğu bazı istisnalar hariç, zararsızdır ve zehirli değildir. Buna karşılık, kullanılan monomerlerden ve ilkel maddelerden bazıları, yardımcı maddelerle katkıların birçoğu toksik, tahriş edici veya duyarlılık oluşturucudur. Köpüklü plastiklerin üretilmesi sırasında birtakım gazlar meydana gelir. Bu grup plastiklerin birisinin elde edilmesinde, toluol diizosiyanat monomer bir meteryaldir. Kullanılması sırasında CO2 çıkışı olur ve bir miktar izosiyanat buharlaşır. Buhar, CO_2 tarafından tutulursa da plastik madde parçalandığı takdirde açığa çıkabilir. Bu maddenin toksisitesi düşüktür, fakat solunum yolları için çok kuvvetli bir iritandır; dolayısıyla, günümüzde birçok batı ülkesinde, çocuklar için zevkli bir oyun sahası oluşturan köpük havuzları (içerisinde renkli plastik toplar ve oyuncaklar bulunan ve çocuk boyunu geçmeyen havuz şeklindeki oyun alanları) yasaklanmıştır. Ayrıca, plastik maddelerin tam olmayan yanmaları, ileri derecede toksik veya iritan birçok madde meydana getirebilir. Bir plastik çeşidi olan teflon, sıcaklığa dayanıklıdır, sürtünme katsayısının düşük olması nedeniyle yapışmaz özelliktedir. Temizliği kolay olan teflon kaplar günümüzde oldukça fazla rağbet görmektedir. Bununla birlikte yüzeyi çizilmiş ve eskimiş olan teflon ekipmanların kullanılması ağır metal geçişlerine yol açtığı için sağlık bakımından risk oluşturmaktadır (Teyin, & Nizamlıoğlu, 2020: 1585).

Teflon 250º C'nin üzerinde ısıtılırsa, az miktarda parçalanma ürünleri meydana gelir. Kapalı yerlerde fazla miktarlarda teflonun ısıtılması halinde, bu grup maddeler zararlı konsantrasyonlara ulaşabilmektedir. Teflonun 200°C'ye ısıtılmasıyla ise, açığa çıkan bazı özel bileşiklerin etkisiyle "po-

limer humması" adlı bir sendrom Ortaya çıkarmaktadır. Bu hastalık çoğunlukla teflon tozları ve parçalarının ya da kirlenmiş tütünün solunmasıyla meydana gelmektedir (Baydan ve Yılmazer, 2000: 189; Harris ve Kenwin, 1951).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Gıda hazırlama, pişirme ve saklamada çeşitli malzemeler kullanılmaktadır. Bunlar kullanıldıkları süre içerisinde gerek kendi özelliklerinden gerekse dış etmenlerden dolayı, gıdayla çeşitli reaksiyonlara girmektedirler. Girdikleri reaksiyonlar, başta zaman olmak üzere çeşitli faktörlerden etkilenmekte ve gıda/malzeme etkileşimi çeşitli seviyelerde ortaya çıkmaktadır. Bu ise, besinden yararlanma aşamasında insanı olumsuz etkilemektedir. Başta ağır metaller olmak üzere gıdaya metal geçişleri, insan metabolizmasında ciddi sorunlara sebep olmakta ve çoğunluğu kronik etki yapmaktadır. Özellikle kurşunun insan sağlığına olumsuz etkisi yüksek derecededir. Cu, Fe, Zn, Al gibi metal malzemelerden ve plastikten, gıdanın ve dolayısıyla insanın etkilenmesi de söz konusudur. Buna karşılık, günümüzde pişirme kapları olarak çelik ve cam, saklamada ise cam tercih edilen malzemelerdir. Gıda üretimi ve beslenmenin bütün aşamalarında, üreticiden tüketiciye, denetçiden araştırıcıya kadar her kesimin üzerinde durması gereken konu, kap ve ambalaj malzemelerini iyi tanımak ve özelliklerine uygun şekilde kullanmak olmalıdır. Ayrıca, söz konusu malzemelerin teknik nitelikleri ile gıda ürünleriyle ve insan sağlığıyla olan ilişkilerinin sürekli olarak araştırılması, mümkün olan en az zararla (toksikoloji ve kalite bozukluğu açısından) daha elverişli materyalin hedeflenmesi gerekmektedir. Ambalaj satın alınacak gıda ile ilgili bilgi verici olmalıdır. Ambalaj bu bilgileri etiketlendirme ile sağlamaktadır. Etiket üzerinde yer alan bilgiler ile müşteri ve ürün arasında iletişim sağlar. Buna göre tüketicinin satın alma davranışı olumlu ya da olumsuz olarak etkilenmektedir. Tüketicinin ambalajdan beklentileri (Üçüncü, 2004); ürün, satış yerlerinde kolaylıkla tanınabilmelidir, gıdanın başta doğası, kimliği, özellikleri, bileşimi, miktarı, dayanıklılığı, menşe ülkesi, imalat veya üretim metodu hakkında bilgi vermelidir (Artık vd., 2019:159).

Güncel yaklaşımlar doğrultusunda, ürün ve kalite güvenliğinde üstünlük ilkesine ulaşabilmek; hammadde ve uygulanan işleme tekniği yanında, uygulamadaki özen ile olanaklı kılınabilir. Bu gerçekten hareketle, uygun teknolojilerin seçimi ve tüketiciye ulaşana kadar ki evrede yine kurallar doğrultusunda özenle hareket temel yaklaşımdır. Tüketicinin ise seçim, saklama koşullarını ve ürün karakterini bilerek uygulamasıyla sağlık güvenliğine de erişilecektir.

KAYNAKLAR

AĞAÇCIOĞLU, İ. (2018). Sıfır Atık, https://sifiratik.co/2018/08/13/tum-geri-donusum-sembolleri/, (Erişim tarihi, 11.03.2022).

ALPER, N., ACAR, J., (1998). Yenilebilir Film ve Kaplamalar, Gıda Teknolojisi Dergileri Yay. Ankara.Yıl:3 sayı:10

Anon. (1986). *Guidelines for Can Manufacturers and Food Canners*, Codex Alimentarius Recommendations, FOA Publ. No. 36, Rome

ARISOY, B. (1986). Alüminyumun Gıda Sanayinde Ambalaj Malzemesi Olarak Kullanın Alanları. TÜBİTAK Marmara Bilimsel ve Endüstiriyel Araştırma enstitüsü, Beslenme–Gıda teknolojisi ile Soğuk tekniği Araştırma bölümleri, İlkbahar Dizi Seminerleri 1, 43-58, Gebze Kocaeli

ARİF, A. (1989). Yağ İşleme Teknolojisi (ders notu). Çukurova Üniv. Zir. Fak. Gıda Bil. Teknolojisi Böl, Adana

ARTIK, N., ŞANLIER, N., CEYHUN-SEZGİN, (2019). Gıda Kontrolü ve Mevzuatı. Vize yayıncılık, Ankara, ss.3-373.

AŞKIN, F. (1994). 4000 Bin Yıllık Bir Ambalaj Hikayesi, *Amb. Arş. Geliş. İnc. Dergisi*, sayı: 20, s: 15

AYÇİÇEK, E., AYÇİÇEK, F., BAŞAR R. (1989). Besinlerin Pişirilmesinde ve Saklanmasında Kullanılan Malzemelerin İnsan Sağlığına Yapabileceği Olumsuz Etkiler, *Beslenme Diyet Dergisi*, 18, 87-99

AYDIN, M. (1981). Ambalaj ve Gıda, *Gıda Teknolojisi Dergileri Yay*. Ankara. s:204

AYTA, T. (1987). Gıda Kaplarıyla Taşınan Lezzetli Zehirler, *Bilim Teknik Dergisi*. 253, 22-23

BATU, A. (2019). Moleküler Gastronomi: Gıda Üretiminde Yeni Bir Devrim. *Aydın Gastronomy, 3 (1)*:1-8.

BAYDAN, E., YILMAZER, S. (2000). Teflon ’un Canlılar Üzerindeki Toksik Etkileri. *Türk Hij Den Biyol Derg*. Cilt 57, No 3, ss. 189 – 194.

BAYSAL, A., 1986. *Genel Beslenme Bilgisi*. Hatiboğlu Yayınları, Ankara

BAYSAL, A., 1999. *Genel Beslenme Bilgisi*. Hatiboğlu Yayınları, Ankara

BOYACIOĞLU, H. M., (2004). Gıdaların Ambalajlanması-Teneke Ambalaj, *Gıda Teknolojisi Dergileri Yay*. Ankara.sayı: 2004-1

CANER, C., (2003). Gıda ve Ambalaj Materyalleri Arasındaki İlişkiler, *Standart, Ekonomik ve Teknik Dergi*, Ankara.Yıl: 43, sayı: 502

CANER, C., (2004). Gıda Ambalajının Fonksiyonları, *Standart, Ekonomik ve Teknik Dergi*, Ankara.Yıl: 43, sayı: 511

CEMEROĞLU, B., 1986. Meyve ve Sebze İşleme Teknolojisi, *Gıda Teknolojisi Dergisi Yayınları* No.7, Ankara

CEYHUN SEZGİN, A., AYYILDIZ, S., DURMAZ, N.E. (2020). Gastronomi ve Mutfak Sanatları Öğrencilerinin Gıda Etiketlerini Okuma Düzeyleri, *OPUS © Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Yıl:10, Cilt:16, ss. 3323-3343.

ÇETİN, B., ÖZSAYIN, D., ACAR, B. (2004). Türkiye'de Ambalaj Sanayinin Önemi ve Gıda Sanayiinde Ambalaj Kullanımındaki Gelişmeler, *Unlu Mamüller Teknolojisi Dergisi Yayınları* Yıl: 13, sayı: 65

ÇULHA, A. (2000). Gıda Maddeleri Ambalajında Kullanılan Plastiklerin (Polisitren-Polietilenteraftalat) Toplam Migrasyon Değerlerinin Belirlenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Sağlık Blm.Ents. Ankara

DİLBER, F., DİLBER, A., KARAKAYA, M. (2012). Gıdalarda Ambalajın Önemi ve Tüketicilerin Satın Alma Davranışlarına Etkisi (Karaman ili örneği) *e-gifder,* Sayı/Number:3, 27-29.

EKŞİ, A. (1981). Bazı Toksik Metal İyonlarının Gıdalara Bulaşma Kaynakları, *Bilim Teknik Dergisi*, Yayınları. Ankara, 168, 35-36

EREL, S. (1987). Plastik Tabaklar, *Beslenme Diyet Dergisi*, 16, 244-245

EVRANUZ, Ö. (1986). Gıda Sanayiinde Kullanılan Metaller ve Kalite İlişkisi. TÜBİTAK Marmara Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Enstitüsü, Beslenme Gıda Teknolojisi ile Soğuk Tekniği araştırma Bölümleri, İlkbahar Dizi Seminerleri. 1, 56-65, Gebze – Kocaeli

GÖKÇE, S. (2018). Geri Dönüşüm, https://sifiratik.co/2018/10/04/geri-donusum-nedir-geri-donusumun-onemi/ (Erişim tarihi, 11.03.2022).

GÜRCAN, T. (2004). Polisitren Plastikler ve Yoğurt Kaplarında Kullanımı, *Gıda Teknolojisi Dergisi Yayınları* Ankara. Yıl: 8, sayı:3

GÜRSES, Ö. L. (1971). Türk Konservelerinde Demir, Kalay ve Kurşun Miktarları Üzerinde Araştırmalar. Ankara Üniv. Zir. Fak. Yay. No. 611, Ankara

HARRİS, D., KENWİN M.B. (1951). Lond. Polymer Fume Fever. Lancet; 2:1008-1011.

HASİP, P. (1993). Ambalaj Tasarımının Önemi, *Standart, Ekonomik ve Teknik Dergi*, Ankara. Sayı: 376. s. 24-25

HIŞIL, Y. (1981). Ambalaj Malzemesinin Gıda Kalitesi Üzerindeki Etkileri. Gıda Sanayiinde Ambalaj Sorunu Semineri, Ege Üniv. Gıda Fak. Yay. No.1, 161-182, İzmir

İLİSULU, T.İ. (2019). Gıda ambalajı Tasarımlarında Değişen Tüketici Beklentileri, *Sanat-Tasarım Dergisi* 2019, Sayı: 10.

JENSEN, O. A. (1995). Chemical contaminents in Milk, Residue Review 89: 1983

JECFA. (2009). Evaluations of the Joint FAO/WHO Expert Committee on Food Additives http://apps.who.int/food-additives-contaminants-jecfa-database/search.aspx.

KILIÇ, M., YÜCE, E. (2014). PVC ve PET Atıkların Seçimli Flotasyonu Bölüm 1: Plastikler; Çevresel Etkileri, Geri Dönüşümü, *Çukurova Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 29(2), s.79-93.

KARACAY E, AYHAN Z. (2010). Microbial, Physical, Chemical and Sensory Qualities of Minimally Processed and Modified Atmosphere Packagedm "Ready to Eat" Orange Segments. *Int J Food Prop.* Aug 12; 13(5): 960-71

KARAKAYA, M., CANER, C., SARIÇOBAN, C. (2001). Ambalaj Materyali Olarak Yenebilir Filmler ve Kaplamalar, *Standart, Ekonomik ve Teknik Dergi*, Ankara. Sayı: 474

KARAKUŞ, E., AYHAN, Z. (2019). Production of Environmentally Friendly Biodegradable Packaging Materials from Food Waste. *Gıda*, 44 (6): 1008-1019

KESKİN, H. (1982). *Besin Kimyası*, Fatih Yay. 273-276, İstanbul

KESKİN, B., ALTAY B., AKYOL, M., MERAL, G., UYAR, O. (2018). Global Packaging Trends. 6.Uluslararası Matbaa Teknolojileri Sempozyumu 01-03 Kasım, İstanbul Türkiye, 483-503

NAZİK, M.H. (2006). *Evde Kullanılan Araçlar*, Gazi Yayınevi, 3. Baskı, s. 257, Ankara

OEY I, LİLLE M, VAN LOEY A. (2008). Effect of High-Pressure Processing on Colour, Texture and Flavour of Fruit- and Vegetable-Based Food Products: A Review. *Trends Food Sci Technol*. 19(6): 320-8.

OYSUN, G. (1987*). Süt Kimyası ve Biyokimyası*, 19 Mayıs Üniversitesi Yayınları, Yayın No:18 SAMSUN

ÖZDEMİR, Y. (1989). Alüminyum İnsan Sağlığını Tehdit Ediyor, *Bil. Tek. Dergisi*, 268, 14-17Robertson GL. 2016. Food Packaging: Principles and Practice. CRC press, Boca Raton, Florida, n USA, 683 p.

ROBİNSON, K., SADLER J. (1993). *Food Sicience, Food Teknology and Nutrition,* Encylopadio Univessity of Hull UK. 2318 –2324 S.

SALDAMLI, İ. (1987). Ankara Piyasasında Tüketime Sunulan Beyaz Peynirlerin Bazı Metal İyonu İçerikleri. *Beslenme Diyet Dergisi*. 16, 199-204

SEVENCAN, F., VAİZOĞLU, S. A. (2007). Pet ve Geri Dönüşümü, TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni, Cilt.6 (4), s.307–312.

SEZER, E., AYHAN, Z., ÇELİKKOL, T., GÜNER, F. (2017). Zeolit Katkılı Aktif Polietilen Ambalaj Malzemesinin Kivi Meyvesinin Kalite Özellikleri ve Raf Ömrüne Etkisi. *Gıda, 42 (3): 277-286.*

SORRENTİNO, A., GORRASİ, G., VİTTORİA, V. (2007). Potential Perspectives of Bio-nanocomposites for Food Packaging Applications, *Trends Food Sci Technol, 18(2)*: 84-95

SEYDİM, C.A., KARAASLAN, M., SEYDİM, G.Z. (2005). Sütlerde Oksidasyonun Oluşumu ve Kontrolü Amacıyla Antioksidanların Kullanımı, *Gıda Teknolojisi Dergisi Yayınları*. Yıl:9, Sayı:1

ŞAHMAN, N., KOCAOĞLU, B.A. (1983). Çeşitli Kaplarda Saklanan Yoğurtların Asidite ve Kurşun Düzeyleri *Beslenme ve Diyet Dergisi*, 12, 99-106

TAVARİNİ S, DEGL'INNOCENTİ E, REMORİNİ D, MASSAİ R, GUİDİ L. (2008). Antioxidant Capacity, Ascorbic Acid, Total Phenols and Carotenoids Changes During Harvest and After Storage of Hayward Kiwifruit. *Food Chem*. 107(1): 282-8

TEYİN, G. & NİZAMLIOĞLU, H.F. (2020). Mutfaklardaki Ağır Metal Kontaminasyonları: Pişirme Ekipmanları, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*,8 (2), 1578-1591.

T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Türk GıdaKodeksi Bulaşanlar Yönetmeliği, 2011,http://www.gkgm.gov.tr/mevzuat/kodeks/kodeks_yonetmelik/bulasanlar_yonetmelik.htmlThe Commission of the European Communities, Commission Regulation (EC) No: 1881/2006 of 19 December 2006 setting maximum levels for certain contaminants in foodstuffs.

TÜRKÖZÜ, D., ŞANLIER, N. (2014). Gıdalardaki Ağır Metal Kontaminasyonları: Bulaşma Kaynakları, Sağlık Riskleri ve Ulusal/Uluslararası Standartlar, *GıdaTeknolojileri Elektronik Dergisi,* Cilt: 9, No: 3, 2014(29-46)

UYSAL, G. (1970). Gıda Maddelerinin Ambalajında Kullanılan Plastikler ve Toksisite Faktörleri. Standart, *Ekonomik ve Teknik Dergi*, Ankara.No. 107, 22

ÜÇÜNCÜ, M. (2000). *Gıdaların Ambalajlanması*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir

YİĞİT, V., EVRANUZ, Ö. (1978). *Gıda Ambalajında Kullanılan Plastikler Üzerine Araştırmalar*. TÜBİTAK Marmara Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Enstitüsü, Beslenme ve Gıda Teknolojisi Bölümü Yay. No.29, Gebze- Kocaeli

YİĞİT, V. (1981). Plastik Ambalaj Malzemelerinden Gıdaya Geçen Bazı Katkı Maddeleri Üzerinde Araştırmalar. TÜBİTAK Marmara Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Enstitüsü, Beslenme ve Gıda Teknolojisi Bölümü Yay. No. 11, Gebze- Kocaeli

BÖLÜM 14

SINIRLAR, DUVARLAR VE ÖZDEYİŞLER

Murat ÇINAR[1]

1 . Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, muratcinar7633@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7436-2114

1.GİRİŞ

Siyasi coğrafyanın en önemli çalışma alanlarından birisi sınırlardır. Sınır, coğrafi alanları ayıran fiziksel veya politik bir çizgidir. Birbirine komşu olan ülkeler ekonomik, beşerî ve siyasi açıdan benzer özelliklere sahip olduğunda, sınırlarında genellikle önleyici güvenlik tedbirleri almazlar, sınırları açık ve savunmasız olabilir. Siyasi sınırlar genellikle, coğrafi bir bölge üzerinde veyahut çevresinde oluşturulan sınırlar olarak tanımlanmaktadır. Siyasi sınırlar belirlenen alanda yaşayan insanları yönetmeyi kolaylaştırırken aynı zamanda gerilim ve çatışmaları azaltmayı amaçlamaktadır. Siyasi sınırlar sadece coğrafi bölgeyi değil ayrıca etnik, dini, kültürel ve ekonomik özellikler açısından da toplumları birbirinden ayırmaktadır. Siyasi sınırlar toplum içerisinde insanlara bir güvenlik ve aidiyet duygusu oluşmasını sağlarken bazı kişi ve toplumlarda dışlanma duygusuna da neden olmaktadır. Siyasi sınırlar farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır. En yaygın siyasi sınırlar dikenli tel, çit ve kontrol noktası gibi insan yapımı bir fiziksel yapı şeklini alan sınırlardır. Bu tür sınırlar genellikle gerilim, çatışma ve istikrarsızlığın yoğun olarak yaşandığı ülkelerin sınırlarında görülmektedir. Zaman içerisinde yaşanan siyasi, ekonomik, beşerî ve güvenlik gibi gelişmelere paralel olarak tel ve çitlerin yerini sınır duvarları alabilmektedir.

Dünya üzerinde insanlar ve ülkeler birbirleri ile iletişim kurmak amacıyla telgraf, telefon ve internet gibi teknolojileri geliştirmenin yanı sıra fiziksel iletişimi sağlamak için ise yollar, köprüler ve tüneller inşa etmişlerdir. Şehirler kuran insanlar zaman içerisinde devletleşmişlerdir. Kurmuş oldukları devletleri dışarıdan gelebilecek saldırılardan korumak amacıyla şehrin sınırlarına surlar inşa etmişlerdir. Şehirlerin savunma duvarları, yerleşim bölgelerini potansiyel saldırganlardan korumak amacıyla inşa edilen tahkimatlardır. İnşa edilen bu sınır ve duvarlar çeşitli görünüm ve özelliklere sahiptir. Sınır ve duvarlar bitki, toprak ve taş malzemelerle yapılan basit çitlerin yanı sıra kuleler, burçlar, şehre giriş ve çıkış amacıyla kullanılan kapıları olan geniş askeri tahkimatlara kadar değişiklik göstermektedir.

Sınırlar ve duvarlar antik çağlardan modern zamanlara kadar yerleşim yerlerini çevrelemek ve korumak için kullanıldılar. Çin Seddi, Afrika'daki Benin Duvarları, İngiltere'deki Hadrian Duvarı, Çatalca›dan başlayarak Silivri'ye kadar Trakya yarımadası boyunca uzanan ve İstanbul'un ana savunmasına takviye olarak Doğu Romalıların inşa ettiği Anastasian Duvarı ve Nazi Almanya'sı tarafından 1942 ve 1944 yılları arasında kıta Avrupası ve İskandinavya kıyıları boyunca savunma amaçlı olarak inşa edilen kapsamlı bir kıyı savunma ve tahkimat sistemi olan Atlantik Duvarı gibi surların yanı sıra daha dar alanları korumak amacıyla da yapılan şehir surları inşa edilmiştir. Bu tür yapıların savunma amacının yanında devletlerin statüsünü ve bağımsızlığını temsil eden sembolik özellikleri de bulunmaktaydı.

Sınırlar devletlerin egemenlik alanlarını belirlemektedir. Sınırların korunması devletin devamlılığının güvencesidir. Bu nedenle devletler muhtemel tehlikelere karşı sınır boylarının güvenliğini sağlamak amacıyla askeri önlemlerin yanı sıra sur, kale, çit, tel örgüler, mayınlar, duvarlar, teknolojik araç ve gereçler kullanmak gibi çeşitli önlemler almışlardır. Günümüzün küreselleşen dünyasında sınırlar ve duvarların varlığının 1989 Berlin Duvarı'nın yıkılması ile ortadan kalktığı düşünülse de bunun doğru olmadığı inşa edilen yeni duvarlarla görülmektedir. Dünyamız son 20 yılda inşa edilen birçok duvara sahiptir. Rusya'nın 2022 Şubat ayında Ukrayna devletine karşı başlatmış olduğu saldırının amacı yeni bir sınır oluşturmaktır.

Devletler göç, terörizm, uyuşturucu ticareti, kaçakçılık, bölgede yaşanan gerilim ve çatışma ortamı, terörist girişi, işgaller, hayvan sağlığı ve kaçak avcılığı önlemek amacıyla sınırlarda çitler ve duvarlar inşa etmektedirler. Günümüzde yaşanan gelişmeler duvarları azaltmak yerine artmasına neden olmuştur (Şekil 2).

1989'un sonlarına doğru, iki tarihi duvar yıkılmıştır. İlki, 9 Kasım 1989 tarihinde 28 yıllık varlığından sonra Berlin Duvarı'nın yıkılmasıydı. İkinci duvar Güney Afrika'daki apartheid sistemidir. Apartheid daha sembolik bir özelliğe sahipti. Ancak insanları bölme ve yaşamları ayırma biçimi bakımından Berlin Duvarı ile eşit derecede önemliydi. Günümüzde dünyanın her zamankinden daha fazla duvara sahip olması düşündürücüdür. Son 50 yılda dünya çapında 63 sınır duvarı inşa edilmiştir. Dünyadaki her 10 kişiden 6›sı bu sınır duvarlarından birine sahip bir ulusta yaşamaktadır. Birçok ülkede siyasi liderler bu duvarlardan daha fazlasını savunmaktadırlar. Daha birçok ülke, birliklerin, gemilerin, uçakların, insansız hava araçlarının konuşlandırılması ve dijital gözetim, karada, denizde ve havada devriye gezerek sınırlarını militarize etmiştir. Bu 'duvarları' da saysaydık, sayıları yüzlerce olurdu. Sonuç olarak, yoksulluk ve şiddetten kaçan insanlar için sınırları aşmak her zamankinden daha tehlikelidir ve bundan sonra sınır aygıtı hala aktif bir tehdittir. Asya en fazla sınır duvarına (%56) sahip kıtadır. Onu Avrupa (%26) ve Afrika (%16) izlemektedir (Benedicto, Akkerman, & Brunet, 2022).

Devletlerin sınırlarını emniyet altına almak amacıyla yapmış olduğu duvarlar ve çitler; dağları, çölleri ve nehirleri aşmaktadır. Sınır ve duvarlar sadece insanları değil aynı zamanda diğer canlıların da hareketini engellemektedir. Duvarların yükseldiği bölgeler, 1.500'den fazla bitki ve hayvan türüyle biyolojik çeşitlilik açısından çok zengindir. Ayrıca bu bölgelerde pek çok göçmen hayvan türlerinin de yaşadığı bilinmektedir. Bu sebeple sınır ve duvarlar, binlerce dönümlük yaşam alanının tahrip edilmesine yol açmakta ve bu arazileri parçalara ayırmaktadır. Bu durum nesli tükenme tehlikesinde olan türler için büyük tehdit oluşturmaktadır. Bazı hayvanların hayatta kalabilmeleri, ülke sınırlarını doğal bir serbestlikle geçebilme-

lerine bağlıdır. Bu nedenle, sınır ötesi göçü engellenen türler için duvarlar ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Araştırmalar "sınır duvarlarının yaklaşık 700 memeli türünün iklim değişikliğine uyum sağlamasını zorlaştırabileceğini" göstermektedir. İklim ısındıkça, canlıların uygun yaşam alanı bulmak için yer değiştirmesi yaşamsal bir gerekliliğe dönüşecektir (Yıldırım, 2022).

Brown'a göre; "Çoğu duvar, itmek için inşa edilen şeyin büyüklüğünü ve karmaşıklığını arttırır. ABD-Meksika duvarı göçmenleri durdurmadı, ancak göçü daha pahalı, tehlikeli ve karmaşık suç ağlarıyla bağlantılı hale getirdi. Yani sınır tahkimatından önce var olmayan mal, uyuşturucu ve insan kaçakçılığı yapmak için çete ve mafya benzeri oluşumlar üretmiştir. Aslında duvar göçmenleri dışarıda tutmuyor, ancak bir yandan göçmenler için maliyeti ve tehlikeyi büyüttü ve diğer yandan muazzam bir yasadışı kaçakçılık endüstrisi yarattı." (Brice, 2022). Bugün duvar inşa etme çılgınlığı, yeni siyasi meşruiyet açıkları, yeni vatandaş kaygıları ve devlet ve devlet dışı şiddetin yeni füzyonları dahil olmak üzere, egemenliğin azalmasından kaynaklanan siyasi güç ve arzunun önemli çıkmazlarını ortaya koymaktadır. Ulus-devlet egemenliğinin aşındığı ve küreselleşmenin serbest bıraktığı ulus ötesi güçlerin yoğunlaştığı bir zamanda ulus-devlet duvarlarının çoğalması dikkat çekicidir. Yeni duvarların mevcut veya arzulanan ulus-devlet sınırlarını sınırlayabilmesine rağmen, işgalci ulusal ordulara karşı kaleler veya hatta egemen devletliğin eklemleri olarak ortaya çıkmamaktadır (Brown, 2017). Duvar her iki tarafa da etno milliyetçiliği inşa etmektedir. Onlara karşı bir "biz" duygusunu yoğunlaştırmaktadır Bu, Batı Şeria duvarı kadar son yıllarda inşa edilen ABD-Meksika Afrika, Orta Doğu, Güney Asya ve Avrupa'da inşa edilen duvarları için de geçerlidir (Brice, 2022).

2020 yılının ortasındaki dünya toplam nüfusu 7,8 milyar, uluslararası göçmen sayısı 280,6 milyon, toplam nüfusun yüzdesi olarak uluslararası göçmen stoku %3,6, 2000 ile 2020 yılları arasında göçmenlerin toplam nüfus içindeki payındaki fark %0,8, ülkede/bölgede ikamet eden 19 yaş ve altı uluslararası göçmenlerin payı %14,6, 2050 için toplam nüfus projeksiyonu ise 9,7 milyar kişidir (Migration Data Portal, 2022). Şekil 1 ve Şekil 2'de görüldüğü gibi dünyada göç eylemleri artarak devam etmektedir. Bu da göç alan ülkelerin sınırlarında başta sınır duvarları olmak üzere çeşitli önlemler almasına neden olmaktadır.

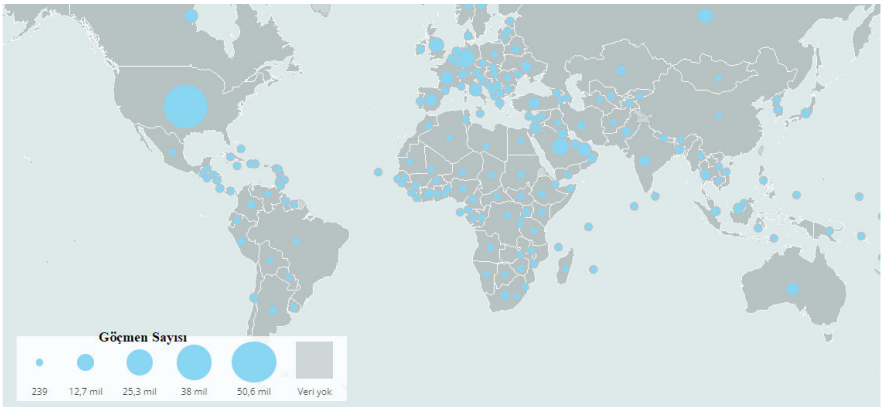

Şekil 1. *Dünya göçmen yoğunluğu haritası (Migration Data Portal, 2022).*

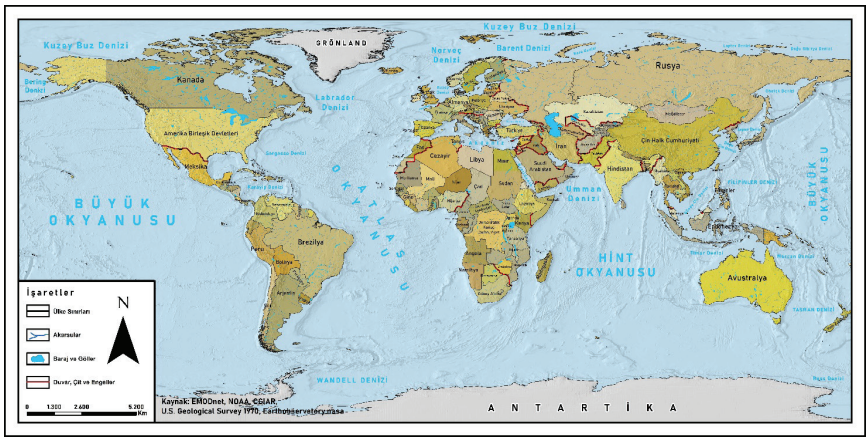

Şekil 2. *Dünya üzerindeki sınır duvarları haritası*

Duvar olgusu kendi başına sınırlayıcı, kuşatıcı ve ötekileştirici bir içeriğe sahiptir. Devletlerin arasında bir sınır olarak dikilen duvarlar da halkların arasında bir fikir ve kimlik olarak yükselen duvarlar da zihinlerimiz de inşa ettiğimiz duvarlar da aynı şeyi ifade ediyorlar: 'bölüyor', 'sınırlıyor', 'körleştiriyorlar'. Ülke sınırı boyunca uzanacak duvarın düşmanı dışarıda bırakmaktan daha önemli olan işlevi, içeride kalanların lidere yapışmasını sağlamaktır. Eğer köprü mimarları, duvarcı ustalarını yenemezse, geleceğimiz bu duvarların arkasında inşa edilecek (Arıboğan, 2017).

İnşa edilen sınır ve duvarlar bazen ülkeleri ve toplumları karşı karşıya getirmektedir. Toplum içerisinde göçmen karşıtı gruplar ile göçmenleri destekleyen gruplar arasında tartışma ve gerilimler ortaya çıkmakta bu durum devlet politikalarına da yansımaktadır. İnsanlar bu sorunlar karşısında kimi zaman düşüncelerini kitap, gazete, televizyon, radyo, internet gibi platformlarda dile getirmektedirler. Bu ortamlarda paylaşılanlar insanların yaşanan gelişmeler karşısındaki tutum ve davranışlarını anlamamıza

katkı sunmaktadır. Bu çalışma, bahsi geçen platformlarda kişilerin sınır ve duvarlar hakkında paylaşmış oldukları fikir ile düşünceleri araştırmayı ve bu konuda literatüre katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Çalışmada yer alan ifadeler yazarın zaman içerisinde yapmış olduğu okumaların yanı sıra çeşitli web sitelerinin içeriklerinden oluşturulmuştur.

2. SINIR ÖZDEYİŞLERİ

"Sınırsız dünya iyi bir fikirdir. Ancak dünyanın tüm ülkeleri bu konuda hemfikir değilse, bu sadece idealizmdir. Bu da onu sadece kâğıt üzerinde güzel görünen süslü bir fikir yapmaktadır." (Abhaidev , 2021).

"Bu dünyada sınırları olan ülkeler olduğu sürece milliyetçilik en yüksek erdem olarak kalacaktır." (Abhaidev , 2021).

"Sınırın varlığı onu çevreleyen şiddeti üretir. Siyasi sınırlar tarihsel halkların kendi bölgelerine göre şeffaf bir şekilde ayrılmasının sonucu değil, daha ziyade şiddet tehdidiyle desteklenen anlaşmalar ve belgeler yoluyla bir bölgenin siyasi kontrolünü sürdürmek için etkili bir sistemdir" (Jones , 2017).

"Sınırlardaki hareket kısıtlamaları, devletler ve hareket eden insanlar arasındaki uzun vadeli bir çatışmanın, en eski devletlere ve insan yerleşimlerine kadar uzanan bir çatışmanın parçasıdır. Hareketin düzenlenmesi, çeşitli tarihsel dönemlerde farklı biçimler alırken, kaynakların ve fırsatların kontrolü yoluyla elde edilen ayrıcalıkları korumanın altında yatan arzu aynı kalır" (Jones , 2017).

"Sınırların kaldırılması zihnin genişlemesiyle başlar." (Naskar , 2021).

"Uluslar vardır çünkü insanlar onlara inanırlar. Dünya gezegeninin insanları uluslara inanmayı bırakıp insanlığı uygulamaya başladığında, tüm sınırlar sonsuza dek ortadan kalkacaktır." (Naskar , 2021).

"Herhangi bir kültürün ya da herhangi bir dilin zavallı sınırları içinden yazamam, çünkü bu sadece bir ülkede rüzgârın esmesini istemek gibi olur." (Naskar , 2021).

"Dağları, nehirleri ve gölleri birbirimize veriyoruz, sadece dağların, nehirlerin ve göllerin tam olarak nerede olduğunu asla bilemediğimiz küçük bir engelle engel oluyoruz." 1890'da İngiltere Başbakanı Lord Salisbury'nin sömürge paylaşımı hakkındaki konuşmasından (Routley, 2022).

"İnsan yapımı sınırlar insanlardan daha önemli olmamalıdır." (Garber, 2021).

"Avrupalılar haritalara çizgiler çizmek için mürekkebi kullandılar. Bu çizgiler, gerçekte var olmayan ve dünyanın gördüğü en yapay sınırlardan bazılarını yaratan çizgilerdi. Şimdi onları kanla yeniden çizmeye çalışıyorlar" (Marshall , 2018).

"Bazen liderlerin "Bu milleti bir arada tutabilecek tek kişi benim" dediğini duyacaksınız. Eğer bu doğruysa, o zaman o lider ulusunu inşa etmekte gerçekten başarısız olmuştur" (Marshall , 2018).

"Hindistan ve Pakistan bir konuda anlaşabilir: ikisi de diğerini etrafta istemiyor." (Marshall , 2018).

"Belki de yaklaşık bir asır sonra, bugün köleliğe ve apartheid'e nasıl bakıyorsak, bu sınırlara da bakacağız. Ancak kesin olan bir şey var; Eğer dünyayı daha iyi bir yer haline getirmek istiyorsak, göçten kaçış yok. Kapıyı kırmak bile işe yarayabilirdi. Dünya Bankası›ndaki bilim adamları, tüm gelişmiş ülkeler sınırlarında sadece %3 daha fazla göçmene izin verseydi, dünyadaki yoksulların harcayacak 305 milyar doları daha olurdu." (Bregman , 2017).

"Avrupa sömürgeciliğinin mirası, Arapları ulus devletlere böldü ve kendi mezheplerine, kabilelerine göre hüküm süren liderlere teslim etti. Diktatörler, buyruklarının Avrupalılar tarafından çizilen sınırların her yerinde uygulanması için devletin gücünü kullandılar ve bunun tarihi açıdan uygunluğunu, ülke sınırlarına mahkûm edilen farklı aşiret ve dinlere adil olup olmayacağını hiç düşünmediler" (Marshall , 2018).

"Sınırlar, tüm dünya tarihinde ayrımcılığın en büyük nedenidir. Aynı ülkede yaşayan insanlar arasındaki eşitsizlik uçurumları, ayrı dünya vatandaşları arasındaki eşitsizliklerle karşılaştırıldığında hiçbir şeydir." (Bregman , 2017).

İnisiyeler (Antik Mısır'da bir cemiyete/tarikata katılmış kimse) için tanrı neyse, göçebeler için de toprak odur; onun gücünden yararlanılabilir, ancak üzerinde hak iddia edilemez. Ama çobanlar, insan yapımı sınırlara pek aldırmadan, yeşil bir otlak ve sulama çukuru aramak için uçsuz bucaksız bozkırda istedikleri gibi dolaştılar. Yerleşik bir toplumun neden farklı davranması gerektiğini, bir insanın neden sadece daha güçlü olanın kendisine asla ait olmayan bir şeyi gözetlediği için bir başkasının hizmetinde çalışması gerektiğini sorguladılar." (Mezlekia, 2002).

"Sınırlar içinde kendimizi güvende hissediyoruz, ancak sınırların güvenlikle eşdeğer olduğuna inanmak deliliktir." (Lounsbrough, 2018).

"İnsanların kendimizi sınıf, ırk, etnik köken, din temelli küçük parçalar haline getirmenin bir zihin yoksulluğundan, bir hayal gücü yoksulluğundan geldiğini anlamalarını istiyorum. Kendimizi izole ettiğimizde dünya sıkıcı ve acımasızdır. Hayatta kalmak, bedenin ve ruhun gerçek hayatta kalması, yaratıcılık, düşünce özgürlüğü, iş birliği gerektirir." (Wamariya & Weil, 2018).

"Kapitalizmin sadece sınırları yoktur; sadece sınırlar boyunca var

olur, bir yerden diğerine genişler, sosyo-ekolojik ilişkileri dönüştürür, genişleyen bir dizi mübadelede dolaşan daha fazla türde mal ve hizmet üretir. Ancak daha da önemlisi, sınırlar, yalnızca ekonomik gücün değil, gücün uygulandığı yerlerdir. Sınırlar boyunca, devletler ve imparatorluklar doğanın düşük maliyetini harekete geçirmek için şiddeti, kültürü bilgiyi ve teknolojiyi kullanır." (Patel & Moore , 2017).

"Türkler, kuzey ve kuzeybatıdaki komşuları tarafından hiçbir zaman tam anlamıyla Avrupa'nın bir parçası olarak tanınmadı. Türkiye Avrupalıysa, o zaman Avrupa'nın sınırları uçsuz bucaksız Anadolu Ovası'nın uzak ucundadır, yani Suriye, Irak ve İran'da dururlar. Bu, çok az kişinin kabul ettiği bir kavramdır." (Marshall , 2018).

"Sykes-Picot kırılıyor; farklı bir biçimde olsa bile tekrar bir araya getirmek uzun ve kanlı bir iş olacak." (Marshall , 2018).

"Londra, Paris, Brüksel ve Lizbon gibi büyük başkentlerde Avrupalılar daha sonra Afrika coğrafyasının dış hatlarının haritalarını aldılar ve üzerlerine çizgiler çizdiler - ya da daha agresif bir yaklaşımla yalanlar. Bu çizgilerin arasına Orta Kongo veya Yukarı Volta gibi isimler yazdılar ve onlara ülke dediler. Bu sınırlar, arasında yaşayan insanların kendilerini nasıl hissettikleri veya kendilerini nasıl örgütlemek istediklerinden çok, hangi gücün kaşiflerinin, askeri güçlerinin ve iş adamlarının haritada ne kadar ilerlediğiyle ilgiliydi. Birçok Afrikalı, Avrupalıların yarattığı siyasi coğrafyanın ve doğanın onlara bahşettiği ilerlemenin önündeki doğal engellerin tutsağıdır." (Marshall , 2018).

"Sınırlar, Avrupalı sömürgecilerin Afrika'ya bırakmış oldukları birçok mirastan yalnızca biridir" (Marshall , 2018).

"Bütün dilleri anlayan balıkların nihai hikayesi: "Denizler geniştir ve birlikte akarlar. Sınırları yoktur ve tüm balıklara yetecek kadar yer vardır." Emile Habiby.

"Hiç düşündünüz mü, neden sınırda bir gerginlik olsa, her ulustan insanlar, başta hükümetleri, silahlı kuvvetleri ve medyası tarafından, bunun komşu ulusun suçu olduğuna inandırılıyor. Komşularının her zaman saldırgan olduğuna inandırılır - Hint halkı saldırganın Çin veya Pakistan olduğuna inandırılır, Azerbaycan halkına saldırganın Ermenistan olduğuna inandırılır - Bulgar halkı Türkiye'nin saldırgan olduğuna inandırılır. Ve tek bir vatandaş bile, ilkel, taş devri milliyetçilik ilkeleri nedeniyle bu inancı sorgulamıyor?" (Naskar , 2020).

"Birçok Afrika ülkesinin sınırları nehir hatlarını, sıradağları ve ticaret yollarını hiçe sayıyor, tarihi ve ekonomik bölgeleri gereksiz yere bölüyor, yerel etnik ve dini kimlikleri yok sayıyor. Aynı kabile kendisini birkaç ülke arasında bölünmüş halde bulabilir, oysa bir ülke çok sayıda rakip klanın

parçalarını içerebilir. Bu tür sorunlar tüm dünyadaki ülkeleri rahatsız ediyor, ancak Afrika'da özellikle akut çünkü modern Afrika sınırları yerel ulusların isteklerini ve mücadelelerini yansıtmıyor" (Harari, 2016).

"Sınırlarla ilgili sorun, onların canavarca, saldırgan ve doğal olmayan yapılar olmaları olmadığını anlamaya başlamıştım. Sınırlar, yabancı, öteki, bizden ayrı ve farklı hikayeler fikrini pekiştirir. Fakat çoğumuz onlarla aynı fikirde olmasak ya da en azından destekledikleri eşitsizliklerden sessizce faydalanmasaydık bu tür kurgular ayakta kalmaya devam eder miydi? Dikenli teller burada, içimizde başlar, özümüzü keser." Kate Harris.

"Meksikalıların sınırı izinsiz geçmesi "patlaması" tamamen öngörülebilirdi. İnsanları sınırın ötesine iten ve çeken güçleri ele almadan yasal olarak göç etme fırsatlarını kesen politikaların kaçınılmaz sonucuydu. İki ülkede onlarca yıldır yasal ve barışçıl bir şekilde hayatlarını sürdüren insanlar, birdenbire işgalciler ve tehditler olarak yeniden tanımlandı. "Yasadışı göçmen" böylece Washington DC'de icat edildi ve çelişkiden ortaya çıktı." (Strain , 2019)

"Ulusal kalkınmamızın başlarında, açık sınırların bir ulusuyduk, Aydınlanmanın nadir bulunan ideallerini gerçek toprakta köklendirmek için okyanustan okyanusa dev bir projeydik. Bugün, Lewis ve Clark'ın soyundan (Mississippi'den Pasifik Okyanusu'na kadar geçen kaşifler) gelenlerin keşfedebilecekleri daha fazla keşfedilmemiş bölge yok. Haritalarımız detaylı ve sınırlarımız belirlenmiştir." Michael Shindler.

"Yoksulluğu sona erdirmek için birinin parayı kullanması, yabancı düşmanlığına son vermek için bir sınır kullanması gibidir." (Mokhonoana, 2014).

"İnsanoğlu, sınırları kendini sınırlamak için değil, aşacak bir şeyleri olsun diye yaptı.» Anonim.

"Sınırlar insanların kalplerine yabancılar tarafından sakin, yargılayıcı bir kalemle çizilir ve sınırlar kanadığında haritadaki mürekkep çizgilerinin kırmızıya dönmesini korkuyla izleriz." (Mannes, 2022).

"Buraya gelip şeylerin basitliğini anlamak için tüm bu teknoloji gerekiyor. Buradan sınırları, savaşları ve nefreti anlamak gerçekten zor." Thomas Pesquet (Fransız astronot).

"Kendi sınırlarına kimin yasal olarak girip kimin giremeyeceğini belirlemek her egemen ulusun hakkıdır." Mike Klepper.

"Sınırlarını kontrol edemeyen bir ulus, ulus değildir." ABD Başkanı Ronald Reagan.

"Sadakatim ulusal sınırlarla sınırlı olmayacak, zamanla tek bir ulusun tarihiyle ya da manevi boyutta tek bir dil ve kültürle sınırlandırılmayacak." (Abbey & Petersen, 2003).

"Biz koyun ya da inek değiliz. Tanrı bizim için çitler ya da milliyetlerimizi içermek için sınırlar yaratmadı. İnsan yarattı." (Kassem, 2011).

"Tarafsızlık zalime yardım eder, asla kurbana değil. Sessizlik eziyet edene cesaret verir. Bazen müdahale etmeliyiz. İnsan hayatı tehlikeye girdiğinde, insan onuru tehlikede olduğunda, ulusal sınırlar ve hassasiyetler önemsiz hale gelir. Kadın erkek zulme uğradığında. ırkları, dinleri veya siyasi görüşleri nedeniyle o yer o anda evrenin merkezi haline gelmelidir." (Wiesel, 2022)

"Her uluslararası sınırı bir bahçe, bir sanat ve kültür festivali yeri yapmak Birleşmiş Milletler'in görevidir." (Ray, 2022).

"O günlerde haberler savaşlarla, göçmenlerle ve yerlilerle doluydu ve bir de kırılmalarla, milletlerden uzaklaşan bölgeler, hinterlandından uzaklaşan şehirlerle doluydu ve öyle görünüyordu ki herkes bir araya gelirken herkes de ayrı ayrı hareket ediyordu. Sınırları olmayan uluslar biraz aldatıcı olmaya başladı ve insanlar hangi rolü oynamaları gerektiğini sorguluyorlardı." (Hamid, 2017).

"Bir yabancı bir haritaya sihirli bir çizgi çizdi ve ona yeni sınır adını verdi; yeryüzünde bir kan nehri oldu. Ve meyve bahçeleri, tarlalar, fabrikalar, işletmeler, hepsi bu çizginin yanlış tarafında, soluk bir sihirbazın asasının bir dalgasıyla ortadan kayboldu." (Mistry , 1997).

"Biz göçmen bir milletiz ve bugün sınırlarımızı kimin geçtiğini, hikayesi Amerikan hikayemize önemli bir sayfa ekleyebileceğini kimse bilmiyor. İşte yeni yüzyılımızın ilk yıllarında, geçen yüzyılın başında olduğu gibi, buradayız. Yeni Amerikalılarımızla bir kez daha savaşta. Sonuncusunda olduğu gibi, insanlar gelecek, zorluklara ve önyargılara maruz kalacak, evlat edindikleri evlerinin en gerici güçleri ve en katı kalpleriyle savaşacaklar ve dirençli ve muzaffer olacaklar." (Springsteen, 2016).

"Güç istencini yatak odalarında, mutfaklarda, fabrikalarda, sendikalarda ve devletlerin sınırlarında görebilirsiniz. Bunu dinleyin ve hatırlayın. Ulus-devlet canavarca boyutlara şişirilmiş insan doğasından ibarettir ve şiddetle yazılmıştır. Her zaman böyle olmuştur, her zaman böyle olacaktır." David R. Mitchell.

"İnsanlar göçün artıları ve eksileri hakkında soyut olarak konuştuğunda, göçmenlerin yaşamları ulusal sınırlara tam olarak uymayan bireysel insanlar olduğu ve tüm insanlar gibi hepsinin farklı olduğu unutulmamalıdır. Yine de ne kadar farklı? Farklı daha iyi mi yoksa farklı daha mı kötü? Bu tür temel sorular, insanların aralarına yabancıları kabul etmeye istekli olup olmadıklarının altında yatıyor" (Legrain, 2007).

"İnanç sınır ve milliyet tanımaz." (Bardugo, 2014).

"İnanç her sınırı aşar ve her ulustaki her kalbe dokunur." ABD Başkanı George W. Bush

"İnsanlar sınırlara ihtiyaç duymayacak kadar bilge olmadıkça hiçbir barış kalıcı olamaz, bu ancak hepiniz kendi türünüz tarafından tehdit edilmeyi bırakıp birbirinize gerçek bir güven duygusu beslemeye başlarsanız gerçekleşebilir." (Naskar , 2018).

"Artık neden sınırların, renklerin ve milliyetlerin saçma olduğunu düşündüğümü anlıyorsun. İnsanlar seni bir haritaya sıkıştırmaya ve her şeyi basitleştirmek için seni belli bir renge boyamaya çalışıyorlar. Varlıklar ister bir tanrıya ister bir rahibe ya da bir politikacıya ait olsun, gökyüzündeki bir el tarafından sıkıştırılıp boyanmaktan hoşlanmazlar." (Fortier, 2014).

"Fransızca "karışık salata" (Makedon) kelimesinin esin kaynağı olan Makedonya, Balkanlar'ın başlıca hastalığını tanımlar; kayıp imparatorluk ihtişamının çatışan hayalleri. Her ulus, sınırların tam olarak kendi imparatorluğunun antik orta çağ genişlemesinin zirvesine ulaştığı anda bulundukları yere geri dönmesini talep etmektedir." (Kaplan, 2005).

"Dünyanın sevgiye ihtiyacı var, sınırlara değil." (Naskar , 2018).

"Gerekçe ne kadar iyi olursa olsun, insanları ırksal ya da ulusal çizgide bölen tüm kimlikleri hala hapishane olarak görüyorum. Yapay kategorilere ve insan yapımı sınırlara diğer insanlarla olan bağlarımı sınırlama ve hangi değerleri benimsemem veya benimsememem gerektiğini dikte etme hakkını vermek üzere değilim." (Bolelli , 2013).

"Yabancı bir gezegeni hayal ettiğimizde, nadiren ülkelere ayrıldığını hayal ediyoruz" (Burton, 2020).

"Sınır meselesi bizi ilgilendirmiyor... Araplar açısından sınırlar hakkında konuşmamalıyız. Filistin koca bir okyanusta bir damladan başka bir şey değil. Bizim milletimiz Atlas Okyanusu'ndan Kızıldeniz'e uzanan Arap milletidir. Deniz ve ötesi... FKÖ Pan-Arabizm adına İsrail'le savaşıyor. "Ürdün" dediğiniz şey Filistin'den başka bir şey değil." Filistin Kurtuluş Örgütü Lideri Yaser Arafat

"Orta Doğu uluslarının çoğu, uzun geçmişleri olan ve petrolü olmayanlar ve çok petrolü olan ve çok az tarihi olanlar olarak ayrılabilir. Birkaç dikkate değer istisna dışında, her iki grup da ortak bir özelliği paylaşıyor: yabancılar tarafından bir araya getirilmişlerdi. Modern Ortadoğu'nun sınırları, Avrupalılar tarafından Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, orada yaşayan insanların çıkarlarına veya geçmişlerine bakılmaksızın çizildi." (Engel, 2016).

"Sınır güvenliğine yapılan harcamalardaki büyük artış, istemeden insan kaçakçılığı işini isteğe bağlı, ucuz, amatör bir ilişkiden neredeyse zo-

runlu, çok pahalı ve kartellerin egemen olduğu bir iş haline getirdi. Sınır güvenliği organize suça bir armağandır.” (Wainwright, 2016).

“Başkalarından Batı’nın sınırlarına saygı göstermelerini istemeden önce, kendinize Batı’nın başka birinin sınırlarına saygı duyup duymadığını sorun.” (Mehta , 2019).

“Birinci Dünya Savaşı ile her şey değişti. Ortadoğu yeniden organize edildi, yeniden tanımlandı ve bir asırlık kanın tohumları ekildi. Bölge, etnik, dini veya bölgesel kaygılar dikkate alınmadan bölündü. Birinci Dünya Savaşı’nın kusurlu ve şövalye anlaşmaları, Ortadoğu’nun bugün neden istikrarsız ve kızgın kaldığını büyük ölçüde açıklıyor.” (Engel, 2016).

“Uçakların icadı Zweig’ın neslini çok heyecanlandırmış, dünyada savaşların sonunun geldiğine inandırmıştı. Uçaklar havadan uçtuğuna göre sınır falan tanımazdı ki. Dolayısıyla sınırlar yok olacak, barış gelecekti.” (Livaneli, Serenad, 2020).

“Bir ülke en tepedeki eylemlerle değerlendirilir. Dünyanın her yerinde böyledir. Uluslar, sınırları içinde yaşayanlar tarafından değil, yöneticileri tarafından yargılanır.” (Matthynssens, 2014).

“Eğer halkların karışması imparatorlukların düzeni ve ‘halkların karışmaması’ ulus-devletlerin düzeniyse, ufukta ne var?” (Kassabova , 2017).

“İnsanlar sınırları aşarken ve bazen sadece yanlarındayken ölüyorlar. Şanslı olanlar diğer tarafta yeniden doğuyor.” (Kassabova , 2017).

“Bill Clinton’ın 1999’da Sırbistan’ı bombalayan NATO’ya ilişkin açıklamasının hikmeti sorgulanmalıdır: “Balkanlar’da bizim ve müttefiklerimizin uğrunda savaştığı ilke, çok etnikli, hoşgörülü, kapsayıcı demokrasi ilkesidir. Devletin tamamen etnik kökene dayanması gerektiği fikrine karşı savaşıyoruz.” Aynı yıl, NATO’nun Amerikan başkomutanı Wesley Clark daha da doğrudandı: “Modern Avrupa’da etnik olarak saf devletlere yer yok. Bu 19. yüzyıla ait bir fikir ve biz 21. yüzyıla geçmeye çalışıyoruz ve bunu çok etnikli devletlerle yapacağız.” (Taylor, 2011).

“Yalnızca güzel bir gezegen görüyorum. Sınırlar hakkında hiçbir şey bilmiyorum. Hiçbir ülkeye ait değilim. Herhangi bir inancım yok. Ben bir kaşifim ve özgürüm.” (Rajesh, 2019).

“Birinin nereden geldiği fikri, o yerden geriye kalanlar kullanılarak anlaşılabilir, özellikle de o yer ulusal sınırlar tarafından erişilemez hale getirilmişse, aidiyetin çözülmesine yardımcı olabilecek son derece hassas ve zengin bir alan açar.” (Malhotra, 2017).

“Bir milliyetin sınırı, örneğin bir dağın, bir deniz kabuğunun veya ayın var olduğu gibi ‘kendinde’ mevcut değildir. Bir milliyetin hududu, onu pasif olarak var olarak kabul edenin zihninde var olan bir durumdur,

hatta var olduğu söylenebilir. Hiçliğimizi örtmek için kullanılan hazır bir elbise, bir bayraktır.” (James , 2019).

“İnsan yoktu ve sınır yoktu. İnsan geldi ve elindeki tebeşirle sınırlar çizmeye başladı” (Ural, 2020).

“Sınır çizmek şiddet uygulamaktır. Önce tebeşirle sonra yumrukla…” (Akdoğan, 2019).

“Sınır, her şeyin hakikati olmalıdır.” (Öztürk, 2017).

“Çeşitli ulusları ortak ve genel bir ad altında toplamak ve bu çeşitli unsur topluluklarını aynı haklar ve koşullar altında tutarak güçlü bir devlet oluşturmak, parlak ve çekici bir siyasi görüştür; fakat aldatıcıdır. Hatta, hiçbir sınır tanımayarak, dünyadaki bütün Türkleri de bir devlet halinde birleştirmek, elde edilmesi olanaksız bir hedeftir.” (Atatürk, 2020).

“Ortak sınırları olmayan ülkelerin savaşa gitmesi konusunda neredeyse çılgınca bir şey var, doğal olmayan bir şey.” (Audeguy, 2007).

“Pasaport yok, gümrük yok, sınır yok. Martı olmak iyi bir şey.” (Şensoy, 2006).

“Sonunda eve gittiklerinde, arkalarında yaralar gibi sınırları olan, dünyanın dengesiz, mutsuz bir bölümünü geride bıraktılar.” (Marr , 2017).

“Mallar sınırı geçmediğinde ordular geçer.” David Cudlip.

“Köle bir toplumun ilk şartı güvenli sınırlardır. Amerika Birleşik Devletleri’ni bir polis devleti, Doğu Almanya gibi insanların kaçmak zorunda kaldığı bir ulus olarak düşünmekten hoşlanmıyoruz, ancak kölelik devletleri tam da böyleydi.” (Loewen, 1996).

“Aslında hiçbir sınır yoktur. Sözde engeller, daha büyük atlayışlar gerçekleştirmek için basamaklardır sadece…” (Franckh, 2019).

“Sınırlarımızı şahsen savunamıyorsak, güçlerin korumaktan gurur duyduğu bir insan oluruz.” Sandeep Sahajpal

“Misak-ı Milli’de sınırlar kesin olarak çizilmemişti. Atatürk, Lozan Antlaşması’ nın Misak-ı Milli’ye aykırı olduğunu söyleyenlere mecliste şöyle demişti: “Efendiler, toprak konusu ve sınır konusu, Misak-ı Milli’nin bilindiği gibi birinci maddesinde yer almaktadır. Ancak Misak-ı Milli şu çizgi, bu çizgi diye hiçbir zaman sınır çizmemiştir. O sınırı çizen şey, milletin menfaati ve yüksek kurulumuzun yerinde ve doğru kararıdır. Yoksa haritası mevcut bir sınır yoktur.” (Meydan, 2021).

“Sınırın işlevinin sadece insanları dışarıda tutmak olmadığına inanmaya cesaret ettim, en azından uzun vadeli işlevi bu değildi. Diğer amacı da görünür olmak, görülmek, göçmenlerin hayal gücünde ülkenin derinlik-

lerine, zihinlerinin içlerine taşınmaktı. Bu, dünyanın şahit olması gereken bir gösteriydi ve tüm ölümü ve şiddeti, geçmişin krallarının binlerce kişiyi daha bastırmak için kamusal meydanda sadece bir küçük hırsızın kafasını kesmesi gereken bir toplumsal kontrol biçimiydi ve olmaya devam ediyordu." (Castillo , 2020).

"Sosyal sorunlar sınırları aşıyor. İnsan ırkının yaraları, eldiveni kaplayan bu yaralar, haritada çizilen kırmızı ya da mavi çizgilerle bitmiyor." Victor Hugo

"Sınırlar, karaya çıkma iddialarıyla ilgilidir, ancak bir tane çizdiğiniz anda kendinizi sınırlarsınız. Her sınır aynı zamanda bir inkâr eylemidir, bir başkasının haklarının kabulüdür. Buna karşılık hem şirket yöneticileri hem de antikapitalist aktivistler tarafından çok beğenilen, sınır istememe iddiası, tüm dünyaya yönelik bir iddiadır. Sınırların toprakla çok daha ikircikli ve karmaşık bir ilişkisi vardır; kibir ve alçakgönüllülüğü hem talep hem de inkârı birleştirirler." (Bonnett, 2014).

"Sınırları ve politikacıları olmayan bir ülkeye bağlılık sözü veriyorum" (Switchfoot, 2005).

"Sınırları aşmak, kendini başka kültürlerin içine bırakmak, mutlak olarak kabul ettiğim şeyin geçici doğasını keşfetmek harika bir şeydi." (Ferrante , 2015).

"İnternet ulusal ve kültürel sınırları yıkan bir yer. Fikir üretme ve fikir alışverişi arasındaki sınırları bulanıklaştıran bir yer. Rejimleri deviren ve yeni ekonomik modeller yaratan bir yer. Çalışma, oynama, alışveriş yapma, sosyalleşme ve diğer şekillerde topluma katılma şeklimizi kökten değiştiren bir yer. Ama hepsinden önemlisi, herkes için bir yer." (Boulton, 2014).

"Çeşitli bilim alanları arasındaki geleneksel sınırlar hızla ortadan kalkıyor ve daha da önemlisi bilim herhangi bir ulusal sınır tanımıyor. Dünyanın bilim adamları, çok serbest bir bilimsel bilgi akışına sahip görünmez bir ağ oluşturuyorlar - siyasi sistemlerden veya dinlerden bağımsız olarak dünya ülkeleri tarafından kabul edilen bir özgürlük. ... Bilimsel ağın yalnızca bilimsel amaçlar için kullanılmasına büyük özen gösterilmelidir - eğer politik sorunlara karışırsa, kalkınma için politik olmayan bir güç olarak özel statüsünü ve faydasını kaybeder." (Bergström, 2022).

"Devrimlere, sınırın ötesinden hayran olmak her zaman daha kolaydır." (Kurlansky, 2010).

"Eski imparatorluklar kolonilerini belli bir mesafede tuttular: Roma, Galyalıları Alpler'in ötesinde fethetti. Fransa, Cezayir'i Akdeniz boyunca yönetiyordu. Kral III George, yeni dünyayı yönetmek için Atlantik boyun-

ca asker gönderdi. 2016'da Amerika Birleşik Devletleri'nde böyle bir mesafe mevcut değil: Ferguson'un "engebeli" kısmı "güzel" mahallelerden belki bin metre uzakta. Ve bu nedenle, Ulusun bütünlüğünün korunması, sürekli tetikte olmayı gerektirir. Sınırlar, gerçek duvarların ve kontrol noktalarının yararı olmadan uygulanmalıdır." (Hayes, 2018).

"Orta Doğu'daki pek çok ülke yapay yaratımlardır. Avrupalı sömürgeciler, ulusal sınırlarını 19. veya 20. yüzyılda, genellikle yerel tarih ve geleneklere çok az saygı göstererek çizdiler ve liderleri, vatandaşlarına bir anlam vermek için tuhaf mitler uydurmak zorunda kaldılar." (Kinzer, 2004).

"Senden ve benden farklı görünmeyen bir grup insanı alıyorsun, ama hepsini bir araya getirdiğinde, ulusal sınırları ve bir marşı olan bu tür devasa çılgın manyakları elde ediyorsun." (Pratchett, 2009).

"Uzaydan milletler arasında gözlemlenebilir sınırlar yoktu, geride bıraktığımız savaşların gözlemlenebilir nedenleri yoktu." (Aldrin & Abraham, 2009).

"Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, İngilizler ve Fransızlar imparatorluk kalemlerini çıkardılar ve Osmanlı imparatorluğundan geriye kalanları böldüler ve Ortadoğu'da kendilerine göre modellenmiş bir dizi ulus-devlet yarattılar. Sınırlar, bu yeni devletlerin çoğu, yerdeki kaotik gerçeklikle her zaman keskin bir tezat oluşturan dik açılara sahip düzgün çokgenlerden oluşuyordu. Ortadoğu'da, modern Suriye, Lübnan, Irak, Filistin, Ürdün ve çeşitli Basra Körfezi petrol devletleri, şekillerini ve kökenlerini bu sürece kadar takip ettiler; hatta isimlerinin çoğu yabancılar tarafından empoze edildi. Başka bir deyişle, bugün Ortadoğu'daki devletlerin çoğu -en dikkate değer istisna Mısır'dır- kendi halkları tarafından var edilmediler ya da ortak bir tarihsel hafızadan organik olarak gelişmediler. (Friedman, 1990).

"Tek istediğim haritaların olmadığı bir dünyaydı." (Ondaatje, 1992).

"Yalnızca mevcut coğrafyamız tarafından değil, atalarımız tarafından da şekilleniyoruz. Örneğin Amerikalılar, geriye kalan tek sınır SUV ve alışveriş merkezi arasındaki geniş açık alan olmasına rağmen bir sınır ruhunu koruyor. Biz geçmişimiziz." (Weiner, 2008).

"Sınırlar bizi bölebilir, ancak paradoksal olarak, aynı zamanda birbirimize en yakın olduğumuz yerlerdir." (Jennings, 2011).

"Elbette, Sykes-Picot sınırlarının çoğu, yerel demografik veya tarihsel gerçeklerden ziyade Avrupa'da kesilen anlaşmaları yansıtıyordu. Ancak bu, Orta Doğu'yu benzersiz kılmaz: Dünyanın dört bir yanındaki sınırların çoğu mirasını, şiddet, hırs, coğrafya ve şansın bir karışımından ziyade düşünceli tasarıma veya popüler seçime daha az borçludur." (Haass, 2022).

"İklim değişikliği sınır tanımaz; kim olduğunuza saygı duymaz - zengin ve fakir, küçük ve büyük. Bu nedenle, küresel dayanışma gerektiren ‹küresel zorluklar› dediğimiz şey budur." (Moon, 2022).

"Dünyanın tek sınırı var ve buna insanlık denir. Aramızdaki farklar, ortak insanlığımıza kıyasla küçük. Önce insanı koyun." (Murad, 2022).

"İğrenç yoksulluk, siyasi istikrarsızlık, işkence ve diğer suiistimaller binlerce insanı sınırımıza itiyor. Onları göçe zorlayan koşullara denk caydırıcı bir tasavvur yoktur." (Boyle, 2022).

"Bazıları kısa, diğerleri uzun, diğerleri ince, diğerleri tıknaz. Ama hepimiz insanız. Tek bir sınırda birlikte ve mutlu yaşayamaz mıyız?" Ruanda Devlet Başkanı Paul Kagame.

"Gökyüzünde hudut yoktur... Orda milletler, devletler yoktur. Orda sadece bulutlar, kuşlar ve de rüzgâr var. Daha ötesinde de feza ile yıldızlar... İşte orda, insanlara dahi yer yoktur... Yeter ki uçalım, yeter ki kuşlar gibi hür olalım." (Demir, 2020).

"Geleneksel devletlerin sınırları değil, hudut bölgeleri vardır." (Giddens, 2008).

"O milletle bu milletin rekabeti arasında hudut imtiyazı satarak geçinirsek, bu rekabetler bittiği zaman bize dünya tersine döner, "haydi git sen şimdi Haymana'yı sula" derler." (Kısakürek, 2016).

"Kaderimizi çizen Avrupa'nın siyasî ihtirasları; kullandığımız kelimeler onun emellerini dile getiriyor. Kulağımıza fısıldanan lâfızları hudut ve şümûllerinden habersiz fısıldayıp duruyoruz... Tefekkür vuzuhla başlar, kurtuluş şuurla." (Meriç, 2018).

"Hudutsuz hürriyet yoktur, her hürriyet, başkasının hürriyetiyle hudutludur." (Ali, 1998).

"Doğu, bir zamanlar dünyayı altın varaklarla zarflamak isterken, Batı, yalnız kendisini ve lâyık gördüğü kadar bir insanlık sahasını duman renginde bir madenle kapladı ve bu iki madde ve mânanın tokuştuğu hudut boylarınca, güneşin doğduğu ve battığı istikametlere doğru, ister istemez iki âlem peydahlandı: Doğu ve Batı..." (Kısakürek, İdeolocya Örgüsü, 1986).

"Ya hiç sınırlar olmasaydı? Herkesin her an istediği yere gidebildiğini hayal edin. Gel çalış, gel dinlen, gel ve etrafa bak. İstersen kal, devam et, eve git. Ulus-devletler bir on dokuzuncu yüzyıl icadıdır." (Steavenson, 2019).

"Mutlak güce sahip bir insan kendini ne bir hudut çiziyorsa, realiteyi ve ileriyi görüyor demektir. Zira, kudretli bir sultan veya kral gücü usulsüz

kullanırsa sonu acı olur. Dilimizde "taç giyen baş akıllanır" sözü boşuna söylenmemiştir." (Barkçin, 2021).

"Arapça 'hudut' kelimesini beğenmemişiz, sınır demişiz," diyor Mustafa Hoca; "halbuki 'sinoros', hudut taşı demek yunanca. iklim'in 'klima'dan geldiğini hiç düşündünüz mü? düşünmedinizse de zarar yok, ben sizin yerinize düşünüyorum; belki bir gün siz de düşünürsünüz. peki 'omuz' da mı yabancı? evet, 'omos' aynı anlama geliyor. kambur da öyle (kambura). ırgat da öyle (ergatis). inanmayacaksınız ama 'demet' de öyle (demation)." hoca, artık bu kadarı da safsafata. "efendim, 'safsata', 'sofisteia'dan gelir; özentili ve aldatıcı buluş, demektir." (Atay, 2020).

"En sağlam sınırlar ölülerle yapılandır. Kimse öteki tarafa geçemez." (Mungan, 2020).

"Her milletin coğrafi sınırları olabilir, ama zihinsel sınırlara sahip olan millet çok azdır." (Akın, 2010).

"Eskiden insanları, toplumları birbirinden ayıran coğrafi bariyerler, sınırlar vardı. Bunlar ortadan kalkınca zihinsel bariyerler oluştu. Uçağa atlayıp coğrafi bariyeri aşabiliyorsun. Ama zihin bariyeri aynı mekânı paylaşsak bile bizi birbirimizden kolayca ayırabiliyor" (Düzgün, 2016).

"Anayurt yalnızca bir toprak ve coğrafi sınırlar demek değildir. Anayurt, insanın fikren ve ruhen ait olduğu yerdir." (Mahfuz, 2019).

"Bağımsız olan her devletin varlığını sürdürdüğü bir coğrafi mekâna sahip olması gerektiği herkesçe bilinen bir gerçektir. Ancak eski Türk ilinde bu coğrafi mekân yani ülke toprağı diğer çağdaşı devletlerde olduğu gibi hükümdarın serbestçe kullanabildiği bir arazi parçası değil, korumakla görevli bulunduğu ata yadigarıydı." (Taşağıl, 2022).

"Bizimle diğer vatanseverler arasındaki ihtilaf noktası şudur: Biz, vatanseverliğin sınırını inanç olarak kabul ediyoruz; onlar ise, toprak parçası ve coğrafi sınırlar olarak kabul ediyorlar. Bize göre, "Lâ ilâhe illallâh, Muhammedün Resulullâh" diyen her Müslüman'ın yaşadığı toprak parçası vatanımızdır…Oysa diğer vatanseverler böyle değildirler. Onlar sadece yaşadıkları toprak parçasının, dar sınırları içindeki bölgelerin durumuyla ilgilenirler." (Benna, 2016).

"Öyleyse «Batı» coğrafi bir ifadenin çok ötesinde bir şeydir. Uç noktalarda bulanıklaşan sınırlara sahip bir normlar, davranışlar ve kurumlar dizisidir." (Ferguson, 2015).

"İnsanlar coğrafi konumlar arasına sınırlar koyarak sahiplenme yoluna giderken, İbn-i Rüşd, her yeri ve hiçbir yeri sahiplenmemiştir. Bir yer, onun yurdu olacaksa, ancak ilim onun yurdudur. Bir yer onun değilse ancak cehalet onun değildir." (Tanyıldız, 2020).

"Kimlik denen şey inancın içerisinden çıkar, dışarıdan gelmez. Irktan ve renkten değil, fikirlerden ve ilkelerden oluşur. Kimlikleri coğrafi sınırlarla tanımlama ve belirleme hastalığı, 19. yy. Avrupa'sında neşet etmiş olan milliyetçiliğin başımıza sardığı bir beladır." (Cabiri, 2018).

"Görünüşte kral olan bir kimse de günün birinde hüküm sürdüğü ülke coğrafi sınırlara göre değil de ülkenin kendi gücüne göre değerlendirebildiği zaman gerçek bir kral olabilir." (Ruskin, 2016).

"Sınırda olmak, dediğim gibi, hayal etmekten çok yapmayı gerektiriyordu: araziyi temizlemek, barınak inşa etmek, yiyecek tedarik etmek. Sınırlar, başka hiçbir şeye benzemeyen ideolojileri test eder. Nihayetinde, Amerika'nın komünizme, faşizme veya diğer daha iyi huylu ütopyacılık biçimlerine dost olmamasının nedeni budur." (Kaplan, 2017).

"İnsanların, insanlığa inandığı ve hiçbir jeopolitik sınır olmaksızın kendini bilimsel gelişmeye adadığı dünya, mümkün olan en iyi dünyadır." Shubham Sanap

"Sınırlar gerçekten de modern savaş ya da barış, uluslar için yaşam ya da ölüm gibi konuları askıya alan jiletin ucudur." (Lord Curzon, 2022).

"Bugün sınır düşüncesi, kaderlerini kendi ellerine alan ve kurtarıcı beklemeyen insanların deneyimlerinden ortaya çıkan bir epistemoloji, bir etik ve politikadır." (Mignolo , 2012).

"Kültür ve coğrafya güçlerinin bir noktada hâkim olması muhtemeldir. Doğal bir sınır bölgesiyle uyuşmayan insan yapımı bir sınır özellikle savunmasızdır." (Kaplan, 2012).

"Bir halkın sınırının genellikle diğerinin anavatanı olduğu gerçeği çoğunlukla göz ardı edildi." (Norris, 2001)

"Sınır, siyasi coğrafyada, iki ulus arasındaki, birinin hayali haklarını diğerinin hayali haklarından ayıran hayali bir çizgidir." (Bierce, 2011).

"Sınırlar, bizi korumak için tasarlanmış, tezahür ettirilmiş korkulardır. Koruma istemiyorum, özgürlük istiyorum." (Williams, 2016).

"Teknoloji hem zihinsel hem de fiziksel alanda aramızdaki mesafeleri aşıyor gibi görünebilir, ancak yaşadığımız, çalıştığımız ve çocuklarımızı yetiştirdiğimiz toprakların çok önemli olduğunu ve yedi milyarı yönetenlerin seçimlerinin çok kolay olduğunu unutmak kolaydır. Bu gezegenin sakinleri, her zaman olduğu gibi, hepimizi sınırlayan nehirler, dağlar, çöller, göller ve denizler tarafından bir dereceye kadar şekillenecek." (Marshall , 2018).

"En çok coğrafyayı seviyorum, dedi, çünkü dağlarınız ve nehirleriniz sırrı biliyor. Sınırlara aldırmayın." (Andreas, 2000).

"Sınır bir pazar yeridir. Güçlülerin görünmez eli geçitleri yönetir." (Kumar, 2022).

"Sınırları geçmeyi seviyorsan, ödülün, geçmek için yepyeni sınırlar olacaktır!" (İldan, 2022).

"Bu sınırları yıkmakla ilgili değil. Bu, onlardan kurtulmak ve bize ne kadar harika yerler getirebileceklerini görmekle ilgilidir." (Purdy, 2022).

"Güvenli bir ordu, güvenli bir sınırdan iyidir." Bhim Rao Ambedkar

"Bazıları için evren, köylerinin sınırlarında biter; hatta bazıları için ev kapılarının eşiğinde!.." (İldan, 2022).

"Bir ulusun sınırı, bir dağın, bir kabuğun veya ayın var olduğu gibi 'kendi içinde' mevcut değildir. Bir milliyetin sınırı, eğer var olduğu söylenebilirse, onu pasif olarak var olarak kabul edenin zihninde var olan bir durumdur. Hiçliğimizi örtmek için kullanılan hazır kesilmiş bir bez, bir kostüm, imal edilmiş bir bayraktır." (James, 2019).

"Bölgeler arasındaki ayrım çizgileri, ulus-devlet sisteminde net bir şekilde sınırlanma ve sınırlar olarak sabitlenme eğilimindeydi. Bilgi Çağı'nda yeniden puslu hale gelecekler. Yeni bin yılda egemenlik bir kez daha parçalanacak. Hükümetlerle ilişkilendirdiğimiz özelliklerin hepsini olmasa da bazılarını uygulayan yeni oluşumlar ortaya çıkacak." (Davidson & Mogg, 1999).

"Denize sınırı olmayan devletler penceresi olmayan evlere benzer" Murat Çınar.

3. DUVAR ÖZDEYİŞLERİ

"Bir duvara, haritaya, ülke sınırına, kimlik belgesine veya yasal rejime uymayı reddeden hareketli insanlar, devletin dışlama, kontrol ve şiddet planlarını alt üst etti. Bunu sadece hareket ederek yapıyorlar." (Jones , 2017).

"Uluslar ve insanlar arasına duvarlar ördüğünüzde, her yaşamı küçültürsünüz." (Katsoulis , 2018).

"Ahlaki standardı olmayan bir ülke, duvarları ve sınırları olmayan bir ulus gibidir - her şey olur" (Akhagbeme, 2017).

"Duvarları kuşatın da tutuklayın hepsini, ne böyle gurbet olsun ne böyle ayrılıklar. Duvarları devirin de kül edin betonları, ne böyle sınır olsun ne böyle düşmanlıklar." (Livaneli, Rüzgarlar Hep Gençtir, 2019).

"Bir duvarın hakkından gelmeye gücüm yetmezse boşu boşuna yırtınacak değilim, ama karşımda gücümün yetmediği bir taş duvar var diye büsbütün boyun eğmeye de razı olamam." (Dostoyevski, 2020).

"Owen Lattimore'a göre duvarlar sadece "barbarları" dışarıda tutmak için değil, aynı zamanda vergi mükelleflerini içeride tutmaya yardımcı olur." (Gardner , 2022).

"Doğu Almanya, teslim olduğunun bir işareti olarak 1989'da duvarlarını yıktı. Sovyet deneyi başarısız olmuştu ve Doğu bloğu Soğuk Savaşı kazanamayacaklarını anladı. Düşen Berlin Duvarı onların beyaz bayrağıydı. Ancak ziyaret ettiğim duvarlar bunun tam tersini ifade ediyordu. Bu duvarların yükselişi teslimiyetti. Duvarlar, çatışmaların kazanılamaz ve kalıcı olduğunun kanıtı olarak duruyordu. Diplomasi ve müzakere çöktüğünde, çözüm bulma motivasyonu azaldığında ve öldüğünde, hükümetler başarısızlığa boyun eğdiğinde, duvarlar yükselir. Göçmenleri sınırlarımız boyunca sürükleyen umutsuzluğu ele almak yerine bir duvar örüyoruz. Duvarlar yenilgimizi kabul ediyor. Elimizi attıktan hemen sonra bir duvar örüyoruz." (Di Cintio, 2013).

"Duvar, savaştan çok daha iyidir" (Kennedy J. , 2022).

"İnsanlar çok fazla duvar inşa eder ve yeterince köprü yapmaz." Joseph Fort Newton

"Bazen duvarlarımız, kimin onları yıkacak güce sahip olduğunu görmek için var olur." (Walker D. , 2011).

"Sınırlar duvar değildir; onlar birer portaldır ve kutsal topraklarınıza kimin girip çıkacağına siz karar verirsiniz." (Sorenson, 2022).

"Sınır olarak kabul ettiğin her yer senin sınırın olacak! Herkes kendi hapishanesini, kendi duvarlarını inşa eder!" (İldan, 2022).

"Tek düşünebildiğim, sınırın zekice bir fikir olduğuydu. Hadrian Duvarı da olabilirdi, ancak fikri alıp, mükemmel bir şekilde denetlenen bir dünyada bir duvar için gerçekten gerekli olan her şeye damıtmışlardı: yerde bir çizgi. " (Pulley, 2017).

"Geleneksel Çin krallıkları yüzyıllar boyunca ticaret üzerindeki kısıtlamalar altında faaliyet gösteriyordu. Sınırlarına duvarlar inşa etmek bu tür ticareti sınırlamanın ve kelimenin tam anlamıyla ulusun zenginliğini sağlam duvarların içinde tutmanın bir yoluydu. Bu tür yöneticiler için ticari mallardan vazgeçmek komşularına haraç ödemekle aynı şeydi ve ellerinden geldiğince bundan kaçınmaya çalıştılar. Moğollar, statülerini tüm dinlerin ve mesleklerin önüne resmi olarak yükselterek tüccarları soyguncular dan sadece bir adım öteye yerleştiren Çin kültürel önyargısına doğrudan saldırdılar" (Weatherford & Davis, 2004).

"Yüksek, sağlam bir duvar ile onu kıran bir yumurta arasında, her zaman yumurtanın yanında duracağım. Evet, duvar ne kadar doğru, yumurta ne kadar yanlış olursa olsun, yumurtanın yanında duracağım. Neyin doğru

neyin yanlış olduğuna başka birinin karar vermesi gerekecek; belki zaman ya da tarih karar verir.” (Murakami, 2022).

“Duvar, doğduğumuz zamanın ve yerin kusurlarına, her birimizi ezmek ve öldürmekle tehdit eden kusurlara karşı mücadeledir.” (Murakami, 2022)

“Her birimiz yüksek bir duvarla karşı karşıyayız. Yüksek duvar, bizi birey olarak normalde yapmayı uygun görmediğimiz şeyleri yapmaya zorlayan sistemdir. Duvarla savaşacak güç için ruhlarımızı birleştirmeliyiz. Sistemin bizi kontrol etmesine, kim olduğumuzu yaratmasına izin vermemeliyiz. Sistemi yaratan biziz.” (Murakami, 2022).

“Çıkışı durdurmak için bir duvar inşa etme olasılığını araştırıyoruz.” “Saçmalama,” dedi; “Yalnızca aptallar duvar inşa eder.” (Shusterman, 2019).

“Duvarlar çaba harcamadan yıkılmaz.” (Shusterman, 2019).

“Dünyada dört çeşit insan vardır; Duvar örenler, duvarları koruyanlar, duvarları aşanlar ve duvarları yıkanlar. Hayatın çoğu kim olduğunu keşfetmektir. Öğrendiğinizde, artık gidemeyeceğiniz yerler, artık yapamayacağınız şeyler, artık söyleyemeyeceğiniz sözler olduğunu da fark ediyorsunuz.” (Baber, 2010).

“Duvarlar korur, duvarlar sınırlar. Yıkılmaları duvarların doğasında vardır. Duvarların yıkılması, kendi trompetinizi üflemenizin sonucudur.” (Winterson, 1997).

“Var olan tek duvarlar, zihninize yerleştirdiğiniz duvarlardır.” (Kassem, 2011).

“Sınır duvarlarına yazılan yazıları okuyun, çizilen resimleri inceleyin ama fikir ve düşünceleriniz duvarın ötesine geçsin, ardında kalmasın” Murat Çınar.

“Bir duvarı kapıya çevirmeyi umarak zaman kaybetmeyin. ” Coco Chanel

“İnsanların kafasındaki duvarlar bazen beton bloklardan yapılmış duvarlardan daha dayanıklıdır.” (Brandt, 2006).

“Hayatta bolluğa ancak duvarları yıktığımızda ve hayatlarımızı ışıkla doldurduğumuzda ulaşılır.” (Smith , 2014).

“Japonya tarafından bağışlanan kiraz çiçekleri, bir zamanlar Berlin’de bir duvarın durduğu yolları süslüyor. Duvarlar bölünür. Çiçekler birleştirir.” (Nguyen, 2022).

“Putin’e göre, Berlin Duvarı’nın yıkılmasından sonra Sovyetler Birli-

ği'nin ölümcül kusuru, otoriterliğinin sürdürülemez olması değil, liderlerinin otoritelerini sürdürmek için yeterince güçlü veya acımasız olmamasıydı. Putin'in çıkardığı ders, gücün ihtiyatla korunması ve gerekli her şekilde sürdürülmesi gerektiğiydi." (Szajer, 2019).

"Savaşın tadını çıkarın", Berlin'in duvarlarına bırakılan grafiti okuyun. 'Barış korkunç olacak" (Cherny, 2008).

"Berlin'i, San Quentin'i ya da Varşova gettolarını çevreleyen bir duvarlarla ilgili mantıklı hiçbir şey yoktu. Duvar, tuğla ve silahlarla olduğu kadar arkasındaki fikirle de güçlendirilmiş bir semboldü." (Gilman, 1987).

"Soğuk Savaş, Berlin Duvarı'nda sona ermeden önce, Vietnam'ın cehennem ormanlarından Ortadoğu'nun vahalarına ve aldatıcı bir şekilde pastoral kum tepelerine doğru koştu." (Oren, 2007).

"Bazılarının Berlin Duvarı'nın hiç yıkılmamasını dilediğini biliyor muydunuz?" dedi Ester. "Bu garip, değil mi? Neden bir duvarın arkasına sıkışmak isteyesin ki?" (Moriarty , 2013).

"Berlin Duvarını her gün haber yaptılar. Okuduk, gördük, duyduk: Utanç Duvarı, Kötülük Duvarı, Demir Perde. . . Sonunda yıkılmayı hak eden bir duvar yıkıldı. Ancak diğer duvarlar filizlendi ve dünya çapında filizlenmeye devam ediyor. Berlin'dekinden çok daha büyük olmalarına rağmen, nadiren duyuyoruz. ABD'nin Meksika sınırı boyunca inşa ettiği duvar ve Afrika kıyısındaki İspanyol yerleşim bölgeleri Ceuta ve Melilla'yı çevreleyen dikenli teller hakkında daha az şey söyleniyor. Berlin Duvarı'ndan on beş kat daha uzun olacak Batı Şeria Duvarı hakkında pratikte hiçbir şey söylenmiyor. Batı Sahra'daki Fas Duvarı, Berlin Duvarı'nın altmış katı uzunluğundadır. Neden bazı duvarlar bu kadar gürültülü ve diğerleri sessiz?" (Galeano, 2009).

"Berlin Duvarı'nın 1989'da yıkılmasının, tarihte Fransız Devrimi ile başlayan iki yüz yıllık tuhaf bir aşama olan ulus-devlet döneminin doruğuna ulaştığına inanıyoruz." (Davidson & Mogg, 1999).

"Berlin Duvarı, dünyanın iyi ve kötü, ışık ve karanlık olarak gerçek ve mecazi bir ayrımıydı." Garry Kasparov.

"On iki fit yüksekliğinde bir taş duvar şimdi şehri doğu ve batı olarak ikiye ayırıyor: Komünist ve kapitalist. Bu bölünme, Almanlara fethedilmiş bir halk olduklarını hatırlatan gözle görülür bir yaradır." (O'Reilly & Dugard, 2018).

"Duvarlar ve sınırlar hepimizi tutsak yapar." (Nolan, & Nolan, 2013).

"Kafamızdaki duvarı yıkmak bizim için bir yıkım şirketinin gerçek olanı yok etmesinden daha zor olacak" (Schneider, 1998).

"Berlin Duvarı'nın yıkılışı, deliliğin yıkılışıydı!" (İldan, 2022).

"Duvar, inek için bir sınırdır, fakat kuş için değil! Bir şeyi senin için sınır yapan senin sahip olduğun yeteneklerdir!" (İldan, 2022).

"Berlin Duvarı'nın 11/9/89'da yıkılması, nihayetinde Sovyet İmparatorluğu'nun tüm esir halklarını özgürleştiren güçleri serbest bıraktı" (Friedman, 2006).

"Duvarlar," dedim, "duvarlar insani her şeyin özürüdür…" (Zamyatin, 2016).

" Bazen, diğer insanları dışarıda tutmak için değil, kimin onları yıkacak kadar umursadığını görmek için duvarlar inşa edersiniz." (Sokrates, 2022).

"Bazılarının sınır güvenliği ve duvar hakkında konuştuğunu duyuyorsunuz. Bana göre, ilk etapta insanları ülkeye sokmak için daha iyi, daha aklı başında bir yolunuz varsa, bunların hiçbirine ihtiyacınız olduğunu düşünmüyorum." (Walker S. , 2022).

"Gerçek şu ki, o zamandan beri sınırdan uyuşturucu dökülüyor, para çıkıyor ve uyuşturucu geliyor. Ve ben bir duvar inşa etmemiz gerektiğini ve bir an önce inşa edilmesi gerektiğini söyledim. " (Trump, 2022).

"Eğer bunun için kullanıyorsanız, şimdi biz ne için kullanıyoruz?" Uyuşturucudan, çetelerden ve insanlardan kurtulmalıyız. Bu bir istila. Ülkemize gelen ve durdurduğumuz bir uyuşturucu istilası ve suçlular var ama durdurulması çok zor. Bir duvarla, çok kolay olurdu." (Trump, 2022).

"Sınırı korumak ve güvence altına almakla ilgili önemli sorular var, ancak bir duvar inşa etmemize gerek yok." (Bush, 2022).

"Her Batılı, Berlin Duvarı'nın yıkıldığını haykırıyor. Filistin'de Berlin Duvarı'ndan daha kötü bir şey var ve kimse bundan bahsetmiyor." (Jammeh, 2022).

"Rüzgâr estiğinde kimisi duvar örer, kimisi yel değirmeni yapar." Çin atasözü

"Duvarların olmadığı bir dünya, sürdürülebilir tek dünyadır... Duvarları yıkarsanız, yerine ne kadar dikenli tel koyarsanız koyun, ne kadar savunma yapabileceğinizi düşünürseniz düşünün, dünyaya ırklarının, dinlerinin, kabilelerinin, etnik farklılıklarının hayatın en önemli gerçeği olduğuna inanan insanlar hâkim olursa, bu yeni yüzyılda çok sayıda masum insan yok olacaktır." (Clinton , 2022).

"Bilgi, modern çağın oksijenidir. Dikenli tellerle çevrili duvarlardan sızar, elektrikli sınırların üzerinden geçer." (Reagan, 2022).

"Başkan Gorbaçov, barış istiyorsanız, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa için refah istiyorsanız, liberalleşme istiyorsanız, bu kapıya gelin. Bay Gorbaçov, bu kapıyı açın! Bay Gorbaçov, bu duvarı (Berlin Duvarı) yıkın!" (Reagan, 2022).

"Genç bir Berlinli tarafından duvara kabaca sprey boyayla boyanmış, 'Bu duvar yıkılacak' sözlerini fark ettim. İnançlar gerçeğe dönüşür.' Evet, Avrupa genelinde bu duvar yıkılacak. Çünkü imana dayanamaz; gerçeğe dayanamaz. Duvar özgürlüğe dayanamaz." (Reagan, 2022).

"Ulusal güvenliğimizin sadece sınırlarımızı korumaktan değil, aynı zamanda ayrılıklar arasında köprü kurmaktan da geçtiğine inanıyorum." (Liberman, 2022).

"Dünyada sınırları olmayan ve ülkelerine kimin geldiğini bilmek istemeyen bir ülke tanımıyorum." (Kennedy J. , 2022).

"Duvarları keyfi olarak inşa etmek yerine barışçıl bir şekilde "yıkmak" gerektiğine inandığımızı dünyaya kanıtlayacağız." (Kennedy J. , 2022).

"Sınırları olmayan bir ulus, duvarları olmayan bir ev gibidir çöker. Ve bizim harika Amerika'mıza olacak olan da bu." (Brewer, 2022).

"Çin Seddi›ni anlayabiliyorum: O, yağmacılara karşı bir savunma olarak inşa edilmiş. Ancak Berlin›deki gibi insanların özgürlük aramasını engellemek için inşa edilen bir duvar neredeyse anlaşılmaz." (Kennedy R. , 2022).

"Atlantik'in iki yakasındaki eski müttefikler arasındaki duvarlar ayakta kalamaz. En çok olan ülkelerle en az olan ülkeler arasındaki duvarlar ayakta duramaz. Irklar ve kabileler arasındaki duvarlar; yerliler ve göçmenler, Hristiyan, Müslüman ve Yahudi ayakta duramaz. Bunlar şimdi yıkmamız gereken duvarlar." (Obama, 2022).

KAYNAKÇA

Abbey, E., & Petersen, D. (2003). *Confessions of a Barbarian.* Johnson Books.

Abhaidev . (2021). *The Influencer: Speed Must Have a Limit.* https://books.google.com.tr/books/about/The_Influencer.html?id=Mm2QzgEACAAJ&redir_esc=y.

Akdoğan, H. (2019). *Kirpi Mesafesi.* Eksik Parça Yayınevi.

Akhagbeme, J. (2017). *Prayers for your State and Nation.* CreateSpace Publishing.

Akın, H. (2010). *Canlı Renkler.* Profil Yayıncılık.

Aldrin, B., & Abraham, K. (2009). *Magnificent Desolation: The Long Journey Home from the Moon.* Harmony Books.

Ali, S. (1998). *Markopaşa Yazıları ve Ötekiler.* Yapı Kredi Yayınları.

Andreas, B. (2000). *Story People.* Story People Press.

Arıboğan, D. (2017). *Duvar.* İstanbul: İnkılap.

Aslanhan, S. (2016). *Geleceğe Gülümse.* Çınaraltı Yayınları.

Atatürk, M. (2020). *Nutuk - Gençler İçin Fotoğraflarla.* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Atay, O. (2020). *Bir Bilim Adamının Romanı: Mustafa İnan.* İletişim Yayınları.

Audeguy, S. (2007). *The Theory of Clouds.* Houghton Mifflin Harcourt.

Baber, P. (2010). *Cassie Draws the Universe.* iUniverse.

Bardugo, L. (2014). *Ruin and Rising.* Henry Holt and Co. (BYR).

Barkçin, S. (2021). *Kalbin Aklı.* Mostar Yayınları.

Benedicto, A., Akkerman, M., & Brunet, P. (2022, 02 09). https://www.tni.org/en/walledworld adresinden alındı

Benna, H. (2016). *Risaleler.* Nida Yayınları .

Bergström, S. (2022). *The Nobel Prize*. https://twitter.com/nobelprize/status/1348210480029061120, Erişim Tarihi: 15.02.2022

Bierce, A. (2011). *The Devil's Dictionary.* University of Georgia Press.

Bolelli , D. (2013). *Create Your Own Religion: A How-To Book without Instructions.* Disinformation Books.

Bonnett , A. (2014). *Unruly Places: Lost Spaces, Secret Cities, and Other Inscrutable Geographies.* Houghton Mifflin Harcourt.

Boulton, J. (2014). *100 Ideas that Changed the Web.* Laurence King Publishing.

Boyle, G. (2022). https://www.dailykos.com/stories/2019/1/28/1829984/-Morning-Open-Thread-Father-Gregory-Boyle-Stand-with-the-Demonized, Erişim Tarihi: 01.03.2022

Brandt, W. (2006). *Erinnerungen.* Spiegel-Verlag.

Bregman , R. (2017). *Utopia for Realists: How We Can Build the Ideal World.* Boston: Little, Brown and Company.

Brewer, J. (2022). https://quotefancy.com/quote/1105968/Jan-Brewer-A-nation-without-borders-is-like-a-house-without-walls-it-collapses-And-that, Erişim Tarihi: 12.02.2022

Brice, A. (2022). *Border walls don't make us safer or stronger, says political scientist*. https://news.berkeley.edu/2019/10/15/walled-states-waning-sovereignty-wendy-brown/, Erişim Tarihi: 02.02.2022

Brown, W. (2017). *Walled States, Waning Sovereignty.* Princeton University Press.

Burton, N. (2020). *The Secret to Everything : How to Live More and Suffer Less.* Acheron Press.

Bush, J. (2022). https://www.fox26houston.com/news/jeb-bush-says-u-s-needs-no-walls-no-mass-deportations, Erişim Tarihi: 10.02.2022

Cabiri, M. (2018). *Doğu Batı Tartışmaları.* Mana Yayınları.

Castillo , M. (2020). *Children of the Land: A Memoir.* Harper Perennial.

Cherny, A. (2008). *The Candy Bombers: The Untold Story of the Berlin Airlift and America's Finest Hour.* G. P. Putnam's Sons.

Clinton , W. (2022). https://www.berkeley.edu/news/features/2002/clinton/clinton-transcript.html, Erişim Tarihi: 15.02.2022

Davidson, J., & Mogg, W. (1999). *The Sovereign Individual: Mastering the Transition to the Information Age.* Touchstone.

Demir, Ö. (2020). *Kum Tefrikaları.* Yapı Kredi Yayınları.

Di Cintio, M. (2013). *Walls: Travels Along the Barricades.* Soft Skull.

Dostoyevski, F. (2020). *Yeraltından Notlar.* İletişim Yayınları.

Düzgün, Ş. (2016). *Adem'den Öncesine Dönüş.* Otto Yayınevi.

Engel, R. (2016). *And Then All Hell Broke Loose: Two Decades in the Middle East.* Simon & Schuster.

Ferguson, N. (2015). *Uygarlık.* Yapı Kredi Yayınları.

Ferrante , E. (2015). *The Story of the Lost Child.* Europa Editions.

Fortier, A. (2014). *The Lost Sisterhood: A Novel.* Ballantine Books.

Franckh, P. (2019). *Rezonans Kanunu.* Koridor Yayıncılık.

Friedman, T. (1990). *From Beirut to Jerusalem.* Anchor Books.

Friedman, T. (2006). *The World Is Flat: A Brief History of the Twenty-first Century.* Straus and Giroux.

Galeano, E. (2009). *Mirrors: Stories of Almost Everyone.* Nation Books.

Garber, R. (2021). *Lobizona.* Wednesday Books.

Gardner , K. (2022). *The Frontier Complex: Geopolitics and the Making of the India-China Border, 1846–1962.* Cambridge University Press.

Geography.name. (2022). https://geography.name/boundaries-political/, Erişim Tarihi: 15.02.2022

Giddens, A. (2008). *Kalkedon.* Kalkedon.

Gilman, D. (1987). *The Elusive Mrs. Pollifax.* Ballantine Fawcett Crest.

Haass, R. (2022). https://www.brainyquote.com/quotes/richard_n_haass_918412?src=t_geography, Erişim Tarihi: 10.02.2022

Hamid, M. (2017). *Exit West.* Riverhead Books.

Harari, Y. (2016). *Homo Deus: Yarının Kısa Bir Tarihi.* İstanbul: Kolektif Kitap.

Hayes, C. (2018). *A Colony in a Nation.* W. Norton Company.

İldan, M. (2022). https://muratildansozleri.wordpress.com/tag/sinirlar-ilgili-ozlu-sozler/, Erişim Tarihi: 11.02.2022

İto, J. (2022). https://www.asmalldoseoftoxicology.org/voices-through-walls/2018/3/8/quotes-about-walls-borders, Erişim Tarihi: 02.02.2022

James , C. (2019). *Life As A Kite.* FeedARead.

Jammeh, Y. (2022). https://www.asmalldoseoftoxicology.org/voices-through-walls/2018/3/8/quotes-about-walls-borders, Erişim Tarihi: 10.02.2022

Jennings, K. (2011). *Maphead: Charting the Wide, Weird World of Geography Wonks.* Scribner.

Jones , R. (2017). *Violent Borders: Refugees and the Right to Move.* New York: Verso.

Kaplan, R. (2005). *Balkan Ghosts: A Journey Through History.* Pikador.

Kaplan, R. (2012). *The Revenge Of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate.* Random House.

Kaplan, R. (2017). *Earning the Rockies: How Geography Shapes America's Role in the World.* Random House.

Kassabova , K. (2017). *Border: A Journey to the Edge of Europe.* Granta Books.

Kassem, S. (2011). *Rise Up and Salute the Sun.* Phoenix: Awakened Press.

Katsoulis , G. (2018). *Access Restricted.* Harlequin Teen.

Kennedy, J. (2022). https://www.jfklibrary.org/search?search=BORDER&sort_by=search_api_relevance&sort_order=DESC, Erişim Tarihi: 15.02.2022

Kennedy, J. (2022). *National Geographic*. https://www.nationalgeographic.com/science/article/wall-mexico-trump-book-talk-news, Erişim Tarihi: 15.02.2022

Kennedy, R. (2022). https://www.brainyquote.com/search_results?q=WALL&pg=5, Erişim Tarihi: 12.02.2022

Kinzer, S. (2004). *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror.* ohn Wiley & Sons (Hoboken, NJ).

Kısakürek, N. (1986). *İdeolocya Örgüsü.* Büyük Doğu.

Kısakürek, N. (2016). *İmân ve Aksiyon.* Büyük Doğu Yayınları.

Kumar, A. (2022). https://www.inspiringquotes.us/author/6411-amitava-kumar, Erişim Tarihi: 10.02.2022

Kurlansky, M. (2010). *The Basque History of the World: The Story of a Nation.* Walker Books.

Legrain, P. (2007). *Immigrants: Your Country Needs Them.* Abacus Software.

Liberman, J. (2022). https://www.brainyquote.com/topics/borders-quotes, Erişim Tarihi: 15.02.2022

Livaneli, Z. (2019). *Rüzgarlar Hep Gençtir.* Dex Yayınları.

Livaneli, Z. (2020). *Serenad.* Doğan Kitap.

Loewen, J. (1995). *Lies My Teacher Told Me: Everything Your American History Textbook Got Wrong.* The New Press.

Loewen, J. (1996). *Lies My Teacher Told Me : Everything Your American History Textbook Got Wrong.* Touchstone.

Lord Curzon. (2022). https://multithinker.wordpress.com/2012/10/06/lord-curzon-once-said-frontiers-are-indeed-the-razors-edge-on-which-hang-suspended-the-modern-issues-of-war-or-peace-of-life-or-death-to-nations/, Erişim Tarihi: 10.02.2022

Lounsbrough, C. (2018). *The Eighth Page: A Christmas Journey.* Craiglpc.

Mahfuz, N. (2019). *Yağmurda Aşk.* Kırmızı Kedi Yayınevi.

Malhotra, A. (2017). *Remnants of a Separation: A History of the Partition through Material Memory.* HarperCollins.

Mannes, M. (2022). https://www.britannica.com/quotes/Marya-Mannes, Erişim Tarihi: 10.02.2022

Marr , A. (2017). *History of Modern Britain.* Pan Books.

Marshall , T. (2018). *Coğrafya Mahkumları: Dünyanın Kaderini Değiştiren On Harita.* İstanbul: Epsilon Yayınları.

Matthynssens, C. (2014). *The Blackguard.* Create Space.

Mehta , S. (2019). *This Land Is Our Land: An Immigrant's Manifesto.* Farrar, Straus and Giroux.

Meriç, C. (2018). *Bu Ülke.* İletişim Yayınları.

Meydan, S. (2021). *Pusula.* İnkılap Kitabevi.

Mezlekia, N. (2002). *The God Who Begat a Jackal: A Novel.* London: Weidenfeld ve Nicolson.

Mignolo , W. (2012). *Local Histories/Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking.* Princeton University Press.

Migration Data Portal. (2022). https://www.migrationdataportal.org/international-data?i=stock_abs_&t=2020, Erişim Tarihi: 02.03.2022

Mistry , R. (1997). *A Fine Balance.* Vintage Publishing.

Mokhonoana, M. (2014). *N for Nigger: Aphorisms for Grown Children and Childish Grown.*

Moon, B. (2022). https://www.brainyquote.com/search_results?x=0&y=0&q=-border, Erişim Tarihi: 10.02.2022

Moriarty , L. (2013). *The Husband's Secret.* Berkley.

Mungan, M. (2020). *Çador.* Metis Yayınları.

Murad, N. (2022). https://mobile.twitter.com/Oxfam/status/778096421685919744, Erişim Tarihi: 12.02.2022

Murakami, H. (2022, 02 10). *Always on the Side of the Egg (Felix de Rosen)*. https://www.thecrimson.com/article/2012/12/12/israel-palestine-egg/#:~:-text=Japanese%20author%20Haruki%20Murakami%20spoke,will%20stand%20with%20the%20egg. , Erişim Tarihi: 10.02.2022

Naskar , A. (2018). *Fabric of Humanity.* Independently published.

Naskar , A. (2020). *Time to End Democracy: The Meritocratic Manifesto.* Independently published.

Naskar , A. (2021). *Earthquakin' Egalitarian: I Die Everyday So Your Children Can Live.* Independently published.

National Geographic. (2022). https://www.nationalgeographic.org/encyclopedia/border/ Erişim Tarihi: 10.02.2022

Nguyen, K. (2022). https://www.tonybedford.co.uk/sunset-seagull-blog/explaining-what-happens-under-cherry-trees-in-japan-hanami, Erişim Tarihi: 10.02.2022

Nolan,, R., & Nolan, M. (2013). *Everyday Prayers for Everyday People.* Raymond C Nolan.

Norris, K. (2001). *Dakota: A Spiritual Geography.* Mariner Books.

Obama, B. (2022). https://www.nytimes.com/2008/07/24/us/politics/24text-obama.html, Erişim Tarihi: 15.02.2022

Ondaatje, M. (1992). *The English Patient.* McClelland & Stewart.

O'Reilly, B., & Dugard, M. (2018). *Killing the SS: The Hunt for the Worst War Criminals in History.* Henry Holt and Co.

Oren, M. (2007). *Power, Faith, and Fantasy: America in the Middle East 1776 to the Present.* W. W. Norton Company.

Öztürk, M. (2017). *Dervişin Teselli Koleksiyonu.* Hayykitap.

Patel, R., & Moore , J. (2017). *A History of the World in Seven Cheap Things: A Guide to Capitalism, Nature, and the Future of the Planet.* University of California Press.

Pratchett, T. (2009). *Monstrous Regiment.* HarperCollins.

Pulley, N. (2017). *The Bedlam Stacks.* Bloomsbury USA.

Purdy, A. (2022). https://www.inspiringquotes.us/quotes/rSgX_6RKsZ89N, Erişim Tarihi: 10.02.2022

Rajesh, C. (2019). *Random Cosmos.* Bağımsız.

Ray, A. (2022). *Nuclear Weapons Free World Peace on the Earth*. https://amitray.com/amitray-books/, Erişim Tarihi: 05.03.2022

Reagan, R. (2022). https://www.spokesman.com/stories/2008/jul/10/information-is-the-oxygen-of-the-modern-age-it/#:~:text=the%20modern%20age.-,It%20seeps%20through%20the%20walls%20topped%20by%20barbed%20wire%3B%20it,electrified%20borders.%E2%80%9D%20%2D%20Ronald%20Reagan, Erişim Tarihi: 15.02.2022

Reagan, R. (2022). https://www.politico.com/story/2017/06/11/reagan-challenges-gorbachev-to-tear-down-berlin-wall-june-12-1987-239376, Erişim Tarihi: 15.02.2022

Routley, N. (2022). *Map: All of the World's Borders by Age*. https://www.visualcapitalist.com/map-worlds-borders-by-age/, Erişim Tarihi: 11.02.2022

Schneider, P. (1998). *The Wall Jumper: A Berlin Story.* University of Chicago Press.

Shusterman, N. (2019). *The Toll.* New York : Simon & Schuster Books for Young Readers.

Smith , A. (2014). *Your Life Isn't for You: A Selfish Person's Guide to Being Selfless.* Berrett-Koehler Publishers.

Sokrates. (2022). https://tr.warbletoncouncil.org/frases-de-socrates-7507, Erişim Tarihi: 11.02.2022

Sorenson, T. (2022). https://bukrate.com/set_images/images?id=1687280&author=1365269&type=37 Erişim Tarihi: 10.02.2022

Springsteen, B. (2016). *Born to Run.* Simon & Schuster.

Steavenson, W. (2019). *Paris Metro.* W. Norton Company.

Strain , A. (2019). *The Death and Life of Aida Hernandez: A Border Story.* Farrar, Straus and Giroux.

Switchfoot. (2005). *Switchfoot: Nothing Is Sound.* Hal Leonard Corporation.

Szajer, M. (2019). *The Trump-Russia Hustle: The Truth about Russia's attack on America & how Donald Trump turned Republicans into Putin's puppets.* Barnes & Noble Press.

Şensoy, F. (2006). *Elveda SSK.* Ortaoyuncular Yayınları.

Tanyıldız, M. (2020). *İbni Rüşd - İlim Anavatanımızdır, Cehalet İse Yabancı Bir Yer.* Destek Yayınları.

Taşağıl, A. (2022). *İslamiyet Öncesi Türkler.* Yeditepe Yayınevi.

Taylor, J. (2011). *White Identity: Racial Consciousness in the 21st Century.* Oakton: New Century Books,.

Trump, D. (2022, 03 01). https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-national-security-humanitarian-crisis-southern-border/ adresinden alındı

Ural, A. (2020). *Posta Kutusundaki Mızıka.* Şule Yayınları.

Wainwright, T. (2016). *Narconomics: How to Run a Drug Cartel.* PublicAffairs.

Walker , S. (2022). https://www.milwaukeemag.com/thescottwalkernewspaper-videogangrush/, Erişim Tarihi: 02.02.2022

Walker, D. (2011). *Creep.* Seattle: Evolutionary Press.

Wamariya, C., & Weil, E. (2018). *The Girl Who Smiled Beads: A Story of War and What Comes After.* Doubleday Canada.

Weatherford, J., & Davis, J. (2004). *Genghis Khan and the Making of the Modern World.* New York: Crown.

Weiner, E. (2008). *The Geography of Bliss: One Grump's Search for the Happiest Places in the World.* Twelve.

Wiesel, E. (2022). https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/elie-wiesel, Erişim Tarihi: 10.02.2022

Williams, T. (2016). *The Hour of Land: A Personal Topography of America's National Parks.* Sarah Crichton Books.

Winterson, J. (1997). *Oranges Are Not the Only Fruit.* New York: Grove Press.

Yıldırım, Z. (2022). *Ekolojik bariyerler olarak sınır duvarları*. https://t24.com.tr/yazarlar/zeynep-yildirim/ekolojik-bariyerler-olarak-sinir-duvarlari,32584, Erişim Tarihi: 01.02.2022

Zamyatin, Y. (2016). *Biz.* Versus Yayınları.

BÖLÜM 15

HÂREZMŞAH DEVLETİ'NDE SALTANAT MÜCADELELERİ

Ömer NARİN[1]

1 * Doktora öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı, Konya/Türkiye omernarin063@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-6702-7919

Giriş

Hârezm bölgesinde kurulan Hârezmşah Devleti, mensubu oldukları Anuşteginoğulları hanedanına kadar bu bölgede "Hârezmşah" unvanıyla üç farklı hanedan hüküm sürmüştür. Bu hanedanlardan ilki; Afrigoğulları'dır (Taneri, 1997, C. 16, s. 22). Afrigoğulları 305-995 yılları arasında Hârezm'de hüküm sürmüşlerdir (Gürbüz, 2018, C. 8, s. 405). Bu hanedan, Müslüman Arapların 717 yılında burayı fethetmelerine kadar bağımsız bir şekilde Hârezm'i idare etmişlerdir (Vurgun, 2021 s. 26). Afrigoğulları'ndan sonra Samaniler valisi Ebü'l-Abbas Me'mun, Afrigoğullarına son vermesiyle Me'munoğulları dönemi başladı. Mezkûr vali "Hârezmşah" unvanını kullanmıştır. Ancak bu hanedanı da 1017 yılında Gazneli Mahmud ortadan kaldırmıştır (Taşağıl, 2004, C. 29, s. 105). Gazneli Mahmud, Hârezm idaresine Hacib Altuntaş'ı getirmiştir. Valiye nispeten Altuntaşoğulları hanedanı olarak adlandırılan bu hanedan, 1040 yılından sonra Gazneliler ile ilişkilerinin bozulması üzerine Gazneli hükümdarı Sultan Mesud, Cend emiri Şah Melik'i bölgeye göndererek onları Hârezm'den uzaklaştırdı. Altuntaşoğulları Horasan'a giderek Selçuklulara sığınıp yardım istedilerse de umdukları yardımı alamadıkları için dağılmışlardır (Özaydın, 1989, C. 2, s. 547-548). Büyük Selçuklu Devleti hükümdarları Tuğrul ve Çağrı Beyler 1044 yılında Şah Melik'i Hârezm'den uzaklaştırarak bu bölgeyi hâkimiyetleri altına almıştır. Buranın idaresini Selçuklu sarayında taştdârlık vazifesini yapan Anuştegin Garcaî yapmaktaydı. Ancak Ortaçağ Türk tarihinde zaman zaman karşılaştığımız gibi, Anuştegin bizzat kendisi bölgeye gidip yerinde idare etmek yerine, vekili aracılığıyla bu görevi sürdürmüştür (Vurgun, 2021 s. 29-30).

1097 yılında Anuştegin'in ölmesi üzerine Hârezm'in idaresi veraset yoluyla ve Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Berkyaruk'un hükmü uyarınca, onun oğlu Kutbeddin Muhammed'e geçmiştir. Bununla birlikte Anuşteginoğulları'nın Hârezm valiliği saltanata dönüşmüştür, bu da Hârezmşah Devleti'nin kuruluşuna zemin hazırlamıştır (Gürbüz, 2018, C. 8, s. 406; Vurgun, 2021 s. 31). Bölgeyi 30 yıl idare eden Kutbeddin Muhammed, 1198 yılında öldü. Akabinde Sultan Sencer, teveccühünü kazandığı Atsız'ı babasının yerine Hârezm valiliğine menşur ile atadı. Atsız ilk valiliğinin ilk dönemlerinde metbûuna sadakatle bağlı kalmış ve Sultan Sencer'in seferlerine katılmıştır (İbnü'l-Esir, 1991, C. 10, s. 224; Mîrᵛând, 1385, C. 10, s. 3280; Köprülü, 1987, C. 5, s. 266). Ancak Hârezmşah'ın giderek güçlenmesi ve Cend ve Mangışlak zaferleri Sultan Sencer'i oldukça rahatsız etmiştir. Nihayetinde Hârezmşah Atsız'ın Sultan Sencer'e karşı başkaldırması üzerine Hârezmşah Devleti'nin bağımsızlık mücadelesi başladı. Bundan ötürü de Sultan Sencer'in Hârezmşah Atsız'ın üzerine üç defa sefer düzenlediği görülmektedir. Her sefer sonucunda Hârezmşah Atsız, Sultan Sencer'e mağlup ve tâbii oldu. Neticede 1156 yılında At-

sız'ın ölmesinden bir yıl sonra Sultan Sencer'in de ölmesi üzerine Büyük Selçuklu Devleti tarihe karışmıştı. Hârezmşah Devleti ise, Büyük Selçuklu Devleti mirası üzerine kurulmuş oldu (Şebânkâreî, 2021, s. 107; Köprülü, 1987, C. 5, s. 266; Gürbüz, 2018, C. 8, s. 407). Hârezmşah Atsız b. Muhammed b. Anuştegin felç geçirmesiyle 30 Temmuz 1156 tarihinde vefat etti (İbnü'l-Esir, 1991, C. 11, s. 179; Mîrᵛând, 1385, C. 10, s. 3282). Bu çalışmanın konusu, Atsız'dan sonra Hârezmşah hükümdarlarının saltanat mücadeleleridir.

İlarslan'ın Saltanat Mücadelesi

Atsız'ın, Hârezmşah Devleti'nin istikbalini tesis ettiği sırada yani, 1152 yılında Cend'i ele geçirdiğinde oğlu İl Arslan'ı buraya vali olarak tayin etmişti. Cend şehri ve havalisinin ehemmiyetine binaen Hârezmşahlar "ekber" evlatlarına bu bölgenin valiliğini tevdi etmiştir. Cend bölgesi stratejik bir bölgeye sahip olmasından dolayı buraya atanan valiler devlet idaresinde büyük tecrübe sahip olmaktaydılar (Kafesoğlu, 1984, s.61). İl Arslan da burada devlet yönetimini tecrübe etmişti. Atsız ölmeden önce de onu kendisine veliaht tayin etmişti (Taneri, 1993, s.21). Hârezmşah Atsız'ın 30 Temmuz 1156 tarihinde ölmesiyle İl Arslan, babasının ölüm haberini dört gün sonra duyurdu. Bu süre zarfında İl Arslan tahtı ele geçirmek ve işleri düzene koymak için büyük bir görkemle Hârezm'e gitti. Yolda bazı devlet erkânı ve emir grupları ona biat ettiler (Vatvât, 1338, s. 169; Cüveyni, 2013, s. 263; Cûzcanî, 2015, s. 121; Mîrᵛând, 1385, C. 10, s. 3294). Ancak Atsız'dan sonra Atabek Oğul Bey ile emirlerden müteşekkil bir grup Atsız'ın diğer oğlu Süleyman'ı "Hârezmşah" tahtına oturtmak istediler. İl Arslan buna mukâvemet göstererek Atabek Oğul Bey ve bazı fitne çıkaran emirleri öldürdü. Akabinde kardeşi Süleyman'ı da taht mücadelesine girişimde bulunma ihtimaline karşılık zindana attı (Kazvinî, 2018, s. 388). Kardeşinin yanı sıra amcaları İnal Tigin ve Yusuf'u saltanatta hak iddia etme ihtimaline karşılık öldürttü. Nitekim Ortaçağ Türk-İslam devletleri ananesine göre, saltanatta hükümdar çocukları ve kardeşleri hak sahibi idi (Taneri, 1993, s.22). İl Arslan, tahta oturmasının önündeki doğabilecek engelleri ortadan kaldırdıktan sonra 22 Ağustos 1156 tarihinde saltanat tahtına oturdu. İl Arslan cülûs merasimini düzenleyerek bağış ve ihsanlarda bulundu. Emirlerin ve askerlerin gelirlerini ve iktalarını babasının devrindekinden daha da ziyadeleştirdi (Vatvât, 1338, s. 1169-170; Mîrᵛând, 1385, C. 10, s. 3294). Böylece, kanla başlayan hükümdarlığı devlet görevlileri ve halkını hoşnut kılmak suretiyle mazbut hale getirdi. İl Arslan'ın sultanlığı mezkûr yılda Sultan Sencer tarafından gönderilen ferman ile teyit edildi. Ertesi yıl Sultan Sencer'in ölmesiyle müstakil bir hükümdar gibi hareket etmeye başladı (Taneri, 1993, s. 22-23).

1170 yılında Karahıtay askerlerinin Maveraünnehir topraklarını kastetti. İl Arslan, Karahıtaylara mani olmak için Hârezm'den sefere çıktı. Bu

seferde Karahıtaylar onu bozguna uğrattı, onlarla barış yaparak geri döndü. İl Arslan çıktığı sefer sırasında yakalandığı hastalıktan dolayı 1172 yılında öldü (Vatvât, 1338, s. 1170; Kazvinî, 2018, s. 388).

Tekiş Han İle Sultan Şah'ın Saltanat Mücadelesi

Hârezmşah İl Arslan ölünce ondan geriye Alâeddin Muhammed Tekiş ve Sultan Şah lakaplı Sultan Celalüddin Muhammed adlı iki oğlu kaldı (Cûzcanî, 2015, s. 122-126). Boş kalan Hârezmşah tahtı için iki kardeş arasında ardı arkası kesilmeyen mücadelenin başlangıcı oldu. İl Arslan'ın ölmesiyle o sırada Cend valisi İl Arslan'ın büyük oğlu Tekiş, başşehir Gürgenç'te tahta oturmak için Cend'den ayrıldıysa da Sultan Şah annesi Terken Hatun'un nüfuzu ve almış olduğu tedbirleri sayesinde babasının yerine Harzemşah Devleti'nin tahtına oturdu ve tacı giydi. Ne var ki tahtın meşru varisi, İl Arslan tarafından veliaht ilan edilen küçük oğlu Sultan Şah idi. Sultan Şah'ın yaşının küçük olmasından ötürü devlet yönetimini annesi Terken Hatun idare etmeye başladı. Daha sonra yeni hükümdara biat etmesi için Tekiş'e elçi gönderip onu saraya davet ettiler. Tekiş bu davete icabet etmedi (Vatvât, 1338, s. 176; Cüveyni, 2013, s. 264; Cûzcanî, 2015, s. 121; H^{v}ândmîr, s. 1109; Bünyatov, 2003, s. 37; Gürbüz, 2011, C. 40, 364).

Sultan Şah tahta olduğu sırada, kardeşi Tekiş'in Melikşah adında bir oğlu dünyaya geldi. Tekiş bundan dolayı kardeşine bir rubai yazıp gönderdi (Mîr^{v}ând, 1385, C. 10, s. 3294):

Yüzlerce hazine senin olsun,

Keskin bir hançer bizi ayıra dursun.

Rahatlık senin olsun, savaşmak benim olsun.

Eğer düşmanlığın ortadan kalmasını istiyorsan

Hârezm sana, Horasan bize.

Sultan Tekiş bu şiiri gönderip Hârezm'de onun varlığını kabul ettiğini söylese de bunu Sultan Şah'a karşı girişeceği taht mücadelesinde zaman kazanmak için yazdığını düşünebiliriz. Nitekim daha sonra kendisinin saltanatta hak sahibi olduğunu ileri sürüp kardeşi Sultan Şah'ın hükümdarlığını tanımadığını ifade etti. Bunun üzerine Terken Hatun, onu ortadan kaldırmak için üzerine bir ordu gönderdi. Bu durumdan haberdar olan Tekiş, en yakın ve kuvvetli komşusu olan Karahıtaylara sığınarak onları Hârezm'in zahirelerini ve mallarını ele geçirmeye teşvik etti. O sırada Karahıtay tahtında eski hükümdar Gürhan'ın kızı bulunmaktaydı. Tekiş, Hârezm'i kendisine bırakmaları karşılığında bütün hazine ve malları Karahıtaylara bırakmanın yanı sıra yıllık bir miktar vergi vermeyi de vaat etti. Bunun üzerine Karahıtay melikesi, kocası Fuma'nın (Koma) emrine büyük bir ordu vererek Tekiş ile birlikte Hârezm'i ele geçirmesi için gönderdi.

Ancak Tekiş'in geldiğini duyan Sultan Şah, savaş yapmadan annesiyle birlikte Horasan hâkimi Melik Müeyyed'e sığınmak üzere Hârezm'den ayrıldılar. Böylece Tekiş savaş yapmadan 11 Aralık 1172 tarihinde Hârezm'e gelerek hükümdarlık tahtına oturdu (Cüveyni, 2013, s. 264; İbnü'l-Esir, 1991, C. 11, s. 303; Kafesoğlu, 1984, s. 84; Vurgun, 2021 s. 92).

Saltanatı ele geçiren Sultan Tekiş, Gürgenç'te cülûs merasimi düzenleyerek tebrikleri kabul etti. Burada herkes, kendi zihin gücü ve yeteneği dâhilinde kutlama şiirleri söyleyerek onu tebrik ettiler, şairler ise onun hakkında şiirler yazdılar. O dönemde yaşı ilerlemiş olan Reşîdüddin Vatvât'ı onun huzuruna bir sedye ile getirdiler. Vatvât şöyle dedi (Vatvât, 1338, s. 176): *"Herkes akıl ve bilgeliğinden bahsetti. Ben kölenizim, yaşlılıktan ve sağlıktan dolayı güçten düştüm. Şah Beg'i tebrik etmeyi bir rubai ile yetineceğim."*

"Deden zamanın sayfasından zulüm kelimesini sildi. Babanın adaleti, yaraları sardı."

"Ey saltanat hırkasını sırtına giymiş olan! Hükümdarlık sırası sende, şimdi sen ne yapacaksın?"

Sultan Tekiş Gürgenç'te tahta geçip devlet yönetimini ele alırken Sultan Şah'ın annesi de ona karşı diğer devletlerle ittifak arayışı içerisine girdi. Nitekim Terken Hatun, Sultan Şah ile birlikte önce Bâvendîlerin[1] bir kolu olan Mazenderân İsfehbedleri ile mevcut olan dostluklarına güvenerek 3-4 bin Hârezmli'yi de beraberine alarak İsfehbed Şah Gazi (ö. 1163)'nin torunu İsfehbed Hüsamüddevle Erdeşîr'e giderek yardım talebinde bulundu. İsfehbed onları çok iyi karşıladı. Bu esnada Hârezmşahların içerisinde bulunmuş olduğu kargaşadan yararlanmak isteyen Horasan hâkimi Müeyyed Ayaba, Sultan Şah'ı Dihistan'da bularak beraberinde Horasan'a götürdü (Kafesoğlu, 1984, s.83). Akabinde Terken Hatun, Sultan Tekiş'in önünden kaçarken beraberinde getirdiği kıymetli mal ve mücevherleri Müeyyed Ayaba'ya takdim etti. Bunun yanı sıra Müeyyed Ayaba'ya Sultan Tekiş'e karşı mukâvemet göstermesi karşılığında daha fazla kıymetli mal vereceğine dair vaatte bulundu. Bununla da yetinmeyerek Hârezm ahalisi ve ordusunun kendilerine taraftar olduğunu söyledi. Sultan Şah'ın annesinin bu sözlerine kanan Melik Müeyyed, malını ve canını tehlikeye attı (Cüveyni, 2013, s. 265).

Müeyyed Ayaba, Terken Hatun'a kanarak Sultan Şah ile birlikte Esterâbâd'a gelerek Bâlemen Kalesini ele geçirdi. Bu sırada Sultan Şah'ın askeri mevcudiyetinden yararlanmak suretiyle kendisi için bazı topraklar ele geçirme düşüncesi içerisindeydi. Ancak Terken Hatun'un Melik Müey-

1 Bâvendîler, Hazar Denizi'nin kuzey sahilinde bulunan ve 12. Yüzyıldan itibaren Mâzenderân olarak isimlendirilen Taberistân bölgesinde 665-1349 yılları arasında hüküm sürmüş bir devlettir. Geniş bilgi için bkz. (Tokuş, 2018, C. 20, s.429).

yed'e, Sultan Tekiş'in üzerine yürümesi için telkinlerde bulunması üzerine o da dağınık bir vaziyette olan birliklerini topladı. Ardından Sultan Şah ve annesi Terken Hatun'u "tac ve taht" sahibi yapmak ve kendisinin de buna karşılık vaat edilenleri elde etmek emeliyle Sultan Tekiş üzerine sefere çıktı. Müeyyed Ayaba'nın Sultan Şah ve Terken Hatun ile birlikte Hârezm'e doğru yol aldığını İsfehbed'den öğrenen Sultan Tekiş, Hârezm'in 20 fersah güneyindeki Subarlı mevkiinde mevzi aldı. Bu durumdan habersiz olan Müeyyed Ayaba, bu bölgenin çöl olmasından ötürü buradan hep birlikte çıkmanın zorluğunu göz önüne alarak, gruplar halinde ilerleme karar verdiler. Müeyyed Ayaba öncü birliğin başında mezkûr bölgeye geldiği zaman Sultan Tekiş onlara saldırıda bulundu. Buraya art arda gelen tüm grupları öldürerek Müeyyed Ayaba'yı esir aldı. Onu Hârezm'e götürerek 11 Temmuz 1174 tarihinde sarayın önünde vücudunu ikiye ayırmak suretiyle öldürdü (Vatvât, 1338, s. 201; Cüveyni, 2013, s. 265; Kafesoğlu, 1984, s.85-86).

Sultan Şah ile annesi bu karışıklıktan istifade edip bulundukları yerden kaçarak Dihistan'a gittiler. Bunu haber alan Sultan Tekiş de onların peşine düştü, oraya varınca Dihistan halkı ona teslim oldu. Ardından burada Sultan Şah'ın annesini ele geçiren Sultan Tekiş, onu öldürdü. Sultan Şah buradan kaçarak Nişabur'a gitti, burada Müeyyed Ayaba'nın yerine geçmiş olan oğlu Doğan Şah'tan yardım istedi. Ancak Doğan Şah'ın ona askeri ve mali destek verecek gücü olmadığını anlayınca Gur Sultanı Gıyaseddin'e gidip ondan yardım talep etti (Cüveyni, 2013, s. 265; Taneri, 1993, s. 26).

Sultan Tekiş ile Karahıtayların arası bozulması[2] üzerine, Gurlu hükümdarı Giyâseddin bu durumu fırsata çevirmek için Sultan Şah'ı Karahıtaylar ile ittifak kurmaya teşvik etmiştir. Karatay hükümdarına giden Sultan Şah[3], Hârezm halkının ve askerlerinin kendisine duyduğu sevgi ve saygıyı anlattı. Bunun üzerine Karahıtaylar da Fuma komutasındaki büyük bir orduyu onunla beraber Hârezm'e gönderdiler. Onların gelişini haber alan Sultan Tekiş, bir birlik gönderip Ceyhun Nehri'nin sularını onların geçeceği yere akıtarak geçişlerine engel teşkil etti. Sultan Şah ve Karahıtay grupları bu suda boğulma tehlikesi ile karşı karşıya kaldılar. Bu müşkül durum karşısında geri dönmekten başka bir şey yapamadılar. İş işten geçtikten sonra pişman olup bu durumdan Sultan Şah'ı sorumlu tuttular. Sultan Şah, Hârezm'i ele geçirmek için yardımına başvuracağı tüm

2 Sultan Tekiş Hârezm'de düzeni sağlayıp ülkenin işlerini yoluna koymasıyla Karahıtaylar süre gelen vergisini Hârezmşahlar'dan tahsis etmek için elçi gönderdi. Elçilerin adabı muaşeret kurallarına uymaması ve fazla isteklerde bulunmasından ötürü Sultan Tekiş, elçilerden birisini öldürülmüştür. Akabinde Hârezm'in ileri gelenlerine, herkesin bir Karatay mensubunu öldürmesini emretti, bu heyetteki herkesi öldürüldü. Böylece Karahıtayların hükümdarıyla aralarındaki dostluk düşmanlığa dönüştü (İbnü'l-Esir, 1991, C. 11, s. 304).

3 Şebânkâreî'ye göre Karahıtay Han'ı Sultan Şah'ı yanına çağırmıştır (Şebânkâreî, 2021, s. 108).

devletlere başvurdu, ancak bir netice alamadı. Bunun üzerine Hârezm'i kazanamayacağını anladı ve kendisi için tek çıkar yolun Serahs'a saldırmak olduğunu düşündü. Serahs'ı almak için Karahıtay komutanı Fuma'ya yalvararak ondan bir miktar asker aldı. Bu ordu ile birlikte Oğuz emirlerinden biri olan Melik Dinâr'ın yönetimindeki Serahs'a saldırdı. Serahs'a girerek halkının çoğunu kılıçtan geçirdi, sağ kalanlar ise kaleye sığındılar. Oğuzları Serahs'tan çıkarıp atıncaya kadar oraya saldırılarda bulundu. O esnada hendeğe düşmüş olan Melik Dinâr'ı saçından tutarak yukarı çıkardılar. Saldırılar karşısında Melik Dinâr'ın aciz kaldığını gören askerlerinin çoğu onu terk etti. Sultan Şah hâkimiyetini genişletip gücüne güç kattıktan sonra Hârezm'e yönelmek kanaatindeydi. Bundan dolayı Serahs'tan sonra için Merv üzerine yürüdü. (Cüveyni, 2013, s. 266; Cûzcanî, 2015, s. 126; İbnü'l-Esir, 1991, C. 11, s. 304). Burayı ele geçirerek kendine üs yaptı. Akabinde Sultan Şah Ebîverd, Tûs, Zam ve Nas'ı da topraklarına katmıştır (Bünyatov, 2003, s. 39; Cûzcanî, 2015, s. 126; Vurgun, 2021 s. 95).

Sultan Tekiş'in Melik Dinâr ve Doğan Şah ile arasının bozulmasını fırsat bilen Sultan Şah, Doğan Şah ile daha önce yapmış olduğu anlaşmayı göz ardı ederek Serahs'a saldırdı. Melik Dinâr mukavemetten aciz kalınca Nişâbur'a, Doğan Şah'a, haber gönderip Serahs Kalesini kendisine teslim etmek üzere bir adam göndermesini istedi. Bunun üzerine Doğan Şah, Karakuş adlı bir emirin kumandasındaki askeri birliği Melik Dinâr'a gönderdi, o da kaleyi emire teslim etti ve Doğan Şah'ın safında yer aldı. Sultan Şah, Doğan Şah'ın hâkimiyetindeki Serahs'ı ele geçirmek on bin kişilik bir ordu ile harekete geçti. 13 Mayıs 1181 tarihinde Asiya-yı Hafs'da, Doğan Şah ile karşı karşıya geldiler. Bu savaşta galip olan Sultan Şah, küçümsenmeyecek miktarda ganimet elde etti. Serahs ve Tûs'a hâkim olan Sultan Şah, böylece gücünü hissettirdi. Akabinde Doğan Şah dağılmış askerlerini toplamaya çalıştıysa da emir ve askerlerinden çoğunun Sultan Şah'ın tarafına geçti. Böylece Sultan Şah, Doğan Şah'ın mülk ve hazinesi sahip oldu (Cüveyni, 2013, s. 266-267).

Mart 1186 tarihinde Sultan Tekiş Hârezm'den çıkıp Horasan üzerine yöneldi. Bu haberi alan Sultan Şah, başka yoldan büyük bir ordu ile Sultan Tekiş'in hâkimiyetindeki Hârezm'i ele geçirmek üzere oraya gitti. Hârezmliler Sultan Tekiş'e kapıları kapatıp onun şehre girmesine mani oldular. Ancak bu esnada Sultan Tekiş'in Merv açıklarını ordugâh yaptığını duyan Sultan Şah, başkentinin tehlikeye girdiği düşünerek acele bir şekilde geri döndü. Akabinde 50 kişiyle Amuye sınırlarına ulaşıp burayı istila etti. O günün gecesinde de Sultan Tekiş Han'ın ordusunun arasından geçerek Merv'e girdi, şehirde kuşatmaya karşı yeni önlemler aldı. Ertesi gün, kardeşinin şehre girip duruma hâkim olduğunu öğrenen Sultan Tekiş, Merv'de beklemesizin Şadyah'a hareket edip Nisan 1186 tarihinde oraya ulaştı. Şehirde bulunan Doğan Şah'ın oğlu Sancar Şah'ı ve onun atabeyi Mengli

Tekin'i iki ay süreyle kuşatma altında tuttuktan sonra taraflar anlaşmaya karar verdiler, Sultan Tekiş anlaşmayı gerçekleştirmek için Büyük Hacib Şihabeddin Mes'ud, Kâtip Bahaeddin Muhammed Bağdadi ve Hansalar Seyfeddin Merdan Şir'i atabey Mengli Tekin'e gönderdi. Mengli Bek ise, gelen elçileri Sultan Şah'ın aleyhinde konuşmalarından dolayı tutuklatıp Sultan Şah'a yolladı, iki kardeş arasında barış yapılıncaya kadar o üç kişi hapiste kaldı (Mîrʿând, 1385, C. 10, s. 3296; Kafesoğlu, 1984, s. 104; Vurgun, 2021 s. 95).

Sultan Şah, kardeşi Sultan Tekiş'in Şadyah'dan geri döndüğünü haber alınca, aklından hiçbir zaman çıkaramadığı Nişabur bölgesini ele geçirmek fikrini gerçekleştirmek için bir kez daha Şadyah üzerine yürüdü. Şadyah'ı kuşatıp savaştı, ancak şehir halkı karşısında mağlup olunca oradan ayrılıp Sebzvar'a gitti. Sebzvar şehrini ele geçirmek için büyük çaba sarf etti. Burada mancınıkları kurup şehir halkını zor durumda bıraktı. Şehir halkı durumun kötüye gittiğini anlayınca son çare olarak dönemin en seçkin sufilerinden Şeyh Ahmed-i Bedili›yi şefaat istemesi için Sultan Şah›a gönderdiler. Sultan Şah onu çok iyi karşılayarak ricasını kabul etti, şehir halkının canını bağışladı. Bunun üzerine Sebzvar'a giren Sultan Şah, verdiği söze sadık kalarak orada bir saat kaldıktan sonra Merv üzerine hareket etti (Cüveyni, 2013, s. 266-268). Ancak Sultan Tekiş, mezkûr bölgenin Sultan Şah'a itaatini hazmedemedi. Bundan dolayı 26 Mart 1187 bir kez daha Şadyah'a gelerek şehri muhasara altına aldı. Çetin muhasara ile karşı karşıya kalan Mengli Tekin ve şehri halkı, onlara eman verilmesi için büyük imamlar ve seyyitler arabulucu oldular. Sultan Tekiş de onlara eman verdi. Daha sonra Sultan Tekiş'in huzuruna giden Mengli Tekin, ondan şefaat diledi, ancak Sultan Tekiş onu affetmeyip öldürdü. Buranın idaresini de büyük oğlu Nâsıruddin Melikşah'a bıraktı, kendisi de Hârezm'e geri döndü (Mîrʿând, 1385, C. 10, s. 3298-3299; Hʿândmîr, s. 1113).

Diğer taraftan Sultan Şah kardeşinin Nişabur tarafına gittiğini öğrenince onun yokluğunu büyük şans olarak bildi. Bundan dolayı askerlerini toplayarak Şadyah'a yöneldi. Melikşah, Sultan Şah'ın muhasarasından ötürü zor duruma düştü, çok çetin bir savaşın içerisinde olduğunu hızlıca babasına haber verdi. Bu durumu haber alan Sultan Tekiş, alelacele oğlunu zor durumdan kurtarmak için kardeşinin üzerine ordu gönderdi. Sultan Tekiş ordusuyla gelinceye kadar Sultan Şah şehir halkının bir kısmını kılıçtan geçirdi ve şehrin surlarını yıktırdı. Akabinde Sultan Şah, kardeşinin gelmekte olduğunu duyunca mancınıkları durdurarak olabildiğince hızlı bir şekilde oradan ayrılarak Merv tarafına gitti. Sultan Tekiş, şehre girince yıkılan yerlerin tamir edilmesini emretti ve daha sonra kışı geçirmek üzere Mazenderan kışlağına hareket etti. O güne kadar emri altına girmemiş olan Horasan emirleri ona bağlılıklarını bildirdiler. Ardından Sultan Tekiş, Horasan'a geri dönmek için oradan ayrılarak yola çıktı. Bir süre Tûs'ta

Radakan otlağında konakladı. O esnada onunla kardeşi Sultan Şah arasındaki meselelerin ortadan kaldırılması için elçilik teati yapıldı. Bu elçilik teatisi sonucunda iki kardeş arasındaki meseleler çözüme kavuştu. Sultan Tekiş, barış hediyesi olarak Baharz, Cam ve Zir-i Pul gibi şehirleri Sultan Şah'a verdi. Buna karşılık olarak Sultan Şah, daha önce Mengli Tekin'in tutuklayarak ona gönderdiği Sultan Tekiş'in yakınlarını hil'atlar vererek serbest bıraktı. İki kardeşin ardı arkası kesilmeyen ve diğer devletlerin de müdahil olduğu bu anlaşmazlıklar kısa bir süreliğine de olsa sükûnete erdi. Sultan Şah yaptığı antlaşma ile de kardeşi Sultan Şah'ın hükümdarlığını alenen tanımış oldu. Hârezmşah, tahtının tek sahibi olduğunu 24 Temmuz 1189 tarihinde Tus'un Radakan otlağında düzenlediği merasimle duyurdu. Böylece hükümdarlığı önündeki engeli de aşıp Hârezmşahlığını ilan etti. Bu merasimde Sultan Tekiş'in tahta geçişi hakkında çok şiir yazılmıştı. Bunlardan birisi İmadî Zuzenî'nin şiiri idi (Cüveyni, 2013, s. 270; Mîrvând, 1385, C. 10, s. 3299; Hvândmîr, s. 1113).

"Allah'a hamdolsun, doğudan batıya kadar bütün âlem *cihan padişahının kılıcı sayesinde selâmete ulaştı. Büyük orduların sahibi, cihan hâkimi, padişahlara paye veren,*

Ta Âdem'den *beri padişah neslinden gelen* âlemin *efendisi Atsız oğlu İl Arslan oğlu Tekiş Han,*

Bahtı açık olarak salına salına padişah tahtına oturdu. O, mavi gökyüzündeki güneşi andırıyordu."

Tahtını mazbut hale getiren Sultan Tekiş'in bundan sonraki önceliği Karahıtaylar olmuş idi. Çünkü Karahıtaylar, Hârezmşah Devleti'nin içişleri olan saltanat mücadelesinde diğer devletler gibi Sultan Tekiş'e karşı Sultan Şah'ı askeri yardım yapmak suretiyle desteklemişlerdir. Nitekim Sultan Şah'ın Merv, Serahs ve Tûs'a hâkim olmasında rol oynamışlardır. Sultan Tekiş, Karahıtaylar üzerine yapacağı seferde güçlü bir ordu teşekkül etmek için denge siyaseti izleyerek diğer devletlerle ittifak arayışı içerisine girdi. Kıpçaklar ile irsiyet bağı kurarak kendi hizmetine aldı. Akabinde Gûrlu hükümdarları ile irtibat sağlanmış, onları ittifaka müdahil etmişti. Sultan Tekiş, Mâverâünnehir seferi için oğlu Nâsıruddin Melikşah'ın da sefere hazırlanmasını istemişti. Tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra Karahıtaylar üzerine sefere çıkan Sultan Tekiş, Karahıtay ordugâhına baskın düzenleyerek onları mağlup etti. Bu durum karşısında Karahıtaylar da Hârezmşah'ın başşehrini muhasara ettiler. Sultan Tekiş de buna mukabil olarak onları takip etmek suretiyle Buhara'yı kuşattı. Ancak Buhara halkı Karahıtaylara sadık kalıp şehri savunmak için Sultan Tekiş'e mukavemet gösterdilerse de o, kılıç zoruyla şehri ele geçirdi. Sultan Tekiş, Mâverâünnehir bölgesinde gayesine ulaşmıştı. Zikredilen durumdan da anlaşılacağı üzere Sultan Tekiş'in kardeşi Sultan Şah ile taht mücadelesi dâhili bir me-

sele olarak kalmamıştır. Aynı zamanda diğer devletlerim bilhassa komşu devletlerin bizzat ilgilendiği ve müdahil olduğu bir mücadele haline gelmiştir (Vurgun, 2021 s. 98-102).

İki kardeş arasında yapılan barış Sultan Şah'ın Sultan Tekiş'in buyruğuna baş eğmemesinden dolayı uzun sürmedi. Sultan Şah, sürekli olarak kardeşini rahatsız ederek ondan yerine getiremeyecek taleplerde bulunmaya başladı. Bunun yanı sıra yaptığı uygunsuz birkaç hareketle de aralarındaki barış hükümlerini ihlal etti. Bu durum karşısında hiddetlenen Sultan Tekiş, 1190 yılında Sultan Şah›ı ortadan kaldırmak için Hârezm'den harekete geçti. Sultan Şah'ın adamlarının yiyecek ve teçhizat depo ettiği Serahs kalesine geldi. Giriştiği zorlu bir savaştan sonra orayı ele geçirerek kale duvarlarını da harap etti. Akabinde Radakan tarafına geri dönüp yazı orada geçirdi. Burada iki kardeş arasında girişimde bulunan barış görüşmeleri teşebbüsleri neticesinde yeniden barış sağlandı. Bu barışın sonucunda Serahs'ı geri alan Sultan Şah, oraya giderek kaleyi tamir edip ambarları yeniden zahireyle doldurdu. Fakat iki kardeş arasındaki barış, 1192 yılında İldenizoğlu Atabeg Muhammed oğlu Kutluğ İnanc'ın Irak'tan Sultan Tekiş'e, Selçuklu Sultanı Tuğrul'un mahpus olduğu kaleden kurtarıldığı ve Irak ülkesinin kendi elinden alındığı haberini vermek için gönderdiği elçilerin gelmesiyle son buldu (Vatvât, 1338, s. 201; Cüveyni, 2013, s. 271; Mîrᵛând, 1385, C. 10, s. 3301). Nitekim Sultan Tekiş, Kutluğ İnanc'ın isteğiyle Tuğrul Beyle savaşmak üzere Irak'a gitti. Bunun üzerine Sultan Şah onun yokluğundan yararlanarak Hârezm'e saldırmak için harekete geçti. Henüz Hârezm'e ulaşmadan kardeşinin döndüğü haberini duyması üzerine Sultan Şah geri döndü (Vatvât, 1338, s. 201).

Sultan Tekiş, kardeşinin Hârezm seferinden vazgeçtiği haberini almasına rağmen gönlü rahat etmediğinden ona bir ders vermek için Horasan'a yöneldi. Abiverd'e ulaşınca iki kardeş arasındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak için iki kardeş arasında elçiler teati edildi. Ancak elçilerin bu çabası barış yapmaya muvaffak olmadı. Zira Sultan Şah, kötü huylu ve sert tabiatlı oluşundan ötürü kardeşi hakkında uygunsuz sözler ifade etmekteydi. O sırada Serahs Valisi Bedreddin Çağır, daha önce Sultan Şah aleyhinde söylediği sözlerin Sultan Şah'ın kulağına gitmiş olabileceğinden korkarak, güvenemediği adamlarını hapsedip Sultan Tekiş›i davet etmek için Abiverd›e bir haberci yolladı. Sultan Tekiş, haberi alır almaz önden bir süvari birliği gönderip kendisi de ardından yola düştü. Serahs önüne varınca Çağır onu karşılayarak bağlılığını bildirip kalenin ve hazinenin anahtarlarını ona teslim etti (Cüveyni, 2013, s. 272-273; Mîrᵛând, 1385, C. 10, s. 3302-3303). İki kardeş, Sultan Şah ile Sultan Tekiş, saltanat mücadeleleri nihayetinde Sultan Şah'ın rahatsızlığına bağlı olarak ölmesiyle son buldu. Nitekim Sultan Şah her yıl yakalandığı rahatsızlığını zehir içerek şifa bulmaktaydı. Ancak bu yıl yakalandığı hastalığının daha da artması üzerine

zehri fazla içmesinden dolayı 22 Eylül 1193 tarihinde öldü. Sultan Şah'ın ölüm haberi Sultan Tekiş'e Nevruz bayramı sevincini yaşatmıştı. Sultan Tekiş, Sultan Şah'ın tahtına, sarayına, hazinesine ve askerine mirasçı olarak el koydu(Cûzcanî, 2015, s. 127).

Sultan Şah'ın mirası olan başşehri Merv, Hârezmşah Devleti için önemli bir yer işgal etmekteydi. O sırada Nişabur›da vali olan ve şahinle avlanmayı çok seven büyük oğlu Nasiruddin Melikşah, Merv'de çok miktarda av hayvanı bulunduğu için babasından Merv'i görev yeri olarak tevdi etmesini talep etti. Bunun üzerine Sultan Tekiş, Nişabur'u Melik Kutbeddin'in emrine vermek suretiyle Merv'i de oğlu Nâsiruddin Melikşah'a verdi. Akabinde Merv'in havasının sağlığına iyi gelmeyeceğinden dolayı oraya gitmemesini tembihlediyse de Melikşah'ı av merakı sardığından ötürü babasını dinlemedi. Ancak çok kısa bir süre sonra orada hastalanan Melikşah, Nişabur'a geri döndüyse de hastalığı gün be gün ağırlaştığından 2 Mart 1197 tarihinde vefat etti (Kafesoğlu, 1984, s. 122-137).

Melikşah'ın ölüm haberinden sonra onun oğullarının başkaldırma düşüncesinde olduklarını haber alan Sultan Tekiş, olası bir taht mücadelesinin önüne geçmek ve işleri tekrar yoluna koyması için Nizamü'l-Mülk Sadreddin Mes'ud Herevi'yi, Şadyah'a gönderdi. Oraya ulaşan Nizamü'l-Mülk Sadreddin Mes'ud Herevi, Melik Şah'ın büyük oğlu Hindu Şah'ı Hârezm'e gönderdikten sonra aldığı isabetli tedbirlerle fitne ve karışıklık durumunu ortadan kaldırmış oldu (Cüveyni, 2013, s. 278).

Sultan Tekiş saltanatının baharını yaşarken nefes darlığı rahatsızlığı sebebiyle 23 Haziran 1200 tarihinde vefat etti. Devlet büyükleri bu haberi Kutbeddin Muhammed'e bildirdiler. O da Şehristane'ye gelerek taziye törenine katıldı. Akabinde saltanat tahtına oturmak için Hârezm'in yolunu tuttu (Cüveyni, 2013, s. 282).

Hindu Han ile Alâeddin Muhammed'in Saltanat Mücadeleleri

Sultan Tekiş'in ölümü sırasında Cend ve Türkistan tarafında bulunan Kutbeddin Muhammed, başkente gelerek devlet erkânı ve emirlerin de desteğiyle 4 Ağustos 1200 tarihinde Alâeddin unvanıyla babasının yerine Hârezmşah Devleti tahtına oturdu. Zaten Sultan Tekiş'ten sonra tahta geçecek olan kişi o idi. Fakat Nâsıruddin Melikşah'ın oğlu Hindu Han, babasının ölümünden sonra Horasan bölgesinin amcası Kutbeddin Muhammed'e verilmesinden rahatsız olmuştu. Bundan dolayı Hindu Han, Gurlu hükümdarı Giyaseddin'e sığınıp amcasına karşı yardım talebinde bulunmuştu. Gurlu hükümdarı Gıyadeddin de bu yardım için ona söz vermişti. İşte bu sebepten dolayı Sultan Tekiş'in ölmesi üzerine Hindu Han harekete geçip Sultan Tekiş'in ölümüyle Hindu Han var olan husumetini amcası Alâeddin Muhammed'e karşı sürdürdü (Cûzcanî, 2015, s. 131; el-Ömerî, 2014, s. 325- 33; Gürbüz, 2018, C. 8, s. 415).

Hindu Han, amcası Alâeddin Muhammed'in tahta oturmasından sonra Hârezm'den Merv'e giderek beraberindeki emirlerle bu durumdan olan hoşnutsuzluğunu göstermek için muhalif hareketlerde bulundu (Kafesoğlu, 1984, s. 148). Bununla da kalmayarak bir beyit kaleme alarak amcası Alâeddin Muhammed'e gönderdi (Cûzcanî, 2015, s. 128). Beyit şöyle idi:

"Yüz hazine sana, keskin kılıç bize

Saray sana, binek ve meydan bize

Düşmanlığın ortadan kaldırılmasını istiyorsan

Ey şâh Hârezm sana, Horâsân bize.

Amcası Sultân Muhammed bu beyite şu şekilde cevap verdi:

Ey amca, bu gam vurgunu meraklanmaktadır.

Bu öğüt ne seni, ne de beni tutar.

Kılıcın kabzası kana bulanınca

Ve ikbal ateşi yükselince"

Hindu Han Merv'de amcasına karşı girişimde bulunacağı taht mücadelesi için askeri hazırlıklara başladı. Sultan Muhammed bundan haberdar olur olmaz hiç vakit kaybetmeden Çakır et-Türkî komutasında bir orduyu onun üzerine gönderdi. Ancak Hindu Han'ın buna karşı koyacak gücü olmadığından annesi ve çocuklarını Merv'e göndererek kendisi de Gurlulara sığınmak üzere Merv'den kaçtı. Sultan Tekiş döneminde de görüldüğü üzere Hârezmşah Devleti'nde taht mücadeleleri dâhili bir mesele olmaktan çıkarak harici bir meseleye dönüşmektedir. İşte Hârezmşah Devleti'ndeki saltanat mücadeleleri devleti dâhili olarak yıpratmakla kalmayarak devletin her anlamda gelişmesinin önüne engel teşkil etmiştir. Nitekim Hârezmşah Devleti'ndeki saltanat mücadeleleri devletin topraklarını genişletme politikasına pek fırsat vermemiştir. Keza yeni düşmanlar türetmiştir (Kafesoğlu, 1984, s. 148; Gürbüz, 2018, C. 8, s. 415).

Gurlu hükümdarı Giyaseddin'e sığınan Hindu Han, orada iyi bir şekilde karşılanıp ikramlara mazhar olmuştur. Aynı zamanda Gurlular'dan kendisine amcasına karşı yardım etmenin karşılığında onlara tabi olacağını vaat etmiştir. Gurlu hükümdarı da Hârezmşahlar'daki değişimden istifade ederek devletinin sınırlarını genişletmek ve Hârezmşahların içişlerine karışmak için Hindu Han'ın yardım talebini kabul etti. Akabinde Tâlekan hâkimi Muhammed b. Çurbek'i, Çakır et-Türkî'nin elinde olan Merv'i alması için emir verdi. Çurbek, Garcistan'nın kuzeyindeki Merv-i Rûd üzerinden geçerek Pençdih denilen mevkiiyi aldıktan sonra, Çakır'dan Merv'de Gurlu hükümdarı Giyaseddin adına hutbe okutmasını istedi. Aksi takdirde de Merv'den çekilmesini söyledi. Gurlu hükümdarı Giyaseddin,

daha sonra kardeşi Şihabeddin'i de yanına çağırarak birlikte Horasan üzerine sefer çıktılar. Çünkü Gurlular'da, Hârezmşahların Çakır gibi bir emirin onlara boyun eğmiş olması, bu saltanat mücadelesiyle onları zaafa uğratabilecekleri düşüncesini oluşturdu. Hakikatten de öyle oldu, Merv'i ele geçirip Hindu Han'a teslim ederek oranın ahalisine de ona itaat etmelerini emretti. Keza Serahs, Tûs, Ebîverd, Nesa gibi bölgeleri de kolay bir şekilde hâkimiyetine aldı. Ancak 1201 yılında Sultan Muhammed'in Nişabur'u alması ve ardından Merv'e yürümesi üzerine Hindu Han, Gurlu hükümdarı Giyaseddin'in yanına Firûzkûh'a gittiyse de daha sonraları Bâmiyân hududunda şehit olmuştur. Böylece Hârezmşahların dâhili meselesi tehlike olmaktan çıkmıştır (Cûzcanî, 2015, s. 128; Kafesoğlu, 1984, s. 148-152).

Celâleddin Mengübertî'nin Saltanat Tahtını Ele Geçirmesi

Hârezmşah Devleti'ndeki bir diğer saltanat mücadelesi ise Türk tarihinde mühim bir yer işgal eden Celâleddin Mengübertî ve kardeşi arasında cereyan etmiştir. Hârezmşah varisleri Moğol İstilasının yarattığı güç durumdan dolayı başkentten uzakta idiler. Bundan dolayı Sultan Alâeddin Muhammed'in ölümü üzerine Hârezm'de saltanat Ali Kûhi Dürüği'nin eline geçmiştir. Fakat kötü yönetiminden dolayı devlet memurları ona Sultan Alâeddin Muhammed'in henüz ölmediğini söyleyerek kandırdılar. Bu şekilde Ali Kûhi Dürüği tahttan uzaklaştırıldı. Bu durum Celâleddin Mengübertî ve kardeşlerinin Hârezm'e gelmelerine kadar devam etti (Nesevî, 1934, s. 41; Bünyatov, 2003, s. 176; Vurgun, 2021 s. 196).

Uzlagşah'ın annesi Terken Hatun'un Kanglı-Kıpçak soyundan olması Celâleddin Mengübertî'nin veliaht olma şansını azaltmıştır. Nitekim devletin temel gücünü oluşturan ordunun da Kanglı-Kıpçak asıllı savaşçılardan olmasından dolayı Terken Hatun'u devlet içinde söz sahibi yapmıştır. Sultan Alâeddin Muhammed, 1220 yılında Hazar Denizin'deki Abeskûn adasında yaşamını yitirdi. Ancak Sultan Alâeddin Muhammed, hayattayken oğlu Uzlakşah'ı veliaht tayin etmişti. Ancak Moğollar'dan kaçarak sığındığı Abeskûn adasında yanında bulunan oğulları Celâleddin Mengübertî, Uzlagşah ve Akşah'ı yanına çağırarak *"Celâleddin'den başka öcümü almayı becerecek oğlum yoktur. Onu halef olarak naspediyorum. Onun bayrağı altında toplanınız."* diyerek onu kendine veliaht tayin etmiştir (Nesevî, 1934, s. 37; Vurgun, 2021 s. 198).

Celâleddin Mengübertî, Moğol ordusunun Irak tarafına yöneldiğini öğrenince Mengışlak'a gelip burada Hârezm'e müjdeciler göndererek babasının yerine tahta oturma niyetinde olduğunu onlara bildirmiştir. Bu esnada Hârezm'de bulunan kardeşi Uzlagşah, kardeşi Celâleddin Mengübertî'ye karşı saltanat mücadelesine girmeye hazırlandı. Nitekim dayısı Küç Ay Tegin, Timur Melik, Oğul Hacib ve 90 bin Kanglı askerini tanzim ederek kardeşine karşı hazırda beklemişlerdi. Ancak Uzlagşah'ın zayıflığı

ve devlet büyüklerinin onunla anlaşamaması, devlet ve halk nezdinde ona karşı cephe oluşturmuştu. Hatta Hârezmşahların âlim ve seçkinlerinin çoğu Celâleddin Mengübertî'nin tarafını tutup ona bağlılığını göstermişlerdir. Bu duruma karşılık Uzlagşah'a taraftar olan emirlerden bir grup, kendi aralarında anlaşarak onu ortadan kaldırmak istemişlerdir. Bundan haberdar olan Celâleddin Mengübertî'nin sadık emiri İnanç Han, onun tuzağa düşmemesi için durumu efendisine bildirmişti. Buna önlem olarak da hemen kaçmasını tavsiye etmiştir. Celâleddin Mengübertî'nin Horasan'a geldiğini duyan Şehzadeler ve taraftarları, onun izini sürdürmüşlerdir. Diğer taraftan Celâleddin Mengübertî ve oğullarının Horasan'a geldiği haberini alan Cengiz Han, onların yakalanması için bu bölgeye kuvvetli bir ordu göndermiştir. Hârezm'de Moğol askerleri şehzadelerin izini takip ederek Horasan'a varmış ve Uzlagşah ve Akşah'ı yakalayarak öldürmüşlerdir (Nesevî, 1934, s. 37- 42). Böylece Celâleddin Mengübertî zamanında Hârezmşah Devleti'nde yeni bir saltanat mücadelesi girişiminde bulunulmuşsa da tahta hak sahibi olan şehzadelerin öldürülmesiyle tehlike ortadan kalkmıştır.

KAYNAKÇA

BÜNYATOV, Ziya. (2003). Harezmşahlığı ve Anuştekinler Devleti. (Çev. Tural Rızabey). İstanbul: Derin Yayınları.

CÜVEYNİ, Alaüddin Ata Melik. (2013). Tarih-i Cihan Guşa. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

CÛZCANÎ, Minhâc-i Sirâc. (2015). Tabakât-ı Nâsırî. (Çev. Erkan Göksu). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

EL-ÖMERÎ, Şihabeddin b. Fazlullah. (2014). Mesaliku'l-Ebsar (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım). (Çev. Ve Not. D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

GÜRBÜZ, Meryem. (2018). Hârizmşahlar. Muhammed Hanefi Palabıyık- Osman Çetin (Ed.). İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri (C. 8, s. 405-450). İstanbul: Siyer Yayınları.

GÜRBÜZ, Meryem. (2011). Alâeddin Tekiş. (C. 40, s. 364-365). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

H^{v}ÂNDEMÎR, Gıyaseddin b. İmadeddin b. Hüseyin. Tarih-i Habibu's-Siyer fî-Ahbar-i Efrad-i Beşer. (Nşr. Hayyam). İsfahan: Merkez-i Tahkikat-i Reyane-i Kaime-i İsfahan.

İBNÜ'L-ESİR. (1991). el-Kâmil fi't-Târîẖ. (Çev. Abdulkerim Özaydın). (C. 10-11). İstanbul: Bahar Yayınları.

KAFESOĞLU, İbrahim. (1984). Harezmşahlar Devleti. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KÖPRÜLÜ, Fuad. (1987). Hârizmşâhlar. (C. 5, s. 263-296). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

MÎR^{v}ÂND, Muhammed b. Havend Şah b. Mahmûd. (1385). Târîh-i Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ. (Haz. Cemşid Kiyanfer). (C. 10). Tahran: İntişarat-ı Esatir.

NESEVÎ. (1934). Celalüttin Hârezmşah. (Çev. Necip Asım). İstanbul: Devlet Maatbası.

ÖZAYDIN, ABDULKERİM. (1989). Altuntaş el-Hâcib. (C. 2, s. 547-548). *İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.*

ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed-i. (2021). Mecma'u'l-Ensâb. (Çev. Fahri Unan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

VATVÂT, Reşîdüddin.(1338). Nâmehâ-yi Reşîdüddin Vatvât. (Neş. Kâsim-i Tûysîrkânî). Tahran: İntişarat-ı Danişgâh-ı Tahran.

TANERİ, Aydın. (1997). Hârizmşahlar. TDVİA. (C. 16, s. *228-231)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

TANERİ, Aydın. (1993). Harezmşahlar. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

TAŞAĞIL, Ahmet. (2004). Me'mûnîler. (C. 29, s. 105). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

VURGUN, Nagehan. (2021). Hârezmşah Devleti'nin Dış Politikası. Ankara: Berikan Yayınevi.

BÖLÜM 16

ENDÜSTRİ 4.0 BAĞLAMINDA ÜNİVERSİTE 4.0 UYGULAMALARI

Ahmet İlker Akbaba[1]

Aybüke Mühürdaroğlu[2]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, aakbaba@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3256-441X

2 Erzurum Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, aybuke.muhurdaroglu73@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6355-0216

GİRİŞ

Dördüncü sanayi devrimi (Endüstri 4.0) ile gelişen teknolojiler, küresel değişimleri de beraberinde getirerek birçok alanda köklü değişimlere sebep olmuştur. Endüstri 4.0 bileşenleri; nesnelerin interneti, bulut bilişim, büyük veri, üç boyutlu yazıcılar, siber güvenlik, yapay zekâ, otonom robotlar ve diğer tüm teknolojik gelişmeler üretim ve üretim sistemlerinin odağında olmak üzere üretim endüstrisinde esaslı değişimlere sebep olarak ifade edilmektedir.

Endüstri 4.0 süreçlerinin ve teknolojik gelişmelerinin aktif şekilde uygulanabileceği alanlardan biri de eğitim sektörüdür. Endüstri 4.0'ın temel alanlarından biri olan eğitim sektöründe Eğitim 4.0 ve Üniversite 4.0 teknolojilerinin uygulanması ve geliştirilmesi günümüz iş dünyasında nitelikli özelliklere sahip bireylerin yetişmesinde önemlidir. Eğitim 4.0 ve Üniversite 4.0 geleneksel eğitim öğretim modellerinden farklı olarak teknolojik yeniliklerden faydalanan ve günümüz dünyasındaki ihtiyaçları karşılayabilecek kişisel eğitimleri içeren uygulama merkezli yeni bir eğitim sistemi olarak tanımlanmaktadır.

Günlük yaşantıda hızla ilerleyen teknolojik gelişmeler ve dijitalleşme eğitim süreçlerinde değişime ihtiyaç olduğunun farkına varılmasını sağlamıştır. Teknolojinin tehdit olarak algılanmasının ötesinde, sağlayacağı faydalar eğitim sisteminde etkin kullanılan dijital dönüşüm ile sağlanabilir. Bu dijital dönüşüm Eğitim 4.0 ve Üniversite 4.0 ile gerçekleştirilebilir.

Ülkelerin Endüstri 4.0 süreçlerine uyum sağlama ve küresel rekabet güçlerini devam ettirebilmeleri için üniversitelerin öncülük etmesi ve sorumluluklar almasına yönelik beklentiler gittikçe artmaktadır. Günümüzde üniversitelerin yeni bilgi süreçlerinin yanında, mezun olan öğrencilerin iş gücü taleplerine cevap verebilmesi, önemli araştırma faaliyetlerini yürütebilecek seviyede ve bilimsel bilgiyi hayatın her alanında kullanabilecek bireyler yetiştirerek toplumun ekonomik ve sosyal gelişimi üzerinde olumlu etkiye sahip olması önem kazanmıştır.

1. ENDÜSTRİ 4.0

1.1. Endüstri 4.0 Tanımı

Endüstri 4.0 gelişmiş otomasyon sistemlerini, veri alışverişini sağlayan ve üretim sistemleri teknolojilerini içeren kolektif bir kavramdır. Endüstri 4.0 kavramı, geleneksel makinelerin yerini alan karmaşık yapıda olan nesneleri internete bağlı şekilde, sensörler ve yazılımlarla entegre, üretim sistemlerini kontrol etmede ve teknolojik gelişmelerin ekonomik sonuçlarını tahmin etmede, üretimi planlamada kullanmak bu entegrasyonlar ile fayda sağlayan sistemler oluşturmak olarak ifade edilmektedir (Mrugalska ve Wyrwicka, 2017). Yani ise Endüstri 4.0 fabrikalar, firmalar,

kaynaklar, lojistik, tedarikçiler, müşteriler vb. arasında kurulacak olan bütün bir iletişim ağı kavramını ifade etmektedir.

Endüstri 4.0 olarak isimlendirilen yeni süreç, üretim ve tüketim alanında önemli değişimlere sebep olan bir yapı içermektedir. Hem tüketicilerin değişen ihtiyaçlarına cevap verebilecek üretim sistemlerini, hem de birbirleri ile sürekli iletişim halinde olan otomasyon sistemlerini tanımlamaktadır (Alçın, 2016).

Endüstri 4.0 terimi gelecekte yaşanacak rekabet ortamında hayatta kalabilmek için önemli bir yöntem olarak değerlendirilmektedir. Rekabetçi ürünler hazırlanması ve uygulanması bunların yanında esnek lojistik ve üretim sistemleri de yeni endüstri devrimine göre gelişim göstermektedirler. Endüstriyel şirketler ürünlerin bireyselleşmesi, kaynak verimliliğinin artması ve pazara hızlı bir şekilde dahil olma konusunda kendilerini geliştirebilmek için Endüstri 4.0'a önem vermektedirler (Yıldız, 2018).

1.2. Endüstri 4.0 Bileşenleri

Endüstri 4.0 sürecini anlayabilmek için bu yapıyı oluşturan temel bileşenleri tanımak gerekmektedir. Endüstri 4.0; üç boyutlu yazıcılar, büyük veri, otonom robotlar, artırılmış gerçeklik, simülasyon, akıllı fabrikalar, nesnelerin interneti, bulut bilişim, siber fiziksel sistemler, yapay zekâ ve siber güvenlik temel teknolojilerinden oluşmaktadır. Bu bileşenler aşağıda kısaca tanımlanmıştır.

Üç *boyutlu yazıcılar;* dijital ortamda çizimi ve modeli hazırlanan bilgisayar verisini (Üç boyutlu CAD çizimi), eritilen hammadde ile elle tutulabilecek gerçek nesnelere dönüştüren makinelerdir (Akbaba, 2018: 23).

Büyük veri; toplumsal medya paylaşımları, ağ günlükleri, bloglar, fotoğraf, video, log dosyaları vb. gibi değişik kaynaklardan toparlanan yapısal olan veya olmayan tüm verinin, anlamlı ve işlenebilir hale dönüştürülmüş şekline denir (Ünal, 2015: 3).

Otonom robotlar; belli bir yapay zekâya sahip olması ile kendilerine otomatik iş yaptırılan robotlardan ayrılan özerk robotlardır.

Artırılmış gerçeklik; sanal nesneler kullanmak suretiyle zenginleştirilen gerçek dünyalar olarak ifade edilmektedir. Buna göre artırılmış gerçeklik, gerçek dünya ortamı üzerine deneyim amaçlı yerleştirilmiş sanal objelerle oluşturulan sanal ve gerçek objelerin bütününden oluşan ortamlar şeklinde tanımlanabilir (Erbaş ve Demirer, 2014: 9).

Simülasyon, gerçek dünyadaki bir sürecin veya sistemin işleyişinin nasıl yapılacağını öğretmek için kullanılabilecek bir dizi problem veya olay modelini veya böyle bir modeli yapma sürecini ifade eder.

Nesnelerin interneti; iot olarak da adlandırılmakta olup sensör yazı-

lımı sayesinde ağ bağlantısı olan fiziksel cihazların birbirleriyle entegre olarak iletişim kurmasını ifade etmektedir (Siemens Raporu, 2016).

Akıllı fabrikalar; siber fiziksel sistemlerin iot üzerinden iletişim kurduğu ve insanlara ve makinelere, görevlerini yerine getirirken yardımcı olduğu fabrikalar olarak tanımlanabilir (Hermann, Pentek ve Otto, 2015: 10).

Siber fiziksel sistemler; sanal dünya ile fiziksel dünya arasındaki iletişim ve koordinasyonu sağlayan yapılar bütünü olarak ifade edilmektedir (Yıldız; 2018: 549).

Bulut bilişim; herhangi bir yazılım ve depolama sistemi gerektirmeden bilgisayarlar, akıllı cihazlar üzerinden başka sunuculara bağlanarak internet ağ bağlantısı ile hizmet sağlanmasıdır (Kavzoğlu ve Şahin, 2012).

*Siber g*üvenlik; siber ortamda kamu kurum ve kuruluşları ile kullanıcıların varlıklarını koruma amacıyla kullanılan araç, politika, güvenlik kavramı, güvenlik teminatı, kılavuz, risk yönetimi yaklaşımı, faaliyet, eğitim, uygulama ve teknolojiler bütünü olarak tanımlanmaktadır (Ünver ve diğerleri, 2011: 3).

Yapay zekâ; insan algısına yönelik yeteneklerin, davranışların taklit edilerek bilgisayar ortamında bu yeteneklerin modellemesidir. Yapay zekâ insan zekâsını taklit edip modellemek için insan davranışları gibi problem çözebilme, genelleme yapabilme, deneyimlediklerini öğrenebilme gibi yetenekleri modellenen sisteme kazandırmayı amaçlar (Yılmaz, 2021: 5).

2. EĞİTİM 4.0

2.1. Endüstri Devrimlerinin Eğitimdeki Tarihsel Süreçleri

Günlük yaşantıda hızla ilerleyen teknolojik gelişmeler ve dijitalleşme eğitim süreçlerinde değişime ihtiyaç olduğunun farkına varılmasını sağlamıştır. Yenilik çağında teknolojik gelişmelerin sunduğu imkânlar bireylerin yaşamlarının her anlamda daha uyumlu, sürdürülebilir, konforlu ve güvenli hale gelmesini sağlamaya yardımcı olacaktır. Teknolojik gelişmelerden faydalanabilen, geniş düşünme becerilerine sahip, küresel dünyanın beklentilerine yanıt verebilen, bilgi üretebilen birey ve organizasyonlar teknolojik dönüşümlerle değişen gerekliliklere cevap verebilecek yetkinliğe sahiptirler (Karoğlu vd., 2020: 148).

Eğitim sektöründe yaşanan değişimler endüstriyel devrimler ile bağlantılı olarak sırasıyla Eğitim 1.0'dan 4.0'a kadar temel dört değişim ve dönüşüm sürecinden geçmiştir.

2.1.1. Eğitim 1.0

Eğitim 1.0, tarım toplumunun ihtiyaçlarına cevap verebilmiştir. Bilgi, öğretmenden öğrencilere kavramlar yoluyla iletilir ve bilgileri öğre-

nebilmek için kapsamlı bir çalışma gerektirir. Öğrencinin temel öğrenme yöntemi öğretmenlerini takip ederek aynı uygulama yollarını izlemektir (Puncreobutr, 2016: 1).

Eğitim 1.0 internet ağının ilk nesli olarak düşünülebilir ve tek taraflı bir eğitim sistemidir. Öğrenciler, eğitim almak için okula devam etmektedirler ve ders kitapları, kütüphaneler ve son dönemlerde yükseliş gösteren internet ağı kullanımını kapsayan bir eğitim almaktadırlar. Eğitim 1.0 davranışçı bir eğitim modelidir. Öğrenciler bilgi depolayan bireyler olarak değerlendirilir. Tüm öğrenciler aynı özelliklere sahip olarak görülür. Standartlaştırılmış, tek bedene uyan bir eğitim anlayışıdır (Gerstein, 2014: 84).

İnternetten önceki dönemlerde öğretmenler birincil öğretmenlerdir ve bilgi bekçileri olarak adlandırılır. Eğitim 1.0 tarihteki kaynaklar ve teknolojik yetersizlikler baz alındığında eğitim için en iyi seçenek olmuştur. Öğrencilerin bilgiye ulaşması kütüphaneler dışında sadece eğitim aldıkları öğretmenlerine bağlıydı. Bu nedenle eğitimcilerin temel rolü öğrencilere içerik sağlamaktır ve bu içerik tek yönlü olarak gerçekleşmiştir (Gerstein, 2014: 85).

2.1.2. Eğitim 2.0

Eğitim 2.0'da endüstriyel toplumların eğitim sistemlerinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Sanayi kuruluşlarının temel iş gücü ihtiyaçlarını karşılayacak teknolojik gelişmeler ve araçların geliştirilmesi, öğretilmesi eğitimde hedef olmuştur. İş yaşamında kullanılacak olan teknolojilerin geliştirilmesi eğitimde temel amaç haline gelmiştir (Pooworawan, 2015).

Eğitim 2.0 sanayi toplumlarının ihtiyaçları doğrultusunda bireylerin iş yerindeki teknolojik araç gereçleri doğru kullanımına ilişkin teknoloji bilgisinin öğretilmesine odaklanılmıştır. Eğitim 1.0'da okuma, bilgiyi olduğu gibi alma aksine Eğitim 2.0 iletişim kurma ve katkıda bulunma gibi özelliklerin olduğu bir dönemdir (Öztemel, 2018: 26).

2.1.3. Eğitim 3.0

Eğitim 3.0 bilgi ve üretim odaklı oluşumu ifade eden bir süreçtir. Bilgi üretme aşamasında internet ağının yaygın olarak kullanıldığı bu süreçte sanayi toplumundan teknoloji toplumuna geçiş yapılmıştır. Teknoloji eğitimde toplumunun ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde yapılanmaya başlamıştır. Eğitim süreçlerinde yoğun olarak internetin sunduğu olanaklardan faydalanılmıştır (Harkins, 2008).

Eğitim 3.0 döneminin temelinde kendi kendine öğrenme yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Bilginin herkes tarafından üretilebildiği olgusuna vurgu yapılmıştır. Teknolojinin eğitim ortamlarında kullanılmaya başlanması geleneksel eğitim ortamlarındaki değişiklilere neden olmuştur. Dijital med-

yanın toplumda kullanılmaya başlaması ile başta internet olmak üzere sosyal medyanın eğitim alanında etkili olmaya başladığı bir dönem olmuştur. Bilgisayar, internet destekli ve karşılıklı etkileşim imkânı sağlayan eğitim sistemleri ortaya çıkmıştır. Eğitim 3.0 dönemindeki diğer önemli gelişme ise öğrencilerin sadece bilgi tüketenler olmak yerine bilgi üretenler olarak eğitilmeleridir. Bu dönüşümün gerçekleşmesinde eğitim sistemlerinde kalite güvencesinin sağlanması temel olmuştur (Harkins, 2008).

2.1.4. Eğitim 4.0

Endüstri 4.0 süreçlerinin ve teknolojik gelişmelerinin aktif şekilde uygulanabileceği alanlardan biri de eğitim sektörüdür. Endüstri 4.0'ın temel alanlarından biri olan eğitim sektöründe Eğitim 4.0 teknolojilerinin uygulanması ve geliştirilmesi günümüzün iş dünyasında nitelikli özelliklere sahip bireylerin yetişmesinde önemli olacaktır. Eğitim 4.0 geleneksel eğitim öğretim modellerinden farklı olarak teknolojik yeniliklerden faydalanan, günümüz dünyasındaki beklentileri karşılayabilecek kişisel eğitimleri içeren, uygulamalar odaklı yeni bir eğitim sistemi olarak tanımlanmaktadır (Yelkikalan vd., 2019: 124).

Endüstri 4.0'ın gelişmesi sadece işletmeleri, işletmelerdeki üretim ve yönetim süreçlerini, insanları etkilememiş bunların yanında eğitim sektöründe de etkisini göstermiş ve Eğitim 4.0 olarak ortaya çıkmıştır (Hussin, 2018: 92). Endüstri 4.0 ile gelişen inovasyon gelecek için yeni bir eğitim modeli olan Eğitim 4.0'ı ortaya çıkarmıştır (Shahroom ve Hussin, 2018: 315).

Eğitim 4.0 toplumun ihtiyacı olan eğitim odaklı, yenilikçi süreci ifade etmektedir. İnovasyon çağına adapte olabilmek ve yetenekleri en iyi şekilde geliştirmek için Eğitim 4.0'ın geleneksel eğitim öğretilerinin çok daha ötesinde olması gerekir ki Eğitim 4.0'da yenilikçi çağda toplumun ihtiyacını karşılamakta ve bu öğrenme yeteneği öğrencinin toplumdaki değişikliklere göre gelişmesini sağlayarak yeni teknolojiyi uygulama becerisini artırmaktadır. Bu çağ yeni bir öğrenme sistemi ve öğrencinin sadece okuma yazma yeteneğinin değil hayattaki tüm bilgi ve becerilere entegre olmuş şekilde gelişmesini sağlamaktadır (Puncreobutr, 2016; Maria vd., 2018: 3).

Toplumların gelişimi için eğitimde en iyi donanıma sahip olabilmek önemlidir. Bu nedenle Eğitim 4.0 eğitimden çok daha fazlası olacaktır. Yeni çağın öğrenme yönteimi beşerî sermaye ihtiyacını karşılamak için sosyal ve ekonomik ortamdaki değişimlere cevap verebilmelidir. Akıllı gençlik üretebilmek için öğrenme yönetiminde değişim olmalıdır. Eğitim 4.0'a cevap veren öğrenme yönetimi, bireylerin yaratıcı ve yenilikçi olmaya hazır oldukları için gençlerin yenilik geliştirme becerilerini kapsamaktadır (Puncreobutr, 2016:93).

Eğitim 4.0, insan ve teknolojinin yeni olasılıklar sağlayacak şekilde geliştiği için Endüstri 4.0'ın ihtiyaçlarına cevap verebilir. Yeni öğrenme vizyonu öğrencilerin sadece bilgi ve becerileri öğrenmeleri değil bunların yanında bilgi ve becerileri öğrenme kaynağını tanımayı teşvik etmektedir (Hussin, 2018: 92).

Endüstri 4.0'ın ihtiyaç duyduğu her alanda geliştirecek, planlayacak, tasarlayacak, üretecek ve üretilen teknoloji kullanabilecek insan gücünün eğitimi önemli bir geçektir. Endüstri 4.0'da temel alınacak hedefler; üst seviyede düşünme yeteneklerine sahip bireylerdir, yenilik çağında sadece bilmenin yetmeyeceği düşünmenin zorunluluk haline geleceği yöntemlerdir. Küresel dünyada her alanda problemleri doğru algılayıp ve tanımlayacak, çözüm için yeni fikirler üretecek ve doğru yöntemler kullanacak bireylerin yetiştirilmesi oldukça önemlidir. Bu yaklaşım okulöncesinden yükseköğretime eğitimin her kademesinde çok geniş kapsamlı ve etkileşimli olarak planlanarak uygulanması gereken bir olgudur (Öztemel, 2020: 27).

Eğitim 4.0 yaklaşımında genel anlamda yapılandırmacı eğitim sistemlerinin uygulanacağı belirtilmektedir. Temelde üç alana dayanan öğrenme sürecinin uygulanacağı açıklanmaktadır (Gomaratat, 2015).

1. Anlamayı Düzenleyen 3R (Recalling: Hatırlatma, Relating: İlişkilendirme, Refining: Rafine Etme).

2. Araştırmayı Tetikleyen 3I (Iquiring: Sorgulama, Interacting: Etkileşim, Interpreting: Yorumlama).

3. Netice Üretmeye Dayalı 3P (Participating: Katılımcı, Processing: İşleme, Presenting: Sunma).

Bu becerilerin öğrencilere kazandırılması için bireyselleştirilmiş eğitim sistemleri, görselleştirilmiş öğrenme teknikleri, proje bazında problem çözebilme ve artırılmış gerçeklik gibi yaklaşımların eğitim sistemlerinde kullanılmasının gerekli olacağına vurgu yapılmıştır (Öztemel, 2020: 29).

Eğitim 4.0 ile yeni yüzyıl yeteneklerinin yanı sıra dijital teknolojilerin kullanımı, kişiselleştirilmiş veriler, açık kaynak erişimi sağlanması, bulut bilişim sistemleri gibi yeni yaklaşım ve teknolojilerin kullanılmasının öğretilmesi en temel hedefleri arasındadır. Başka bir esas konu da akıllı toplum insanının teknolojik yenilikleri kullanmasının yanında teknolojik gelişimlerde aktif olması ve fayda sağlaması Eğitim 4.0 olgusu ile sağlanacaktır (Karoğlu vd., 2020: 149).

Endüstri 4.0 gelişerek mevcut üretim sistemlerinde uygulama alanına sahip olmakta ve giderek daha fazla uygulama alanı bularak gelecekte olası entegrasyonlara odaklanmaktadır. Endüstri 4.0 görüşü, yeni bağlan-

tı ve veri yönetimi yolları (Bulut Teknolojisi) bilgi paylaşımı ve eğitim alanları (Artırılmış ve Sanal Gerçeklik) için yeni teknolojiler sunmaktadır. Bu teknolojiler imalat eğitimde de etkili olabilir. Eğitim 4.0 ile bilgilerin gelecekteki iş gücüne aktarılmasını sağlayan teknolojiler ile yeni imalat eğitimi çevresini oluşturabilir. Bu eğitim sistemi ile Endüstri 4.0'ın yenilikçi becerileri ile yeni ve deneyimli işgücünün gelişmesini hızlandırarak sürdürülebilir ortam yaratmayı hedeflemektedir (Mourtzis, 2018: 103).

Eğitim 4.0 öğrenme yeniliğidir. Öğrenmede bilgi ve teknoloji kullanılır. Eğitim sisteminde yenilik kavramına odaklanmaktadır. Dijital çağın gelişim fikri Eğitim 4.0'a dayanmaktadır. İnternet ve teknoloji kullanımı öğretme ve öğrenme sürecinde etkilidir. Küreselleşen dünyada eğitim sisteminin de Endüstri 4.0'a entegre olması gerekir (Anggraeni, 2018: 12).

Endüstri 4.0'la gelişen teknolojik yenilikler eğitim alanındaki gelişmelere katkı sağlamıştır. Eğitim 4.0'ın temeli öğrencilerin toplumdaki değişimleri takip ederek ve yeni teknolojileri uygulayarak yeteneklerini geliştirmelerine yardımcı olacak öğrenme yöntemidir. Bu yöntem öğrencilerin öğrenme, öğretmenlerin öğretme becerilerini bilgi ve teknoloji sayesinde desteklemektedir (Puncreobutr, 2016: 94).

Teknoloji destekli öğretim ve öğrenme yöntemi, Endüstri 4.0 doğrultusunda gelişen Eğitim 4.0 olarak bilinir. Eğitim 4.0 her seviyede dijital teknolojik yenilikler geliştirmeyi öğretme ve öğrenme için dijital teknolojiler kullanmayı hedeflemektedir. Bu yaklaşımın dört temel özellik ile sağlanır; tüm öğrenci ve öğretmenler için dijital eğitim, dijital açıdan yetkinliğe sahip eğitimciler, öğrenciler ve çalışanlar ve dijital eğitim medyası. Yenilikçi çağda Eğitim 4.0 toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilmektedir. Bu yaklaşım öğrenenlerin ve öğretenlerin yeni teknolojiyi uygulama yeteneklerini geliştirmeyi amaçlamakta bu durum öğrencilerin ve eğitmenlerin toplumdaki değişimlere karşı uyum sağlamasına yardımcı olur. Eğitim 4.0, bireylerin toplumda yaşayabilmelerini ve yetkinliklerini en doğru şekilde kullanabilmelerine olanak sağlayan, sadece okur yazar olarak değil, tüm yaşamları boyunca bilgi ve becerilerle uyum içinde gelişmelerine imkân tanır. Bu doğrultuda Eğitim 4.0 eğitimden daha fazlasını sunmaktadır (Hariharasudan ve Kot, 2018).

Eğitim 4.0 ortamında görselleştirilmiş eğitim öğretim araçları kullanılması önemli ihtiyaç haline gelecektir. Toplumsal dönüşüme entegre olmuş yeni teknolojiler eğitim sisteminde temel ihtiyaçlardan sayılacaktır. Bu yenilik çağında "hayat boyu öğrenme" eğitim sisteminin hedefleri arasında yer alacaktır. Bilgiye sahip olmak kadar liderlik, yaratıcılık, iş birliği, etkili iletişim, dijital okuryazarlık, duygusal zekâ, girişimcilik, takım çalışması ve sorun çözebilme kabiliyeti gibi becerilerin geliştirilmesi temel öğrenme kazanımı sayılacaktır. Bu noktadan düşünüldüğünde Eği-

tim 4.0 sadece eğitim sistemi olarak görülmemelidir. Yenilikleri ortaya çıkarabilmek, inovasyon çağını yakalayabilmek, çok kültürlü bilgi aktarımı ve kariyer geliştirme gibi odaklanmak gerekecektir (Öztemel, 2020: 27).

Gelişen teknoloji ve artan bilgi yükünün dijital dünyasında, öğrencilerin günümüzün endüstriyel işlemlerinde teknik açıdan yetkin olmaları için eğitilmelidir. Bilginin kolay erişilebilir olduğu dönemde öğrencilerin bu bilgileri nasıl bulabilecekleri öğretilmeli ve becerilerini geliştirmek için yönlendirilmelidir. Eğitim 4.0'ın Endüstri 4.0 ile paralel olarak gelişmesi öğrencilerin yaşamları boyunca gerçekleşecek olan bir sonraki endüstri devrimine hazır halde olmalarını gerektirmektedir (Hariharasudan ve Kot, 2018).

Eğitim 4.0'ın güçlü yanlarıyla beraber birtakım zayıf yönleri de vardır. Bunlar tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: *Eğitim 4.0'ın Güçlü ve Zayıf Yönleri*

Güçlü Yönleri	**Zayıf Yönleri**
Eğitimcilerin ve öğrencilerin yeni teknoloji araçlarını benimsemesi için fırsat oluşturması	Değişime karşı dirençli
Teknoloji kullanımını ve bilgisini geliştirilmesi	Dijitale bağlı olarak sosyal hayattan kopuk
Yeni gelişmelere adapte ve teknoloji ortamlarının dönüştürülmesi	Dijital toplulukların beklentilerinin karşılanamaması

Kaynak: (Türkel ve Yeşilkuş, 2020: 340).

Eğitim 4.0, eğitimcilerin endüstrideki teknolojik gelişmelere adapte olması açısından fırsat oluştururken öğrenciler için de öğrenme sürecinde aktif olarak dahil olmasını teşvik eder. Eğitimde teknolojiyle birlikte bilgi ve kaynakların geliştirilip uygulanmasını sağlamaktadır. Eğitim 4.0 günümüzde hızla gelişen teknolojilere uyum sağlanabilmesi açısından bir platform oluşturabilmektedir. Bilgiye ulaşabilmenin kolaylaşması ve öğrenci ile öğretmen arasında her zaman ve her yerde erişilebilen sanal bir ağ kurulmasına imkân vermiştir (Türkel ve Yeşilkuş, 2020: 341).

Eğitim 4.0 kapsamında gerçekleşecek temel değişim ve dönüşüm noktaları özetlenmiştir. Bunlar (Fisk 2017);

1. Eğitim öğretim faaliyetleri farklı mekanlarda farklı zamanlarda gerçekleştirilebilecektir. Her yerde her zaman eğitim anlayışı hâkim olacaktır.

2. Öğrenciler kendi yeteneklerine göre kişiselleştirilmiş eğitim alabileceklerdir. Öğrencileri sisteme göre şekillendirmek yerine eğitim sistemini öğrencilerin yeteneklerine göre şekillendirmek mümkün olabilecektir.

3. Öğrenciler öğrenme süreçlerini kendi tercihleri doğrultusunda serbest seçim yaparak kendileri için uygun gördükleri araçlarla değişim yapabileceklerdir. Farklı cihaz, farklı teknik ve programla öğrenim alabileceklerdir.

4. Kariyerlerini gelecekteki serbest ekonomiye göre uyum sağlayacak şekilde yönlendirdiklerinde günümüzün öğrencileri proje tabanlı öğrenme ve çalışmaya adapte olacaklardır. Yani yeteneklerini kısa sürede nasıl kullanacaklarını öğreneceklerdir.

5. Bilgisayarla ilerleyen dönemlerde her türlü istatiksel analizler yapacak ve verileri tanımlayıp gelecekteki eğilimler hakkında tahmin yapacaktır. Bu noktada öğrencilerin büyük veri konusunda eğitilmeleri ve analiz kabiliyetlerinin geliştirilmiş olması gerekecektir,

6. Sınav yerine durum değerlendirme kavramı ortaya çıkacaktır. Elde edilen bilgilerin ne kadar uygulama kabiliyeti ile test edilecektir.

7. Öğrenciler ders içeriklerini hazırlamada daha fazla yer alacaktır. Öğrenci ve öğretmenlerin beraber hazırladıkları ders içerikleri oluşacaktır.

8. Mentorlük daha önemli hale gelecektir. Öğrenciler öğrenme süreçlerinde bağımsız olacaklar ve mentorlük öğrencinin başarısında önemli katkı sağlayacaktır. Uzaktan yürütülen eğitim sistemlerinde öğretmen ve eğitim kurumları akademik başarı için önemli olacaktır. Eğitim 4.0 gelişimi ile sanal mentorlük kullanılmaya başlanacaktır.

9. Hızla gelişen yeni teknolojiler eğitim sisteminin önemli parçası haline gelecektir. Eğitim 4.0 teknolojileri eğitim sistemlerinin oluşturulması ve araçlarının oluşturulmasında kullanılacaktır. Bu teknolojilerin çoğu gündeme gelmiştir: Büyük veri, bulut bilişim, nesnelerin interneti, üç boyutlu yazıcılar vb.

Tablo 2: *Eğitim 1.0'dan Eğitim 4.0'a Yaşanan Gelişmeler*

	Eğitim 1.0	**Eğitim 2.0**	**Eğitim 3.0**	**Eğitim 4.0**
Amaç	Tarım toplumunda, günlük hayatta gerekli temel bazı bilgilerin öğrenciye aktarılması	Endüstride yaşanan gelişmeler doğrultusunda ihtiyaç duyulan insan gücünü karşılayacak temel ve yetkin öğrencilerin yetiştirilmesi	Bilgi toplumuna uygun şekilde öğrencilerin bilgiye ulaşma yollarını öğrenmesi	Endüstri 4.0'ın getirdiği dijital dönüşümün etkisiyle değişen şartlara uyum sağlayacak, inovatif, girişimci bireylerin yetiştirilmesi
Yöntem	Anlatım	Öğretmenden öğrenciye, öğrenciden öğrenciye etkileşimli yöntemler	Teknolojinin etkisi ile eğitimde çeşitlenen öğrenme yolları, öğrencinin sanal eğitim sisteminde öğrenmesi ve teknoloji ile, hedeflenen bilginin aktarılması	Kişiselleştirilmiş, daha sosyal, görselleştirilmiş, video temelli, sürükleyici, eş zamanlı, çevrimiçi mobil, daha bireysel, mekândan bağımsız her yerde öğrenme fırsatları

İçerik	Yoğun olarak din eğitimi	Sanayi toplumunun ihtiyaçlarına uygun şekilde iş yerindeki araçları kullanabilmek için teknolojik bilgi, toplumsal ve ekonomik alanlardaki gelişmeler	Teknolojik gelişmeler ile iletilen ve öğrencilerin yapılandırılması beklenen çok çeşitli bilgiler	Bireylerin tüm yaşantıları için gerekli bilgi ve becerileri, açık içerik, kişiselleştirilmiş bilgi

Kaynak: Demir vd., 2019'dan derlenmiştir.

2.2. Endüstri Devrimlerinin Yükseköğretimdeki Tarihsel Süreçleri

Eğitim toplumların sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan gelişmelerini sağlayan önemli unsurlardan biridir. Üniversitelerde verilen eğitimlerin en önemli amacı ülke ekonomisine katkı sağlayacak alanda uzman ve nitelikli insan kaynağı ihtiyacının karşılanmasını sağlamaktır. Küresel dünyada hızlı değişimlere uyum sağlamak zorunda olan üniversitelerin hedefleri öğrencilerini sürekli geliştirme ve iyileştirme sürecinde Endüstri 4.0 ile gelişen teknolojilere odaklanmaları önemlidir. Eğitimin rolü ekonominin ihtiyaç duyduğu nitelikli insan gücünü karşılamak şeklinde tanımlanabilir (Yelkikalan vd., 2019: 124).

Yükseköğretimde dijital dönüşümün ilk kullanım alanı ve faydası bilgisayar ve internet sayesinde akademisyenlerin e-posta ile birbirleriyle iletişim kurmalarını ve makalelerini daha kolay yazmalarını sağlamak şeklinde olmuştur. Akademik yayınların sanal ortama aktarılması bilgiye erişim kolaylığı sağlamış ve bilgiyi yaygınlaştıran bir etmen olmuştur. Bu noktada elektronik akademik dergi yükseköğretimde teknolojik gelişmenin ilk örneği olmuştur ve elektronik yayınlar bilgiyi küresel boyutta paylaşabilme imkânı sağlamıştır. Dünyada yükseköğretim kurumlarında reform 1990'dan sonra gerçekleştirilmiştir (Funomori, 2016).

Üniversitelerde gerçekleştirilmiş olan reformlar endüstriyel devrimler ve teknolojik dönüşümlerden bağımsız değildir. Orta çağdan bugüne kadar geçen süreçte üniversitelerin amacı, işlevi ve rolü değişmiştir. Yükseköğretim kurumları endüstriyel devrimler doğrultusunda uğradıkları değişimler sonucunda Üniversite 1.0'dan 4.0'a kadar temel dört değişim ve dönüşüm sürecinden geçmiştir.

2.2.1. Üniversite 1.0 (Kurumsal Üniversite)

Üniversite 1.0 eğitim hizmeti veren ve ilk kez orta çağda ortaya çıkan sosyal bir kurumdur. Bu çağlarda bilgi arayışına ve diyaloğa dayanan eğitim sistemi "kurumsal üniversite" yapısının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Orta çağ üniversiteleri tarım toplumunun ihtiyaçlarına yönelik bilginin aktarılması, öğrencilerin yeteneklerinin geliştirilmesi ve dönemin

ekonomik şartlarına uygun meslek elemanlarının yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bu dönemdeki üniversiteler sosyal statü açısından seçkin sınıfların oluşmasını sağlamıştır. Aynı zamanda ayrımcılığa uğrayan veya sosyal düzeyde ayrıcalık elde edememiş toplum üyeleri için "sosyal yükselme aracı" görevini üstlenmiştir. Üniversite programlarının kurumsallaştığı ve tarihte ilk üniversitelerin inşa edildiği dönem literatürde Üniversite 1.0 olarak ifade edilmektedir (Dewar, 2017).

2.2.2. Üniversite 2.0 (Araştırma Üniversitesi)

Üniversite 2.0 sadece eğitim ihtiyacını karşılayan değil aynı zamanda araştırma görevini de üstlenen sosyal bir kurumdur. Üniversite 2.0 araştırma üniversiteleri olarak da ifade edilmektedir. Araştırma üniversiteleri bilimsel reformlarda ve endüstriyel devrimlerde önemli rol oynamıştır. Araştırma üniversitelerinin felsefesi öğrenmenin araştırma yoluyla gerçekleşeceğidir. Bu dönemdeki üniversitelerin temel hedefi eğitim ve araştırmadır bu doğrultuda araştırma faaliyetleri ile yeni bilgi üretilmiştir. Üniversite 2.0 reform döneminde devlet bilgiyi kontrol eden ve yöneten güç haline gelmiştir. Böylece toplumda bilimsel bir dünya görüşü oluşarak daha özgür düşünme ve hareket etmeye olanak tanımıştır. Aynı zamanda Üniversite 2.0 çağında sanayinin gelişmesi ile temel iş gücü ihtiyacını karşılayacak mezunlar yetiştirmek amaçlanmıştır (Dewar, 2017).

2.2.3. Üniversite 3.0 (Yenilikçi Üniversite)

Yükseköğretim kurumlarının uzmanlaşma sağlayabilmek için eğitim sistemi amaçlarını belirlemeleri yenilikçi bir yaklaşımdır. Üniversitelerin yenilikçi yaklaşım anlayışını benimsemeleri oldukça yenidir. Sanayi devrimleri sonrası toplumun sosyal ve ekonomik yapısı üniversitelerinde yenilikçi anlayışı benimsemesini sağlamıştır. Endüstriyel gelişmelerin beraberinde üretim süreçlerinin ve ekonominin önemi ülkeler tarafında anlaşılmıştır. Ülkelerin üretim süreçlerini desteklemek, ekonomilerini istikrara kavuşturmak ve nitelikli işgücü sağlayabilmek için bilimsel bilgiye ihtiyaç duymaları üniversitelerin yapısını değiştiren temel neden olmuştur (Ataş ve Gündüz, 2020).

Üniversite 3.0 eğitim ihtiyacını karşılayıp, araştırma görevi yürüten ve teknoloji transfer eden sosyal bir kurumdur. Bu dönemdeki üniversitelerde temel amaç endüstriyel devrimlerle gelişen teknoloji toplumunun gereksinimlerini karşılamaktır. Temel amacını gerçekleştirebilmek için üniversitelerden girişimcilik kültürünün benimsenmesi, teknoloji şirketleri kurması ve patentler alması beklenmektedir. Bu bağlamda Üniversite 3.0 "girişimci üniversite" olarak tanımlanmaktadır (Dewar, 2017).

2000'li yıllardan itibaren üniversitelerde üretilen bilimsel bilgiler ürün veya hizmete dönüşerek ekonomiyi geliştiren bir kimliğe sahip olmuştur.

Üniversite 3.0 sürecinde eğitim, bilim, iş süreçleri ve teknoloji birbirlerinden bağımsız olarak değerlendirilmemelidir. Bu dönemde ortaya teknoparklar, silikon vadileri ve bilim merkezleri eğitim süreçlerinde etkin rol almıştır (Ataş ve Gündüz, 2020).

Üniversite 3.0 eğitim süreçlerinde başlıca amaçlar (Ataş ve Gündüz, 2020):

1. Üniversite yapısının dönüşümü, akademik eğitim ortamında değişiklikler, eğitim süreci ve öğretim faaliyetleri, ileri bilimsel ve eğitimsel gelişimin sağlanması,

2. Araştırma ve yenilik sağlanması. Araştırma ve teknolojik üstünlük sağlayacak merkezlerin geliştirilmesi, (teknopark, bilim merkezleri)

3. Açık inovasyon sisteminin geliştirilmesi, (yenilikçi fikirlerin kapalı ve sınırlı kaynaklar kullanılmadan paylaşılması ve iş birliği geliştirilmesi)

4. Girişimcilik kültürü doğrultusunda iş gücü piyasaları ile iletişim içerisinde olarak iş birliği sağlanması.

2.2.4. Üniversite 4.0 (Dijital Üniversite)

Üniversite reformlarının son basamağı Üniversite 4.0'dır. Bu kavram dijital platformların ve analitik uygulamaların geliştirilmesi yeni sanayi devrimi ile ilişkilidir. Endüstri 4.0 kavramından bağımsız olarak değerlendirilemez. Üniversitelerin dijital dönüşüme adapte olmaya çalıştığı bu süreç eğitim merkezleri, eğitim içerikleri ve müfredat bu dönüşüme göre şekillenmektedir. Endüstri 4.0 ile gelişen teknolojideki bu hızlı dönüşüm üniversitelerinde bu yenilik çağına ayak uydurmalarını zorunlu hale getirmiştir. Üniversite 4.0 döneminde eğitim sisteminde mekân ortadan kalkmakta farklı mekânda ve farklı zamanda eğitme ulaşabilme imkânı sağlanmakta, eğitim kaynakları daha kolay ulaşılabilir olmakta ve sanal sınıflar oluşmaya başlamıştır. Üniversite 4.0 ile eski depolama, bilgi işlem ve bilgi alma yöntemleri değişmiştir. Kütüphaneler daha fiziki varlıkları sorgulamak için kullanılır hale gelmiştir (Ataş ve Gündüz, 2020).

Üniversitelerin yapılarının neden değişime uygun olarak şekillenmesi gerekir; Birincisi öğrencilerin hazırlandığı iş dünyası çok hızlı olarak değişmektedir. İş hayatında geleneksel birçok yolun ortadan kalkmasıyla birlikte çalışma yaşamına giden yollar önemli şekilde değişmektedir. Okulda ve üniversitede örgün eğitimle kazanılan beceri ve yeteneklerin ömrü gelişen teknolojiler doğrultusunda azalmaktadır. İkincisi üniversitelere karşı ekonomik kalkınma ve büyümeye ilişkin beklentiler vardır. Üniversitelerde araştırma, Üniversite 2.0'dan beri yenilik kaynağı olmuştur ancak sadece üniversite araştırması yeterli değildir. Daha açık şekilde mezun vermekten ziyade çevredeki topluluğa ne kazandırdığı ile ilgile-

nir. Sonuç olarak endüstri sistemleriyle ortaklık içinde olan, hızlandırıcı programlar, bilim merkezleri ile uygulamalı üniversite araştırmaları aktif şekilde izlenmesi önemlidir. Gelişen teknolojilerin daha hızlı ve daha küçük ölçekte gerçeklemesi destekleniyor, geçmişte araştırmaların ekonomik sonuçlara çevrilmesi uzun zaman almıştır. Yeni üniversite fikirlerinin hızla uyarılması ve ekonomik sonuçlara çevrilmesi için bir ihtiyaç ve alan oluşturur. Ayrıca oluşan sorunlara yeni yollar geliştirerek cevap verme imkânı için fırsat oluştururken, öğrenme deneyiminin kullanabilir ve esnek olması beklentileri artırır ve başka fırsatların kapılarını açabilir (Dewar, 2017).

Üniversite 4.0 bilgi üreten ve ileri teknolojik ürünler geliştiren kurumlardır. Dördüncü sanayi devrimi ile yükseköğretim kurumlarının toplumsal görevlerde, eğitimsel her türlü faaliyetlerde, geliştirdikleri ve uyguladıkları teknolojilerde, kurumsal yapılarında meydana gelen değişimlerle farklı bir eğitim yapısına dönüşmesi beklenmektedir. Üniversite 4.0'da farklı disiplinlerin entegre edilerek sorunların çözülmesi ve projelerin geliştirilmesi, Endüstri 4.0'ın ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte uzman kişilerin yetiştirilmesi ve bilgi üretilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçlar doğrultusunda Üniversite 4.0 niteliğini kazanmıştır. Bu noktada üniversitelerin ülkelerin inovasyon güçlerine katkı sağlamaları beklenmektedir (Fatih vd., 2019).

Üniversite 4.0 fiziksel ve dijital alanlardaki etkileşimlerden oluşmaktadır. Yükseköğretim kurumları uzaktan eğitim, bulut tabanlı teknolojilerin kullanıldığı ve kişiselleştirilmiş eğitime yönelmektedir. Dönemsel eğitimin yerini hayat boyu öğrenme olgusu almaktadır. Üniversite 4.0 yapısı ile üniversitelerin eğitim kalitesi, mezun olan öğrencilerin iş gücü taleplerine cevap verebilmeleri, önemli araştırma faaliyetlerini yürütebilecek seviyede ve bilimsel bilgiyi hayatın her alanında kullanabilecek bireylerin yetişmesi, toplumun ekonomik ve sosyal gelişimi üzerinde olumlu etkiye neden olmasını mümkün kılmıştır (Ataş ve Gündüz, 2020).

Mevcut üniversitelerin, Üniversite 4.0 niteliği kazanabilmesi için; yükseköğretimde interaktif esnek veya çevrimiçi öğrenme uygulamalarının gerçekleştirilmesi, öğrenme deneyimin esnek ve kullanılabilir olması, öğrencilere mesleki yeterliliklerinin kazandırılması için ihtiyaca cevap verici ve eğitim-sertifika programlarının açılması, kariyer yönetim becerilerinin kazandırılması, endüstri ve araştırmacılar ile öğrenciler arasında sürekli iletişimin kurulması gerekmektedir (Kuznetsov ve Engovatova, 2016; Fatih vd., 2019).

Üniversite 4.0 yapısını şunlar oluşturmaktadır (Bilyalova vd., 2019; Ataş ve Gündüz, 2020):

1. Endüstri 4.0 ile beraberinde gelen Üniversite 4.0 ile yeni iş modellerinin geliştirilmesi,

2. Yeni davranış ve değerlerin kazandırılması,

3. Uluslararası iş birliği,

4. Girişimciliğin teşviki,

5. E-öğrenme ve bilgi iletişim teknolojileri alt yapılarının kurulumu.

Lapteva ve Efimov (2016)'a göre Üniversite 4.0, üniversitelerin bilimsel bilginin gerçekliğe dönüşmesi yönünde araştırma ve çalışmaların artırılması, üniversiteye bağlı ileri teknoloji üretebilen şirketlerin açılması için imkân sağlamaları, iletişim ağları kurularak farklı disiplinler arası koordinasyon sağlamaları ve yeni teknolojik her türlü uygulama için öncü olmaları Endüstri 4.0 döneminde üniversitelerin sahip olması gereken özelliklerdir.

Üniversite 4.0 Yenilikçi Yönetim ve Liderlik, Hayat Boyu Öğrenme ve Destek Hizmetleri olmak üzere üç kapsamdan oluşmaktadır. Bunlar (Yıldız Aybek, 2017):

1. Yenilikçi Yönetim ve Liderlik: Eğitim sisteminin yenilikçi ve ileri görüşlü hedefler ile yönetilmesini savunan bir yaklaşımdır. Yenilikçi çağda bir üniversitenin ihtiyacı olan teknolojik alt yapı sistemleri için kararlar alınmasında yenilikçi ve sürdürülebilir anlayışı benimseyen yönetim istihdam ettiği insan kaynağında da aynı anlayışı esas almalıdır. Eğitim-öğretim ve staj gibi konularda uluslararası iş birliği sağlanması öğrenciler içinde uluslararası hareket sağlaması açısından önemlidir. Günümüzde iş dünyası hızlı şekilde değişmekte ve iş kolları farklılaşmakta bu değişimlere adapte olabilen, hatta yönetebilen kurumlar devamlılığını sürdürebilecektir. Endüstriyel çağın ihtiyacı olan yeterlilikleri taşıyan bireyler bu hızlı değişim içerisinde ayakta kalabileceklerdir. Bu bağlamda üniversiteler ve sanayi kolları ortak programlar, seminerler ve staj programları düzenleyerek mezun olacakları nitelikli ve dijital çağa hâkim olmuş işgücü olmaya hazırlamalıdırlar.

2. ***Hayat Boyu Öğrenme:*** Hayat boyu öğrenme hizmetleri erişimin ve açıklığın artırılmasıyla çok çeşitli öğrenen kitlesini oluşturmuştur. Dijital teknolojiler bireylere zaman ve mekân açısından rahatlık sağlamış ve sosyal öğrenme için farklı teknolojik araçların kullanımına imkân vermiştir. Üniversiteler dijital dönüşüm sürecinde dikkate alınması gereken bu araçları hangi öğrenme olgusuyla nasıl yöneteceği, bu eğitim süreçlerini nasıl daha etkili hale getireceği, hayat boyu öğrenmeyi nasıl sürdürebileceği konusunda planlama yapmaktadır. Bireylerin sadece mezun olması değil yeterlilik ve kişisel gelişim boyutlarında dijital çağı yönetebilir bireyler haline nasıl geleceği konusunda üniversiteler stratejiler belirlemektedir. Bu noktada dijital teknolojiler etkili şekilde uygulanarak öğrencileri eğitim süreci boyunca izleyen, yönlendiren ve kişiselleştirilmiş öğrenim alanları sunabilen stratejiler izlenmelidir.

3. Destek Hizmetleri: Dijital teknolojilerin doğru şekilde yürütülebilmesi için dijital stratejiler geliştirilmelidir. Dijitalleşen süreçte sadece büyük veri analizleri yapılarak sonuçların çıkarılması yeterli değildir. Bu sonuçlar doğrultusunda süreçler ve uygulamalar geliştirilerek bireylere uyarlanabilir sistemler oluşturulmalıdır. Öğrencilere verilen eğitim hizmetleri ortamları veri güvenliği, erişilebilirlik, güncellik gibi konularda geliştirilmelidir. Eğitim hizmetleri için sunulan alanlar geliştirilmesi maliyetlidir. Bu bağlamda geliştirmeleri etkili, verimli ve sürdürülebilir yapmak önemlidir. Eğitim araçları sadece yazılı kaynaklar ile değil video, ses, animasyon, artırılmış gerçeklik gibi teknolojiler ile zenginleştirilebilir.

Tablo 3: *Üniversite 1.0'dan Üniversite 4.0'a Yaşanan Gelişmeler*

	Üniversite 1.0	Üniversite 2.0	Üniversite 3.0	Üniversite 4.0
Tanım	Eğitim hizmeti veren sosyal bir kurum	Eğitim ihtiyacını karşılayarak araştırma görevini de üstlenen sosyal bir kurum	Eğitim ve araştırma görevini yürütürken teknoloji transfer eden bir kurumdur	Bilgi üreten ve ileri teknolojiler geliştiren bir kurumdur
Amaç	Bilginin aktarılması, öğrencilerin yeteneklerinin geliştirilmesi, tarım toplumu döneminin ekonomik şartlarına uygun meslek elemanlarının yetiştirilmesi	Endüstriyel devrimlerinin beklentileri doğrultusunda temel işgücü ihtiyaçlarını karşılayacak bireylerin yetiştirilmesi	Endüstriyel devrimlerle gelişen teknoloji ile toplumun gereksinimlerini karşılaması	Yükseköğretim kurumlarının ülkelerin inovasyon gücüne katkı sağlaması, farklı disiplinlerle projeler gerçekleştirilmesi, farklı disiplinlerin bir araya getirilerek problemlerin çözümü, gelişen endüstrinin ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte uzmanlar yetiştirilmesi ve bilgi üretilmesi
İşlev	Sosyal statü kazanmak isteyen ve ayrıcalıklı olmayan toplum üyeleri için "sosyal bir yükselme aracı"	Eğitim ve araştırma merkezi	Girişimcilik ve teknoloji merkezi	Endüstri ve araştırmacılar ile öğrenenler arasında sürekli bağlantı kuran bir merkez

Kaynak: Demir vd., 2019'dan derlenmiştir.

Küreselleşen dünyada bilgi iletişim teknolojilerinin gelişmesi ve Endüstri 4.0 ile gelişen teknolojinin hayatın ayrılmaz bir paçası olmasıyla yaşanan gelişmeler yükseköğretim kurumlarını da harekete geçirerek öğrenme ve öğretme aşamalarında dijital dönüşüm süreçlerinin başlamasını sağlamıştır. Endüstri 4.0 ile teknoloji etkileşimi artmıştır. Eğitimin her alanında bu etkileşimin yansımaları yaşanmıştır (Brooks ve McCormack, 2020).

Yükseköğretim kurumlarında dijitalleşmenin başarıyla gerçekleştirilebilmesi için yapılması gerekenler başlıca şöyledir (PWC, 2018):

1. Dijital dönüşümün üniversitelerin tüm birimlerinde uygulanması için farkındalık oluşturma,

2. Dijital dönüşümü yükseköğretim kurumlarının vizyon ve stratejileri ile bağdaştırmak,

3. Dijital dönüşüme karşı istekli, yetenekli ve yenilikçi topluluklara kaynak oluşturmak,

4. Üniversitenin ihtiyaçlarına ve topluluğun yapısına göre bir tasarım anlayışı geliştirmek.

3. METAVERSE VE EĞİTİM

Metaverse aslında bizlerle gerçeklik arasındaki katmandır. Metaverse, artırılmış ve sanal gerçeklik hizmetleri yardımıyla tüm faaliyetlerin gerçekleştirilebildiği üç boyutlu sanal dünyayı ifade etmektedir (Damar, 2021).

Metaverse'in yeni bir eğitim ortamı olarak potansiyelinin şu şekilde olduğu ileri sürülmektedir: sosyal iletişim için yeni bir alan yaratma ve paylaşma konusunda daha yüksek bir özgürlük derecesi ve sanallaştırma yoluyla yeni deneyimler sağlanması. Sınırlamalarından bazılar; daha zayıf sosyal bağlantılar ve mahremiyet ihlali olasılığı, metaverinin sanal alanı ve anonimliği nedeniyle çeşitli suçların işlenmesi ve kimliği belirlenmemiş öğrenciler için gerçek dünyaya uyumsuzluk. Metaverse'in günlük yaşamımızı ve ekonomimizi oyun ve eğlence dünyasının ötesinde değiştireceği tahmin ediliyor. Meta veri deposunun eğitim amaçlı kullanımı için gelecekte aşağıdaki görevler önerilmektedir: ilk olarak öğretmenler öğrencilerin meta veri deposunu nasıl anladığını dikkatlice analiz etmelidir. İkincisi öğretmenler, öğrencilerin problem çözmeleri veya işbirliği içinde ve yaratıcı bir şekilde projeler gerçekleştirmeleri için sınıflar tasarlamalıdır. Üçüncü olarak, öğrenci verilerinin kötüye kullanımını önleyen eğitimsel meta veri platformları geliştirilmelidir (Kye vd., 2021).

Metaverse'in eğitimsel, radikal yenilik potansiyeli ile ilgili olarak laboratuvar simülasyonları, prosedürel beceri geliştirme ve STEM eğitimi; artırılmış - sanal gerçeklik destekli öğretim ile eğitim hızı, performans ve akılda tutma açısından muhteşem sonuçlar veren ilk uygulama alanları arasındadır. 360 derecelik panoramik fotoğraflar ve hacimsel küresel video yakalama yeteneği sayesinde Meteverse, uzak yerlerdeki tanıdık olmayan koşullar ve olaylar hakkında kitleleri doğru ve nesnel şekilde eğitmeyi sağlayabilir (Mystakidis, 2022).

4. TÜRKİYE'DE YÜKSEKÖĞRETİMDE ENDÜSTRİ 4.0 UYGULAMALARI

2021 küresel dijitalleşme raporuna göre dünya nüfusunun internet kullanım oranı %59,5 olarak açıklanmıştır. Türkiye'de internet kullanım oranı ise %79 olarak gerçekleşmiştir. Bu veriler doğrultusunda Türkiye'de internet kullanımının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. İnternet kullanımın yaygınlaşması ve internet erişimine ulaşımda altyapı hizmetlerinin iyileştirilmesi, Türkiye'de yükseköğretim kurumlarının çağın gerisinde kalmamak için dijital dönüşümü başlatmasını sağlamıştır.

Yükseköğretim kurumlarında dijital dönüşümün özel bir program doğrultusunda çalışılmaya başlaması çok yenidir. Türkiye'de yükseköğretim kurumlarının dijital dönüşümünü sağlamak amacıyla 2019 yılında "YÖK Dijitalleşiyor" projesi hayata geçirilmiştir. Dijital dönüşümün projesi olarak belirlenen pilot üniversitelerin müfredatlarına Dijital Okur-yazarlık dersleri eklenmiştir. Pilot üniversitelerde yaklaşık 40 bin öğrenciye dijital okur-yazarlık kapsamında "internet teknolojileri", "teknoloji ve hayat boyu öğrenme", "sosyal ağlar", "taşınabilir teknolojiler", "teknoloji, toplum ve insan", "bulut bilişim teknolojisi", "geleceğin teknolojileri" gibi alanlarda eğitimler verilmesi planlanmıştır. Bu kapsamda yükseköğretim kurumlarında ders anlatım süreçlerinin de tasarlanması planlanan sekiz pilot üniversite ilk olarak Doğu ve Güneydoğu bölgelerinden seçilmiştir. Bunlar; Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Bayburt Üniversitesi, Iğdır Üniversitesi, Munzur Üniversitesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Siirt Üniversitesi, Şırnak Üniversitesi ve Bingöl Üniversitesi. Bu proje kapsamında pilot çalışma için seçilen üniversitelerde 3 bin akademisyen ve 40 bin öğrenci dijital okur-yazarlık dersi almıştır. Sonradan proje kapsamına sekiz üniversite daha dahil edilmiştir (YÖK 2019). "YÖK Dijitalleşiyor Projesi" kapsamında, YÖK ve CİSCO (Ağ Akademisi Programı) iş birliği kapsamında 16 Mart 2020'de dijital eğitim çalışmalarına başlamıştır. Bu süreçte 24 üniversiteden katılan akademisyenlere ''siber güvenlik'' ve ağ yönetimi'' konularında ilk iki faz eğitim çalışmaları tamamlanmıştır. Projenin ilk iki fazında 63 akademisyenden, 51'i eğitimleri başarı ile tamamlayarak, sertifika almaya hak kazanmıştır. Tören sonrası Anadolu'dan seçilen 30 yeni üniversite ile 3. faz eğitim tanıtımları gerçekleştirilmiştir.

Proje kapsamında üniversitelerde akademisyenler ve öğrencilerin dersleri ve projeleri Öğrenme Yönetim Sistemi (ÖYS) üzerinden interaktif olarak iletişim sağlayarak yüz yüze eğitim alanlarının yanında dijital ortamda da sürdürmeleri hedeflenmiştir. ÖYS sisteminde her eğitim alan öğrencinin kitap, video ve animasyonlu ders kaynaklarına kolay şekilde erişim sağlayacağı ve her öğrenci özel bir eğitim alanı olabileceği ifade edilmektedir. Bunlarla birlikte teknolojik yeniliklerin eğitim süreçlerine adapte olması için kitlesel açık çevrimiçi dersler, ulaşılabilir ders içerik-

leri, yapay zekâ, bulut bilişim ve veri madenciliği gibi konularda çalışmalara öncelik verilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca akademisyenlerin eğitim verdikleri derslerin "öğretim tasarımcısı" olmaları ve kendi ders içeriklerini hazırlamaları, her öğrencinin bu sistem üzerinden özel bir eğitim alanı sayfası olması ve dijital ders araçlarının bu sistem yoluyla takip edilmesi, öğrenme analizlerinin yapılarak öğrencilerinin akademik başarılarının artırılması ve öğrenme süresinin sadece üniversitede verilen ders saati ile sınırlı kalmaması amaçlanmıştır. Pilot üniversitelerden sonra tüm yükseköğretim kurumlarında eğitim sürecinde dijital teknolojilerin kullanımının yaygınlaştırılması hedeflenmektedir (YÖK, 2020).

Yükseköğretimde dijital dönüşüm için amaçlanan hedefler (YÖK, 2020):

1. Öğrenme Yönetim Sistemi ağı kurularak akademisyenler ve öğrenciler arasında interaktif iletişim kurularak derslerin dijital ortamda da gerçekleştirme fırsatı sağlanması,

2. Bütün üniversitelerde uluslararası standartlara uygun açık erişim sağlanabilecek akademik arşiv kurulması

3. Akademisyenlerin araştırmacı numarası (ORCID) kullanması,

4. Kapsamlı dijital ders kaynaklarının hazırlanması,

5. Erişime açık kolay ulaşılabilir eğitim içeriklerinin oluşturulması,

6. Üniversite arşivlerinin Avrupa Açık Erişim yapısı ile uyumlu hale gelmesinin sağlanması.

Başka önemli YÖK projesi de "Gelecek 10 Yıl İçin Güçlü Nesiller Yetiştirme" proje kapsamında YÖK tarafından verilen ülkemizin ihtiyacı olan yüz alanda iki bin öğrenci doktora burslarından faydalanmaktadır. Burs verilen alanlardan birinin de "Eğitimde Dijitalleşme" YÖK'ün dijital dönüşüm konusuna verdiği önemi göstermektedir. Ayrıca YÖK 2020 yükseköğretimde dijital dönüşüm projesi kapsamında on altı olan tane pilot üniversite sayısını yirmiye çıkarmıştır (YÖK, 2020).

YÖK dijital dönüşüm anlayışı doğrultusunda kurumsal sınırları ortadan kaldırabilmek için Kitlesel Açık Çevrimiçi Ders (KAÇD) eğitim platformunu da oluşturmuştur. Yükseköğretimde büyük değişimlere sebep olacağı düşünülen KAÇD üzerinden öğrenim gören öğrencilerin sayısının artacağı ve kampüs alanlarına olan ihtiyacın azalacağı düşünülmektedir. Bu platformlara Akadema ve Atademix örnek gösterilebilir. Temel amacı hayat boyu öğrenme olgusuyla yetişen bireylerin olmasını sağlamak için kurulan Akadema her yaş aralığında bireylerin bilimsel bilgiye ulaşabilmesine imkân tanımıştır. Bilgisayar teknolojileri, sanat ve kişisel gelişim gibi farklı disiplinler içinde kaynak oluşturmaktadır. Türk yükseköğretiminde

uygulanan diğer KAÇD programı ise Atademix'dir. Bu platform Atatürk Üniversitesi Uzaktan Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından uygulanmaktadır. Kurumsal olarak kurulan ilk Türk platformudur. Birçok üniversiteden farklı alanlardan akademisyenler tarafından dersler verilmekte ve ders sonunda başarılı olan öğrencilere katılım sertifikaları verilmektedir. Bazı üniversitelerde "Dijital Dönüşüm Uzmanlığı" sertifikaları sunulmaktadır. Bu sertifika programlarına katılmak dijital dönüşüm hakkında farkındalık oluşturmak ve öğrenme açısından önemlidir. Dijital dönüşümü kavrayan bireyler dijitalleşme süreçlerini kavrayacak ve kurumların dijitalleşme süreçlerine katkı sağlayacaktır (Karoğlu vd., 2020).

İçinde bulunduğumuz dönemde siber güvenliğin önemi her geçen gün artmaktadır. Bu doğrultuda YÖK siber güvenlik eğitimi derslerine önem vermektedir. Üniversitelerde öğrenim gören öğrencilerin hangi alan ya da hangi program olduğu fark etmeksizin tüm öğrenenlerin siber güvenlik konusunda bir farkındalığının oluşmasının dijital çağın gerekliliği olduğu düşünülmektedir (YÖK, 2020).

Yükseköğretim Dijital Dönüşüm projesi kapsamında YÖK'ün TÜBİTAK iş birliği ile geliştirdiği "YÖK Sanal Laboratuvar Projesi" üniversitelerin fen ve mühendislik fakülteleri ile meslek yüksekokullarının programlarında yer alan kimya ve fizik laboratuvarları dersleri sanal laboratuvar aracılığıyla yapılacaktır. Planlanan sanal laboratuvar derslerinin ilk başta dijital proje kapsamı içinde yer alan on sekiz üniversitenin içinde yer alan on beş bin öğrencinin yararlanması planlanmaktadır. İlerleyen dönemlerde kullanım için üniversite sayılarının artırılması hedeflenmektedir. Sisteme erişim e-devlet üzerinden sağlanacak, ilgili derslerle eğitim verecek olan akademisyenler ve dersi alacak öğrencilerin kullanıcı olarak kayıtları yapılacaktır. Proje kapsamında kimya ve fizik alanında yirmi dört tane deneyin tamamlanması hedefi vardır. Ayrıca sanal laboratuvarlarda konu anlatımı, deney uygulamaları ve değerlendirme çalışmaları yer almaktadır (YÖK, 2020).

Yükseköğretim kurumu, 2021'de "YÖK'ün Geleceğe Dair Yeni Vizyonu" doğrultusunda çalışmalar sürdürülmektedir. Büyük veri ile dünyada büyük bir dönüşüm gerçekleşirken, kurum ve kuruluşların veriye olan bakışı ve veriden sağladığı fayda önemi anlaşılmaktadır. Kurum ve kuruluşların bu değişimin dışında kalmaları mümkün değildir. Teknoloji ile bağlantılı olan kurumlar büyük veriye çok önem verip ve ciddi yatırımlar yapmaktadırlar. YÖK büyük veri kavramının önemini farkında olup ilerleyen dönemlerde yatırımlar yapacağı konusunda mesajlar vermektedir. Türkiye'de sayıları 209'a ulaşan üniversitelerde üretilen akademik çalışmalar, bilimsel yayınlar, projeler ve dersler göz önüne alındığında bunların büyük veri olarak ulaşılabilir hale gelmesi için yeni uygulamalar geliştirilecektir (YÖK, 2021).

Üniversite 4.0 endüstri ve araştırmacılar ile öğrenenler arasında sürekli bağlantı kuran bir merkezdir. Bu bağlamada YÖK, üniversite-sanayi iş birliği modellerinin geliştirilmesine önem vermektedir. İlerleyen dönemlerde bu konu hakkında yatırımlar yapmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda, üniversitelerin bazı ilgili bölümlerinin sanayinin aktif olduğu belirli yerlerinde konumlandırıldığı yeni modeller gündeme gelecektir. Örnek olarak organize sanayi bölgelerinde mesleki eğitim merkezleri açılması verilebilir (YÖK, 2021).

Üniversite 4.0'ın diğer temel hedeflerinden olan uluslararası iş birliği sağlayabilmek oldukça önemlidir. YÖK bu bağlamda uluslararası iş birliğini bir strateji olarak benimseyerek bu konuda üniversiteleri teşvik edici çalışmalar yürütmektedir. Üniversitelerdeki uluslararası öğrenci sayısı son zamanlarda önemli seviyede artış göstermiştir. Yükseköğretim sistemindeki uluslararası öğrenci sayısı 182 farklı ülkeden 240 bine ulaşmıştır. Bu sayı ile Türkiye dünyada en çok uluslararası öğrenci kabul eden ilk 10 ülkeden biri olmuştur. YÖK'ün yeni dönemlerde yükseköğretimde uluslararası iş birliği seviyesini daha çok artırma planı vardır. Öğrenci akademisyen hareketliliğine yeni bir konu daha eklenecek ve uluslararası saygınlığı olan öğretim elemanları Türk üniversitelerinde istihdam edilmek üzere ülkeye davet edilecektir. Uluslararası iş birliği konusunda YÖK başka bir proje daha yürütmektedir. Türk yükseköğretim kurumlarının, saygın uluslararası bilim akademileri ve kurumları ile daha yakından iletişim ve iş birliği sağlayabilmek için hazırlıklar yapmaya devam etmektedir. Bilim insanlarının küresel ölçekte daha nitelikli yayınlar yapabilmeleri ve üretkenliklerini artırabilmeleri için uluslararası saygınlığı olan yabancı bilim insanları ile birlikte çalışmalarını sağlayacak kurumsal imkân ve alt yapıların güçlendirildiği çalışmalar YÖK tarafından yürütülecektir (YÖK, 2021).

Üniversite 4.0 vizyonu arasında mezun olan öğrencilerin mesleki yeterliliklerinin geliştirilip ihtiyaca cevap verebilecek düzeyde ülke istihdamına katkı sağlaması önemlidir. Bu noktada yeni vizyona göre, üniversitelerin ülkedeki istihdama sağlayacağı katkı YÖK'ün üniversiteleri farklı boyutlarda değerlendirdiği çalışmalarında artık bir ölçüt olarak değerlendirilecektir. Yeni dönemde üniversitelerin istihdamı özel bir odak haline getirilmesi planlanırken, Türkiye'de iş gücü piyasası ve üniversitelerin kendi mezunlarının istihdamlarını sağlayan bir yönetim anlayışının hızlı şekilde gerçekleştirilmesi hedeflenmektedir. Bununla beraber ayrıca 11. Kalkınma Planı kapsamında eylem planları arasında olan ve milli teknoloji hamlesi için ihtiyaç duyulan iş gücü profilinin belirlenmesi bu ihtiyaca yönelik üniversite programlarında güncelleme yapılması konusunda başlatılan süreçler zenginleştirilerek devam etmesi planlanmaktadır (YÖK, 2021).

Online eğitim sistemi ve yeni dünya düzeni mesleklerin geleceğini de etkilemektedir. Bu doğrultuda üniversiteler bazı değişiklikler için adım

atmaya başlamışlardır. Endüstri 4.0 teknoloji ile hız kazanan bu dönüşüm hareketine uyum sağlayabilmek için üniversiteler çalışmalar yürüterek "geleceğin meslekleri ve çalışma alanları" kapsamında ders içeriklerini yenilemektedirler. Dijital dönüşüm birçok açıdan eğitim sistemini şekillendirmektedir. Geleceğin teknolojileri ve çalışma alanları üniversitelerin ders içeriklerinde yer almaya başlamıştır. Üniversitelerin bilgisayar mühendisliği, makine mühendisliği ve elektrik elektronik mühendisliği gibi bölümlerde verilen kodlama ve robotik eğitimler son dönemdeki teknolojik gelişmelerle birlikte yapay zekâ uygulamalarına yansımıştır. Bu bağlamda atılan önemli adımlardan birisi Hacettepe Üniversitesinin açtığı Yapay Zekâ Mühendisliği lisans programı olmuştur. Türkiye'de ilk kez yapay zekâ alanında bir lisans programı olarak eğitim vermeye yönelik otuz kişilik öğrenci sayısı ile eğitimlerine başlamıştır. Diğer bir girişim ise Ankara Üniversitesinin Samsung iş birliği ile kurulan yapay zekâ laboratuvarı olmuştur. Öğrencileri çağdaş eğitim olanaklarıyla buluşturmak hedeflenmektedir. Hacettepe Üniversitesinin bu girişimine ek olarak TOBB ETÜ Üniversitesi Yapay Zekâ Mühendisliği bölümünü açarak eğitime başlamıştır (gelecekburada.com, 2020).

Sağlıktan endüstriyel imalata kadar birçok farklı sektörde kullanılan üç boyutlu yazıcılar eğitimsel anlamda özellikle mekanik ve teknik derslerde yaratıcılığı ve üretkenliği artıran önemli bir teknoloji olmuştur. Her üniversitede üç boyutlu yazıcıların olma imkânı sağlanamasa da bazı üniversitelerde öğrencilerin tasarımsal yazılım uygulamalarıyla dijital platformlarda tasarım sürecine dahil olmalarına imkân sağlanıyor. Üç boyutlu yazıcı teknoloji ile yaşanan önemli gelişmelerden birisi Bahçeşehir Üniversitesinde Üç Boyutlu Yazıcılar dersi verilmeye başlanmasıdır. Üç boyutlu baskı, tarama ve modelleme gibi alanlarda öğrencilerini üç boyutlu yazıcı teknolojisini kampüslerine taşımaktadırlar. Bazı yükseköğretim kurumlarında ise kısa süreli olarak üç boyutlu yazıcı alanında atölyeler ve seminerler düzenlenmektedir. Bilgi Üniversitesi "Üç Boyutlu Yazıcı Atölyesi" hazırlayarak katı modelleme teknolojileri, üç boyutlu baskı modelleri, modeli baskıya hazırlama, üç boyutlu yazıcı kullanımı ve cihaz bakımı gibi alanlarda öğrencilerin üç boyutlu yazıcı teknolojisi hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlamaktadırlar. Başta mühendislik, mimarlık ve sanat bölümleri için tasarımsal aşamayı sağlayan yazılım uygulamalarının öğrenilmesi ve üretim sürecinde aktif olan üç boyutlu baskı teknolojisi kullanılması eğitimde teknoloji bağlantısı sağlanması açısından oldukça önemlidir (gelecekburada.com, 2020).

Günümüzde eğitim alanında sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik teknolojilerinin kullanımı yaygınlaşmıştır. Teknik eğitimlerde bir süredir kullanılan sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik uygulamalarının giderek daha da artacağı öngörülmektedir. Özellikle tıp eğitimi alanında sanal ger-

çeklik ve artırılmış gerçeklik uygulamaları simülasyondan klinik eğitimlere, ameliyat öncesi planlamadan ameliyat esnasında navigasyona kadar pek çok alanda kullanılmaktadır (gelecekburada.com, 2020).

Sosyal medya üzerinde mesajlaşmak, e-posta göndermek, borsada hisse senedi alıp satmak bütün bu günlük yaşamımızda kullandığımız dijital işlemlerden bazılarıdır. Tüm bu işlemler üzerinden ilgili ağı yöneten bir aracı vardır. Bu noktada blockchain oldukça önemlidir. Türkiye'de bazı üniversitelerde blockchain konusunda çalışmalar yürüten merkezler kurulurken bazılarında ise bu teknolojiyi öğrencilere öğretmeyi amaçlayan ders içerikleri sunulmaktadır. Türkiye'de blockchain teknolojisi kapsamında açılan ilk araştırma ve geliştirme merkezi girişimi Bahçeşehir Üniversitesinde kurulmuştur ve blockchain teknolojisi üzerine farklı dersler sunulmaktadır. Boğaziçi Üniversitesi ve Hacettepe Üniversitesi de blockchain teknolojisi kapsamında projeler yürütmektedir. Türkiye'de İstanbul Teknik Üniversitesinde ilk blockchain kulübü kurulup eğitimler ve etkinlikler düzenlenmiştir (gelecekburada.com, 2020).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu araştırmada Endüstri 4.0, Eğitim 4.0 ve Üniversite 4.0 kavramları incelenerek, Endüstri 4.0 bağlamında Türk yükseköğretim kurumlarında uygulanan ve hedeflenen stratejiler değerlendirilmiştir. Türkiye'de Endüstri 4.0 sürecinde yükseköğretimde yapılan uygulama ve çalışmalar ele alınmıştır. Öğrencilere kazandırılması gereken temel nitelikler belirlenmiştir. Bu temel niteliklerin, öncelikle yükseköğretim programlarında teknolojik yetenekleri kazandırılması ve tüm bunların sosyal ve iş yaşamına aktarılması gerekmektedir. Bu aktarımı sağlayacak olan araçlar Eğitim 4.0 ve Üniversite 4.0 programları olması beklenmektedir. Endüstri 4.0 ile gelişen teknolojiler, toplumun her alanını dönüştürdüğü gibi yükseköğretim alanında da değişimi zorunlu hale getirmiştir. Yükseköğretim kurumlarının, Endüstri 4.0 ile nasıl uyumlu hale getirileceği konusundaki araştırmacılar ve YÖK tarafından geliştirilen projeler uluslararası platformlarda tartışılmaktadır. Endüstri 4.0'ın getirdiği yeniliklere karşı, bireylerin sahip olması gereken nitelikler yükseköğretim kurumlarının sağlayacağı imkânlar ile geliştirilecektir. Endüstri 4.0 ile teknik ve teknolojik becerilerin yanında, öğrencilerin bu yenilik çağını yönetebilir hale gelen bireyler olması hedeflenmektedir.

Yükseköğretim kurumlarının, Endüstri 4.0'a adapte olması yenilik çağını yakalayabilmeleri için gereklidir. YÖK'ün bu kapsamda "YÖK Dijitalleşiyor Projesi" ve "YÖK Sanal Laboratuvarlar Projesi" programlarını başlatmıştır. YÖK Dijitalleşiyor projesi 2018 yılında başlatılmış ve Mayıs 2020 itibariyle toplam 3 fazda, bu projeyi tamamlamıştır. "YÖK Sanal Laboratuvarlar Projesi" ise 2020'de başlatılmış ve sürekli olacak

şekilde devamlılığının sağlanması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda iki proje değerlendirilecek olursa YÖK Dijitalleşiyor Projesi sadece akademisyen düzeyinden, öğrenci düzeyinde de eğitimler düzenlenmeli ve proje kapsamındaki 24 üniversite genişletilerek siber güvenlik ve ağ güvenliği eğitimleri, Türkiye'de bulunan 209 üniversiteyi kapsayacak şekilde genişletilmelidir. Sanal Laboratuvarlar Projesi 18 üniversite ve 15 bin öğrenciyi kapsayacak şekilde kimyada 6 ve fizikte 4 deneyi tamamlayarak 2021'de toplam 24 deney yapılmıştır. Gelecek yıllarda proje kapsamına dahil olan üniversite sayısı genişletilecek ve proje uzun vadeli olarak sürdürülebilir olması amaçlanmaktadır.

YÖK'ün Endüstri 4.0 kapsamında yükseköğretim kurumlarında uyguladığı projeler başarılı olmakla birlikte, YÖK'ün bu konuya verdiği değer doğrultusunda dijitalleşme çalışmalarının giderek artacağı açıktır. YÖK-sanayi iş birliği ile yükseköğretim öğrencilerine verilen eğitimlerin istihdam hayatına da uygulanarak faydalı olması hedeflenmektedir. Endüstri 4.0 teknolojisi ile hız kazanan dönüşüm hareketine uyum sağlayabilmek için üniversiteler çalışmalar yürüterek "geleceğin meslekleri ve çalışma alanları" kapsamında ders içeriklerini yenilemişlerdir. Birçok vakıf ve devlet üniversitelerinde üç boyutlu yazıcı, yapay zekâ ve blockchain teknolojisi dersleri verilmektedir. Aynı hedef doğrultusunda teknik eğitimlerin de sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik teknolojileri aktif şekilde kullanılmakta ve kapsamının genişletilmesi için çalışmalar devam etmektedir.

Endüstri 4.0 ile gelişen bu yenilik çağına yükseköğretim kurumları uyum sağlayabilmeyi temel ilke edinmiştir. Bu doğrultuda projelerinin zamanla artacağı açıktır.

KAYNAKÇA

Akbaba, A. İ. (2019). Endüstri 4.0 ve 3 Boyutlu Yazıcılar. Ankara: İmaj Yayınevi.

Alçın, S. (2016). Endüstri 4.0 ve İnsan Kaynakları, Popüler Yönetim Dergisi, (63), 46-47.

Anggraeni, C. W. (2018). Promoting Education 4.0 in English for Survival Class: What are the Challenges?. Metathesis: journal of English language, literature, and teaching, 2(1), 12-24.

Ataş, H., ve Gündüz, S. (2019). Yükseköğretimde Dijital Dönüşüm. (Ed: Çelik, İ.E.) Dijital Dönüşüm Ekonomik ve Toplumsal Boyutuyla. Gazi Kitabevi.

Bilyalova, A., Salimova, D. ve Zelenina, T. (2019). Higher Education in Digital Age. T.Kanade, L. O. Hertzberger ve F. C. A. Groen (Ed.), Advances in Intelligent Systems and Computing içinde (C. 1114, p. 207–215).

Brooks, D. C. Ve Mccormack, M. (2020). Yüksek Öğrenimde Dijital Dönüşümü Sürdürmek. Eğitim.

Damar, M. (2021). Metaverse ve Eğitim Teknolojisi. Eğitimde Dijitalleşme ve Yeni Yaklaşımlar Talan, T. (Ed.) Efe Akademi 169-192.

Demir, F., İlhan, E., ve Kalaycı, N. (2019). Yükseköğretimde Hedeflenen Dönüşümü Gerçekleştirme Araçlarından Eğitim Programı 4.0. Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi, 14 (28), 432-466.

Dewar, J. (2017). Call for tertiary sector to gear toward University 4.0. http://www.ceda.com.au/2016/10/call-for-tertiary-sector-to-gear-toward-university40. Erişim Tarihi: 25.12.2021.

Erbaş, Ç. ve Demirer, V. (2014). "Eğitimde Artırılmış Gerçeklik Uygulamaları: Google Class Örneği". Journal of Instructional Technologies & Teacher Education 3 (2), 8-16.

Fisk, P., (2017). "Education 4.0. the future of learning will be dramatically different, in school and throughout life" https://www.thegeniusworks.com/2017/01/futureeducation-young-everyone-taught-together/ (E.T. 21.12.2021).

Funamori, M. (2016, Temmuz). Dijital çağın yükseköğretime etkisi: Fiziksel alandan dijital alana dönüşümün ötesinde. 2016 yılında 5. IIAI Uluslararası İleri Uygulamalı Bilişim Kongresi (IIAI-AAI) (s. 486-491). IEEE.

Gerstein, J. (2014). Moving from education 1.0 through education 2.0 towards education 3.0.

Hariharasudan, A., & Kot, S. (2018). A Scoping Review On Digital English And Education 4.0 For Industry 4.0. Social Sciences, 7(11), 227.

Harkins, A. M. (2008). Leapfrog principles and practices: Core components of education 3.0 and 4.0. Futures Research Quarterly, 24(1), 19-31.

Hermann, M., Pentek, T. and Otto, B. (2015). Design Principles for Industrie 4.0 Scenarios: A Literature Review.

Hussin, A. A. (2018). Education 4.0 Made Simple: Ideas For Teaching. International Journal Of Education And Literacy Studies, 6(3), 92-98.

Karoğlu, A. K. K., Çetinkaya, K. B., & Çimşir, E. (2020). Toplum 5.0 Sürecinde Türkiye'de Eğitimde Dijital Dönüşüm. Üniversite Araştırmaları Dergisi, 3(3), 147-158.

Kavzoğlu, T. ve Şahin, E. K. (2012). "Bulut Bilişim Teknolojisi ve Bulut CBS Uygulamaları", IV. Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri Sempozyumu, 1-9.

Keats, D., & Schmidt, J. P. (2007). The Genesis And Emergence Of Education 3.0 İn Higher Education And İts Potential For Africa. First Monday, 12(3), 3-5.

Kuznetsov, E. B., Engovatova, A. A. (2016). Universiteti 4.0, tocki rosta ekonomiki znanii v Rossii Universities 4.0: points of growth of the knowledge economy in Russia. Innovacii, 5, 3-9.

Kye, B., Han, N., Kim, E., Park, Y., Jo, S. (2021). Educational applications of metaverse: possibilities and limitations. Journal of Educational Evaluation for Health Professions, 18 (32).

Lapteva, A. & Efimov, V. (2016). New Generation of Universities. University 4.0. Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. 2681-2696.

Mourtzis, D., Vlachou, E., Dimitrakopoulos, G., Ve Zogopoulos, V. (2018). "CyberPhysical Systems And Education 4.0–The Teaching Factory 4.0 Concept", Procedia Manufacturing, 23, 129-134.

Mrugalska, B. ve Wyrwicka, M. K. (2017). Towards Lean Production in Industry 4.0, Procedia Engineering, 182, 466-473.

Mystakidis, S. (2022). Metaverse. Encyclopedia, 2(1), 486–49.

Öztemel, E. (2018). Eğitimde Yeni Yönelimlerin Değerlendirilmesi Ve Eğitim 4.0. Üniversite Araştırmaları Dergisi, 1(1), 25-30.

Pooworawan,Y. (2015). Challenges of New Frontier in Learning: Education 4.0. Document by Innovative Learning Center, Chulalongkorn University, Bangkok.

Puncreobutr, V. (2016). "Education 4.0: New Challenge Of Learning". St. Theresa Journal Of Humanities And Social Sciences, 2(2), 92-97.

Shahroom, A. A. & Hussin, N. (2018). Industrial Revolution 4.0 And Education. International Journal Of Academic Research İn Business And Social Sciences, 8(9), 314-319.

Türkel, S., ve Yeşilkuş, F. (2020). Dijital Dönüşüm Paradigması: Endüstri 4.0. Avrasya Sosyal Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 7(5), 332-346.

Ünal, F. (2015). Büyük Veri ve Semantatik. İstanbul: Abaküs Kitap Yayın.

Ünver, M., Canbay, C. ve Mirzaoğlu, A. G. (2011). Siber Güvenliğin Sağlanması: Türkiye›deki Mevcut Durum ve Alınması Gereken Tedbirler. Ankara: Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu Yayını.

Yelkikalan, N., Erden Ayhün, S., Aydın, E., ve Kurt, Ü. (2019). Endüstri 4.0'dan Eğitim 4.0'a Yükseköğretimin Geleceği. IHEC 2019, 123.

Yıldız Aybek, H. S. (2017). Üniversite 4.0'a geçiş süreci: kavramsal bir yaklaşım. AUAd, 3(2), 164-176.

Yıldız, A. (2018). Endüstri 4.0 ve Akıllı Fabrikalar. Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 22(2), 546-556.

İNTERNET KAYNAKLARI

https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/agri-dijital-donusum-tanitim-toplantisi.aspx YÖK. (2019). YÖK Yükseköğretimde Dijital Dönüşüm Tanıtım Toplantısı. YÖK. (Erişim Tarihi 03.01.2022).

https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2020/dijital-egitimde-3-faza-gecildi.aspx YÖK. (2020) YÖK Yükseköğretimde Dijital Dönüşüm Tanıtım Toplantısı. YÖK. (Erişim Tarihi 03.01.2022).

https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2021/yok-40-yasina-yeni-vizyonuyla-giriyor.aspx YÖK. (2021) YÖK 40 Yaşına Yeni Vizyonuyla Giriyor Tanıtım Toplantısı. YÖK. (Erişim Tarihi 09.01.2022).

https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2020/yok-sanal-laboratuvar-projesi-tanitildi.aspx YÖK. (2020) YÖK Yükseköğretimde Sanal Laboratuvarlar Tanıtım Projesi Toplantısı. YÖK. (Erişim Tarihi 05.01.2022).

https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2020/universiteler-siber-guvenlik-ag-yonetimi-egitimi.aspx YÖK. (2020) YÖK Yükseköğretimde Siber Güvenlik ve Ağ Yönetimi Eğitimi Tanıtım Toplantısı. YÖK. (Erişim Tarihi 07.01.2022).

https://www.gelecekburada.net/gelecegin-teknolojileriyle-ilgili-egitim-sunan-universiteler/ (Erişim Tarihi 09.01.2022).

https://www.pwc.co.uk/assets/pdf/the-2018-digital-university-staying-relevant-in-the-digital-age.pdf Dewar, J. (2017). Call for tertiary sector to gear toward University 4.0. (Erişim Tarihi 27.12.2021).

BÖLÜM 17

BÜYÜK BALIK; TİM BURTON TASARIMINDA *MUTHOS* VE *LOGOSUN* BULUŞMASI

Ridade ÖZTÜRK[1]

1 Dr. Öğretim Üyesi

Filmin ve dolayısıyla görüntünün gücü, sinemanın ilk ortaya çıkışından beri tartışılagelen bir konudur. Bu tartışmanın ana merkezinde sinemanın eğlence için bir araç mı (medium) olduğu yoksa bundan daha fazla bir şey mi olduğu eğer öyleyse, filmlerin nasıl bir araç olduğu tartışması yatmaktadır. Dolayısıyla sinemanın ilk kuramcıları sinemanın ne olduğunu ve kitleleri nasıl etkilediğini açıklamak amacıyla çok sayıda teori geliştirmişlerdir. Günümüzde bu teoriler film üzerine yapılan çalışmalara ışık tutmaktadır. Sinema ise kendisini oluşturan bütün unsurlarla beraber çok yönlü olarak sürekli olarak gelişmektedir ve bir film artık öylesine güçlüdür ki onu salt bir araç olarak açıklamak yeterli görünmemektedir. Günümüzde oluşturulan çoğu çalışma artık sinemanın bir bütün olarak neye hizmet ettiğini ya da ne anlama geldiğini sorgulamaktan daha farklı alanlara doğru yönelmektedir. Bunun en büyük nedeni ise sinemanın hem teknoloji hem de sanatı bir araya getirme özelliğinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla teknoloji geliştikçe bir filmi üretmek, bir filmdeki anlamı güçlendirmek, filmlerin içerdiği yaratıcı ve sanatsal erki çok çeşitli biçimlerde işlemek ve sunmak mümkün olmaktadır.

Filmi anlamak için onu oluşturan unsurları incelemek aynı zamanda modern dönemdeki çalışma yöntemlerinin bir özelliğidir. Çünkü modern zihin uzmanlaşma mantığı üzerinden fikir üretmektedir böylece bilgi parçalara ayrılmakta, bu parçalar anlaşılmaya ya da parçalar arasındaki ilişkileri çözülmeye çalışılmaktadır. Uzmanlaşmanın çok arttığı günümüz dünyasında, sinema da çok sayıda alana bölümlenmiştir ve bu alanların kendi içlerinde giderek daha yetkin hale gelmeleri onların ayrı bir biçimde ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Başka bir ifade ile, senaryo, görüntü teknikleri, filmin fenomenolojisi, filmin ideolojisi gibi birbirinden farklı yöntemler gerektiren birçok farklı yaklaşım ile filmin mahiyeti anlaşılmaya çalışılmaktadır. Çünkü artık günümüz dünyasında izleyiciler hareketli bir görüntü ile karşılaşıyor oldukları için değil bu görüntü aracılığı ile anlatılan hayatlar, hayaller, fikirler, hikâyeler fakat en çok bütün bunların anlatılma biçimleri nedeniyle büyülenmektedir.

Sinemanın büyüleme özelliğinde bahsettiğimiz anda herhalde aklımıza ilk gelen isimlerden birisi Tim Burton olacaktır. Burton, son derece güçlü metaforlarla ördüğü bir fantezi dünyasını filmlerine taşımayı başarması anlamında son derece etkileyici bir yönetmendir. Öyle ki onun filmlerinde gündelik hayatın gerçekliği, hayal ve düşlerin içinde bir ayrıntı gibi durmakta ancak buna rağmen insana dair gerçekler bu masalsı dünyanın içinden çok yönlü bir şekilde sorgulanabilmektedir. Kendisi aynı zamanda resimler yapan ve fotoğraflar çeken Burton'un sinemasında görselliğin masalsı bir dille, şaşırtıcı ve beklenmedik bir biçimde aktarılması son derece önemlidir. Ancak Burton'un oluşturduğu bu büyülü dünyanın

içinde felsefi açıdan değerli olan birçok konunun son derece derinlikli bir biçimde tartışmaya açıldığını unutmamak gerekir.

Bütün bu arka planla beraber bu çalışmada, Burton'un filmleri arasında gerçekliğe yaptığı vurgu nedeniyle ayrı bir yere sahip olan *Büyük Balık (Big Fish, 2003)* filmi değerlendirilecektir. Temelde bir baba ile oğlu arasındaki ilişki üzerinden açılarak gelişen filmde, baba ve oğul sayesinde çeşitli yönlerden ele alınabilecek temsiller kurulmuştur. Bir yanda sürekli hikâyeler anlatarak gerçeği kurgulayan bir baba ile sadece rasyonel bir bilgi anlayışına saygı duyan bir oğul karşı karşıya getirilmiştir. Bu ikilik öylesine dinamik bir çatışma ve etkileşim kaynağıdır ki bu kaynağın izleri Antik Yunan'a kadar takip edilebilir. Bu çalışmada da bu kaynak için *mutos* ve *logos* ikiliği seçilecek ve bu iki kavramın Burton'un kendisine özgü anlatım tarzı ile bir baba ve oğulun görünümü altında üzerinden bir araya gelme imkânı tartışmaya açılacaktır.

BÜYÜK BALIK

Will Bloom, küçüklüğünden itibaren babası Edward Bloom'un başından geçen maceraları dinleyerek büyümüştür. Çocukken Will ve Edward arasında çok güzel bir iletişim vardır ve Will babasının anlattığı her şeye inanmış fakat büyümeye başladığında babasının aslında devlerle ya da cadılarla tanışmasının mümkün olmadığını fark etmiştir.

Edward'ın anlatıları çok renkli ve büyüleyicidir ve bu anlatılar içinde sıradan bir olaya asla rastlanmaz. Edward daha çocukken herkesin korktuğu bir cadının gözlerinin içine bakarak nasıl öleceğini öğrenir, yaşadığı kasabaya dadanan ve herkesi korkutan bir devi ikna ederek onunla bir yolculuğa çıkar, sadece mutlu insanların yaşadığı gizli bir yerle karşılaşır, bir kadına ilk görüşte âşık olur ve hayatının aşkının kim olduğunu öğrenebilmek için kurt adama dönüşen bir adamın sirkinde çalışır.

Ancak bu hikâyeler arasında filmde en çok vurgulanan bir balık hakkında olanıdır. Edward, büyüklüğü ile Alabama'da bir efsaneye dönüşen bir balığı yakalamayı kafasına koyar ve bunun için her şeyi dener ancak başarılı olamaz. Sonunda nişanlısının alyansı ile balığı yakalamaya çalışır fakat balık alyansı alarak kaçar. Bunun üzerine Edward onu takip eder ve sonunda balığı yakalar ve balığın bu kadar büyük olmasının nedenini onun hamile olmasından kaynaklandığını anlar. Eğer balığı öldürecek olursa ondan doğacak balıkları da öldürmüş olacaktır. Edward bu noktada balık ile aynı denklemi paylaştıklarını söyler. Balık hem Burton'un kendisini ve hem de Edward'ı anlatmak için kullandığı metaforlarından birisidir. Düş gücüne çizilen sınırlar bir balığın bir akvaryumda yaşaması gibidir. Ancak bu sınırları kabul etmeyerek düş gücünün peşinde takılmak kalabalıktan ayrı ve herkesten farklı olmayı dolayısıyla risk almayı gerektirir. Balık metaforu Edward ve Will arasındaki ilişkide önemli bir işleve

sahiptir. Edward, balık hakkındaki hikâyesinden yararlanarak Will'e eğer büyük bir adam olmak istiyorsa akvaryumun dışına çıkması gerektiğini anlatır.

Filmin hem başında hem de sonunda büyük balık anlatısı yeniden karşımıza çıkar. Çünkü bu büyük balık filmin sonlarına doğru Will'in de söylediği gibi Edward'ın kendisidir.

Filmin başlangıcındaki sahnelerden birisi Edward'ın Will'in düğün gecesinde bu büyük balığı yakalaması hikâyesini anlattığı sahnedir. Bu hikâye aynı zamanda Will'in de doğum hikayesidir de. Edward'ın yaptığı bu konuşma defalarca bu hikâyeyi dinlemiş olan Will'i çok sinirlendirir ve Will babasını yalan söylemekle suçlar. Çünkü sanki Edward, Will'in büyüyor olduğunu anlamıyormuş gibi ona aynı hikâyeleri aynı üslupla anlatmaya devam etmiştir. Will bir çocuk açısından bu masalların son derece değerli olduğunu farkındadır fakat artık o yetişkin bir adamdır ve babasının bütün bu masalları sanki kendisi yaşamışçasına anlatmasına çok kızmaktadır.

Will, zaman zaman babasından gerçekleri öğrenmeye çalışmış ama başarılı olamamış ve böylece baba ve oğlun arası bozulmaya başlamıştır. Sonunda Will'in düğün gecesinde Edward'ın yaptığı bir konuşma bardağı taşıran son damla olmuş ve konuşmanın ardından Will ve Edward üç yıl hiç görüşmemişlerdir. Ancak Edward çok hastadır ve ölmek üzeredir. Will hamile olan eşini alarak baba evine geri döner. Bu geri dönüşün amacı sadece ölmekte olan babasına veda etmek değildir Will aynı zamanda bu kez babasından gerçekleri öğrenere onun aslında nasıl bir insan olduğunu anlama konusunda kararlıdır.

(Will);Baba, senin kim olduğun hakkında en ufak bir fikrim yok… çünkü bana (şu ana dek) gerçek tek bir şey söylemedin

Will küçükken Edward sık sık iş nedeniyle seyahatlere çıkmıştır ve bu seyahatleri Will'e masallara dönüştürerek anlatmıştır. Will babasının anlattıklarının gerçeği yansıtmadığını anladıktan sonra ondan şüphelenmeye başlamış ve aslında babasının başka bir yerde başka bir ailesi olabileceğine ya da annesini aldattığına inanmıştır. Bu nedenle Will için gerçek çok önemlidir. Will'in babasının anlattıkları karşısındaki tutumu öylesine katıdır ki Will bu anlatıların belirli bir ölçüde gerçeği yansıtıyor olma ihtimalini bile gözetmez. Filmde zaman zaman, Edward'ın anlatılarının bir ölçüde gerçeklerle ilişkili olduğu hissettirilir ancak Ancak Will'in bunu idrak etmesi babasının cenazesinde olur. Will bir anda babasının bahsettiği bütün karakterleri karşısında bulur. Hiçbirisi Edward'ın tarif ettiği gibi masalsı karakterler değillerdir ama yine hepsi gerçek kişilerden yola çıkılarak hikâyeleştirilmiştir.

Büyük Balık filminin senaryosu John August tarafından yazılmıştır ve senaryo Daniel Wallace'ın romanı *Büyük Balık: Efsanevi Ölçülerde Bir Roman (Big Fish: A Novel of Mythic Proportions),* kitabına dayanmaktadır. Fakat roman filmin kendisi kadar fantastik değildir. Ayrıca filmle kitaptaki karakter, mekanlar ve olaylar arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır. Kitabın kendisi Tim Burton için bir ilham kaynağı olmuştur (Page, 2008, s. 421). Burton filmde babalar ve oğullar arasındaki ilişkiyi kendine has anlatım tarzıyla filmin hikâyesinin merkezine yerleştirmektedir. Burton, bu ilişkiyi anlatabilmek son derece önemlidir çünkü filmi çekmeden önce Burton da ebeveynlerini kaybetmiştir. Ayrıca kendisi de o dönem tıpkı Will gibi baba olmaya hazırlanmaktadır. Burton, bir röportajında babası ile Will gibi bir iletişim kurma çabası içine girdiğini ama bunun imkânsız olduğunu anladığını ifade etmiştir. Bu nedenle *Büyük Balık,* Edward Scissorhands'dan beri Burton'un en kişisel çalışması olarak değerlendirilmektedir (Umland, 2015, s. 60-62). *Büyük Balık* bu kişisel anlatıma rağmen, Burton'un diğer baş yapıtlarını da hatırlatacak biçimde düş gücü, sürrealist ve absürt unsurları barındırır. Fakat hatırlanacağı gibi Edward Scissorhands ve Batman filmleri doğrudan kurgusal bir dünya sunarken *Büyük Balık* ile gerçek dünyayla güçlü bir ilişki de kurulmaktadır (Odell & Le Blanc, 2005, s. 122). Bu yönleriyle Will hikâyedeki gerçek dünya ile ilişkiyi Edward ise Burton'un masalsı anlatım tarzını temsil etmektedir.

Burton'un filmlerinde karşımıza çıkan diğer bir yaklaşım ise Burton'un karakterlerini oluştururken *anlatı kimliğinden* yararlanmasıdır. *Anlatı kimliği*, kişinin içsel ve evrimsel hayat hikâyesini açıklamak için kullanılan bir kavramdır. Hikâyeler kurmak kimlik üzerinde etkilidir. İnsanlar kendi hayat hikâyeleri üzerinden anlatılar üretirken bir bakıma kendi kimliklerini de oluşturmaktadır. *Büyük Balık* filminde Will Edward'ın *anlatı kimliği* ile gerçek kimliği arasındaki ilişkiyi göremez ve kendi anlayışına göre babası ancak bütün bu anlatıları bir kenara bırakırsa Will onun kim olduğunu anlayabilecektir. Fakat Edward anlattığı hikâyeleri geçmiş ve geleceğini inşa etme biçimi ve kendi kimliği olarak algılar. Bu nedenle hikâyelerinden vazgeçmek kendisini var eden her şeyden vazgeçmekle eşdeğerdir.

(Edward); Kim olmamı istiyorsun?

(Will); Sadece kendi olmanı istiyorum. İyi, kötü ne varsa. Sadece bana bir kez bile olsa kim olduğunu göster.

(Edward); Ben doğduğum günden beri daima kendim oldum. Eğer bunu göremiyorsan bu benim değil senin hatan!

Bu yönleri ile *anlatı kimliğinin* iki önemli öğeyi içerdiği görülmektedir. Bu ögelerden ilki geçmişin hikâye aracılığı ile yeniden yapılandırılması yani bir anlatıya dönüştürülmesidir. Diğerinde ise hayali bir gelecek

tasarısı üzerinden oluşturulan bir hikâye vardır. *Anlatı kimliğinde* bu iki öğe bir araya gelir ve bu kişinin içselleştirilmiş ve gelişen yaşam öyküsüne dönüşür (McAdams & McLean, 2013, s. 233).

Burton'un sadece *Büyük Balık* filminde değil diğer filmlerinde de karakterlerini ele alış biçimi, *anlatı kimliğinin* anlaşılması ve sinemada görünür kılınmasına olanak sağlamaktadır. Bu açıdan Burton'un filmlerindeki karakterler için iki boyuttan söz etmek mümkündür. İlkinde, filmlerin dünyası açısından gerçek, izleyici için kurgusal olan ilk boyuttaki kimlikler yer alır. Burton bu kimlikleri doğrudan izleyiciye göstermez ve gerçekliği işaret eden bu kimlikleri örneğin *Batman'de* olduğu gibi doğrudan ya da *Beetlejuice ve Edward Scissorhands ve* daha birçok filminde olduğu gibi metaforik maskeler altına gizler.

İkinci boyut *anlatı kimliğinin* boyutudur. Bu boyut Burton'un filmlerinde gerçek kimlikten çok daha derin ve daha gerçek dışı bir görünüme sahiptir. Ancak Burton karakterlerini bize bu boyuttan tanıtır. Dolayısıyla karakterlerin birincil boyuttaki (gerçeğin temsili olan) kimlikleri anlamanın yolu bu boyutu yani *anlatı kimliklerini* çözmekten geçer.

Burton'un filmlerindeki diğer önemli bir özellik, kimliğin kişiler arası bir yapı olduğu fikri üzerinden hareket etmesidir. Kişiler arası yapı, öznel ya da nesnel kişiye özgü bütün durumların bir başkası ile paylaşılması ile kurulmaktadır. İnsan olma tecrübesinin nesnel yanı herkes tarafından paylaşılan yönünü içermektedir. Bu bize tanıdık gelendir. Bir başka ifade ile örneğin insanın ölümlü oluşu insanın nesnel durumları için örnek oluşturabilir. Kişiler arası ilişkilerde bütün bu durumlar önemlidir ancak kimliği asıl oluşturan ve öğretici olan insanın öznelliğini yansıtan durumlardır. Bu açıdan kişiye özgü durumların, insanın gelişimine katkı sağlayacak bir biçimde bir başkası ile ortak olarak paylaşılabilmesi kişiler arası ilişkilerdeki en önemli yapı taşlarındandır. Bir başkasının öznelliği ile kendi öznelliğimizin her bir araya gelişi yani kişinin kendisinden farklı olarak tanımladığı birisi ile bir arada olabilmesinin anlamı sadece yeni birisini tanımak değildir. İnsanın kendisi hakkındaki fikrinin olgunlaşması da bu bir arada oluş sırasındaki etkileşim ile mümkündür Bir başkası ile paylaşılan ve nesnel durumları gösteren dil, maddi uzam ve fiziksel etkileşim bir diğeri ile karşılaşma anında öznelliğin ortaya çıktığı bir tecrübe alanı oluşturmakta ve bu da kişinin benliğinin ve kimliğinin gelişmesine yol açmaktadır (Hada, 2014, s. 11).

Burton'un filmlerinde insan olma tecrübesinin nesnel yönü öznel yönüne göre ikincil öneme sahip gibi gözükmektedir. Ancak aslında Burton, insan için tanıdık olan bütün bu nesnel durumları bir fantezi dünyası içine yerleştirerek filmlerinde kullanmaya devam eder. Edward'ın ölmek üzere oluşu, Burton'un kurduğu fantezi dünyasındaki nesnel insanlık durumu-

nun bir örneğidir. Öznel insanlık durumu ise, Edward'ın kurduğu ve kendisi olarak inşa ettiği *anlatı kimliği* ile biçimlenir. Bu açıdan Edward'ın masalsı bir dille anlattığı ve kendi anıları olduğunu ileri sürdüğü her şey, Edward'ın anlatım tarzına uygun bir biçimde gösterilir. Edward'ın bir dev ile karşılaşmasının mümkün olmadığını seyirci de kabul eder. Ancak eğer dev ile karşılaşmadıysa gerçekte ne yaşadığı da izleyici ile paylaşılmaz. Tıpkı Will gibi izleyici de Edward'ı onun anlatıları aracılığı ile tanımak durumundadır ve Burton böylece oluşturduğu *anlatı kimliğinin* otantik, kendine has biçimini ve içeriğinin öznel yönünü güçlendirir.

Will filmde sürekli olarak gerçeğin peşinde koşturan rasyonel bir düşünce tarzını temsil ediyor gibi görünse de Burton aslında onun babası ile benzer bir şekilde bir hikâye anlatıcısı olduğunu ima etmektedir. Bu ima, *anlatı kimliğinin* gücüne bir göndermede bulunması açısından önemlidir. Aynı zamanda Will'in kaçındığı bir gerçekliği, babası ile ne kadar birbirine benzediklerini de ortaya koymaktadır. Çünkü babasını diğer insanlardan ayıran en önemli özellik onun hayat hikâyesini yorumlama biçimidir. Bu yorumlama biçimi baba ve oğul arasındaki ilişkideki gerilimin kaynağıdır ancak aynı zamanda bu ilişkinin çok güçlü olmasına da neden olmuştur ve bu ilişkinin ayırt edici özellikleri nedeniyle hem Edward'ın hem de Will'in kimlikleri şekillenmiştir. Edward bunun farkındadır. Will ise bu benzerliğe direnmektedir.

(Edward); Her ikimizde hikâye anlatıcılarıyız. Ben benimkini söylüyorum sense yazıyorsun. Aynı şey.

Burton'un baba ve oğul arasındaki bu en temel ve ayırt edici benzerliği hikâye anlatıcılığı üzerinden kuruyor olması son derece önemlidir. Çünkü Burton'un Edward aracılığı görünen bu tavrının izlerini Antik Yunan'a kadar sürmek mümkündür.

GERÇEĞİN BİR "HİKÂYESİ"

Hikâye anlatma geleneği, insanın toplumsallaşmaya başlaması ile beraber geliştirdiği ilk eylemlerinden birisi olarak kabul edilebilir. Yaşanan olayların, insana has tecrübelerin, düşüncelerin, hayallerin, arzuların kolektif bir biçimde bir araya getirilişi ile oluşturulan ve anlatılan hikâyeler insanın kim olduğu hakkında çok önemli ipuçları da barındırmaktadır. Bu yönüyle hikâye, insana dair bir şeyler söyleyen bir anlatı olarak kabul edildiğinde karşımıza özellikle Homeros (İlyada, Odysseus ile Homerik İlahiler) ve Hesiodos (İşler Ve Günler ile Tanrıların Doğuşu) eserleri çıkmaktadır. Bu eserlerde günümüzde *mit ve mitolojiye* köken olarak kabul edilen μῦθος *muthos* geçer ve aslen *birisinin söylediği şey* anlamında olan bu kavram destansı hikâyelerin ve şiirlerin içe içe geçtiği *sözel olarak ifade etme etkinliğini* karşılamak için kullanılır (Hawthorne, s. 36).

Bütün bu hikâyelerin birçoğu yazılmıştır ancak asıl olan bu hikâyeleri kitaplardan okumak değil bir anlatıcıdan dinlemektir. Böyle bir etkileşimin ne anlama geldiği Platon'un yazı hakkındaki düşünceleri hatırlandığında daha iyi anlaşılacaktır. Platon kendisi birçok eser yazmış olmasına rağmen (ki bu eserler genellikle Sokrates'in konuşmalarını aktarmaktadır), düşünür açısından düşünceler ve dolayısıyla bilgi ontolojik bir mahiyete sahiptir ve yazıya dökülmeye başladığı anda kendilerine has var olma biçimlerini de kaybetmeye başlarlar. Bu öylesine bir kaybolmadır ki gerçek bilgelik ortadan kalkar ve yerine sadece *bilgelik görüntüsün*ü bırakır. Platon bu açıdan bilginin zihinde saklanması gerektiğine inanır ve Platon'a göre yazıyı kullanan kişinin ruhu tembelleşir ve dolayısıyla bilginin kaynağı da körelmeye başlar (Platon, 2017, s. 95).

Bütün bu ifadelerden Antik Yunan'da, sözlü anlatımın son derece önemli bir yere sahip olduğunu ve anlatıların birbirine aktarıldığı bir sistemin bilgi üreten bir yaşam pratiği olarak karşımıza çıktığını görüyoruz. Günümüzde ise muthos, mithos, mit, mitoloji birbiri ile içe içe geçmiştir ve bizler için bu kavramlar kısmen gerçeklikle ilgili (ya da tamamen ilgisiz) bir biçimde destanları, efsaneleri, hikâyeler ile ilişkilidir. Bu anlatılar en genel haliyle, Tanrılardan ya da kahramanlardan bahsetmektedir ve Modern bir zihin açısından son derece irrasyonel bir zihne hitap edecek bir yapıya sahiptir. Ancak Antik Yunanlılar için *muthos* çok daha farklı bir anlama sahiptir. Bu anlatı biçimi, eğlenceli zaman geçirmek için salt gerçek dışını kaynak olarak gören bir zihin ile kurulmaz, bir yaşam pratiğinin sonucu olarak evreni, insanı, doğayı, anlamak için kolektif bilinç tarafından üretilen ve sürekli olarak geliştirilen bir yapı oluşturmak için kurulur.

Muthos kavramsal açıdan bir çerçeve çizilebilmesi için *logos* ile birlikte ele alınmakta ve bunun için genellikle Homer ve Parmenides'in şiirlerinin karşılaştırılması ile ortaya çıkan bir ayrım kullanılmaktadır. Bu, felsefe ve mitoloji dolayısıyla *muthos* ve *logos* arasındaki ayrım olarak ele alınmaktadır (Wilkinson, 2009, s. 7). Ancak Modern bir zihin kavramları birbirinden ayrık ya da karşıt ilişkiler çerçevesinde ele almaya alışkındır bu nedenle böylesi bir ayrımın modern bir zihin için taşıdığı anlam son derece farklıdır.

Modernizim, Aydınlanma ile beraber bilginin insan merkezli bir bakış açısı etrafında şekillendirilmesine izin vermiştir. Bu süreç aynı zamanda Modernite öncesi birbiriyle iç içe görünen birçok bilgi türünün birbirinden ayrılması ve uzmanlaşmanın ortaya çıkarak bilgi adına önemli sınıflandırma ve tanımların yapıldığı bir dönemdir. Bu nedenle bilimsel bilginin, felsefenin, sanatın, mitolojinin, dinin ve sosyal bilimler alanında birçok disiplinin mahiyetinin ne olduğu ve birbirleri ile ne türlü bir etkileşim içinde bulunduğu bu dönemde çok tartışıldı ve bu alanların yöntemleri karşılaştırarak belirli sınırlar oluşturuldu.

Bu sınırları belirlemek için geliştirilen yöntemler, *muthos logos* gibi kavramların (tartışmalı bir yorum olarak görülmesine rağmen) anlaşılması için de kullanılmaktadır. Felsefe ve mitoloji Aydınlanma Çağına kadar birbirine bağlı olarak ele alınır. Bu dönemden sonra felsefenin doğuşu mitlerin oluşturulması yani *mythopoiesis'in* reddi nedensellik üzerinden kurulan bir rasyonel açıklamanın kabulü olarak görülmeye başlanır. Bir başka ifade ile *muthostan logosa* geçiş mitlerden akla geçişi temsil eder (Naddaf, 2009, s. 99).

Antik Yunan gerçek hakkındaki bilgisinin temelinde destan ve efsanelerin bulunması, felsefeyi bilgiye duyulan sevgi olarak tanımlayan düşünürler açısından soruna oluşturmaktaydı. Felsefe elbette mutlak bilgiye ulaşma iddiasında değildi ancak bilgiye ulaşmak için gösterilen çabanın destansı anlatılardan farklı akli bir yapısı ve yöntemi olması gerekiyordu. Bir başka ifade ile Antik Yunan felsefecileri şiirler ile felsefe arasında belirgin bir ayrım ortaya koymak durumundaydı. Özellikle Platon gibi felsefenin sözel olarak aktarılması gerektiğini savunan ve yazıya karşı olan bir düşünür açısından, (sözel olarak aktarılarak paylaşılan) şiir ile felsefenin birbirine karışmaması çok büyük bir önem arz ediyordu. Bu nedenle *logosun* bu çabayı karşılan bir kavram olduğu ve genellikle Platon'la beraber bir karşıtlık oluşturacak biçimde *muthostan* ayrıldığı ileri sürülmektedir (Naddaf, 2009, s. 101-102). Ancak Platon'un oluşturduğu kavramsal çerçevede *muthosu* hikâye ya da masal olarak yorumlamak son derece yanlıştır. Platon açısından *muthos* felsefi bir gelişim süreci içinde dönüşüm geçirmiştir, mutlak bir tanıma sahip değildir, soyuttur ve anlaşılması son derece güçtür. Bu açıdan kavram, aynı zamanda metafizik, epistemoloji ve etikle ilişkili olarak değerlendirilmiştir (Loh, 2016, s. 164).

Logos ise Herakleitos tarafından evrenin yasası anlamında, akla yakın bir mahiyete sahip olarak kullanılmıştır. Herakleitos açısından her şey bir değişim içindedir ve düşünür bu değişimi açıklamak için ontolojik açıdan ele aldığı ateşten yararlanır. Düşünür için (Fr. 30;) kozmos bir bütündür ve Tanrı ya da insan tarafından meydana getirilmemiştir. Aynı zamanda kozmos daima belli ölçülere göre yanan, belli ölçülere göre sönen ezeli ve ebedi ateştir (Herakleitos, 2009, s. 89). Her şey değişim halinde olmasına rağmen ateşin var oluş sebebinin bir ölçüye bağlı olması ve bu ölçütün değişmemesi, Herakleitos için değişmeyen akli bir yasa olduğu anlamına gelmektedir ve bu akli yasa *logostur.*

Platon'a geldiğimizde düşünürün evrenin yasaları ile ilgili görüşleri Herakleitos'tan son derece farklıdır. Bu nedenle Platon *logosu* yeni bir içerik üreterek ele alır. Ancak bu içeriğin değişmeyen temeli *logosun* aklın ilkelerini ve işleyişi biçimini kapsayan bir kavram oluşudur. Platon'un getirdiği bir başka yenilik de *logosu muthos* ile ilişkili olarak ele almasıdır. Platoncu anlayışta *muthos*, bize yakın gözlemlenebilir olgularla başlar ve

bu olgulara *logos* aracılığıyla olası bir açıklama sunulur. Böylece *logos* düşünceler aracılığı ile aklın tasvir edilmesine olanak sağlar (Loh, 2016, s. 167). *Logos,* Antik Yunan düşüncesinde evren ile insanın anlaşılması için aklı temel alan bir kavram olarak düşünüldü.

Bütün bu arka plan elbette çok daha detaylı olarak genişletilebilir ancak bu çalışmanın sınırları açısından *muthos* ve *logos* gibi kavramların detaylı bir analizinden ziyade, bu kavramların *Büyük Balık* filmi ile ilişkisi açısından ele alınması hedeflenmiştir. Ancak bu ilişkiyi kurabilmek için bu çalışmada ileri sürülen üç temel varsayımı vurgulamak gerekmektedir:

1. Modern zihin uzmanlık alanlarına bölünen bir çağda gelişmiştir dolayısıyla parçalanmış bir bilgiye aşinadır. Ancak Antik Yunan açısından bilgi bir bütündür. Bu kavramlar arasındaki karşıtlık ilişkisi, (bilginin bir bütün oluşu anlayışına uygun olarak) biri diğerini var eden ikili kavramlar üzerinden kurulmaktadır. Bu nedenle günümüzde bizlerin kavramların karşıtlığı adına çizdiğimi sınırlar yaptığımız açıklamalar Antik Yunan düşünürleri için anlaşılabilir bir şey değildir (Gee, 2011, s. 407).

2. Büyük Balık filmindeki temsiliyetlerin incelenmesi için bu çalışmada yukarıda genel hatlarıyla gösterilen Platoncu bakış açısı yorumlanacaktır. Bir başka ifade ile bu çalışmanın devamında *muthos;* gerçeğin bir hikâye yapısı biçiminde anlatılarak bir *anlatı kimliğinin kurulması*, *logos;* ise *anlatı kimliğinin* bir parçası olarak ortaya çıkan, insanı ve alemi anlamaya yönelik neden sonuç ilişkilerinin akli yönü olarak kavramsallaştırılacaktır.

3. Platon'un muthos ve logos üzerinden kurduğu karşıtlık ilişkisi ise Büyük Balık filmi çerçevesinde birbirine dönüşen ancak birbirinden ayrılmayan bir ikilik olarak ele alınacaktır. Bir başka ifade ile *muthostan logosa* bir geçişten ziyade, aynı cevherin (özü aynı kalmakla beraber formel açıdan) önce *muthos* ardından *logos* olarak bir dönüşüm geçirdiği ileri sürülecektir.

O halde özetlemek gerekirse *muthos* ve *logos* birbirini var eden bir karşıtlık ilişkisi içindedir. Ancak bu ilişki günümüz dünyasındaki kavramların karşıtlığı ile ifade edilen ayrılıktan çok farklı bir şeydir. *Muthos* ve *logos* aynı cevherin farklı biçimleridir ve bu biçim *muthostan logosa* bir dönüşüm geçirme özelliğini sahiptir. Çalışmada ortaya konan bu bakış açısı son derece önemlidir çünkü bu bakış açısı aynı zamanda Edward ve Will'in kimliklerini, temsil ettikleri düşünce yapısını ve birbirleri ile olan ilişkilerinin de temelini oluşturmaktadır.

MUTHOS VE LOGOSUN BULUŞMASI

Büyük Balık filminde Burton *anlatı kimliğini* ile kimlik arasındaki ilişkiyi Antik Yunandaki ikili kavramların ilişkisine benzer bir yapı için-

de ortaya koymaktadır. Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi kimlik, *anlatı kimliğinden* son derece farklı olmasına rağmen Burton'da karakterlerin asıl kimliklerin ortaya çıkışı ancak *anlatı kimliğine* bağlıdır. Çünkü Will ve Edward arasındaki ilişkinin temelinde Will'in rasyonel bilgi arayışına karşın Edward'ın anlattığı *muthos* bulunmaktadır. Rasyonel ilişki ile *muthos* arasındaki karşıtlık ilişkisi, Modern zihne uygun parçalanmış ve birbirleri ile bağları koparılmış bir karşıtlık ilişkisidir. Bu ilişkinin rasyonel yönünü Will, *muthosu* ise Edward temsil etmektedir. Bu temsiliyet filmdehem doğrudan hem de metaforik olarak defalarca gösterilir.

(Will;) Babamın hayat hikayesini anlatırken, gerçeği kurgudan, adamı (Edward) efsaneden ayırmak mümkün değil. Yapabileceğim en iyi şey, onu, onun bana anlattığı şekilde anlatmak.

Will açısından *muthos* bilgi üretme gücünden yoksun bir efsaneden ibarettir ve Edward da bu nedenle Will'e göre irrasyoneldir. Will'in anlayışına göre hem *anlatı kimliği* hem de *muthosun* gerçeklikle bir ilişkisi yoktur. Bu nedenle Will'in karşısında Edward bir yalancıdır.

Edward ise *muthosu* temsil etmektedir fakat karşısında Antik Yunan düşüncesine uygun bir karşıtlık oluşturacak bir *logos* henüz bulunmamaktadır. Will henüz kendisi ile yüzleşmesini tamamlamamış ve aslında babası karşısında *logos* olduğunu idrak edememiştir. *Muthos* ve *logos* arasındaki birbirini var eden ilişki hatırlandığında Edward'ın anlattıklarının ne anlama geldiğini yorumlamak henüz mümkün değildir. Bu durum da baba ve oğul arasında çok güçlü bir gerilimin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu gerilim ise hem Edward'ın ve hem de Will'in kimliklerinin ve ilişkilerinin mahiyetini oluşmasına neden olmaktadır.

Bu gerilim çok güçlüdür öyle ki Will babasını kaybediyor olmasına rağmen son derece sabit fikirli davranmaktadır. Babasının ölüyor olması sanki Will için ikincil öneme sahiptir ve bu durum sadece Will'in gerçeği öğrenmesine engel olacağı için acı vericidir. Ancak aslında Will'in, çok değer vermeyi kendisine yasakladığı birisini kaybediyor oluşunun verdiği acıyı, rasyonel bir düşünme tarzı ardına gizlediği Burton tarafından izleyiciye hissettirilir. Rasyonel düşüncenin bu etkisi Burton açısından neredeyse bütün filmlerinde sorgulanmaktadır. Modern aklın ayrılmaz bir parçası olan rasyonel düşünce bu yönüyle Burton tarafından çok incelikli bir biçimde eleştirilmektedir. Bir başka ifade ile gerçeğin tek ölçütünün rasyonel düşünce olamayacağı ancak bundan daha önemlisi rasyonel düşüncenin bütünü ile insanı anlamaya yeterli olmadığı ortaya konmaktadır.

Will eğer babasının gerçek hayat hikayesini öğrenirse onun kim olduğunu çözümleyebileceğini ve böylece kendisinin de kim olduğunu anlayabileceği yönünde bir inançla hareket etmektedir. Aslında Will'in kurduğu bu argümanlar arasındaki ilişki rasyonel açıdan yeterince güçlü değildir.

Öyle ki öne sürdüğü gerekçeler son derece anlamsızdır. Will gerçeği öğrenmesi ile iyi bir baba olması argümanı arasında öznel bir ilişki kurar fakat bunun rasyonel temelleri olduğunu düşünür ve tıpkı babasını eleştirdiği gibi bu ilişkinin irrasyonel bir inanç olduğunun farkına varmaz. Ancak Will'in *anlatı kimliğine* ve *muthosa* uygun bir inanç taşıyor olması Will'in bir dönüşüm geçireceğinin habercisidir. Çünkü Will'in babası ile aynı cevheri paylaştığını ve *logosu* temsil ettiğini keşfetmesi gerekmektedir. Bu hem Edward'ın hem de Will'in kimliklerini birbirlerinin yardımıyla anlamlı ve bütüncül bir biçimde dönüştürmeleri için gereklidir.

Will'in filmin *logosuna* dönüşmeye başlaması, en belirgin biçimde hastane odasında başlar. Will babasının başında beklemektedir ve yanlarına doktor gelir. Doktor Will'e doğduğu gün ile ilgili hikâyeyi bilip bilmediğini sorar. Will bu hikâyeyi babasından defalarca dinlemiş olmanın getirdiği bıkkınlıkla doktora cevap verir. Doktor ise, Will'e Edward'ın anlattığı biçimiyle değil gerçekte ne olup bittiğini öğrenmek isteyip istemediğini sorar. Will ilk kez bir masal yerine takıntılı olduğu gerçeği duyacak olmanın heyecanıyla doktora öğrenmek istediğini söyler. Doktor ona gerçeği anlatır. Gerçek herhangi bir doğum hikayesinden pek de farklı değildir. Ardından Will'e şöyle söyler:

(Doktor;) Pek de heyecan verici değil, di'mi? Eğer gerçek versiyonu ile balık ve alyans içeren bir versiyonu arasında seçim yapmam mümkün olsaydı, hayali versiyonu seçebilirdim. Ama bu sadece benim düşüncem.

Will de babasının anlattığı versiyonun çok daha renkli olduğunun farkındadır ama çocuksu bir inatla doktorun anlattığı gerçeği seçeceğini belirtir ve babasının başında beklemeye devam eder.

Bilinci kapalı bir biçimde yatan Edward kısa bir süreliğine gözlerini açar ve Will ile konuşur. Will ona ne istediğini sorar. Edward "nehir" diye fısıldar. Will başlangıçta babasının ne söylediğini anlayamaz. Edward Will'den ona bir hikâye anlatmasını istemektedir. Nihayet Will'in inadı kırılır, babası ölmeden önce, babasına beraber hastaneden çıktıkları ve babasının anlattığı bütün masal kahramanlarıyla karşılaştıkları bir anlatı kurar. Anlatının sonunda babasını nehre bıraktığını ve babasının hep olduğu şey olan o büyük balığa dönüştüğünü ifade ederek hikâyesini yüzünde bir gülümseme ile tamamlar. Babasının son sözleri ise Will'in anlattıklarını bir kelime ile onaylamak olur.

Öyle görünmektedir ki Tim Burton, Will'i babası gibi bir hikâye anlatıcısına dönüştürerek, onu rasyonel düşünme biçiminden uzaklaştırmakta ve gerçeği başka türlü algılamanın ve ifade etmenin yolları olabileceğini göstermektedir. Will'in anlatıcıya dönüşmesi, Will'in yalan zannettiği ancak aslında gerçeği farklı bir biçimde barındıran *muthosun* ne olduğunu ve babasının aslında kim olduğunu anlamasına neden olmuştur. Ancak

bu yeterli değildir. Will'in kendisini de babası ile krduğu ilişki üzerinden anlaması gerekmektedir. Bu ise babasının cenazesinde gerçekleşir. Babasının o ana dek anlattığı bütün karakterler cenazeye gelirler. Karakterler elbette doğrudan babasının hikâyeleştirdiği kadar abartı değillerdir ancak hepsi gerçek kişilerdir ve hepsinin Edward ile ilgili anlatacakları başka hikâyeleri vardır.

Filmin son sahnesinde Will kendi oğluna babasını, kendi rasyonel argümanları üzerinden değil, Edward'ın anlattığı hikayeler aracılığı ile onun kurduğu yapı üzerinden anlatır. Çünkü Will nihayet *anlatı kimliği* ile kimlik arasındaki, gerçek ile anlatı arasındaki ve dolayısıyla *muthos* ile *logos* arasındaki ilişkiyi Tim Burton'un izi Antik Yunandaki bütüncül bakış götürülebilecek olan bütüncül bakış açısına uygun olarak anlamıştır Will filmin son cümlesini söyler ve nehirde şişman bir balık yüzerek ekranda kaybolur.

(Will); Bir adam öykülerini o kadar çok anlatır ki sonunda kendisi bir öykü olur. Bu öyküler ondan sonra bile yaşamaya devam eder ve bir bakıma o böylece ölümsüz olur.

Bölüm notları

1. Dad, I have no idea who you are.....because you've never told me a single fact.
2. narrative identity
3. Who do you want me to be?
4. Just yourself. Good, bad, everything. Just show me who you are for once.
5. I've been nothing but myself since the day I was born. And if you can't see that, it's your failing, not mine!
6. We're storytellers, both of us. I speak mine out, you write yours down. Same thing.
7. Bkz M,Cornford, W. K. C. Guthrie, Jean-Pierre Vernant, Walter Burkert, Martin West, Patricia Curd, André Laks, Anthony A. Long
8. In telling the story of my father's life, it's impossible to separate the fact from the fiction, the man from the myth. The best I can do is to tell it the way he told me.
9. Not very exciting, is it? And I suppose if I had to choose between the true version and an elaborate one involving a fish and a wedding ring, I might choose the fancy version. But that's just me.

10. A man tells his stories so many times that he becomes the stories. They live on after him, and in that way he becomes immortal.

Kaynakça

August, J. (Writer), & Burton, T. (Director). (2003). Big Fish [Motion Picture].

Gee, E. (2011). Greece and Rome. In B. Clarke, & M. Rossini (Eds.), The Routledge Companion to Literature and Science (pp. 409-422). Oxon, New York: Routledge.

Hada, K. (2014). Fishing for the [Mediating] Self: Identity and Storytelling in Big Fish. In J. L. McMahon (Ed.), The philosophy of Tim Burton (pp. 9-30). Kentucky: The University Press of Kentucky.

Hawthorne, S. M. (n.d.). Origins, Genealogies, And The Politics Of Identity: Towards A Feminist Philosophy Of Myth. https://eprints.soas.ac.uk/144/1/Origins%2C_Genealogies%2C_and_the_Politics_of_Identity.pdf. School of Oriental and African Studies, University of London/Submitted for the degree of PhD.

Herakleitos. (2009). Fragmanlar (2 ed.). (C. Çakmak, Trans.) İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Jones, C. A., & Galison, P. (1998). Picturing Science Producing Art. (Caroline A. Jones, P. Galison, & A. Slaton, Eds.) Oxon, New York: Routledge.

Loh, Y.-m. (2016). The Theory of Plato's Eikōs Logos or Eikōs Muthos. NTU Humanitas Taiwanica, 88, pp. 157-187.

McAdams, D. P., & McLean, K. C. (2013). Narrative Identity. Current Directions in Psychological Science, 22(3), pp. 233–238.

Naddaf, G. (2009). Allegory and the Origins of Philosophy. In W. Wians (Ed.), Logos and Muthos; Philosophical Essays in Greek Literature (pp. 99-131). Albany: State University of New York Press,.

Odell, C., & Le Blanc, M. (2005). Tim Burton. Vermont: Pocket Essentials.

Page, E. (2008). Gothic Fantasy: The Films of Tim Burton. London, New York: Marion Boyars Publishers.

Platon. (2017). Phaidros. (F. Akderin, Trans.) İstanbul: Say Yayınları.

Umland, S. J. (2015). The Tim Burton Encyclopedia. Maryland: Rowman & Littlefield.

Wilkinson, L. A. (2009). Parmenides and to Eon: Reconsidering Muthos and Logos. London, New York: Continuum International Publishing Group.

Wu, G.-S. (2011). Science and Art: A Philosophical Perspective. In Arts: A Science Matter (pp. 69-77). Singapore, Hackensack, London: World Scientific.

BÖLÜM 18

İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ BAKIMINDAN ENGELLİ ÇALIŞANLAR*

Duygu KURT[1]
Yunus KARATAŞ[2]
Gülden ÖZGÜNALTAY ERTUĞRUL[3]

1 Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İş Sağlığı ve Güvenliği ABD, Türkiye, ORCID ID: 0000-0001-7249-6429
2 Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Kimya Bölümü, Türkiye, ORCID ID: 0000-0002-3826-463X
3 Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Biyosistem Mühendisliği Bölümü, Türkiye, ORCID ID: 0000-0002-8433-1872
*Bu çalışma 7. Uluslararası İş Güvenliği ve Çalışan Sağlığı Kongresinde (14 Aralık 2021, Çevrimiçi) sözel bildiri olarak sunulmuştur.)

1. Giriş

İnsanların yaşamları boyunca temel ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için çalışma unsuruna gerek duymaktadırlar. Dezavantajlı gruplardan biri olan engelli çalışanlar da ihtiyaçları doğrultusunda çalışmaları gerekmektedir. Engelli çalışanlar özel politika gerektiren gruplar arasında olduğu için (World Health Organization [WHO], 1980) işyerinde karşılaşabilecekleri tehlike ve riskler de kaçınılmazdır. Bu tehlike ve risklerle karşılaşmamaları için alınması gereken kontrol tedbirleri sayesinde engelli çalışanlar refah, güvenli ve sağlıklı bir çalışma ortamında iş kazası ve meslek hastalığı riskinin yok edilmesi veya en aza indirilmesiyle verimli bir şekilde işlerini yapabilirler. Hem kendilerine duydukları güven sayesinde hem de işyeri ortamının onlar için rahat olmasıyla kendilerini motive edebilirler (WHO, 2011).

Dezavantajlı gruplar içerisine giren engelli çalışanlar iş hayatında birçok tehlike ve risk ile karşı karşıya kalmaktadır. İş sağlığı ve güvenliği konusu, hizmet veren uzmanlar ve gerekli yasalar ile iş hayatında çeşitli düzenlemeler yapılarak engelli çalışanların tehlike ve risklerle karşılaşmaması ya da bu tehlike ve risklerin minimize edilmesi hususunda önemli rol oynamaktadır (Barbotte et al. 2001).

İşyerindeki çalışma koşullarından doğan tehlike ve riskler, engelli çalışanlar ile diğer çalışanlar arasında farklılık göstermektedir. Normal bir çalışanın karşılaştığı tehlike ve risk faktörü engelli çalışan bir birey için ekstra bir tehlike ve risk faktörü olmaktadır (Özbucak Albar, 2019). Bu yüzden engelli çalışanlar özel politika gerektiren gruplar arasında olmaktadır. İşyerlerinde çalışan engelli bireylere özgü özel korunma tedbirlerinin alınması için iş sağlığı ve güvenliği konusu devreye girmektedir (Bilir, 2016).

Bu çalışmamızın amacı, özel politika gerektiren gruplar arasında olan engelli çalışanların her engel grubu için (duyma engelli, görme engelli vb.) karşılaşabileceği tehlike ve riskleri belirlemek ve bu risklere karşı alınabilecek kontrol tedbirlerini iş sağlığı ve güvenliği politikası ile belirlemek ve yürütmektir.

2. İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ KAVRAMI HAKKINDA GENEL BİLGİLER

2.1. İş Sağlığı ve Güvenliği Tanımı

İş sağlığı ve güvenliği tanımı bütün mesleklerde önem arz eden bir kavramdır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ve Dünya Sağlık Örgütüne (WHO) göre iş sağlığı; **çeşitli** mesleklerdeki işçilerin fiziksel, ruhsal ve sosyal iyilik düzeylerinin en üst düzeyde korunması, sürdürülmesi ve geliştirilmesi ile sağlığa zarar veren etkenlerin önlenmesi çalışmalarını

ifade eder (WHO, 2022; International Labor Organization [ILO], 2022). **İş yerlerinde işin yürütülmesi** sebebiyle oluşabilecek tehlikeler ile sağlığa zarar verebilecek koşullardan korunmak amacıyla yapılan metotlu çalışmalara **iş güvenliği** denir (Yiğit, 2018).

2.2. Tehlike ve Risk Kavramı

İşyerlerinde işin yürütümü sırasında çalışanlar bazı tehlike ve risklerle karşı karşıya kalmaktadır. Bu tehlike ve risk kavramı 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanununda belirtilmiş ve tanımlanmıştır. 6331 sayılı kanun kapsamında belirtilen risk kavramı; tehlikeden kaynaklanacak kayıp, yaralanma ya da başka zararlı sonuç oluşma olasılığını ifade etmektedir. Yine 6331 sayılı kanun kapsamında belirtilen tehlike kavramı; "*iş yerinde var olan ya da dışarıdan gelebilecek, çalışanı veya iş yerini etkileyebilecek zarar veya hasar verme potansiyeli*" olarak tarif edilmektedir (T.C. Resmî Gazete, 2012).

2.3. Engelli Çalışan Tanımı

Engellilik, kişinin doğumunda veya ilerleyen zamanlarda oluşabilen, kişinin hareketlerinde kısıtlamaya yol açan zihinsel, fiziksel, duyusal gibi sistemlerde yetersizlik olarak oluşan bir durumdur. Buna bağlı olarak da konuşma, görme, duyma gibi engellere neden olabilmektedir (Şahan, 2018). 5378 numaralı Engelliler Hakkında Kanun'da Engelli; "*Fiziksel, zihinsel, ruhsal ve duyusal yetilerinde çeşitli düzeyde kayıplarından dolayı topluma diğer bireyler ile birlikte eşit koşullarda tam ve etkin katılımını kısıtlayan tutum ve çevre koşullarından etkilenen birey"* olarak tanımlanmaktadır (T.C. Resmî Gazete, 2005). Engelli İşçi ise "*bedensel ve/veya ruhsal durumundaki engelleri nedeniyle, çalışma gücünden en az %40 oranında yoksun olan ve bunu mevzuatta belirtilen hususlara uygun bir sağlık kurulu raporuyla belgelemiş kişidir*" (T.C. Resmî Gazete, 1960).

3. ENGELLİ ÇALIŞANLARA YÖNELİK TEHLİKE VE RİSKLER VE BUNLARLA İLGİLİ KONTROL TEDBİRLERİ

Engelli çalışanlara, diğer çalışanlar gibi özel veya kamu sektöründe eşit koşullarda çalışma hakkı tanınarak geçimini sağlama fırsatı verilmektedir (UN-DSPD-DESA, 2022) Engelli çalışanlar diğer çalışanlara göre eşit tehlike ve risklerle karşılaşmamaktadır. Engellilerin istihdamını ve çalışma yaşamını kolaylaştırmak için özel önlemler alınması gerekmektedir (Thornton, 1998). Bunun için gerekli uzmanların bu engelli bireyleri ayrı ayrı gözlemleyip yani her birinin engel durumuna göre (görme, zihinsel, duyusal, fiziksel, kronik hastalık vb.) bir risk değerlendirmesi yapılmalı ve gerekli önlemlerin alınması sağlanmalıdır. Engelli çalışanlar için özel korunma tedbirlerinin alınması 6331 sayılı iş kanununda belirtilmiştir (T.C. Resmî Gazete, 2012). İşveren, engelli bir kişiyi işe aldığında ya işi engelli

işçiye ya da engelli işçiyi işe uygun hale getirme ihtiyacı ile karşı karşıya kalacaktır (Tororei, 2009). İşverenler engellilerin istihdamında sağlıklı ve güven içerisinde bir işgücüne sahip olmaları için üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmelidir (Heera and Devi, 2016). Örneğin engelli çalışanlar da mümkün olabilen her yerde diğer işçilerle aynı eğitimi görmeleri için işveren tarafından fırsat sağlanmalıdır (O'Reilly, 2007).

3.1. Duyma (İşitme) Engelliler

2050 yılına kadar yaklaşık 2,5 milyar insanın bir dereceye kadar işitme kaybına sahip olacağı ve en az 700 milyon kişinin işitme rehabilitasyonuna ihtiyacı olacağı tahmin edilmektedir (WHO, 2021). Eğer bir birey, herhangi bir frekansta ses işitemiyorsa "işitme engeli" olduğu söylenebilir. **İşitme** yetisini tamamen ya da kısmen kaybetmiş kişilere ise "işitme engelli" denilmektedir. 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunuyla birlikte, tüm çalışanlar için temel iş güvenliği eğitimi zorunlu olmaktadır (T.C. Resmî Gazete, 2012). Bu yüzden özel politika gerektiren gruplar arasında olan duyma engelli çalışana da işaret dili ile ya da eğitim sırasında alt yazının da gösterilmesiyle özel bir eğitim verilmesi esas olacaktır. İş sağlığı ve güvenliği hususunda diğer çalışanlar açısından önem arz eden her güvenlik engelli çalışanlar açısından da önem arz etmektedir. İşitme engeli olan bir çalışan yangın alarmını ya da acil bir durum olduğunda sesli ikaz sistemlerini duyamaz ve bu da onun için bir risktir. Bu gibi durumlarda çalışana uyarıcı titreşimli cihazlar ya da flaşlı alarmların olması bireyde duymasa bile farkındalık oluşturacaktır (Civan, 2017).

3.2. Ortopedik Engelli

Günlük ihtiyaçlarını karşılamakla ilgili zorluk çekebilen, korunma, iyileştirme, bakım, danışmanlık gibi destek hizmetlerine gereksinim duyan kişi ortopedik engelli olarak tanımlanmakta, çalışanların iş hayatının yanı sıra eğitim performansı da olumsuz etkilenebilmektedir. Ciddi bir ortopedik bozukluk anlamına gelen ortopedik engel terimi, doğuştan bir anomalinin neden olduğu bozuklukları, hastalığın neden olduğu bozuklukları (çocuk felci vb.) ve diğer sebeplerden kaynaklanan bozuklukları (serebral palsi, ampütasyonlar ve kontraktürlere neden olan kırıklar veya yanıklar vb.) içerir. (Lombardi, 2019). Ortopedik engellilik doğuştan olduğu gibi sonradan da toplumsal felaketler (trafik, meslek kazaları, felç vb.) sonucunda da oluşabilmektedir. Ortopedik engellilerin kişisel koruyucu donanımları diğer çalışanlarla aynı olmamalıdır. İşveren, kişisel koruyucu donanımları (KKD) kişinin engel durumuna uygun bir şekilde yaptırmalı ve ekipmanları kişinin fiziğine uyumlaştırmalıdır. Böylece KKD'ın uygunluğu ile kişinin kazadan korunması sağlanabilir. Ortopedik engellilerin çalışma rahatlığı ve verimliliği için ortamda fiziksel düzenlemeler yapılarak kişinin daha rahat çalışması sağlanmalı ve uygun araç ve gereçler

temin edilmelidir. Uzuv kaybı sonucu oluşan engellinin çift elle çalışılması gereken işlerde ortopedik engelli çalıştırılmamalıdır. Acil durumlarda, ortopedik engellilerde hareket kısıtlılığı bulunduğundan geçiş yerleri daima geniş tutulmalıdır (Yenidünya vd. 2016).

3.3. Zihinsel Engelliler

Zihinsel engellilik, gelişim döneminde oluşan, bireyin kavramsal ve sosyal uyum becerileri bakımından akranlarından geri kalmasına yol açan eksikliklerdir ve genellikle normal olmayan düşünce, algı, duygu, davranış ve başkalarıyla ilişkilerin bir kombinasyonu olarak tanımlanır (WHO, 2019). Zihinsel engelliler işyeri koşullarından doğan tehlike ve riskleri anlamada güçlük çekebilmektedir. Bu durumda kendisini koruma eğiliminde bulunamamaktadır. İşyerinde eğitimin diğer çalışanların yanı sıra engelli çalışanlara da verilmesi gerekmektedir (Parmenter, 2011). Bu yüzden öncelikle onlara eğitim verilirken basit anlatım biçimi sağlanmalıdır. Tehlike işaretleri görsel olarak anlatılmalı ve işçiye farkındalık oluşturulmalıdır. Fiziksel işyeri düzenlemesi zihnin kolay algılayabileceği bir şekilde düzenlenmeli ve aydınlatma iyi olmalıdır.

3.4. Görme Engelliler

Doğuştan veya daha sonradan oluşabilen nedenlerden dolayı tıbbi olarak düzeltilemeyecek derecede olan, kişinin görme oranının ciddi şekilde azalmasına ve kişinin etraftaki görsel uyarıcılardan eksik kalması durumuna görme engelli denir. Görme engeli olan kişinin etrafta var olan tehlike ve riskleri görmesi güçtür (Bengisu vd. 2019; Artı, 2016). Görme engellilere yardımcı olabilecek teknolojiler ve Braille alfabesi ile yazılmış uyarı sinyalleri gibi uyarlamalar çalışanın algılama performansını artırabilmekte ve tehlikelerden kaçınabilmesi sağlanabilmektedir (Aslan, 2016; Jiménez et al. 2009). Görme engelliler adına tehlike ve riskleri farkındalık sağlamak için acil durum ses ikaz sistemi ya da titreşimli alarmlar işyerinde bulundurulmalıdır. Bu çalışanların eğitimi zorunlu olduğu için onlara hem sesli bir şekilde basit anlatım sağlanmalı hem de Braille yazısı ile okutulması sağlanmalıdır. Bu çalışanlar engeline uygun işlerde çalışmalıdır. Geçiş yerlerinin çalışana uygunluğu sağlanmalıdır (Kanyılmaz vd. 2020).

3.5. Kronik Hastalıklar

Birçok nedene bağlı olarak gelişebilen, belirti ve bulgularının ortaya çıkması için bir süre geçmesi gereken, kesin sonuçlu tedavisi geliştirilmemiş, uzun süre devam eden hastalıklara kronik hastalık adı verilmektedir (Bernell and Howard, 2016). Kronik hastalıklar, düzenli tedavi gerektirmekte ve kişinin gündelik yaşamında aktivitelerini sınırlamaktadır. Diyabet, tansiyon, kalp, eklem rahatsızlıkları vb. kronik hastalıkları olan çalışanlar hem kendi açısından hem de çalışma arkadaşları açısından güvenlik

riski oluşturmaktadır. Kronik hastalığı olan çalışanların sağlık kontrolleri düzenli bir şekilde yapılmalı ve hastaların hastalık yönetimi konusunda bilgilendirilmesi fayda sağlayabilmektedir (Clark, 2003). Kalp ve şeker hastalığı gibi kronik hastalıklarda işyerinde gerekli önlemlerin alınması, düzenlemelerin yapılması, hastalık kaynaklı risklere karşı önlem alınmasını sağlayacaktır (Civan, 2017). Kronik hastalıklarda risk değerlendirilmesi yapılırken çalışanlarda hangi rahatsızlıkların olduğu saptanmalı ve işyeri hekimi raporu göz önünde bulundurulmalıdır. Her bir kronik hastalık için ayrı ayrı tehlike ve riskler belirlenmeli ve ayrı ayrı kontrol tedbirleri saptanmalıdır. Kronik rahatsızlıkları bulunan çalışanlar tehlikeli işlerde çalıştırılmamalıdır. Kronik hastalığı olan çalışanlar hakkında işveren bilgilendirilmelidir. Böylece işveren kronik rahatsızlığı bulunan çalışanların işyerinde mümkün olan tedaviyi görmesine olanak sağlayacaktır.

4. Sonuç

Üretim ve hizmet konusu olduğunda işyerlerinde çalışan kişiler birçok tehlike ve risk ile karşı karşıyadır. Dezavantajlı gruplar içerisinde bulunan engelli bireyler çalıştıkları işyerlerinde ekstra bir sağlık ve güvenlik tedbirlerinin alınması gerekmektedir. Bir işyerinde bulunan bütün engelli çalışanlar için risk değerlendirmesi yapmak veya önleyici tedbirler almak yerine her bir engelli çeşidine göre bir risk değerlendirmesi yapmak ve sağlıklarına uygun bir önlem almak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Böylelikle engelli çalışanlar daha rahat ve kendilerine güven hissiyatı ile işin verimi artacak ve toplumda bir var olma eğilimi doğacaktır. Bu işlemler işveren, işyeri hekimi, iş güvenliği uzmanı gibi gerekli uzmanlar yardımı ile sistemsel ve süreklilik uyumu içerisine girmektedir. Bu araştırma engelli bireylerin işyerlerinde karşılaşabileceği tehlike ve risklerin belirlenmesi ve bu tehlike ve risklere karşı alınabilecek kontrol tedbirlerinin tespit edilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca çalışmamızda her bir engelli türünün iş sağlığı ve güvenliği yönünden özel politika gerektirme nedenleri irdelenmiş ve engelli işçi gruplarına özgü risk etkenleri ele alınmıştır. İş Sağlığı ve Güvenliği bütün çalışanların sağlık ve güvenliklerini kapsamaktadır. Özel politika gerektiren gruplar da bu işyerlerindeki çalışanlara dâhildir. Günümüz çalışma hayatının önemli bir bölümünü iş sağlığı ve güvenliği uygulamaları oluşturmaktadır.

5. Öneriler

İnsanların yaşamları boyunca temel ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için çalışma unsuruna gerek duymaktadırlar. Dezavantajlı gruplardan biri olan engelli çalışanlar da ihtiyaçları doğrultusunda çalışmaları gerekmektedir. Engelli çalışanlar özel politika gerektiren gruplar arasında olduğu için işyerinde karşılaşabilecekleri tehlike ve riskler de kaçınılmazdır. Bu tehlike ve risklerle karşılaşmamaları için alınması gereken kontrol ted-

birleri sayesinde engelli çalışanlar refah, güvenli ve sağlıklı bir çalışma ortamında iş kazası ve meslek hastalığı riskinin yok edilmesi veya en aza indirilmesiyle verimli bir şekilde işlerini yapabilirler. Hem kendilerine duydukları güven sayesinde hem de işyeri ortamının onlar için rahat olmasıyla kendilerini motive edebilirler.

Engelli çalışanlar her ne kadar genel gibi görünse de aslında birçok engelli çeşidi bulunmaktadır. İşyeri ortamında bir engelliye göre herhangi bir tehlike onun için risk oluştururken diğer bir engelli için o tehlike risk oluşturmayabilir. Bu yüzden bütün tehlike ve riskler her bir engelli çeşidi için ayrı ayrı belirlenip ayrı ayrı kontrol tedbirleri alınmalıdır.

Engelli çalışanların her biri için işyeri organizasyonu da çok önem taşımaktadır. İşyerinde karşılaşabileceği tehlike ve risk işyerinin düzenli olmamasından da kaynaklanabilmektedir. Bu yüzden engellilerin rahat erişebileceği, rahat hareket edebileceği ve tehlike ve riskleri rahat bir şekilde anlamasını sağlamak için işyeri düzenlemesi yapılmalı ve engelli çalışanların bu özel durumları dikkate alınmalıdır.

Son olarak da iş ekipmanlarının tasarımı yapılırken engelli çalışana uygun olması ve gerek ekipmanı kullanma konusunda gerekse de iş ekipmanıyla karşılaşabileceği tehlike ve riskler konusunda engelli çalışanlara anlaşılır bir şekilde bilgi verilmelidir. İş ekipmanlarının tasarımında imalatçı, her bir engellinin özel durumunu bilmeli ve ona göre ekipman tasarımı yapmalıdır.

Kaynakça

Artı Sağlık Çevre Kalite Danışmanlık Eğitim Organizasyon Tic. Ltd. Şti., (2016). OSGB Bülteni, Kasım – Aralık 2016 https://www.artidanismanlik.com.tr/BilgiMerkezi/ArtiBultenler/ARTI%20OSGB%20B%C3%BClten%20Kas%C4%B1m-Aral%C4%B1k_2016_06.12.16.pdf (Erişim tarihi: 10.03.2022)

Aslan, C. (2016). Görme Engelliler İçin Yardımcı Teknolojiler, Çakmak S. (Ed.), *Özel Eğitim ve Yardımcı Teknolojiler* (ss. 56-92). Ankara: Vize Yayıncılık.

Barbotte, E., Guillemin, F., Chau, N., Guillaume, S., Otero-Sierra, C., Caria, A. Wagnon, M.D., Redos, P., Michaely, J.P., Mur, J.M., Andre, J.M., Sanchez, J., Ravaud, J.f., Legras, B., Mejean, L., Choquet, M., Meyer, J.P., Cnockaert, J.C., Ticheur, M., Dazord, A., Tubiana-Rufi, N., Schleret, Y. (2001). Prevalence of impairments, disabilities, handicaps and quality of life in the general population: a review of recent literatüre. Bulletin of the World Health Organization, 2001, 79 (11). https://www.who.int/bulletin/archives/79%2811%291047.pdf (Erişim tarihi: 10.03.2022)

Bengisu M, Izbırak G, Mackieh A. Work-Related Challenges for Individuals who are Visually Impaired in Turkey. *Journal of Visual Impairment & Blindness*. 2008;102(5):284-294. doi:10.1177/0145482X0810200504

Bernell S. and Howard S.W. (2016). Use Your Words Carefully: What Is a Chronic Disease? *Front. Public Health* 4:159. doi: 10.3389/fpubh.2016.00159

Bilir, N. (2016). İş sağlığı ve güvenliği profili: Türkiye. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Ankara: 2016. https://www.csgb.gov.tr/medias/4578/kitap09.pdf (Erişim tarihi: 10.03.2022)

Civan, O.E., (2017). İş Sağlığı ve Güvenliğinde Özel Politika Gerektiren Gruplar. Ankara Barosu Dergisi. 2017/4, 203-290. http://www.ankarabarosu.org.tr/siteler/ankarabarosu/tekmakale/2017-4/8.pdf

Clark, N.M. (2003). Management of Chronic Disease by Patients. Annual Review of Public Health 2003 24:1, 289-313. https://doi.org/10.1146/annurev.publhealth.24.100901.141021

Heera, S., Devi, A. (2016). Employers' Perspective Towards People with Disabilities A Review of The Literature. *The South East Asian Journal of Management*. Vol. 10, No. 1, 2016, 54-74. https://gavoordiversiteit.be/wp-content/uploads/Heera-S.-Devi-A.-2016.-Employers-perspective-towards-people-with-disabilities.pdf

International Labour Organization – ILO, 2022. International Labour Standards on Occupational Safety and Health. https://www.ilo.org/global/standards/subjects-covered-by-international-labour-standards/occupational-safety-and-health/lang--en/index.htm. (Erişim tarihi: 10.03.2022)

Jiménez, J., Olea, J., Torres, J., Alonso, I., Harder, D., Fischer, K. (2009). Biography of Louis Braille and Invention of the Braille Alphabet, *Survey of Ophthalmology*, Volume 54, Issue 1, 2009, 142-149, https://doi.org/10.1016/j.survophthal.2008.10.006

Kanyılmaz Polat, E., Bacak, B. & Kıroğlu, F. (2020). Çalişma Yaşaminda Görme Engelli Bireyler: Çanakkale Örneği. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 20 (49), 917-960. DOI: 10.21560/spcd.vi.610253

Kurt, D., Özgünaltay Ertuğrul, G. (2021). İş Sağlığı ve Güvenliği Bakımından Engelli Çalışanlar. 7. Uluslararası İş Güvenliği ve Çalışan Sağlığı Kongresi. 14-15 Aralık 2021.

Lombardi, P. (2019). Understanding and Supporting Learners with Disabilities, [eBook]. (CC- BY-NC-SA)

O'Reilly, A. (2007). *The right to decent work of persons with disabilities*, International Labour Office. Geneva

Özbucak Albar, B. (2019). Engellilerin Çalışma Hayatındaki ve İşyerindeki Sorunları. Karatahta/İş Yazıları Dergisi Sayı : 14 / Ağustos 2019 (s: 125-134).

Parmenter, T.R. (2011). Promoting training and employment opportunities for people with intellectual disabilities: International experience. International Labour Office, Employment Sector, Skills and Employability Department. - Geneva: ILO https://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/2011/111B09_283_engl.pdf

Şahan, C. Ş. (2018). Çalışma Hayatına Katılımda Engellilerin Yaşadıkları Sorunlar: Tekirdağ Süleymanpaşa Örneği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tekirdağ.

T.C. Resmî Gazete, (2012). İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu. Kanun Numarası: 6331 Kabul Tarihi: 20/6/2012, Sayı: 28339, Tertip: 5, Cilt: 52. https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.6331.pdf (Erişim tarihi: 10.03.2022)

T.C. Resmî Gazete, (2005). Engelliler Hakkında Kanun. Kanun Numarası: 5378 Kabul Tarihi: 01/07/2005, Sayı: 25868, Tertip: 5, Cilt: 44. https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5378.pdf (Erişim tarihi: 10.03.2022)

T.C. Resmî Gazete, (1960). Gelir Vergisi Kanunu (G.V.K.). Kanun Numarası: 193 Kabul Tarihi: 31/12/1960, Sayı: 10700, Tertip: 4, Cilt: 1. https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.4.193.pdf (Erişim tarihi: 10.03.2022)

Thornton, P. (1998). Employment Quotas, Levies and National Rehabilitation Funds for Persons with Disabilities: Pointers for policy and Practice. Report, International Labour Office, Geneva https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_emp/@ifp_skills/documents/publication/wcms_106625.pdf (Erişim tarihi: 10.03.2022)

Tororei, S.K. (2009). The Right to Work: A Strategy for Addressing the Invisibility of Persons with Disability, *Disability Studies Quarterly* Vol 29, No 4 (2009) https://dsq-sds.org/article/view/973/1174

United Nations-Division for Social Policy Development-Department of Economic and Social Affairs - UN-DSPD-DESA, (2022). Module 9 - The Right of Persons with Disabilities to Work. Toolkit on disability for AFRICA. https://www.un.org/esa/socdev/documents/disability/Toolkit/Rights-Persons-with-DisabilitiestoWork.pdf (Erişim tarihi: 10.03.2022)

World Health Organization – WHO (1980). International classification of impairments, disabilities and handicaps: a manual of classification relating to the consequences of disease. Geneva, World Health Organization.

World Health Organization – WHO (2011). World Report on Disability http://www.who.int/disabilities/world_report/2011/report.pdf (Erişim tarihi: 10.03.2022).

World Health Organization – WHO (2019). Mental disorders. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-disorders (Erişim tarihi: 10.03.2022).

World Health Organization – WHO (2021). Deafness and hearing loss. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/deafness-and-hearing-loss (Erişim tarihi: 10.03.2022).

World Health Organization – WHO (2022). Occupational health. https://www.who.int/health-topics/occupational-health (Erişim tarihi: 10.03.2022).

Yenidünya, S., Güler, A., Çoktu, A.K., Bolat, Y. Z., Erel, F. (2016). Engelli Çalışanlar İçin İş Sağlığı ve Güvenliği Rehberi. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı.

Yiğit, A. (2018). *İş Güvenliği*. Dora Yayınları. Bursa

BÖLÜM 19

BÖLGE(SEL) PLANLAMA VE COĞRAFYA

Canan Zehra ÇAVUŞ [1]

1 Dr. Öğretim Üyesi Canan Zehra ÇAVUŞ, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü IDorcid/0000-0002-9544-4901

"*Dünyanın hiçbir bölümü kendi başına açıklanamaz…Yeryüzünün çeşitli kesimleri ancak karşılıklı ilişkileriyle açıklanabilir"*

[*Paul Vidal de La Blache (1894), Atlas* générale]

GİRİŞ

Bölge, coğrafyanın yanı sıra birçok bilim dalının ilgilendiği bir kavramdır. Coğrafyada bölge kavramı yüz yıldan daha fazla süredir tartışılan bir konudur. Bu kavrama bakış açısı sürekli değişmekle birlikte farklı dönemlerde coğrafya biliminin odak noktası olmuştur. Temel benzerliklere sahip olmasına karşın, coğrafya ve planlama açısından *bölge* farklı şekillerde tanımlanır. Coğrafyada bölge, bir mekândaki benzerliklerin meydana getirdiği alansal bütünlüğü ifade eder. Burada birçok unsurun bir arada, uyum içinde ve türdeş olduğu bir sistemden bahsedilebilir. Planlama açısından bölgeye, planlanacak alan olarak bakılmaktadır. Bölgenin ele alınan konuya, zamana, amaca ve ölçeğe göre değiştiği söylenebilir. Mekân, daha geniş açılımda bölge, her iki alanı da ortaklaştıran çalışma konusunu oluşturur (Özgüç ve Tümertekin, 2014). Bölge kavramı, Amerikan Ulusal Coğrafya Eğitimi Kurulu (National Council of Geography Education)'nun 1994'te hazırladığı coğrafya eğitimi standartlarında belirlediği beş temel konudan biridir (konum [location], yer [place], insan-çevre etkileşimi [human-environment interaction], hareket [movement] ve bölge [region]).

Planlama kısaca, *"mekânın maksada en uygun şekilde düzenlenmesi"* olarak tanımlanabilir. Burada konu olan mekân köy, kasaba, şehir, yöre, bölge hatta ülke ölçeğinde olabilir (Erinç, 1959; Erinç, 1963, Keleş, 2021). En eski toplumların yerleşim yerlerini, meskenlerini ve ekonomik etkinliklerini düzenleme uğraşıları planlama sürecine dahil edilse de bir bilim dalı olarak belirmesi oldukça yenidir. Türkiye'de, daha da yeni olmak üzere, özellikle üniversitelere bağlı enstitü ve bölümlerin çalışmaları (İskân ve Şehircilik Enstitüleri, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü gibi) önemlidir. Planlama kavramı tarihsel süreç içinde değerlendirildiğinde pek çok araştırmacı tarafından belirli toplumsal ihtiyaçlara yanıt olarak belirmiştir (Davoudi, 2015). İngiltere'de başlayan, Avrupa'ya ve sonrasında dünyaya dalgalar halinde yayılan sanayileşmeye koşut gelişen kentleşme süreci (Leeson, 2018) Planlama disiplininin ortaya çıkmasında itici güç olmuştur. Planlama, geleceğe yönelik istenilen hedeflere ulaşmak amacıyla, sistemli eylem programları hazırlama süreci olarak tanımlanabilir. Bu süreç, sosyal ya da ekonomik bir birim için hedef ve politikalar oluşturmaktır.

Bölgesel çalışmalar ve farklı bölge sınırlarının oluşturulması pek çok alanda yaşanan problemin çözülmesini kolaylaştırır. Bölgesel incelemeler coğrafyanın planlamaya, geleceğe yönelik incelemelere ve teknolojik değerlendirmelere en iyi yöndeki katkısını oluşturur. Başka disiplinlerle

iletişim kurmada bölgesel incelemeler önemli bir rol oynar (Tümertekin ve Özgüç, 2019). Bölge planlamanın açık bir şekilde gündeme gelmesinde sanayi devriminin etkisi bulunmaktadır. Avrupa'da başlayan Sanayi Devrimi kapitalist ekonomik sisteminin gelişmesini hızlandırdığı gibi toplum yapısında önemli değişimlere yol açmış, bölge kavramı da ekonomik faktörleri açıklamaya çalışan ekonomi bilimi içinde kendine yer edinmiştir (Tekeli, 1972). Sanayileşme süreci kentlerde ve etki alanlarında genişlemeyi tetiklerken ekonomik ilişkilerin daha da karmaşık hale gelmesine neden olmuştur. Sanayileşme sürecini tamamlayan ülkeler II. Dünya Savaşı sonrasında ise geri kalmış bölgeleri geliştirme çabasına girişmiştir.

Sanayi Devrimi ve özellikle 19.yy sonrası teknolojik gelişmelerle birlikte hızlanan sanayileşme süreci kırsal alandan kentlere doğru nüfus hareketini hızlandırmıştır. 20. yüzyılın ilk yarısında dünyanın yaşadığı iki önemli savaş sonrasında ise şehirlerin onarımı konusu gündeme getirmiştir. Tekrar hızlanan nüfus hareketleriyle şehirlerde artan nüfus ve şehirsel yenileme, şehirleşmenin nedenlerini ve meydana getirdiği sorunları anlama, analiz etme ve uygulama süreci, var olan şehir planlama anlayışının yetersiz kalması nedeniyle, yeni bir teknik olan *bölge planlama* konusu kapsamına girmiştir (Taneri, 1977). Bölge planlaması, bir bilim dalı olarak yakın zamanda ele alınmış olmasına rağmen hızla önem kazanmıştır. Bölgelerde ele alınan konular bakımından iki alan arasında (planlama ve coğrafya) yakın bir benzerlik vardır. Gerek araştırma konuları gerekse kullanılan yöntemler açısından benzer yaklaşımlar kullanılmaktadır. Coğrafyacılar bölge çalışmalarında malzeme elde edilmesi yanı sıra sentez aşamasında da önemli katkılarda bulunmaktadır (Tümertekin, 1960). Bölgesel planlama, ülke kalkınmasındaki önemli araçlardan biridir. Türkiye'de bölgesel kalkınma çalışmaları, kalkınma hamlesinin başladığı 1963'ten günümüze kadar bölgeler ve iller arasındaki kalkınma farklarını azaltmaya yönelik olarak kalkınma planları ile gerçekleştirilmektedir.

Bu çalışma kapsamında, coğrafya ve planlama disiplinleri açısından bölge kavramının değişen anlamı literatüre dayanarak gözden geçirilecek ve bölgesel planlama çalışmalarının coğrafya bilimiyle olan ilişkisi irdelenecektir. Şehirlerin gittikçe alanlarını genişletme sürecine bağlı olarak doğal, sosyal ve ekonomik sorunlardaki artış dikkati çeker seviyededir. Ayrıca bölgesel dengesizliklerin bütün çabalara rağmen varlığını devam ettirmesi bölgesel planlama çalışmalarında Coğrafyanın yeri ve öneminin farklı çalışmalarla vurgulanması gerektiğinin belirgin göstergesidir.

1) BÖLGE KAVRAMI: COĞRAFİ YAKLAŞIM

Geçmişten Günümüze Bölge Kavramının Değişen Anlamı

Coğrafyanın determinizm dönemi ilk paradigma aşamasını oluşturmaktadır. Determinizmi izleyen ikinci paradigma ise Fransız bölgesel

coğrafyası tarafından geliştirilen possibilizm yaklaşımıdır. Her mekânın kendi biricik (unique) özelliğine sahip olduğunu vurgulayan coğrafyacılar arazi çalışmalarıyla ortamı (bölge) ve içinde yaşadığı toplumu anlamaya çalışacak donanıma sahip bir eğitim sürecinden geçmektedir. Varenius'un özel coğrafya dediği yaklaşımı, günümüzde herhangi bir yerin analizinin yapılması anlamında bölgesel coğrafyaya karşılık gelir. Coğrafyada *sistematik* (genel) ve *bölgesel* (özel) bakış açılarını ve aralarındaki farklılığı ilk defa ortaya koyan Bernhard Varenius (1622-1650) ve *Geographia Generalis* eseridir. Immanuel Kant coğrafyanın önemini *bölgesel coğrafya* ile vurgularken, "*zamanı çeşitli devrelere ayırarak inceleyen tarihçilerle mekânı parçalara bölen coğrafyacıları*" karşılaştırmıştır. Alexander von Humboldt ve Carl Ritter de (çağdaş coğrafyanın kurulmasında önemli iki isim) bölge kavramı üzerinde durmuştur. Bunlar dışında 19.yy süresince bölge kavramını irdeleyen diğer alman coğrafyacılar Ferdinand von Richthofen ve Alfred Hettner'dir. İngiliz coğrafyacı H. Mackinder, bölgesel coğrafyanın "*yerel açıdan değişken yapıdaki çevrelerin asıl özelliği*" olduğunu vurgulayarak, coğrafyanın temelinin bölgesel konulardan oluştuğunu söylemektedir (Yavan, 2007; Özgüç ve Tümertekin, 2014).

Bölge üzerine düşünceler geçmişten günümüze coğrafyada yer edinmiş olsa da, Paul Vidal de la Blache (1845-1918) ile öneminin daha da arttığı söylenebilir (bölgesel monografya çalışmaları dışında, 1910'da Fransa'nın bölgesel ayırımını yeniden yapmıştır). Bilimsel bilgi birikiminin artışıyla birlikte 20.yy'dan itibaren belirli ülkelerde bölgesel coğrafya çalışmalarının dikkati çeker nitelikte yükseldiği görülür. Blache, coğrafyada en önemli konunun "*kültürel ve doğal olguları içeren ve bu olguları birlikte araştırılabilecekleri"* bölge olduğunu işaret etmekte ve bölgelerin her birinin "*insan ve doğal çevre arasındaki karşılıklı etkilenmenin tek (unique) açıklaması"* olarak nitelendirir. Blache diğer bölge kavramı konusunda başka coğrafyacıları da etkilemiş, bölgesel coğrafya 20.yy ortalarına kadar hemen hemen bir Fransız coğrafi bakış açısı olarak nitelendirilmiştir. Blache için coğrafyanın odak noktası, içinde kültürel ve doğal olguların birlikte incelenebileceği bölgedir. Fransız coğrafyacı *yer*lerin bilimsel açıdan incelemesinde üç anahtar kavramdan söz etmektedir: *Millieu* (ortam), *genre de vie* (yaşam tarzı) ve *sirkülasyon* (dolaşım). Karşılıklı etkileşim süreci coğrafi çalışmanın öznesi olan bölgeyi biçimlendirmiştir. Farklılıkta birlik, birlikte farklılık ve coğrafi birlik kavramlarını sıkça vurgulayan Blache, Fransa üzerine pek çok çalışmaya da önderlik etmiştir. Fransa'yı mekânsal yapı, yerleşim biçimleri ve bunları inceleyen toplumsallık tiplerine dayanarak bölgelere ayıran; bölgesel örgütlenmeye bağlı olarak sanayi, demiryolu ve kentlerin oynadığı rolün bilinciyle farklı boyutlarda yeni bölge tiplerini belirlediği çalışmaları bunlara örnek olarak verilebilir. Paul Vidal de la Blache, temelde "*toplumu ve ortamı birbirine bağlayan*

kompleks ilişkiler ağını" monografik çalışmalarla ortaya koyarken pek çok ülke gibi Türkiye'deki çalışmaları da etkilemiştir. İngiliz bölgesel çalışmalarında yer alan coğrafyacılar ise A.Keith Johnston, T.W. Freeman ve H.J. Mackinder; coğrafi çalışmalarda sistematik yaklaşımdan çok bölgesel yaklaşımı kullanmanın daha uygun olduğunu, bölgelere göre incelemenin coğrafi tezleri argümanları sınamada daha mantıklı bir yol olduğunu savunur. İskoçyalı Patrick Geddes da İngiliz bölge çalışmalarını etkilemiş, bölgesel incelemelerin bölgesel planlama ile uygulama alanı bulacağını savunmuştur. Geddes, coğrafyanın ne olması gerektiğini söyleyen, uygulamalı bir bilim olması gerektiğini savunur. Geddes (1917) holistik, canlı, evrimci bir bölgesel ideolojiye sahipti ve durağan planlara (örneğin Enbenezer Howard'ın *bahçe şehir planı*) karşı çıkmaktadır (Özgüç ve Tümertekin, 2014).

Unwin (1992) coğrafi araştırma ve coğrafya öğretiminde üç geniş alanın açılmasında Malthus'un (insan nüfusunun geometrik olarak arttığı ve bu durumun kaynaklar üzerinde oluşturabileceği baskılar) ve ondan etkilenen Darwin'in (Malthus'un toplumsal kuralını doğal dünyaya uygulayarak çevresel taşıma kapasitesine ait fikirleri) yorumlarının önem taşıdığını vurgulamaktadır. Bu alanlar: insan-çevre arasındaki ilişki, fiziksel süreçlerin anlaşılması ve coğrafi araştırmada bölgenin kullanılmasıdır (Tümertekin ve Özgüç, 2014). 19. yy sonu ve 20.yy başlarında insan ve çevre arasındaki ilişkiler coğrafyanın iki konu üzerinde odaklanmasını sağlamıştır: Çevreci Determinizm ve Possibilizm. 19. yy sonlarında P. Vidal de Blache Durkheim'in beşeri coğrafya yaklaşımını reddetmiş ve Ratzel'in topluma ilişkin görüşlerine katılırken onun da deterministik yaklaşımını reddetmiştir. "*Coğrafya yeryüzünün bilimidir, insanların değil*" vurgusu ise coğrafyanın diğer bilim dalları içerinde erime tehlikesi nedeniyle onlardan ayrı tutma isteğidir. J. Brunhes'in alansal birlik, yerkürenin birliği kavramına varması; Tümertekin'in her yerel araştırmada genel unsurlar bulunabileceği görüşü açıkçası dünyanın birbiriyle eşgüdümlü (koordine) bölümlere sahip olduğu fikrini ortaklaştırmaktadır.

Fred Lukermann 1964'teki yazısında "*coğrafyada temel amacın dünyayı bölgelere ayırarak incelemek"* olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre planlama, özellikle şehirler açısından, teknik ve fiziksel sorunları basit bir şekilde ütülemekten ibaret değildir; insan organizması ve çevresi arasındaki karşılıklı ilişki açısından halkın gözünün biyolojik doğaya açma ve halkı kendi gelişme faaliyetleri içine katma olgusudur. R.E. Dickinson (1970) bölgesel çalışmalarında geleneksel insan-çevre ilişkilerinin meydana getirdiği birliklerin değil alansal birliklerin incelenmesini savunurken; Hartshorne (1939), James (1934), Hall (1935) coğrafyanın bir bilim olarak kabulünde insanın doğadaki yerinin bölgesel coğrafyanın esası olduğu yerlerin değişen yönleri kadar bölge adı verilen az veya çok benzerlikleri olan

alanlar halinde bölünme eğilimi olduğunu ifade etmiştir.

Bölgesel Coğrafya 20.yy'ın ilk yarısında varlığını etkin bir şekilde hissettirirken sonra bu alanın coğrafyaya katkıları tartışmalara konu olmuştur (Topal, 2014). 1960'lı yıllarda coğrafyada kuramsal yapıyı oluşturma çabalarının hızlanmasına ve bölgesel çalışmalara geleneksel olduğu düşüncesiyle eleştiriler getirilse de coğrafyada bölgesel bakış açısı varlığını devam ettirmiştir. Bir bölge insan etkinliklerinin meydana geldiği bir çevre olmakla birlikte, insanı sahip olduğu özellikleriyle de etkileyebilir. Toplumlar bölgede ekonomik, toplumsal ve siyasal sistemlere göre yaşar, karşılığında da bölgeye kendi karakterini kazandırırlar. Bu açıdan iki yönlü bir sürecin işlediğini söyleyebiliriz. Ayrıca her bölge bir başkasıyla küresel açıdan siyasal, ekonomik ve kültürel değişimleri sağlayacak süreçler yoluyla etkileşime geçer.

1950'li yıllarda ABD'de *Bölge Bilimi* (Regional Science) olarak kurulan çok disiplinli alan, Bölgesel coğrafyada bölgesel planlamaya ilgisizliğin ve başarısızlığın bir sonucu olarak görülmüştür (Tricart, 1975; Keleş, 2021). Bölge bilimciler bu alanın coğrafya, ekonomi, ekonometri, matematik, planlama, sosyoloji gibi bilim dallarından oluştuğunu vurgulamıştır (Atalık, 2002). Amerikalı ekonomist Walter Isard (1954) tarafından kurulan *bölge bilimi* tarihsel süreçte irdelenecek olursa; bu disiplinler arası bilim dalının kurumsal, bilimsel ve akademik düzeyde gelişiminde coğrafyacıların önemli katkılara sahip olduğu net bir şekilde görülecektir (Getis, 2004; Arınç, 2013). Farklı disiplinlerin (coğrafya, ekonomi, planlama) bölge biliminin tanımı ve konusunda ortaklaştıkları temel kavramın "mekân" olduğu dikkati çekmektedir. Coğrafya ve coğrafyacılar, bölge bilim içinde özel ve önemli bir yere sahiptir (Yavan, 2007). Bölge Bilim ve Coğrafya bilimi arasında kurulan bağda; Edward L. Ullman, William Garrison ve Morgan Thomas etkili olmuştur (Glasmeier, 2004). Coğrafyada kantitatif (niceliksel) devrim yalnızca coğrafya açından değil aynı zamanda bölge bilimi açısından da önemli açılımlar sağlamıştır. Ayrıca *Lokasyon Teorisi* ve *Merkezi Yerler Teorisi* iki bilim dalını birbirine yaklaştıran diğer önemli unsurlardır. 1970'lerde Coğrafya içinde yaşanan dönüşümler bölge bilimi ve coğrafya arasında da yol ayrımlarını beraberinde getirmiştir. Kantitatif devrime karşı duran coğrafyacıların gösterdiği reaksiyon özellikle metodolojik açıdan bağları zayıflatmış, 1950 ve 1960'lı yıllarda birbirini etkileyen ve yakınlaşan bu iki bilim arasındaki etkileşim yön değiştirmiştir. Coğrafyanın metodolojisi ve araştırma yöntemlerinden yararlandığı halde ayrı bir bilim olarak beliren bölge bilimi bölgesel coğrafyanın farklı kelimelerle ifade edilmiş şeklidir (Arınç, 2013). Son yıllarda bölge bilim ve coğrafya arasındaki etkileşimin kentsel modeller, ulaşım, nüfus, göç vb özel konularda meydana geldiği dikkatleri çekmektedir. Bölge Bilim özellikle ekonomi, coğrafya ile şehir ve bölge planlama disiplinlerinden oluşan *disip-*

linlerarası bir alandır (Yavan, 2007). Coğrafyacılar 60 yıldan daha uzun süredir hem bilimsel hem de kurumsal açıdan bu alana katkı sağlamaktadır.

Bölgesel Coğrafya

Eratostenes'in MÖ 3.yy'da ilk kez *coğrafya* terimini kullanmasından Roma Dönemi'ne kadar geçen sürede, fiziki ve beşerî bölgeleri belirlemeye yönelik yapılan araştırmalar büyük oranda netleşmiştir. Örneğin, Batlamyus (C.Ptolemy) *Geographike Hyphegesis* (Coğrafya El Kitabı) kitabında dünyayı bölgelere ayırmıştır. Coğrafyada ilk kez *sistematik* (genel) ve *bölgesel* (özel) perspektif ile bu alanlar arasındaki ayırımı yapan Bernhardus Varenius'tur. Alman Coğrafyacı, *Geographia Generalis* (Genel Coğrafya) kitabında bu iki bakış açısını ele alırken *özel coğrafyanın* (bugünün *bölgesel coğrafya*sı) da başlangıcını oluşturmuştur (Özgüç ve Tümertekin, 2014).

20.yy'da Fransız Coğrafyacı Paul Vidal de la Blache'le ağırlık kazanan bölgesel çalışmalar 1960'lı yıllarda *klâsik tarz* olarak nitelendirilip bölge çalışmalarına eleştiriler getirilmişse de (Coğrafyada teori arayışları nedeniyle), coğrafyanın bölgesel odak noktası ve bölgesel bakış açısı varlığını sürdürmektedir. Her bölge diğer bölge/bölgelerle ekonomik, kültürel, siyasal ve küresel değişimleri sağlayacak süreçler yoluyla etkileşim halindedir. Günümüzde Bölgesel Coğrafyayla ilgili çalışmaların sayısı oldukça artmıştır. Coğrafyanın dinamik olan bu alanında çıkan yayınların da bu dinamizme ayak uydurması kaçınılmazdır (küreselleşme, idari sınırların değişimi, doğal süreçlerdeki değişim gibi).

Bölge kavramı ve yaklaşımı coğrafya dışında birçok bilim dalını ilgilendirdiği gibi, bu bilim dallarına göre değişen terimlerle ifade edilebilmektedir (Arınç, 2013) . Örneğin, ekonomide *territory* (alan), sosyolojide *community* (toplum) ve *natural area* (doğal alan) bölgeyi ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bazı tarihçilere göre *sectionalism*, antropolojide *culture area* ve *ecological niche* bölge karşılığı kullanılan terimlerdir.

Coğrafyada Bölge Türleri ve Coğrafi Bölgeler

Coğrafya yeryüzünü, insan-çevre etkileşimi çerçevesinde ele alırken bu etkileri ayrı ayrı veya sentezleyerek ortaya koyar. Bu paradigmadan hareketle yeryüzü sistematik olarak: sosyo-ekonomik, kültürel (beşerî) veya doğal ortamla beşerî ortamın sentezinden oluşan *coğrafi ortama* göre bölgelere ayrılabilir. Planlama açısından doğal bölgeler; sosyo-ekonomik bölgeler ve coğrafi bölgeler çerçevesinde *bölgesel coğrafyanın sınıflandırma sistematiği*ne uygun bir şekilde araştırılmalıdır. Yeryüzünde doğal faktörlerin etkileşimiyle oluşan, sahip olduğu özellikleri bakımından genelde bütünlük sağlayan büyük alanlı ortamlar *doğal bölge* olarak adlandırılır. Yeryüzü şekillerine, iklim özelliklerine, hidrografik yapıya, doğal bitki ör-

tüsüne, faunaya, toprak özelliklerine ve doğal afetlere göre oluşan doğal bölgeleri; *Jeomorfolojik Bölgeler, Klimatik Bölgeler, Hidrografik Bölgeler, Floristik* (bitki örtüsü-vejetasyon) *Bölgeler, Fauna Bölgeleri, Pedojenetik Bölgeler, Doğal Afet Bölgeleri* olarak sınıflandırılabilir (Tunçdilek, 1987). Geçmişten günümüze insanın edindiği birikime, deneyime ve davranış biçimlerine (kültürel yapıya) bağlı oluşturduğu *sosyo-ekonomik ortam (beşerî veya kültürel ortam)*, yeryüzünde farklı nitelikte işlevsel bölgelerin (etkinliklere ve gelişmişlik düzeyine göre) ayrılmasını sağlamıştır. Bu bölgeler işlevsel açıdan sınıflandırıldığı için aynı zamanda *fonksiyonel (işlevsel)* bölgeler olarak da adlandırılmaktadır. Sosyo-ekonomik bölgeler de *yerleşim bölgeleri, nüfus bölgeleri, kültür bölgeleri, hammadde bölgeleri, sanayi bölgeleri ve hizmet bölgeleri* şeklinde ikinci derecede sınıflandırılabilir (Özçağlar, 2003).

Coğrafi ortam doğal, beşerî ve ekonomik yapı açısından farklı özellikler gösterir ve coğrafi ortamda farklı bölge türleri belirlenebilir. Ancak coğrafi bölge ayrımında hem doğal hem de beşerî ve ekonomik özelliklerin dikkate alınması kısmen veya tamamen bir bütünlük elde edilmesini sağlar. Bu bütünlük sayesinde bölgeler arasında karşılaştırma yapılabilir, bölgelere ilişkin sorunlar ve potansiyeller daha net ortaya koyulabilir. Coğrafi bölge *iklim, yüzey şekilleri, beşerî ve ekonomik etkinlikler açısından kendine özgü benzerlik sağlayan en büyük coğrafi birim* olarak tanımlanabilir (Atalay, 2008). Doğal bölgeler ortak özelliklere sahip doğal ögelere göre saptanırken, coğrafi bölgeler genel olarak benzer özellikleri içeren sosyo-ekonomik ve doğal ögelere göre saptanır (Özçağlar, 2003). Belli ölçütlere göre nispeten homojen bölgeler (vejetasyon bölgeleri, toprak bölgeleri, tarım bölgeleri, nüfus bölgeleri gibi) belirlenebilir. Bu tip bölgelere *Jenerik Bölgeler* de denir. Hareketli unsurlara göre de bölgeler oluşturulabilir. Örneğin trafik akış bölgeleri, turist hareketi bölgeleri, ticari etkinlik bölgeleri gibi. Ancak bu tür bölgelerde çok net ve kesin sınır belirleme süreci zorlaşmaktadır. Şehir bölgeleri de birçok etkinliğin iç içe geçtiği bölgeler olması nedeniyle alt bölge belirleme süreci karmaşık hale gelecektir (Kılıç ve Mutluer, 2004).

Coğrafyanın bir alt disiplini olan *Bölgesel Coğrafya* araştırmalarında bir yandan mekân ünitelerinin analizi yapılırken diğer yandan alanın benzerlik ve farklılıkları üzerinde yorumlar yapılabilir. Bölgesel coğrafyada mikro ölçekten-makro ölçeğe kadar yapılan analizlerle coğrafi bölgeler belirlenir. Coğrafi bölge sınırlarını belirleme süreci yalnızca bölgesel coğrafya alt disiplininin değil bütün coğrafi çalışmaları da kapsayacak ortak ifade araçlarından biri olabilir. Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde gerçekleşen I. Türk Coğrafya Kongresi'nde (6-21 Haziran 1941) ülkemiz 7 coğrafi bölgeye ve 22 alt bölgeye (bölüm) ayrılmıştır. Coğrafi bölgeler farklı özellikleri içeren bölüm (alt bölge), yöre, kesim ve alan alt gruplara

ayrılır (Bölge => Bölüm =>Yöre => Kesim => Alan; Region => Sub-region => District => Area => Sub-area, habitat) (Erol, 1993).

Coğrafi bölgeler, fiziki (doğal) ve beşerî (sosyo-ekonomik) özellikler açısından bütünlük gösteren mekân birimleridir. Başka bir deyişle doğal bölgeler ile sosyo-ekonomik bölgelerin bireşimi olan coğrafi bölgeler, toplumsal etkinliklere de bağlı olarak şekillendikleri için, doğal bölgelerden daha ilgi çekici bir yapıya sahiptir. Coğrafi bölgelerin ayrımında kullanılan temel ölçütler doğal, beşerî ve ekonomik özelliklerdir. Bununla birlikte, genel olarak doğal coğrafi özelliklerin belirleyici olduğu söylenebilir. Türkiye'nin coğrafi bölgelere ayrılması süreci incelenecek olursa, tutanaklarda da dikkati çeken, temel amacın Milli Eğitim öğretim programına yönelik olduğu dikkati çekecektir. Eğitim amacı dikkate alınarak gerçekleşen coğrafi bölge ayrımında planlama süreci göz önünde bulundurulmamıştır.

2) BÖLGE KAVRAMI: PLANLAMA PERSPEKTİFİNDEN

Bölge terimi, çeşitli kavramlar karşılığında kullanılır. Bazen bir mahalle, bir kent, bir il, birkaç ilden oluşan yer/ler, birkaç ülkenin oluşturduğu kara parçası ve hatta kıtalar *bölge* olarak değerlendirilir. Son yıllarda bölge kavramı yerine *mekân (space)* sözcüğünün tercih edildiği görülüyor. Bölge, genellikle kentten daha geniş ancak ülkenin bütününden daha küçük olan mekân parçalarıdır. Bölgenin ölçeği, bölgenin amaçlarına göre değişmekle birlikte; bölge sınırlarının belirlenmesinde coğrafi, ekonomik, toplumsal, yönetimsel ölçütler ve bazen de bu ölçütlerin birden fazlası kullanılır (Keleş, 2021). Bölge kavramı, coğrafi mekânı belirli parçalara ayırmanın ötesinde bir ayrımdır. Mekânı belli parçalara ayırmayı ifade eden: *saha (*area*), kuşak (*zone-zon*), mekân (*space*)* kavramlarının *bölge(*region*)* kavramından önemli farkları vardır (Tekeli, 1972). Saha kavramı herhangi bir alandaki sınırlamayı ifade ederken, zon kavramı bir özelliğe göre, bu özelliğe sahip olanlar ve olmayanlar diye bütün mekânı ikiye bölmeyi ifade eder. Bölge kavramını mekân kavramından ayıran en belirgin özellik, mekânda belirlenmiş bir sınır kavramı ve devamlılık durumunun olmayışıdır. Bölge kavramını farklılaştıran özellikler sıralanacak olursa:

- Bölge kavramında *devamlılık* fikri vardır,
- Bölge kavramında *ayrım* fikri vardır,
- Bölge kavramında *benzerlik ve bütünlük* fikri vardır,
- Bölge kavramı bir *genelleştirme*yi içinde bulundurur.

Bu özelliklere göre *bölge*, genel olarak benzer özelliklere sahip, tanımlayıcı özellikleri olan sürekli coğrafi alanlar şeklinde olarak tanımlanabilir. Bu şekilde tanımlanmış bölge birçok bakımdan göreceli olmaktadır: Bölge tanımı; konu, seçilen ölçüt, ölçek, zaman ve tanımlama amacı bakımından

göreceli dir. Bu açıdan bölge sınırlarının kesin olarak çizilmesi çok zorlaşır. Bu beş görelilik (konu, seçilen ölçüt, ölçek, zaman ve tanımlama amacı) konusundaki açık seçimler belirli bölge tanımlarına olanak sağlar ancak açık seçimleri yapmak ve bunları mekânda belirlemek oldukça zordur. Bölgelerin tanımlanmasında karşılaşılan güçlük, bölgelerde verilen kriterlere göre bu karakteristiklerin yığılmış olduğu merkezlerin belirlenmesinden ibaret değildir. Asıl güçlük *sınırların belirlenmesinden* ileri gelmektedir. Sınırlarda bu karakterler zayıflamakta ve belirginliklerini kaybetmektedir. Ayrıca sınırların dinamik olarak değiştiği göz önünde tutulursa gerçekte çizgi halinde değil bant halindeki sınırlardan söz edilebilir. Planlama otoritelerinin, sınırların belirlenmesinde birbiri üstüne binen bölgeler tanımlanamadığından çizgi halinde sınırların belirlenmesi gerekir. Bu şekilde sınır belirleme de yapay sınırlar olarak değerlendirilir (Tekeli, 1972).

Bölge(sel) Planlama ve Planlamada Üç Bölge

Bir veya daha fazla bölgenin gelişmesi, bölgelerarası eşitsizliklerin azaltılması için; öncelikle sosyal, ekonomik ve fiziki etkinliklerin seçilmesi, sistematik olarak programlanması ve yeterli kaynak ayrılarak uygulama sürecinin gerçekleştirilmesini ifade etmektedir. Her hareket mekânda gerçekleşir ve mekânın büyüklüğü karşılıklı hareket etme yoğunluğunu azalt**ır.** Belirli bir mek**â**n büyüklüğünden sonra birbirine bağlılıklar azal**ır** ve bölge planlamanın kendisine konu edindiği olgular dışına çıkıl**ır**. Bölge, planlamanın faydalarını en üst düzeye taşıyacak bir mekân ünitesidir. Bu açıdan bakıldığında bölge planı, olgular arası iç bağlılıkların yüksek olduğu veya planlama bölgesi açısından düzenleme açısından mekânda yapılan bir planlamadır. Bölge(sel) planlama çok farklı karakterde de olsa birbiriyle ve diğer olgularla ilişkili olan olguların planlanmasında belirli bir *yaklaşım biçimi*dir (Tekeli, 1972).

Bölge planlama, kısaca, *bir bölgenin ekonomik, sosyal ve fiziki yönden planlanması* olarak tanımlanabilir. Bir mekânın en rasyonel şekilde düzenlenmesi ve bu düzenlenmenin gerektiği şekilde donatılmasıdır. Bunun için de devletin elinde bulunan sulama ve enerji kaynakları, ulaşım, krediler, konut yatırımları, organize sanayi teşvikleri gibi tüm araçlardan yararlanma olanaklarını en iyi şekilde kullanma amacını güder (Taneri, 1977). Bölge planlamanın temel amacı, mekânda dengeli ilişkiyi sağlamak üzere, planlama ve kalkınma araçlarının özel olanak ve ihtiyaçlara göre belirlemektir (Atalık, 2002).

19.yy sonunda sanayi ve teknoloji alanındaki gelişmeler, sanayinin şehirlerde toplanma süreci beraberinde nüfusu kırdan şehire doğru hareketlendirmiş ve büyük şehirler başta olmak üzere nüfus birikim sürecini başlatmıştır. Bu durum toplumsal yapıda, o zamanlar için beklenmeyen çapta fiziki ve sosyo-ekonomik değişiklikler meydana getirmiştir. Fiziki yapının

şehirciler tarafından düzenlenmesinin, şehirciliğin daha değişik açıdan ele alınması fikrinin belki de ilk belirtileri bu döneme aittir. Bunun yanı sıra sosyo-ekonomik yapının ele alınarak, fiziki biçimlendirmenin ötesinde bir plan yapılması zorunluluğu *bölge planlama* kavramının doğmasına yol açmıştır. 20. yüzyılın ilk yarısında yaşanan iki büyük savaş, özellikle Avrupa ülkelerini çok yönlü sarsmıştır. Ekonomik kriz ve ülkelerin ekonomik durumlarını düzeltirken kullandıkları planlama yöntemleri bölge planlama açısından bir evre olarak kabul edilebilir. Fakat daha sonra çıkan II. Dünya Savaşı bu çalışmaların başladığı ülkeleri yeniden çökertmiş, güçsüz ve ilerisi için umutsuz bırakmıştır. 1945'te savaş bittiği zaman bütün dünya ülkeleri fiziki, sosyal ve ekonomik bakımdan tam bir bunalım içindeydiler. Şehirler yıkılmış, tarım alanları harap olmuş, nüfusun önemli bir bölümü kaybedilmiş, yaşayanların çoğu çalışamaz duruma gelmiş, konutsuz, işsiz ve moralsiz kalmışlardır. Savaştan sonraki yıllarda şehirlerin hemen onarılması, sanayinin yeniden organize edilmesi, sosyo-ekonomik problemlerin çözümlenmesi ve her bakımdan kalkınmak için bütün olanakların araştırılması, planlanması ve programlanması faaliyetlerine girişilmiştir. Şehirlerin onarılması, sanayinin işler duruma gelmesi ve gelişmesiyle sosyo-ekonomik kalkınma başlamış ve köylerden şehirlere göç artış kaydetmiştir. Bunun sonucunda şehirleşme hareketleri yeniden hızlanmıştır. Şehirlerin onarımı, yenilenmesi bir şehircilik konusu olarak ele alınmasının yanı sıra, şehirleşmenin nedenlerini ve meydana getirdiği problemleri incelemek, çözümlemek ve nihayet uygulama olanakları araştırıp bulmak, alışılagelmiş şehir planlaması anlayışı ile olamayacağından, yeni bir teknik olan bölge planlama konusu kapsamına girmiştir. Kalkınmanın planla olabileceği fikrinin benimsendiği o günlerden bu yana gelişmiş ülkelerde kullanılan ve kullanılmakta olan araçlardan biri de *bölge planlama*dır. Az gelişmiş ülkeler de bu araçtan yararlanma çabasındadır (Taneri, 1977).

Planlama literatüründe bölge tanımı konusunda genellikle *üç tip bölge*ye rastlanır: Homojen bölgeler, Nodal bölgeler, Plan bölgeler.

(a) *Homojen (türdeş) bölgeler*

Homojen bölge konusuna geçmeden önce, *homojen alan* kavramının açıklanması yerinde olacaktır. Homojenlik, *sahip olduğu ögeleri aynı yapıda veya aynı nitelikte olan, bağdaşık* anlamına gelir. Homojen alan ise bütün noktaları kendi aralarında mümkün olduğu kadar yakın özellikler gösteren *yer* şeklinde tanımlanabilir. Ülke ölçeğinde homojenlik, ekonomik gelişme düzeyini tanımlayan ölçütler yardımıyla belirlenir. Bu ölçütlerden herhangi biri alınarak, o ölçüte göre homojen alan belirlenebilir. Örneğin, işsizlik oranlarına göre yerleşme merkezleri sıralanır ve benzer işsizlik oranına sahip yöreler, işsizlik oranı bakımından homojen alan oluştururlar. Görüldüğü gibi homojen alan, *benzer ekonomik özellikleri gösteren noktalardan oluşan bir birliktir*. Bu alan kavramı coğrafyada sık başvurulan bir

analiz aracıdır. Örneğin, atlaslarda yer alan dünyada küçükbaş hayvan yetiştirilen ya da benzer şekilde, şeker kamışının üretildiği yöreler, homojen alan oluşturmaktadır. Alan kavramı bölge kavramına göre daha az genel bir yapıyı ifade etmekle birlikte, aralarındaki fark büyüklük ve küçüklük gibi ölçekten daha fazlasıdır. *Bölge* bitişik (komşu) coğrafi *öge*lerden oluşur ve *homojen* bölge ise, birbirine bitişik (komşu) homojen alanlardan oluşmaktadır. Böylece, homojen bölge, *sürekli bir homojen alana karşılık gelen, birbirine yakın karakteristikler gösteren komşu alanlar grubu* olarak tanımlanabilir (Dinler, 2020).

Homojen bölge, uzun zamandan bu yana coğrafyada kullanılmaktadır. Dünyadaki yağış bölgeleri, iklim bölgeleri, bitki örtüsü bölgeleri vb. haritaları hazırlama sürecinde homojen alana dayanan homojen bölge belirleme çalışmaları yapılmaktadır. Coğrafi bölge ayrımı da coğrafi ölçütlere (iklim, yer şekilleri, bitki örtüsü, beşerî özellikler vb.) göre aynı özellikleri taşıyan komşu alanların gruplandırılması sonucu elde edilen bir homojen bölge ayrımıdır. Türdeş bölge, bir ülkede bölgelerarası gelişme farkının indirgemeye yönelik oluşturulan bir bölgesel ayrım türüdür. Benzer gelişmişlik düzeyine sahip komşu iller, gelişme yönünden türdeş *bölg*eleri meydana getirir. Böylece homojen bölgenin, bir ülkedeki farklı bölgelerin gelişmişlik düzeyi dikkate alınarak birbirinden ayrılmasını ifade ettiği söylenebilir (Dinler, 2020). Türdeş bölgeler, genellikle, ortak azgelişmişlik özelliklerine sahiptir. Örnek verilecek olursa, Türkiye'nin doğusu azgelişmişlik açısından genelde birbiriyle benzeşen illerin toplandığı türdeş bir bölgedir. Gelişmişlik açısından ortak özelliğe sahip bölgeler de bulunur (Keleş, 2015).

Mekânda aynı karakteristiği olan alan birimlerinin gruplandırılmasından meydana gelen bir homojen bölge; özel planlama, idare ve analiz amacıyla bir ölçüte veya birden fazla ölçüte göre belirlenebilir. *Tek ölçüte göre* seçilecek homojen bölge ancak bu ölçütün ve benzerlik derecesini ölçmenin yöntemi belirlendikten sonra kesin şekilde tanımlanabilir. *Birden fazla kritere göre* yapılacak tanımlamada ise mutlak bölge sınırının belirlenmesi zorlaşır. Bölge planlama bakımından homojen bölgeler tanımlamanın en önemli fonksiyonu tarımsal planlama ile ilgili konularda ortaya çıkmaktadır. Tarımsal yapı için homojen alanların tanımlanması, getirilecek tarımsal önlemlerin tiplerini ortaya çıkarmak için anlamlıdır.

Homojen bölgeyi tanımlamada kullanılabilecek ölçütler sıralanacak olursa (Tekeli, 1972):

- Belirli ürün tipinin egemenliği (ağırlığı)
- Doğal bitki örtüsü
- Toprak koşullarındaki benzerlik

- Tarımsal gelir oranı
- Yağış rejimi
- Nüfus yoğunluğu
- Yerleşme şekli
- Tarımsal teknikler
- Ürün kullanılışı

Taneri (1977), homojen bölgeyi *benzer karakterli yerleşme ünitelerinin birleşmesi sonucu meydana gelmiş bölgeler* şeklinde tanımlamıştır. Bu benzerliği tanımlamak için bir ya da birden fazla ölçüt kullanılabilir. Homojen bölgelerde şu karakteristikler görülür:

- Bölgedeki şehirlerde farklılaşma ve yöneticilik fonksiyonu yoktur.
- Şehirsel fonksiyonlar genelde tarımsal ürünlerin toplanması ve dağıtılmasıyla ilgilidir.
- Sanayi sektörü daha çok tarıma bağlı gelişim gösterir ve üretim küçük sanatlar şeklindedir.
- İşsizlik önemli bir sorundur.
- Üretimde işbölümü ve uzmanlaşma beklenen seviyede değildir.

Türkiye'de *homojen bölge ayrımı* 1970'lerin başında, İmar ve İskân Bakanlığı ile DPT (Devlet Planlama Teşkilatı 2011'de Kalkınma Bakanlığı olarak yeniden organize edildi, 2018 yılında Cumhurbaşkanlığı bünyesinde Strateji ve Bütçe Başkanlığı oluşturuldu) tarafından, bölgesel kalkınma çabalarına hazırlık amacıyla yapılmıştır. I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP)'nın (1963-1968) uygulanmasından sonra bölgelerarasında yaşanan gelişme farklarını azaltma düşüncesi, plancıları bölgelerarası gelişmişlik farkının belirlenmesi çalışmalarına yönlendirmiştir. Bu ayrım, ulusal karar organlarınca benimsenerek, 1970'li yıllarda yapılan çalışmalarda göz önüne alınmıştır. Homojen bölge esasına dayalı bu sınıflandırma sonucu oluşan bölgeler *etüd bölgeleri* olarak adlandırılmıştır. Buna göre Türkiye'de ***8 bölge,*** bu bölgelerin ***4'ü*** de kendi içinde ***15 alt bölgeye*** ayrılmıştır. ***Bölgeler ve a***lt bölgelerle birlikte toplam ***19 bölge*** elde edilmiştir (Dinler, 2020).

(b) *Polarize (nodal-kutuplaşmış) bölgeler*

Bir ülkede var olan tüm yerleşme merkezleri etkileşim halindedir. Küçük merkezler (örneğin kasabalar) ticari açıdan kendilerinden daha büyük yerleşme merkezlerinin (kentler) etkisi (cazibesi) altındadır. Benzer şekilde büyük kentler de kendilerinden daha büyük merkezlerin (metropollerin) etkisi altındadır. Bir yerleşme merkezi, kendinden daha küçük bir ya

da birkaç yerleşme merkezini etkisi altına alıyorsa, söz konusu yerleşme merkezi bir cazibe merkezi haline (polarize=kutuplaşma) gelmiştir. Ancak yerleşme sayısı on binleri bulan bir ülkede, sayıları binleri bulan irili ufaklı cazibe merkezleri ve dolayısıyla bir o kadar da polarize bölgeden söz edilecektir. En büyük merkezin ülkede birinci derece polarize bölge merkezi olduğu gerçeğinden hareketle bir ülkede ikinci, üçüncü, dördüncü derece vb. polarize bölgelerin varlığından söz edilebilir. Böylece metropoller ve metropollerin altındaki büyük yerleşme merkezlerinin etki alanları göz önüne alınarak, bir ülke polarize bölgelere ayrılabilir (Dinler, 2020).

Kutuplaşma, sanayi ve ticari ilişkilerin kentleşme sürecine özgü bir durumdur. Kutuplaşmış *(polarize=nodal)* bölgeler, yerleşme hiyerarşisinde kutuplaşmış yerleşme kümelerini belirlemede önemlidir. Bu bölgelerin ortak özellikleri; sahip oldukları unsurlar açısından işlevsel ilişkilerin olması ve büyük kent (metropol-bölge merkezi), orta büyüklükte kent, kasaba ve köy gibi bir yerleşmeler kademelenmesine sahip olması sayılabilir (Keleş, 2021). Polarize bölgeler, genel olarak yerleşim birimleri arasında fonksiyonel bağlarını güçlendirmiş ve belirli seviyede gelişme yapısına ulaşmış bölgelerdir. Kıta Avrupası'nda yer alan; Paris çevresi Ruhr bölgesi, Manchester havzası, Kuzey İtalya, vb. kutuplaşmış bölge örnekleridir.

İşlevsel ölçütlere göre seçilen bu bölgeler, genel olarak bir "kutupsal" merkez etrafında bulunan ve bu merkezin etkisindeki alanların karşılıklı ilişkilerinin belirlediği mekânlardır. Bu bölgeler bir veya birden fazla niteliğe göre seçilerek tanımlanabilir. Bu tip bölgeleri tanımlamada iki tür teorik yaklaşımdan bahsedilebilir: Birincisi, mesafeyle etkilerin azalmasına eğilen "Reilly Kanunu", ikincisi ise bir bölgedeki yerleşim sayısını, büyüklüğünü ve konumunu açıklamaya çalışan, coğrafi bir teori olan "Merkezi Yer (Central Place) Teorisi. Kutuplaşmış bölgelerin tanımlanmasında her iki yaklaşımın birden kullanılması yararlı olacaktır. Merkezi yer teorisine göre belirlenecek merkezlerin etki alanları gravite (çekim) modellerine bulunabilir (Tekeli, 1972).

Nodal bölge yönetici bir kentin çevresinde toplanmış, boyutuna ve işlevsel yapısına göre derecelenmiş; esas ilişkilerini odak şehirle yürüten ve onunla sosyo-ekonomik açıdan bütünleşen bir alanı ifade eder. Fonksiyonlara göre bölgedeki yerleşmeler arasında metropol şehir, şehir, kasaba, köy hiyerarşisi vardır. Nodal bölgelere örnek olarak ülkemizde merkezi İstanbul Metropolü olmak üzere Doğu Marmara Alt bölgesi, İzmir'in etkisinde olan Ege Bölgesi ile Fransa'daki Paris Bölgesi verilebilir. Bu tip bölgeleri ortaklaştıran özellikler şunlardır (Taneri, 1977):

- Merkezi bir yönetici şehir vardır.
- Bölgede, büyüklükleri ve gördükleri fonksiyonları itibariyle kademelenmiş ikinci ve üçüncü derece merkezler vardır.

- Uzmanlaşma gelişmiştir.
- Merkezi şehirle, fonksiyonel açıdan sosyo-ekonomik ilişki vardır.
- Üretim gücü ve ülke ilişkileri yüksek düzeydedir.
- Yaşam standardı gelişmiştir.

Nodal bölge ve homojen bölge kavramları zamanla değişim göstermektedir. Homojen bölgelerin, nodal bölgelerden farklı olarak, zamana bağlı değişiminde belirli bir evrimden söz etmek zordur. Ancak nodal bölgelerin zaman içinde değişmesindeki evrim sürecinde teknolojik gelişme etkili olacaktır. Böylece bölgenin büyüklüğü değişecektir. Daha önce de ifade edildiği gibi, nodal bölgelerin belirlenmesinde; etkileşim sürecini gözetecek, toplumların işlevsel ilişkilerine, mal akımların ve dağıtım organizasyonlarına vb dayanan bilgiye ihtiyaç duyulur (Tekeli, 1972).

Polarize bölge, bir kutup ve onun etkisi altındaki yerleşim birimleri arasındaki ilişkiyi ve ilişkinin şiddetini gösteren dinamik bir yaklaşımdır. Bir yerleşme merkezi, genişliği ve etkisi altına aldığı yerleşim birimi ölçüsünde polarize bölge oluşturur. Polarize bölge belirleme sürecinde, yerleşme merkezleri arasındaki ticari ilişkilerin yoğunluğunu gösteren karayolu ulaşım yoğunluğu, denizyolları ve demiryolları ulaşım yoğunluğu ve hatta şehirlerarası telefon konuşmaları yoğunluğu vb. gibi az gelişmiş ülkelerde bile kolayca belirlenebilen akımlar göz önüne alınabilir. Ülkemizde demiryollarının her bölgeye girmemiş olmasına ve karayolu taşımacılığı yanında ikinci derecede kalmış olmasına karşın hem karayolu hem de demiryolu taşımacılığına ilişkin haritalarda bölgelerarası kutuplaşma hiyerarşisi yönünden bir paralellik olduğu belirlenmektedir. Bu açıdan, en polarize bölgenin merkezi İstanbul olan Doğu Marmara Bölgesi olduğu, bu bölgeyi merkezi İzmir olan Ege Bölgesi'nin ve onu da merkezi Ankara olan Orta Anadolu Bölgesi'nin izlediği anlaşılmaktadır. Hiyerarşide dördüncü derecede, Adana-Hatay Bölgesi, beşinci derecede ise Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi yer almaktadır (Dinler, 2020).

Ülkemizde DPT'nin, Kalkınmada Öncelikli Yöreler Dairesi (KÖYD) tarafından, polarize bölgelerin belirlenmesi için, bir çalışma yapılmış ve bu çalışmanın sonuçlarının özeti, 1982 yılında, iki kitap halinde yayınlanmıştır. Merkezi yerler teorisine göre yapılan söz konusu çalışmada, polarize bölgelerin belirlenmesi için anket yöntemine başvurulmuş ve alınan sonuçlar bilgisayar aracılığıyla değerlendirilmiştir. Tüm Türkiye'yi kapsayan polarize bölgelerin belirlenmesi çalışmasında, üç grupta toplanabilen anket formları uygulanmıştır (Dinler, 2020).

c) Plan(lama)(izlence) ***bölgeler****(i)*

Plan bölgeleri, ekonomik kalkınma planlarının uygulanmasını kolay-

laştırmak ve bu uygulamalara ilişkin alınacak ekonomik kararlar arasında birliği ve eşgüdümü sağlamak amacıyla tanımlanır. Bölge plancıları ve ulusal planlama kararlarını gerçekleştiren kesim, plan bölgelerini bir araç olarak kullanır. Örneğin, Fransa'da kalkınma planlarının uygulanmasını kolaylaştırmak üzere belirlenmiş 20'den fazla bölge, birer planlama bölgeleridir (Keleş, 2021).

Homojen ve polarize bölgeler güncel ilişkilere göre tanımlanırken, planlama bölgelerinde amaç, süregelmiş ilişkileri değiştirerek, planlama sonucunda ulaşılması beklenen hedeflerdir. Bu duruma göre bölge sınırını plan hedefleri belirler. Planlama açısından, uygulamaları kolaylaştırmak, ekonomik kararlar arasında tutarlılık sağlamak ve planın hedeflerini belirleme açısından bu tür bölgeler seçilmektedir (Taneri, 1977).

Planlama bölgesi, bölgesel politikayı uygulamakla görevli yönetimin yetki alanı içinde kalan saha, diğer bir deyişle bölge planının uygulandığı alanlar bütünüdür. Yapılmak istenen bölgesel planlamanın türüne göre, bölgesel politikayı yürütmekle sorumlu yönetimler bölge içinde ya da bölge dışında, yani merkezde olabilirler (Dinler, 2020). Plan bölgeler, bölgesel planlama uygulayan ülkedeki planlama anlayışına, ülkenin bölgesel sorunlarının niteliğine ve yoğunluğuna göre, tüm ülkeyi kapsadığı gibi, sadece belirli sorunlu bölgeleri kapsayabilir. Plan bölgelerinin iki alt türü bulunur:

❖ Birinci tip plan bölgesi ***(ülkenin plan bölgelere ayrılması)***, ulusal kalkınma planına mekân boyutu katmak amacıyla oluşturulurlar ve bu plan anlayışında bölgelerin sayısı, ülkenin genişliğine ve sosyo-ekonomik yapısına göre değişir. Teknik alan anlayışıyla hazırlanan sektörel planlar, belirlenen gelişme hedeflerini gerçekleştirse bile, gelişmenin alansal dağılımında etkili olamaz ve böyle bir planlamada, ülke gelişirken bölgesel sorunlar azalmak yerine artabilir. Ulusal kalkınma planının sektörel nitelikli hazırlanması yerine, ekonomik alana dayalı hazırlanması, tüm ekonomik faaliyetlerin alansal dağılımının kontrol altına alınması, gelişmeden bölgelerin ve dolayısıyla fertlerin adaletli bir şekilde yararlanması sonucunu doğuracaktır. Ulusal kalkınma planını uygulamakta olan ülkelerde başvurulabilecek olan bu plan bölge anlayışı, ulusal planın bölgeselleşebilmesi için, ülkenin bölgelere ayrılması sonucu ortaya çıkmaktadır (Dinler, 2020).

Türkiye'de bu tip plan bölge ayrımı gayretlerinden *birincisi*, İmar ve ***İskân*** Bakanlığı ile DPT ortaklığında, homojen bölge belirleme çalışmasıdır. Türkiye'yi 19 plan bölgeye ayıran bu çalışma, 1970'lere girerken ülkemizde yapılan planlama çalışmalarında etüd bölgesi olma niteliğinde kalmış, *kalkınma planlarında bölgesel ayrım olarak onaylanmamıştır. Bu ayrım* **çalışmalarının** *ikincisi ise*, 14.10.1983 tarihinde Resmî Ga-

zete'de yayımlanan ve 11.07.1984 tarihinde TBMM'nin kabul etmediği Bölge Valiliği Hakkında Kanun Gücündeki Kararname ile yapılmıştır. Bu kararname Türkiye'yi 8 valilik bölgesine ayırmaktadır. Uygulamaya koyulmadan vazgeçilen bu bölge ayrım***ının***, bölge valisine ulusal kalkınma planlarının bölgesiyle ilgili bölümünün hazırlanması ve uygulanmasında görev ve sorumluluklar verilmiş olduğu göz önüne alınırsa, ülkemizde o dönemin koşullarına göre plan bölge ayrımını resmileştirmek istediği söylenebilir. Bu ayrım çabalarından üçüncüsü, polarize bölge belirleme ***çalışması sonrasında ortaya çıkan*** 16 bölgeli ayrımdır. 5. Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP)'nın (1985-1989), bölge planlamasına ilişkin hedefler bölümünde, **özel amaçlı bölgelerin** *belirlenmesinin gerekmediği durumlarda göz önüne alınacaktır*, denilmesine karşılık, 6. BYKP ve 7. BYKP'nda bu bölgesel ayrıma yer verilmediği görülmektedir. Bu ayrım çabalarında *dördüncüsü*, İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) 2002 yılında Resmî Gazetede yayımlanmıştır. Avrupa Birliği (AB)'nin bölgesel düzeyde uyguladığı müktesebat uyum çerçevesinde, üçlü bölgesel ayrım yapılmıştır. Bu bölgesel ayrımda Düzey 1, Düzey 2, ve Düzey 3 olmak üzere üç farklı sınıflama vardır. Bu bölgesel ayrımın amacı "*bölgesel istatistiklerin toplanması, geliştirilmesi, bölgelerin sosyo-ekonomik analizlerinin yapılması, bölgesel politikaların çerçevesinin belirlenmesi*" olarak belirlenmiştir (***Gökburun*** ve Sertkaya Doğan, 2019).

❖ ***İkinci tip plan*** bölgesi (sorunlu bölgelerin belirlenmesi), ulusal kalkınma planı uygulanmadan önce veya başarısızlıkla sonuçlanan kalkınma planları karşısında bölgesel sorunlarla başa çıkabilmek için belirlenir. Bu yaklaşıma göre bütün ülke bölgelere ayrılmaz yalnızca sorunlarla karşılaşılan yöreler, plan bölgesi olarak belirlenir ve uygulanır. Birçok ülkede (İtalya, İngiltere, Almanya ve Türkiye gibi) başvurulan bu ikinci tip plan bölgelerinin belirlenmesinde, bölgesel planlamaya başvurulmasını gerektirecek boyutta görülen bölgesel sorunlar arasında şunlar sayılabilir (Dinler, 2020):

- Geri kalmış bölgenin sorunlarının hafifletilmesi
- İşsizliğin azaltılması
- Toplu tarımsal göçün önlenmesi
- Hızlı sanayileşen yörelerin sorunlarının çözümü
- Zengin yeraltı kaynaklarının değerlendirilmesi
- Aşırı kalabalıklaşma ve nüfusun giderek belirli yörelerde yoğunlaşmasının önlenmesi
- Ekonomik canlılığı kaybolmaya başlayan bölgelerin yeniden canlandırılması vb.

Bu bölgesel sorunlardan bir ya da birkaç tanesi bir bölgede ön plana çıkabilir. Bahsedilen bölgesel sorunların çözülmesinde, son yıllarda artan oranda ön planda yer alan ve *yeni gündem* olarak nitelenen bölgesel ayrım *havza esaslı bölgesel planlama*dır (Garipağaoğlu, 2017; Uzun ve Garipağaoğlu, 2021). Havza planlama, 1970'li yıllardan itibaren özellikle çevre sorunlarına yönelik konulara dikkat çekmeyi başaran *sürdürülebilir kalkınma* görüşünün, bölge ölçeğinde uygulanmasıdır. Sürdürülebilirlik, tükenebilir doğal kaynakların kullanılmasında, gelecek nesillerin de aynı kaynakları kullanacağının bilinciyle, söz konusu bu kaynakların korunma sürecini ifade eder. Bu açıdan havza planlama hem akarsu havzalarından sulama ve elektrik üretimi açısından yararlanmayı hem de havzada hızla artacak tesislerin zararını en aza indirgemeyi hedeflemektedir.

Özetle, henüz ulusal kalkınma planı uygulamayan ülkeler ya da ulusal kalkınma planı uygulamasına karşın önemli bölgesel sorunlarla karşılaşan ülkeler, bu sorunların üstesinden gelebilmek amacıyla, bölgesel planlamaya gitmekte ve bu amaca yönelik plan bölgeleri belirlemektedir. Diğer taraftan kalkınma planı uygulamasını başlatmış bazı ülkeler, ulusal kalkınma planına mekân boyutunu katabilmek için, kalkınma planlarına bölgesel bir nitelik kazandırmaya yönelmektedir. Böyle bir çaba her şeyden önce ülkenin planl bölgelerine ayrılmasını gerektirmektedir (Dinler, 2020).

Türkiye'de ikinci tip bölgesel ayrımların yapıldığı iki farklı dönem söz konusudur. Bu dönemlerden birincisi 1957-1973 yılları arasındaki plan ve projeler nedeniyle yapılan bölgesel ayrım, ikincisi ise 1995'ten günümüze uygulamaya koyulan projeler nedeniyle yapılan bölgesel ayrımdır (Dinler, 2020).

1957 yılında İmar ve İskân Bakanlığı'nın kurulmasıyla başlayan özel sorunlu bölgeleri belirleme çalışmaları, 3. BYKP'nın başladığı yıla (1973) kadar devam etmiştir. Bunlar kısaca şöyledir:

- Kentleşme sürecinin yoğun olduğu ve sayılarının arttığı bölgelerin sosyo-ekonomik sorunlarına çözüm odaklı: Doğu Marmara Plan Bölgesi

- Sanayi bölgelerinin büyüme sürecinin yaratacağı sorunların çözümüne yönelik: Zonguldak Plan Bölgesi.

- Bölgesel planlamada etkin olarak yer alabilecek çalışanların eğitilmesi ve deneyim kazanmaları, bunun yanı sıra turistik bir bölgenin gelişme sorunlarına yönelik: Antalya Plan Bölgesi

- Sahip olduğu yüksek tarımsal potansiyele bağlı olarak ova sahasının planlama çalışmalarına yönelik olarak: Çukurova Plan Bölgesi

- Geri kalmış bir bölgeyi geliştirmeyi amaçlayan kapsamlı bir projeye dayalı, bölgeler arası sosyo-ekonomik gelişme farkını azaltmaya yönelik: Keban Plan Bölgesi

Bölge sorunlarının azaltılmasına yönelik projelerin uygulandığı ikinci tip plan bölge belirleme çalışmaları 1995'lerden günümüze kadar etmektedir. Bu dönemde yapılan plan bölge ayrımları ve bölgelerin belirlenme nedenleri şu şekildedir (Dinler, 2020):

- Türkiye Taşkömürü Kurumu (TTK) küçültme çabası ve Karabük-Ereğli Demir Çelik işletmelerinin özelleştirme süreci ve meydana gelebilecek ekonomik sorunların çözümüne yönelik Zonguldak-Bartın-Karabük Bölgesi Gelişme Projesi'nin uygulanması için belirlenen *Zonguldak-Bartın-Karabük Plan Bölgesi,*

- Türkiye'nin görece en az gelişmiş bölgesi olan Doğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınmasını sağlamak amacıyla geliştirilen Doğu Anadolu Projesi'nin (DAP) uygulanmasına yönelik belirlenen *Doğu Anadolu Plan Bölgesi,*

- Uzun süredir işsizlik ve göç gibi toplumsal sorunlarla başa çıkmaya çalışan Doğu Karadeniz Bölgesi'nde istihdam yapısını güçlendirme amaçlı hazırlanan Doğu Karadeniz Gelişme Projesi'nin (DOKAP) uygulandığı alanları içeren *Doğu Karadeniz Plan Bölgesi*,

- Yeşilırmak havzasında yaşanan sorunların (su taşkını, erozyon ve çevre kirliliği) çözümüne yönelik Havza Gelişim Projesi'nin uygulandığı *Yeşilırmak Havza Plan Bölgesi* tespit edilmiştir.

1995'lerden başlayıp günümüzde de devam eden bu dört proje dışında, Türkiye'nin diğer bölgesel kalkınma plan ve programlarına göre en kapsamlı projesi olan, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) de bulunmaktadır. GAP, öncelikle bir bölgesel gelişme projesinin hazırlanması ve sonra bunun planlanması şeklinde beliren bir bölgesel gelişme çabasıdır. GAP, 1970'lerde bölgenin su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesine dayalı bir program olarak ele alınmıştır. 1989 yılında hazırlanan Master Plan ile tarım, sanayi, ulaştırma, eğitim, sağlık, kırsal ve kentsel altyapı yatırımlarını da içine alan bir bölgesel kalkınma projesine dönüşmüştür. Aynı yıl GAP Kalkınma İdaresi Teşkilatı (GAP İdaresi) kurulmuş ve 9 ili (bölge) (Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak) kapsamına almıştır. Bu illerin kapladıkları alan ve nüfus büyüklüğü ülkenin yaklaşık %10,8' ini oluşturmaktadır. Türkiye'nin bölgesel kalkınmaya yönelik en kapsamlı plan çalışması olan GAP; Fırat ve Dicle Nehri üzerinde davam eden baraj ve hidroelektrik santralleri yanı sıraç ok çeşitli sektörel ve sosyo-ekonomik yatırımlarıyla (tarım, sanayi, enerji, ulaştırma, eğitim, sağlık, kırsal ve kentsel altyapı yatırımları gibi) devam eden

entegre ve sürdürülebilir bir kalkınma yaklaşımıdır (URL1:GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 2022).

3) PLANLAMA, BÖLGE(SEL) PLANLAMA VE COĞRAFYA

Bir bilim olarak *Planlamanın* ortaya çıkması yeni sayılabilir. Planlama, şehir plancılığı ile başlamıştır. Buna karşılık *bölge plancılığı* çok daha sonra gelişmiştir. Bölge plancılığı ekolüne göre planlamada amaç, mekânın maksada en uygun şekilde düzenlenmesidir. Bu yaklaşıma göre şehirler de mekânın bir ögesi ve onun ayrılmaz parçasıdır. Çünkü bölge veya mekân; şehirleri, köyleri, insanları, ormanları, nehirleri, yolları, tarım alanları ve iklimiyle bir ünitedir, ayrılmaz bir bütündür. Dolayısıyla, şehir planlamasında da mekânı meydana getiren bütün fiziki, beşerî ve ekonomik faktörlerin olumlu/olumsuz etkilerini göz önünde bulundurmak gerekir.

Bugünkü anlamda planlama Selen (1958)'in *çok amaçlı imar* adını verdiği ancak bilim ve teknoloji açısından gelişmiş toplumların yaşadıkları çevrelerde görülen mekân düzenleme çabalarına karşılık gelir. Bölge planlamasının amacı Selen (1958) ve Germen (1958) tarafından da ele alınmıştır. Buna göre planlamanın amacı, belli bir yerde yerleşmek ve o yerden yararlanmak üzere şehirleri ve çevresini, bölgeleri ve bütün ülkeyi topluca geliştirmektir. Dolayısıyla plan da bu hedeflere ulaşmak üzere hazırlanmış bir iş programıdır. Germen'in tanımı da aşağı yukarı aynıdır. Ona göre bölge planı bir gelişme ve koruma programıdır ve son amacı da arazi kullanılışının belirlenmesi ve düzenlenmesidir.

Planlama süreci, ana hatlarıyla bölgenin coğrafi konumu, nüfus, yerleşme, fiziki özellikler, sosyo-ekonomik özellikler ve yerel planlama önerilerinden oluşur. Bir bölgenin yerel araştırmasına yönelen coğrafi çalışmaların ana hatları da yaklaşık olarak aynı konular üzerinde durur. Bu açıdan yerel coğrafya incelemelerinin başlıca şu konuları kapsaması gerekir: Coğrafi konum, iklim (sıcaklık, yağış, iklim tipleri), yüzey şekilleri, hidrografya, biocoğrafya, topraklar, nüfus, yerleşme, üretim ile ilgili hususlar, tarım, sanayi, ulaşım, madencilik ve diğer faaliyetler. Görülüyor ki bölgelerde ele alınan konular bakımından iki alan arasında yakın bir benzerlik vardır. Aynı benzerlik araştırma tarzında, yani yöntemde de görülmektedir.

Gerçekten, Erinç (1958)'in de belirttiği gibi, planlama için gerekli malzemenin toplanması, bölgenin sınırlandırılmasıyla başlar. Bunu bölgeye ait bilgilerin ve gözlemlerin uygun bir ölçekte haritaya aktarılması takip eder. Her iki araştırma sahasında da bilginin haritaya geçirilmesi, bölgelere ait gözlemlerin daha kolay bir şekilde yapılabilmesi içindir. Elde edilen bilgilerin harita ile ifadesi, haritalama sürecini basit bir araç olmaktan çok coğrafyacının varacağı sonuçta en önemli rol oynayan faktör haline getirir. Gerek bölge plancısı gerekse coğrafyacı inceleme bölgesine ait olayları haritaya geçirirken bir yandan daha önce yapılmış çalışmalara bir yandan

da kendi yaptığı gözlem ve anketlerine dayanır. Olayların mekândaki dağılışını gösteren haritaların meydana getirilmesinden sonra olayın dağılış tiplerinin neden böyle olduğu açıklanır. Coğrafyacı, doğal ortamdaki birçok karşılıklı ilişkiyi ve karmaşık yapıyı çözmek, kavramak, anlamak ve bir şekilde açıklamak amacını taşır. Bölge insanı kültürel özellikler, örfler, adetler, yetişme tarzları ile kendilerine özgü karakterler yaratabilir. Bu nedenle, bir bölgenin incelenmesinde coğrafyacının en önemli görevlerinden olan kompleksliği çözerken determinizme yer verilmeyerek her etmeni ele alması gerekmektedir. Bölge planlamasında pratik (uygulamaya dönük) amaçlar başta gelmekle birlikte coğrafyada da pratik sonuçlara varılmaktadır. Bölge planlamasına "*uygulamalı coğrafya*" veya "*geleceğin coğrafyası-gelecek ile ilgili coğrafya*" gibi isimlerin verilmesinde bu gerçeğin büyük payı vardır. Burada asıl belirtilmek istenen şudur:

Uygulamalı coğrafya *mekândan doğal ve beşerî özellik ve imkanlarına göre en uygun ve toplum için en verimli şekilde yararlanma yolunu gösteren bilim dalı* olarak tanımlanmaktadır (Erinç, 1963). Ancak bu tanımlamaya açıklık getirmek açısından uygulamalı coğrafyanın uğraşı alanını ve sağladığı yarar konusunda somut örnekler vermek gerekir. Ancak, coğrafyanın verdiği bilginin önemini tam anlamıyla kavrayabilmek için öncelikle *coğrafi ortam* kavramı üzerinde durmak gerekir. Coğrafya bakımından ortam (mekân) oldukça karmaşık bir yapı gösterir. Konum, topografya veya jeomorfoloji, yapı ve litoloji, toprak, vejetasyon, nüfus, sosyal faktörler gibi çok çeşitli unsurlardan oluşur. Bu unsurların meydana getirdiği ortamın içinde ise insanın veya toplumun da yer aldığını düşünmek gerekir. Coğrafya bilimi doğası gereği ortamı iki temel bölümüne göre ele alır. Bu bölümler: *1) Sistematik Coğrafya* ve 2*) Rejiyonal (Bölgesel veya Yerel) Coğrafya*. Mekânı veya ortamı meydana getiren ögelerden her birinin ayrı ayrı analizi ve bu ögelerin mekân dahilinde yatay ve düşey doğrultudaki dağılışlarının belirlenmesi ve araştırılması S*istematik Coğrafyanın* konusudur. Buna karşılık *Bölgesel Coğrafya'da* temel amaç, mekânın özelliklerinin bileşim yoluyla ortaya koyulması ve açıklanmasıdır. Diğer bir deyişle, Bölgesel Coğrafya'da yerden yere değişen coğrafi ortam koşullarının genel özellikleriyle mekânın kazandığı görünüm ve durum sentezlenir ve çeşitli etmenler arasındaki ilişkiler açıklanır. Coğrafi ortamı oluşturan ögeler arasında ve bu ögelerle insan arasındaki etkileşim; bölgeye, zamana ve toplumun teknolojik seviyesine göre değişir (Erinç, 1963; Kılıç ve Mutluer, 2004).

Sistematik ve Bölgesel Uygulamalı Coğrafya'da temel amaç ortamı oluşturan ögelerin sunduğu olanak ve engelleri belirlemek, bu engellerin nasıl ortadan kaldırılacağını açıklamak ve mekânın en verimli nasıl değerlendirilebileceğini ortaya koymaktır. Uygulamalı Coğrafya ile planlama birbirine çok yakın bilim dallarıdır. Uygulamalı Coğrafya'nın "*mekândan,*

doğal ve beşerî imkanlarına en uygun ve en verimli biçimde faydalanmanın yollarını gösteren ilim" şeklindeki tanımı planlamanın "*mekânın maksada en uygun biçimde düzenlenmesi*" şeklindeki tanımlaması hatırlandığında, iki bilim dalının çok benzer tanımlamalara sahip olduğu açıkça görülür. Ancak bu benzerlikten, planlamanın uygulamalı coğrafya olduğu gibi bir anlam çıkarmamak gerekir. Çünkü bütün olarak ele alındığında planlama işlerinin parasal, hukuki, ekonomik, yönetsel, politik, mimari, teknik vb. coğrafi olmayan yönleri de vardır. Bu açıdan uygulamalı coğrafyanın ancak planlamanın dayandığı temellerden ve en büyük yardımcılarından biri olarak düşünülmesi daha doğru olur. İşte planlamanın çok karışık ögeler içermesinden dolayıdır ki, uygulamalı coğrafya ile planlama arasındaki ilişkiler planlamanın ikinci aşamasında yani *planın meydana getirilmesi* sırasında da devam etmekle birlikte, bu süreç, malzeme toplama aşamasındaki kadar güçlü ve kesin değildir. Planlama sürecinin bu aşamasında iki alan arasında, planın alması gereken şekil bakımından ayrılıklar ortaya çıkar. Coğrafyacının yapacağı plan, objektif bilimsel yöntemlerle yaptığı haritalama işlerine ve objektif analizlere dayanan bir mekândan faydalanma sentezi veya mekândan en uygun şekilde faydalanma hakkında öneriler niteliğinde olacaktır. Oysa, Yavuz (1962)'un da ayrıntılı olarak belirttiği gibi hemen her planlamanın arkasında politik bir görüş vardır. Bu görüş, hiç değilse bazı durumlarda, coğrafi bakımdan desteklenemeyecek görüşlere dayanabilir ve planın özellikleri üzerinde etkili olur. Bundan dolayı, coğrafyacı planlamanın bu yarı-objektif aşamasında görev almamayı tercih edebilir. Planlamanın üçüncü aşamasını *uygulama aşaması* oluşturur. Birçok güçlüğü içeren bu aşamada iş yükü daha çok yöneticiler, mimarlar, mühendisler, teknik unsurlar ve hukukçular üzerindedir (Erinç, 1963).

Planlama ve coğrafyanın hem *araştırma konuları* hem de *yöntemleri* birbirine çok benzemektedir. Bu benzerliğe dayanarak birçok araştırmacı, coğrafyacının planlamada yer alacak uzmanlar arasında başta geldiğini; bunun plancıya özellikle *malzeme sağlama aşamasında* olacağını belirtmiştir. Ancak coğrafyanın yalnızca malzeme sağlama açısından değil, bilgileri edindikten sonra *sentez aşamasında da* yer alması gerekir. Coğrafyacı olaylar arasındaki bağlantıyı inceleme, sorunu yerinde belirleme, faktörler arasındaki değişim ve eğilimleri araştırma üzere eğitim alır. Coğrafi ortam bilgine dayalı oldukça geniş bir kültüre sahip olması gereken coğrafyacı; uzmanlardan malzemeyi elde etme, analiz-sentez yapabilme, uygulama, sürecin her aşamasında araştırma yapma ve haritalama başta olmak üzere bunları görsel malzemeler şeklinde sunmayı gerçekleştirebilir. Bu açıdan, coğrafyacılardan, yerel araştırmaların yanı sıra planlama için gerekli diğer bilgileri vererek yetkilerini genişletme yoluna gidilmesi daha yararlı olacaktır. Özellikle, planlama için yerel araştırmaları düzenlenmek, uzmanların buldukları bilgi ve bulguların sentezini yapmak, uygulama (iş-

lemek) bakımından coğrafyacıların önemli roller üstleneceğine şüphe yoktur (Tümertekin, 1960).

SONUÇ

Planlama sürecinde mekân ünitesi veya mekân ölçeği konusunda farklı ölçütler belirlenebilir. Örneğin, en küçük birimden daha büyük birime doğru; köyler, kasabalar, yöreler, şehirler veya bölgeler ele alınabilir. Büyük ölçekli planlama birimlerine bir ülke, hatta birçok ülkeyi ilgilendiren planlar örnek olarak gösterilebilir. Bir ülkenin sınırları coğrafi esaslara dayansın veya dayanmasın, edimsel bir mekân ünitesidir ve planlamada bir bütün olarak ele alınması gerekir. Her ülke farklı bölgelerden (mekân birimlerinden) oluşur ve bu bölgelerden her biri için bağımsız planlar yapılabilir. Ancak her bir bölgenin tamamıyla bağımsız olarak düşünülmesi beraberinde pek çok sakıncayı da getirebilir. Her bölgenin sahip olduğu potansiyel ve koşula göre; bir bölgede yaşayanlar için en uygun ve yararlı kullanma biçimiyle o bölge dışında yaşayanlar için en uygun ve en yararlı kullanma biçimi her zaman aynı olmayabilir. Bölge planları hazırlanırken bütün ülke ölçeği göz önüne alınmalı ve bölgeler arasındaki bağlantılar gözetilmelidir. Ülkenin bağımsız parçalardan oluşan bir bölgeler mozaiği olarak düşünüldüğü hiçbir bölge planının ulusal çıkarlar bakımından maksimal yararı sağlayabileceği söylenemez.

Bölge büyüklüğünün üst limitini plandaki ayrıntı düzeyi, alt limitini ise plan kararlarının genelleme seviyesi belirler. Bölgeleri sınırlandırmak için kullanılan ölçütlerden ilki, klasik ölçütler olarak adlandırılır. Bunlar; nüfus yoğunluğu, tarım dışı nüfusun oranı, kentleşme derecesi gibi ölçütlerdir. İkincisi ise, daha çok, genel ekonomiden aktarıan çağdaş ölçütler olarak adlandırılabilir. Bunlar ise; gayri safi milli hasıla, ulusal gelir, bireysel gelir ve verimlilik şeklindedir.

Planlama yalnızca bir tasarım olmayıp, karşılaşılan ya da ileride ortaya çıkabilecek sorunlara çözüm yolları getirmek için, bilimsel bir araştırma tekniğiyle varılan sonuçların değerlendirilmesi ve uygulama olanaklarının önerilmesi sürecidir. Birçok alternatifi deneyerek, farklı değerlendirmeler yapan planlama sayesinde gerek devlet gerekse özel sektör için daha olumlu ve daha tutarlı sonuçlar alınır. 20. yüzyıl *kentleşme çağı* olarak adlandırılabilir. Ülkeler bir yandan kentleşme sürecinden, (kalkınma amaçlı) yararlanmaya çalışırken diğer yandan çoğalan kentleşme sorunlarıyla baş etmeye çalışmaktadır. Toplumsal ve ekonomik kalkınma sürecini planlar yardımıyla gerçekleştirmeye çalışan ülkelerin, kentsel sorunlara bu planlarda önemli oranda yer verdikleri dikkati çeker. Ancak merkezden hazırlanan ulusal planların, kalkınma hızı ve kaynaklardan yararlanmaya yönelik ilkeleri kapsamakla birlikte bu süreçte genelde coğrafi kapsam ve niteliğin göz ardı edildiği görülmektedir. Oysa ki bölge planlama, öncelikle kalkın-

manın mekânsal yani coğrafi niteliğini dikkate almalıdır (Keleş, 2021).

Mekânın fiziki ve sosyo-ekonomik özellikleri, planlama pratiğinde önemli rol oynamaktadır (Turoğlu,2000). Sürdürülebilir kalkınma açısından doğal afetlerin etkisini azaltma, tarım arazilerinden koruma-kullanma dengesini gözeterek yararlanma, turizm ve sanayi etkinliklerinin zararını en aza indirme coğrafi planlamayı kaçınılmaz hale getirmiştir (Turoğlu, 2005). Bu açıdan coğrafi verinin etkin olarak kullanıldığı coğrafi bilgi teknolojilerinin coğrafi planlamada etkin olarak kullanımı önemlidir. Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) planlamada sıklıkla kullanılan teknolojilerden biridir. Çevre ve toplumun uyumunu hedefleyen coğrafi planların yapılması ve uygulanmasında coğrafi bilgi teknolojilerinden yararlanma kaçınılmazdır (Ottens ve Masser, 1999).

Küreselleşme ve yerelleşme tartışmaları bölge kavramının anlamını değiştirdiği gibi bölge planlama sürecinin de gündemde kalmasını sağlamaktadır. Bölge planlamanın ekonomik olduğu kadar sosyal ve siyasal niteliği de ağır basar. Bu nedenle kuramsal altyapıda yalnızca ekonomi teorilerinin kullanılması yeterli olmayacaktır. Fiziki ve Beşerî Coğrafyanın karşılıklı ilişkilerinin biçimlendirdiği bölgenin net olarak belirlenmesi coğrafya ve planlama arasındaki bağları da güçlendirecektir. Coğrafya Bilimi yerelliğin, yerellikte birliğin ve farklılığın ortaya koyulması, kaynakların sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından Bölge Planlama disiplininin ayrılmaz bir parçasıdır. Güncel kentleşme hareketleri (akıllı şehirler, dayanıklı şehirler, sakin şehirler, yaratıcı şehirler, rekabetçi şehirler vb) şehir ve bölge plancıları ile coğrafyacıları akademik çalışmalarda ve uygulamalarda gittikçe artan oranda yaklaştırmaktadır.

KAYNAKÇA

ARINÇ, K. (2013). Coğrafi Metodoloji Açısından Bölgesel Coğrafya, Bölge Bilimi ve Coğrafi Bölgeler, *Türk Coğrafya Dergisi*, 60, 13-24.

ATALAY, İ. (2008). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası -Resimli ve Haritalı-*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

ATALIK, G. (2002). Bölge Bilimi'nin Gelişimi Üstüne Yorumlar, *10. Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi Bildiriler Kitabı*, İstanbul, XIII-XIX.

DAVOUDİ, S. (2015). Planning as Practice of Knowing, *Planning Theory,* 14(3): 316–331.

DİNLER, Z. (2020). Bölgesel İktisat,(11. Baskı) Bursa: Ekin Yayınevi.

ERİNÇ, S. (1958), Bölge Sınırlandırmasının Esasları, *İkinci İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay.,79/61, 36-51.

ERİNÇ, S. (1959). Bölge Planı Nasıl Yapılır?, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 5 (10), 36-51.

ERİNÇ, S. (1963). Tatbiki Coğrafya ve Planlama, İstanbul: *İTÜ Mimarlık Fakültesi Yay. (Şehircilik Kürsüsü), Şehircilik Konferansları*, No:1.

EROL, O. (1993). Türkiye'nin Doğal Yöre ve Çevreleri, *Ege Coğrafya Dergisi*, 7, 13-41.

GARİPAĞAOĞLU, N. (2017). *Bölge Planlama ve Türkiye'de Mekânsal Planlama Yaklaşımları*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

GARİPAĞAOĞLU, N., UZUN, M. (2021). Development Stages of Basin Management and Different Models, *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE),* 43, 338-357.

GERMEN, A.M. (1958). Türkiye'de Bölge Planlaması Hazırlıkları, *İkinci İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları,* Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay.,79/61, 95-118.

GETIS, A. (2004). Editorial, Jornal of Geographical System, 6, 1-2.

GLASMEIER, A. (2004). Geographic İntersection of Regional Science: Reflections on Walter Isard's Contribution to Geography, *Journal of Geographical System*, 6, 7-25.

GÖKBURUN, İ., SERTKAYA DOĞAN, Ö. (2019). İBBS Uygulamasında Nüfus Verilerinin Coğrafi Açıdan Yorumlanmasını Kolaylaştıracak Bir Yol Haritası, *Doğu Coğrafya Dergisi* 24(41), 39-60.

KELEŞ, R. (2021). *Kentleşme Politikası,* 18. Baskı, Ankara: *İmge* Kitabevi.

LEESON, G.W. (2018). The Growth, Ageing and Urbanisation of our World. *Population Ageing,* 11, 107–115 (https://doi.org/10.1007/s12062-018-9225-7).

MASSER, I., OTTENS, H. (1999). Urban Planning and GIS. In J. Stillwell, S. Geertman,S. Openshaw (Eds.), *Geographical İnformation and Planning*. Berlin: Springer.

ÖZÇAĞLAR, A.(2003). Türkiye'de Yapılan Bölge Ayrımları ve Bölge Planlama Üzerindeki Etkileri, *Coğrafi Bilimler Dergisi, 1 (1), 3-18.*

ÖZGÜÇ, N., TÜMERTEKİN, E. (2014). *Coğrafya Geçmiş Kavramlar Coğrafyacılar*, İstanbul: Çantay Kitabevi.

SELEN, H.S. (1958). Bölge Planlaması ve Coğrafya, *İkinci İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay.,79/61, 19-22.

TANERİ, E. (1977): *Bölge Planlama*, İstanbul: İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi Yayınları No: 148.

TEKELİ, İ. (1972). *Bölge Planlama Üzerine*, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.

TOPAL, B. (2014). Bölgesel Coğrafyanın Gelişim Süreci, ABD'deki Durumu ve Bölgesel Coğrafyada Program Geliştirmeye Bir Örnek, *Marmara Coğrafya Dergisi*,29, Doi: 10.14781/mcd.15850.

TRİCART, J. (1975). Bölge Düzenleme ve Gelişme Problemlerinin İncelenmesinde Coğrafyacının Yeri, (Çev. Erol Tümertekin), *Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Dergisi,* 2, 79-94.

TUNÇDİLEK, N. (1987). *Geoekolojinin İlkeleri: Doğal Bölgeler, İstanbul*: İstanbul Üniversitesi Yayınları No 3417.

TUROĞLU, H. (2000). Doğal Ortam Analizi ve Düzenleme-Planlama Çalışmaları, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi*, 8, 201-212.

TUROĞLU, H. (2005). Fiziksel Planlama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri, EÜ EGE Coğrafi Bilgi Sistemleri Sempozyumu, 27- 29 Nisan 2005, *Bildiri Özetleri Kitabı*. 355-368

TÜMERTEKİN, E. (1960). Bölge Planlamasında Coğrafyacının Rolü, *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi,* 11, 51-55.

UNWİN, T. (1992). *The Place of Geography*, Harlow: Longman, Essex.

URL 1: http://www.gap.gov.tr/ (Erişim tarihi: 15.01.2022)

YAVAN, N. (2007). Bölge Bilimi'nin Gelişiminde Coğrafyacıların Rolü, *12. Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi, Bölge Biliminde Yeni Yaklaşımlar Bildiriler Kitabı,* 25-26 Ekim İTÜ Mimarlık Fakültesi Taşkışla, 109-126.

YAVUZ, F. (1962). Köy Kalkınması, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 17(02), DOI: 10.1501/SBFder_0000000747.

BÖLÜM 20

SANAYİ DEVRİMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Engin KIRLI[1]

1 Doç. Dr Engin KIRLI, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail, engink2600@gmail.com. ORCİD: 0000-0001-8607-3355.

GİRİŞ

Tarihteki en büyük değişim ve dönüşümlerden biri "*Sanayi Devrimi*"-dir. Nitekim yaşamakta olduğumuz dünyanın koşulları da büyük oranda, "sanayi devrimi" olarak adlandırdığımız bir büyük değişimin ve dönüşümün eseridir. Ancak; insanlık tarihini adeta "*sanayi devrimi öncesi*" ve "*sanayi devrimi sonrası*" şeklinde ikiye bölen bu büyük değişimle ilgili olgular, maalesef çeşitli sâiklerle çarpıtılmıştır. Özellikle Avrupa-merkezici çevreler tarafından yanlı veya çarpık şekilde geliştirilen söylemler neticesinde, Sanayi Devrimi'ne doğru evrilen sürece ilişkin olgular tam olarak anlaşılamamaktadır. Sanayi devrimine ilişkin hususların önyargısız bir şekilde ele alınmaması, bir bütün olarak insanlık tarihini ele almada ve değerlendirmede telafisi kolay olmayan bir takım çarpıklıklara yol açmaktadır. Bu çarpıtma, geçmişi doğru ve gerçekçi bir biçimde anlamamıza engel teşkil ettiği gibi, geleceğe dair planlamaların ve öngörülerin isabetini de olumsuz şekilde etkilemektedir.

Pek çok insan, doğal olarak Doğu ile Batı'yı her zaman ayrı ve farklı oluşumlar gibi düşünür. Aynı zamanda Batı'nın modern dünyanın oluşturulmasına önderlik ettiğini de kabul eder. Pek çok insan gibi tarihle ilgilenen araştırmacıların büyük çoğunluğu da doğal olarak Doğu ile Batı'yı her zaman ayrı ve farklı oluşumlar gibi düşünür. Üstelik bu yaklaşımı benimseyen araştırmacılar, Batı'nın diğer kıtalardan ayrı ve adeta onlardan bağımsız şekilde tek başına modern dünyayı oluşturduğunu da kabul eder. Nitekim akademik çevrelerden sosyal hayatta karşılaştığımız sıradan insanlara varıncaya kadar neredeyse hemen herkes, Batı Avrupa'nın 1492 dolaylarında dünyanın zirvesine, eşsiz bilimsel rasyonalitesi, tolore edilebilir aceleciliği ve demokratik-ilerici vasıfları sayesinde erişmeye başladığını düşünür. Bilim çevrelerine de adeta ilahi bir emirmiş gibi kabul ettirilmiş geleneksel bakış açısına göre; Avrupalılar bir yandan Doğu'yu ve Uzakdoğu'yu fethetmiş, aynı zamanda tüm dünyayı ilkel ve bozuk siyasal yapılarından ve bu yapıların yol açtığı acılardan kurtarmış ve böylece bütün bir insanlığı modernitenin parlak ışığına ulaştırmıştır. Bu nedenle akademik tarih söylemlerinde, "*dünya tarihinin ilerlemeci hikâyesini Batı'nın Yükselişi ve Zaferiyle"* birleştirerek sonuçlandırmak pek çok araştırmacı açısından doğaldır. Akademik çevrelerde aksi yönde her hangi bir açıklamaya müsaade etmeyen ve hatta belirlenmiş olan çizgiden en ufak sapmaya ve sorgulamaya dahi izin vermeyen bu dayatmacı anlayışa "*Avrupa merkezci*" yaklaşım denilmektedir. Bu yaklaşımın özünde Batı'nın hem geçmişte hem de şu anda ilerlemeci dünya tarihinin merkezini işgal etmeyi hak ettiği düşüncesi bulunmaktadır (Hobson, 2006: 18). Peki, gerçekten öyle mi? Bu soruyu cevaplamak için öncelikle Avrupa-merkezci anlayışın argümanlarına bakmak gerekmektedir.

Avrupa-merkezci tarih anlayışı, Batı uygarlığını, kendine özgü tarih-

sel gelişmenin ürünü olarak görür. Buna karşın *bütünsel tarih anlayışı, insanlığın ortak gelişme ve karşılıklı etkileşim yoluyla oluştuğu düşüncesinden hareket eder.* Avrupa-merkezci anlayışa göre Batı uygarlığı, insanlığın genel gelişim çizgisinden ayrılmış, daha verimli bir yola sapmış ve diğer uygarlıklar karşısında üstün bir konuma gelmiştir. Avrupa-merkezci anlayışa göre, Avrupa dışı uygarlıklar da kendine özgü tarihsel gelişmenin ürünüdür. Her uygarlık farklı yollardan giderek bugünkü konumuna gelmiştir. Gidilen yollar farklı olduğu için, varılan sonuç da farklıdır (Bernal, 1998: 18).

Samir Amin Avrupa-merkezci önyargıyı şu şekilde tanımlar: *"Antik Yunan-Roma-Hristiyan feodal Avrupa-kapitalist Avrupa biçiminde sıralanan, Avrupa'ya bahşedilmiş benzersiz bir soyağacı vardır. Bu zincir her halkasıyla ileri insanlığın (ilerlemenin) doruğu kapitalist mucizeyi yaratmıştır. Dünyanın bu zincirinin dışında kalan bölümleri doğal olarak geridir. Geri kalmış toplumlar için tek çıkar yol bu zincire bir şekilde eklemlenebilmektir. Gelişmiş kapitalist batı modeli tüm gezegene yaygınlaştırılabilir. Kısacası Avrupa, geçmişte ve bugünde dünyanın diğer bölgelerinden ve halklarından üstündür"*(Amir, 1993:98-101). Bu gerekçelerle Avrupa-merkezci yaklaşım, insan uygarlığını bütünsel bir olgu olarak görmeyi reddeder.

Görüldüğü gibi Avrupa-merkezci anlayışın Batı uygarlığı için tayin ettiği yol, "*batı uygarlığının tarihi*" adında bir modele dönüştürülmektedir. Bu modelin iki bileşeni bulunmaktadır. Bileşenlerin ilkine göre, Batı uygarlığı Yunanistan'da doğmuş, Roma üzerinden ortaçağa ve sonrasında günümüze erişmiştir. Bileşenlerin ikincisi ise dinseldir ki Yahudi-Hıristiyan hattını takip etmektedir. Bu iki bileşen Rönesans döneminde yeniden yorumlanmıştır. Böylece Yahudi-Hıristiyan mirası Rönesans'la klasik köklerine dönerek Yunan-Roma mirasıyla birleşmiştir.

Bize hem okullarda hem de entelektüel herhangi bir çevrede adeta dayatma şeklinde öğretilen şudur: *Batı diye adlandırılan bir oluşum vardır ve bu Batı diğer toplumların ve medeniyetlerin karşısında bağımsız bir toplum ve medeniyet olarak düşünülebilir. Hatta pek çok kişi Batı'nın özerk bir soy ağacına sahip olduğunu da düşünür. Hepimiz Avrupa Medeniyetinin Antik Yunan'dan Roma'ya, Roma'dan Hristiyan Avrupa'ya, Hristiyan Avrupa'dan Rönesans'a, Rönesans'tan Aydınlanma'ya, Aydınlanma'dan Siyasi Demokrasi ve Sanayi Devrimi'ne uzanan bir sıra izlediğine inandırılarak yetiştirildik.* Böylece tarih erdemin ilerleyişi, iyilerin (Batı) kötüleri (Doğu) nasıl yendiği hakkında bir hikâye olup çıkmıştır.

Avrupa-merkezci teoriler, eşitsiz gelişmenin belli bir döneminde, 19. yüzyılda, Avrupa'nın öne geçtiği bir dönemde üretildi. Kanıtlarını son birkaç yüzyıldan topladı. Bu nedenle bütün bir insanlık tarihinin bilançosu

üzerine kurulmadı. Geleceğe düşürdükleri gölgede, Avrupa hâkim sınıflarının çıkarlarına hizmet etmekteydi. Avrupa-merkezci modelin Yunan-Roma ve Yahudi-Hıristiyan şeklinde iki bileşen hattan oluşan kurgusunun, gerçekle bir ilgisinin olmadığının ve Batı'nın ideolojik ihtiyaçlarına göre oluşturulduğunun ortaya konmasının, gerek doğru bir tarih bilgisi ve bilinci, gerek teknoloji tarihinin ve sanayinin gelişiminin dinamiklerinin alt yapısının anlaşılması açısından son derece elzemdir. Çünkü Tarih tek bir gruba aitmiş gibi yazılamaz. Diamond'ın da belirttiği gibi gelişmeye daima açık ya da kapalı kıtalar, toplumlar olmaz (Diamond, 2006: 533-541). Aynı coğrafyada yer alan toplumlar tarihin belirli dönemlerinde yeniliklere son derece açık olabilirken belli bir sürenin ardından buna bütünüyle ters bir tavır da sergileyebilirler. Medeniyet kademe kademe oluşmuş, bugün bir grubun katkılarıyla, bir başka gün de diğerlerinin.

18. asrın ortasından 20. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan yaklaşık iki yüzyıllık dönem boyunca dünyayı domino eden temel siyasi güç İngiltere'ydi. Ancak İngiltere'nin Dünya siyaseti alanında ve uluslararası arenada adından söz ettirmeye başlaması 16. yüzyıldan sonradır. Siyasi ve iktisadi hegemonya 650 ilâ 1000 yılları arasında Müslüman Orta-Asya/Kuzey-Afrika'nın liderliğindeki yapının elindeyken, 1100'lerde Çin'e geçmiş ve yaklaşık 1800 yılına dek varlığını orada sürdürmüştür. 15. Yüzyılda Müslüman Orta-Doğu yani Osmanlı İmparatorluğu dünya ekonomisinde çok önemli bir mevki işgal etmekte ise de, mal ve para trafiği Doğu Asya'ya doğru bir meylin varlığına işaret etmektedir. Gerçek böyleyken, modern zamanlar öncesindeki uluslararası güç dengesinin vaziyeti, 19. Yüzyılın Avrupa merkezci aydınları tarafından bilinçli bir şekilde yeniden tasarlandı. Çünkü geçmişteki manzara 19. Asrın koşullarına uymuyordu. Fakat tarih Avrupa'nın her zaman üstün olduğunu yansıtmalıydı. Böylece önce Venedik, ardından Portekiz, İspanya, Hollanda ve İngiltere; miladi 1000 yılı sonrası dönemin küresel hegemonik gücü olarak lanse edildiler. Küresel güç Avrupa-merkezci anlayışa mensup olanların iddia ettiği gibi miladi 1000 yılından sonra; önce İtalya'ya ve 1500'den sonra Portekiz'e değil, 1100'den sonra Çin'e geçmiş ve yaklaşık olarak 19. Asra kadar orada kalmıştır. İngiltere ise ancak 18. Asrın ikinci yarısından sonra küresel gücün zirvesinde yer almaya başlamıştır (Hobson, 2006: 43-45).

Avrupa merkezci görüş, farklı nedenlerden ötürü örneğin medeniyetin günümüzde erişmiş olduğu seviyenin oluşmasında Avrupa dışı toplumların katkılarını göz ardı etiğinden dolayı da yanlıştır. Zira Dünya tarihi içinde diğer kültür ve medeniyetler insan oğlunun gelişimine yapmış oldukları katkıların görmezden gelinmesi bir yana ama özellikle beşeriyetin kat ettiği tekâmülde Doğu'nun ihmal edilmesi son derece uygunsuzdur. Çünkü Batı kendi gelişiminde Doğu'nun veya başka herhangi bir coğrafyanın yardımı olmaksızın, özerk olarak yalnız kendinden menkul yenilikler ve

değerleri vasıtasıyla öncü olmuş değildi. Hele Avrupalıların Doğu olarak tanımladıkları medeniyetlerin katkıları olmaksızın Batı'da gerçekleşen bu yükselişin gerçekleşmesi olası da değildi. Çünkü Doğu, modern Batı medeniyetinin yükselişini mümkün kılan en önemli unsurdur (Hobson, 2006: 18-19).

Avrupa merkezci yaklaşım ya da bu anlayışın doğulu toplumlara yönelik ön yargılı uzantısı olan ve Edward Said'in terminolojisi ile Oryantalizm olarak ifade edilen Doğu Bilimciliği, Batı'nın Doğu üzerinde üstün olduğunu iddia eden görüştür (Said, 1991: 13-15). Avrupalıların diğer kıtalardaki halklardan üstün olduğu anlayışına istinat eden bu yaklaşımın kökleri çok daha eskilere dayanmakla birlikte, bu yaklaşım özellikle Batı'nın iktisadi ve siyasi açıdan da hızlı bir gelişim gösterdiği 1700 ilâ 1850 yılları arasında, Avrupalı zihinlerin dünyayı iki karşı kampa ayırması sonucunda oluşmuştur: Batı ve Doğu. Başka bir ifadeyle ve belki de daha doğru bir tanımlamayla; Batılar, yani Avrupalılar ile diğer kıtalardaki halklar. Bu yeni geliştirilen kavrama göre Batı, Doğu'dan, yani Avrupa dışında diğer kıtalarda yaşayanlar halklardan üstün kabul ediliyordu. İkinci sınıf bir uygarlık olarak konumlandırılmış olan Doğu medeniyetinin sahip olduğu değerleri, rasyonel Batı'nın değerlerine karşı bir tez olarak kabul ediliyordu. "*Batı, eşsiz erdemlerle kutsanmış olarak tahayyül ediliyordu: Akılcıydı, çalışkandı, üretken, fedakâr, tutumlu, liberal, demokratik, dürüst, otoriter ve olgun, gelişmiş, becerikli, hareketli, bağımsız, gelişime açık ve dinamikti." Doğu'ysa* Batı karşısındaki Öteki'ydi: "*Akılcı olmayan, keyfi, tembel, üretmeyen, tahammüllü (sabırlı), cazip olduğu kadar egzotik ve karmaşık, despot, bozulmuş, çocuksu ve olgunlaşmamış, geri kalmış, pasif, bağımlı, durağan ve değişmeyen."* Dahası Doğu'nun gerileyen fasit bir döngü yani cendere içinde yönetildiği iddia edilirken, Avrupa ilerlemeci bir çizgi içinde ele alınıyordu. Özetle; Batı bir dizi ilerlemeci ve gelişmeci vasıflarla tanımlanırken, Doğu yokluklar ve olumsuzluklarla tavsif ediliyordu

Avrupa merkezci söylemin çarpıklıklardan kurtulabilmek adına, öncelikle akıldan çıkarmamamız gereken ilk şey; beşeriyetin gerçekleştirdiği hiçbir yeniliğin ve gelişmenin, tamamen bir kişinin, bir toplumun ya da bir kıtanın eseri olmadığı, bütün olarak insanlık tecrübesinin birikimine ve katkısına muhtaç olduğu gerçeğidir.

Avrupa merkezci yaklaşımdan farklı olarak özellikle son yıllarda sayıları giderek artmaya başlayan "*bütünsel tarih anlayışı*" anlayışını benimseyen araştırmacılar, insanlığın erişmiş olduğu günümüzdeki seviyenin, beşeriyetin ortaklaşa gelişimi ve karşılıklı etkileşimi yoluyla oluştuğu düşüncesinden hareket eder.

Avrupa-merkezci anlayış Endüstri devrimi öncesi Avrupa'nın gelişmesini adeta dünyanın geri kalanını hiç yokmuş gibi dışarıda bırakarak ele

almaktadır. "Batı mucizesi" olarak lanse edilen kapitalizmin, o dönemde dünyanın diğer bölgelerine göre daha az gelişmiş olan Avrupa'da doğması ile ilgili yaygın görüşlerin hiçbiri sistemli bir Avrupa-merkezci çarpıtmadan kurtulamamıştır. Ancak böyle bir çarpıtmadan uzak alternatif bir açıklama getirmeye çalışmak gerekir. Çünkü gerçekçi ve doğru bir tarih perspektifi geliştirmek için mutlaka bu yönde bir çabanın içine girilmesi gerekmektedir. Çünkü Batı düşüncesinin yarım kalmış evrenselciliğinin yerine tüm insanlığı tam manasıyla kuşatan cihanşümul bir toplumsal kuram ancak bu sayede geliştirilebilir. İlk bakışta böyle bir kuram geliştirmeye veya ortaya koymaya çalışma tasarısı çok iddialı da görünebilir (Amir, 1993: 7). Ancak "*tarihi inşa etmek, şimdiki zamanı yorumlamaktır*". Kabul gören tarihleri yeniden inşa etmek, çağdaş egemen teşhisleri yeniden değerlendirmeyi talep etmenin bir biçimidir (Braudel, 2004: 11). Günümüzdeki ekonomik gelişme ve sanayileşme sorunlarının anlaşılabilmesi ve çözüm geliştirilebilmesi açısından da, tarih alanında yapılan çalışmalarda da, sanayi faaliyetlerinin hangi şartlar altında başladığı, geliştiği ve gelecekte neler olabileceğinin de etüdünün de yer alması gerekir. Tarihsel gelişimi anlamak, sonuçları tekrarlamak ya da ebedileştirmek amacına değil, o sonuçları değiştirmeye çalışma amacına hizmet eder. Araştırmacıların amacı realiteyi kaçınılmaz göstermek değil, tam aksine, zincirleme nedenleri anlayarak bu zinciri kırmak olmalıdır.

Akıldan asla çıkarılmaması gereken bir husus vardır ki o da hiçbir olay ya da sürecin bize anlatılmak ve kabul ettirilmek istendiği tarzda kendi başına bir varlığa ve anlama sahip olmadığı gerçeğidir. Zira tarihsel süreçte gerçekleşmiş olan hadiseler varlık ve anlamını belli ilişkilerle kazanır. Bu bakımdan tarihsel süreçteki temel ilişkilerin Avrupa dışındaki toplumlar tarafından da kendi bakış açıları ve yaklaşımları perspektifinde doğru şekilde tespit edilmesi gerekir. Zira tarihi hadiselerin gerisinde yatan ilişkilere ulaşamadığımız veya tespit edemediğimiz zaman mutlak ve tartışma dışı bir ortamda bize anlatılan görüş ve düşünceleri kabul etmek zorunda kalırız. Olayların gerisinde yatan gerçek ilişkileri yakaladığımız zaman ise kuracağımız bağlantılar önem kazanmaktadır. Başta Avrupa-merkezciler olmak üzere Batılı bilim adamları ve daha geniş anlamıyla Avrupalılar, bu gerçekler üzerinde belli bir doğrultuda bağlantı kurup sonuçlar çıkarmışlardır. Batı dışındaki toplumlar ve bu toplumların bilim adamları da kendi bağlantılarını kurup kendi doğrularını ortaya koymalıdırlar (Tuna, 1994: 146).

Ana konumuz olan sanayi devrimi ve sanayileşme sürecine gelecek olursak, *Sanayi devriminin kökeni nedir sorusuna çözüm bulmak kolay değildir.* Çünkü önümüzde cevaplanması gereken kritik sorular bulunmaktadır. Sanayi Devrimi dediğimiz büyük değişim neden bir başka ülke değil de İngiltere'de ve neden daha önce veya sonra değil de 18. Yüzyılın so-

nunda gerçekleşti? Bunlara tatmin edici yanıtlar vermek önemlidir. Çünkü sanayileşmeyi hazırlayan hususların iyi anlaşılması, günümüzde sanayi yatırımlarına girişen ülkelerin sorunlarından bazılarına da açıklık getirebilir. Dolayısıyla sanayi devrimini daha iyi anlayabilmek için bu terimin ifade ettiği kavramdan başlayarak sürecin nasıl ortaya çıktığına, geliştiğine ve hangi yönde evrildiğine de bir göz atmak gerekir.

BİR KAVRAM OLARAK SANAYİ DEVRİMİ

Sanayi, ham veya yarı mamul bir maddeyi, mamul hale getirmek demektir. Sanayi Devrimi kavramı da mamul madde üretiminde meydana gelen büyük değişimi ve dönüşümü ifade etmek için kullanılan bir tabirdir. Sanayi Devrimi tabirinin isim babası ünlü iktisat tarihçisi Arnold Toynbee'dir (Bülbül, 2008: 13). 20. Yüzyılın dünyaca tanınan tarihçisi Arnold Toynbee'nin adaşı ve aynı zamanda amcası olan A. Toynbee, 1880-1881 yıllarında verdiği bir dizi konferansta,"Sanayi Devrimi" tabirini kullanan ilk kişidir. Başlangıçta iktisatçılar, tarihçiler, sosyologlar, siyasetçiler vs. arasında kullanılan bu tabir, giderek dünya genelinde kabul görüp yaygınlık kazanarak hemen herkes tarafından kullanılan bir terim olmuştur.

İnsanlık tarihinde devrim sözcüğü ile adlandırılan çeşitli hadiseler vardır. Tarım devrimi, yazı devrimi, bilimsel devrim, Fransız Devrimi vb. bunlardan birkaçıdır. İnkılâp veya ihtilâl kavramlarıyla birlikte anılan terimlerden biri de sanayi devrimidir. Sanayi Devrimi veya bazı araştırmacılar tarafından tercih edilen ifadeyle Endüstri İnkılâbı, sadece teknolojik bir değişim değildir. Aynı zamanda insanların düşünce ve yaşam biçimini değiştiren, sosyal, kültürel ve ekonomik boyutlarıyla, çevresel etkileri de bulunan büyük bir dönüşümdür. İnsanlık tarihi boyunca, *Yeni Taş devrinde tarımın, metalürjinin ve kentlerin ortaya çıkmasından beri hiçbir değişim, sanayileşmenin ortaya çıkması kadar derin etki yapmamıştır. Sanayi Devrimi, beşeriyetin yazılı belgelere geçmiş tarihindeki en köklü dönüşümdür.* Nitekim günümüz dünyasının koşullarını belirleyen temel süreç de Sanayi Devrimi sonucunda oluşmuştur. Sanayi Devrimi (İnkılâbı) tabiri, on sekizinci ve on dokuzuncu asırlarda Avrupa cemiyetini değiştiren iktisadi yenilikler serisini ifade için kullanılan umumi bir ifadedir. Ancak "Sanayi (Endüstri) Devrimi (İhtilali-İnkılâbı) tabiri zaman zaman tenkit de edilmektedir. Üstelik bu eleştiriler tamamen esassız da değildir. Çünkü araştırmacılar tarafından genellikle sanayi devrimi olarak isimlendirilen iktisadi inkılâbın, yaklaşık yüz elli senelik bir dönemi (1750-1900) kapsadığı da söylenir. Ayrıca bu hadisenin kökenleri Ortaçağ sonlarına kadar da götürülebilir. Bu nedenle birçok tarihçi ve düşünür, sanayi devriminin köklerini Ortaçağ ve Yeniçağ da arar. Üstelik yapılan tartışmalar ve itirazlar sadece bu olayın ne zaman ve nerede gerçekleştiğinden ibarette de değildir. Çünkü araştırmacıların bir bölümü bizzat hadisenin isimlendirilişine ve ifade ediliş tarzına da itiraz etmektedir. Konunun daha iyi anlaşılması ve kavran-

ması açısından sanayi devrimi tabirine yapılan itirazlara değinmek yararlı olacaktır.

Sanayi (Endüstri) Devrimi (İhtilali-İnkılâbı) sözlük ve ansiklopedilerde genellikle; 18. yüzyılın son çeyreğinde J. Watt'ın geliştirdiği buhar makinesinin sanayi üretime uygulanması sonucunda üretimde ve ulaşımda gerçekleşen büyük değişim ve dönüşüm olarak ifade edilir. Ancak bu genel kabule rağmen "*sanayi devrimi"* tabirinin oldukça tartışmalı bir kavram olduğu hususunun altını çizmek gerekir. Bu tanıma yapılan itirazlar, bir kaç kategoriye ayrılarak mütalaa edilebilir.

Kimileri "devrim" sözcüğüne itiraz eder ve tarihte kısa sürede ani değişikliklerin vuku bulduğuna dair iddiaları reddeder. Nitekim bu yaklaşımı benimseyen araştırmacılar *İktisat tarihinin inkılâp (ihtilâl) denilen şeyle ilişkisinin olamayacağı, tarihte devrimden değil evrimden bahsedilmesinin daha doğru olduğu söylerler. Gerçekten de Sanayi devrimin nerede, ne zaman, nasıl ve hangi icatla ya da teknolojik yenilikle başladığını kesin olarak söylemek çok kolay değildir.* Sanayi Devrimi'nin sembolü haline gelmesi; fabrikadan gemiye, buharlı trene kadar çok çeşitli ve farklı alanlarda kullanılabilmesi bakımından *buhar makinesinin sanayi devrimini başlattığı yaygın olarak kabul edilmektedir* (Genç, 2005:3). Fakat buhar enerjisinden yararlanmaya başlamasının mazisi İskenderiyeli Heron'dan, Otto Von Guricke'e ve ondan da Papen,, Christian Huygens, Thomas Savery, Newcomen ve James Watt'a uzanan gelenekte iki bin seneye, bizatihi buhar makinesinin nihai şekline ulaşmasının hikayesi ise yüz seneden fazla bir vadede gerçekleşmişti (Diamond, 2006: 314; Asimov, 2019: 69 ve 183). Ancak bazı araştırmacılar ise buhar makinesinin sanayi devrimine yol açtığına ilişkin izahı dahi kabul etmez ve bu türden bir açıklamayı atın arabanın önüne değil de arkasına koşulmasına benzetir ve "*buhar makinesinin sanayi devrimine yol açmadığını, aksine; sanayi devriminin buhar makinesinin icadına sebep olduğu"* fikrini ileri sürerler (Mumford, 1996: 252). Sanayi Devrimi ile buhar makinesi arasındaki ilişkiye itiraz eden bazı bilim adamlarına göre *"Modern Endüstri çağına damgasını vuran kilit aygıt buhar makinesi değil, saattir*" (Güran, 2007: 52).

Görüldüğü gibi araştırmacılar, şartlar ve koşullarda çok büyük bir değişimin ve dönüşümün gerçekleşmiş olduğunu kabul etmekle birlikte, bu gelişmenin oluş süreci ve nedenleri hususunda farklı kanaatlere sahiptirler. Ancak Sanayi devrimi olarak tasvir edilen toplumsal ve teknolojik dönüşüm öylesine derin ve maddi ilerlemeyi o derece radikal bir biçimde değiştirmiştir ki, bu olguyu devrim tabiri ile tavsif etmek hata olarak görülmemelidir (Etem, 1934: 8).

Ancak sanayi devriminin bütün olarak dünyayı ve üzerinde var olan bütün canlıları etkilemiş olduğu da hatırdan çıkarılmamalıdır. Üstelik sa-

nayi devriminin insan hayatında yol açtığı etkiler yalnız maddi hayatı değil kültürel ve manevi yaşamı da ciddi ölçüde değiştirmiş ve dönüştürmüştür. Bu nedenle sanayi devrimi olgusuna daha bütüncül bir bakış açısı ile de yaklaşılmalıdır. Nitekim John U. Nef'in Sanayileşmenin Kültür Temelleri adlı eserinin önsözünde, sanayi devrimini incelemeye dönük çalışmaları sonucunda edindiği izlenimleri şu sözler ile aktarır:

"*Otuzbeş yıl önce tarih araştırmalarına başladığımdan bu yana, içinde bulunduğumuz sanayileşmiş dünyanın kökleri ile meşgul oldum. O zamanlar üniversite çevrelerinde hâkim olan (ve belki şimdi daha çok hâkim bulunan) bir görüşe göre, bütün ciddi tarih çalışmalarının ihtisas sahaları içinde yapılması gerekiyordu. Ben de, daha pek çoklarının yaptığı gibi, sanayileşmiş dünyanın köklerini iktisat tarihinde aradım. İktisat tarihinin pek dar bir sahasında, yani İngiltere'deki kömür sanayinin doğuşu içinde bu araştırmayı yapmaya çalıştım. Zaman geçtikçe anladım ki, bir mütehassıs olarak benim sarf ettiğim gayretler bir yana, bu meseleyi iktisat tarihi bakımından izah için yapılan bütün teşebbüsler de tam bir çözüm sayılamazdı. Daha sonra, bu kitabı yazdığım sırada belki de daha önemli bir şeyin farkına vardım. Umumi tarih bilgisi bir insanın iktisat tarihine bakışını ve pek muhtemelen, geçen yüzyıl içinde tarih araştırmalarının ayrılmış olduğu hususi sahalara ait görüşlerini değiştirmektedir. İktisat tarihi, sadece üstad Arnold Toynbee (ki bir "sanayi inkılabı" fikrini sistemli olarak ilk defa ortaya atmıştır) gibi mütehassıs tarihçilerin değil, fakat Karl Marx'ın (yani tarih felsefecisi, filozof ve hatta bir kutsal kitap yazarı sayılan bir kimsenin) temsil ettiği şekilde bile sanayi medeniyeti için tam bir izah veremiyor. Üstelik bunlar kısmi bir izah olarak bile yeterli değildir. Bu konu bütün memleketlerde dünya tarihinin hakikate uygun bir şekilde anlaşılmasına daha fazla hizmet edecek şekilde halk efkârına sunulacaksa, insanın bütün hayat tecrübeleri çerçevesinde yeniden düşünülmelidir. Nihayet şu neticeye vardım ki, hepimizi içine alan ve biricik olan sanayi medeniyetinin kaynağını araştırma işini iktisat tarihçilerinin malzemesine göre yapmak doğru olmazdı. Bu kaynağı ancak tarihin bir bütün olarak incelenmesi sayesinde anlayabiliriz."*(Nef, 1971: viii)

Nef'in yukarıda yer alan yorumlarına rağmen, dünya tarihine Avrupa-merkezci bir bakış açısıyla yaklaşan "Araştırmacılar-Tarihçiler-Düşünürler" sanayileşmenin kökenlerinin 18. Yüzyıl İngiltere'sinde bulunabileceğini belirtirler. Nef'in vurgulamaya çalıştığı gibi, dünya tarihine beşeriyetin ortak bir tecrübesi ve birikimi olarak bakmak ve değerlendirmek yerine, bilerek veya bilmeyerek, günümüzde dünya siyasetine küresel ölçekte egemen olan güçlerin eylemlerini ve pozisyonlarını meşrulaştıracak şekilde yaklaşırlar. Batılı ülkeler ve toplumlar dışında Sanayi Devrimine doğrudan ya da dolaylı şekilde katkı sağlamış olan insanları ve toplulukları göz ardı ederler. Ancak Avrupa merkezci yaklaşımı sergileyenler tara-

fından es geçilen ya da söylenmeyen bir husus vardır ki, sanayi alanında asıl bilirkişi olma payesinin Çin'e ait olduğu gerçeğidir. Francis Bacon, "*dünyadaki en önemli üç buluşun matbaa, barut ve pusula*" olduğunu ileri sürmüştür ki, bu üç icadın tamamı da Çin'de gerçekleştirilmiştir (Hobsosn, 2006: 70; Huang, 2005: 113).

F. Bacon, dünyadaki üç kritik buluşu sıralarken, yaşamakta olduğu dönemde Avrupa toplumu açısından hayati önemde olan buluşları dikkate alıyordu: Bilginin süratle aktarımını ve dolanımını sağlayan matbaa, kalabalık toplumları az sayıdaki Avrupalılara boyun eğmeye mecbur eden ateşli silahlar ve dünyanın farklı noktalarına seyahat etmelerini mümkün kılan pusula. F. Bacon'da gayet iyi biliyor olmalıydı ki, dünya üzerindeki diğer toplumların zenginlikleri Batı'ya akmasaydı, Avrupalılar kendi kıtalarındaki kaynaklarla ve bilgi birikimi ile Sanayi Devrimi adını verdiğimiz bu büyük değişimi ve dönüşümü gerçekleştiremezleri mümkün değildi.

Genel kabul gören yorumlara göre 18. Asır ortalarında meydana gelen gelişmeler neticesinde, "Sanayi Devriminin ilk ortaya çıktığı ülke" İngiltere'ydi. Fransa ve Belçika'da sanayi üretiminde çığır açıcı teknikler ise ancak 19. Asrın ilk çeyreğinde gerçekleşmiş ve İngiltere'de yaşanan gelişmelerden farklı bir süreç takip etti. Almanya'da ise sanayileşme süreci 1870-1880'lerde tamamlandı ve topu topu bir nesillik süre içinde Almanya, 1850'li yıllardaki uyuşmuş bir toplumdan, dünyanın en önemli güçlerinden biri haline geldi (Etem, 1934: 9). Sanayi Devrimi olarak adlandırılan gelişme önceleri, Kuzey-Batı Avrupa'nın oldukça sınırlı bir sahasında gerçekleşmiştir. 19. Yüzyıl Avrupa'sında endüstri inkılâbının yaşandığı coğrafya İngiltere, Fransa, Belçika ve Almanya ile sınırlıdır. Bu ülkeler 19. asırda Avrupa'nın başlıca dört sanayileşmiş toplumuydular. Üstelik bu ülkelerin her biri farklı dönemlerde ve birbirlerinden farklı şartlar içinde sanayileşmişlerdir. Hakikaten, "Sanayi Devrimi", değil dünyanın, Avrupa'nın tamamında bile eş zamanlı olarak ortaya çıkmış bir hadise değildir.

Sanayi devrimine ilişkin olarak genel kabul gören yaklaşımı tekrar edecek olursak, sınaî imalat alanında önceleri Avrupa'dan çok daha ileride bulunan diğer toplumlarda böylesi bir değişim ve dönüşüm yaşanmamıştı. Avrupa dışındaki toplumlarda ekonomi alanında gerçekleştirilmiş olan gelişmelere kısaca göz atmak, sanayi devrimi adı verilen bir gelişmenin neden Batı haricindeki toplumlarda meydana gelmediğini veya gelemeyeceğini anlamak açısından da yararlı olacaktır.

BATI AVRUPA DIŞINDAKİ COĞRAFYALARDA SINAÎ VE İKTİSADİ GELİŞMELER

Antik dönemde Eski Yunan uygarlığı da imalata alanında oldukça ilerlemiş ve gerek kendi ürettiği ve gerek farklı coğrafyalarda elde edilen her türlü ham ve mamul maddenin uluslararası ticaretini elinde bulunduran bir

sistemin sahibiydi (Berkes, 1985: 19-52). Üstelik Antik Yunanlıların kritik bazı üretim teknikleri de bir nevi ustalık teknolojisine dayanmaktaydı. Nitekim Yunanlılar kendi imalatları olan bir takım metal ve metal işlerini, kumaş, çömlek, zeytinyağı ve şarap gibi ürünlerini yabancı ülkelere satıyorlar, ayrıca uluslararası ticareti kolaylaştırmak için yollar, binalar, hatta su gücüyle çalışan değirmenler inşa ediyorlardı. Üstelik Eski Yunanlılar, teknolojide de yaratıcı olmasını bilmişlerdi. Arkhimedes, bileşik makaraları, hidrolik vidaları, kuşatmaya gelen düşman gemilerini ateş topuna çevirecek bir silah olan büyüteci ve çeşitli savaş makinelerini icat etmişti. Üst düzey Eski Yunan vatandaşları, felsefeyle, siyasetle, matematiksel ve maddesel olmayan diğer işlemlerle uğraşan kuramcılardı. Eski Yunanlıların düşünmeye, ruhsal dünyaya yönelik iç-gözleme ve entelektüel buluşlara verdikleri önem eşsizdi. Ama tüm bunlara rağmen Eski Yunan'da ne bir bilimsel devrim, ne bir teknolojik devrim ve ne de sanayi devrimi gerçekleşmedi.

Çin'de ise "sanayi mucizesinin" oluşması, M. Ö. 6. Yüzyıldan M. S. 10. Yüzyıla dek uzanan ve 1500 yıldan fazla bir dönemi kapsayan bir sürecin sonucunda gerçekleşti. Çin'de demir üretimi M.Ö. 600 yılına, çelik üretimi ise M.Ö. II. Yüzyıl öncesine kadar uzanıyordu. Çin'de M.S. 9. Yüzyıldan 11. Yüzyıla kadar olan dönemde demir üretimi 13.500 tondan yaklaşık 125.000 tona yükseldi. Çin'de çok erken tarihlerden beri en gelişmiş endüstriyel teknolojik buluşlarda -kenevir ve ipek üretiminde- su gücüyle çalışan tezgâhlar yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Çinliler, M.Ö. 6. Yüzyıldan itibaren petrol ve doğalgazı yakıt ve aydınlatma amaçlı olarak kullanılmaktaydılar (Hobson, 2006: 66-68).

Çin'de daha M. S. 280 yılında, 200 m. uzunlukta gemiler yapılmaktaydı (Huang, 2005: 80). 1433 yılında Avrupa'daki en büyük gemiler 4-5 direkli iken, aynı tarihlerdeki Çin donanmasının amiral gemisi 9 direkliydi (Attali, 1999:80). İngiltere'de gerçekleştirilmeden yüzlerce sene evvel Çin'de, "yükte ağır malların, (kömür, demir ve tahıl gibi ürünlerin) naklini kolaylaştırmak için" akarsuların ıslah edilmesi, genişletilmesi veya yeni kanallar açılması gibi teknikler kullanılmaktaydı. Bu suyollarının ıslah çalışmasında kadın veya çocuk olmalarına bakılmaksızın herkes çalışmaya zorlanır, yüzlerce kilometrelik kanal, milyonlarca kişinin çalışmasıyla birkaç ayda tamamlanırdı. Üstelik nakit ekonomiye ilişkin uygulamalar Avrupa'dan önce Çin'de geliştirilmişti. Hatta Çin'de, 9. yüzyılda kredi amacıyla icat edilen kâğıt senetler, 10. Asırda kâğıt paraya dönüşmüş ve 1161 yılında devlet 10 milyon banknot basmıştı. Avrupa'da vergiler genellikle ayni şekilde toplanırken, sahip oldukları imkânlar nedeniyle Çin'de vergiler nakdi olarak toplanmaktaydı. Üstelik yalnız sanayi alanında değil, tarım sektöründe de Çinliler Avrupalılardan çok daha ileri seviyedeydiler. Nitekim Çin'in tarımsal üretimdeki verimliliğine de Avrupalılar ancak 20. Yüzyılda erişebilmiştir (Huang, 2005: 113).

Çin'e ilişkin olarak yukarıda sıraladığımız bir takım hususlar zihinlere ister istemez şu soruyu getirmektedir. Tüm dünyada hüsnü kabul görüp adeta kapışılan ipekli kumaşlarına, Avrupalı seçkinlerin onca serveti feda etmeyi göze alarak sofralarında yer verdikleri kaliteli porselenlerine, şeker ve çay gibi Batılıların kapıştıkları mahsullerine, saydığımız ve sayamadığımız daha başka pek çok ürününe rağmen sanayi devrimi olarak adlandırdığımız modern ekonomik büyüme neden Çin'de gerçekleşmedi?

Peki ya Hindistan? Aslına bakılırsa, 18. yüzyıl başlarında Osmanlı devlet adamları bir türlü kapatamadıkları ticari açık bölgesi olarak Avrupa'dan değil Hint'ten şikâyet ediyorlardı. Nitekim Osmanlı Devlet adamları tarafından "*her biri Karun misali zengin olmakla tavsif edilen tüccarlar*" da Avrupalı değil, Hintlilerdi (İnalcık, 1996: 271). Tüm dünyada büyük beğeni toplayan başta pamuklu olmak üzere, ipekli ve yünlü kumaşlarına ödenen onca altın ve gümüş külçelerine ve bu sayede Hindistan'da bol miktarda biriken sermayeye rağmen Hindistan'da da sanayi devrimi dediğimiz hadise gerçekleşmedi. Üstelik Hintli tacirler yalnız tekstil ürünlerinden gelir elde etmiyorlardı. Gerek gıda sanayinde gerek tıbbi tedavide kullanılan çok sayıdaki baharatın çıkış yeri de Hindistan'dı. Baharata ödenen meblâğlar, tekstil ürünlerine ödenenden aşağı değildi. Bunlara ilâveten Avrupalıların servet ödeyerek Hindistan'dan ithal ettikleri ürünler arasında boya malzemeleri de bulunmaktaydı. Şamlı zanaatkârların imal ettikleri meşhur kılıç ve bıçaklar dünya genelindeki şöhretlerini bu ürünün hammaddesine, yani kaliteli Hint çeliğine borçluydular. Saymış olduğumuz bu ürünlerin ticaretinden dolayı tüm dünyadan Hindistan'a oluk oluk altın ve gümüş akmasına rağmen, sanayi devrimi olarak andığımız modern iktisadi büyüme Hindistan'da da gerçekleşmedi.

Bu değerlendirmeler ışığında insanın aklına ister istemez şu soru gelmektedir: Neden sanayi devrimi dediğimiz ekonomik gelişme kadim dönemlerden beri önemli olan Çin'de, Hint'te veya Ortadoğu'da gerçekleşmedi?

Çin'de, Hint'te veya Ortadoğu'da (Osmanlı ve İran'da) neden sanayi devrimi gerçekleşmediğini izah etmeye yönelik her türlü açıklama, neticede buralarda sanayi devriminin gerçekleşemediği gerçeğine gelip dayanır. Bu yönde yapılacak açıklamalar, Çin'de Hint'te veya dünyanın başka herhangi bir yerinde neden sanayi devriminin gerçekleşmediğini açıklar ancak; bu durum, insanlık tarihini altüst eden radikal değişimin Batı Avrupa'da neden ve nasıl geliştiğini izah edemez. Dolayısıyla doğru sonuçlara ulaşmak için doğru sorular sormak gerekir. O zaman soruyu şu şekilde sormak daha isabetli olur. *Sanayi devrimi olarak anılan modern iktisadi büyüme yakın zamanlara kadar dünyanın önemsiz sayılan Kuzey Batı Avrupa'da nasıl ortaya çıktı?*

AVRUPA'NIN İKTİSADİ GELİŞİMİNİN ZEMİNİNİN OLUŞMASI

Sanayi Devrimi olarak da anılan, "modern iktisadi büyüme" Batı dünyasında 18. yüzyıldan itibaren ortaya çıktı. Hakikaten bu devrimin Kuzey-Batı Avrupa'da gerçekleşmiş olması aslında enteresan bir durumdur (Cipolla, 1993: 7). Zira Ortaçağ Avrupa'sı 13. asra kadar, Akdeniz'in doğusuna göre az gelişmiş bir sosyal ve ekonomik yapıya sahipti. 13. yüzyıl sonlarına kadar da Kuzey Avrupa, adeta dünyanın geri kalmış bölgesi konumundaydı.

On sekizinci yüzyıl Aydınlanma hareketinin öncüleri, katı dini önyargılarıyla, Ortaçağ dönemine ilişkin değerlendirmelerde birtakım yanlış yaklaşımlara yol açmışlardır. Voltaire ve Diderot gibi düşünürler, kendi zamanlarındaki çürümüş kalıntılar dolayısıyla Ortaçağ kurumlarını yargılayarak Ortaçağ'ın bir kara cehalet ve batıl inanç devri olduğunu kanıksadılar. Resmi Kilisenin etkisini defetme hırsıyla Avrupa kültüründe büyük akımlardan biri olan Yüksek Ortaçağ'ı, kendi devirlerine kadar herhangi bir alanda hiçbir ciddi ilerlemenin olmadığına hükmederek, bir Neo-Gotik korku masalına çevirdiler (Mumford, 1996: 18). Aslında Kilisenin düşünce düşmanı olmadığını, katedrallerin gölgesinde yaşayan Skolastik Felsefeye mensup filozoflar ispat eder (Kiaulehn, 1971: 46). Evet, Katolik Kilisesi'nin kendi doğmalarına ters düşen fikirleri boğmaya çalıştığı doğrudur; ancak din adamlarının bu olumsuz tavırlarına rağmen gerek felsefe ve gerek teknoloji alanında Ortaçağ Avrupa'sında hatırı sayılır bir gelişme yaşandığı da bir başka gerçektir. Üstelik Avrupalılar tarafından Ortaçağ olarak anılan dönemlerde Uzak Doğu'da, Türkistan'da ve Arap Dünyası'nda önemli teknolojik icatlar gerçekleşti. Doğu'da gerçekleştirilen bu buluşlar, deniz aşırı ticaret ve Haçlı Seferleri gibi siyasal ve dinsel hareketler aracılığıyla Orta Çağ Avrupası'na da taşındı. Demir kalıpçılığı, el arabası, gemi dümeni, barut, kâğıt, ipek dokumacılığı, tahta ve metal kalıplı matbaacılık, on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Avrupa'ya ulaştı. Aslında bu teknoloji yüzlerce yıldır Çin'de biliniyordu (Adams, 2006: 12-13). Ortaçağ'da yapılmış bazı buluşlarla Avrupa'ya aktarılan teknik yeniliklerin listesi sıralandığında, Ortaçağ olarak anılan dönem boyunca tüm dünyada önemli gelişmelerin gerçekleşmiş olduğu hususu daha iyi anlaşılabilir. Su saatleri ve su değirmenleri, atların ayaklarında demir nal kullanımına geçilmesi ve renkli cam imalatı, ilk gerçek lensler, Çin'de askeri faaliyetlerde barutun kullanılması, Araplar vasıtasıyla pusulanın Avrupa'ya taşınması, Doğu'da icat edilmesinin ardından 1105 yılında Avrupa'da ilk rüzgâr değirmenlerinin ortaya çıkması, Bologna'da Avrupa'nın ilk üniversitenin kurulması gibi yenilikler Avrupa'nın tarihinde son derece kritiktir. İspanya'da Araplar, Çinlilerden öğrendikleri kâğıdı kullanmaya başladılar. 1190'larda Fransa'da ilk kâğıt fabrikaları kurulmaya başladı. 13. asırda mekanik sa-

atler, Çin'de sıcak hava ile çalışan balonlar, ipek ipliği eğiren makineler ve örme makineleri, gözlük, baskı makineleri, ilk ateşli silahlar (önce top ve ardından tüfek), kadavralar üzerinde gerçekleştirilen bilimsel anatomi çalışmaları, Hareketli harfli metal baskı makinesi vb. bütün bu gelişmeler Ortaçağ olarak adlandırılan dönemlerde gerçekleşti. (matbaa) (Mumford, 1963: 438-439). Bunların hepsi son derece önemli gelişmelerdi. Üstelik enerji temini alanında da dikkate değer ilerlemeler vardı. Ortaçağ'da yaygın olarak istifade edilen enerji biçimi insan ve hayvan gücü olmakla birlikte, 1.000 yılına gelindiğinde Doğu'da geliştirilen teknoloji Batı'ya da aktarılmış ve Avrupa'da sınırlı da olsa su ve rüzgâr enerjisi kullanılmaya başlamıştı (Adams, 2006: 13).

Feodal Avrupa tarımının karakteristik unsurlarından biri de küçük tarım işletmeleriydi. Bu işletmelerde emek yoğun bir tarım üretimi yapıldığından, kent ekonomisinin gelişiminde ihtiyaç duyduğu oranda üretimde bir artış gerçekleştirmek mümkün olmuştur. Romalılardan devralınan bazı usuller (tekerlekli ağır saban, bataklıkların ortaklaşa çabalarla kurutulması, üçlü rotasyon) Kuzey-Avrupa'daki tarım işletmelerinde de kullanılmıştır. V. yüzyılın sonlarında, IX. yüzyıl başlarına kadar Kuzey-Batı Avrupa tarımında tedrici ve muhtemelen deneme-yayılma usulüyle geliştirilen bu yeniliklerin belki de en hayati olanının başında tekerlekli ağır saban gelmekteydi. İlkel biçimlerine daha önce Romalılar arasında da rastlanan bu araç Avrupa'da ilk kez, VI. yüzyılda Slavlar arasında görülmektedir. Bu aletin kıraç toprakları sadece yarmaya yarayan ve toprak neminin korunmasına uygun klâsik karasabandan üstün yanı, sulu ve dolayısıyla ağır olan kuzey topraklarının verimliliğinden azami ölçüde yararlanılmasına olanak sağlamış olmasından kaynaklanmaktadır (Türkdoğan, 1981: 40). Nitekim Avrupa tarımının Orta Çağ boyunca kendi çalışanını beslemekte güçlük çektiği bilinmektedir (Sezer, 1994: 137). Ancak koşum takımı, at nal ve Slavlardan alınan ağır saban sayesinde Avrupa'da tarımsal üretimde de önemli bir artış kaydedildi (Adams, 2006: 13). Görüldüğü gibi, Avrupa'nın tarımsal üretiminde yeni bir çığır açan ve böylece daha fazla nüfusun beslenmesine olanak sağlayan tekerlekli ağır demir saban, Avrupa'nın gelişiminde çok önemli bir rol oynamıştır.

Yedinci Yüzyıldan sonra Kuzey Avrupa'da da kullanılmaya başlanan demir pulluk, aslında Slav kökenli idi (Güran, 2007: 47). Üstelik Slavlarda bu aletin kullanılmaya başlaması da Avar istilasından sonraki yıllara dayanmaktadır. Avarlar'ın Orta Asya'dan Batı'ya yönelik göçleri esnasında, Çin'e ait olması muhtemel demir pulluğu beraberlerinde getirmiş olmaları ihtimalden uzak tutulmamalıdır. Güney Avrupa'da ve Anadolu'da kullanılan kara sabana kıyasla ağır saban, gerçekten de tam da Kuzey Avrupa'nın iklimine ve aşırı yağış sebebiyle drenaj sorunu yaşayan topraklarına uygundur. Yağışın az ve buharlaşmanın çok olduğu güney ülkelerinde

sabanlar, topraktaki nemi mümkün mertebe muhafaza etmek düşüncesiyle fazla derine girmeden, yüzeye yakın şekilde sürülür (Hobson, 2006: 110 ; Güran, 2007: 61). Avrupa'da tarım alanında meydana gelen söz konusu gelişmelerin katkısıyla beslenme koşullarında meydana gelen bu olumlu etkiler sayesinde savaşlara, istilalara, salgın hastalıklara hatta Haçlı Seferleri ile kıta dışına nüfus ihracı gibi hadiselere rağmen Avrupa'nın nüfusu önemli oranda arttı. Böylece sınai ve teknolojik alanda gerçekleşen diğer gelişmelerin sağlamış olduğu katkılarla da Avrupa'da yaklaşık 1000 yıllarından başlayarak 14. yüzyılın ortalarına kadar yaygın ve hızlı bir ekonomik kalkınma yaşandı. Feodalizmin zirveye ulaştığı bu dönemde özellikle Ortaçağ tarım devriminin önemli katkısı bulunmaktaydı. Bu yeniliklerden bazıları şunlardır: Su ve rüzgâr değirmenleri, metal pulluklar, yeni hayvan koşum takımları ve demir at nallarıydı. Avrupa'da at besleme yaygınlaştı. Arap atları ithal edilerek cinsinin geliştirilmesine çalışıldı. Bu çabalar sonucunda Avrupa'da kişi başına üretimde % 50 oranında artış kaydedildi (Güran, 2007: 60).

Avrupa tarımının VI. Yüzyıldan başlayarak, bir dizi teknik yeniliğin uygulamasına sahne oluşu, pazar ekonomisinin gelişmesine yol açan önemli demografik ve toplumsal şartların hazırlanmasına zemin teşkil etmiştir (Nalbantoğlu, 1973: 38-39). Doğudan gelen üzengi de, süvarilerin mızrak gibi bir takım ağır silahları kullanmasına imkân sağladı (Adams, 2006: 13). Bu da güvenlik sorununun belli ölçülerde aşılmasına, artan can güvenliği ile birlikte nüfus artışının istikrar kazanmasına yol açtı. Her ne kadar salgın hastalıklar ve krallıklar arası mücadeleler kimi zaman nüfusu ciddi ölçüde azaltmaktaysa da, atılmış olan sağlam temeller sayesinde uzun vadede bu kayıplar telafi edilebilmekteydi. İktisadi gelişmede nüfus artışının önemli bir rolü vardır. Çünkü Braudel'in de belirttiği gibi, *"insanlar daha kalabalık hale gelirlerse, üretim ve mübadelede de artış meydana gelmektedir*" (Braudel, 2004: 29).

Görüldüğü gibi 18. yüzyılın ikinci yarısının ardından giderek dünya konjonktüründe başat güç olarak temayüz etmeye başlayan ve 19 asır sonunda dünyanın % 83 üzerinde denetim kuran Avrupalı devletlerin bu gücünün ardında yatan sebepler 14 ve 15. Yüzyıla, hatta çeşitli yönleriyle 11. Yüzyıla ve onun da öncesine kadar geriye götürülebilir. Dolayısıyla Batılı bilim adamlarının ve Avrupa merkezcilerin yaptığı gibi Sanayi devriminin kökenleri, Avrupalıların Ortaçağ'dan itibaren tesis ettikleri istikrarlı bir gelişim sürecinin sonucu olarak lanse etmek makul bir yaklaşımmış gibi değerlendirilebilir. Fakat neden Avrupa ve neden Avrupa'nın bir başka yerinde değil de Ortaçağlar olarak adlandırılan dönem boyunca ticarette son derece pasif bir performans sergileyen ve on altıncı asra kadar Rönesans dâhil bilimsel gelişmelere kıtanın diğer coğrafyalarına göre daha az katkıda bulunmuş İngiltere'de sanayi devrimi meydana geldi?

Hakikaten 18. asırdan önce Avrupa toplumlarının sınaî, ticari, siyasi ve bilimsel performansları dikkate alındığında İngilizler oldukça geri planda kalmaktaydılar. Nitekim Ortaçağ boyunca ticarette pasif bir görüntü çizen İngilizler, Doğu ürünlerini İtalyan aracılardan temin ediyorlardı. Özellikle Venedikli ve Cenevizli tüccarlar, Southampton, Sandwich ve Londra iskelelerine her cins baharat, Mora şarabı, Korint üzümü, şeker, ipek, sırma, pamuk, şap, tıbbi ecza ve bitkiler getirmekte; bu ülkede üretilen yün, bakır ve kalayı alarak dönmekteydiler. İtalyanların bu ticaretten büyük kârlar elde ettiklerini gören İngilizler, 14. Yüzyılda Akdeniz ticaretiyle ilgilenmeye başladılar. Önce İngiliz mallarının Akdeniz'e İtalyan gemileri ile gönderilmesi kararlaştırıldı, sonra bizzat İngiliz gemileri ile nakline teşebbüs edildi. Fakat İtalyan aracılar bu kârlı ticareti kuzeylilere kaptırmaya hiç de niyetli değillerdi. Bu cürete sert tepki gösterdiler. Londra tüccarlarının gönderdiği gemiler Cenevizliler tarafından gasp edildi ve tahrip olundu. Hatta iki ülke arasındaki ticari münasebetlerin kesilmesi göze alınarak İngiliz gemileri Akdeniz sularından uzaklaştırıldı. İngilizlerin Akdeniz'de tekrar görünmek için cesaretlerini toplamaları için yüzyıldan fazla bir süre geçmesi gerekmiştir. Türk fütuhatı karşısında gerileyen İtalyan gücü zaafa uğramış, 1494'te Fransızların Venedik'e seferleri ve eş zamanlı olarak gerçekleşen coğrafi keşiflerin ardından İngilizler Akdeniz'e girmek için imkân elde edebilmişlerdi. Ancak İngilizler'in Akdeniz'de özgüvenle dolaşmaya başlamaları, Katolik İspanya'ya karşı Osmanlı Devleti ile siyasal yakınlaşmaları ve İspanya'nın "yenilmez armadasını" sıkıştırmak için Osmanlılardan destek aramaya başlamalarından sonradır. Kraliçe Elizabeth Sultan III. Murat'la temas kurmaya çalışmış ve İngiliz tüccarlarının Osmanlı topraklarında ve karasularında ticaret yapabilme iznini elde etmeyi başarmıştı (Kütükoğlu, 1977, C.I : 6-8). Soruyu biraz daha değiştirerek bir kere daha soruyoruz. İngiltere, Avrupa'da sanayi devrimini gerçekleştirme potansiyeli bulunan diğer güçler arasından nasıl sıyrılarak bu alanda öncü oldu ve insanlık tarihini değiştiren bu büyük değişimi gerçekleştirdi?

SANAYİ DEVRİMİYLE NETİCELENEN SÜREÇ

Sanayi Devriminin genel olarak Avrupa'da ve özel olarak İngiltere'de geçekleşmesinin ardında hangi itici sebep bulunuyordu? Hıristiyan milletler arasında, bilhassa Batı Avrupa ülkelerinde bulunduğuna inanılan yüksek kıymetler ve normlar, yani Hristiyanlık mı bu büyük değişime zemin hazırladı? Şayet Hristiyanlık böyle bir tesire sahip ise, Avrupa Ortaçağ'ında da neden aynı etkiyi sergilemedi de sınırları dahi tartışmalı bu kıta o dönemde dünyanın geri kalmış bir kesimi olarak varlığını sürdürmek zorunda kaldı? Şüphesiz Avrupalılık kimliğinde Hristiyanlık önemli bir unsuru oluşturmakta ise de, sanayi devrimi dediğimiz hadise Avrupa'nın tamamında değil, oldukça sınırlı bir muhitinde gerçekleşti. Üstelik Hıristiyanların yaşadığı tek kıta Avrupa da değildir. Dünyanın başka pek çok

yerinde Asya'da, Afrika'da, ve coğrafi keşiflerin ardından Amerika'da da Hristiyanlar yaşamaktadır ancak önceleri o bölgelerde de sanayi devrimi gerçekleşmemiştir. Dolayısıyla Hristiyanlıkla ile gelişme, ondan da öte sanayileşme arasında her hangi bir nedensellik söz konusu değildir.

Eğer bizatihi Hristiyanlık değil de onun mezhepsel yorumlarından biri olan Pirüten ahlâkın, yani Protestanlığın bu gelişmede asıl rolü oynayan unsur olduğu iddia edilirse ki, bu yönde Protestan ahlak anlayışının sebep olduğu özel bir "kapitalist ruh" ya da "iktisadi davranış biçimlerinde meydana getirdiği değişikliğin"- sanayi devrimine yol açtığı iddia edilir (Weber, 1997:), Fakat bu tez de gerçekçi değildir. Üstelik böylesi bir yorum, sanayi hamlesinin neden 18. Asrın son çeyreğinde gerçekleştiğini açıklamaya dahi yetmemektedir. Çünkü Protestanlık hareketi ile sanayi devrimi arasında yaklaşık 250 sene vardır. Dahası 18. Yüzyılda Fransa'nın iktisadi gelişmesinin, Protestanların 17. Yüzyıl sonunda sürülmeleri ile sekteye uğradığı tezi de durumu izaha kâfi değildir. Hatta bunlar, Sanayi Devrimi'nin neden Fransa'da değil de, İngiltere'de gerçekleştiğini bile açıklayamaz. Çünkü sanayi devrimi olarak adlandırılan gelişmeler, Protestan akımın güçlü olduğu başka coğrafyalarda değil, önce İngiltere'de gerçekleşmişti. Üstelik Protestanlığı kabul eden tüm bölgelerin sanayi devriminin öncüleri oldukları hiçbir zaman iddia edilemez. Nitekim Hollanda'nın Katolikliği sürdüren bölümü (Belçika) Protestanlığı kabul eden bölümünden daha önce sanayileşmiştir. Dolayısıyla Protestan Reformu'nun da ne doğrudan doğruya, ne de dolaylı olarak kapitalizme ve de ne de sanayi devrimine yol açtığı söylenebilir (Hobsbawm, 1998: 35).

Şayet Avrupalıların ırki olarak diğer halklardan üstün oldukları kabul ediliyor[1] ve bu sebeple sanayi devrimini gerçekleştirdiği iddia ediliyor ise, aynı etkinin her zaman olması gerekmez mi? Yani bu durumda geçmişte üstünlüğün neden Avrupalılarda olmadığının izahını da yapmak gerekir.

Kimilerinin yaptığı gibi Sanayi Devrimi "tarihsel rastlantılar-tesadüflerle" de açıklanamaz. Yine iktisadi gelişimde çevrenin ve coğrafi faktörlerin çok mühim tesirleri olmakla birlikte coğrafya da tek başına iktisadi gelişimi ve sanayileşmeyi açıklayacak bir unsur değildir. Evet, tamamen kara ile kuşatılmış bir bölgenin, modern iktisadi büyümesine öncülük etmesini tasavvur etmek neredeyse imkânsızdır. Ancak bununla beraber iktisadi inkişafa ilişkin hususlarda bile, coğrafya dışındaki faktörler de göz ardı edilmemelidir (Hobsbawm, 1998: 35).

Tek başına uluslararası ticarette de Avrupalıların gelişme yolunu izaha

1 Bu yöndeki iddialar 19. Yüzyılda özellikle Darwin'in evrim teorisinden sonra hız kazanmış insanlar en altta siyahların yer aldığı bunların üzerinde kızıl ırkın, sarı ırkın (Çinliler, Türkler, Hintliler ve İranlılar bu ırka dahil ediliyordu) ve en üstte ve evrimini tamamlamış tek tür olan beyaz ırkın yer aldığı bir ırk tasnifi geliştirmişlerdi, bkz. Hobson, *a.g.e.*, 221-240.

kâfi değildir. Avrupa'nın burjuva sınıfının diğer kıtalardaki meslektaşlarından farklı olarak, tüm dikkatini para kazanma üzerine yoğunlaştırdığı, üretme ve kazanma üzerine konsantre olduğu ve daha fazla kazanmak için sürekli üretim sürecine yatırım yapması sonucunda bir yandan iktisadi diğer yandan teknolojik yenilikleri destekledikleri ve bunun da sanayinin gelişimine yol açtığı yönündeki iddialar da meseleyi tam olarak açıklayacak gibi değildir. Çünkü İlkçağ'da Yunanlı tacirler de coğrafyaları tarıma fazla elverişli olmadığından ticarete yönelmiş kendi ürettikleri zeytinyağı, şarap gibi ürünleri ihraç etmiş, Akdeniz'deki limanlarda değişik coğrafyaların ürünlerin satıldığı pazarlarda aracılık görevi görmüş, bu sayede kârlı bir ticaret yaptıkları gibi, eski Yunan'ın felsefi ve entelektüel canlılığında, teknolojik yeniliklerin gelişmesine hizmet de etmişlerdi. Ancak eski Yunan'da da sanayi devrimi gerçekleşmedi. Ayrıca başarılı bir kapitalistleşme sürecinde ve bizzat bu sürecin belirli bir olgunluğa ulaştığı dönemlerde bile, gelirler yalnız üretilen sınai mamullerin ticaretinden elde edilen kârlardan oluşmamaktaydı. Şayet tek başına ticaretten elde edilen kazançlarla sanayi devrimine yol açacak bir değişim ve dönüşüm başarılabilmiş olsaydı, 1838-1840 yıllarında olduğu gibi, artık sanayi devriminin olgunluk çağına ulaştığı bir dönemde İngiltere'nin, insanlığı kemiren bir hastalık olmasından dolayı Afyon ticaretini yasaklaması nedeniyle herhangi bir rahatsızlık duymamasını ve dolayısıyla bu ürünün satışını serbest bırakmaya zorlamak için Çin'e savaş açmamasını gerektirirdi. İngiltere Çin'e savaş açtı çünkü sanayi üretiminde ilerlemiş olmasına rağmen Çin'le yaptığı ticarette açık veriyordu. Nitekim 1801 Mart'ında İngiltere'nin Bengal umumi valisi Çin'e altın ve gümüş akışını önlemek için afyon üretiminin arttırılmasını öneriyordu (Kütükoğlu, 1977, C.II. : 24). Dolayısıyla tek başına ticarete yönelmek de sanayi devriminin kökenini tam olarak açıklamaya kâfi gelmemektedir.

Bu durum, Sanayi Devrimi'ni iklim, tarımsal üretim verimliliğinde gerçekleştirilen artış, nüfustaki biyolojik değişim ya da diğer bazı dışsal faktörlerle açıklamaya çalışan kuramlar için de geçerlidir. Eğer örneğin iddia edildiği gibi devrimi harekete geçiren şeyin 18. Yüzyılın başlarında alışılmamış ölçüde uzun süren iyi hasat dönemleri olduğu kabul edilirse, o zaman neden geçmişte yaşanan benzer dönemlerin ki bu tür durumlarla tarihin değişik zamanlarında pek çok coğrafyada rastlamıştır benzer sonuçları doğurmamış olduklarını açıklamamız gerekmektedir.

Sanayi devriminde İngiltere'nin öncü olması şayet kömür rezervlerinin varlığı ile izah edilmeye çalışılırsa, o takdirde doğal kaynaklar açısından diğer birçok sanayi hammaddesinin örneğin demir cevherinin göreli olarak kıt mevcudiyetinin İngiltere'nin sanayileşmesine neden engel olamadığını açıklamamız gerekir. Tam aksi şekilde Silezya'nın zengin kömür rezervlerinin ise bu coğrafyada neden erken sanayileşmeye yol açmadığını

izah etmemiz gerekir. Örnekler çoğaltılabilir fakat sınaî gelişimde iklim koşulları, coğrafya ve doğal kaynakların dağılımı gibi faktörler kendi başlarına, ancak belli bir iktisadi, toplumsal ve kurumsal çerçeve içinde etkide bulunurlar (Hobsbawm, 1998: 34-35).

Ancak yukarıda saymış olduğumuz gerekçelerden bazılarının, meseleyi basit faktörlere dayandırmak veya basit izah tarzları geliştirilmekte olduğu yönündeki tespitlerimiz ve kimileri tarafından sanayi devriminin kökeninde yatan etmenler olarak genelleştirilmelerine karşı olan bu çıkışımız, söz konusu etkenlerin endüstrileşme sürecinde hiçbir müspet katkıları olmadıkları manasına gelmemeli ve bu şekilde anlaşılmamalıdır. Üstelik böyle bir tutum akıllıca da olmaz. Aslında söylemek istediğimiz, sanayi devrimi sürecinin son derece kompleks olduğu ve tıpkı karmaşık kimyasal formüller gibi pek çok farklı unsurun bir araya gelmesi sonucunda oluştuğudur. Malum, karmaşık kimya formüllerinde olduğu gibi, istenen bir tepkimeyi meydana getirmek için, pek çok farklı unsurun bir araya gelmesi ve hatta kimyasal tepkimelere girişecek olan unsurların da son derece hassas oranlarda-miktarlarda bir araya gelmesi gerekir. Nitekim tıpkı hassas ve karmaşık kimyasal deneylerde olduğu gibi tepkimeden istenen sonucun elde edilmesi için pek çok faktörün arzu edilen yerde, arzu edilen zamanda ve arzu edilen miktarda bir araya gelmesi gerekir. Nasıl ki kimyasal bir deneyde bazen karışımdaki tek bir unsurun eksik olması veya ihtiyaç duyulan miktardan daha az veya daha fazla olması halinde istenen netice elde edilmeyebilir işte benzer bir durum sanayileşme süreci açısından da geçerlidir.

Özetle sanayileşmenin kökeninde ne yatmaktadır sorusunun tam cevabını vermek kolay değildir. Bir miktar teknolojinin geldiği seviye ve Watt'ın buhar makinesini icat etmesiyle de ilişkilidir. Ancak sanırız asıl cevap, İngiltere'nin bir parçasını olduğu Avrupa veya daha genel anlamıyla "dünya ekonomisinde" yatmaktadır. Yani bu dönemde Batı Avrupa'nın gelişmiş bölgelerine ve bunların sömürge ve yarı-sömürge konumundaki bağımlı ekonomileriyle, daha az ilişkide oldukları ticaret ortaklarıyla henüz Avrupa iktisadi akışlar sistemine büyük ölçüde tabi olmamış bölgelerle olan ilişkilerine dönerek yukarıdaki sorunun cevabını bulabiliriz. Yani Sanayi devrimi, yalnız teknolojinin gelmiş olduğu seviye ve üretim kapasitesi ile alakalı değildir. Sermaye birikimi ve pazar ilişkilerinin olmadığı veya geliştirilmediği bir ortamda, başarılı bir sanayileşme süreci de söz konusu değildir.

SANAYİ DEVRİMİNE YOL AÇAN SERMAYE BİRİKİMİ NASIL ELDE EDİLDİ

Modern endüstri bir kere işlemeye başlayınca kısa zamanda kendi kârını yapar, kendi sermayesini biriktirir. Peki, *Modern endüstriye geçilmeden önce sermaye nereden geldi?* Bu önemli bir soru çünkü birikmiş

sermaye olmadan, bildiğimiz anlamda endüstriyel kapitalizm mümkün olamazdı. Birçok iktisat tarihçisi kapitalist üretimi başlatmak için gerekli sermayenin çok çalışan, ancak zorunlu olduğu kadar harcayan ve kazançlarını azar azar biriktiren tutumlu insanlar tarafından sağlandığı iddia edilir (Weber, 1997: 138-146). İnsanlar şüphesiz para biriktirmişlerdi, ama kapitalizmi doğuran sermaye yani kapital ilkin böyle elde edilmedi. Çok güzel bir hikâye bu, fakat ne yazık ki doğru değil. Üstelik hikâyenin doğrusu bu kadar güzel de değil.

Kapitalist dönemden önce sermaye en çok uluslararası "*ticaret*" yoluyla birikmişti. Ancak kapitalist Avrupa açısından bu uluslararası ticaret tabiri, yalnız mal mübadelesi anlamına gelmiyordu. Başkalarına ait toprakları istilâ, uluslar arası ticaretin canlı şekilde gerçekleştiği sularda korsanlık, talan ve sömürüyü de içeren bir dizi ilişkiler bütününü içeriyordu (Huberman, 1991: 177-179). On sekizinci yüzyılda Turgot, Avrupa'nın dünyayı kolonileştirme ve uygarlaştırma "misyon"unun kendi gelişimi için zorunlu bir ihtiyaç olduğunu düşünüyordu. Üstelik bu fikri Frank Manuel, Condorcet ve Saint-Simon'da paylaşıyorlardı. On sekizinci yüzyıl endüstriyalizmi, yeni makineleri üretmek veya bir güç kaynağı olarak kömürden faydalanmak için Yenidünya hammaddelerine artık ihtiyaç duymuyordu. Ancak On dokuzuncu asırda, Yenidünya'nın mısır, patates ve yer elması; halkın ucuz besin maddelerini temine yönelik katkıları, giderek sayısı artan işçi sınıfının çiftçilikten imalâta akmasına katkı sağlıyordu (Mumford, 1996: 37-38).

Coğrafi keşifler ve bunun sonucunda ele geçirilen yeni kıtalar olmasaydı Avrupa sanayi devrimine doğru evrilen süreçte ne ihtiyaç duyacağı sermayeyi ne de daha kalabalık kitleleri besleyebileceği besin kaynaklarını elde edemez ve bahse konu olan böyle büyük bir sıçramayı gerçekleştiremezdi. Coğrafi keşifleri Avrupalıların gerçekleştirmiş olmasının nedeni ise diğer kıtalarda yaşayan insanlarda var olmadığı iddia edilen keşif ve meraktan eksikliğinden değil, Avrupalıların Doğu'dan ithal etmek zorunda oldukları bazı emtiaları daha kârlı ve güvenli güzergâhlardan temin etme arayışlarından kaynaklanmıştı. Coğrafi keşifler ise Doğu'ya ulaşan alternatif ticari yollar bulma çalışmalarının ön görülmemiş ve planlanmamış bir sonucuydu. Dolayısıyla modern kapitalizmin doğuşunda Avrupa Devletleri'nin sömürgecilikle denizcilik alanlarında kaydetmiş oldukları gelişmeler en önemli faktördü. Avrupa'da 16. asırla 18. son çeyreği arasındaki dönemde sınaî hayat, tümüyle ticari hayatın tesiri altındaydı. 19. yüzyılda gelişecek olan aksiyonlu şirketler, taşınabilen değerler üzerinde yapılan oyunlar ve spekülâsyonlar kapitalist toplumların nitelikleri olan sömürgecilik ve denizcilik gelişmelerinin sonucuydu (Sée, 1972: 112).

Kökenleri ve işleyişleri bakımından taşıdıkları büyük benzerlik sebebiyle kapitalist örgütlenmenin başlangıcı İtalya yarımadasında aranır. Do-

ğu'yla yapılan ticaret sayesinde Doğu mamullerinin Akdeniz ve Avrupa ülkelerinde satışından elde edilen bu servet büyük olmakla birlikte kapitalist bir devrimi gerçekleştirmek için yeterli değildi. Ancak 16. yüzyıldan sonra, yani Amerika kıtasının keşfinin ardından sermaye, bu ihtiyacı karşılayacak kadar muazzam miktarlarda birikmeye başladı (Huberman, 1991: 179). Nitekim bu sayede İspanya, 1536-1566 yılları arasında, ikinci ve hatta üçüncü sınıf bir devletten bir anda dünyanın en zengin devletlerinden biri haline geldi (Cipolla, 2003: 1). Akıllara şöyle bir soru gelebilir: Avrupa'da sermaye birikiminde Coğrafi keşifler ve sonrasında kurulan sömürge imparatorlukları çok önemli bir konuma sahip ise ilk sömürge imparatorluğunu kuran İspanya'da sanayi devrimine yol açan süreç neden yaşanmadı?

Hakikaten İspanya Amerika'dan çok büyük miktarda değerli maden elde etmişti. İspanyollar bu durumu korumak ve kıta üzerindeki tekellerini sürdürmek için çok çalışmış ancak sonuç alamamışlardır. Yanlış ekonomik davranışlar sebebiyle İspanya büyük hazinelerine rağmen çöküp gitti. İspanya'nın yığdığı büyük zenginlikten gerçekte diğer denizci ve tüccar devletler yararlandı (Sée, 1972:43).

Yeni kıtanın fethinin ilk günlerinden başlayarak İspanyol hükümeti, yabancıların kendi sömürgelerinde yerleşmelerine kesinlikle izin vermedi. Ayrıca hiçbir yabancının Amerika'ya doğru yelken açmasına ve bölgeyle ister doğrudan isterse dolaylı olsun ticaret yapmasına da İspanya Devleti kesinlikle müsaade edilmiyordu. Hatta 1607 yılına kadar İspanyol vatandaşları haricinde herhangi bir devletin vatandaşını Amerika'ya götüren gemi kaptanlarına idam cezası uygulanıyordu. İspanyolları da kapsayan bir dizi diğer yasak da şunlardan oluşmaktaydı: Sömürgelerde fabrika kurmak, üzüm bağları oluşturmak ve yerli şarap üretmek de kesin surette men edilmişti. Bu yöntemlerden elde edilmeye çalışan netice şu idi: Sömürgelerde kullanılan her türlü ürünün ana vatandan temin edilmesi ve mamul maddelerle yüklü gemilerin İspanya'ya dönüşlerinde de değerli madenlerle dolu olmalarını temin etmekti. Sömürgede yaşayan İspanyollar dâhil olmak üzere halkın her türlü ihtiyacı için daima ana vatana bağımlı olmalıydı. Bu yasaklamalar özellikle İspanyol sanayisine ve tarımına hizmet edecekti. Yasakların etkinliğini sağlamak ve denetimi kolaylaştırmak için Amerikaya giden ya da oradan gelen tüm mal ticaretini ve insan hareketini İspanya'nın tek bir limanında yoğunlaştırması gerekiyordu. Bu iş için önce Sevilla sonra Kadis limanları seçildi (Sée, 1972: 43 ; Cipolla, 2003 (a): 8-9).

İspanyanın tüm çabaları ve arzusunun tam tersi bir biçimde, gerçekte İspanyol Amerikası ile yapılmakta olan ticaretin büyük kısmı Kuzey-Batı Avrupa'nın denizci ülkelerinin elindeydi. Bilindiği gibi bu memleketler, 16. Asrın sonuyla 17. Yüzyılın ilk yarısında İspanya'nın aleyhine olarak çok gelişmişlerdi. Çünkü İspanya hiçbir dönemde ekonomik bir güç ol-

mayı başaramamıştı. Sıcaklık sebebiyle İspanya'nın toprakları kıraçtı ve dolayısıyla da tarımsal verim düşüktü. Sanayi üretimi de sınırlı düzeyde olduğundan aniden yükselen talebi karşılayabilecek bir donanıma ve üretim kapasitesine sahip değildi (Sée, 1972: 60). Amerika'dan gelen ve sürekli akışı sağlanmaya çalışılan altın ve gümüş bolluğu nedeniyle İspanya'nın dünyanın en zengin ve müreffeh ülkelerinden biri olması gerekirken, uzun vadede dünyanın en yoksul devletlerinden biri olup çıktı. Çünkü İspanya altın ve gümüşün kendilerine düşman olan diğer krallıklara aktarılmasında bir köprü görevi görmekteydi. Venedik elçisi Vendramin, İspanya'nın durumunu ince mizah içeren zeki bir yorumla şöyle ifade etmişti: "İspanyollar, Amerika'dan gelen bu serveti, evlerin damına düşen yağmurun etkisine benzetirken haksız da sayılmazlar. Çatılara yağan yağmur da ilk düştüğü yerdekilere hiçbir yarar sağlamadan, süzülüp aşağı akar" (Cipolla, 2003 (a): 32). Bu değerli maden akışını İspanya'nın muhafaza edememesinin sebebi neydi?

Eğer bir ülkenin üretim sistemi, üretim hasılası, dolaşımdaki paranın artışı ölçüsünde yükseltecek düzeyde değilse, iktisadi kuramın bize öğrettiği gibi, A ülkesinde bir fiyat artışının ve değerli madenin B ve C ülkelerinden A ülkesine doğru mal ve hizmet ihracı artışının gerçekleşmesine yol açar. Amerika'dan İspanya'ya gümüşün yoğun miktarda gelişiyle birlikte yaşananlar kuramsal örneğe tümüyle uyuyordu. Bunun sonucunda İspanya'da fiyatlar arttı ve sömürgelerin talep ettiği ürünleri sağlamak için yabancı ülkelere başvurmak zorunda kalındı (Cipolla, 2003 (a): 34). Mallara olan talep diğer ülkelerde de talep enflasyonu olarak adlandırılan hadiseye yol açtı. Küresel ölçekte ve Osmanlı Devleti de dâhil olmak üzere yeryüzündeki tüm ülkelerde fiyatlarda büyük artışlar yaşandı (Barkan, 1970: 557-607). Nitekim Amerika'ya gemilerin sevk edildiği liman kenti Kadiz'den yollanan 51-53 milyon değerindeki ürünün 50 milyonluk bölümünün İspanyol malı olmadığı açıklanmaktadır (Sée, 1972: 46). Sömürgeye giden malların % 95'inden fazlası başta Hollanda, İngiltere, Fransa olmak üzere diğer ülkelerden temin edilmekteydi.

Bu gelişmelere ilave olarak İngiliz korsanları, İspanyol gemilerine limanlarına ve hatta sömürgelerine sürekli saldırmışlardı. "Yenilmez Armada" 1588 de bozguna uğratılınca İngilizlerin cesareti artmış denizlerdeki parlak gelecekleri çok açık bir biçimde belirmişti (Sée, 1972: 53). Nitekim 1650'den sonra, imparatorluk olmaları için ne İngiltere'nin ne de Fransa'nın önünde hiçbir engel kalmamıştı. Sömürgeci güçler olan İspanya ve Portekiz imparatorlukları viran haldeydi ve bu devletlere ait sömürgelerin çoğu İngilizler ve Fransızlar tarafından ele geçirildi. Yenilmez Armada'nın saf dışı edilmesinden sonra İspanya'nın boşluğu Hollanda, İngiltere ve Fransa tarafından dolduruldu (Wallerstein, 2005: 51-93). İlk dönemlerde Hollanda sahip olduğu daha büyük Deniz gücü sebebiyle bir miktar daha

avantajlı konumdaydı. Ancak Hollanda, İngiltere ve Fransa'ya nazaran coğrafi açıdan daha küçük olduğundan, Hollanda bir bakıma uluslararası ilişkilere daha fazla mahkûmdu. Hollanda'nın sanayisi göreceli güçsüz ve toprağı da sınırlı olduğundan, Hollanda daha ziyade komisyon ticaretine yönelmek zorunda kaldı (Sée, 1972: 111). Nitekim 17. Asır boyunca Amsterdam, finans kapitalin merkeziydi. Bu üçlü içinde en geniş iç piyasaya sahip olan devlet Fransa'ydı. Dolayısıyla İngiltere ve Fransa'nın Hollanda'nın yerine geçmeleri beklenen bir sonuçtu. Nitekim 18. Asır boyunca İngiltere ve Fransa liderlik için birbirleriyle yarıştılar. İngiltere ve Hollanda daha güçlü olan Fransa'ya karşı ittifak oluşturdular. 18. Asrın ikinci yarısındaki Yediyıl Savaşları'yla İngiltere Fransa'yı devre dışı kılmayı başardı.

Hollanda'nın ardından bayrağı devralan kapitalist ülke olan İngiltere, gerekli sermayeyi nereden ve nasıl buldu. İddia edildiği gibi çok çalışarak, ölçülü yaşayarak, tasarruflarını arttırarak mı? W. Howit, Londra'da 1838'de yayımlanan Kolonizasyon ve Hıristiyanlık adlı kitabına Oriental Herald gazetesinden, Hindistan'da Britanya'yı anlatan bir yazıyı koyar: "İmparatorluğumuz fikre dayanan bir imparatorluk değildir, yasalara da dayanmaz, doğrudan doğruya zorla kazanılmıştır… Hâlâ da öyle yönetilmektedir. Ülkenin (Hindistan) hiçbir kısmı gönül rızasıyla alınmamıştır. Önce mallarımızı satmamız için sahile çıkmamamıza izin verilmişti. Sonra azar azar, bazen zor, bazen de hileyle… Ülkenin eski hükümdarlarını alaşağı ettik, soyluların gücünü ellerinden aldık ve endüstrilerini, kaynaklarını sürekli sömürerek halkın bütün fazlasını ve taşınabilir servetini elinden alıyoruz" (Huberman, 1991: 181).

Kolonilerle ticaret anayurdu zengin etti. Avrupa tüccarlarının ilk servetleri böyle oluştu. Ticaret, fetih, korsanlık, yağma, sömürü… İspanyol, Portekiz, Hollandalı, Fransız veya İngiliz olması fark etmiyor, Avrupalıların ayaklarını bastıkları yerde yıkım ve kıyım başlıyordu. Kapitalist üretimi başlatmak için gerekli sermaye birikimi işte bu yollardan sağlandı.

Ancak büyük çapta kapitalist üretimin başlaması için yalnız birikmiş sermaye de kâfi değildir. Sermaye kazanç sağlayacak emek olmadıkça kârı temin edecek şekilde kullanılamaz. Dolayısıyla yeterli emek tedariki de gereklidir. Keşfedilen kıtalardan gelen besin maddeleri sayısal olarak hem daha fazla sayıda insanın ve hayvanın beslenmesine ve dolayısıyla her ikisinin sayılarının yani popülasyonlarının artmasına katkı sağladı. Bu sayede Avrupa'nın emek gücü de arttı. Üstelik Avrupa'nın gelişimini emek açısından asıl destekleyen başka bir unsur daha unsur daha bulunmaktaydı ki bu da kölelikti. Sömürgelerdeki hammadde üretimi büyük oranda köle emeğiyle temin edilmekteydi. Üstelik kölelerin Avrupa'nın zenginliğine katkıları sadece hammadde üretimdeki hayati rollerinden ibaret değildi. Köleler ve köle ticareti Avrupa ekonomisine hem emek hem de kâr olarak

çok büyük kazanç ve dolayısıyla sermaye birikimine de ciddi şekilde katkı sağladı.

Uluslararası ticaretle malların bu muazzam ve giderek artan dolaşımı, Avrupa'da yalnızca yeni ihtiyaç türlerinin ortaya çıkmasını sağlamakla ve ithal edilen malların yurtiçinde üretimini teşvik etmekle kalmadı. Avrupalıların sanayi imalatındaki becerilerini de önemli ölçüde geliştirmelerini sağladı. Nitekim Abbe Raynal 1777'de şunları kaleme almıştı: *"Eğer Saksonya ve diğer Avrupa ülkeleri iyi çini yapabiliyorsa; eğer Valencia Pekin mallarını Çinlilerden daha iyi kalitede üretebiliyorsa; eğer İsviçre, Bengal'in muslinlerini taklit edebiliyorsa ve patiskalarını üretebiliyorsa; eğer İngiltere ve Fransa keten kumaş üzerine baskıyı çok zarif biçimde yapabiliyorsa; eğer daha önceleri bizde bilinmeyen pek çok şey bugün en usta zanaatkârlarımız tarafından imal ediliyorsa bu üstünlüklerin hepsini Hindistan'a borçlu değil miyiz?"* Eğer bu satırları birkaç yıl sonra yazmış olsaydı, Hint pamuklularının en başarılı taklitçisi olarak Manchester'dan kesinlikle söz ederdi. Dahası, bu ticaret tüccarlara ve imalatçılara satış ve kâr açısından sınırsız ufuklar sağlamaktaydı. Bu pazarları, girişimcilik ve zekâlarıyla olduğu kadar, politika ve askeri güçleriyle de ele geçirenler ise İngilizler oldu (Huberman, 1991: 48-49).

Dolayısıyla Sanayi Devrimi'nin temelinde denizaşırı sömürge ve Uzakdoğu ve azgelişmiş ülkelerin pazarları üzerindeki yoğunlaşma ve bunları kimseye kaptırmamak için verilen başarılı mücadele yatmaktadır. Avrupa'nın Akdeniz'de İtalyan tüccarlarına ve onların ortaklarına, İspanyol ve Portekizli fatihlere ya da Baltık'ta Alman şehir devletlerine dayanan geleneksel yayılma tarzı, 17. Yüzyıldaki büyük iktisadi depresyonda ortadan kalktı. Yeni yayılma merkezleri, Kuzey Denizi ve Kuzey Atlantik kıyısındaki denizci ülkelerdi. Bu merkezlere olan kayma, yalnız coğrafi değil aynı zamanda yapısaldı. Avrupa'nın öne çıkan bu bölgeleri ile dünyanın diğer bölgeleri arasındaki yeni tür ilişki, eskisinden farklı olarak, mal akışını sürekli olarak yoğunlaştırmaya ve genişletmeye yönelmişti. Bu değişim olmasaydı, Avrupa'nın genç sanayilerini de kendisiyle birlikte sürükleyen, hatta onları yaratan, güçlü, gelişen ve hız kazanan deniz aşırı mal akışının ortaya çıkması düşünülemezdi. Bu değişim üç şeye dayanıyordu: Avrupa'da, denizaşırı bölgelerden gelen, daha büyük miktarlarda ve daha ucuza sağlanabilecek gündelik tüketim malları için bir pazarın gelişmesi; ve deniz aşırı ülkelerde, bu tür ürünleri üretecek iktisadi sistemlerin (kölelerin çalıştırıldığı plantasyonlar gibi) ve Avrupalı sahiplerinin iktisadi çıkarlarına hizmet edecek sömürgelerin fethedilmesi. 1650'lerde Amsterdam'da ithal ürünlerin değer olarak üçte birini karabiber oluştururken, 1780'de tropik bölgelerden ithal edilen karakteristik mallar artık altın ve baharat değil, şeker, çay, kahve, tütün ve benzeri ürünlerdi. Avrupa'nın doğusundan ise artık kürk değil, buğday, keten, kenevir ve kereste ithal ediliyordu. Üstelik

ticareti gelişen ürünler arasında, en insanlık dışı ticaretin, yani köle ticaretinin genişlemesi de verilebilir. Nitekim 16. Asırda bir milyondan daha az sayıda Afrikalı Amerika kıtasına götürüldü. 17. Yüzyılda bu sayı muhtemelen üç milyonu buldu. 18. Yüzyılda bu sayı yedi milyon civarındaydı (Hobsbawm, 1998: 47-48).

1740'lardan başlayarak uluslararası mübadeleler artarken, iç pazarlarda genel bir canlanma göze çarpmaya başladı. Üstelik bu gelişme yalnız İngiltere'ye özgü değildi. Genel olarak ortaya çıkan bir olguydu ve yansımalarını fiyat hareketlerindeki artışta, nüfus hareketlerinde, üretimde ve diğer alanlarda göstermekteydi. Sanayi Devrimi, bu on yıllarda -1740'tan sonra, iç pazarlardaki bu muazzam fakat yavaş büyümenin, uluslararası ekonomideki hızlı, 1750'den sonra son derece hızlı- genişlemesiyle birleşerek 1740'lardan sonra oluştu. Ve sanayi devrimi olarak anılan bu olgu, denizaşırı ülkelerde bulunan uluslararası pazarlardaki en önemli payı kapmak için mücadele eden ve bu piyasaları eline geçirmek suretiyle başarılı olmuş bir ülkede gerçekleşti (Hobsbawm, 1998: 50).

Büyük Britanya bir müstemleke imparatorluğu için sürdürülen uzun mücadelenin galibi oldu. Deniz kuvveti sayesinde İspanya'nın, Hollanda'nın ve Fransa'nın kuvvetlerini birbirini müteakip mağlup etti. Böylece yeni deniz aşırı piyasanın nüfuzu bir tek ülkenin egemenliğinde kaldı. Nitekim On sekizinci asırda ticaret, ulusal bayrağı takip ediyordu. Hiçbir devlet başka bir devlete kontrol ettiği coğrafyayla ticaret yapmasına izin vermiyordu. İngiltere hem deniz aşırı piyasalara, hem de sanayi alanında yeniliklere girişmek için gereken sermayeye sahipti. Büyük Britanya ülke sınırları içinde kendi vatandaşlarına tam bir ticari serbesti uyguluyordu ve ada üzerinde yer alması onu kıtayı tahrip eden harplerin doğurduğu zararlı etkenlerden koruyordu. İngiltere'yi idare eden sınıf, toprağa dayalı aristokratik bir kökenden gelmekte ise de, ticarete ve sanayiye on derece önem veriyorlardı.

Büyük Britanya, Avrupa ülkeleri arasında Rönesans'taki bilimsel, sanatsal ve sınaî gelişmelere en az iştirak eden ülkelerden biriydi. 16. Yüzyıl başlarında İngiltere'de sınai alanda görülen gelişmeler yünlü tekstil ile maden çıkarma işleriyle sınırlıydı ve bu gelişmeler de Avrupa'daki gelişmelere kıyasla daha mütevazi idi (Nef, 1971: 57). 1650'lerde sınaî gelişmişlik düzeyi bakımından İngiltere'nin Fransa'yı iki-üç nesil geriden takip ettiği söyleniyordu (Nef, 1971: 172).

Sanayi İnkılâbının başlıca sebeplerinden biri denizaşırı ticaretin (sömürge hareketinin) dikkate değer şekilde gelişmesinde yatmaktadır. Bu ticaret 17. ve 18. asırlarda oldukça ileri bir düzeye yükseldi. A. Smith'in de işaret ettiği gibi, iş bölümü ve mesleki ihtisas, yani uzmanlaşma, piyasanın genişliğine tabidir (Smith, 1997: 28). İnsanlık tarihinin en eski

dönemlerinden beri iktisadi terakki gittikçe gelişen bir uzmanlık şeklini aldı. 16. ve 17. asırlarda kıtalararası deniz seferleri ve ticareti gözle görülür bir şekilde artış kaydetti. Makine imalatına en müsait ürünler "sade ve standart" emtialardır. Nitekim Nef, sanayi devriminin temelini teşkil eden kitlesel üretime yönelmenin ardındaki motivasyonun 16. Asır sonu ve 17. Yüzyıl başlarında, bilhassa Britanya'da sınaî teşebbüsün büyük miktarlarda ucuz mallar istihsaline doğru yönelmesinde aramaktadır (Nef, 1971: 77. Yine Nef, İngiltere'den farklı olarak Fransa'nın ve bir dereceye kadar Hollanda'nın Avrupa'da lüks ve sanatsal imalata yöneldikleri ve bu alanda Avrupa kıtasında lider konumda olduklarını vurgular (Nef, 1971: 169). Sanayi devrimi için en ideal ürünler, iklimsel ve coğrafi farklılıklara rağmen hemen her bölgede ihtiyaç duyulan, herkes tarafından satın alınabilecek kadar ucuz standart ürünler olmalıdır. Örneğin çok sıcak iklimlerden çok soğuk iklimlere kadar hemen her coğrafyada gereksinim duyulan ve İngilizlerin egemenlik kurdukları kalabalık Hint yarımadasında Hint yerlileri tarafından da kullanılan pamuklular gibi. Bu tür emtia talebinde yaşanan artış, makine usullerinin geliştirilmesine hizmet etti ve 18. yüzyılın icatlarına yol açtı. Çünkü, birçok düşünür tarafından da ifade edildiği gibi "İhtiyaç icadın anasıdır". Hargravers'in dokuma tezgâhı, Arkwright'in su ile işler tezgâhı, Crompton'un dokuma tezgâhı, Cartwright'ın buhar tezgâhı; pamuğu eğirmeyi ve dokumayı kolaylaştırmak için geliştirildi ve kullanıldı. Bu icatların Sanayi İnkılâbına sebep oldukları söylenir. Hâlbuki bunların icadı, ancak ikinci derecede bir sebep vazifesini görmüştür. Çünkü kitlesel üretim ancak kitlesel tüketim varsa söz konusudur. Şayet gittikçe artan üretimi tüketecek pazarlar bulunmasaydı ucuz ve kitlesel tarzda üretim yapan makinelerin yapılmasından bir netice elde edilemeyeceği gibi, bunların icadına da onlardan elde edilecek menfaatlere de gerek kalmazdı. Demek ki "öncelikle kitlesel üretim yapmayı temin edecek piyasa olmalı, icatlar peşi sıra geliştirilecektir."

İngiliz sanayi devrimi, kendisinden önce en azından iki yüzyıllık istikrarlı bir iktisadi gelişmenin ardından ve onun hazırladığı temeller üzerinde gerçekleşti. Dolayısıyla sanayi devrimi yalnızca Britanya koşullarında açıklanamaz. Çünkü bu ülke, "Avrupa ekonomisi" ya da "Avrupa'nın denizci ülkelerinden oluşan dünya ekonomisi" olarak adlandırabileceğimiz daha geniş bir ekonominin bir parçasıydı (Hobsbawm, 1998: 32-34).

19. yüzyılda, başta demir olmak üzere maden sanayisinde yaşanan gelişmeler sayesinde, modern sanayinin temeli olan standartlaştırılmış mallar ve ölçüm aletlerinin imalini mümkün kılan yenilikler daha da geliştirildi, hatta bu usul diğer pek çok sanayi kolunda da teknik ilerlemelerin kabulüne yardımcı oldu. Makineler ve makine yapan makineler, ilerlemenin kesinlik kazanmasını sağladı ve bu sürekli ve kendi kendini besleyen teknik değişime sürekli ekonomik büyümenin temel sebebiydi. Teknik gelişmeler

sonucunda demir üretimindeki artışa paralel olarak bu madenin fiyatındaki düşme çok sayıda diğer sanayinin maliyetlerinde düşme anlamına gelmekte ve aynı zamanda demir fiyatlarının yüksekliği nedeniyle o zamana kadar kullanılan daha az malların yerine demirin ikamesini mümkün kıldı. Fakat en önemlisi ahşabın yerini demirin almasıydı. Böylece örneğin dokuma makineleri, ağır ve yoğun üretim faaliyetlerine daha dayanıklı ve çok daha kolay onarılabilir hale gelmişlerdir (Deane, 102).

Braudel'in de vurguladığı gibi "asla tek seferde kaybedilmez, aynı şekilde tek bir kerede de kazanılmaz. Başarı belli bir dönemin sunduğu fırsatların ardı ardına, tekrarlanarak elde edilecek birikimlerine bağımlıdır. İktidar da para gibi birikir. Geçmişin her zaman söyleyecek sözü vardır. Dünyanın eşitsizliği, meydana gelişleri çok yavaş olan, silinmeleri de çok yavaş olacak olan yapısal gerçeklere bağlıdır. Kim yapıdan bahsederse, yavaşlıktan söz etmiş olmaktadır, ama ne hareketsizlikten ne tedricilikten bahsetmiş değildir. Yapılar sınırlılıklarından dolayı çatırdarlar. Çatırtıları duymak önceleri zordur; daha sonra dönüşü olmayan aşamaya gelinir, ancak yapı var olmaya devam eder; ve bir gün, dönüşü olmayan noktadan çok sonraları, yapı çöker. Geçmişin getirdiği olumsuzluklar aşılabilir, ama bu bir günlük bir iş değildir" (Braudel, 2004: 16).

Avrupa-merkezcilerin bu yazını başında özetlediğimiz yaklaşımlarına rağmen, artık birçok Batılı bilim adamı da dünya sisteminin en azından 5.000 yıllık bir maziye sahip olduğunu düşünmektedirler. Bu dünya sisteminde Avrupa ve Batı egemenliğinin yükselişi, yalnız yakın geçmişe ilişkin ve günümüzde yaşanan gelişmelerinde işaret ettiği üzere geçici bir olgudur (Frank- Gills; 2003: 41). Bu nedenle Avrupa'nın Sanayi Devrimine doğru evrilen hikâyesini Dünya iktisadi gelişmelerinden bağımsız ele alarak anlayamayız ve sağlıklı bir şekilde değerlendiremeyiz.

Sonuç

Avrupa-merkezciler tarafından gerek dünya tarihine ve gerek dünya tarihinde büyük bir değişime yol açan sanayi devrimine ilişkin gelişmeler ve olgular çarpıtılmış bu ise bir bütün olarak tarihsel gelişimi ve değişimi tam anlamıyla kavramamıza engel teşkil etmektedir. Sanayi Devrimi önceden kurgulanan ve bir plan doğrultusunda aşama aşama gerçekleştirilen hedefler sonucunda erişilmiş bir seviye değildir. Sanayi Devrimi Avrupa-merkezcilerin iddia ettiği gibi dünyadan yalıtılmış bir Avrupa medeniyetinin önce kendi içinde rasyonel bir sistem oluşturup daha sonra bu düzenini tüm dünyaya yayması şile meydana gelmiş de değildir. Netice itibariyle sanayi devrimi, başta İngiltere olmak üzere başını Avrupalıların çektiği siyasi organizasyonlar tarafından yeryüzünde var olan kaynakları elde etmek ve diğer toplumlar üzerinde hegemonya kurmak için verilen mücadele esnasında yürütülen yoğun çabalar sonucunda ortaya çıkmıştır.

Üstelik sanayi devrimi bu mücadelenin hem şiddetini hem etkinliğini arttıran bir unsur olmuştur. Sanayi Devrimi tek bir kişinin, ulusun, kıtanın, medeniyetin değil, bütün olarak yeryüzündeki tüm insanlığın az veya çok yapmış olduğu katkılar sayesinde oluşmuş birikim ve tecrübeler sayesinde gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKLAR

Adams , James L., *Bir Mühendisin Dünyası*, (Çev: Cem Soydemir) Tübitak Bilim Kitapları, Ankara 2006.

Adam Smith; *Ulusların Zenginliği*(Çev: A. Yunus- M. Bakırcı), İstanbul 1997, C. I.

Amin , Samir, *Avrupa Merkezcilik* (Çev. Mehmet Sert), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1993.

Attali, Jacques, *1492*, (Çev. M. A. Kılıçbay) İmge Yay. , Ankara 1999.

Barkan , Ömer L., "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten* C. XXXIV, S. 136, Ankara 1970, s.557-607.

Bernal, Martin, *Kara Atena* (Çev: Özcan Buze),Kaynak Yayınları, İstanbul 1998.

Berkes, Niyazi, Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları, Adam yayınları, İstanbul 1985.

Braudel, Fernard, *Maddi Uygarlık Gündelik Hayatın Yapıları*, (Çev. M. Ali Kılıçbay) İmge Yay. , Ankara 2004.

Bülbül, Yaşar, *Teknonom*i, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

Cipolla, Carlo M. , *Beşinci Yüzyıldan Onyedinci Yüzyıla Akdeniz Dünyası'nda Para, Fiyatlar ve Medeniyet* (Çev: Ali İ. Karacan) Bağlam Yayınları, İstanbul 1993.

Carlo M. Cipolla, Yelken ve Top (Çev. Aslı Kayabal), Kitapevi Yayınevi, İstanbul 2003.

Cipolla, Carlo M. , *Fatihler Korsanlar, Tüccarlar*, (Çev.Tülin Altınova), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003 (a).

Deane, Phyllis; *İlk Sanayi İnkılabı* (Çev: Tevfik Güran), Ankara 1994.

Diamond, J. Tüfek, Mikrop, Çelik, Tübitak Yayınları, Ankara 2006.

Etem, Sadri, *Modern Avrupa İktisat Tarihi 1760-1932*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1934. Frank, Andrey G.- Gills , B. K. , "*5000 yıllık Dünya Sistemi" Dünya Sistemi 500 Yıllık Mı, Beş Bin Yıllık Mı*, (Çev: Esin Soğancılar),İmge Yayınları, İstanbul 2003.

Genç , Elif S. , *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme ve Buhar Makineleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2005.

Güran, Tevfik, *İktisat Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yay. Eskişehir 20007.

Hobson John M., *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri* (Çev. Esra Ermert), Yapı Kredi Yay. , İstanbul 2006.

Hobsbawm, Eric, *Sanayi ve İmparatorluk,*(Çev. Abdullah Ersoy) Dost Yay. , Ankara 1998.

Huang, Ray, *Çin Tarihi*, Bilgi Üniversitesi Yay. , İstanbul 2005.

Huberman , Leo, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla* (Çev: Murat Belge), İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

İnalcık , Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nda.Toplum ve Ekonomi*, Eren Yay. , İstanbul 1996.

Kiaulehn, Walter, *Demir Melekler* (Çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitapevi, İstanbul 1971. Kütükoğlu, , Mübühat, *Osmanlı İngiliz Ticaret Anlaşmaları*, C. I-II. İstanbul 1977.

Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*(Çev. Zeynep Gürata), Ayraç Yayınları, Ankara 1997.

Mumford,, Lewis, *Technics and Civilization*, New York and Burlıngame 1963.

Mumford, Lewis, *Makine Efsanesi*, İnsan Yay. (Çev: Fırat Oruç), İstanbul 1996.

Nalbantoğlu , H. Ünal, "Osmanlı Toplumunda Tarım Teknolojisi, Artı-Ürün ve Kent Ekonomisi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* Ankara 1973.

Nef, John U. *Sanayileşmenin Kültür Temelleri* (Çev: Erol Güngör), İstanbul 1971.

Sée, Henri, *Modern Kapitalizmin Oluşumu*, Baha Matbaası 1972.

Sezer , Baykan, "Amerika'nın Bulunuşu ve Endüstri Devrimi", *500. Yılında Amerika*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1994.

Tuna, Korkut , "Amerika'nın Bulunuşunun Batı'da Yol Açtığı Gelişme: Kentsel Toplum", *500. Yılında Amerika*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1994.

Türkdoğan , Orhan, *Türkiye'nin Sanayileşmesi*, Ankara 1981.

Wallerstein, Immanuel; Modern Dünya Sistemi (Ç: Latif Boyacı), 2 C. , İstanbul 2005.

BÖLÜM 21

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE KIBRIS MUKATAALARINDAKİ ZİRAİ ÜRETİM, TİCARET VE VERGİLER

Hüsnü YÜCEKAYA[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Polatlı Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Anabilim dalı

Giriş

Osmanlı arşiv belgelerinde Kıbrıs mukataalarıyla ilgili 500'den fazla belge belirlenmiştir. Tasnif metinlerinin içeriği çerçevesinde bütün belgeler incelenmiş, aynı dönem ve aynı konuyla ilgili belgelerden içeriği en kapsamlı olanlar seçilerek, bizatihi Kıbrıs mukataalarının işlendiği yüzü aşkın belge transkript edilmiş ve 48 belgeden alıntı yapılmıştır. Yürütülen araştırmanın merkezinde Osmanlı belgelerinin olması bilinçli bir seçimdir ve yalın bir bakış açısı geliştirebilmek için tercih edilmiştir. Belgelerin yoğunluğu ve belge içeriklerinin zenginliği araştırılan dönemin şartlarını yansıtabilecek birikime sahiptir. Bu sayede Osmanlı merkezi idaresi ve Kıbrıs'taki yerel idarecilerin yazışmaları, farklı malumat ve bilgilerin yönlendirmesinden arındırılarak, tarafların bakış açıları ortaya konulmuştur. Böylece merkezi idare ile yerel yönetici ve görevlilerinin bakış açılarının mukayesesi mümkün olmuştur. Bu yöntem yürütülen araştırmanın, dönemin şartlarını birebir yansıtması açısından bir sınama ve araştırmanın öngörülerini sağlama imkanı vermiştir. Neticede oldukça tutarlı sonuçların ortaya çıktığı gözlenmiştir. Her ne kadar bir kısım başka kaynaklardan yararlanılsa da araştırmanın odağında oldukça fazla sayıda belge vardır. Kıbrıs mukataalarıyla ilgili konular beş ayrı başlık altında değerlendirilmiştir. Belgelerde mukataalarla ilgili belirlenen genel bilgiler ve toplam mukataa değeriyle ilgili miktarlar giriş bölümünde belirtilmiştir.

Kıbrıs mukataalarının adanın yüzölçümüyle ters orantılı bir biçimde oldukça yüksek gelirleri vardır. 1571 tarihinde, Osmanlı Devleti'ne adanın henüz katıldığı bir dönemde Kıbrıs mukataaları 318.000 filoriye1 iltizam olarak verilmiştir. (BOA, A.{DVNSMHM.d...,14-1615)2 Beş yıl sonra 1576 tarihinde ise Kıbrıs beylerbeyine yazılan hükümde 25.000 filori fazlasıyla verilen Kıbrıs mukataalarının çekirge afeti yüzünden 90 yükten fazla zarar ettiği, arta kalan alacakların tedricen tahsil edilmesi istenmiştir. (BOA, A.{DVNSMHM.d...,28-104) Yine 1791 tarihine ait bir belgede Kıbrıs mukataalarının esham sistemi gereği sekiz parçaya bölünerek sümün-ı sehim denilen sekizde bir hisseye sahip olan Hadice Hanım isimli kimsenin hicri 1200 yılı için hissesinin faizinin birinci taksiti olarak 125 kuruşu mukataanın muhassıl3 vekilinden aldığı belirtilmektedir. (BOA, AE.SSLM.III, 157 – 9425) Bir yıl sonrası 1792 yılına ait bir belgede ise

1 1 filori 3,5 gram saf altındır. (İnalcık, 1996: 106)

2 Sancak ve Baf gönüllüleri Ağası Mehmet'e Kethüdalık verilmiş, Kıbrıs Defter Emini olan Mustafa'ya ise ağalık tevdi edilmiştir. Mehmet'e zeamet ve defter emanet verilmek şartıyla 318.000 sikke Filoriye Kıbrıs mukataaları iltizam olarak verilmiş fakat Kıbrıs reayası hem iltizam hem de haraç vermek durumunda kalınca mağdur olacağı belirtilerek ilk yıl için harcın affedilmesi istenmiştir.

3 Muhassıl kelimesi Arapça tahsil kelimesinden türetilmiş ve "tahsil edici" anlamına gelmektedir. Muhassıl Osmanlılardan önce Türkiye Selçukluları'nda da kullanılmıştır. Görevli Muhassıllar Osmanlı Devleti'nde başlangıçtan itibaren Rumeli'de ve Anadolu'da aşar, cizye, imdâd-ı seferiyye, avarız, âdet-i ağnam ve hazariye, mukabele, ispence, sâlâriyye, bedel-i nüzul vb. adlarla anılan vergilerin tahsilinde görev yapmışlardır. (Özkaya ve Akyıldız, 2020: 18)

yine mukataanın sümün-ı sehim hisselerinden birine sahip olan Dergah-ı Ali gediklilerinden bir kimsenin, hissesinin 1200 senesi faizin birinci taksiti olarak 125 kuruşu mukataanın muhassıl vekilinden aldığı belirtilmektedir. (BOA, AE.SSLM.III, 392 – 22681)

Hicri 1226 (7 Kasım 1811) tarihli bir belgede Kıbrıs'taki on sekiz adet mukataanın Darphane-i Amire'den alınarak Tersane-i Amire'ye bağlandığı belirtilmektedir. (BOA, C..ML.. 274 - 11252) Tersane-i Amire'ye bağlandıktan sonra Kıbrıs muhassıllığına bağlı olan mukataaların idaresine Mehmed Emin Efendi tayin edilmiştir. (BOA, AE.SMHD.II. 50 - 3304) 1827 yılına ait bir belgede Limason (Limasol) gümrüğü iltizam bedeli 2.700 kuruş olarak belirtilmiştir. (BOA, TS.MA.d, 2114 -) 1845 tarihine ait bir belgede ise içinde mizanın da olduğu Kıbrıs mukataaları 9 yük 75.542 kuruşa ihale edilmiştir. (BOA, İ..DH.., 112 – 5659) Belgede mukataanın kapsamı belirlenememiştir. 1844 tarihli diğer bir belgede ise Kıbrıs'ta bulunan mukataalar, tımarlar, aşar, damga ve sair vergilerinin 3.800 kese[4] kuruş bedelle ihale edildiği belirtilmektedir. (BOA, İ..DH.., 188 – 10513)

1. Kıbrıs'ta Yetiştirilen Ürünler

Osmanlı arşiv belgelerinde Kıbrıs mukataalarıyla ilgili oldukça fazla sayıda belge bulunmaktadır. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Osmanlı arşiv belgelerinde kaydedilen mukataalarla ilgili Kıbrıs'ta yetiştirilen ürünler genel itibarıyla birkaç kalemde toplanmaktadır. Kıbrıs'ta yetiştirilen en temel ürünler ipek ve ardından zeytinyağıdır. Bunların yanında pamuk, boya-i sürh olarak belirtilen kırmızı kumaş boyası, şaraplık üzüm ve kahve çok sayıda belgede belirtilen ürünlerdir.

Kıbrıs'ta Osmanlı öncesi dönemlerden intikal eden kültive edilmemiş ipekçilik vardır. Osmanlılarla birlikte ise kültive edilmiş beyaz koza üretimine başlanmış olması yüksek ihtimaldir. (Cobham, 1969: 371; Yücekaya, 2021: 157-159) Ada'da 16 kazada ipek üretimi yapılmaktadır. (Özkul, 2012: 2398) Osmanlı arşivi tasnif metinlerinde yapılan taramada Kıbrıs'ta ipek yetiştiriciliği ile ilgili iki yüze yakın belge belirlenmiştir. Bu belgelerden bizatihi ipek yetiştiriciliğini kapsadığı düşünülen yüze yakın belge incelenmiştir. Belgelerden elde edilen en önemli sonuç Kıbrıs'ta istihsali yapılan ürünlerin başında ipeğin geldiğidir. Yerel ipek üretimine işaret eden iki önemli belirteç vardır. İlki, hasıl olan harirden bahsederken diğeri yetiştirilen ipekten dolayı alınan öşür vergisidir. Hasıl olma tabiri açık bir biçimde yerel ipek üretimini gösterirken, öşür vergisi de üretilen üründen genel itibarıyla %10 oranında alınan istihsal vergisidir. Yerli koza üretimine dönük tespit edilebilen en erken tarihli kayıt 1719 tarihlidir. (BOA,

4 Bir kese akçe 1663 yılında 40-50.000 akçeye karşılık gelmektedir. 1822 yılında 416,65 kuruş karşılığı iken 1872 yılında 500 kuruştur. (Çakır, 2019: 42)

C..ML.., 271-11123; BOA, C..İKTS, 23 – 1107)5 Yine ipeğin mizanda vergilendirilmek için tartılması esnasında yapılan usulsüzlüklerle ilgili bir belgede Kıbrıs'ta hasıl olan haririn hin-i vezninden bahsedilmektedir. (BOA, C..BH..,236 – 10968) 1844 tarihli bir belgede hicri 1259 yılına ait harir öşrünün 60.000 kuruşa Istabl-ı Amire müdürlüğünün payelilerinden eski muhassıl Hacı Mehmed Ağa'nın talip olduğu belirtilmektedir. (BOA, İ..DH.., 85 – 4279) 1847 yılına ait bir belgede harir aşarının eskisi gibi 6 yük 82.500 kuruş olduğu belirtilmektedir. (BOA, İ..DH.., 137 – 7050)6 1848 yılında ipek aşarı 1263 ve 1264 yılı için diğer emtia gümrükleriyle beraber 682.500 kuruşa ihale edilmiştir. (İ..DH.., 164 – 8553)7 Yine 1848 tarihli bir diğer belgede çekirge istilasından dolayı ziraatın ve ipek kozalarının zarar görmesi konu edilmiştir. (BOA, MVL, 22 – 51) 1850 tarihli bir belgede emtia gümrüğü ve harir aşarı senelik 6 yük 97.500 kuruş8 olduğu belirtilmektedir. (BOA, A.}AMD., 19 – 70) Baf kazası merkezinde yılda bir defa kurulacak bir panayırda ipeklerin satılması ve standart ölçüm ve tartılmasının sağlanması kararlaştırılmıştır. (BOA, ŞD.,2379 – 15)9 1878 yılına ait bir belgede ise harir öşrünün bedelinin 256.600 kuruşla ihale edildiği belirtilmektedir. (BOA, DH.MKT., 1324 – 16)10 1906 tarihli bir belgede harir öşrü ve emtia gümrüğü mültezimi Mustafa Efendi'nin hazineye olan borcunu ödemesi konu edilirken Kıbrıs harir öşründen de söz edilmiştir. (BOA, ZB. 592 – 65)

İpek dışında Kıbrıs'ta üretimi ve ziraatı yapılan ürünler zeytinyağı, pamuk, kırmızı kumaş boyası, yapağı, kahve, şarap ve alkollü içeceklerdir. Zeytinyağı ipekten sonra en eski tarihli belgelerde belirtilen ikinci üründür. 1730 tarihli bir belgede zeytinyağı mukataası mizan-ı harir mukataasından ayrılmış ve mukataa muhassılı uhdesine emaneten tevcih edilmiştir. Bunun nedeni muhtemelen zeytinyağı mukataasının artan değeridir. Zeytinyağı

5 İlk belgede Kıbrıs ve bağlı kazalarında yerel üretim olarak yetiştirilen ipeklerin beher kıyyesinden 60'ar para resm alınması istenirken ikinci belgede Kıbrıs'ta üretilen ipek, zeytinyağı ve pamuk damga ve boya rüsumatını tahsil, tahrir ve muhasebe görevini Kıbrıs sakinlerinden eski divan katibi olan Ömer Halife, Nazır ve Kâtip olarak görevlendirilmiştir. Ömer Halife'nin görev dönemi 1735-1737 yılları arasında iki yıllık bir süreci kapsamaktadır. Belgede Ömer Halife'ye günlük 15 sağ akçe görev ücreti ödeneceği ve bu ücreti Hasan Ağa yedinden alacağı belirtilmiştir.

6 Kıbrıs Adası Emtia Gümrükleri ve Mukataaları dahilinde bulunan harir aşarı ve ihtisap rüsumu geçen 1261 ve 1262 senelerine mahsuben Tahsin Efendi'ye gümrükler ve harir aşarının eskisi gibi bir yıllığı 6 yük 82 bin 500 kuruş olmak üzere iki yıllığına (seneteyn) iltizama verilmesine karar verilmiştir.

7 Kıbrıs ipek aşarı Kıbrıs'a bağlı diğer emtia gümrükleriyle beraber 1263 ve 1264 yıllarına mahsuben zam yapılarak seneliği 682.500 kuruştan iki yıllığına 13 yük 65.000 kuruş bedel ile nakit olarak Nafiz Efendi'ye ihale edilmiştir.

8 1 yük 100.000 kuruşa karşılık gelmektedir.

9 1871 yılına ait belgede, Kıbrıs'ta ipek mahsulatının miri kantarla tartılarak murabahacılardan kurtarılması istenmiştir. Bunun sağlanması için de Baf kazası merkezinde senede bir defa ipek panayırı küşâd olunması istenmiştir. İpeklerin burada vezn olunması ve satışının yapılması kuralı getirilmiştir. Ayrıca Mizan-ı Harir'in kurulması da belgede belirtilmektedir.

10 Hicri 1294 senesine mahsuben 256.000 kuruşa ipek öşrü bedeli ihale olunmuştur. Belgede ödemenin tağşişli kuruş yerine kaime olarak ihale olunduğu belirtilmiştir.

mukataası 5 kuruşluk zam ile 70 kuruştan 75 kuruşa çıkarılmıştır. (BOA, İE.ML.., 129 – 12199) Yine 1746 tarihli bir belgede boya-i sürh11 tabiri kullanılarak Kıbrıs'ta üretilen kırmızı kumaş boyası ile pamuk mukataası belirtilmektedir. (BOA, AE.SMHD.I.., 195 – 15323) 1820 yılına ait bir belgede ise Kahve-i Kıbrıs rüsum bedeli12 olarak belirtilen miktar 2.000 kuruş iken aynı belgede yapağı rüsum miktarı 2.170,5 kuruştur. (BOA, D..BŞM.d..., 8587 -)

1848 yılına ait belgede, Kıbrıs ve bağlı bölgeler emtia gümrükleriyle ipek aşarını 1263-1264 yıllarını kapsamak üzere bir yılı 682.500 kuruştan iki yıllığına 13 yük 65.000 kuruş bedel ile nakit olarak alan Hacı Nafiz Efendi yazdığı şukkasında gümrük gelirlerinin genelinin zahire ve şaraptan hasıl olduğunu belirtmiştir. Ardından Ada'da gerçekleşen çekirge istilasını ileri sürerek ürünlerin tamamen harap olduğunu, yeni getirilen %12'lik resmin ertelenerek; 1265, 1266 ve 1267 senelerine mahsuben şerait-i sabıkası veçhile alınmasını talep etmiştir. (BOA, İ..DH.., 164 – 8553)

Kıbrıs'ta şaraplık üzüm de yetiştirilmektedir. Mukataa gelirleri içinde üzüm bağları daha nadir belirtilirken üzümlerden üretilen şaraplardan daha fazla bahsedilmektedir. Kıbrıs üzümlerinden üretilen en kaliteli şarap kumandariyyedir. 1802 tarihine ait bir belgede kumandariyye şarabı satın almak üzere gelen iki kıta İngiliz gemisi belirtilmiştir. Belgede kumandariye şarap miktarı 44.496 kıyye olarak belirtilmiştir. Nakliye masrafı olarak da 14.616 kuruş Kıbrıs muhassıllığının ödeyeceği belirtilmiştir. (BOA, C..HR.. 51 – 2544)

2. Kıbrıs'ta Üretilen Dokuma Ürünleri

Her ne kadar Süveyş Kanalı açılmamış olsa bile, Kıbrıs'ın Kızıldeniz ve Mısır üzerinden Baharat Yolu'ndan getirilen ürünlerde önemli durak noktalarından biri olduğu açıktır. Bu yüzden kumaş gibi ürünlerin Kıbrıs üzerinden sevkiyatında Baharat Yolu üzerinden gelen Hint dokumaları oranı oldukça yüksektir. Ancak bir kısım belirti ve işaretlerin yanında Kıbrıs'ta özellikle ipekli dokumalar üretildiği anlaşılmaktadır. 1733 tarihli belgede içinde damga-i akmişenin de bulunduğu mukataanın değeri 4.124 kuruş 36 akçedir.13 1746 yılına ait bir belgede damga-i akmişe rüsumu mukataasından söz edilmektedir. (BOA, AE.SMHD.I.., 195 – 15323) 1749 tarihli belgede ise Fatih Sultan Mehmed evkafına bağlı olan Kıbrıs'a ait belirli ürünlerin olduğu mukataa içinde damga-i akmişe de belirtilmiştir. Mukataa içinde Kıbrıs mizan-ı harir gelirleri, pamuktan alınan vergiler ve

11 Boya-i sürh bitki köklerinden elde edilen kırmızı kumaş boyasıdır ve Kıbrıs belgelerinde 18. yüzyıldan itibaren belirtilmektedir.

12 Her ne kadar Kıbrıs'ta kahve yetiştirildiği bilinse de ilk kahve ziraatının ne zaman başladığı net olarak belirtilmemektedir. 1820 yılına ait belgede Kahve-i Kıbrıs olarak nitelendirilmesi bu dönemde kahve ziraatının varlığını kesinleştirmektedir.

13 Mukataa, Lefkoşa'daki mizan-ı hariri, kırmızı boyayı ve üretilen kumaşlardan alınan damga-i akmişeyi içermektedir.

damga-i akmişe vardır. Mukataa bedeli 4.999 kuruştur. (BOA, D..HMH. SFTHd..., 21939 -) Alexander Durummond 18. yüzyılın ortalarında Kıbrıs adasında üretilen ipekli ve yünlü kumaşların batı ülkelerine ihraç edildiğini belirtmektedir. (Çiçek, 2002: 378)

1744 yılındaki bir belgede Tersane-i Amire'deki donanma kalyonlarına kirpas-ı badban ismi verilen pamuklu kumaşın bedelinin Mehmed Efendi uhdesindeki mukataadan ödenmesi istenmiştir. (BOA, AE.SMHD.I..,238-19179)14 1829 tarihli belgede Kıbrıs'ta üretilip İstanbul'a sevk olunan basma ve eşya-yı saireye damga vurularak ihtisap vergisinin alınması konu edilmektedir. (BOA, C..ML.. 70 – 3210) Yine 1876 yılına ait belgede ise Kıbrıs'taki Abdullah Paşa vakfından kirpas mukataasının idaresiyle ilgili hususlar belirtilmektedir. Kirpas, pamuktan üretilen bir kumaştır. (BOA, ŞD. 2882-45)

3. Kıbrıs Mizan-ı Hariri

Mizan-ı harir, ipeğin tartılarak vergilendirildiği mekandır. Genelde %3-4 oranında mizan-ı harir vergisi alınırdı. (İnalcık, 2000: 363) Mizan vergisi ithal gelen ipeklerden de yerli ipeklerden de alınırdı. Yerli üretilen ipekten mizan vergisinin dışında ek olarak öşür de alınırdı. Yine satılan ipeğin yurt dışına gönderilmesi gibi durumlar ile döneme göre değişen vergilendirme usulleri çerçevesinde dellaliye gibi bir kısım daha küçük miktarda vergiler de konulabiliyordu. Belgelerde Kıbrıs mizan-ı haririne 18. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren rastlanmaktadır. Her ne kadar mizan-ı harirler kesin olarak bölgede istihsal edilen ipeğe işaret etmese de yine de yerel üretime dair karinelerden biridir. Mizan-ı harirde tartılarak vergilendirilen ipeğin ticari olarak ithal gelen ipek olma ihtimali de vardır. Zaten Kıbrıs coğrafi konumu gereği ticaret rotaları üzerindedir. Ancak Osmanlı arşiv belgelerinde 18. yüzyılın başlarından itibaren yerel ipek istihsalinin yapıldığı açıktır.

1833 tarihli belgede Kıbrıs'ta hasıl olan ipeğin Lefkoşa'da mizana getirilmesi ve mukataa emini tarafından vezninin yapılarak resm-i mirisinin belirlenip alınması sonrasında ticaretine müsaade edilmesi istenmiştir. Zira bu dönemde bazı iskelelerden vergisiz ürünler sevk edildiği belgede belirtilmektedir. Mizanda tartılan ipeğin beher kıyyesinden 9 para resm alınması istenmiştir. (BOA, MAD.d.., 9932)15 1744 tarihli bir diğer belgede ise Kıbrıs mizan-ı harir mukataasının Fatih Sultan Mehmed evkafına kayıtlı olduğu, Sadrazam Seyyid Abdullah Paşa'ya ait bir Sadrazam Hassı iken kendisi tarafından Fatih Sultan Mehmed evkafına iltizam edildiği belirtilmektedir. (BOA, C..EV.., 481 – 24316) 1766 tarihine ait bir belgede mi-

14 Mehmed Efendi uhdesindeki mukataa, ipekten alınan tüm vergileri, pamuk, kırmızı kumaş boyası ve Kıbrıs'tan üretilen kumaşların damga vergisini içermektedir.

15 Belgede mizan-ı harirle birlikte boya-i sürh (kırmızı kumaş boyası) vergisi ve damga-i akmişe mukataası bedeli toplam 4.124 kuruş 36 akçedir.

zan-ı harir değeri 1.750 kuruş olarak belirtilmiştir. (BOA, TS.MA.d, 2410) 1797 yılına gelindiğinde mizan-ı harir mukataasının 12.414 kuruşa iltizama verildiği görülmektedir. (BOA, C..BLD., 16 – 752) 1806 yılında ham pamuk, kırmızı boya ve damga-i akmişe mukataalarıyla beraber Kıbrıs mizan-ı hariri de belirtilmektedir. İngiltere ve Fransa tüccarları Magosa'dan boya ve ham ipek satın almaktadırlar. Ham ipek Lefkoşa'da tartılması ferman edilmişken sebebi bilinmeyen bir husustan dolayı Tuzla iskelesinde vezn olunması istenmiştir. (BOA, C..ML..,493-20051) Buradaki ipeğin Mısır'dan baharat yolu istikametinde gelen ipek olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü belgede ziyade rüsum talebinden bahsedilmektedir. 1816 yılına ait bir belgede mizan-ı harir bedelinin 38.086 kuruş iken 35.586 kuruş ile iltizam olduğu belirtilmektedir. (BOA, C..ML.., 496 – 20169) Belgeden tam olarak anlaşılamasa da 38.086'lık eski bedelin 2 yıllık olması ihtimali vardır. Kuruş üzerindeki büyük enflasyona rağmen iltizam bedeli düşmüştür. 1821 yılına ait belgede mizan-ı harir mukataasının yine tersane hazinesine bağlı olduğu belirtilerek bütün Osmanlı yurdundaki mizan-ı harir gelirleri sıralanmaktadır. Kıbrıs ve kazalarının mizan-ı harir gelirleri 38.086 kuruştur. Osmanlı yurdundaki mizan-ı harirlerin toplam gelirleri 281.936 kuruştur. (AE.SMHD.II.,108-9179: 1,3,5,7,9,11,13,15,17,19)16 Kıbrıs mizan-ı harir gelirleri Osmanlı yurdundaki toplam mizan-ı harir gelirlerinin %15'ine yakın bir miktardır. Amasya gibi önemli bir ipek üreticisi şehrin 33.500 kuruş olduğu, yine Mora eyaletindeki toplam mizan gelirlerinin 34.000 kuruş olduğu düşünülürse bu miktar oldukça önemli bir miktardır. Ancak Kıbrıs mizan-ı haririnde tartılan ipeğin önemli kısmının ticari güzergah üzerinde olmasından dolayı ithal olduğu düşünülmelidir. 1826'ya gelindiğinde Kıbrıs Mizan-ı Hariri'nin yine Tersane-i Amire mülhakatından olduğu belirtilerek 38.086 kuruşa iltizam edildiği kaydedilmiştir. (BOA, C..BH..,95-4583)

4. Diğer Mukataa Gelirleri ve Ticaret

Coğrafi konumu gereği Osmanlı merkezleri içinde ticaret açısından en önemli birkaç kavşak noktasından biri Kıbrıs adasıdır. 1579 tarihli bir belgede Kıbrıs beylerbeyine ve defterdarına yazılan hükümde Kıbrıs mukataaları içinde olan Magosa gümrüğü Baf, Tuzla gümrükleriyle Baf şekerhanesi mukataaları iltizam edilen kimselerin bu mukataaları idare edemeyeceğinin anlaşıldığı, zimmetlerindeki miktarların tahsil edilmesi ve yazılı olan mu-

16 Belge 1821 tarihlidir. Belgede Osmanlı Devleti'ndeki ipek üretim merkezlerinin mizan-ı harir gelirleri sıralanmıştır. Birkaç önemli ipek üretim merkezi dışında neredeyse Osmanlı Devleti'ndeki tüm ipek üretim merkezlerinin mizan-ı harir gelirleri ve toplam mizan-ı harir geliri belirtilmiştir. Belgeye göre: Tırnova ve tevabii 12.000 kuruş bedel-i iltizam, Eğriboz ve kazaları 7100 kuruş, Yenişehr-i fener 7.000 kuruş, Şam-ı şerif kazaları 57.250 kuruş, Edirne ve Filibe kazaları 15.000 kuruş, Aydın ve sancağı kazaları 13.000 kuruş, Amasya sancağı kazaları 33.500 kuruş, Halep eyaletinde vaki kazalar 35.000 kuruş, Mora eyaletinde vaki kazalar 34.000 kuruş, Kıbrıs ve kazaları 38.086 kuruştur. Osmanlı yurdundaki mizan-ı harir gelirlerinin toplamı 281.936 kuruştur.

kataa şartları gereğince iltizam etmek isteyen zimmilere sağlam kefillerle ihale edilmesi istenmiştir. (BOA, A.{DVNSMHM.d..., 36 – 891) Kıbrıs'ta ticaretiyle öne çıkan kazalar Baf, Değirmenlik, Evdim ve Magosa'dır. (Cobham, 1969: 372, 373, 425) Magosa, Baf ve Tuzla gümrükleri Kızıldeniz istikametinden Mısır'ın İskenderiye limanı vasıtasıyla cereyan eden baharat yolu ticari periferisiyle ilgilidir. Yine 1807 tarihli bir belgede Kıbrıs mukataalarının, Darphane-i Amire17 hazinesine bağlı olduğu belirtilmektedir. Kıbrıs mukataalarının 24 adet olduğu belirtilerek 35.000 kuruşa iltizam edildiği, belgenin devamında ise mültezimin bu 24 kıta mukataayı ayrı ayrı kişilere iltizama verdiğinden bahsedilmektedir. Ancak bölge ahalisi durumdan şikayetçi olmuştur. (BOA, TS.MA.e, 1265 – 24) 1812 tarihindeki bir belgede 24 kıta mukataa içinde yer alan Lapta karyesi mukataasının bu defa Darphane-i Amire belirtilmeden Harem-i Şerif mukataalarından olduğu belirtilerek konumu diğer mukataalardan ayrılmıştır. (BOA, HAT, 725 – 34538) 1826 yılına ait bir belgede ise Kıbrıs mukataası muhassıllığının tersane hazinesine bağlı olduğu belirtilmektedir. Tersane hazinesi, Kıbrıs mukataası muhassıllığını Divan-ı Hümayun'dan Hocagân Ali Efendi'ye iltizam etmiştir. Kıbrıs mukataasında 20 adet mukataa ile beraber mizan-ı harir mukataası, cizye ve avarız gelirleri, Limason gümrüğü ve alkollü içkilerden alınan rüsum-ı zecriye belirtilmiş; 1 yıllık bedel olarak 18 yük 79.115,5 kuruşa (1.879.115,5) ihale edilmiştir. (BOA, C..ML.., 9 – 369) Mukataa içinde gümrük gelirleri önemlidir. Bu dönemde Kıbrıs limanlarının ticari açıdan oldukça hareketli olduğu bu yönüyle de belirgindir. Sekiz yıl sonrası 1834 yılına ait bir belgede ise Kıbrıs muhassıllığına ait mukataaların evvelce Kaptan Paşa marifetiyle Tersane Hazinesi tarafından idare edildiği belirtilerek hazineye devrolduğundan bahsedilmektedir. Kıbrıs muhassıllığına bağlı mukataalarda cizye, avarız gelirleriyle Limason gümrüğü, 20 adet mukataa, mizan-ı harir mukataaları ve yine alkollü içkilerden alınan rüsum-ı zecriye belirtilmektedir. Mukataalar Kıbrıs muhassılı El-Hac Mehmed Ağa'ya Kaptan-ı Derya Mehmed Tahir Paşa tarafından ihale edilmiştir. Bedeli 18 yük 10.877 (1.810.877) kuruştur. (BOA, C..BH.., 45 – 2130) 1843 tarihine ait belgede ise Limason ve Tuzla kazaları pazar rüsumunun 6.775 kuruş bedelle ihale edildiği belirtilmektedir. (BOA, C..ML.. 439 – 17719)

5. Vergiler

İncelenen belgelerde ürünlerin beher birimlerine isabet eden vergi miktarları belirtilmektedir. Belirlenen miktarlar 19. yüzyıla ait belgelerden tespit edilmiştir. 1740 yılında bir İngiliz tüccar Kıbrıs'tan İzmir'e 31 denk ipek sevk etmiş İzmir gümrüğü emini ahitnameye aykırı olarak tekrar gümrük vergisi istemiştir. Buna mani olunması istenmektedir. (BOA, AE.SMHD.I.., 100 – 7008) 1805 tarihli belgede Fatih Sultan Mehmed vak-

17 18. yüzyıldan itibaren darphanenin önemi gittikçe artmıştır. Bu dönemden itibaren bir kısım mukataaların darphane-i amireye bağlandığı anlaşılmaktadır. (Sahillioğlu, 1993: 503)

fına ait olan Kıbrıs Mizan-ı Hariri'nde ipeğin beher tefesinin 7-8 kuruşa satılması ve 1 tefesinden 30 akçe resm alınması, 15 akçe dellaliye18 alınması istenmiştir. Yine aynı belgede beher ipeğin vukıyyesinden 11 para, pamuğun her kantarından 77'şer para ve kırmızı boyanın her kantarından 130 para kadimden beri alına geldiği belirtilerek ziyade vergi talep edilmemesi tembihlenmiştir. (BOA, C..EV.., 411 – 20810) 1808 tarihli belgede tersane hazinesinin masrafları için tüm Osmanlı yurdunda olduğu gibi Kıbrıs'ta hasıl olan ipeklerin beher kıyyesinden de 60'ar para resm alınması Kıbrıs muhassılına iletilmiştir. (BOA, C..ML.., 271-11123) 1816 tarihli belgede Kıbrıs ve tevabii kazalarında hasıl olan ipeklerin beher kıyyesinden 60'ar para resm-i mizan alınması istenmiştir. (BOA, C..BH.., 130 – 6283) Yine 1829 tarihli belgede Tersane-i Amire hazinesine bağlı olan Kıbrıs mukataaları içinde bulunan pamuğun bir kantarından 90 para, ipeğin beher kıyyesinden 10 para, Kumandariyye19 adlı şarabın her bir kıyyesinden 2 ve diğer şarapların 4 kıyyesinden 1 para resm alınması istenmiştir. Belgenin devamında pamuğun 180 kıyyesinin 1 kantar olduğu ve beher kantardan 90 para alınması gerektiği, ipeğin beher kıyyesinden 10 para, Kumandariyye cinsi şarabın 2 kıyyesinden ve bayağı olarak nitelendirilen şarabın 4 kıyyesinden 1'er para, rakının beher kıyyesinden 1'er para vergi alınması istenerek daha önce belirtilen miktarlar güncellenmiştir. (BOA, C..ML.. 70 – 3210) 1859 tarihinde İsveç konsolos vekili Antonaki'nin karıştığı bir usulsüzlükte Avrupa'ya sevk etmek üzere sigortalanarak gümrük vergisi ödenmeden gece vakti gizlice 23 balya ham ipek gemiye yükleniyor ve gemi Rodos'ta batıyor. Gümrük defterlerinde kaydı olmadığı için Tuzla kazası meclisi marifetiyle durumun araştırılması isteniyor faillerin kanun-ı hümayunun 230. maddesinin zeylinde yazılı olan adi sarik yani hırsızlık suçuyla yargılanmaları gerekiyor. Bu madde hükmünce 6 ay hapis gerekmektedir. Mültezim kaçırılan verginin 2 katıyla tazminini talep ediyor. Bu durumların araştırılması belgede belirtilmiştir. Konsolos vekilinin sefaretine şikayet edilmesi de istenmiştir. 1861 tarihli iki belgede ise faillere hapis cezasının verildiği belirtiliyor. (BOA, A.}MKT.UM.., 357 – 84; BOA, A.} MKT.MVL. 134-87; BOA, HR.SYS. 2937-49) Yine 1865 tarihli bir belgede Fransız, İngiliz ve Venedik balyoslarının Ermenilerin ellerinde bulunan ipek ve pamuğu değerinin altında satın almak istedikleri anlatılmaktadır. Aynı belgede Lefkoşa ahalisinin memalik-i ecnebiyyeye ipek ihracının engellenmesi talebi belirtilmektedir. (BOA, C..İKTS 27-1331 - 22)

---

18 Dellalliye resmi, İpekli kumaşlarda alıcı ve satıcı arasında komisyonculuk yapan dellallar için küçük bir miktar olarak alınıyordu. Fahri Dalsar *Türk Ticaret ve Sanayi Tarihinde Bursa'da İpekçilik* isimli eserinde, 1805 tarihine ait bir belgeyi kaynak göstererek mizan resmi ve dellaliyenin birlikte alındığını anlatmaktadır. Dalsar, bahsettiği belgede 600 dirhem ipekten dellaliye resmi ile birlikte mizan resmi olarak 3 kuruş alındığını anlatmaktadır. (Dalsar, 1960: 248)

19 Kumandariyye adada üretilen en kaliteli şaraptır. Venedik ile Trieste'ye satılmaktadır. 19. yüzyılın ortalarına doğru Kıbrıs'tan ihraç edilen ürünler içinde ağırlığı oldukça artmıştır. 1853 yılında Kıbrıs'tan Akdeniz ülkelerine bir milyon okka miktarında şarap ihraç edilmekteydi. (Samani, 2017: 793; Jennes, 1962: 73)

Sonuç

Kıbrıs konum olarak Osmanlı Devleti'ne bu kadar yakın mesafede bulunmasına rağmen aslında oldukça geç sayılabilecek bir dönemde Osmanlı Devleti'ne katılmıştır. Bu durumun kendine özgü sebepleri vardır. Muhtemelen en önemli nedeni Osmanlı Devleti'nin Venedik ile kurmuş olduğu özgün ticari ilişkilerdir. Öte yandan Kıbrıs kimin etkinlik sahasında olursa olsun jeopolitik önemi içinde Kızıldeniz istikametinden ve Mısır üzerinden gelen Baharat Yolu'nun denizlerdeki en önemli ticari uğrak noktasıdır. Savunulması açısından müstahkem konumu da jeopolitik durumu içinde en önemli üstünlüktür. Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılmasına kadar Hindistan üzerinden getirilen ticari ürünler İskenderiye limanına karadan nakledilir buradan da gemilerle Marsilya başta olmak üzere batı limanlarına taşınırdı. Süveyş Kanalı sonrası, Kıbrıs'ın ticari periferideki ağırlığı olağanüstü bir duruma yükselmiştir.

Yürütülen araştırmanın genel itibarıyla Osmanlı arşiv vesikalarına dayanması daha yalın ve daha sade bir bakış açısı için tercih edilmiştir. Karşılıklı yazışmalarının kendi ruhu ve iklimi çerçevesinde bu hedefin sağlanabildiği görülmektedir. Bunun en önemli sebebi Osmanlı arşivinde konuyla ilgili oldukça fazla sayıda belge bulunması ve belgelerin içeriklerinin zenginliğidir. Belgelerin geneli Osmanlı Devleti'nin merkez ve yerel iç bürokrasi yazışmalarıdır. Bu yazışmalardaki mali değerlendirmeler çok değerli bilgileri içermektedir. Üstelik belgeleri hazırlayan görevlilerin hiçbir yönlendirici saikle değil sadece mevcut durumu net olarak açıklayan ve bir görev bilinci içinde oluşturulan objektif metinlerdir. Bizatihi araştırılan zamanda ve zeminde kaydedilmiş olan belgelerin içerikleri dönemin şartlarını birebir yansıtmaktadır. Akdeniz ticareti ile ilgili araştırmaların genelinde, Kıbrıs'ın uzun süre Venediklilerin elinde bulunmasından dolayı Venedik arşivi ve diğer ikincil kaynakların oldukça yoğun kullanıldığı gözlenmiştir. Araştırmanın Osmanlı arşiv vesikaları üzerinden yürütülmesinin en önemli nedeni de konu çerçevesinde hissedilen Osmanlı belgelerine dair yoksunlukla ilgilidir.

Kıbrıs mukataalarının dönem dönem farklı kurumlara bağlandığı belgelerde tespit edilmiştir. 1744 tarihli bir belgede Kıbrıs'taki genel mukataalar belirtilmeden, Kıbrıs Mizan-ı Haririnin Fatih Sultan Mehmet Evkafına bağlı olduğu belirtilmiştir. Yine 1805 tarihine ait bir belgede Kıbrıs mukataalarının Fatih Sultan Mehmet Evkafına bağlı olduğu belirtilmiştir. 1807, 1811 ve 1812 yıllarına ait üç belgede ise Kıbrıs mukataalarının Darphane-i Amire'ye bağlı olduğu dönemler konu edilirken, 1811 yılına ait bir belgede Tersane-i Amire 'ye bağlı olduğu belirtilmiştir. 1808 tarihinde Darphane-i Amire 'ye bağlı olmasına rağmen aynı tarihli belgede Tersane-i Amire hazinesi için tüm Osmanlı yurdundaki Mizan-ı harirlerden olduğu gibi Kıbrıs Mizan-ı Haririnden dahi beher kıyyesinden 60 para resm alın-

ması istenmiştir. Bu durumda iki ihtimal belirginleşmektedir. Ya Darphane hazinesine bağlanmadan kısa bir süre Tersane hazinesine bağlanmıştır ya da Darphane hazinesi üzerinde zaten Tersane hazinesinin olduğu bir yapılanma mevcuttur. Tersane hazinesi için olağan dışı bir vergilendirilmenin olduğu da hesaba katılabilir. 1812 tarihli bir belgede Lapta karyesi mukataasının Harem-i şerif Evkafına bağlı olduğu belirtilmiştir. Yine Fatih Sultan Mehmed Evkafı ve Harem-i Şerif Evkaflarına da dönem dönem bağlandığı tespit edilse de Tersane-i Amire ile ilgili oldukça fazla sayıda belge vardır. Yine 1826 tarihli bir belgede tersane hazinesi Kıbrıs mukataası muhassıllığını, divanı humayandan Hocagan Ali Efendiye verildiği konu edilmiştir

Kıbrıs mukataaları içinde değer olarak en külliyetli olanı, ipeğin tartılarak vergilendirildiği mizan-ı harir mukataasıdır. 1766 tarihine ait bir belgede mizanı harir mukataası 1.750 kuruş, 1797 tarihine ait belgede ise 12.414 kuruştur. 1821 tarihine ait belgede ise Kıbrıs Mizan-ı Harir mukataasının değeri 38.086 kuruş ile Amasya gibi önemli ipek üreticisi bir şehirden ve Mora gibi oldukça geniş alanda ipekçilik faaliyetinin yürütüldüğü bir bölgeden daha yüksek değere ulaşmıştır. Bu miktar belgede belirtilen mizan-ı harirlerin toplam geliri olan 281.936 kuruşun % 15'ine tekabül etmektedir. Kuşkusuz bunun en önemli nedeni Kızıldeniz ve Mısır istikametinden gelen baharat yolu üzerindeki ithal ham ipektir. Çünkü coğrafi alan olarak her ne kadar oldukça yoğun dut bağlıkları bulunsa bile Mora ile kıyaslanması mümkün değildir. Belgelerde mizana götürülmeden vergisiz olarak Avrupa devletlerine götürülen usulsüz ipek ticareti ile ilgili de oldukça fazla sayıda hadise belirtilmiştir. Yine 1871 tarihli bir belgede Baf kazası merkezinde yılda bir defa kurulacak panayır ile ipek ölçüm ve satış işelmlerinin takip edilmesi istenmiştir. Kıbrıs'ta mizanda tartılan ipeğin bir kısmının ithal ipek olma ihtimalini artıran hususlardan biride 1806 yılına ait bir belgede mizanda ziyade rüsumdan bahsedilmesidir.

Mizan-ı Harir gelirlerinden sonra önemli vergi kalemlerinden biri de Kıbrıs'ta yetiştirilen ürünlerden alınan öşür vergisidir. En yüksek miktardaki öşür vergilerinin Kıbrıs'ta yetiştirilen ipek ve revgan-ı zeyd olarak belirtilen zeytinyağı öşür mukataasıdır. Kıbrıs'a ait belgelerde ilk dönemlerden itibaren hasıl olan ipek ve zeytinyağından bahis vardır. İpekle ilgili en erken tarihli belge 1719 tarihine aittir. Muhtemelen Bizans döneminden intikal eden ve mor ipek olarak adlandırılan ilkel ipekçilik altyapısı Kıbrıs'ta vardı. 16. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlıların adayı almasından sonra ipekçilik altyapısının kültive edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü belgelerde özellikle beyaz ipekten bahsedilmektedir. Rumeli coğrafyasında da mor ipek ve beyaz ipek belgelerde belirtilmiştir. Beyaz ipek kültive edilmiş ipek böceği ve morus alba denilen dut ağacı ziraatının bölgede yapılmasıyla mümkün olabilir. 1847 yılına ait bir belgede harir aşarı 6 yük 82.500 kuruş bedel belirtilmiştir. 1878 yılına ait bir belgede ise harir aşarı 256.600 kuruştur.

Zeytin ağacının Akdeniz ikliminde doğal yetişme imkânı bulması nedeniyle belgelerde zeytinyağının üretimine ipek ve diğer ürünlerinden önce karşılaşılmıştır. Miktar olarak da zeytinyağı mukataası önemli miktarlardadır. Yine boya-i sürh denilen kırmızı kumaş boyası oldukça fazla sayıda belgede belirtilmiştir. Miktar olarak külliyetli oranda vergi geliri elde edildiği anlaşılmaktadır. Kıbrıs adasında yetiştirilen üzümlerden Kumandariyye denilen bir şarap üretilmektedir. Pek çok belgede şarap mukataası belirtilirken Kumandariyye şarabının özellikle belirtildiği görülmüştür. 1829 yılına ait bir belgede kumadariyenin her kıyyesinden 2 para diğer şarapların 4 kıyyesinden 1 para alınması ile ilgili yönerge belirtilmiştir. Kumandariyye şarabıyla ilgili bir belgede İngiliz gemilerine 44.496 kıyye şarap yüklendiği belirtilmiştir. Yine 19. yüzyılın başlarından itibaren Kıbrıs'ta yerli kahve üretiminin yapıldığı ve bu kahvenin vergilendirildiği görülmüştür. Kahve vergisi de önemli miktarlardadır. Yerel kahve üretimini düşündürecek en önemli belirtilerden bir tanesi 1820 yılına ait bir belgede Kahve-i Kıbrıs olarak nitelendirilen kahvedir.

Yine Kıbrıs mukataalarının döneme göre değişen şekilde 20 civarı mukataaya ayrıldığı görülmektedir.1807 tarihine ait bir belgede 24 adet mukataa belirtilmiştir. 1826 tarihine ait bir belgede ise 20 adet mukataa belirtilirken, mizan-ı harir mukataası, cizye ve avarız mukataası, limason gümrüğü ve alkollü içeceklerden alınan zecriye gelirleri belirtilmiştir. Bu mukataalar içinde en önemlilerinden birkaçı da gümrük mukataalarıdır. Kıbrıs'ın ticari yollar ağı kavşağında bulunması nedeniyle gümrük gelirlerinin oldukça yüklü olduğu açıktır. Gümrük gelirlerinin geneli zahire ve şaraptan hasıl oluyor olmaktadır. Mukataalar iltizama verilirken adet olduğu üzere pek çok belgede kefil şartları sıralanmıştır. Hububat ürünleri ve pamuk Kıbrıs'ta yetişen, tarım ve ticareti yapılan önemli ürünlerdir. Bu ürünlerden alınan aşar miktarları genelde %10 civarıdır. Ancak bir belgede zahire ve şaraptan %12 vergi alındığı, yaşanan çekirge istilasından dolayı bunun da tehir edildiği anlatılmaktadır. 1805 yılına ait belgede ipeğin beher tefesi 7-8 kuruşa satıldığı belirtilirken, her tefeden 30 akçe resm(-mizan)alınması gerektiği belirtilmiştir. İpeğin değeri ile kıyaslandığında bu miktarın %3,25 karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Yine dellaliye vergisi 15 akçe olarak alınması gerektiği belirtilmiştir. Bu miktarda ipeğin değeri le kıyaslandığında %1.62'ye karşılık gelmektedir. 1829 yılında pamuğun 1 kantarından 90 para vergi alınırken belge devamında pamuğun 180 kıyyesi 1 kantar olduğu belirtilmiştir. 1829 kumadariyenin her kıyyesinden 2 para diğer şarapların 4 kıyyesinden 1 para, rakının kıyyesinden 1 para alınacaktır. Yine birkaç belgede 16. yüzyılın sonlarından 19. yüzyıla kadar dönem dönem yaşanan çekirge istilalarına değinilmiştir. Kıbrıs'ta üretilen kumaşlardan damga-i akmişe adı altında vergiler alınmaktadır. Yine pamuklu kumaştan üretilen kirpas-ı badban da belgelerde belirtilmiştir.

Kıbrıs mukataalarının önemli oranda gelirleri vardır. 1571 tarihli belgede Kıbrıs mukataalarının değeri 318.000 filori olarak belirtilirken, 1826 da 18 yük 79.115,5 ihale edilmiştir. 1844 te 3800 kese (1.583.270) kuruş, 1845 yılında ise 9 yük 75.542 kuruşa ihale edilmiştir. 1846-1847 yıllarında seneliği 682.500 kuruşa ihale edilmiştir.

18. yüzyılda yabancı tüccarların Osmanlı iç pazarlarında gemilerle yürüttükleri deniz ticareti ve iç taşımacılığa işaret eden belgeler vardır. 18. yüzyıldan itibaren yabancıların Osmanlı ticareti üzerindeki varlığı peyderpey artmıştır. Bunun yanında yabancı tüccar ve diplomatların da zaman zaman müdahil oldukları Kıbrıs iskelelerinden vergi vermeden kaçırılan ürünler belgelere yansımıştır. Osmanlı Devleti'nin vergilendirme usullerinin bölgelerin iç dinamiklerinden haberdar ve oldukça ayrıntılı ve sistematik bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Cobham, C. D. (1969). Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus. içinde Nicosia.

Çakır, B. (2019). Kese. TDV İslâm Ansiklopedisi, EK-2, 42-43.

Çiçek, K. (2002). Kıbrıs. TDV İslâm Ansiklopedisi, 25, 374-380.

Dalsar, F. (1960). Türk Ticaret ve Sanayi Tarihinde Bursa'da İpekçilik. İstanbul.

İnalcık, H. (1996). Filori. TDV İslâm Ansiklopedisi, 13, 106-107.

İnalcık, H. (2000). Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600 (Cilt 1). İstanbul: Eren Yayıncılık.

Jennes, D. (1962). The Economics of Cyprus: A Survery to 1914. Montreal: Mcgrill University Press.

Özkaya, Y. A. (2020). Muhassıl. TDV İslâm Ansiklopedisi, 31, 18-20.

Özkul, A. E. (2012). Osmanlı Kıbrıs›ında İpek Üretimi ve Ticareti. Tarih ve Medeniyet.

Sahillioğlu, H. (1993). Darphâne. TDV İslâm Ansiklopedisi, 8, 501-505.

Samani, H. (2017). Tanzimat Döneminde Kıbrıs Ticareti. Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, 6(4).

Yücekaya, H. (2021). Osmanlı Öncesi İpekçiliğe Dair İzler ve Osmanlı Dönemi Edirne İpekçiliği. Gazi Akademik Bakış, 155-172.

Belgeler

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Asafî- Amedi Kalemi, A.}AMD., 19 – 70

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Asafî- A.{DVNSMHM.d… Defterleri, A.{DVNSMHM.d...,14-1615

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Asafî- A.{DVNSMHM.d… Defterleri, A.{DVNSMHM.d...,28-104

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Asafî- A.{DVNSMHM.d… Defterleri, A.{DVNSMHM.d..., 36 – 891

BOA, Osmanlı Arşivi. Sadaret- Meclis-i Vala Evrakı, A.}MKT.MVL. 134-87

BOA, Osmanlı Arşivi. Sadaret- Umum Vilayat Evrakı, A.}MKT.UM.., 357 – 84

BOA, Osmanlı Arşivi. Ali Emiri- Mahmud I, AE.SMHD.I.., 100 – 7008

BOA, Osmanlı Arşivi. Ali Emiri- Mahmud I, AE.SMHD.I.., 195 – 15323

BOA, Osmanlı Arşivi. Ali Emiri- Mahmud I, AE.SMHD.I..,238-19179

BOA, Osmanlı Arşivi. Ali Emiri- Mahmud II, AE.SMHD.II. 50 - 3304

BOA, Osmanlı Arşivi. Ali Emiri- Selim III, AE.SSLM.III, 157 – 9425

BOA, Osmanlı Arşivi. Ali Emiri- Selim III, AE.SSLM.III, 392 – 22681

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet- Hariciye, C..HR.. 51 – 2544

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet- Bahriye, C..BH.., 45 – 2130

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet- Bahriye, C..BH..,95-4583

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet- Bahriye, C..BH.., 130 – 6283

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet- Bahriye, C..BH..,236 – 10968

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet- Belediye, C..BLD., 16 – 752

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet- Evkaf, C..EV.., 411 – 20810

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet- Evkaf, C..EV.., 481 – 24316

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet- İktisat, C..İKTS, 23 – 1107

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet- İktisat, C..İKTS 27-1331 - 22

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet- Maliye, C..ML.., 9 – 369

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet- Maliye, C..ML.. 70 – 3210

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet- Maliye, C..ML.., 271-11123

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet- Maliye, C..ML.., 274 – 11252

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet- Maliye, C..ML.. 439 – 17719

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet- Maliye, C..ML..,493-20051

BOA, Osmanlı Arşivi. Cevdet- Maliye, C..ML.., 496 – 20169

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Defteri- D..BŞM.d... Defterleri, D..BŞM.d..., 8587 -

BOA, Osmanlı Arşivi. Dahiliye- Mektubi Kalemi, DH.MKT., 1324 – 16

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Defteri- D..HMH.SFTHd..., D..HMH.SFTHd..., 21939 –

BOA, Osmanlı Arşivi. Hatt-ı Hümayun, HAT, 725 – 34538

BOA, Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti- Siyasi, HR.SYS. 2937-49

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade- Dahiliye, İ..DH.., 85 – 4279

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade- Dahiliye, İ..DH.., 112 – 5659

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade- Dahiliye, İ..DH.., 137 – 7050

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade- Dahiliye, İ..DH.., 164 – 8553

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade- Dahiliye, İ..DH.., 188 – 10513

BOA, Osmanlı Arşivi. İbnülemin- Maliye, İE.ML.., 129 – 12199

BOA, Osmanlı Arşivi. Maliyeden Müdevver- Maliyede Müdevver Defteri, MAD.d.., 9932

BOA, Osmanlı Arşivi. Meclis-i Vala-, MVL, 22 – 51

BOA, Osmanlı Arşivi. Şura-yı Devlet-, ŞD.,2379 – 15

BOA, Osmanlı Arşivi. Şura-yı Devlet-, ŞD. 2882-45

BOA, Osmanlı Arşivi. Topkapı Sarayı- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defteri, TS.MA.d, 2114 –

BOA, Osmanlı Arşivi. Topkapı Sarayı- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defteri, TS.MA.d, 2410

BOA, Osmanlı Arşivi. Topkapı Sarayı- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı, TS. MA.e, 1265 – 24

BOA, Osmanlı Arşivi. Zabtiye-, ZB. 592 – 65

BÖLÜM 22

SOSYAL MEDYADA SİYASAL KATILIM: ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN SİYASAL KATILIM SÜRECİNDE SOSYAL MEDYANIN ROLÜ

Adem DOĞAN[1*]

Güler UZUN[2*]

1 Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Elazığ, Türkiye, ademdogan23@hotmail.com, ORCİD:0000-0003-0933-6072

2 Öğr. Gör. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Erbaa MYO, Tokat, Türkiye, guler.uzun@gop.edu.tr, ORCİD:0000-0001-9832-8087

Giriş

Siyasal katılımın vatandaşların kendi toplumları içindeki siyasal konulara olan ilgisini gösterdiğinden dolayı son zamanlarda önemli siyasalar konulardan biri olduğunu ifade eden Alelaimat (2019: 1) bu durumun ilgi, destek, ret, protesto veya gösteri gibi çeşitli şekillerde olabileceğini belirtmektedir. Siyasal katılım Aybek'in (2015: 73) ifadesiyle vatandaşın siyasal sistem karşısındaki durumunu, tutumunu ve davranışları göstermektedir. Dolayısıyla siyasal sistem ve vatandaş arasındaki ilişki ve iletişimin de bir boyutunu siyasal katılım oluşturmaktadır.

Siyaset, insan için yapıldığına göre siyasetin bulunduğu her alanda doğrudan veya dolaylı bir şekilde katılımdan bahsetmek mümkündür. Yönetim şekli ne olursa olsun hemen her sistemde bir şekilde katılım vardır. Bu katılımın biçimi ve düzeyi elbette ki yönetimin şekline göre farklılık göstermektedir. Dahl'a göre (2019: 19) vatandaşların önemli bir kısmının katılımını sağlayan hükümet sistemleri MÖ 500 yıllarında klasik Yunan ve Roma'da o kadar güçlü temeller üzerine kurulmuştu ki, ara sıra yapılan değişimlerle yüzyıllar boyunca ayakta kaldılar. Dahl'ın bu değerlendirmesine göre meşruiyetini halktan alan yönetimler bir başka ifadeyle halkın katılımının sağlandığı sistemler uzun süre ayakta kalabilmişlerdir. Bu anlamda halkın bir şekilde yönetime katılımı hem meşruiyet sağlamlamakta hem bu sayede uzun süre ayakta kalma imkânı sunmaktadır. Güler (2020: 356) siyasal katılım ve demokrasi kavramları iç içe geçmiş olsa da demokratik olmayan sistemlerde egemenler iktidarlarını meşrulaştırmak için halkın desteğini almak isteyeceklerini ifade etmektedir.

Erdoğan (2014: 41) ise, eski Türk devletlerinde yönetimi kabul ederek meşru hale getiren ya da reddeden, teklifleri görüşen, yeni kanunlar çıkaran ve mevcut kanunları değiştiren kurultay olduğunu ifade eder. Bu değerlendirmeler eski çağlardan bugüne kadar halkın katılımının bir şekilde olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır. Gerçek anlamda bir siyasal katılımdan ancak demokratik yönetimlerde söz edilebilir. Siyasal katılım, vatandaşların birer seçmen olarak siyasal karar alma süreçlerine rol almasıdır. Demokraside siyasetin öznesi seçmen/birey olduğuna göre siyasal katılımın etkinliği de vatandaşların sürece etkin bir şekilde katılımı ile değerlendirilebilir.

Dahl (2019: 47) etkin katılımı demokratik sürecin kriterlerinden biri olarak değerlendirmektedir. Siyasal katılım oy vermeden, siyasal faaliyetlere katılma, parti ya aday için siyasi çalışmada bulunmadan medyada siyasal tartışmaları takip etmeye kadar çeşitli düzeylerde gerçekleşebilmektedir. Schulz'a göre (2005: 4) oy verme, kampanya çalışmaları için gönüllülük, partilere üyelik, göreve aday olma veya protesto faaliyetleri, siyasi katılımın farklı biçimleridir. Siyasal katılımın en yalın hali oy kul-

lanmak olarak değerlendirilmektedir. Siyasal katılım bağlamında her ne kadar genellikle "oy verme" düzeyine bakılsa dahi aslında siyasal katılım, oy vermenin çok ötesinde vatandaşların siyasal sistem içerisinde aktif olarak katılımını ortaya koyan önemli bir olgudur.

Siyasal katılımı etkileyen çeşitli faktörler vardır. Hiç şüphesiz bunlardan biri de kitle iletişim araçlarıdır. Kitle iletişim alanında yaşanan gelişmeler bireyin siyasal katılım düzeyini ve biçimini de etkilemiştir. Bireyler, kitle iletişim araçlarının henüz yaygınlaşmadığı dönemlerde oy kullanarak ya da siyasi parti çalışmalarında çeşitli düzeylerde yer alarak siyasal katılım göstermekteydiler. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla birlikte bireyler medyadan siyasal gelişmeleri takip ederek siyasal katılım gösterme ya da medyadan gelişmeleri takip ederek elde ettiği bilgiler çerçevesinde siyasi tartışmalarda bulunma gibi katılım biçimleri göstermiştir.

Yeni iletişim teknolojileri ve sosyal medyanın kullanıma başlanmasıyla birlikte daha etkin bir siyasal katılım bağlamında yeni siyasal katılım biçimleri ortaya çıkmıştır. Sosyal medya ile bireyler siyasal paylaşımlarda bulunabilmekte, karar alma süreçlerinde paylaşımları ile karar vericileri etkileyebilmekte, gündem oluşturabilmektedir. Sosyal medyanın kullanımı hem yeni siyasal katılım biçimlerini ortaya çıkarmış hem de siyasal katılımın etkinliğini artırmıştır. Sosyal medya uygulamaları ile sürece daha etkin bir şekilde katılım imkânı bulan bireyler, arzu ettiği ya da ihtiyaç duyduğu bilgiye daha rahat ve hızlı bir şekilde ulaşabilmekte, siyasal aktörler ile etkileşimde bulunabilmekte, siyasal gruplara dâhil olarak faaliyetlere katılabilmektedir.

Sosyal medyayı yaygın olarak kullanan grupların başında gençler gelmektedir. Dolayısıyla gençlerin siyasal katılımında sosyal medyanın ne düzeyde ve ne şekilde etkinsin olduğu da önemli araştırma konularından biridir.

Bu değerlendirmeler ışığında bu çalışmada, üniversite gençlerinin siyasal katılımında sosyal medyanın rolü, kullanım amacı ve kullanım düzeyi bağlamında analiz edilmektedir.

1. Siyasal Katılım

Siyasal alanın önemli çalışma konularından biri olan siyasal katılım kavramı üzerine mutabakata varılmış bir tanımlama olmamakla birlikte, genel eğilim oy vermeden başlayarak çeşitli katılım biçimlerini de içine alan tanımlamalar yapılmaktadır.

Demokraside siyasi katılım, temsilcilere düzenli aralıklarla oy vermekten referandumlarda politikalara oy vermeye, siyasi gruplar oluşturmaya ve yasal veya yasadışı protestolara katılmaya kadar birçok biçimde olabilir (Weitz-Shapiro ve Winters, 2008: 4). Siyasal katılım, bir siyasal

toplumda bireylerin yerel ve ulusal düzeyde siyasal yöneticileri seçme ve yöneticilerin kendi istek ve çıkarları doğrultusunda karar almalarını sağlamak amacıyla gösterdikleri her türlü davranış ve eylemleri ifade etmektedir (Balcı vb. 2013: 38). Bu tanımlarda yöneticileri seçmek için oy kullanma, yöneticilerin karar alma sürecinde etkide bulunabilme ile yasal olan ve olmayan siyasal eylemlere katılma şeklinde değerlendirmelerde bulunulmaktadır.

Diğer yandan Taşdelen (2011: 166) ise, siyasal katılımı, vatandaşların siyasi hayatta aktif bir şekilde, karar alma sürecinde etkili olacak tarzda, mahalli ve ülke seviyesinde, bilgi sahibi olması, tutum ve davranışlarda bulunması şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımda ise, karar alma sürecinde etkinliğin yanında bilgi sahibi olma durumu dikkat çekmektedir.

Bu tanımlar çerçevesinde genel bir değerlendirmede bulunduğumuz da;

siyasal katılım, vatandaşların kendini yönetecek ya da yerel veya ulusal karar organlarında temsil edecek temsilcileri seçme, gerektiğinde bu görevlere aday olma, kendi beklentileri doğrultusunda karar almalarını sağlama, bunun için siyasal aktörlerle iletişimde bulunma, bu süreçlerde aktif olarak yer almasına imkân verecek siyasal bilgiye sahip olma, siyasal tartışmalara katılma şeklinde ortaya çıkan tutum ve davranışlar olarak tanımlanabilir.

Siyasal katılım, gerek toplumlar arasında gerekse aynı toplumun katmanları arasında farklı düzeylerde ve biçimlerde gerçekleşmekte, faklı toplumsal değişkenler tarafından etkilenmektedir (Özer ve Meder, 2008: 11). Alelaimat (2019: 3) siyasal katılımda yaş, cinsiyet, eğitim, gelir, yerleşim yeri, aile, sosyal ilişkiler, işsizlik gibi sosyal ve ekonomik faktörlerin etkili olduğunu ifade etmektedir.

Çoğu toplumda kadınların siyasal katılımı, yalnızca gelişmekte olan ülkelerde değil, gelişmiş ülkelerde de erkeklerinkinden daha azdır Alelaimat (2019: 4). Kadınların her düzeyde siyasete katılımları erkeklere kıyasla her toplumda az olmasına karşın toplumların yapısına göre kadınlar arasında siyasete katılımın boyutları ve yoğunlukları değişmektedir (Balcı vd., 2013: 48). Kadınların siyasal katılımı demokratik standartların yüksekliği ile de ilgilidir. Kadınların karar alma süreçlerinde (parlamento, yerel meclisler vb.) daha fazla yer alması durumunda kadınların katılımı da artış gösterebilmektedir. YSK'ya (2019: 34) göre 29 Mart 2019 yerel seçimlerinde kadın ve erkek seçmenler birbirine yakın oranlarda seçime katılım sağlamışlardır. Oy kullanma bağlamında kadın ve erkek arasında bir birine yakın düzeyde bir durum söz konusu iken, belediye başkanlığı, belediye meclis ve il genel meclis üyeliği adaylığında kadınların oranı %13,27 olarak gerçekleşmiştir. Bir başka ifadeyle kadınlar oy kullanma

bağlamında erkeklere yakın oranlarda siyasal katılım gösterirken yönetici olarak bir göreve aday olma bağlamında çok daha düşük düzeyde siyasal katılım göstermektedirler.

Yaş faktörü de siyasal katılımı etkileyen faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Tatar'a (2003: 338) göre oy verme davranışının orta ve ileri yaş grubunda gençlere göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Alelaimat ise (2019: 2) gelişmekte olan ülkelerde gençlerin siyasi katılımının siyasi değişimi getirmede hayati bir rol oynadığını, bu ülkelerde gençler en büyük çoğunluğu temsil etseler de, seçimlerde oy kullanmalarının çok zayıf olduğunu dile getirmektedir

Gelir ise siyasal katılımı hem olumlu hem olumsuz şekilde etkileyen bir değişkendir. Gelir arttıkça siyasal katılma düzeyinin yükseldiği buna karşın politikayla en ilgisiz kişilerin en düşük gelir gruplarında toplandıkları görülmektedir (Özer ve Meder, 2008: 25). Effing ve arkadaşlarının (2011: 27) yaptığı araştırmaya göre, Web'deki politik aktifler, nispeten yüksek gelirli ve hatta nispeten yüksek yaştaki iyi eğitimli erkeklerdir değerlendirmesi yapılmaktadır. Bir başka araştırmada, yaş ile çevrimdışı/geleneksel siyasal katılım arasında doğrudan bir ilişki olduğu ve özellikle 18-22 ve 23-26 yaş arasındaki öğrencilerin geleneksel siyasal katılımda daha aktif olduğu tespit edilmiştir (Zaheer, 2016: 293).

Aile ve ailenin yapısı da siyasal katılım üzerinde etkili olabilmektedir. Zihinsel, ahlaki ve hiyerarşik yapıya ilişkin kodların ilk edinildiği yerin aile olduğu düşünülürse, siyasal katılımın düzeyinin de bu çerçevede etkilendiği söylenebilir (Balcı vd., 2013: 58) Ailenin yapısı toplumun tipini belirleyen bir faktör olsa da, daha geniş, ataerkil aile üyeleri çekirdek aile bireylerine göre her düzeyde siyasete daha az dahil olurlar ve daha az ilgilenirler (Turan ve Tıraş, 2017: 109). Bunların yanında yerleşim yeri, siyasete ilgi düzeyi, siyasal bilgi düzeyi gibi değişkenler de siyasal katılımı etkilemektedir. Siyasete ilgi düzeyi ve siyasal bilgi düzeyi artıkça siyasal katılım da artmaktadır.

2. Sosyal Medyada Siyasal Katılım

Sosyal medya, sosyal etkileşimi kolaylaştıran, paydaşlar arasında işbirliğini olanak tanıyan ve müzakereyi mümkün kılan teknolojilerdir (Bryer and Zavattaro, 2011: 327). Bu yönüyle sosyal medya siyasal alan için kıymetli bir araçtır. Sosyal medya yaşamın her alanını etkilediği gibi siyasal alanı da etkilemiş, yeni imkân ve fırsatlar sunmuştur. Effing vd. (2011: 26) siyasi partiler gibi kuruluşların da bu değişen ortama ayak uydurmaya çalıştığını dile getirmektedirler. Siyasi partiler, adaylar, parlamenterler, seçilmiş siyasal aktörler siyasal alanın tüm bileşenleri sosyal medyayı yaygın bir şekilde kullanarak seçmenlerini bilgilendirmek ve ikna etmek çabasındadırlar.

Sosyal medya, siyasi partilere ve adaylara seçmenlere ulaşmak için sunduğu imkânlar dolayısıyla siyasal kurumlar ve siyasal aktörler tarafından yaygın olarak kullanılmaktadırlar. Siyasal partiler ve liderlerin toplantıları veya açıklamaları sosyal medyadan canlı olarak yayınlanmakta, sosyal medya üzerinden söyleşiler gerçekleştirilmekte, e-mitingler yapılmaktadır. Siyasal aktörler, geleneksel medyada ulaşamadıkları kitlelere sosyal medyadan ulaşabilmektedir. Bu nedenle özellikle seçim dönemlerinde sosyal medya uygulamalarına önemli kaynaklar aktarılmakta, seçmeni ikna etme çabaları içerisinde sosyal medya kullanımı önemli bir yer tutmaktadır.

Sosyal medya, aynı zamanda seçmenlere de yeni ve daha etkin bir katılım ortamı sunmaktadır. Seçmenler, sosyal medyada siyasal gelişmeleri daha rahat takip edebilmekte, siyasal bilgiye daha etkin ulaşabilmekte, siyasal aktörler ile iletişimde bulunabilmekte, siyasal tartışmalara düşüncelerini paylaşarak katılabilmektedir. Bu yönüyle sosyal medya geleneksel iletişim araçlarına göre yeni bir sosyal katılım biçimi olan online/çevrimiçi katılımın gerçekleşmesine imkan vermektedir.

Sosyal medya ve siyasal katılım arasındaki örüntüyü inceleyen birçok farklı çalışma mevcuttur, bu çalışmalardan bazılarının sonuçlarına aşağıda değinilmiştir.

Balcı ve arkadaşları (2016: 124) tarafından Konya'da yapılan bir çalışmada siyasal bilgilenme sürecinde üniversite öğrencilerinin diğer araçlara göre internet, sosyal medya ve televizyonu daha etkili gördükleri sonucuna ulaşılmıştır. Ahmad'ın (2019: 6-7) gerçekleştirdiği bir çalışmada katılımcıların çoğunluğunun çevrimiçi medyayı kullandıklarına ve siyasi konulardan haberdar olduklarına kesinlikle katıldıkları; sosyal medyayı siyasi bilgi ve tartışmalar için kullandıkları belirlenmiştir.

Yapılan bir başka araştırmada gençlerin siyasal görüşlerini etkileyen faktörlerde geleneksel medyanın (%40,7), sosyal medyaya göre (%34,2) daha etkili olduğu görülmüştür (Zaheer, 2016: 293). Burada sosyal medyada geçirilen süre önemli olarak dikkat çekmektedir. Zaheer'e göre (2016: 294) Facebook'ta daha fazla zaman geçiren öğrenciler, daha çok siyasi amaçlar için kullanmakta ve bu amaç için kullanan öğrencilerin çevrimiçi ve çevrimdışı siyasi etkinliklerin daha aktif katılımı söz konusu olmaktadır. Benzer şekilde Kim ve Chen (2016: 320) araştırmasına göre blog ve sosyal ağ siteleri kullanımının çevrimiçi siyasi katılımla pozitif ilişkili olduğu görülmüştür.

Kamiloğlu ve Erdoğan (2014: 74) Facebook çerçevesinde yaptıkları çalışmada katılımın üç farklı boyutunu tanımlamanın mümkün olduğunu ifade etmektedirler. Bunlardan birincisi, kullanıcı siyasal görüşlerini yayınlayarak, paylaşarak ve takip ederek bir katılım gösterebilir. İkincisi,

siyasi adayın hayranı olarak veya ondan hoşlanarak siyasi pozisyonunu açıkça ifade etmeyi tercih edebilir. Üçüncüsü ise, arkadaşıyla mesajlaşarak veya sohbet ederek siyaset tartışabilir. Siyasi grup oluşturmak veya siyasi bir gruba katılmak bu boyut altında toplanmaktadır.

Şener ve arkadaşlarına (2015: 75-98) göre, Türkiye'de, yeni medya olanaklarının yaygınlaşması sosyal medya üyeliği ve kullanılmasında etkili olsa da siyasal anlamda katılımın sağlanması için yeterli değildir. Sosyal ağların kişilerin siyasi katılımına göreceli bir etkisinin olduğu, yaş, eğitim durumu, sosyo-ekonomik düzey, kişilerin siyasete olan ilgi düzeyinin çevrim içi siyasete katılımda önemli etkenler olduğu ve bireylerin sosyal medya da aktif olmak yerine pasif olmayı tercih ettikleri tespit edilmiştir.

Olkun vd. (2018: 991) tarafından yapılan başka bir araştırmada; genç nüfusun yoğunlukta olduğu ülkemizde, 2017 yılında gerçekleşen referandum döneminde üniversite öğrencilerinin siyasal katılım açısından sosyal medyanın üstlendiği rolü incelemeye çalışmıştır. Bu amaca yönelik olarak Selçuk Üniversitesinde eğitim gören 400 öğrenciden anket yoluyla bilgiler toplanmıştır. Araştırma sonucunda katılımcıların; politik aday veya partiyi beğenme, siyasetle ilgili olayın fotoğrafını paylaşma, son dakika gelişmelerini takip etme, siyasi bir anket yapma ya da ankete katılma, gibi aktiviteleri sosyal medyadan daha sık gerçekleştirdikleri görülmüştür.

Bir başka araştırma sonucuna göre siyasal katılım açısından gençler arasında en çok oy verme davranışının yer aldığı görülmüştür. Beraberinde yer alan siyasal katılım biçimi, siyasetle ilgi bilgilenme sürecinde medya kullanımı yer alırken, gençlerin siyasal katılım içeren davranışları daha yoğun sergilemedikleri ortaya konmuştur. Araştırma sonucunda gençlerin siyasal katılma davranışları arasında en önemli faktörün sosyal medyada siyasal paylaşım olduğu görülmüştür (Kutlu, 2018: 104).

Türkiye'de ya da dünyanın farklı ülkelerinde yapılan araştırmalar göstermektedir ki sosyal medya yeni bir siyasal katılım ortamı olarak özellikle gençler tarafından kullanılmaktadır. Sosyal medyanın siyasal bilgi edinme, siyasal aktörleri takip etme, bunların paylaşımlarını beğenme, siyasal paylaşımda bulunma, siyasi bir gruba katılma, siyasal tartışmalarda bulunma gibi çeşitli siyasal katılım amaçlarıyla kullanıldığı, bu sürecin etkisinin demografik faktörlerin yanında sosyal medyada geçirilen zaman, siyasete ilgi düzeyi, siyasal güven vb. unsurların etkili olduğu söylenebilir.

3. Yöntem

3.1. Araştırmanın Yöntemi ve Örneklemi

Bu çalışmada alan araştırması yöntem olarak esas alınmış ve evren, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi öğrencileri olarak belirlenmiştir. Çalışma evreninin büyüklüğü 30.127 kişidir. Örneklem olarak ise, Erbaa

yerleşkesinde iki fakülte iki yüksekokulda farklı bölüm ve programlarda eğitim gören öğrencilere yer verilmiştir. Basit tesadüfî örnekleme yöntemi ile evrendeki sınıf, program dağılımını gözetecek şekilde 402 örnekleme ulaşılmıştır. Anketler yüz yüze anket tekniği ile uygulanmıştır.

3.2. Verilerin Toplanması ve Analizi

Üniversite öğrencilerinin siyasal katılım sürecinde sosyal medyanın rolünü belirlemek amacıyla, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Erbaa yerleşkesindeki öğrencilerine sorulmak üzere farklı sorulardan oluşan anket formu hazırlanmıştır. Çalışma kapsamında veri toplama formu katılımcılar tarafından anlaşılabilecek şekilde, konu ile ilgili daha öncesinde Balcı ve Sarıtaş (2014) ve Göçmen (2018) tarafından yapılan çalışmalardan yararlanılarak düzenlenmiştir. Hazırlanan anketler Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu 14.01.2022 tarihinde alınan Etik Kurul onayı ile 17-28 Ocak 2022 tarihleri arasında uygulanmıştır.

Anket formunun girişi bölümünde üniversite öğrencilerinin yaş, cinsiyet, sınıf ve gelir dururumu gibi sosyo-demografik niteliklilerini gösteren sorulara yer verilmiştir. Anket formunda araştırmaya katılanların sosyal medya kullanım amaçlarını, siyasal siyasal bilgi katılım düzeyleri ile sosyal medyayı siyasal katılım bağlamında ne şekilde kullandıklarını belirlemeye yönelik sorulara da yer verilmiştir.

Elde edilen veriler, bilgisayar ortamında SPSS 26 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Verilerin analizinde Frekans Analizinin yanı sıra değişkenler arasındaki ilişkilerin tespit edilmesi amacıyla da Ki Kare testi, Bağımsız Örneklem T-Testi ile uygulanmıştır**.**

3.3. Araştırma Soruları

- Üniversite öğrencilerinin siyasal katılım sürecinde sosyal medyayı hangi amaçlarla kullanmaktadırlar?
- Üniversite öğrencilerinin siyasal katılım sürecinde cinsiyete göre sosyal medya kullanma amaçları farklılık göstermekte midir?
- Üniversite öğrencilerinin siyasi karar sürecinde iletişim araç ve yöntemlerinin etki düzeyleri nedir?
- Üniversite öğrencilerinin sosyal medyadaki siyasal katılım faaliyetleri neler olmuştur ve cinsiyete göre farklılık göstermekte midir?
- Üniversite öğrencilerinin siyasal katılım düzeyi nedir?

4. Araştırma Bulgularının Analizi

4.1. Tanımlayıcı İstatistikler

Tablo 1: *Verilere ait Tanımlayıcı İstatistikler*

	Sosyal Medya Kullanımı	Sosyal Medyada Siyasal Katılım
Mean (Ortalama)	2.13	3.76
Median (Medyan)	2.10	4.00
Variance (Varyans)	.572	1.31
Std. Deviation (Standart Sapma)	.756	1.14
Skewness (Basıklık)	.218	-.947

Çalışmada uygulanan anket sonucu elde edilen verilere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 1'de yer almaktadır. Tablo 1'de yer alan sonuçlara göre sosyal medya kullanım amacına yönelik ölçeğin tanımlayıcı istatistik sonuçları şu şekildedir; aritmetik ortalama, (2.13), medyan (2.10) varyans (.572) standart hata ise .756 olarak tespit edilmiştir. Sosyal medyada siyasal katılım ölçeğin tanımlayıcı istatistik sonuçları; aritmetik ortalama. (3.76), medyan (4.00), varyans (1.31), standart hata ise 1.14 olarak bulunmuştur. Tespit edilen bulgular bir bütünlük olacak şekilde değerlendirildiğinde çalışmada kullanılan değişkenlerde varyans ve standart hata değerlerinin birbirine yakın tespit edilmesi serilerde uç değerlerin olmadığı ve serilerin ortalama etrafında normal dağıldığı söylenebilir.

4.2. Normallik Testleri

Üniversite öğrencilerinin sosyal medya kullanım amacı ve sosyal medyada siyasal katılım faaliyetlerini tespit etmeye yönelik ölçeklerin boyutlarının sosyo-demografik değişkenlerden etkilenme düzeyi test edilmesinden önce, veri setlerinin normallik testleri yapılmıştır. Üniversite öğrencilerinin sosyal medya kullanım amacı ve sosyal medyada siyasal katılım ölçeklerinin alt boyutları açısından normallik testi sonuçları Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo. 2: *Normallik Testi Sonuçları*

Boyutlar	Kolmogorov-Smirnov			Shapiro-Wilk		
	Statistic	**df**	**Sig**	**Statistic**	**df**	**Sig**
Sosyal Medya Kullanım Amacı	.069	402	.000	.963	402	.000
Sosyal Medyada Siyasal Katılım	.0153	402	.000	.881	402	.000

Tablo2'de yer alan Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk testleri için yokluk hipotezi serilerin normal dağıldığı, alternatif hipotez ise serilerin (değişkenlerin) normal dağılıma uygun olmadığı şeklinde kurulmuştur. Test sonuçlarından elde edilen bulgulara göre t değerlerinin olasılık değer-

leri ($p<0.05$) olduğundan her iki test içinde yokluk hipotezi reddedilmektedir. Buna göre örneklemi oluşturan alt boyutların ortalama dağılımları normal dağılıma uygun bir dağılım sergilememektedir.

Çalışmada kullanılan alt boyutlara uygulanan Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk testleri sonucunda serilerin normal dağılıma uygun olmadığına karar verilmiştir. Bunun yaygın sebebi ise anketlerde kullanılan likert ölçeği cevaplarının kısıtlı olmasından kaynaklanmaktadır. Çalışmada tanımlayıcı istatistiklerin yer aldığı Tablo 1'de Sosyal Medya Kullanımı alt boyutu için basıklık 0.218 ve çarpıklık değeri -0.825, Sosyal Medyada Siyasal Katılım alt boyutu için ise basıklık değeri -0.947 ve çarpıklık değeri 0.054 olarak tespit edildiğinden alt boyutların ortalamaların normal dağılım gösterdiği kabul edilmiş ve örneklem testleri yapılmıştır.

Tablo 3: *Katılımcıların Cinsiyeti*

	F	%
Kadın	204	50.7
Erkek	198	49.3
Toplam	402	100.0

Katılımcıların %50.7'si kadın, %49.3' ü erkektir. Türkiye nüfusu dengeli cinsiyet dağılımına sahip olduğu düşünülürse, örneklemin cinsiyet dağılımı bu dengeyi koruyacak düzeydedir.

Tablo 4: *Katılımcıların Yaşı*

	F	%
18-19	108	26.9
20-21	186	46.3
22-23	73	18.2
24-25	22	5.5
25 ve üzeri	13	3.2
Toplam	402	100.0

Katılımcıların %46.3'ü 20-21 yaş aralığında, %26.9'u 18-19 yaş aralığında, %18.2'si 22-23 yaş aralığında, %5.5'i 24-25 yaş aralığında %3.2'si 25 yaş ve üzerindedir.

Tablo 5: *Katılımcıların Eğitim Düzeyi*

	F	%
Fakülte	143	35.6
Ön lisans	259	64.4
Toplam	402	100.0

Katılımcıların %64.4'ü Fakülte düzeyinde, % 35.6'sı Ön lisans dü-

zeyinde eğitim görmektedir. Ön lisans düzeyinde eğitim gören katılımcı sayısı örneklemde daha yüksek düzeyde yer almıştır.

Tablo 6: *Katılımcıların Sınıfı*

	F	%
1	206	51.2
2	151	37.6
3	35	8.7
4	10	2.5
Toplam	402	100.0

Tabloda da görüldüğü üzere çalışmaya her sınıf düzeyinde katılım olmuştur. Araştırma kapsamında ön lisans ve lisans düzeyinde öğrencilerin katılımının sağlanması önemli olarak düşünüldüğünden bu konuda özen gösterilmiştir.

Tablo. 7: *Katılımcıların. Fakülte. ve Yüksekokullara. Göre Dağılımı*

	F	%
Finans Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü	21	5.2
Bilgisayar Teknolojileri Bölümü	81	20.1
Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü	21	3.2
Görsel İşitsel Teknikler ve Medya Yapımcılığı Bölümü	4	1.0
Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü	41	10.2
Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü	10	2.5
Tasarım Bölümü	17	4.2
Sağlık Bakım Hizmetleri Bölümü	13	3.2
Tıbbi Hizmetler ve Teknikler Bölümü	57	14.1
Hemşirelik Bölümü	27	6.7
Sağlık Yönetimi Bölümü	33	8.2
İletişim ve Tasarım Bölümü	67	16.7
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	13	2.5
Toplam	402	100.0

Katılımcılar Erbaa yerleşkesinde yer alan Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi; Erbaa. Meslek. Yüksekokulu, Erbaa Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokullarında eğitim gören öğrencilerden oluşmaktadır. Bu çalışmada hem fakülte düzeyinde hem de meslek yüksekokul düzeyindeki bölümlerden öğrencinin örneklemde yer almasına itina gösterilmiştir.

Tablo 8: *Katılımcıların Gelir Durumu*

	F	%
1400 ve altı	37	9.2
1401 ve 2500	75	18.7
2501 ve 3500	96	23.9
3501 ve 4500	95	23.6
4501 ve üstü	99	24.6
Toplam	402	100.0

Katılımcıların gelir durumunun verildiği tabloya göre, %27.9'u 2500 TL altında bir gelire sahiptir. Katılımcılardan, 2501 ve 3500 arası gelire sahip olanların oranı %23.9; 3501 ve 4500 arası gelire sahip olanların oranı %23.6'dır. Katılımcıların %24.6'sı ise 4501 ve üstü gelire sahiptirler.

Tablo. 9: *Katılımcıların Ailesinde Siyasi Parti Üyeliği Bulunma Durumu*

	F	%
Evet	19	4.7
Hayır	383	95.3
Toplam	402	100.0

Tablo 9'a göre katılımcılara yöneltilen "Ailenizde siyasi parti üyesi var mı?" sorusuna %95.3 gibi yüksek oranda hayır cevabı ile ailesinde siyasi parti üyeliği olmadığı ifade edilirken, %4.7 gibi düşük bir oranda ise ailesinde siyasi parti üyeliği bulunduğu belirtilmiştir.

Tablo 10: *Katılımcıların Ailede Siyasal Tercihe Karar Verme Durumu*

	F	%
Baba	31	7.7
Anne	2	.5
Anne ve baba	13	3.2
Anne, baba ve çocuklar	15	3.7
Herkes kendi kararını verir	341	84.8
Toplam	402	100.0

Tablo 10 incelendiğinde katılımcıların aile içinde siyasal tercihe kimin karar verdiği yönündeki soruya verilen cevaplar arasında %84.8 yüksek oranda 'herkes kendi kararını kendi verir' seçeneği öne çıkmaktadır. Buradan anlaşılmaktadır ki üniversite öğrencilerinin siyasi katılım sürecinde çoğunlukla kendi tercihleri doğrultusunda şekillenmektedir.

Tablo 11: *Katılımcıların Siyasete İlgi Düzeyi*

	F	%
Hiç ilgim yok	125	31.1
Çok az ilgiliyim	110	27.4
Biraz ilgiliyim	107	26.6
Oldukça ilgiliyim	51	12.7
Çok ilgiliyim	9	2.2
Toplam	402	100.0

Katılımcılar %31.1'i siyasete hiç ilgi duymadıklarını belirtirken, %27.4'ü çok az ilgili olduğunu ve %26.6'sı biraz ilgili olduğunu belirtmiştir. Katılımcılar üniversite eğitim alan bir kitle olmasına rağmen siyasete ilgi düzeylerinin orta derece olduğu görülmektedir. Örneklem grubunda siyaset hiç ilgisi olmayan katılımcıların oranı diğer seçeneklere oranla yüksek bulunmuştur.

Değişkenler arasında ilişkiyi analiz etmek amacıyla yapılan Ki-Kare testi sonucuna göre eğitim düzeyi ile siyasete katılım düzeyi arasında anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Siyasetle ilgilenmeyen oranı önlisans düzeyinde lisans düzeyine göre daha yüksek iken sadece oy verme, siyasal partinin düzenlediği mitinglere katılma gibi siyasal katılım biçimlerinde lisans düzeyinde eğitim görenlerin oranı daha yüksektir. Benzer bir sonuç eğitim düzeyi ile siyasal ilgi düzeyi arasında da görülmektedir. Lisans düzeyinde eğitim görenlerin siyasete ilgi düzeyi önlisans düzeyinde eğitim görenlere göre daha yüksek olarak belirlenmiştir.

Tablo 12: *Katılımcıların Siyasi Parti Üyeliği*

	F	%
Evet	15	3.7
Hayır	387	96.3
Toplam	402	100.0

Üniversite öğrencilerinin Tablo 12'de yer alan siyasete ilgi düzeylerinin düşük olması durumunu destekleyen bir sonuca varılmıştır. Katılımcıların sadece %3.7'si bir siyasi partiye üye olduğunu ifade etmektedir. Siyasi parti üyeliği ile siyasete ilgi duyanlar arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

Tablo 13: *Katılımcıların Siyasal Faaliyette Bulunma Durumu*

	F	%
Gösteri yürüyüşüne katıldım	11	2.7
Mitinglere katıldım	57	14.2

Bir siyasal partinin seçim kampanyasında aktif olarak yer aldım	12	3.0
Hayır, hiçbir siyasal faaliyette bulunmadım	322	80.1
Toplam	402	100.0

Tablo 13'e bakıldığında katılımcılara yöneltilen 'Şimdiye kadar ne tür bir siyasal faaliyette bulundunuz? sorusuna verilen 'hayır hiçbir siyasal faaliyette bulunmadım' cevabı %80.1 yüksek oranda öne çıkmaktadır. Siyasal katılım açısından değerlendirildiğinde üniversite öğrencilerinin siyasete ilgi düzeyinin düşük olması ve beraberinde hiçbir siyasal faaliyette bulunmamaları birbirini destekleyen iki sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Üniversite öğrencilerinin %14.2'si mitinglere katıldıklarını belirtmektedir.

Tablo 14: *Katılımcıların Siyasal Katılım Düzeyi*

	F	%
Siyasetle pek ilgilenmiyorum	152	37.8
Sadece oy veririm	204	50.7
Siyasi mitinglere katılırım	32	8.0
Siyasetle ilgili bir sivil toplum kuruluşuna üye oldum	4	1.0
Bir siyasi partinin sivil toplum kuruluşunda yer aldım	6	1.5
Sosyal medya üzerinden siyasal katılım sağlarım	4	1.0
Toplam	402	100.0

Üniversite öğrencileri siyasal katılım düzeyi ile ilgili soruya, yüksek oranda Sadece oy veririm (%50.7), Siyasetle pek ilgilenmiyorum (%37.8) maddeleri öne çıkmaktadır. Katılımcıların siyasi katılım düzeyinde en düşük oranda sosyal medya üzerinden siyasal katılım sağlarım (%1.0) tespit edilmiştir. Üniversite öğrencilerinin siyasal katılım düzeyini ortaya koyan tabloda da görüldüğü üzere katılımcıların %50.7'sinin sadece oy vererek bir siyasal katılımda bulunduğunu belirtmesi siyasal katılım düşük düzeyde gerçekleştiğini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Tablo 15: *Katılımcıların İnternet Kullanma Sıklığı*

	F	%
Her Gün	381	94.8
2-3 Günde Bir	10	2.5
Hafta da Bir	2	.5
Ayda Bir	6	1.5
Hiç Kullanmam	3	.7
Toplam	402	100.0

Üniversitede eğitim gören katılımcıların %94.8'i her gün interneti kullandıklarını ifade etmeleri dikkat çekmektedir. Dijital çağda üniversite gençliği gündelik yaşamın interneti yoğun olarak kullanmaktadır. Eğitim düzeyi ile internet kullanma sıklığı arasında anlamlı bir ilişki görülmüştür. Katılımcılardan önlisans düzeyindekilerin internet kullanma sıklığı lisans düzeyindekilere göre daha yüksektir. Benzer bir anlamlı ilişki internet kullanma sıklığı ile siyasal katılım düzeyi arasında görülmüştür. İnterneti 2-3 günde bir kullananların siyasal katılım düzeyleri diğer kullanım durumlarına göre farklılık göstermektedir.

Tablo 16: *Katılımcıların Sosyal Medya Hesabı Bulunma Durumu*

	F	%
Evet	390	97.0
Hayır	12	3.0
Toplam	402	100.0

Sosyal medya hesabı bulunana katılımcıların oranı %97 iken hesabı bulunmayanların oranı %3'tür. Buna göre katılımcıların çok büyük bir bölümünün sosyal medya hesabının bulunması çeşitli amaçlarla ve çeşitli düzeylerde sosyal medyayı kullandıkları göstermesi bakımından anlamlıdır. Katılımcıların sosyal medya hesabı sahipliği ile siyasal katılım düzeyi ve siyasal ilgi düzeyi arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Tablo 17: *Katılımcıların Siyasal Konularda Sosyal Medya Araçlarını Kullanım Sıklığı (%)*

	Facebook.	Twitter	Instagram
Hiç Kullanmam	70.1	24.6	33.6
Haftada 1-2 Gün	14.7	17.2	14.2
Haftada 3-4 Gün	6.5	14.4	10.2
Haftada 5-6 Gün	1.7	6.7	6.2
Her Gün Düzenli	7.0	37.1	35.8
Toplam	100.0	100.0	100.0

Katılımcılar, sosyal paylaşım ağlarından Twitter (%37.1) ve Instagram'ı (%35.8) Facebook'a göre (7.0) daha yüksek oranda her düzenli olarak kullandıklarını ifade etmişlerdir. Bu bağlamda üniversite öğrencilerinin Twitter ve Instagram'ı, Facebook'a göre daha düzenli kullandığı sonucuna varılabilmektedir. Katılımcıların %70.1'inin Facebook'u hiç kullanmadığını ifade etmesi de dikkat çekmektedir. Sosyal medya araçlarının kullanım sıklığı ile siyasete ilgi düzeyi arasında anlamlı bir ilişki görülmüş, düzenli olarak sosyal medya kullanan katılımcıların siyasete ilgi düzeyi diğer kullanma zamanı sıklıklarına göre daha yüksektir.

Tablo 18: *Sosyal Medya Kullanım. Amaçlarına. İlişkin. Maddelerin. İstatistikleri*

Sosyal Medya Kullanım Amaçları	N	X	SD
Arkadaşlarımla İletişimde Bulunmak	402	1.54	.80
Mesaj Göndermek ya da Mesaj Almak	402	1.64	.85
Olaylar ve Kişiler Hakkında Bilgi Sahibi Olmak	402	1.72	.93
Eğlenmek ve Rahatlamak İçin	402	1.59	.68
Tanıdıklarımın Fotoğraflarına Bakmak ya da Fotoğraf Yüklemek İçin	402	1.73	.86
Tanıdıklarımın Fotoğraflarına Bakmak ya da Fotoğraf Yüklemek İçin	402	2.02	1.12
İnsanların İletişim Bilgilerine Ulaşmak İçin	402	2.73	1.39
Tanıdıklarımın Duvarına Yazmak ya da Yazılanları Okumak İçin	402	2.84	1.42
Kişisel Sunum ve Profil Bilgilerini Paylaşmak İçin	402	2.70	1.39
İnsanları Daha İyi Tanımak İçin	402	2.79	1.45

Not: Sosyal Medya Kullanım Amaçları Ölçeğinde 1=Kesinlikle Katılıyorum, 5=Kesinlikle Katılmıyorum olarak kodlanmıştır.

Tablo incelendiğinde siyasal katılım sürecinde öğrencilerin sosyal medyayı daha çok tanıdıklarının duvarına yazmak ya da yazılanları okumak için (X=2.84), insanları daha iyi tanımak için (X=2.79), insanların iletişim bilgilerine ulaşmak için (X=2.73), kendi sunum ve profil bilgilerini paylaşmak için (X=2.70) kullandıkları ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan sosyal medya üniversite öğrenciler tarafından arkadaşlarla iletişimde bulunmak ve eğlenmek ve rahatlamak için daha az kullanılmaktadır.

Tablo 19: *Cinsiyete Göre Sosyal Medya Kullanım Amacı Düzeyindeki Farklılık*

Sosyal Medya Kullanım Amaçları	Cinsiyet	N	X	SD	t-value	Sig.
Arkadaşlarımla İletişimde Bulunmak	Kadın	204	1.54	.758	.141	.888
	Erkek	198	1.55	.846		
Mesaj Göndermek ya da Mesaj Almak	Kadın	204	1.64	.798	.39	.961
	Erkek	198	1.64	.917		
Olaylar ve Kişiler Hakkında Bilgi Sahibi Olmak	Kadın	204	1.73	.866	-.142	.887
	Erkek	198	1.72	.998		
Eğlenmek ve Rahatlamak İçin	Kadın	204	1.68	.689	-2.77	**.006**
	Erkek	198	1.49	.659		
Tanıdıklarımın Fotoğraflarına Bakmak ya da Fotoğraf Yüklemek İçin	Kadın	204	1.69	.767	.828	.408
	Erkek	198	1.76	.950		
Tanıdıklarımın Fotoğraflarına Bakmak ya da Fotoğraf Yüklemek İçin	Kadın	204	2.00	1.12	.447	.655
	Erkek	198	2.05	1.13		
İnsanların İletişim Bilgilerine Ulaşmak İçin	Kadın	204	2.76	1.40	.643	.652
	Erkek	198	2.70	1.37		
Tanıdıklarımın Duvarına Yazmak ya da Yazılanları Okumak İçin	Kadın	204	2.84	1.40	.466	.917
	Erkek	198	2.83	1.45		

Kişisel Sunum ve Profil Bilgilerini Paylaşmak İçin	Kadın	204	2.76	1.42	.436	.415
	Erkek	198	2.65	1.35		
İnsanları Daha İyi Tanımak İçin	Kadın	204	2.86	1.45	.496	.370
	Erkek	198	2.73	1.46		

Araştırmaya katılan öğrencilerin siyasal karar sürecinde sosyal medya kullanım amaçlarını cinsiyete göre bakıldığında eğlenmek ve rahatlamak için (t=-2.77;p<.05) etki düzeyi anlamı farklılık göstermektedir. Kadınlar erkeklere göre sosyal medyayı; olaylar ve şahıslar hakkında bilgi sahibi olma isteği, insanların iletişim bilgilerine ulaşma, tanıdıklarının duvarına yazmayı ya da yazılanları okumayı, kişisel sunum ve profil bilgilerini paylaşmak, insanları daha iyi tanımak amacıyla daha fazla kullandıkları sonucu tespit edilmiştir.

Tablo 20: *Siyasal. Karar. Verme. Sürecinde. İletişim. Araç. Ve Yöntemlerinin. Etki. Düzeyleri.*

İletişim Yöntem ve Araçları	En az	En çok	X	SD
İnternet	1	5	3.58	1.51
Sosyal Medya	1	5	3.66	1.43
Aile Üyeleri	1	5	2.64	1.41
Televizyon Yayınları	1	5	2.68	1.33
Arkadaş Grubu ve Yakın Çevre	1	5	2.32	1.30
Adayların Gezi ve Mitingleri	1	5	2.17	1.39
Gazeteler	1	5	1.92	1.20
Kamuoyu Araştırma ve Sonuçları	1	5	2.48	1.43
Seçim Afişler, İlan ve Broşürler	1	5	2.06	1.36
Radyo Yayınları	1	5	1.75	1.16

Tabloda da görüldüğü üzere katılımcıların siyasal karar süreçlerinde en etkili iletişim araçları sırasıyla sosyal medya (X=3.66), internet (X=3.58), televizyon yayınları (X=2.68). Radyo yayınları (X=1.75) ve gazeteler (X=1.92), siyasal karar alma sürecinde üniversite öğrencileri tarafından en az etkiye sahip olan araç ve yöntemler olarak değerlendirilmiştir. Sosyal medyanın siyasal karar alma sürecinde birinci derecede dikkate alınan bir iletişim aracı olduğunu belirtilmesi kayda değerdir.

Tablo 21: *Katılımcıların Sosyal Medyada Hangi Siyasi Hesapları Takip Etme Durumu*

	F	%
Siyasi Parti Lideri	66	16.4
Siyasi Parti Resmi Hesabı	41	10.2
Milletvekili	13	3.2
Belediye Başkanı	81	20.1
Siyasi Parti İl Başkanı	23	5.7

Örnek Aldığım Siyasi Kişilik	178	44.3
Toplam	402	100.0

Katılımcıların tamamı sosyal medya da bir siyasi hesabı takip ettiğini ifade etmektedir. Katılımcıların %44.3'ü "Örnek aldığı siyasi kişiliği", %20.1'i "Belediye başkanını" %16.4'ü "Siyasi parti liderini" takip etmektedir. Katılımcıların sınıfı ile takip edilen siyasal hesaplar arasındaki ilişki incelendiğinde 1. ve 2. ve 3. sınıflar daha yüksek oranda örnek alınan siyasal kişiliği takip ederken, 4. Sınıflar daha yüksek oranda siyasi parti il başkanını takip ettikleri görülmüştür.

Tablo 22: *Cinsiyete Göre Siyasal Karar Sürecinde İletişim Araç ve Yöntemlerinin Düzeyindeki Farklılık*

İletişim Araç ve Yöntemleri	Cinsiyet	N	X	SD	t-value	Sig
İnternet	Kadın	198	3.53	1.50	**.675**	**.500**
	Erkek	204	3.63	1.52		
Sosyal Medya	Kadın	198	3.64	1.42	**.345**	**.730**
	Erkek	204	3.69	1.45		
Aile Üyeleri	Kadın	198	2.63	1.38	**.100**	**.921**
	Erkek	204	2.65	1.44		
Televizyon Yayınları	Kadın	198	2.84	1.33	**-2.36**	**.019**
	Erkek	204	2.53	1.32		
Arkadaş Grubu Ve Yakın Çevre	Kadın	198	2.24	1.28	**.467**	**.207**
	Erkek	204	2.40	1.31		
Adayların Gezi Ve Mitingleri	Kadın	198	2.15	1.38	**.442**	**.693**
	Erkek	204	2.20	1.40		
Gazeteler	Kadın	198	1.94	1.20	**.418**	**.789**
	Erkek	204	1.90	1.20		
Kamuoyu Araştırma ve Sonuçları	Kadın	198	2.51	1.46	**.343**	**.649**
	Erkek	204	2.45	1.40		
Seçim Afişler, İlan ve Broşürler	Kadın	198	2.12	1.37	**.814**	**.429**
	Erkek	204	2.01	1.35		
Radyo Yayınları	Kadın	198	1.82	1.16	**.280**	**.237**
	Erkek	204	1.68	1.15		

Araştırmaya katılan öğrencilerin cinsiyetine göre siyasal karar alma sürecinde televizyon yayınları ($t=-2.36$; $p<0.05$) anlamlı farklılık göstermektedir. Erkekler, kadınlara göre siyasal kararlarını şekillendiren internet, sosyal medya, aile üyeleri, yakın çevre ve arkadaş grubu, adayların miting ve gezileri sonuçlarını etkili bulmaktadır.

Tablo 23: *Sosyal Medyada Siyasal Katılım Faaliyetlerinin Eğilim İstatistikleri*

Sosyal Medyada Siyasal Katılım Faaliyeti	En az	En çok	X	SD
Son dakika siyasal gelişmeleri takip etme	1	5	2.89	1.46
Bir politik aday veya partiyi beğenme	1	5	3.46	1.42
Siyasi bir olayın fotoğrafını paylaşma	1	5	3.74	1.34
Siyasi bir anket yapma veya ankete katılma	1	5	3.76	1.30

Siyasi bir içeriğe yorum yapma	1	5	3.78	1.33
Siyasi bir kişi, aday ya da liderin fotoğrafını paylaşma	1	5	3.86	1.29
Siyasi içerik taşıyan bir durum güncellemesinde bulunma	1	5	3.84	1.27
Siyasi bir link paylaşma	1	5	3.89	1.26
Siyasi konularda ya da adaylarla ilgili videolar paylaşma	1	5	3.84	1.26
Başkalarına siyasal konularda cevap yazma/davet gönderme	1	5	3.91	1.26
Siyasi bir belge paylaşma	1	5	3.93	1.25
Sosyal medya profiline siyasi haber ekleme veya silme	1	5	3.91	1.26
Siyasi bir uygulamayı ekleme veya silme	1	5	3.91	1.26
Sosyal medyada anlık sohbet uygulamasında siyasi bir bilgiyi tartışma	1	5	3.79	1.31
Sosyal medyada mesaj uygulamasında siyasi bir bilgi tartışma	1	5	3.76	1.32
Siyasi bir gruba katılma veya gruptan ayrılma	1	5	3.93	1.26

Not: Sosyal Medya Siyasal Katılım ölçeğinde 1=Kesinlikle Katılıyorum, 5=Kesinlikle Katılmıyorum olarak kodlanmıştır.

Tabloya bakıldığında; siyasi bir gruba dâhil olma veya gruptan ayrılma (X=3.93), siyasi bir belge paylaşma (X=3.93), başkalarına siyasal konularda cevap yazma/davet gönderme (X=3.91), sosyal medya profiline siyasi bir haber ekleme veya silme (X=3.91), siyasi bir uygulamayı ekleyip silme (X=3.91)üniversite öğrencilerinin sosyal medyada siyasal katılım sürecinde daha sık gerçekleştirdikleri siyasal katılım faaliyetleridir. Diğer yandan son dakika siyasal gelişmeleri takip edilmesi (X=2.89), bir politik aday veya partiyi beğenme (X=3.46), siyasi bir olayın fotoğrafını paylaşma (X=3.74) üniversite öğrencileri tarafından sosyal medya da daha az gerçekleştirilen siyasal katılım faaliyetleridir.

Tablo 24: *Cinsiyete Göre Sosyal Medyada Siyasal Katılım Faaliyetlerinin Merkezi Eğilim İstatistikleri*

Sosyal Medyada Siyasal Katılım Faaliyeti	Cinsiyet	N	X	SD	t-value	Sig.
Son dakika siyasi gelişmeleri takip etme	Kadın	204	2.92	1.47	-.429	.668
	Erkek	198	2.86	1.47		
Bir politik aday veya partiyi beğenme	Kadın	204	3.54	1.42	-1.23	.216
	Erkek	198	3.37	1.41		
Siyasi bir olayın fotoğrafını paylaşma	Kadın	204	3.85	1.28	-1.61	.106
	Erkek	198	3.63	1.39		
Siyasi bir anket yapma veya ankete katılma	Kadın	204	3.86	1.26	-1.62	.106
	Erkek	198	3.65	1.35		

Siyasi bir içeriğe yorum yapma	Kadın	204	3.91	1.40	-2.03	**.042**
	Erkek	198	3.64	1.24		
Siyasi bir kişi, aday ya da liderin fotoğrafını paylaşma	Kadın	204	3.98	1.21	-1.92	.055
	Erkek	198	3.73	1.36		
Siyasi içerik taşıyan bir durum güncellemesinde bulunma	Kadın	204	4.01	1.17	-2.74	**.006**
	Erkek	198	3.66	1.35		
Siyasi bir link paylaşma	Kadın	204	4.04	1.18	-2.40	**.017**
	Erkek	198	3.74	1.32		
Siyasi konularda ya da adaylarla ilgili videolar paylaşma	Kadın	204	4.00	1.19	-2.48	**.013**
	Erkek	198	3.68	1.32		
Başkalarına siyasal konularda cevap yazma/ davet gönderme	Kadın	204	4.08	1.16	-2.71	**.007**
	Erkek	198	3.74	1.34		
Siyasi bir belge paylaşma	Kadın	204	4.08	1.18	-2.46	**.014**
	Erkek	198	3.77	1.30		
Sosyal medya profiline siyasi haber ekleme veya silme	Kadın	204	4.02	1.19	-1.91	.056
	Erkek	198	3.78	1.32		
Siyasi bir uygulamayı ekleme veya silme	Kadın	204	4.05	1.20	-2.40	**.017**
	Erkek	198	3.75	1.30		
Sosyal medyada anlık sohbet uygulamasında siyasi bir bilgiyi tartışma	Kadın	204	3.92	1.24	-2.10	**.036**
	Erkek	198	3.65	1.36		
Sosyal medyada mesaj uygulamasında siyasi bir bilgi tartışma	Kadın	204	3.89	1.27	-1.97	**.049**
	Erkek	198	3.63	1.36		
Siyasi bir gruba katılma veya gruptan ayrılma	Kadın	204	4.05	1.20	-2.07	**.038**
	Erkek	198	3.79	1.31		

Tabloya göre katılımcıların siyasal karar alma sürecinde sosyal medyada cinsiyete göre siyasal katılımda bulunma durumu farklılık göstermektedir. Tablo genel olarak değerlendirildiğinde kadın katılımcılar erkek katılımcılara göre farklı siyasal katılım davranışlarını ortaya koymada daha yüksek düzeyde bir farklılık gösterdikleri belirlenmiştir. Bu veriler literatürde yer alan (Balcı vd., 2013; Alelaimat, 2019) genel eğilimlerden farklı olarak görülmektedir.

Sonuç

Siyasal katılım, sosyal medya ile birlikte yeni katılım biçimleriyle de değerlendirilmeye başlanmıştır. Sosyal medya ile online–ofline ya da geleneksel katılım-sosyal medyada katılım gibi çeşitli sınıflandırmalar yapmak mümkün olabilmektedir. Sosyal medya tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de özellikle genç nüfusun yoğun olarak kullandığı bir mecradır. Gençler sosyal medyayı gündelik yaşam pratikleri içerisinde çeşitli amaçlarla kullandıkları gibi siyasal amaçlarla da kullanmaktadırlar.

Bu çalışma üniversite gençliği arasında siyasal katılım sürecinde sosyal medyanın oynadığı rolü ortaya koyamaya çalışmaktadır. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Erbaa yerleşkesinde iki fakülte ve iki meslek yüksekokulunda eğitim gören öğrenciler örnekleminde yapılan bu çalışmanın sonuçlarında; katılımcıların siyasal karar alma sürecinde sosyal medya, internet ve televizyon yayınları en fazla etkiye sahip araçlar olarak

sıralanmıştır. Karar verme sürecinde en az etkiye sahip olduğu düşünülen iletişim yöntem ve araçları arasında radyo yayınları ve gazeteler dikkat çekmektedir. Erkek katılımcılar internet, yakın çevre ve arkadaş grubu, sosyal medya, aile üyeleri, adayların miting ve gezileri gibi iletişim araç ve yöntemlerini daha etkili bulmaktadır. Katılımcıların ailesinde siyasi parti üyeliği düşük oranda olduğu, ailede siyasal tercihe herkesin kendi kararını verdiği sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrıca siyasal katılımın önemli bir kısmını oluşturan siyasi parti üyeliği düzeyi üniversite öğrencileri arasında oldukça düşüktür. Üniversite gençliğinin örnek aldığı siyasal kişiliği takip etme düzeyi diğer siyasal aktörlere göre daha yüksek olması, örnek alma ile takip etme arasında bir ilişkinin olduğunu ortaya koymaktadır.

Siyasal katılım sürecinde sosyal medya ağları, genç katılımcılar tarafından tanıdıklarının duvarına yazmak yazılanları okumak, insanları daha iyi tanımak, insanların iletişim bilgilerine ulaşmak, kişisel sunum ve profil bilgilerini paylaşmak için kullandıkları bir kitle iletişim aracı olmuştur. Diğer yandan siyasi bir gruba katılma ve gruptan ayrılma, siyasi bir belge paylaşma, diğerlerine siyasal konularda cevap yazma/davet gönderme, sosyal medya profiline siyasi bir haber ekleme veya silme, siyasi bir uygulamayı ekleme veya silme üniversite öğrencilerinin sosyal medya da daha sık gerçekleştirdikleri siyasal katılım faaliyetleri olmuştur.

Cinsiyet açısından bakıldığında kadın üniversite öğrencileri; siyasi bir olayın fotoğrafını paylaşma, son dakika siyasi gelişmeleri takip, sosyal medyada anlık sohbet uygulamasında siyasetle ilgili bilgilerin tartışılması, siyasi bir kişilik, aday ya da liderin fotoğrafının paylaşılması, politik bir aday veya partinin beğenilmesi, siyasi konular ya da adaylarla ilgili videoların paylaşılması, siyasetle ilgili bir konuda anket yapılması veya ankete katılma, siyasi bir içeriğe yorum yapılması, siyasetle ilgili bir içeriği kapsayan durum güncellemesinde bulunma, siyasi bir link paylaşma, başkalarına siyasal konularda cevap yazma/davet gönderme, siyasi bir belge paylaşma, sosyal medya profiline siyasi haber ekleme veya silme, siyasi bir uygulamanın eklenmesi veya silinmesi, siyasi bir gruba dâhil olma veya gruptan ayrılma aktivitelerini daha sık gerçekleştirdiklerini belirtmektedirler.

Kaynakça

Ahmad, T., Alvi, A.A., Ittefaq, M. (2019). The Use of Social Media on Political Participation Among University Students: An Analysis of Survey Results From Rural Pakistan. *SAGE Open*,July-September 2019. 1-9.

Alelaimat, M. S. (2019), Factors Affecting Political Participation (Jordanian Universities Students' Voting:Field Study 2017-2018), *Review of Economics and Political Science*, Vol.ahead- of-print No.ahead-of- print. https://doi.org/10.1108/REPS-05-2019-0072.

Aybek, Ş. (2015). *Siyaset Sosyolojisine Giriş*, Ankara:Sonçağ Yayınları.

Balcı, Ş., Damlapınar, Z., Pınarbaşı, T. E., Astam F. K..(2016).Siyasal Bilgilenmede Medyanın Rolü Ve Etkinliği: Üniversite *Öğrencileri Araştırması*, *The Journal of Academic Social Science Studies,* 53, 111-126.

Balcı, Ş. ve Sarıtaş, H. (2014). Facebook ve Siyasal Katılım: 2014 Yerel SeçimleriAraştırması, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 37, 511-535.

Balcı, Ş., Tarhan, A., Bal, E. (2013). *Medya ve Siyasal Katılım*, Konya:Liteatürk Yayınları.

Bryer, T. A. And Zavattaro, S. M. (2011). Social Media And Public Administration, *Administrative Theory&Praxis*, 33:3, 325-340, DOI: 10.2753/ATP1084-1806330301.

Dahl, R. (2019). *Demokrasi Üzerine*. İstanbul: Phoneix Yayınevi.

Erdoğan, A. (2014). İslamiyet'ten Önce Türk Devletlerinde Meclis Anlayışı: Toy, Kengeş, Kurultay Örneği, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 11(1), 39-52.

Effing, R., Hillegersberg, J. V., Huibers, T. (2011). Social Media And Political Participation: Are Facebook, Twitter And Youtube Democratizing Our Political Systems?. *In International Conference On Electronic Participation* (pp. 25-35). Springer, Berlin, Heidelberg.

Göçmen, T. L. (2018). Toplumsal Yaşamda Bireylerin Mahremiyet Yönelimleri: Sosyal Ağ Kullanıcıları Üzerine Bir Saha Araştırması, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,* Doktora Tezi.

Güler, Ş. (2020). Political Participation And Subjective Well-Being: İndividuals›e-Participation Activities On Twitter İn Terms Of Life Satisfaction, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29(4), 354-372.

Kamiloğlu, F. ve Erdoğan, E. (2014). Effects Of Social Media On Civil And Political Participation And A Field Of Survey Over On Facebook, *Online Journal of Communication and Media Technologies,* 4(3), 47-77.

Kim Y., Chen H. (2016). Social Media And Online Political Participation: The Mediating Role Of Exposure To Cross-Cutting And Like-Minded Perspectives, *Telematics and Informatics*, 33(2), 320-330.

Kutlu, A. (2018*)*. "Dönüşen Medya Çağında Siyasal Katılım: İstanbul'da Yaşayan 18-22 Yaş Seçmen Örneği*", Erciyes İletişim Dergisi Akademia*, 5(3), 90-106.

Olkun, E. O., Yüksel, E., Akdemir, G. Y. (2018). Sosyal Medya Ve Siyasal Katılım: 2017 Referandumunda Bir Saha Araştırması. *Journal of International Social Research,* 11(60), 991-1000.

Özer. İ. ve Meder. M. (2008). *Siyasal Katılma ve Seçmen Davranışı*, İstanbul:Ege Yayınları.

Schulz W. (2005) Political Efficacy and Expected Political Participation among Lower and Upper Secondary Students. *Paper prepared for the ECPR General Conference in Budapest, 8 - 10 September 2005.*, https://www.semanticscholar.org/paper/Political-Efficacy-and-Expected- Political-among-and-Schulz/a884968744edb17c21b0c2dc0d232364eef2ca72

Şener, G., Emre, P. Ö., Akyıldız, F. (2015). Türkiye'de Sosyal Medyanın Siyasi Katılıma Etkileri. *folklor/edebiyat*, 21(83), 75-98.

Tatar, T. (2003). Malatya'da Siyasal Katılım: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 331-350.

Taşdelen, M. (2011)4. Siyaset Sosyolojisi, İstanbul:Kocav Yayınları.

Turan, E. Ve Tıraş, Ö. (2017). Family's Impact on Individual's Political Attitude and Behaviors. *International Journal of Psycho-Educational Sciences,* 6(2), 103-110.

Weitz-Shapiro, R. And Winters, M. S. (2008). Political Participation And Qualityof Life, Working Paper, No.638, *Inter-American Development Bank,Research Department,* Washington, DCL

YSK (2019), 31 Mart 2019 Mahalli İdareler Genel Seçimleri Seçim İstatistikleri Bülteni, Erişim adresi:ttps://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/31_Mart_2019_Mahalli_Idareler_Genel_Sec imi _Secim_Istatistikleri_Bulteni.pdf

Zaheer, L. (2016). Use Of Social Media And Political Participation Among University Students. *Journal Of Pakıstan Vısıon*. 18(1). 278-299.

BÖLÜM 23

YENİ GÖRÜNÜMLERİ VE FARKLI YÖNLERİYLE AİLE TÜRLERİ

Ceylan SÜLÜ AKGÜL[1*]

1 * Öğr. Gör. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Delice Meslek Yüksekokulu, Sosyal Hizmetler Programı, Sosyal Hizmet ve Danışmanlık Bölümü, ceylansulu@kku.edu.tr, ceylan.sl@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9147-9664

Not: Bu çalışma yazarın Doç. Dr. Recep Yıldız danışmanlığında 'Yeniden Yapılanan Ailelerde Ebeveyn ile Çocuk Arasındaki İlişkiye Yönelik Aile Danışmanlığı Bağlamında Yeni Bir Model Önerisi isimli' '646303 Nolu' doktora tezinin bir bölümünün değiştirilip geliştirilmesi ile üretilmiştir.

Giriş

İlk insan var olduğu andan itibaren var olan en kadim ve temel kurum ailedir. Bu kurum var olduğu ilk günden itibaren içinde bulunan üyelerin farklı olma ve ait olma duygularının senteziyle oluşmaktadır. Bu köklü kurum alan yazında birçok farklı tanımı bünyesinde barındırmaktadır. Bu tanımların ortak olarak buluştuğu temel nokta ise ailenin evrensel olmasının yanı sıra her toplumunda kendi bünyesinde barındırdığı farklı dinamiklerin, beklentilerin ve işlevlerin olmasıdır (Bozkurt, 2005: 259; Canatan, 2013: 21; Nazlı, 2016: 106). Aile, tek başına bir bireyin tüm ihtiyaçlarını eksiksiz olarak yerine getirebilecek olan, bireyi tüm boyutlarıyla kuşatan, birçok sosyal kurumun işlevini bünyesinde barındıran alternatifsiz yegâne bir kurumdur. Bu yönüyle de evrensel olarak tüm dünya ülkelerinde temel yasa olarak kabul görmekte ve birçok anayasa ve metinde toplumun temeli (çekirdeği) olduğu vurgusu yapılmaktadır. Yine geçmişten günümüze bu kurumu güçlendirmeye yönelik birçok farklı politika da üretilmektedir (Güngör, 2016: 13).

Toplumun en temel yapı taşı olması bu kurumun önemini ve bakış açısını da derinleştirmektedir. İnsanoğlu diğer canlılara nazaran dünyaya geldiği ilk andan itibaren uzun süren bir bakıma ihtiyaç duymaktadır. Aile kurumu ise bireyin ihtiyaç duyduğu tüm temel bakımlarının yanında bireyin iyilik halini arttırabilecek tüm psiko-sosyal ihtiyaçları da tek başına karşılayabilmektedir. Bu durumda aynı zamanda bu kurumu kendi içinde birey için biricik ve ender de kılmaktadır. Yine bu durum aile kurumuna birçok işlev de yüklemektedir. Kır (2011: 381-404) bu işlevleri yedi farklı kategoride sıralamaktadır. Bunlar: biyolojik, psikolojik, sosyal (toplumsal), kültürel, eğitim, dini ve ekonomik işlevlerdir. Biyolojik olarak neslin devam etmesini sağlarken (üreme yoluyla), aitlik, birlik, beraberlik duygusu sağlayarak psikolojik, üyelerinin varlığıyla yalnızlık duygusunu gidererek toplumsallaşma, kültürel, dini ve ahlaki değerlerin kazandırılması ve gelecek nesillere aktarılması yoluyla kültürel, eğitim ve dini, bireylerin maddi anlamda yoksunluklarını gidererek ekonomik işlevleri yerine getirmektedir. Günümüz modern toplumlarında ailenin yerine getirdiği birçok işlevi modern kurumlar devir alabilecek konuma gelme yetisine sahip olsa da birincil ilişkilerin devam ettiği bu kurum öneminden herhangi bir azalma gösterdiği düşünülmemektedir.

Sistemli bir yapıya sahip olan aile kurumu ait olduğu bu sistemler içerisinde çeşitli alt sistemlerle birlikte bir bütünü oluşturmaktadır. Bu alt sistemler içerisinde ebeveyn ve çocuk/ların kendi arasında oluşturduğu ilişki ve iletişim ağı bir yaşam döngüsü ağının da temellerini oluşturmaktadır. Bu ağ Duvall tarafından ilk aşamada dört basamaklı olarak geliştirilmiş akabinde sekiz aşamaya çıkarılarak son halini almıştır. Duvall'in aile yaşam döngüsü çalışması aşağıda yer aldığı şekilde sunulmuştur (Duvall, 1967; akt: Baran, 2016: 10):

Tablo 1. Duvall'ın Aile Yaşam Döngüsü Modeli

Aile Yaşam Döngüsü Evresi ve Süresi	Bireylerin Aile İçindeki Rolleri	Ailenin Kritik Gelişmesi Görevi
1. Evli Çiftler (Çocuksuz) 2 yıl	Karı- Koca	• Karşılıklı doyurucu bir evlilik • Hamileliğe ve anne-babalığa uyum sağlama
2. Bebekli Aileler (30 Aylık bebeği olan aileler) 2-5 yıl	Kadın-anne Koca-baba Küçük kız/erkek çocuk	• Küçük çocuğun gelişimine uyum sağlama
3. Okul Öncesi Dönemde Çocuğu Olan Aileler 3-5 yıl	Kadın-anne Koca-baba Kız çocuk-kız kardeş Erkek çocuk-erkek kardeş	• Okul öncesi dönem çocuğunun kritik ilgi ve ihtiyaçlarına uyum sağlama
4. Okula giden çocuğu olan aileler 7 yıl	Kadın-anne Koca-baba Kız çocuk-kız kardeş Erkek çocuk-erkek kardeş	• Okul çağında çocukları olan ailelerle uyum içinde olma • Çocukların eğitsel başarılarını destekleme
5. Ergenlik Çağında Çocuğu Olan Aileler 7 yıl	Kadın-anne Koca-baba Kız çocuk-kız kardeş Erkek çocuk-erkek kardeş	• Özgürlük ve sorumluluk arasında denge oluşturma
6. Hareket Eden Merkezler Olarak Aile (Birinci çocuk evden ayrılmış, son çocuk evden ayrılıyor) 8 yıl	Kadın-anne-büyükanne Koca-baba-büyükbaba Kız çocuk-kız kardeş-hala Erkek çocuk-erkek kardeş amca	• Genç yetişkinleri askerlik, okul ve evlilik için özgür bırakma
7. Orta Yaşlı Anne Baba (Boşalmış evden emekliliğe) 15 Yıl+	Kadın-anne-büyükanne Koca-baba-büyükbaba	• Evlilik ilişkilerini tekrar inşa etme • Kendisinden daha yaşlı ve daha genç kuşaklarla bağlarını sürdürme
8. Aile Üyelerinin Yaşlanması (Emeklilikten her iki eşin ölümüne) 10-15 yıl+	Dul erkek/kadın Karı-anne-büyükanne Koca-baba- büyükbaba	• Yalnız yaşama ile baş etme • Emeklilik sonrası uyum sağlama

Ailelerin bu sistematik yaşam döngüsü bilhassa artan boşanma oranları ile birlikte büyük oranda kırılma yaşamaya başlamıştır. Boşanma oranlarındaki artışı somutlaştırmak adına Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü aracılılığıyla elde edilen, TÜİK tarafından sunulan ve araştırmacı tarafından sorgulatarak oluşturulan 2001-2021 yıllarına ait evlenme sayısı, kaba evlenme hızı, boşanma sayısı, kaba boşanma hızı verilerine aşağıda yer verilmiştir.

Evlenme sayısı, kaba evlenme hızı, boşanma sayısı ve kaba boşanma hızı, 2001-2021				
Yıl	Evlenme	Kaba Evlenme Hızı	Boşanma	Kaba Boşanma Hızı
2001	544 322	8,35	91 994	1,41
2002	510 155	7,73	95 323	1,44
2003	565 468	8,47	92 637	1,39
2004	615 357	9,10	91 022	1,35
2005	641 241	9,37	95 895	1,40
2006	636 121	9,18	93 489	1,35
2007	638 311	9,10	94 219	1,34
2008	641 973	9,04	99 663	1,40
2009	591 742	8,21	114 162	1,58
2010	582 715	7,97	118 568	1,62
2011	592 775	7,99	120 117	1,62
2012	603 751	8,03	123 325	1,64
2013	600 138	7,88	125 305	1,65
2014	599 704	7,77	130 913	1,70
2015	602 982	7,71	131 830	1,69
2016	594 493	7,50	126 164	1,59
2017	569 459	7,09	128 411	1,60
2018	554 389	6,81	143 573	1,76
2019	542 314	6,57	156 587	1,90
2020(r)	488 335	5,86	136 570	1,64
2021	561 710	6,68	174 085	2,07
Kaynak: TÜİK, Evlenme ve Boşanma İstatistikleri, 2021 *2020 yılına ait veriler revize edilmiştir.				

Verilerden de anlaşılacağı üzere 2001 yılından 2021 yılana gelene kadar evlenme hızında bilhassa 2020 yılına gelene kadar hızlı bir düşüş olmuştur. 2001 yılında 544 bin 322 olan evlenme sayısı, 2020 yılına gelindiğinde 488 bin 335 olmuş, kaba evlenme hızı da benzer biçimde ‰ 8,35'den ‰5,86'ya düşmüştür. 2021 yılına gelindiğinde oranlarda bir kırılma olduğu görülse de boşanma hızı ve kaba boşanma yüzdesi 2001 yılından en son güncel 2021 oranlarına kadar hatırı sayılır bir yükseliş göstermiştir (TÜİK, 2021).

Boşanma oranlarının artışının aile yapılarının çözülmesinde önemli bir parametre olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle çiftleri boşanmaya götüren etmenlerin değerlendirilmesi de gerekmektedir. Özgüven (2017: 280-290) bu etmenleri genel olarak aşağıda yer aldığı şekilde sıralanmaktadır:

1. Evlilik birlikteliğinde boşanma riskini arttıran unsurlardan biri, evlilik öncesi dönemde eşlerin birbirlerini gerektiği kadar tanıyamamış olmasıdır. Bireylerin evlenmeden önce eşini kendi seçme fırsatına sahip olamaması ya da duygusal açıdan yaklaşarak tüm yönleriyle birbirlerini tanıyamamış olmaları da evlendikleri zaman hayal kırıklığı yaşamalarına neden olabilmektedir.

2. Eşler arasındaki uyumu güçlendiren önemli bir etmende farklı sosyal, ekonomik ve kültürel çevreden gelmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu durum çiftlerin farklı değer yapısına sahip olmasına, yaşanan durum ve olayları birbirlerinden apayrı şekilde algılayıp yorumlamasına neden olabilmektedir.

3. Eşlerin birbirlerinin yaşam alanlarına dâhil olmaları, bu alanların daralmasına, özgürlüklerinin kısıtlanmasına ve bu sebepten birçok iletişim probleminin yaşamasına neden olabilmektedir.

4. Evlilikte eşlerin iletişim ve sorun çözme becerilerine sahip olmaması ilişkinin zarar görmesine neden olmaktadır. Bu durum, anlaşılmadığını düşünen eşin daha çok kızgınlık duymasına ve ilişkiye daha çok zarar vermesine yol açabilmektedir.

5. Eşlerden herhangi birinin aile üyesinin, çiftlerin yaşam dinamiklerine müdahil olması, aile bağlarında birçok sorunun oluşmasına ve bu sorunların kolaylıkla büyümesine neden olabilmektedir.

6. Ekonomik sorunlar başta olmak üzere yaşanan sosyal sorunlarla da birlikte, aile üyelerinin beklenti düzeyleri farklılaşabilmekte bu durum ise yaşanan problemlerin farklı boyutlara çekilmesine ve evlilikten beklenen gereksinimlerin yerine getirilememesine neden olabilmektedir.

7. Kadınların eğitim düzeyinin artması, istihdam alanında daha aktif rol almasının önünü açmış bu durum özgürlük duygusunun ve evlilikten beklentinin artmasına yol açmıştır.

8. Eşler arasında yaşanan kıskançlık duygusu uyumlu ve mutlu bir ilişkinin kurulmamasına neden olmakta ve çiftlerin arasındaki güven ve hoşgörüye zarar vererek ilişkinin bitmesine neden olabilmektedir.

Timurturkan (2016: 207-208)' da benzer biçimde boşanma olgusunun hissedilir olmasında modernleşmenin getirilerine paralel olarak toplumsal hayatta yaşanan ekonomik ve kültürel değişimlerin önemli bir belirleyici olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanında aile içi rollerin ve fonksiyonların değişimi, eşlerin eğitim düzeyi ve aile ekonomisine katkısında yaşanan değişim, boşanma olgusuna karşı bakış açısı ve değerlerdeki değişim ve özgürlük duygusu ve alanlarında meydana gelen değişimin de etken olduğunu yinelemiştir.

Mavili Aktaş (2009: 48) ve Nazlı (2016: 416) çalışmalarında, Türkiye'nin bilhassa 1990 ve 2000'li yıllardan sonra hızlı bir boşanma sürecine girdiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca Mavili Aktaş kaleme aldığı çalışmasında, 2007 yılında evlenen 600 bin çiftten 3000'inin evliliğinin ilk yılında boşandığını, boşanan çiftlerin büyük bir çoğunluğunun büyük kentlerde yaşadığını ve boşanmaların %48'inin evliliğin ilk beş yılı içerisinde gerçekleştiğini belirtmiştir. Yine artan boşanma oranlarının önemli bir sebebi olarak çiftlerin "iletişim kurma ve anlaşma" konusunda başarısız olmaları ve boşanmayı kolay bir yol olarak görmeleri de gösterilmiştir.

Hızla çözülen aile yapıları yeni aile türlerinin oluşumunu meydana getirmektedir. Bu durum ise sistematik bir işleyiş mekanizmasına sahip olan aile türlerine ve dinamiklerine hâkim olmayı elzem kılmaktadır. Yine bu durum oluşturulmak istenen politikalarda da yol göstericiliği kolaylaştırmakta ve meydana getirilmesi planlanan yeni politikalarda da aile yapılarında kırılmalar meydana gelmeden önce risklerin öngörülebilmesine imkân tanımaktadır. Bu nedenle çalışmanın bir sonraki bölümünde modern dönem öncesine atfedilen aile türlerinden başlanılarak günümüz toplumlarında hâkim olan ve birçok farklı sosyal sorunun oluşuma da yol açan aile türlerine yer verilmiştir.

1. Geniş Aile

Alan yazında modern dönem öncesi aile ya da geleneksel aile olarak da geçen geniş aileler; birkaç kuşağın aynı çatı altında yaşadığı aile türüdür. Bu çatı altında genellikle; anne-baba, çocuk/lar, kuzen/ler, büyükanne ve büyükbaba, kardeş/ler, amca/lar, hala/lar, dayı/lar gibi kan bağı olan aile fertleri bulunmaktadır. Bu aile türünde yakın ilişkilerin yanı sıra dayanışma hâkim olmaktadır. Yine ekonomik koşullara bağlı olarak bir arada yaşamını idame ettirmek ve bu koşullara adapte olabilmek önemli olmaktadır (Anderson ve Taylor, 2002: 421; Özgüven, 2017: 28; Yıldırım, 2013: 71-74).

Geniş aileler sahip oldukları özelliklerine göre sıralamaya tabi tutulduğunda aşağıda yer alan özellikler öne çıkmaktadır. Buna göre:

1. Tarım, hayvancılık, merkezlerde de zanaatkârlık (esnaflık) temel geçim kaynağıdır. Geleneksel ve dini değerler önemini korumaktadır. İlişkilerde dayanışma kültürü hâkim olmaktadır.

2. Hem üretim hem de tüketim birimi olmaktadır.

3. Dini pratiklerin yerine getirilip getirilmediği denetlenmektedir.

4. Erkek egemen yapı hâkim olmaktadır. Buradan hareketle erkekler evin yöneticisi ve temel gelir sağlayıcısı konumundadır.

5. Kadın ev işlerinden, eşin, çocukların ve varsa yaşlı ve hasta birey-

lerin bakımından sorumludur.

6. Çocukların bakımından ebeveynler sorumludur.

7. Neslin devamlılığının sağlanması ve aile soyunun sürmesi, çocuğun varlığı ile ilişkili olmaktadır.

8. Çocuk büyüdüğünde ebeveynine bakmakla yükümlüdür.

9. Akrabalık ve komşu ilişkileri gibi yakın ilişkiler büyük önem taşımaktadır.

10. Aile bütünlüğünü ve birlikteliğini sağlama çabaları baskın olmaktadır.

11. Aile üyeleri arasında bireysel sorumluluklar azalmaktadır.

12. Aile içi kurallara uyma konusunda sorumluluklar artmakta ve davranışlar kısıtlanmaktadır (Yıldırım, 2013: 72-74; Zeybekoğlu Dündar, 2016: 49-50).

Geniş aileler modern dönem öncesi ailesi olarak alan yazında yer almasının yanı sıra modern dönemin uyumsuz ailesi olarak da anılmakta ve zihinlerde bu yönlü çağrışımlarda bulunmaktadır. Lakin bu aile yapısında dayanışma kültürünün yaygın olması ve yakın ilişki dinamiklerinin aileyi kuşatması, hızla kırılmakta ve çözülmekte olan aile yapıları adına olumlu bir gelişimi de bünyesinde barındırmaktadır. Attar-Schwart vd. (2009: 67) tarafından yapılan bir çalışmada, geleneksel geniş ailelerde yaşayan (özellikle hanede büyük anne/babanın var olduğu geniş ailelerde) ergenlerin, yeniden yapılanan[1] (üvey) ya da tek ebeveynli ailelerde yaşayan ergenlere kıyasla daha az uyum sorunu yaşadığı sonucunu ortaya koymaktadır. Yine bu ailelerdeki ergen bireylerin diğer aile türlerine nazaran kurallara daha fazla uyum gösterdiği ve daha az duygusal sorun yaşadığı da elde edilen bulgular arasında yer almaktadır.

Elde edilen bulgulardan hareketle geniş ailelerin özünde olumlu birçok yanının da olduğu ve aile türleri analiz edilirken derinlemesine bir değerlendirme yapılması gerektiğini de ortaya koymaktadır.

Son otuz yıllık zaman dilimi içerisinde aile yapılarında belirgin değişimler ön plana çıkmış olsa da geniş aile imajı etkisini hâlâ göstermektedir. Günümüz toplumlarında kadınlar her ne kadar çalışma yaşamında kendine yer bulabilmiş olsa da çocuğun bakımı ve evin sorumlulukları gibi bazı hane içi roller de kadının sorumluluğu belirgin olarak devam etmektedir. Bu durum aile gibi temel bir kurumun belli başlı kalıplara sığdırılamayacağını, geniş bir perspektiften ve çok boyutlu değerlendirilmesi gerektiğini

1 * Üvey aile kavramının zihinlerde olumsuz (damgalayıcı) bir çağrışım uyandırmasından dolayı alanda birçok uzmanın görüşü alınarak ve kavramın İngilizce kullanımının da karşılığına en uygun olarak "üvey aile" yerine "yeniden yapılanan aile" kavramı kullanılmıştır.

göstermektedir. Her aile türünün, kendine göre hassas ve kırılgan geçişlere sahip olması, kendi içerisinde biriciklik taşıdığını da bir kez daha ön plana çıkarmaktadır (Sülü Akgül, 2020: 14).

2. Çekirdek Aile

Alan yazında modern dönem ailesi ya da kent ailesi olarak geçen çekirdek aileler; anne, baba ve çocuklardan oluşan birimin adıdır. Cinsel ilişkilere ilişkin çeşitli kısıtlamalar uygulanmaktadır. Bu aile türünde kişiler birbirine kan bağı ile bağlıdır bunun yanında kişi sayısı da azdır. Çekirdek aileler geniş ailelere benzer birtakım özellikler taşımaktadır. Bu bağlamda tıpkı geniş aileler gibi çocukların sosyalleşmesi, kültürün korunması ve gelecek nesillere aktarılmasında kilit bir role sahip olduğu saptanmıştır (Gladding, 2012: 6; Özgüven, 2017: 28).

Zeybekoğlu Dündar (2016: 46)'a göre de bu aileler; hanede yaşayan kişi sayısı bakımından sınırlı olan, kentsel alanda yaşamanı sürdüren, sanayi, ticaret ya da hizmet sektörüyle geçimi sağlayan, akrabalık ilişkilerinin nispeten daha az önemli olduğu, karar alma sürecinde tüm aile fertlerinin sürece dâhil edildiği, geleneksel yaşam tarzından uzaklaşarak yaşamını idame ettiren aile türüdür. Çekirdek aileler çoğunlukla Batı endüstriyel toplumları ile özdeşleştirilmektedir.

Çekirdek aileler sahip olduğu özelliklerine göre sıralamaya tabi tutulduğunda aşağıda yer alan özellikler öne çıkmaktadır. Buna göre Yıldırım (2013: 75-77):

1. Hanede yaşayan kişi sayısı azdır.

2. Bireyler geniş ailelere nazaran daha ilerleyen yaşlarda evlenmektedir.

3. Kadın ve erkek arasında belirli ve eşit rol dağılımları vardır.

4. Kent hayatına uyumlu yerleşme düzeni ve sosyal ilişkilere sahiptir.

5. Sanayileşmenin getirilerine paralel olarak kadın iş hayatına girmiştir.

6. Çocukların bakımından anne ve baba eşit oranda sorumludur.

7. Bireyin özne olarak varlığı ve sınırları vardır.

8. Cinsel ilişkileri sınırlayarak düzenlemektedir.

10. Aileye ait olan bazı fonksiyonlar kurumlar tarafından da karşılanabilmektedir.

Her ne kadar modern dönem ailesi olarak anılsa da çekirdek ailelere modern dönem öncesinde (sanayileşme öncesi dönem) de rastlanabilmektedir. Dolayısıyla bu aile tipolojisinin sadece Batılı aile özelliklerini ser-

gilediği genel kanısının da doğru olmadığı anlaşılmaktadır (Vergin, 1990 ve Kurt, 1998; akt. Yıldırım, 2013: 71). Yine, üye sayısı ve rol paylaşımı açısından baskın bir biçimde modern dönem özelliklerini taşımaktadır, lakin modern dönem öncesi olarak sıklıkla zikredilen dönemde de varlığından söz etmenin mümkün olduğu düşünüldüğünde, aile gibi temel bir kurumun belirli kalıplara sığdırılamayacağı varsayılmaktadır (Sülü Akgül, 2020: 15).

3. Çocuksuz Aile

Çocuksuz aileler, eşlerin kendi tercihleri doğrultusunda ya da belirli sebeplerden ötürü çocuk sahibi olmadığı aile türüdür. Çiftlerin kendilerinin çocuk sahibi olmayı istememesinin dışında, çocuk sahibi olmak için çaba harcayan ancak yaşları veya tıbbi/biyolojik durumları çocuk sahibi olmaya uygun olmayan çiftler bu aileleri oluşturmaktadır (Gladding, 2012: 7).

Houseknecht (1987: 375-395) çocuksuz aile olma nedenlerini aşağıda yer aldığı şekilde sıralamaktadır:

1. Çocuk sahibi olmanın evliliğin kalitesini etkileyebileceği düşüncesi,

2. Özgürlük duygusu ve bireysel tatmin,

3. Kariyer planları ve ekonomik kaygılar,

4. Çocukları sevmeme ya da hoşlanmama,

5. Nüfusun büyümesi konusunda kaygılar,

6. Doğum ve sonrası dönemde toparlanma konusunda kaygılar,

7. Erken sosyalleşme deneyimleri ve ebeveynlik becerisi hakkında duyulan endişe,

8. Olumsuz ve dengesiz hayat şartlarında çocuk yetiştirme kaygısı.

Bireyleri çocuk sahibi olma hususunda kaygı düzeyini arttıran birçok farklı etmen bulunmaktadır. Özellikle kadının eğitim ve iş hayatına atılması neticesinde artan sorumluluklarının da bu kaygıyı tetiklediği anlaşılmaktadır. Kadınların doğum kontrol yöntemleri konusunda bilinç düzeylerinin artması da çocuk sahibi olmamayı etkileyen unsurlar arasında yer almaktadır. Yine çocuk sahibi olmak istemeyen bireylerde; toplumsal rol ve statü kaygıları, çocuklukta taciz gibi olumsuz istismar durumları ile karşı karşıya gelme, sosyal çevre desteğinin eksikliği, daha az strese maruz kalarak yaşama isteği, kendilerine harcayabilecekleri daha çok maddi kaynak ve zaman düşüncesi (seyahat etme, çeşitli maceralar yaşama) ve topluma hizmet de dâhil birçok alanda etkinlikte bulunma düşüncesi de çocuksuz bir aile olma durumuna etki eden sebepler arasında yer almaktadır. Gelişmiş ve hızla gelişmekte olan ülkelere bakıldığında her dört kadından birinin

çocuksuz olduğu gözlemlenmektedir (Gold ve Wilson, 2002: 70-74).

Gillespie (1999: 45-50) tarafından yapılan çalışmada ise kadınların seçimleri aktif ve pasif seçimler olarak değerlendirilmiştir. Aktif seçim yapan kadınlarda, anneliği bir yaşam döngüsünün sonucu olarak reddetme duygusu varken (sonradan oluşan yaşam koşullarına bağlı olarak), pasif seçim yapan kadınlarda başlangıçtan itibaren anneliğe karşı düşük bağlılık duygusu ve alternatif kimliklere karşı daha fazla açıklık duygusu vardır. Gerek aktif gerekse de pasif seçimlerin genellikle annelikten uzaklaşma sonucunu pekiştirdiğini göstermektedir.

Toplumsal hayatta bu aileler, çeşitli zorluk ve kolaylıklarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Yaşamlarında daha fazla rahatlık, kendine zaman ayırabilme, daha az stres, özgürlük gibi kolaylıklar yaşayabilen çocuksuz aileler; daha fazla yalnızlık, arkadaşlık eksikliği, sosyal baskılara ve damgalanmalara maruz kalma, özlem duyulan deneyimler ve duygular, verdiği karardan ötürü tereddütler, sahibi olmadığı çocuğun yası gibi olumsuzlukları da daha fazla yaşayabilmektedirler. (Bulcroft ve Teachman, 2004: 322; Mc-Goldrick ve Walsh, 1999: 190-200).

4. Yaşlı Aile

Uzun soluklu aileler olarak adlandırılan bu ailelerde, üyeler altmış beş yaş ve üzeri yaştadır. Yaşlı ailelerde, sağlık, emekliliğe geçiş, dul kalma, cinsel işlev bozuklukları, torunlarla ve yetişkin çocuklarla ilgilenme, başka bireylere tecrübeleri yoluyla rehberlik etme gibi özellikler ön plana çıkmaktadır (Mc-Goldrick ve Walsh, 1999: 310- 320).

Yaşlı ailelerde, yaşlılık olgusunun getirdiği fiziksel, psikolojik ve sosyal sorunlardan kaynaklı birtakım olumsuzluklar yaşanabilmektedir.

Bu bağlamda yaşlı aile fertlerinde sıklıkla; Alzheimer gibi demans hastalıkları, bunama gibi zihinsel bozukluklar yaşanmakta, bağışıklık sistemi, fiziksel görünüm, hareket, duygusal gelişim, dolaşım sistemi gibi telafisi mümkün olmayan kayıplar ve gerilemeler görülebilmektedir. Ayrıca bu dönemde bireyler, yaşamının son evresini yaşayan, ölümü karşılama döneminde olan bireyler olarak görülmektedir. Yaşlı aile bireyi, yaşamını değerlendirmeye tabi tuttuğunda, üretken geçirilen bir yaşamın sağladığı doyum ile memnuniyetsiz geçirilen bir yaşamın mutsuzluğu arasında kalabilmektedir (Gençtan, 2006: 16; Berk, 2013: 44). Bu bağlamda yaşlı aile bireyi, kendini daima mutsuz ve umutsuz hatta kaygı dolu bir aile hayatının içerisinde bulabilmektedir. Hatta yaşlılık döneminde bulunan aile bireyleri; yalnız başına ölme, ölümcül hastalığa yakalanma ve akabindeki süreçte acı çekme, ihmal veya istismar korkularını yaşayabilirler. Ayrıca yaşlı aile bireyi, hane üyelerinin veya yakın çevresinin kayıplarını yaşamış, yas sürecinde de olabilmektedir. Ölüme ilişkin algılar kültürden kültüre, bireyden

bireye değişiklik göstermekle birlikte ölüm ve beraberinde yaşanılan sevilen birinin kaybı ve hüzün duyguları ortaklık taşımaktadır (Morris, 2002: 36; Cüceloğlu, 2003: 16; Santrock, 2012: 12). Tüm bu durumlar, aile kurumunun sağlıklı (fonksiyonel) ya da sağlıksız (fonksiyonelsiz) işlemesinde doğrudan etkili olmaktadır. Özellikle yaşlı ailelerde çocuk sahibi olma ya da olamama veya sahip olunan çocuklardan ayrı yaşama gibi durumlar da yaşlı aile fertlerini derinden etkileyen unsurların arasında yer almaktadır. Görüldüğü üzere uzun soluklu evlilikler sonucu oluşan bu aileler kendi içerisinde belirli parametreleri ve çeşitli dinamikleri içermektedir.

5. Gey ve Lezbiyen Aile[2]

Kişinin kendi cinsiyetine karşı duygusal, fiziksel ve cinsel yönden yöneliminin bulunması durumunda gey ve lezbiyen ifadeleri kullanılmaktadır. Bu bağlamda lezbiyen; kadının başka bir kadına karşı olan ilişki durumunu ifade ederken, gey kavramı da benzer şekilde erkeğin hemcinsine karşı yönelimini ifade etmektedir. Gey-lezbiyen aileler ise aynı cinsiyetten partnerlerin oluşturduğu aile türünün adıdır. Gey ve lezbiyen aileler hiç çocuk sahibi olmayan, önceki ilişkiden çocuk sahibi olan veya sonradan (yapay döllenme gibi yollarla) çocuk sahibi olan aileleri de içermektedir (Johnson ve Colucci, 1999: 56).

1990 yılından sonra Amerika'da cinsel davranışların kabulü, eşcinsel bireylerin sayısında artışa yol açmıştır. Özellikle son yıllara ait yapılan çalışmalarda, Amerika'nın eyaletlerinin %99'unda eşcinsel çiftlerin yaşadığı tespit edilmiştir (Blechinger, 2016: 3-21; Twenge vd., 2016: 1713-1720). Gey ve lezbiyen bireylerin kabulü, evliliklerinin artmasına, toplumda onayların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Ama sosyal normlar, cinsel davranışları etkileyen değerler, ekonomik ve sosyal faktörlerdeki çeşitlilikler, yaşanılan bölge, ırk, dini inançlar ve eğitim düzeylerindeki farklılıklar gey ve lezbiyen ailelere yönelik tutumları etkilemektedir (Twenge vd., 2015: 2273-2280). Yapılan çalışmalar, Amerika nüfusunun yarısına yakın bir diliminin (%49) eşcinselliğin kötü olmadığına inandığını, ayrıca Amerika'da 650 bin eşcinsel çiftin %19'unun on sekiz yaş altı çocuğa sahip olduğu sonucunu ortaya çıkarmıştır. Yine 2004 yılında yürütülen toplum temelli bir çalışmada gey lezbiyen birlikteliğinin kabul edilebilir bir yaşam tarzı olduğuna inanan Amerikalı yetişkinlerin yüzdesinin 1981 yılında %14, 2003 yılına gelindiğinde ise %46'ya yükseldiğini ortaya koymuştur. Diğer dünya ülkelerinde yapılan toplum temelli çalışmalara bakıldığında ise (Avustralya 2005 yılı, Kanada 2005 yılı, İngiltere 2009-2010 yılları arası ve Norveç 2010 yılı) bu oranın farklı yıllarda çeşitli verilerine ulaşılmıştır. Buna

2 Postmodern aile olarak da tanımlanan bu ailelerden bir kısmının özü itibariyle aile vasfı taşımadığı ve toplumsal olarak kabul gören aile kurumunun kutsallığına da zarar verdiği düşünülmektedir. Lakin alanın bilhassa yabancı kaynaklı ve güncel yazınlarında yer aldığı için çalışmanın farklı yönünü de ortaya koymak adına ilgili başlık altında gey ve lezbiyen ailelere ve bir sonraki başlık altında ise birlikte yaşayan ailelere yer verilmiştir.

göre gey ve lezbiyen oranı sırasıyla; %0,9 , %1,1 , %1,0 ve %0,7 olarak tespit edilmiştir (Herek, 2004: 6-24; Gates, 2011: 1-9; Twenge vd., 2016: 1713-1730). Yapılan çalışmalara gey ve lezbiyen ailelerin sayısı açısından bakıldığında Amerika'nın bu dilimin büyük bir kısmına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Gey ve lezbiyen ailelerine ilişkin diğer bir önemli husus ise bu ailelerin 'çok kuşaklılık' göstermesidir. Her bir birey, çocuk ve diğer aile fertleri içinden geldikleri kültürden etkilenmiştir ve bu etkilerle yüzleşmek zorundadırlar. Nasıl ki, her aile türünün kendine özgü dinamikleri mevcut ise gey ve lezbiyen aileler içinde bu durum geçerli olmaktadır. Tek tip bir gey-lezbiyen aileden bahsetmek ve sorunlarını kategorize etmek mümkün olmamaktadır. (Laird, 1993: 285). Ayrıca bu aileler diğer aile türleriyle kıyaslandığında onlara nazaran daha düşük oranda algılanmış-sosyal destek gördüklerini bildirmişlerdir (Houts ve Horne, 2008: 240-248). Bu durum onların ailenin ihtiyaçlarına yanıt verebilme ve çatışma durumlarında aile üyelerinin ihtiyaçlarını giderecek 'kimin, neyi, ne zaman, nerede, nasıl yapacağına karar verme' unsurlarını kendi karar mekanizmaları ile harekete geçmeye itmektedir (Laird, 1993: 308).

6. Birlikte Yaşayan Aile

Birlikte yaşayan aileler ise resmi bir biçimde aralarında evlilik ilişkisinin bulunmadığı, beraber yaşayarak aynı evi paylaşan bireylerden oluşmaktadır. Bu oluşumla meydana gelen aileler, daha çok genç, hiç evlenmemiş veya boşanan bireylerden oluşmaktadır. Çoğunlukla birlikteliğin kısa süreli olduğu gözlemlenmektedir (Dirimeşe, 2016: 20). Birlikte yaşayan aileler bu birlikteliklerinden çocuk sahibi olabilmektedirler. Artan modernleşme yapısının Batılılaşma olarak algılanması ve akabinde hızla yükselişe geçen boşanma oranları, evliliğin getirdiği sorumluluklardan kaçınma, resmi bir bağlayıcılığın getirilerinin olmaması, özgürlük duygusunu yaşama isteği gibi nedenleri körüklemiş, geçmişe nazaran bu birlikteliğin daha fazla tetikleyicisi olma görevini üstlenmiştir. Nitekim Doğan (2009: 151)'a göre de sanayileşmenin toplumsal hayata empoze ettiği özgürlük konularından biri de 'cinsellikle ilgili' olmaktadır. Zamanla 'cinsel özgürlük', 'cinsel devrim' sloganlarıyla gittikçe güncelleşen toplumsal bir harekete dönüşen eylemlerin kırılma noktasını 1960'lı yıllar oluşturmaktadır. Özellikle sanayileşme sonrası toplumda oluşan rahatlama ve cinsel konulardaki baskı ve tabuların azalması bu ilişki biçimini daha gözle görünür kılmaktadır. Yine bu dönem ve beraberinde getirdiği; kadının iş hayatına atılması, eğitim düzeylerinin (başta kadınlarda olmak üzere) artışa geçmesi, artan refah düzeyleri ve gebeliği önleyici yöntemlerin gelişmesi akabinde boşanma oranlarının gözle görülür hale gelmesini ve birlikte yaşama oranlarının artışını körüklemiştir. Birlikte yaşayan ailelerin, aile kurumuna bakışında bir diğer önemli etmen ise süreci, evlilikten önceki deneysel bir aşama, deneme-test etme evliliği olarak değerlendirmeleridir. Çiftler ken-

dileri için uygun gördükleri maddi, manevi kaynaklara eriştikleri ve yeterli sosyal desteğin oluşacağına inandıkları zamana kadar da birlikte yaşama isteklerini devam ettirebilirler. Bununla birlikte evlilikten önce birlikte yaşamanın uzunluğu artmakta ve gitgide daha fazla birey birlikte yaşamayı bir tercih olarak görmektedir. Birlikte yaşamayı evliliğe giriş olarak değil bir son olarak gören bireylerin sayısı da hatırı sayılır oranda artış göstermeye başlamıştır (Giddens, 2008: 275; Seltzer, 2000: 1247-1260). Bu sonu oluşturan etmenlerin başında; duygusal problemler, arkadaş çevrelerindeki bazı faaliyetlerde bulunma fırsatlarını yok etme, aile ve yakın çevrelerinin çeşitli tutumlarını reddetmeleri ya da onaylamamalarından kaynaklı çeşitli korkular, kendi yaşam düzenlemelerini gizlemek zorunda kalma, boşanma oranlarını daha fazla yaşama (evlenmeden önce birlikte yaşamayan çiftlere kıyasla) gelmektedir (Benokraitis, 1993: 5-12).

7. Tek Ebeveynli Aile

Özellikle Batı toplumlarında sayısı sıklıkla artış gösteren aile türü olan tek ebeveynli aileler, Türkiye'de de boşanma oranlarının hızla artması ve aile kurumunda meydana gelen kırılmaların yaygın hale gelmeye başlaması ile görünürlüğünü arttırmıştır. Gladding (2012: 75)'e göre tek ebeveynli aileler, anne ya da babandan herhangi birinin tek başına olduğu ve çocuk bakımından sorumlu olduğu ailelerdir. Ayrıca tek ebeveynli aile terimi birden çok aile tipini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu aileler, boşanma, ölüm, evlilik dışı hamilelik, terk etme, ebeveynlerden birinin hapiste olması, evlat edinme ve askeriyede eşlerden birinin uzak bir yerlere veya savaş alanına sevk edilmesi gibi kontrol edilemeyen durumların sonucunda oluşan aileleri ifade etmek için de kullanılmıştır. Tek ebeveynli ailelerin genel bir prototipini oluşturmak oldukça güçtür. Çünkü bu ailelerdeki kişi sayısı, aile üyelerinin kaynakları ve kökenleri, aile şeklinin birey ve aile yaşam döngüsünün hangi aşamasında ortaya çıktığına bağlı olarak etkileşim örüntüleri ve dinamikleri çeşitli farklılıklar göstermektedir.

Tek ebeveynli aileler, ana ya da babadan herhangi birinin ailenin dışında kaldığı aile türüdür. Tek ebeveynli ailelere bakıldığında, kadınlardan oluşan tek ebeveynli ailelerin sayısı, erkeklere oranla daha büyük sayısal değer taşıdığı anlaşılmaktadır. Sanayi sonrası artan modernleşme ile birlikte boşanma oranlarında hızlı bir artış gözlenmiş, artan boşanma oranları ise tek ebeveynli aile sayısının artmasına ivme kazandırmıştır. Tüm bunlara ek olarak, eşlerden birinin kaybı, evliliğin getirdiği sorumlulukları taşıyamama ve gayri meşru ilişkilerden meydana gelen çocuklar gibi nedenlerde de ortaya çıkan bir aile türüdür (Dirimeşe, 2016: 20). Tek ebeveynli ailelerin dünya genelinde oranına bakıldığında en sık boşanma, ölüm ve tercih sonucunda ortaya çıkan aile türü olduğu saptanmıştır. Tercih sonucu ortaya çıkan tek ebeveynli aileler ise üç durumda oluşmaktadır. Bunlar:

1. Kasten evlilik dışı çocuk sahibi olma,

2. İstemeyerek evlilik dışı gebe kalma ve sonrasında çocuğu dünyaya getirmeye karar verme,

3. Bekâr yetişkinlerin evlat edinmesidir. Tercih sonucu oluşan tek ebeveynli ailelerde çocuk aileye dâhil olmadan önce ebeveyn kendisini bu duruma hazırlayacak zaman bulabilmekte ancak kendi kaynakları dışında dıştan bir destek görmemektedir (Gladding, 2012: 76-82).

Hem anne hem de baba olma zorluğu taşıyan bu aile türünde yukarıda sayılan tüm bu durumlara ek olarak, Türkiye'de yaygın olmayan bir yöntem ile de ortaya çıkabildiği görülebilmektedir. Özellikle Batı toplumlarında yaygın olan sperm bankasından donör alınarak tek başına kadınların gebe kalarak çocuklarını dünyaya getirme yöntemi de kasten evlilik dışı çocuk sahibi olmanın diğer bir boyutunu teşkil etmektedir. Türkiye'de yasal olarak bu yöntem kullanılmamaktadır ve bir sperm bankası bulunmamaktadır. Fakat yakın ülkelere giderek bu yöntemi uygulayan ve gebe kalan kadınlar da bulunmaktadır. Özellikle Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde bu durumun yasal olması ve sperm bankalarının bulunması bu yöntemi daha kolay kılmaktadır (Sarı, 2016: 36). Sperm bankaları yoluyla elde edilen bu çocukların babalarının kimliklerini bilmemeleri durumu, sosyal hizmetin bu hususta eğilmesi gereken ayrı bir noktayı işaret etmektedir. Gerek anne gerekse çocuk açısından belirli güçlükler taşıyacak bu durum ileride farkında olmadan yaşanacak ensest ilişkisine de zemin hazırlayabilmektedir. Sperm bankalarının bilgilerini paylaşmama protokolü, aynı babadan meydana gelecek çocukların bu durumdan haberdar olmadan evlenebilme risklerini de içerisinde barındırmaktadır. Aile kurumunun her geçen gün değişen değerleri tek ebeveynli ailelerin daha gözle görülür olmasını kolaylaştırmıştır. Özellikle Batı toplumlarında daha yaygın olan bu aile türünün Amerika'da yaklaşık her dört aileden birinde, Britanya'da 2003 yılında elde edilen bulgularda ailelerin yaklaşık yüzde on birine denk geldiği tespit edilmiştir. Ayrıca ebeveyninin bakımına ihtiyaç duyan çocuklara sahip olan ailelerin yaklaşık yüzde yirmi beşinin de tek ebeveynli ailelerden oluştuğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bulgular, kadınların hatırı sayılır bir yüzdeye sahip olduklarını da göstermiştir (Browne, 2005: 228; Thompson ve Hickey, 2005: 387). Tek ebeveynli ailelerde aile kurumunun getirdiği sorumluluklar özellikle de çocuğun bakımına ait sorumlukların ebeveynlerden birinin daha fazla yüklenmesine sebebiyet vermektedir. Bu durum ise gerek ebeveyn, gerekse çocuk açısından büyük sorunlara ve yıkımlara yol açmaktadır. Özellikle ebeveyn çocuk arasındaki ilişkileri zedelemekte, sosyal, psikolojik ve manevi anlamda ayrı bir değerlendirmeye tabi tutulmasını gerekli kıldığı düşünülmektedir.

Fevzioğlu ve Kuçcuoğlu (2012: 99) tarafından yapılan bir çalışma-

da tek ebeveynli ailelerin genel dağılımına bakıldığında kadınların sayısal olarak ön planda olduğu, bu durumun ise herhangi bir sorunla karşılaşma durumunda yalnız ve boşluğa düşmüş hissi duymalarını kolaylaştırdığı sonucunu ortaya koymuştur. Bu sonuçlara ek olarak, ayrılan ya da boşanan kadınların, mutlu bir evliliği devam ettirmeyi başaramadıkları düşüncesinin onlarda daha çok mutsuzluk ve burukluk duygusu yaşattığını; eşi vefat eden kadınların ise eşlerini bir daha göremeyecekleri düşüncesinin onlarda daha çok üzüntü ve acı hissi uyandırdığını ifade etmişlerdir. Aynı kadınlar yaşanan olaylardan çocuklarının olumsuz etkilenebileceği düşüncesi ve durumu onlarla paylaşma konusunda da çeşitli kaygılar yaşadıklarını da belirtmişlerdir. Kendini rahatlamış ve huzurlu hisseden kadın sayısı ise oldukça az olmaktadır.

Yine konu ile ilgili yapılan araştırmalar, yalnız kalan erkeklerin kadınlara oranla daha az araştırıldıklarını ve daha korumasız durumda olduklarını da ortaya koymuştur. Ek olarak, yalnız kalan erkeklerin evli erkeklere oranla daha az eğitim oranına sahip olduğunu ve iş sahibi olmaya daha az meyilli olduklarını ortaya çıkarmıştır. Bu ailelerde ebeveyn ve çocuk arasındaki ilişki gözlemlendiğinde, durumun karmaşık bir yapı sergilediği ve yalnız kalan ebeveynin evlenmeye yönelik bir tutum sergilediğinde çocuğun bu durumu kabullenme sorunu yaşadığı ve ilişki dinamiklerinin ciddi oranda hasar gördüğü ortaya çıkmıştır. İlaveten evlenmeyi tercih etmeyen yalnız ebeveynlerin ise çocuklarıyla geçmişe oranla daha düğümlenmiş (iç içe) ilişkiler sergileyebileceği sonucu da ortaya çıkmıştır (Amato, 2000: 149- 172; Brown, 2000: 203-220; Lino, 1995: 99-114).

Alan yazında da görüldüğü üzere tek bir prototipi olmayan tek ebeveynli aile türünde; ebeveyn ve çocuklar arasındaki ilişkiler analiz edildiğinde karmaşık bir ilişki ağının olduğu anlaşılmaktadır. Daha çok anne ve çocukların incelendiğinde tek ebeveynli aile türünde her bir hane bireyi kendi içerisinde birçok farklı sorun ile karşı karşıya kalabilmektedir.

Tek ebeveynli aile üyesi olarak babalar ile ilgili yapılan çalışmalar, annelere oranla daha azlık göstermekte lakin kadınlar özellikle ekonomik sorunlar ve çocuğun bakımı gibi problemlere yukarıda da değinildiği üzere daha fazla maruz kalmaktadır.

Tek ebeveynli ailelerde yaşanabilecek tüm bu sorunlara ek olarak

Gladding (2012: 93) tek ebeveynli ailelerde yaşanabilecek sorunları genel hatlarıyla çalışmasında yer vermiştir. Buna göre:

1. Tek ebeveynli aile üyesi kadınlarla yapılan çalışmalar erkeklere nazaran daha fazla olmaktadır. Mevcut durumda kadınların erkeklere kıyasla daha dezavantajlı konumda olduğu anlaşılmaktadır.

2. Tek ebeveynli aile üyesi kız çocuklarının erkek çocuklara nazaran

daha fazla akademik başarı elde edebildiği gözlemlenmiştir.

3. Tek ebeveynli aile üyesi çocukların kimlik kargaşasını daha fazla yaşayabildiği gözlemlenmiştir.

4. Tek ebeveynli aile üyesi çocuklar karşı cinsteki bireyler ile ilişki kurmakta zorlanabilirler.

5. Tek ebeveynli ailelerde ekonomik güçlükler oldukça fazla yaşanmakta hatta birçok aile yoksulluk sınırına yakın şartlarda yaşamını devam ettirebilmektedir.

6. Tek ebeveynli aile fertleri depresyon başta olmak üzere diğer birçok olumsuz ve psikolojik sorunla baş etmek zorunda kalabilmektedirler.

Alan yazından anlaşıldığı üzere tek ebeveynli aile üyeleri günümüz toplumlarında sık karşılaşma olasılığı yüksek yeni dönem aileleri çatısı altına konulabilecek aile türü arasında yer alabilmektedir. Yine bu aileler başta ekonomik problemler olmak üzere iletişim ve ilişki problemlerine de sıklıkla maruz kalabilmektedirler.

8. Yeniden Yapılanan Aile (Üvey Aile)

Terminolojide farklı birçok tanımı ve kavram olarak kullanımı olan yeniden yapılanan aileler çalışmanın özgünlüğü ve araştırılma hususundaki hassasiyeti de ön plana çıkarmaktadır.

Bu bağlamda alan yazında; üvey aileler, yeniden-oluşturulmuş-yapılanan-yapılandırılmış-yapılanmış aileler, yeniden eşleşen aileler, yeniden evlenen aileler, birleşik aileler, yamanmış aileler, karışmış aileler, yeni geniş aileler, eklemli aileler, karma aileler, iki çekirdekli aileler, yeniden yapılandırılmış çekirdek aileler ifadelerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Ancak gerek kavramın İngilizce çevirisi dikkate alındığında gerekse alanında uzman kişilerin görüşlerine başvurulduğunda en uygun ifadenin "yeniden yapılanan aile" olduğu kanısına varılmış ve araştırma kapsamında kavram bu başlık altında detaylı analizlere tabi tutulmuştur. Yeniden yapılanan aileler ise en az bir eşin daha önce evlenmiş olduğu ve en az bir eşin eski evliliğinden çocuğunun olduğu yeniden evlenme ile oluşan ve aynı haneyi paylaşan aile türünün adıdır. (Baxter vd., 1999: 292; Giddens, 2008: 273-274; Gladding, 2012: 95; Sayın, 1990: 21; Nichols, 2013: 217; Yıldırım, 2013: 80; Özabacı ve Erkan, 2017: 2).

Birçok farklı tanımlamanın olması yeniden yapılanan aile formunun günümüz toplumlarında sık karşılaşılmayan ve yeni adapte olunmaya başlanılan bir yapıdan kaynaklandığını düşündürmektedir. Özellikle toplumsal değişmelerin hız kazandığı dünyada yeni aile formlarının oluşumu kaçınılmaz bir hal almaya başlamıştır. Modernleşme sonrası süreç içerisinde, ailede olan dönüşümü resmedebilmenin en somut örneği ise farklı aile tür-

lerinde olan değişim ve bu değişimin yönünü önceden tespit edebilmekten geçmektedir.

SONUÇ

Artan sanayileşme akabinde birçok farklı yapılanmayı ve değişimi tetiklemiş, özellikle aile kurumu başlı başına bir değişim döngüsünün içerisinde kendini bulmaya başlamıştır. Boşanma oranlarının hızla artışı da yeni aile tiplerinin alan yazında ve toplumda yer edinmesini ve aile kurumunun kırılmasını kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır.

Bilhassa yeniden yapılanan aileler üzerine Batı toplumları Türkiye'ye kıyasla 1990'lı yıllarda mevcut çalışmalarını sıklaştırmış ve gerekli sosyal hizmet eylem planlarını oluşturmuştur. Fakat Türkiye için bu aile formalarının çözülmesi Batı toplumları kadar hızlı olmamıştır. Daha öncede belirtildiği üzere artan boşanma oranları, toplumsal çözülmeler, boşanmalara karşı toplumun bakış açısındaki değişim, modernleşmenin Batılılaşma olarak algılanması ve Batı toplumunun yansımaları gibi temel etmenler bu yapılanmanın en büyük tetikleyicisi olmuştur. Türkiye için yeni bir risk ve müdahale alanını tek ebeveynli ve yeniden yapılanan ailelerin oluşturduğu düşünülmektedir.

Biyo-psiko-sosyal ve spiritüel bir varlık olan insanoğlunun anlaşılabilmesi ancak kapsamlı bir bakış açısıyla sorgulama ile mümkün olmaktadır. Bu durum aile türleri içinde geçerli olmaktadır. Aileler klasik bakış açısının dışına çıkılarak gelecekte bünyesinde barındıracağı riskleri ve oluşumları da göz önünde bulundurarak değerlendirilmeye tabi olmalıdır.

KAYNAKÇA

Amato, P. R. (2000). Diversity Within Single-Parent Families. D. H. Demo. K. R. Allen ve M. A. Fine (Ed.). *Handbook of Family Diversity*. New York: Oxford University Press.

Anderson, M. ve Taylor, H. (2002). *Sociology*. US. Wadsworth.

Attar-Schwartz, S., J.P. Tan, A. Buchanan, E. Flouri ve J. Griggs (2009). Grandparenting and Adolescent Adjustment in Two-Parent Biological, Lone-Parent and Step-Families. *Journal of Family Psychology*. 23. (67-75).

Baran, G. (2016). *Aile Yaşam Dinamiği*. Ankara: Pelikan Yay.

Baxter, L. A., D. O. Braithwaite ve J. H. Nicholson (1999). Turning Points in the Development of Blended Families. *Journal of Social and Personal Relationships*. 16. DOI: 10.1177/0265407599163002

Benokraitis, N.V. (1993). *Marriages and Families Changes, Choices and Constraints*. New Jersey. Prentice Hail. (3- 22).

Berk, L. E. (2013). *Bebekler ve Çocuklar: Doğum Öncesinden Orta Çocukluğa* (Çev.: Nesrin Işıkoğlu Erdoğan). Ankara: Nobel Akademik Yay.

Blechinger, D.R. (2016). Understanding the LGBT communities. In: Eckstrand KL, Ehrenfeld J M.eds. Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Healthcare. *Springer International Publishing Switzerland*. (3-21).

Bozkurt, V. (2005). *Sosyoloji*. İstanbul: Aktüel Yay.

Brown, B. V. (2000). The Single-Father Family: Demographic, Economic and Public Transfer Use Characteristics. *Marriage and Family Review*. 29 (2-3). (203-220).

Browne, K. (2005). *An Introduction to Sociology*. Cambridge: Polity Press.

Bulcroft, R. ve Teachman, J. (2004). Ambiguous Constructions: Development of a Childless or Child-Free Life Course. M. Coleman ve L. H. Ganong (Ed.). *Handbook of Contemporary Families: Considering the Past, Contemplating the Future* (322). Thousand Oaks: Sage.

Canatan, K. (2013), *Aile Sosyolojisi*, (Ed.) K. Canatan ve E. Yıldırım, (3. Baskı), İstanbul: Açılım Kitapevi.

Cüceloğlu, D. (2003). İnsan ve Davranışı. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Dirimeşe, E. (2016). *Aile Tanım ve Türleri Tarihsel Süreç İçerisinde Aile (Tarihsel Aile Sınıflaması)*. Nazmi Avcı ve Erdal Aksoy (Ed.). Aile Sosyolojisi içinde. (13-28). İstanbul: Lisans Yay.

Doğan, İ. (2009). *Dünden Bugüne Türk Ailesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.

Fevzioğlu, S. ve C. Kuşçuoğlu. (2012). Tek Ebeveynli Aileler. *Aile ve Toplum Dergisi*. 7(26). (97- 109).

Gates G. J. (2011). How Many People Are Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender?. *The Williams Institute*. p:1-9.

Gençtan, E. (2006). *Psikodinamik Psikiyatri ve Normaldışı Davranışlar*. İstanbul: Metris Yay.

Giddens, A. (2008). *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı Yay.

Gillespie, R. (1999). Voluntary Childlesness in The United Kingdom. *Reproductive Health Matters*. 7. (43-53)

Gladding, S. T. (2012). *Aile Terapisi: Tarih Kuram ve Uygulamaları*. İbrahim Keklik, İbrahim Yıldırım (Ed.). Ankara: Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Derneği Yay.

Gold, J. M. ve J. S. Wilson. (2002). Legitimizing The Child-Free Family: The Role of The Family Counselor. *The Family Journal: Counseling and Thearapy for Couples anf Families*. 10. (70-74).

Güngör, F. (2016). *Aile Kurumu ve Hukuku*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi. AUZEF.

Herek, G. M. (2004). Beyond "Homophobia": Thinking About Sexual Prejudice and Stigma in The Twenty-First Century. *Journal of NSRC*.1(2). (6-24).

Houseknecht, S. K. (1987). Voluntary Childlessness. M. P. Susman ve S. K. Steinmetz (Ed.). *Handbook of Marriage And The Family* (369-395). New York: Plenum.

Houts, C. R. ve S. G. Horne. (2008). The Role of Relationship Attributions in Relationship Satisfaction Among Cohabiting Gay Men. *The Family Journal Counseling And Therapy For Couples And Families*. 16. (240-248).

Johnson, T. W. ve P. Colucci. (1999). Lesbias; Gay Men and The Family Life Cycle. In B. Carter ve M. McGoldrick (Eds.). *The Expanded Life Cycle: Individual, Family and Social Perspectives (3 rd ed)*. Boston: Allyn and Bacon.

Kır, İ. (2011). Toplumsal Bir Kurum Olarak Ailenin İşlevleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* (36): 381-40.

Laird, J. (1993). Lesbian and Gay Families. In F. Walsh (Ed.). Guilford Family Therapy Series. *Normal Family Processes* (282-328). New York: US: Guilford.

Lino, M. (1995). The Economics of Single Parenthood: Past Research and Future Directions. *Marriage and Family Review*. 20 (99-114).

Mavili Aktaş, A. (2009). *Evlilik ve Sadakatsizlik*. Ankara: Kanguru Yay.

Mc-Goldrick, M. ve F. Walsh. (1999). *Death and The Family Life Cycle*. In B. Carter ve M. McGolldrick (Eds.), The Expanded Family Life Cycle: Individual, Family and Social Perspectives (3rd ed.). Boston: Allyn ve Bacon.

Morris, C. (2002). *Psikolojiyi Anlamak*. (Çev.: H. Belgin Ayvaışık ve Melike Sayıl) Ankara: TPD Yay.

Nazlı, S. (2016). *Aile Danışmanlığı*. (12. Baskı). Ankara: Anı yay.

Nichols, M. P. (2013). *Aile Terapisi Kavramlar ve Yöntemler*. (Çev.: Okhan Gündüz). İstanbul: Kaknüs Yay.

Özabacı, N. ve Z. Erkan. (2017). *Aile Danışmanlığı Kuram ve Uygulamalara Genel Bir Bakış*. (3. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.

Özgüven, İ. E. (2017). Evlilik ve Aile Terapisi. (4. Baskı). Ankara: Nobel Yay.

Santrock, J.W. (2012). *Yaşam Boyu Gelişim*. (Çev.: Galip Yüksel). Ankara: Nobel Yay.

Sarı, Ö. (2016). Aile Kurumu ve Ailenin Tanımı. Mustafa Aydın (Ed.). Sistematik Aile Sosyolojisi içinde. 3. Baskı. Konya: Çizgi Kitapevi.

Sayın, Ö. (1990). *Aile Sosyolojisi-Ailenin Toplumdaki Yeri*. İzmir: Ege Üniversitesi Yay.

Seltzer, J. A. (2000). Families Formed Outside Of Marriage. *Journal of Marriage and the Family*. 62. (1247-1268).

Sülü Akgül, C. (2020). *Yeniden Yapılanan Ailelerde Ebeveyn İle Çocuk Arasındaki İlişkiye Yönelik Aile Danışmanlığı Bağlamında Yeni Bir Model Önerisi*. Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Yalova.

Thompson, W. E. ve J. V. Hickey. (2005) *Society in Focus*. Pearson Education.

Timurturkan, M. (2016). Aile Birliğinin Bozulması: Boşanma ve Yeniden Evlenme. Nurşen Adak (Ed.). *Değişen Toplumda Değişen Aile Sosyolojik Tartışmalar* içinde. 2. Baskı. Ankara: Siyasal Kitabevi.

TÜİK (2001-2021). *Evlenme ve Boşanma İstatistikleri*. Haber Bülteni. http://www.tuik.gov.tr.

Twenge, J. M., R. A. Sherman ve B. E. Wells. (2015). Changes in American Adults' Sexual Behavior and Attitudes 1972–2012. *Archives Of Sexual Behavior*. 44.(2273–2285).

Twenge J.M., R.A. Sherman ve B.E. Wells (2016). Changes in American Adults' Sexual Behavior and Attitudes. 1973-2014. *Arch Sex Behaviour*. 45(7). (1713-1730).

Yıldırım, E. (2013). Aile ve Evlilik Türleri. Kadir Canatan, Ergün Yıldırım (Ed*.). Aile Sosyolojisi* içinde (3. Baskı). İstanbul: Açılım Kitap.

Zeybekoğlu Dündar, Ö. (2016). Değişen ve Değiş(e)meyen Yönleriyle Aile: Yapısı, Türleri, İşlevleri. Nurşen Adak (Ed.). *Değişen Toplumda Değişen Aile Sosyolojik Tartışmalar* içinde. (2. Baskı). Ankara: Siyasal Kitapevi.

BÖLÜM 24

BATMAN'DA ÇOCUKLARIN PARK VE AÇIK HAVA ALANLARINI KULLANMALARINA DAİR NİTEL BİR ARAŞTIRMA[1*]

Abdurrahman ÖZKAN[2]

1 * Bu çalışmanın hazırlanması sürecinde eleştiri ve önerileriyle katkı sağlayan Serdar Nerse'ye teşekkür ederim.
2 Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, azkan01@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4053-7139

Giriş

1950'li yıllardan itibaren Türkiye'de şehirler büyük göç aldı ve fiziki olarak da hızla büyüdüler. Ne yazık ki şehirlerin alt yapıları, sosyo-kültürel gelişimi ve eğitim yatırımları, artan nüfus yoğunluğu ve fiziksel büyümeyle paralel bir gelişim göstermediği söylenemez. Kentlerin planlanması ve yönetimi ile ilgili sorunlar, insan yaşamını birçok yönüyle etkilemektedir. Günümüzde bu süreçlerin getirdiği araç trafiğine cevap veremeyen cadde ve sokaklar, kaçak imar sorunları, mimari anlayıştan yoksun yapılar, açık alan dinlenme yerlerinin azlığı gibi birçok sorunla karşılaşılmaktadır. Bu sorunlardan biri de çocukların kent içindeki park ve diğer açık yaşam alanlarını kullanmalarıyla ilgilidir.

Kentsel alanda çocukların boş veya tasarlanmış açık alanlara duyduğu ihtiyacın Batman kent merkezi içindeki kapasitesinin konu edildiği bu çalışmada, ilkokul birinci ve ikinci kademede okuyan çocukların ebeveynlerinin görüşlerine başvurulmuştur. Çoğunlukla çocukları park, bahçe veya oyun salonlarına götüren annelerin görüşleri ve deneyimleri, çocukların açık ve/veya çocuklar için tasarlanmış alanlar hakkında bize ilk elden bilgiler sunulacağı umulmuştur.

20. yüzyılın modernleşme anlayışının ürünü olan kentsel planlamaların çocuklarla ilişkisinin sorgulanması ise oldukça yaygın bir gündem oluşturmaktadır (Ruck, Peterson-Badali ve Freeman, 2017). Toplumun küçük vatandaş üyeleri olarak çocukların daha fazla kamusal alanda görülmeleri, park, bahçe, oyun alanları, sanat ve kültür etkinliklerinden yararlanma ve bu konularda karar alma süreçlerine katılma hakları vardır (Thomas, 2000; Derr, Chawla ve Mintzer, 2018). Ayrıca küresel dünyada artan terör, salgın, göç, doğal afetler gibi çok yönlü ve etkili olaylar, çocuk refahını koruma ve güçlendirmeye yönelik daha fazla çocuk odaklı kent yönetimi için neler yapmamız gerektiği sorusunu önümüze getirmektedir.

Türkiye'de iç ve dış göçlerin yanı sıra yenidoğan sayısına bağlı olarak illerin nüfus artışı hızı ve sebepleri farklılık göstermektedir. Ancak Güneydoğu Anadolu illerinde yenidoğan nüfusun bu artışta Türkiye ortalamasının üstünde bir orana sahip olduğu görülmektedir (TÜİK,2021a). Dolayısıyla bu illerin çocuk nüfus sayısının il nüfus sayısına oranına binaen bu illerdeki çocuk alanları ihtiyaçlarını önemli kılmaktadır.

Türkiye'de kentlerin yönetimi ve planlaması da birçok açıdan tartışma konusu olmaktadır. Bunlardan biri de son dönemde sıkça gündeme gelen çocukların kentsel yaşamda ve kent yönetim politikalarındaki yeridir (Çakırer Özservet ve Küçük, 2015). Açık park ve oyun alanları da çocukların ev dışındaki şehir hayatının odağında yer almaktadır. Batman son yirmi yılda fiziksel (Alaeddinoğlu, 2010; Biçen, 2011) ve nüfus açısından büyük bir büyüme göstermiştir (TÜİK, 2021a; Türkiye'nin toplam nüfusu

içindeki 0-17 yaş grubu, 2000 yılında 408 820, 2020 yılında ise 620 278 olmuştur.

Batman'ın toplam nüfusu içindeki çocuk nüfusu oranı ve Batman'ın fiziksel iskânı içinde çocukların yararlanabileceği park ve açık alanların oldukça küçük bir alan teşkil etmesi, bu alanları çocuklar ve kentsel politikalar açısından sorunsallaştırmamızın sebepleridir. Çocukluk dönemi yaşlarında çocukların sosyal ortamı kadar fiziksel çevresinin zenginliği de çocukların sosyal ve zihinsel gelişimini önemli oranda etkilemektedir. Bu öneme binaen, Batman'da çocukların park bahçe ve çocukların yararlandığı diğer açık alanların ihtiyaca ne kadar cevap verdiği, bu araştırmanın temel sorularından bir tanesidir.

Çocukların Park ve Diğer Açık Alanlarla İlişkisine Dair Literatür Değerlendirmesi

Gerek çocuklar gerekse de kent, disiplinlerarası bir alan olduğu için, çocuk-kenstsel alanlar ilişkisi de çok yönlü olarak ele alınmaktadır. (Çok yönlü bir bibliyografya için bakınız: McKendrick, 2000). Bu bağlamda üretilen çocuk odaklı kent politikaların ürünü olarak "çocuk dostu şehir" anlayışı, kent yönetimleri için yol gösterici olarak sunulmaktadır (UNİCEF, 2014). Bir kentte "çocukların iyi olma hali" ise sadece yaşam alanlarının nicel ve nitel varlığı, çocukların kent planlamalarındaki yeri kadar, sosyal ve kültürel politikadaki yeri, eğitim, sağlık, beslenme gibi birçok konudaki hak ve yeterlilikleriyle de ilişkilidir (Ben-Arieh et al, 2001; Ben-Arieh et al., 2014; Brandshaw ve Richardson, 2009; Fattore et al., 2019; Nerse, 2020a).

Büyük Amerikan kentleri örneğinde Jane Jacobs'un (2011) gösterdiği gibi, şehirlerin konut ve nüfus değişimlerinden insan ilişkileri son derece etkilemektedir. Özellikle suç oranları artmakta, insanlar birbirlerine daha mesafeli davranmakta ve çocukların da ev dışında zaman geçirmesi gittikçe riskli olmakta ve daha az keyifli olmaktadır (Jacobs, 2011). Şüphesiz çocukların kentsel alanlardaki yaşam sınırları kısa zamanda oluşmuş değildir. Küçük birer satıcı, atölyede yardımcı, alışveriş yaparken, iş yasaları, çocuk hakları, eğitim politikaları gibi farklı etkenlerle çocukların modern kentlerde gittikçe kentsel kamusal alanlardan çekilerek daha fazla ev yaşamına mahkûm olmaları uzunca bir döneme yayılmıştır (Nasaw, 1985). 1960'lardan itibaren, özellikle 1970'li yıllarda, çocuk-kent, çocuk-oyun ve çocuk-mahalle ortamı ile ilgili araştırmaların ABD'de hızla arttığı görülür. 21. Yüzyılın ilk çeyreğine geldiğimizde ise bu ilginin genişleyerek ve gelişerek farklı disiplinlerin katkılarıyla devam ettiği söylenebilir (2000'lere kadar McKendrick, 2000'lerden sonrası için Holloway ve Valentine, 2000; Christensen ve O'brien, 2003; Spencer ve Blades, 2005 örneklerine bakılabilir. Türkiye'de çocuk-şehir ilişkisi üzerine yapılmış akademik çalışma-

ların bir değerlendirmesi için bakınız: Çakırer Özservet).

Barre (1984) de çocuğun bireyselleşmesini ve toplumsallaşmasını birlikte gerçekleştirmek istediğini, farklılığının tanınmasını ve ona toplumdaki yerinin verilmesini talep ederken, özgün yanlarını ilan eder, öte yandan da bağlı olduğu topluluğa sığındığını belirtir. "Bireysel" ile "toplumsal", "içerisi" ile "dışarısı" ayırımının modern toplumun bir tezahürü olduğunu ima eden Barre, çocuğun ev dışında toplumla nasıl iç içe olduğunu ifade ederken, günümüzde olmayanı da anlatmış oluyor:

"Çocuk eskiden her yaştan bireylerin bir arada bulunduğu geniş bir ailenin bağrında yaşardı. Seyrek ve sakıncasız taşıt araçları, sokakta insanların, satıcıların ve oyun oynayan çocukların bir arada bulunmalarına elveriyor, çocuk komşularını ve mahallesini yavaş yamaş keşfedebiliyordu. Küçük bir özel mekân ve serbest bir genel mekan arasında yer alan bir dizi yer ve kişi, birey ile toplumu, aile ile kenti birbirine bağlıyordu. Günümüz kentlerinde yaşayan çocuklar bu ilişki biçimlerinin ve bu yerlerin tümüyle yabancısıdırlar".

Çocukların dış mekân ve serbest oynayabilecekleri ve doğayı tanıyabilecekleri alan ihtiyacı eğitim felsefesi ve pedagoji açısından da takdir edilmektedir.

"Açık hava oyun ortamları, çocukların fiziksel ve sosyal çevre ile kendi müzakerelerini bağımsız olarak düzenleyebilecekleri ve daha sonraki yaşamlarında gezinmek için gerekli benlik netliğini kazanabilecekleri tek yer olabilir" (Perry 2001, s. 118). Ernest Casirer (1980) ise, çocuğun oyununun hazırlayıcı bir değer taşıdığını şöyle açıklamaktadır: "Oyun bize bir eğlenme ve yeniden yaratma olanağı verir ama aynı zamanda değişik bir ereğe hizmet eder. Oyunun gelecekteki etkinlikleri önceden yaşama gibi genel dirimbilimsel bir uygunluğu vardır" (s.156).

Thomson ve Philo (2004), çocukların oyunları ve dış mekân kullanımları üzerine yaptıkları araştırmalara dayanarak, yetişkinlerin çocuk oyunlarına ilişkin kavramlarının, genellikle çocukların oyun gerçekliklerini yeterince yakalamayan belirli fikirler etrafında döndüğünü ileri sürerler. Diğer yandan, çocukların oyun ve oynayacakları dış mekân seçimlerini bireysel, fiziksel ve sosyal faktörler etkilemektedir (Aziz ve Said, 2017). Genel olarak, çocukların doğal element çeşitliliği mevcut olduğunda, onları inşa edilmiş oyun öğelerinden daha fazla tercih etme eğilimi gösterdiği ve zamanının önemli bir bölümünü doğal unsurlar üzerinde veya bunlarla oynayarak geçirmeyi tercih etmektedir (Sargisson ve McLean, 2012).

Günümüzde kentlerin gelişip dönüşmesi, yeni teknolojilerin hayatımıza girmesiyle değişen yaşam tarzları ve gereksinimler, oyun, oyuncak ve oyun alanlarına da yansımaktadır (Kahya Canlı ve Demirarslan, 2020).

Teknolojik gelişmeler ve çağın gereksinimleri, insanların yaşam tarzları ve hayatta kalmak için duyulan ihtiyaçlar oyuna, oyuncaklara, oyun alanlarına da yansımıştır. İnternet ve dijital oyunların yaygınlaşması ile sokak oyunları giderek unutulmaktadır ve dijital oyun bağımlılığının getirdiği fiziksel ve psikolojik rahatsızlıklar artan bir hızda çocukları tehdit etmektedir.

Kentsel alanda çocuk oyun alanlarını farklı yönleriyle konu edinen çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalarda, çocuk oyun alanlarının çocukların gelişimindeki yeri (Ünal, 2009; Erten ve Demir, 2019), oyun alanlarının tarihsel gelişimi (Kahya Canli ve Demirarslan, 2020) oyun alanlarının güvenliği (Bulut ve Kılıçaslan, 2011; Kısakürek, 2019; Onay ve Kuş Şahin, 2019), oyun alanların sağlığı (Gül, 2012; Özkul, 2019), oyun alanlarının dizaynı veya ölçütleri (Türel, 1995; Bayraktaroğlu ve Büke, 2015; Çetin ve Özdemir, 2021; Demir vd. 2021); ebeveynlerin çocuk oyun alanlarıyla ilgili görüşleri değerlendirmiştir (Ulutaş ve Şimşek, 2014; Gül, 2012).

Kentsel alanlarda güvenli bir şekilde çocukların keyif alarak zaman geçirmesini sağlayan birçok unsur vardır. Örneğin, ebeveynlerin izin verdiği zaman ve koyduğu sınırlar, çocukların açık alanlarda oyun oynamak için yeterince cazip ortam olmalıdır.

Çocukların yaşamını ve haklarını dikkate alan bir şehir hayatında çocukların şehirlerde nasıl öğrenmelerini ve büyümelerini istediğimiz ve bunun için düşünmenin, kentsel tasarım planlama ve politikalarımıza nasıl dâhil edeceğimiz temel bir soru olarak önümüze gelmektedir.

Batman'da Çocuklar İçin Potansiyel Doğal ve Açık Alanlara İlişkin Bir Ön Değerlendirme

Gelişmekte olan ülkelerdeki yeni doğan nüfus artışının ihtiyaçlarına, başta ekonomik ve yönetimsel sorunlar olmak üzere, birçok nedenden dolayı cevap verilememektedir. Kentsel yönetim ve kent içinde çocuk yaşamının iyi olma düzeyi de bundan etkilenmektedir. 2020 Yılı Türkiye'nin toplam nüfusundaki toplam çocuk nüfusu oranı %27,2 oldu.(TÜİK, 2021b) . Yıllara göre bu oran düşse de, toplam nüfus içindeki oran oldukça yüksektir. Gelecek on yıllarla ilgili yapılan projeksiyonlarda toplam nüfus içindeki çocuk nüfusunun önemini koruyacağı öngörülmektedir.

4680 km² yüzölçümü olan Batman'ın nüfus yoğunluğu km² başına 133 kişi düşmektedir. Çok katlı binaların yoğun olduğu yeni mahallelerde kamuya açık ya da site içi çocukların oynayabildiği alanların nüfusun üçte birine yakını teşkil eden çocuk yaştakilerin (%27,2) ihtiyaçlarına cevap vermesi mümkün değildir. Kent merkezi nüfusu, şehir fiziki alanı ve toplam çocuk sayısı göz önünde bulundurulduğunda ise bu yoğunluğun daha fazla olduğu söylenebilir.

Batman Belediyesi Park ve Bahçeler Müdürlüğü'nden alınan bilgiye göre kamuya açık parkların toplam m² alanı 632.205'tir. Bu parkların 56'sı 1000 m²'nin altında ve çocukların yararlandığı oyun alet ve düzenekleri yoktur. Geriye kalan 101 adet park alanında ise belirli oyun araç ve düzenekleri vardır. Bu parklarda, kaydırak, salıncak, tahterevalli gibi kauçuk ağırlıklı sınırlı sayıda kurulu oyun araç ve düzenekleri mevcuttur. En büyük alana sahip Yaşar Kemal, Kine Em, 8 Mart Kadınlar Parkı ve Atatürk Parkı'nda ise az da olsa farklı oyun araç ve düzenekleri görmek mümkündür. Bunların kırık, sökük olanlarını yer yer görmek mümkündür. Gerek sorunlu olan oyun düzenekleri, gerek ise büyük alanlı parkların içinde bulunan yetişkin jimnastik aletlerini çocukların da kullanmaya çalışmaları tehlikeler yaratmaktadır.

Tablo-1: *Batman'da toplam nüfus ve çocuk nüfusu*

Batman İl nüfusu	620.278
Batman Merkez Nüfusu	445.874
Batman İl Genel Nüsusu içinde Çocuk (0-17)Sayısı ve oranı	249 121 % 39,5
Çocuk Nüfusunun Hane Halkı İçindeki Oranı%	80,01 (Türkiye sıralaması 4)

Kaynak: Bu tablo 2020 verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır (TÜİK, 2021b)

Bir ülke ya da şehir için çocuk nüfusunun toplam nüfus içindeki oranının yüksek olması kategorik olarak sorun şüphesiz yaratmaz. Çocuklar için yürütülen politikalar ve yaratılan imkânlar refahın da sorunların da kaynağı olabilir. Batman'da çocuk nüfusunun yararlanabildiği kentsel açık alanların niteliği ve niceliğinin yeterliliğini de bu bakış açısından ele alıyoruz.

Araştırmanın Metodolojisi ve Veri Toplama Süreci

Sosyal bilimsel araştırmalarda, incelenecek sosyal süreç ya da olgunun "ne olduğu", "nasıl olduğu", ne anlama geldiği veya "deneyimleyenlerin hangi ortak anlamalarla algılandığını" anlamak amacıyla nitel araştırma tiplerinden fenomenolojik yaklaşım tercih edilir (Creshwell, 2013, s.78-83; Tekindal ve Uğuz Arsu, 2020). Fenomenolojik desendeki nitel araştırmalarda, ayrıntılı ve derin bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanır. Bu olgular, olaylar, deneyimler, algılar ve ya durumlar günlük yaşantımızda farklı şekillerde karşımıza çıkar. Bir olguyla ilgili veri toplamada, görüşme, gözlem, doküman analizi teknikleri kullanılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2016).

Bu araştırmada da fenomenolojik araştırma anlayışıyla, Batman'da çocuk sayısı ve aktif olarak kullanılan park ve diğer açık alanlara dair ön bilgi ve gözlemlerden yola çıkılarak ebeveynlerin söz konusu alanların çocuklar için önemi, yeterliliği, gördükleri sorunlar ve beklentileri araştırılmıştır. Araştırma alanı, konusu ve veri kaynakları nispeten belirli olduğu için yarı yapılandırılmış görüşme soruları kılavuzluğunda annelerle yüz yüze görüşmelerin yapılması tercih edildi. Sorulara verilen cevapların kod, kategori ve temaları oluşturularak cevapların analizi yapılmıştır.

Çocuklar için açık hava alanlarını konu edinen bir çalışmanın veri kaynakları ile ilgili ilk akla gelen şey çocukların fikirleri olacağı açıktır. Hala patriarkal bir çocuk yetiştirme anlayışının yaygın olduğu Türkiye'de, Batman'da bu anlayışın daha fazla baskın olduğu gözlenmiştir. Bu sebeple, çocukların park ve diğer açık alanlarıyla ilgili düşüncelerinin ve bu alanlardan yararlanmasında ebeveynlerin belirleyici olduğu söylenebilir. Özellikle on yaş altı çocukların park ve açık alanları kullanmalarında ebeveynlerin düşünce ve yönlendirmelerinin etkili olmasından dolayı ebeveynlerin görüşlerine başvurulmuştur. Bu gerçeğe rağmen çocukların iyi olma durumuyla ilgili her konuda çocukların fikirlerinin birincil derecede önemli olduğuna inanıyoruz.

Bu çalışmada, çocukların iyi olma durumunun çocuk oyun ve iyi vakit geçirme alanlarının yeterliliğiyle ilişkisi, kent politikaları ve çocuk hakları ve ihtiyaçları çerçevesinde tartışılmış, daha sonra Batman şehrinin çocukların yararlanabildiği açık ve doğal alanların nicel ve nitel yeterlilikleri değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede, kişisel gözlemler, resmi kurumların verileri ve 2-14 yaş arası çocuk sahibi ebeveynlerle yapılan görüşmelerden elde edilen verilerden yararlanılmıştır. Daha fazla açık alana sahip kenar mahalleler ve okul bahçelerindeki park ve oyun alanları dışarıda bırakılmış, merkez mahallelerdeki parkları içerecek şekilde amaçlı örneklem tercih edilmiştir. Görüşmeler, çocuklarını parka getiren ebeveynlerle yapılmıştır. Parktaki çocukların 12-13 yaş ve üstü olanların kendi başına, daha alt yaşlardaki çocukların ise ebeveynleri tarafından parka getirildikleri gözlendi. Görüşülenlerin 5 tanesi çalışan olup, 7 tanesi ise ev hanımıdır. Verilen cevaplarla görüşülenlerin yaşı, mesleği ve aylık geliri arasında bir korelasyon görülmediğinden bu yönde bir değerlendirme yapılmamıştır.

Görüşlerine başvurulan kişilerle park ortamında görüşülmüştür. Park ortamının görüşülenlerin pratiklerinden bahsetmesinde kolaylık sağlayacağı düşünülmüştür. Park ortamında çocuklara refakat edenlerin neredeyse tamamının çocukların anneleri olduğu gözlenmiştir. Bunun sebebinin kültürel olduğu söylenebilir. Babalar çalışırken, anneler genellikle ev işleri ve çocuk bakımıyla ilgilenmektedirler. Babaların çocuklarla parklarda görülmemesinin ataerkil kültürün bir görünümü olduğu söylenebilir.

Tablo 3: *Katılımcıların Profilleri*

Katılımcı/ Cevap niteliği	**Cavidan**	**Tevhide**	**Merve**	**Türkan**	İnci	**Zana**	**Feryal**	**Leman**	**Canan**	Yıldız	Mercan	Huriye
Yaş	32	43	47	40	28	36	28	24	28	36	38	32
Gelir/Bin	8	3	5	4	1,6	3,5	4,5	4	4	5	?*	2
Çocuk Yaşları	6,8	6,4	6	5,6,15	6	3,6	5	3	?	(2)**	(3)	(3)
Günlük dışarı izni/saat	***	1	****	1	1-2	2	1-2	4-5	1-2 gün, 1-2 saat	2	*****	2-3

*Gelirini belirtmemiştir. **İki çocuğunun olduğunu belirtmekle beraber, yaşlarını belirtmemiştir. ***Çalıştığı için haftada iki üç defa dışarı çıkartabildiğini belirtmiştir. ****Çocuğunun dışarıyı sevmediğinden genelde evde olmayı tercih ettiğini belirtmiştir. ***** Çocuklar fırsat bulduğu her an dışarıya çıkmaktadırlar.

VERİLERİN ANALİZİ

Ailelerin Çocukların Dış Mekânlardan Yararlandırma Eğilimleri

Görüşülen annelerin tamamına yakınının ev kadını olması, onların çocukları dışarıya çıkarmalarını etkilemektedir. Ev işlerinden arta kalan zamanlarında ya da planlı olarak çocuklarını parklara çıkarabilmektedirler. Annelerin bu anlamda bir planlamaya bağlı olarak çocukların açık hava ihtiyaçlarını giderdikleri söylenemez. Bu yönde kullanılan ifadelerin "yapabildikleri zaman" çocuklarını dışarıya çıkardıkları anlaşılmaktadır.

"Genelde her gün bir saat çıkartmaya çalışıyorum. Daha fazla çıkartmak istiyorum ama vaktim olmuyor maalesef. Ama elimden geldiği kadar her fırsatta çıkartıyorum"(Türkan, 40).

"Günde bir saat, en fazla. Genelde çocuğum evdedir. Ev işi yapıyorum. Sürekli kontrol edemediğim için çok çıkartamıyorum." (Tevhide, 43).

"Hergün 2 saat çıkartıyorum bahçeye o kadar daha fazla vaktim olmuyor" (Zana, 36).

"Ödevlerini yaptıları zaman ödül olarak veriyoruz. Günde en fazla 2-3 saat daha fazlasına izin vermiyorum" (Huriye, 32).

"Günde bir iki defa çıkartıyorum o da ben yanında olduğum sürece

tek başına çıkartmıyorum çünkü daha küçüktür" (İnci,28).

"Ancak haftada iki üç defa o da tatil günlerimde çıkartabiliyorum. Ben çalışan bir anne olduğum için sık sık çıkartamıyorum"(Cavidan,32).

"Haftada bir iki gün birkaç saat sadece başkada çıkartmıyorum" (Canan,28).

Görüldüğü gibi, çocukların düzenli olarak bahçe, park veya evin yakınındaki herhangi bir açık alanda oynamalarına izin verilip verilmemesinin sebepleri değişmektedir. Bu sebeplerin bir bölümünün annelerin şartlarına bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir bölümünün ise çocuklara bağlı şartların etkili olduğu görülmektedir.

"*Benim çocuğum çok dışarıyı sevmiyor. Bu yüzden çok çıkmak istemiyor genelde, evdedir. Bir tek okula gittiğinde çıkıyor o kadar onun dışında sürekli evdedir" (Merve,47).*

"Çocuklarımın dışarıda eskiden çok sık oynamalarını isterdim ama dışarıdaki insanlardan ve insanların artık ne yapacağını bilmediğimden dolayı biraz azalttım.. Günde 2 saat en fazla ondada ben nöbette bekliyorum balkonda *hâlbuki rahat rahat oynasalar daha güzel olurdu ama işte dünya çok kötü olmuş"(Yıldız,36).*

"Çocuğum her fırsatta çıkıyor arkamı döndüğüm an sokakta engel olamıyorum. Kızıyorum da. Ne yapsam da engel olamıyorum" (Mercan, 38).

Ailelerin site, müstakil ev ya da apartman dairesinde oturmalarına bağlı olarak, çocukların dışarıda vakit geçirmelerini etkilediği gibi dolaylı olarak ailelerin çocuklara tanıdığı zaman ve güvenlik endişeleri ile ilgili tutumlarını da etkilemektedir. Örneğin, herkese açık park ve açık alanlar yerine daha güvenli görülen kendi evlerinin bahçelerine ya da evin önünde çocuklarının oynamalarına izin verilenler de vardır.

"Çocuğum genelde ev ortamında oyuncaklarıyla oynuyor arada havalar güzel olursa çocukları da çıkarırız 1-2 saat sadece onun dışında sürekli evin önündeki dar bahçede oynuyor" (Feryal, 28).

"Çocuğum gün içinde 4-5 saat bahçede oynuyorlar. Bahçemiz olduğu için o yönden avantajlıyız" (Leman,24).

Çocukların açık hava ihtiyacını gidermeleri, mekân değişikliği yaparak psikolojik rahatlama, temiz hafa alarak sağlıklarını destekleme, akranları ile buluşarak sosyal kültürle ilişki kurmaları, çevreyi fiziksel kabiliyetlerini test ederek fiziksel çevreyi tanımaları ve bazı pratiklere bağlı olarak yeni deneyimler kazanmaları açısından da önemlidir. Ailelerin değişen imkânlarına rağmen çocuklarının bu ihtiyaçlarının farkında oldukları ve bu ihtiyaçlarını giderme çabası içinde oldukları anlaşılmaktadır.

Çocukların Açık Alanları Kullanma İmkân, Tercih ve Amaçları

Araştırmada, ailelerin çocukların dış mekân ihtiyaçlarını nerede giderdikleri ve kullandıkları alanlarda ne tür etkinlikler yaptıklarını tespit etmek üzere bazı sorular yönelttik. Verilen cevaplar, parklardaki gözlemlerimizin dışında farklı bilgileri içermediğini gördük. Tabi ki ebeveynlere sorduğumuz sorular, gözlemlerimizin teyidi için değil, parkların sunduğu imkânlar ve çocuklarının hangi etkinlikleri yaptıkları ve bunları nasıl anlamlandırdıklarıydı. Verilen cevaplara baktığımız zaman, bunları üç gruba ayırmak mümkündür: Birincisi, fırsat buldukları zaman parkları kullanan ailelerin ayrıca alış veriş merkezleri (AVM) ve kendilerinin ya da yakınlarının köylerine giderek çocuklarına farklı bir mekânsal ve sosyal deneyim yaşatmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır:

"Parka götürüyorum, bazen köye götürüyorum, Avm ye götürüyorum. Geçen gün köye götürdüm, piknik yaptık köydeki çocuklarla top oynadı, çimenlerde koşturdular çok mutlu olmuştu Avm ye götürdüğümüzde çarpışan arabalara bindirdik. Lünaparka götürdük dönme dolaba bindirdim çok mutlu oldu" (Türkan, 40).

"Biz emekli TOKİ'de oturuyoruz oranın parkı var orda salıncaklara biniyor, kaydıraklara biniyor yada bahçesinde taşla toprakla oynuyor" (İnci, 28).

"Biz Tilmas Tokide oturuyoruz oranın parkı var, bizim kendi bahçemiz var geniş orada bisiklet sürüyorlar, sukutur (scooter demek istiyor) *sürüyorlar. TOKİ'nin oyun parkında oyuncaklara biniyorlar (Zana, 36).*

"Genellikle parkta oynuyorlar. Orada ki kaydıraktır, salıncaktır, toprakla, çimenle, oynuyorlar. Onlardan kendilerine çok farklı oyunlar uyduruyorlar" (Yıldız,36).

"Genellikle parka götürüyorum yada bisiklet sürebileceği rahat hareket edebileceği geniş alanlara götürmeye çalışıyorum" (Cavidan, 32).

Çocukların ev dışında zaman geçirdikleri yerler arasında mahalle parkları ilk akla gelen yerler olsa da parklara farklı sebeplerle çocuklarını götür-e-meyen aileler, çocukların dış mekân ihtiyacını karşılamak üzere başka seçenekleri de kullanmaktadırlar. Çocukların parklarda yaptıkları etkinliklerin aynı ya da benzer oldukları anlaşılmaktadır. Yaptığımız gözlemlerde de farklı renk ve şekillerde olsa da park oyun alanlarının tek düze araçlarla donatılmış olduğunu söyleyebiliriz. Bunun parkların çocuklara ve tabi ailelere çekici gelmesinde etkili olduğu anlaşılıyor.

Açık hava tercihleri ve kullanılan alanların kullanım biçimleriyle ilgili ikinci bir gruba göre ise parkların çekici olmaları açısından çocuklara sunduğu pek bir şey yoktur. Dolayısıyla parklar, çocuklar kendi evlerinin

bahçesinden veya sokaklarından sıkıldıklarında alternatif yerler olarak kullanılmaktadır.

"Sadece evin bahçesiyle yetiniyoruz yakınlarda park olmadığı için bahçe ve sokakta oynuyor genellikle" (Leman, 24).

"Genelde bina bahçesi veya yakında bir park var, o da koşturmaktan öteye geçemiyor. Parkta hiçbir şey yok ne bir salıncak nede kaydırak hiçbir şey yok"(Canan, 28).

"Apartman bahçesinde genelde oynar ve yakın mesafede bir park var havalar güzel olunca oraya da götürmeye çalışıyorum. Çocuk dışarıda kumla, çimenle, parktaki salıncaklar da kaydıraklardan oynuyor" (Feryal, 28).

"Çocuğum dışarı sadece okula gitmek için çıkıyor. Okulun bahçesinde top oynuyorlar onun dışında evdeyken hiç çıkmıyor. Avm yi seviyor oraya götürüyorum o kadar" (Merve, 47).

Üçüncü grup ailenin ise çocuklarını parkalardan yararlandırma istek veya alışkanlıklarının olmadığı anlaşılmıştır. Bu ailelerin bazıları için AVM'lere çocuklarını götürmek daha eğlenceli olup, akranlarıyla görüşme işçin okul günlerinin yeterli olduğu düşünülmektedir. Bazıları için ise çocuklarını parklara götürmemeleri, parkların olmaması ya da çekici olmamasının etkisi kadar, evlerinin bahçesi, sokağı ya da evlerinin yakınında oynayabilecekleri başka boş alanların olmasının etkili olduğu söylenebilir.

"Çocuğumun oyun oynadığı alan sokaktır o da güvenli değil başkada oyun alanı yok. Sokakta top oynuyor genelde başka bir şey yok" (Tevhide, 43).

"Sokak, kapının önündeki küçük boş alan buralardadır genellikle. Sokakta top oynuyor, çamurla oynuyor, oyuncakları var onlarla oynuyor" (Mercan, 38).

"Çocuklar genelde kapının önündeki bahçede oynarlar arda bir parkada götürüyorum. Ama sık sık götüremiyoruz" (Huriye, 32).

Parklar çoğunlukla tek düze bir tasarıma sahip olsalar da çocuklara yönelik oluşturulan kamusal alanlar olduğundan isteyen ailelerin bunları tercih etme eğilimleri vardır. Ancak, bazı ailelerin parklardan yararlanmayı tercih etmemeleri ya da çocuklarının parka gitmek istememesi birçok faktöre bağlı olduğu söylenebilir. Bazı aileler çocuklarının okulda okul arkadaşlarıyla oynamayı sevdiğini, ancak parka gitmeyi sevmediğini belirtmesi ilginç olsa da anlaşılabilir bir durumdur bu. Çünkü parklarda çocuklar yalnız oynamak yerine çoğunlukla bir grup arkadaşla anlaşarak oynamaktadırlar. Ancak çocukların birlikte oyun oynamaları ancak daha önce birbirlerini tanımaları ve bir birlerine yakınlık duyduklarında mümkün olmaktadır.

Çocukların Açık Alanları Kullanmasının Önemi

Parklardaki çocuk oyun alanları ve araçları genel olarak birbirinin aynı veya çok benzeri olsa da çocukların parklarda oynadıkları oyun çeşitleri oldukça fazladır. Çocukların parklarda vakit geçirmeyle ilgili duygu ve düşüncelerini soramazsak da ev ortamından farklı olarak açık alanlarda-parklarda yaşadıklarının çok farklı olduğunu annelerinin ifadelerinden de anlayabiliriz.

"Açık hava doğa her zaman çok önemlidir. Doğal hayat, doğal yaşam, yeşillik insan yaşamının sağlığı açısından çok faydalıdır. Çocuklar dışarıda doğayı öğrenir, hayata bir ön hazırlıktır aynı zamanda" (Tevhide, 43).

"Sağlık açısından çok önemli ama benim çocuğum çok çıkmak istemiyor. Bende dışarıdan çok korktuğum için işime geliyor açıkçası" (Merve, 47).

"Hava alması, ortama alışması, yaşıtlarıyla oynaması sosyalleşmesi, özgüveni gelişmesi için dışarısı çok önemlidir" (Türkan, 40).

"Sosyal hayat için, içine kapanmaması için, etrafı bilmesi için, hayatı anlaması için, bir de çocukları görünce çok mutlu oluyor" (İnci, 28).

Bu ifadelerden de annelerin çocuklar için açık havanın önemi, akranlarıyla buluşup sosyalleşmesi ve gerçek hayatı öğrenmesine vurguladığı görülmektedir. Ayrıca, park ve açık alanların ev ortamından farklı olarak hangi yararları sağladığını, parklarda bireysel ve akranlarıyla iletişime geçtikleri zaman (Nerse, 2020b) çocuklarının yeni yetenek ve özelliklerinin ortaya çıktığına da dikkat çektiler.

"Benim iki tane çocuğum var evde sürekli didişirler ama parkta birbirlerini koruyup kolluyorlar. Ya da evin içinde sabit oyunlar oynuyorlar ama dışarı çıktıkları zaman çok farklı oyunlar oynuyorlar hayal güçlerini genişletiyor. Birde benim küçük oğlum evde düştüğü zaman saatlerce ağlar ama dışarıda düştüğü zaman kalkıp hiçbir şey olmamış gibi oyununa devam eder. Bir nevi hayata başlangıçtır dışarıda oynamak. Dış mekân bağımsızlıktır çünkü sen onun yanında olduğun zaman sürekli senden bekliyor ama dışarıda her şeyi kendi hallediyor"(Yıldız, 36).

"Kendi yaşıtlarıyla iletişim kuruyorlar. Onlarla olan iletişim anne-babayla olan iletişimden farklı oluyor. Biz onunla aynı dili konuşmuyoruz. Onlar birbirlerini daha çok anlıyorlar, daha kaliteli vakit geçiriyorlar. Ayrıca çocuklar artık evdeki oyuncaklardan çok sıkılıyorlar. Çocuğum artık tencereyle tavayla oynuyorlar sıkılıyorlar çünkü evde o enerjiyi atamıyorlar. Dışarıda 2 saat bile o enerjiyi atmalarına yetiyor" (Zana, 36).

Park ve Açık Alanlardan Yeterince Yararlanılmamasının Sebepleri: Mesafe, Hijyen, Kaçırılma, Taciz ve Trafik.

Ebeveynlerin genel olarak çocuklarının psikolojik, sosyal ve fiziksel gelişimi için açık havada vakit geçirmelerini önemsediği görülse de yeterince park ve diğer açık alanlardan faydalanmamasının önünde hangi engellerin olduğunu öğrenmeye çalıştık. Öncelikle parkların oturulan eve uzaklığının etkisini sorduk.

"Daha yakında bir park olsaydı sürekli götürürdüm ama uzak benimde vaktim olmuyor sürekli götüreyim" (Türkan, 40).

"Bizim eve yakın park yok. İmkânlarımız da sınırlı götürelim parka. Hep kapının önündeki küçük bahçedeler" (Mercan, 38).

"Mesafe tabi ki de önemli çocuklar genelde evin bahçesinde oynarlar. Park bizden çok uzakta olduğu için sık sık gitme imkânımız olmuyor" (Huriye, 32).

Gidebilecekleri kısa yürüme mesafesinde olanların parklardan yararlandıkları, ancak göreli olarak oturulan sokağa daha uzak olması, ailelerin parkları daha az kullanmasında etkili olmaktadır. Diğer yandan, oturdukları eve parkın yakın olması, kendileri için birer şans olarak görülmektedir. Gidilen parkın yakın olması, çocuklarının evden kontrolünü de kolaylaştırmaktadır. Parkların uzak olması durumunda ise, çocukların daha çok evin bahçesinde ya da sokakta oynamalarına izin verilmektedir. Kimi annelerin evin bahçesinden kastının evin önündeki kaldırım ve sokak olduğunu anladık.

"Biz şanslı olan ailelerden oyun oynama alanları bize birkaç dakikalık mesafede ve mesafe bizim için oldukça önemli" (Canan, 28).

"Görüş açımda olacak görecem ben onu oynadıkları alanlar zaten bizim binanın önündeki bahçe. O yüzden mesafe benim için çok önemli" (Zana, 36).

Mesafe çok önemli ben şanslıyım o açıdan çünkü kapımın önü park hemen ama buna rağmen korkuyorum sürekli balkondan onları izliyorum. Daha uzak olsaydı hayatta yollayamazdım (Yıldız, 36).

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, anneler parkların yakın olup olmamasını çocuklarını gözetebilmeleri açısından önemsemektedirler. Ailelerin çocuklarını parklardan (ve de evin sokağından, bahçesinden) yararlandırma sıklığı ve süresini etkileyen başka etkenler de vardır. Bunlar ise, park ve bahçelerin, sokağın, güvenliği, çocuklar için yeterince eğlenceli ve çekici olup olmamasıdır.

"Salıncaklar ve kaydıraklar çok uygun değil ama uydurmaya çalışıyoruz idare ediyoruz" (Cavidan, 32).

Yaşına uygun olan oyuncaklara bindiriyorum parkta o da en fazla 2-3 taneden fazla değildir" (Türkan, 40).

"Uygun bence hem zaten çocuklar her zaman daha fazlasını istiyor" (İnci, 28).

"Uygun çünkü park var, bahçesi var ona çok faydası oluyor. Gelişimini daha iyi tamamlıyor" (Zana, 36).

"Şimdilik evet. İleriki yaşlarda yeterli olmayacak. Çocuklar yavaş yavaş doyumsuz oluyorlar" (Canan, 28).

Aileler, çocuklarını park oyun alanları ve oyun elemanlarından yararlandırsa da, gerek yaşları gerekse parktaki oyun elemanlarının sayısı ve işlevselliği açısından parkları çocukların ihtiyaçları açısından tatmin edici bulmamaktadır. Çocukların açık havada vakit geçirmelerini bir zaruret olarak görüldüğü de açıktır. Bu zarureti gidermenin bir yolu olarak, tüm yetersizlik ve olumsuzluklara karşın çocuklarını evin bahçesi, sokağı ya da daha dar bir giriş alanında oynamalarına izin verenler ise bu alanların çocukların yaşına uygun olmamasına, dar olmasına ve tehlikelerine vurgu yapmaktadırlar:

"Çocuğun oyun alanı sokaktır. Sokakta çocuğun yaşına uygun değil. Çocuğun oyun oynayabileceği hiçbir oyuncak yok" (Tevhide, 43).

"Bahçe dar geliyor çocuğum bazen koşup oynamak, bisiklet sürmek istiyor. Ancak yeterli büyüklüğe sahip olmadığı için çok oynayamıyor" (Feryal, 28).

"Bahçe uygun ama sokaklar çocuğum için tehlikeli ama mecbur oyun alanı olmayınca mecburen göndermek zorunda kalıyorum" (Leman, 24)."

"Oyun alanı yok sokak var o da çocuklar için uygun değil hep arabalar geçiyor" (Mercan, 38).

"Şuan bahçe yeterli ama çocuklar büyüdüğünde yetmeyecek çünkü daha geniş alanda oynanan oyunlar oynamak isteyeceklerdir" (Huriye, 32).

Park ve diğer açık alanlardan yararlanma eğilimlerinde bu alanların hijyen boyutuyla ilgili ailelerin düşüncelerini de öğrenmeye çalıştık. Yaptığımız gözlemlerde ailelerin çocuklarını parklardan yararlandırmanın sağlık ve sosyal sonuçları açısından farklı düşündüklerini anladık. Bu farklılığın ise parkların durumu, çocuklarının hassasiyeti ve ailelerin önceliklerinden kaynaklandığını değerlendirdik. Bazı aileler çocuklarının sık hastalanmasından şikâyet ederken, bazı ailelerin ağır olmayan hastalanmayı normal görüyor ve açık alanda çocukların enerjilerini atmasını çok önemli olduğunu düşünüyorlar.

"Sokakta her türlü sağlık sorunları olabilir. Benim çocuğumun bünyesi hassas bu yüzden sürekli grip oluyor. Bende hastalanmasın diye temizliğine ve sıkı giydirmeye çok önem veriyorum" (Leman, 24).

"Valla bizim mahalle çok kirlidir. Hayvan atıkları çok var, pis sular var dışarıda. Çocuk sürekli enfeksiyon kapıyor. Benim bir tane çocuğum çok hassastır sürekli hastadır. Hastanelerdeyiz sürekli götürüyoruz" (Mercan, 38).

"Dışarısı her zaman tehdit oluşturur ama çocuğun hayatı öğrenmesi için gereklidir. Çocuğun düşmesi lazım ki ayağa kalkmayı öğrensin. Sağlığını korumak için çok sık yollamıyoruz zaten o konuda dikkat ediyoruz" (Huriye, 32).

"Çocuğumu korumak için hiç kimsenin elinden bir şeyler yiyip içmeyin derim yabancıların elinden hiçbir şey alınmaz. Ya da parkta çok kirli sular birikiyor o çok tehdit yaratır. Hasta olmamaları için çok dikkat ederim kıyafetlerine, el ve yüz temizliğine dışarıdan geldiği gibi ellerini ve yüzlerini yıkayıp kıyafetlerini değiştiririm" (Yıldız,36).

"Çocuğumun düşüp bir yerini incitmesi, yaralanması o tarz şeyler tehdit eder onun dışında hastalanması bir tehdit oluşturmaz. Çünkü çocuklar hastalanarak hastalığa direnci artar. Çok aşırı bir hastalık değil ama çok kötü bir hastalığa yakalanırsa korumak için dışarıya yollamam" (Cavidan, 32).

"Dış mekân çok tehdit etmez. En önemli şey evden kurtarmaktır. Çocuk eve gelir gelmez Telefona ya da tablete sarılıyor. Dış mekân çocuğu teknolojiden kısa bir süreliğine de kurtardığı için bence sağlığa faydası bile vardır" (Tevhide, 43).

Aileler, çocuklarını parklardan ve oyun oynadıkları diğer açık alanlardan yararlandırırken, başta çocuklarının yabancılar tarafından kaçırılması olmak üzere, taciz, trafik, uyuşturucu satıcıları ve düşüp yaralanabileceklerinin endişesini yaşamaktadırlar.

"Benim çocuğum sokakta oynadığı için en başta arabalardan korkuyorum. Ara yol olduğunu bile bile aşırı hız yapan sürücülerden korkuyorum. Diğer bir korkum istismar haberlerde görüyoruz hep çocuklara ne yapıyorlar" (Tevhide, 43).

"Çağımızın hastalığı var sapıklık, dışarıda bir sürü psikolojisi bozuk sapık var onlardan korkuyorum onun dışında çok korktuğum bir şey yok" (Zana, 36).

"Dışarısı yeterince güvenli gelmiyor. Güvenlik yok bir an gözümü ayırsam sanki alıp kaçıracaklar gibi geliyor bana her şeye ben müdahale etmeliyim" (Feryal, 28).

Çevreye güvenmiyorum. Sürekli başına bir şey gelecek korkusu yaşıyorum" (Canan, 28).

"Yabancılardan gelecek kötü şeyler mesela küçük çocuklara yiyecek diye uyuşturucu madde verebilirler. Ya da pedofili biliyorsunuz ki çağımızın hastalığı bu ve çocuğumu yalnız bırakamıyorum hiç bu yüzden. Ya da parkta düşebilir, yaralanabilir, bir yerlerini incitebilir" (Yıldız, 36).

"Dışarda çok kötü insanlar var haberlerde görüyoruz çocuklara ne kadar kötülük yaptıklarını. Ayıca trafik çok kötü burada tek şerittir, çok hızlı gidiyorlar. Çocuğuma Allah korusun bir araba çarpacak diye çok korkuyorum" (Mercan, 38).

"Yollar tehlikeli, insanlarda çok tehlikeli, ağızlarına pis bir şey atabilirler. Dışarısı kötülüğün ana kaynağı neredeyse. Çocuklarda çabuk kandırılacak durumdalar" (Huriye, 32).

Yukarıda sıklıkla belirtilen endişelerden dolayı ailelerin açık alanlarla ilgili belli başlı korkularının olduğu ve bu korkulardan dolayı da çocuklarla ilgili oldukça koruyucu bir tutum göstermektedirler. Bu durum, kentsel mahallelerde geleneksel sokak kültürünün ve çocukların akranlarıyla ilişkilerinin ortadan kalktığını ya da oldukça azaldığını göstermektedir. Genel olarak, kentin gittikçe güvensiz, olduğunu, mevcut çocuk yaşam alanlarının daraldığına dair başka araştırmalar da doğrulamaktadır.

Örneğin, Cevher Kalburun (2014), Denizli ilindeki okul öncesi çocukların dış mekânda oyun oynama fırsatları ve ebeveynlerin bu konudaki görüşlerini incelediği çalışmasında, çocukların oyun alanı olarak çocuk parkı ve evin/apartmanın bahçesinin tercih ettiği ve çoğunlukla günde bir defa dış mekânda oynarken çocukların yetişkin veya büyük kardeş tarafından gözlendiği saptanmıştır. Çocukları dış mekânda oynarken ebeveynler, çoğunlukla trafik, kötü niyetli yabancılar, kaçırılma ve yaralanma ile ilgili kaygılarını belirtmiştir. Ebeveynler, ayrıca, çeşitli alternatifler içeren çocuk parkı ve yeşil alanların yaygınlaştırılması ve çocukların oyun ortamlarında güvenliğin arttırılmasıyla ilgili taleplerini dile getirmişler. Çocukların kentsel mekânlardaki varlığının yeni medya haberlerindeki yansımasından yola çıkarak çocukların kent içerisinde ne tür sorunlar yaşadıklarını ve karşılaştıkları tehditleri araştıran bir diğer araştırmada (Kurt, 2020), çocukların kent içerisindeki kamusal alanları kullanırken benzer tehditlerle karşılaştıkları sonucuna ulaşmıştır.

Ensarioğlu'nun Bursa'nın Nilüfer ilçesinde yaptığı araştırmada da çocukların şehirde en fazla yeşil alan ve parkların olmasını olumlu bulduklarını, aynı zamanda en fazla önemsedikleri sorun ise parkların ve yeşil alanın azlığı ve nitelikli olmaması, trafik problemi, çevre ve hava kirliliği yanında sosyal imkânların azlığı olmuştur (Ensarioğlu, 2021).

Kentsel dönüşüm projeleriyle değişen geleneksel mahalle yapıları ve insan ilişkileri, çocuklar açısından da sosyal çevrenin anlamını değiştirdi (Özkul ve Aydın, 2019; Yılmazöz, 2010; Yılmaz, 2019). Çocuk parkları ve oturulan konuta yakın açık alanlar, çoğunlukla ailelerin çocukları için planlanmış zaman içinde yararlandığı yerler olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında; parkların çocuklar için ne kadar fiziksel çevre ve akranlarıyla kaynaşma için önemli olup olmadığını önemli bir soru olarak öne çıkarmaktadır. Jane Jacobs (2011), öncü çalışmasında şehirlerde kamusal alanın daralmasının bir sonucu olarak "kamusal karakterlerin ve kaldırım hayatının bulunmadığı yerlerde haberler etrafa yayılamıyor" (s.89).

Jacobs'a göre (2011), çocukların birbirlerinden haber alması, deneyimlerini paylaşması ve farklılıklara hoşgörüyle bakmaları için onların bir araya gelmeleri gerekir. Ancak onların tehlikelere karşı korunabilmeleri ve dayanışma içinde olmalarının kaldırım hayatının bulunduğu yerlerde mümkün olduğunu göstermektedir. Çocuklar için tasarlanmış mahalle ve toplu konut parklarında çocukların daha fazla tehlikelerle karşılaştıklarını ve çocuklar arasında dayanışmanın olmadığını belirtir. Çözüm olarak, kamusal hayattan yoksun, özellikle şehir alanlarının değil (özellikle özel sitelerin), farklılıkların "şerefli ve mahrem koşullarda barış içinde bir arada oturmasına yetecek bünyevi donanımın bulunmasıyla mümkün ve normal olabilmektedir" (s.94-96).

Harvey'in (2003, s. 939) "kent hakkı" bahsettiği şeyin sadece var olana erişim hakkı değil, kenti istediğimiz gibi değiştirme hakkını da içerir. Bunun yanında, çocukların kamusal alanda yetkilerine uygun hak ve sorumlulukları olan aktörler oldukları görüşünü de desteklemektedir (Aktaran Karsten and Vliet, 2017, s. 533).

Çocuklar, ev dışında vakit geçirebilecekleri park gibi yapılandırılmış alanlar ve boş arsalar, apartman ve site bahçeleri gibi açık alanlardan yararlanmaktadırlar. Ancak yapılandırılmış alanlar daha çok yetişkinlerin tercihlerini yansıtmaktadır. AVM'ler ise, jeton ya da biletle yararlanılan oyun alanları dâhil bu anlamda daha fazla yetişkin tercihlerini yansıtmaktadırlar. Başka bir ifadeyle, çocuk oyun alanlarının tasarımı sürecinde çocuklarının görüşü alınmamaktadır. Ayrıca çok sayıda park için çıkılan ihaleler aracılığıyla alınan park oyun araç ve gereçlerinin tek tip ya da sayıca az çeşitlilik göstermesi de parkların çocuklar için daha az cazibeli olmasını etkileyebiliyor.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Plansız kentleşme, birçok kamu hizmetini ve şehir yaşamını olumsuz etkileme potansiyeline sahiptir. Günümüzde çocuk hakları ve kent politikaları daha sık birlikte gündeme gelse de Türkiye'de çocukların kentsel yaşam alanları ile ilgili ihtiyaçlarının karşılandığı söylenemez. Çocuklara

yönelik yapılan faaliyetler yapısal değil, dönemsel ihtiyaçları gidermeye yönelik olmaktadır. Bu amaçla yerel yönetimlerin çocuklar için yaptığı faaliyetlerin daha çok kapalı alanlarda sanatsal ve kültürel kurslar yanında okul derslerine yardımcı ek ders veya kurslar açtıkları görülmektedir. Ailelerin de okul saatleri dışında bu kurslara yoğunlukla çocukları göndermeleri ayrıca bir tartışma konusudur.

Türkiye'de birçok şehirde örnekleri görülebileceği gibi, Batman'da da bazı mahalleler açık alanlar açısından avantajlı görünürken, bazı mahallelerin ise yeterli açık alanlardan yoksun olduğu, var olanların ise genişlik, içerik, güvenlik ve sağlığa uygunluk açısından yetersiz olduğu görülebilir. Kentsel genişleme süreçlerinde kamuya açık yaşam alanlarına imar planlarında yeterli alan bırakılmaması ve bu alanlarda daha sonra kamulaştırma ihtiyacı doğduğunda hem hukuki hem de mali anlaşmazlıklarla karşılaşılmaktadır. İmara açılacak yeni alanlarda ve kentsel dönüşüm planına alınacak mahaller için nüfus yoğunluğu, çocuk sayısı ve park ve diğer yararlanılan açık alanlarının oranları yasa ve yönetmenliklere bağlanabilir.

Doğal yeşil alanların çeşitli deneyimlere olanak verecek şekilde çoğaltılarak, geleneksel oyunların da oynanabileceği ortamlar yaratılmalıdır. Parkların sadece bir seçenek olarak sunulmaması aynı zamanda sokakların da bir yaşam alanı olarak çocuklar için güvenli hale getirilmesi gerekir.

Kentsel açık alanlardan çocukların yeterince yararlanabilmeleri birçok faktöre bağlıdır. En başta, kent politikaları ile ilgili karar alma süreçlerinde çocukların katılımı ve görüşlerinin dikkate alınması, ilgili uzmanların araştırma ve görüşlerine başvurulması gerekir. Park, bahçe ve diğer açık kamusal alanların dengeli dağılımı (km^2/çocuk sayısı) ve bu alanların oluşturulmasında çocukların görüşleri dikkate alınmalı ve ihtiyaçlarına yer verilmelidir.

Batman'da yeni binaların büyük oranda çok katlı olarak inşa edilmesi, buna karşın park ve açık kamusal alanların azlığı önemli yapısal bir sorundur. Çocukların kent nüfusu içindeki yüksek oranı göz önünde bulundurulduğunda, mevcut parkların sorunları ve ihtiyaçları tespit edilmeli, çocukların daha fazla doğayla temas kurabileceği, temiz, güvenli, yaratıcı ve farklı yetenek ve duyularını kullanabileceği daha fazla açık alanlar oluşturulmalıdır. Yetkili kurumların kentsel yenilemelerde ve yeni imara açılan arsalarda bu yönde daha yüksek standartlar koyabilirler.

Kentler büyürken çocuk yaşam alanları gittikçe küçülmekte ve çocuklar kentsel yaşamdan daha da izole edilmektedirler. Fakat genişleyen kentsel alana paralel olarak çocukların da daha fazla kentsel yaşamı öğrenmeye ve daha geniş çerçevede yaşamaya hakkı vardır. Bu hakkın kullanımı bağlamında kentsel politikaları hayata geçirilmeli.

Çocukların yetişkin vatandaşlardan farklı ama onlar kadar vatandaşlık hakları vardır. Bu hakların yeterince kullandırılması onların birçok yönden iyi olmalarını (refahına) sağlayacak ve olumlu etkileri olacaktır. Bunun için de kentsel politikalarda çocukların tüm hizmet alanlarında dikkate alınmaları için gerekli yasal düzenlemeler yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

Alaeddinoğlu, F. (2010). Batman şehri, fonksiyonel özellikleri ve başlıca sorunları. *Doğu Coğrafya Dergisi*, sayı 24.

Aziz, N. F. ve Said, I. (2017). The trends and influential factors of children's use of outdoor environments: A review. *Asian Journal of Environment-Behaviour Studies, 2*(5), 97-108. doi:http://dx.doi.org/10,21834/aje-bs.v2i5.226

Barre, F. (1984). Çocuk ve mekân ya da yitirilmiş kent, *Mimarlık, 84*(9), s.1517.

Bayraktaroğlu, B. ve Büke, A. (2015). Çocuk oyun alanlarının evrensellik ölçütleri açısından incelenmesi: Fenerbahçe-Pendik Sahil Şeridi Örneği. *Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi, 3*(3), 371-378.

Ben-Arieh, A., Kaufman, N. H., Andrews, A. B., Goerge, R. M., Lee, B. J. ve Aber, J. L. (2001) *Measuring and Monitoring Children's Well-Being*. Springer.

Ben-Arieh, A., Casas, F., Frones, I. ve Korbin, J. E. (Eds.) (2014) Handbook of child well-being: Theories, methods and policies in global perspective. Springer.

Biçen, V. S. (2011) Batman ilinin kentsel gelişim evrelerinin incelenmesi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Brandshaw, J. ve Richardson, D. (2009). An index of child well-being in europe. *Child Indic. Res., 2*, 319–351. doi: 10,1007/s12187-009-9037-7

Bulut, Z. ve Kılıçaslan, Ç. (2011). An important principle to encourage self-reliance to child: Playground safety. *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, 10*(1), 78-85.

Casirer, E. (1980) İnsan üstüne *bir deneme*. N. Arat (Çev.), Remzi Kitabevi.

Cevher Kalburan, N. (2014). Okul öncesi dönem çocuklarının dış mekânda oyun fırsatları ve ebeveyn görüşleri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, 32*, 13-35.

Chawla, L. ve Vliet, W. van (2017). Children's rights to child-friendly cities. M. D. Ruck, B. Peterson ve M. M. Freeman (Eds.), *Handbook of Children's Rights: Global and Multidisciplinary Perspectives* (533-549) içinde, Routledge Taylor & Francis.

Christensen, P. ve O'brien, M. (2003) Children in the city: Home, neighbourhood and community. Falmer: Routledge.

Creswell, J. W. (2013). Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni. M. Bütün ve S. B. Demir (Çev.), Siyasal Yayın Dağıtım.

Çetin, R. ve Özdemir, Ş. (2021). AVM tipolojilerine göre çocuk oyun alanlarındaki sirkülasyonun evrensellik ölçütleri açısından incelenmesi. *Bartın University International Journal of Natural and Applied Sciences, 1*, 101-109.

Demir, S., Turan, O. ve Günay, E. (2021). The design process of children's playgrounds connecting ındoor and outdoor spaces: case of bornova children's world, Izmir . *Bursa Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 35*(1), 85-102.

Derr, V., Chawla, L. ve Mintzer, M. (2018) *Placemaking with children and youth_ participatory practices for planning sustainable communities*. New Village Press.

Ensarioğlu, S. A. (2021) Çocukların ideal kenti, *Yapı Mimarlık Tasarım Kültür Sanat Dergisi*, 13 Mart 2022 tarihinde https://yapidergisi.com/cocuklarin-ideal-kenti/ adresinden erişilmiştir.

Erten, M. ve Demir, Z. (2019) Çocuk oyun alanlarının ilkokul öğrencilerinin gelişimi üzerine etkilerinin araştırılması: Düzce Cumhuriyet İlkokulu örneği. *Düzce Üniversitesi Orman Fakültesi Ormancılık Dergisi*, *15*(1), 11-23.

Fattore, T., Fegter, S. ve Hunner-Kreisel, C. (2019). Children's understandings of well-being in global and local contexts: theoretical and methodological considerations for a multinational qualitative study. *Child Indic. Res. 12*, 385–40. doi: 10,1007/s12187-018-9594-8.

Gül, Y. (2012) Ailelerin çocuk bahçelerine ve çocuk bahçelerindeki materyallere bakış açılarının incelenmesi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, *21*(3), 261-273.

Halloway, S. ve Valentine, G. (Eds.) (2000). *Children's geographies: Living, playing, learning*, Routledge.

Harvey, D. (2003). The right to the city. *International Journal of Urban and Regional Research*, *27*, 939–941.

Jacobs J. (2011) Büyük Amerikan şehirlerinin ölümü ve yaşamı. B. Doğan (Çev.), Metis Yayınları.

Kurt, Z. (2020). Yeni medya haberlerinde kentsel mekân ve çocuk. *OPUS–Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 15*(25), 3753-3778. DOI: 10,26466/opus.666726.

Kahya Canli, S. ve Demirarslan, D. (2020). Çocuk oyun alanlarının tarihi gelişimi. *Çocuk ve Gelişim Dergisi, 3*(6), 60-75.

Kısakürek, Ş. (2019). Çocuk oyun alanlarında güvenlik: Hatay-Antakya örneği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi, 22*(3), 103-113. DOI: 10,17780/ksujes.562799.

McKendrick, J. H. (2000). The geograpy of children: An annotated bibliography, *Childhood*, *7*(3), 359-387.

Nasaw, D. (1985). *Children at the city: At work and at play*. Anchor Books.

Nerse, S. (2020a). Dijital eğitimde eşitsizlikler: Kırsal-kentsel ayrımlar ve sosyo-ekonomik farklılaşmalar. İnsan ve Toplum Dergisi, 10(4), 413-444.

Nerse, S. (2020b). Kırsal dijital sosyalleşmenin teorik perspektifi ve kavramsal dayanakları. M. Talas (Ed.), *Güncel Sosyoloji Araştırmaları* (ss. 179-203) içinde, İksad Yayınevi.

Onay, B. ve Kuş Şahin, C. (2019). Kentsel rekreasyon kapsamında çocuk oyun alanlarında güvenlik: Isparta Ayazmana ve Gökçay Mesireliği örneği. *Kent Akademisi, 12*(3), 575-585. DOI: 10,35674/kent.603580.

Özkul, C. (2019). Kütahya şehir merkezinde yer alan çocuk parklarındaki toprakların ağır metal kirliliğinin belirlenmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, *19*(1), 226-240.

Özkul, O. ve Aydın, T. (2019). Kent ve mahalle kültürü arasındaki Fikirtepe. *Kent Akademisi | Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi, 12*(1), 82-103.

Perry, J. (2001). *Outdoor play: Teaching strategies with young children*. New Yourk: Teachers College Press.

Ruck, M. D., Peterson-Badali M. ve Michael Freeman (Eds.) (2017). *Handbook of children's rights global and multidisciplinary perspectives.* Routledge Taylor & Francis Group.

Sargisson, R. J. ve McLean, Ian G. (2012). Children's use of nature in new Zealand playgrounds. *Children, Youth and Environments, 22*(2), 144-163.

Spencer, C. ve Blades, M. (2005). *Children and their environments: Learning, using and designing spaces*. Cambridge University Press.

Tekindal, M. ve Uğuz Arsu, Ş. (2020). Nitel araştırma yöntemi olarak fenomenolojik yaklaşımın kapsamı ve sürecine yönelik bir derleme. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi, 20*(1), 153- 182

Thomas, N. (2000). *Children, family, and the state: Decision-making and child participation*. Macmillan Press.

Thomson, J. L. ve Philo, C. (2004). Playful spaces? A social geography of children's play in livingston, scotland. *Children's Geographies, 2*(1), 111–130. doi:10.1080/1473328032000168804.

TÜİK. (2021a). Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi sonuçları. 25 Şubat 2022 tarihinde https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2021-45500#:~:text=%C4%B0stanbul'un%20n%C3%BCfusu%2C%20bir%20%-C3%B6nceki,832%20ki%C5%-9Fi%20ile%20Antalya%20izledi. adresinden erişilmiştir.

TÜİK. (2021b). İstatistiklerle çocuk. 18 Mart 2022 tarihinde https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Cocuk-2020-37228 adresinden erişilmiştir.

Türel, G. (1995). Children playground design. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi, 10*(1), 7-17.

Ulutas, İ. ve Şimşek, I. (2014). Ebeveynlerin çocuk oyun alanlarına ilişkin görüşlerinin belirlenmesi. Türkiye Sosyal Araştırmalar *Dergisi*, *183*(183), 413-424.

UNICEF (2014) Building child friendly cities a framework for action. 16 Mart 2022 tarihinde https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/cfc-framework-eng.pdf adresinden erişilmiştir.

Ünal, M. (2009). Çocuk gelişiminde oyun alanlarının yeri ve önemi. İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, *10*(2), 95-110.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Yılmazöz, Ü. (2010). Kentsel dönüşüm sonrası komşuluk ilişkileri. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmaz, V. (2019). Türkiye'de kentsel dönüşüm sürecinin yansımaları ve kentleşme. *Van YYÜ İİBF Dergisi*, *4*(7), 119-134.